

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 2**

GƏNCƏ – 2023

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof.
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos. İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 24 iyun 2023 –cü il tarixli (protokol № 09) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Babayeva Ş.M. Pythona varislik və polimorfizm.....	12-20
Quliyev A.R. Android platforması üçün proqramların hazırlanması.....	21-23
Babayeva Ş.M., Əsgərova T.Ə. Obyektyönümlü proqramlaşdırmanın əsasları. Pythona siniflər, obyektlər, onların xassələri və metodları.....	24-31

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Allahyarova S.İ., Ramazanova G.A. Samux rayonu şəraitində peyin zəminində mineral gübrə normalarının kartof bitkisinin məhsuldarlığına təsiri.....	32-37
Namazov N. R., Alxanova L.B. Azərbaycanın dərman bitkilərində məskunlaşan göbələklərin fermentativ aktivliyinin skriningi.....	38-42
Qurbanov F.H., Məmmədova S.İ., Əhmədov A.A. Qismət tritikale sortunun məhsuldarlığına təsir edən bəzi amillər.....	43-46
Namazov N.R., Əliyeva Ş.H. Abşeronda uncinula necatora yoluxmuş bəzi üzüm sortlarının sağlam və xəstə gilələrində turşuluğun miqdarının təyini.....	47-51
Adıgözəlova S.Y., Əzimova Ə.İ., Mehdiyeva S.R. Azərbaycanın qərb regionunda marmar istehsalı.....	52-56

FİZİKA

Hüseynov R.K., Tağıyeva S.A., Zərbəliyeva V.S., Yusubova L.E. Silisium lövhənin qalınlığı üzrə xüsusi müqavimətin paylanması xüsusiyyətlərinin tədqiqi.....	57-59
Yusifov M.Q., Cavadov E.M., Əhədova G.R., Xəlilova A.M. Səpindən sonra normal bitki çıxışı, keyfiyyətli və yüksək məhsul almağın əsasıdır.....	60-63

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Kərimzadə P. XX əsrin əvvəllərində Gəncədə maarifçilik və xeyriyyəçiliyin inkişafında qadınların rolu.....	64-68
Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin memarlığının tədqiqində tarixi üslubların əhəmiyyəti.....	69-78
Balayeva E.M. Qarabağ tarixi elmi nəşrlərdə.....	79-84
Həmzəyeva N.Q., İbrahimova Ç.Y. Azərbaycançılıq məfkurəsini milli ideologiyaya çevirən rəhbər.....	85-90
Elməddin B. Uşaq ensiklopediyalarının nəşri vəziyyəti: I və VI bölmə əsasında.....	91-94
Məmmədova Y.E. I Yelizaveta Tüdürun xarici siyasətində Niderland məsələsinə dair.....	95-100
Hacıyeva M. Müstəqilliyin ilk illərində türk dünyası mədəni irsinin təbliğində Azərbaycan milli kitabxanasının rolu (1994-2010).....	101-105
Məcizadə M.İ. Araz çayı vadisi erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş dərəvi quruluşlu tikililər.....	106-111
Hüseynova G.F. Azərbaycan-Türkiyə təhsil əlaqələrinin inkişaf mərhələləri (1991-2001-ci illər).....	112-117
Kazımi P.F., Həsənova A.V. İnformasiyanın seçilmiş yayılması tarixindən və o dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidmətinin əsas metodlarından biri kimi.....	118-124
Bəxtiyarlı H. ABŞ-ın Latın Amerikası regionunda hökumətlərinin güclənməsi.....	125-129
İsmayılov H.N. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının	

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

<i>inkişafına dair.....</i>	130-136
Məmmədova K.Ə. <i>Elmi kitabxanaların marketing konsepsiyasında kitabxananın imicinin formalaşdırılması problemi.....</i>	137-141
Mürsəlov N.R. <i>Müstəqillik illərində Azərbaycanda kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti və müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən sərbəst istifadə.....</i>	142-146
Kazimi P.F. <i>Güney Azərbaycanda milli hərəkətin düşmənləri.....</i>	147-151
Kərimova S.H. <i>Ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalar biznes sahəsi üzrə mütəxəssis hazırlığının informasiya təminatçısı kimi.....</i>	152-157
Səfərova S. <i>Azərbaycanda dərslərlərin meydana gəlməsi tarixindən.....</i>	158-162
Sadiqov T.K. <i>MDB məkanında gənclərə ilk ixtisaslaşdırılmış kitabxana-informasiya xidmətinin təşkili.....</i>	163-167
Ələsgərov B.İ., Səmədov Y.A. <i>XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda ictimai- siyasi vəziyyət.....</i>	168-171
Rzayev N.İ. <i>Qarabağın XIX əsrə qədərki inzibati - ərazi bölgüsünün tarixindən.....</i>	172-179

PEDAQOGIKA

Salamlı S.M. <i>Azərbaycan memarlıq və inşaat universitetinin kitabxanasına əsaslanan elektron kitabxananın inkişaf perspektivləri.....</i>	180-184
Bayramova S.S., Şərifova T.F. <i>Uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı.....</i>	185-188
Bayramova Z.V., Ələsgər A.M. <i>İnklüzivadan sosiallaşmaya doğru.....</i>	189-192
Məmmədağağiyeva G.A. <i>Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin rolu.....</i>	193-197
Məmmədzadə A.C. <i>Ağırlıq və cazibə qüvvələrinin eyniliyinin təsdiqində astronomiya elminin rolu.....</i>	198-201
Nurməhəmməd S. <i>İbtidai siniflərdə məsələ həlli prosesində didaktik prinsiplərin tətbiqi.....</i>	202-207
Qasimova A.O. <i>Ailə münasibətlərində gender fərqləri.....</i>	208-212
Nəbiyeva T.Ə. <i>Özünü-tərbiyənin metod və vasitələrinə dair.....</i>	213-215
Qurbanova S.A. <i>Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tolerantlığın formalaşdırılması üzrə pedaqoji sistemin səmərəlilik meyarları.....</i>	216-220
Məmmədov S.R., Cəfərov F.T., Təhsil və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi.....	221-226

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Mirzəyeva S. M.K. <i>Xalq nağıllarının frazeologiya “yaratma” potensialı haqqında.....</i>	227-233
Qasimova-Mustafayeva A.F. <i>Ramiz Rövşənin nəsr dilində fonetik təkrarların qədim türk poetik ənənəsi.....</i>	234-240
Şirinova A.İ. <i>İnkərarlıq sahəsinin strukturunda nüvə və periferik elementlər.....</i>	241-245
Vəliyeva C.E. <i>Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında təbiət lirikasının poetik xüsusiyyətləri.....</i>	246-250
Xuduyeva G.R. <i>Diskursda nitq situasiyalı.....</i>	251-256
Məmmədova F.Ə. <i>Rus və ingilis qəzet diskursunda alınma sözlər.....</i>	257-263
Aslanova M.İ., Məmmədzadə N.Y. <i>Feillərin təsnifatı.....</i>	264-267
Cəfərova S.M. <i>Təqlidi sözlərin sözyaradıcılığında rolu.....</i>	268-272
Əliyeva A.K. <i>Atalar sözləri və onların işlənmə məqamları.....</i>	273-277
İslamova J.E. <i>Şərif Ağayın “Harami” romanı və 90-cı illər Azərbaycan həqiqətləri.....</i>	278-285
Eyyubova Z.K. <i>Herman Melvillin hekayələri.....</i>	286-289
Nuriyeva A.Y. <i>Dini konseptlərin tərcümə prosesindəki linqvo-mədəni çətinliklər.....</i>	290-293
Mahmudova G.T. <i>İngilis dilində “geyim” leksik-semantik sahəsinin təhlili.....</i>	294-299

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

Zeynalova T.Ə. *İngilis klassiklərinin əsərləri azərbaycan tədqiqatçılarının elmi-nəzəri fikrində.....*300-306

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Allahverdiyeva R.Q. *Azərbaycanda heykəltəraşlıq sənətinin təşəkkülü.....*307-311

Əliyeva N.İ., Quliyeva T.Q., Adıgözəlova N.N. *Dil və demokatiya.....*312-315

Babayeva N.B., Ələkbərova Z.B. *Azərbaycan respublikasının silahlı qüvvələri.....*316-319

Bayramova Ü.Y. *Cerund və Məsdər.....*320-322

Hüseynov A.Ə. *Axromatik və xromatik rənglər. Əsas və əlavə rənglər. İsti və soyuq rənglər və onların rəngkarlıqda tətbiqi.....*323-328

Əhmədova V.Z. *Ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinə ev oxusunu öyrənərkən ədəbi əsərlərin seçilməsi problemləri.....*329-333

Əliyeva A.H. *Müxtəlif formada üst ciblərin işlənməsi və birləşdirilməsi üsulları.....*334-338

İbrahimova İ.A., Hüseynov F.B., Babayeva N.B. *Həzm - üzvi xəstəlikləri.....*339-343

Babayeva N.İ., Rüstəмова Ə.A. *Uzun əsrlər boyu qazanılmış milli və mənəvi keyfiyyətlər.....*344-346

Hüseynov A.Ə., Kazımova S.E. *Sulu boya (akvarel) və quş rəngkarlığının işlənməsi xüsusiyyətləri.....*347-354

Verdiyeva E.H. *Quba xalçası.....*355-358

Qazaxova Ş.X., Rüstəməzadə A.R. *Azərbaycan güləşçilərinin dünya Çempionatlarındakı nailiyyətləri.....*359-361

Məmmədova M.Q., Əmiraslanov S. N. *Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında hərbi fəaliyyətin strukturunun öyrədilməsi.....*362-365

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА И МЕХАНИКА

Бабаева Ш.М. <i>Наследование и полиморфизм в Python</i>	12-20
Кулиев А.Р. <i>Разработка программ для платформы Android</i>	21-23
Бабаева Ш.М., Аскерова Т.А. <i>Основы объектно-ориентированного программирования. Классы, объекты и их свойства и методы в Python</i>	24-31

БИОЛОГИЯ И АГРАРНЫЕ НАУКИ

Аллахярова С. И., Рамазанова Г.А. <i>Влияние норм минеральных удобрений и навоза на урожайность картофеля в условиях Самукского района</i>	32-37
Намазов Н.Р., Алханова Л.Б. <i>Скрининг ферментальной активности грибов распространившихся в среде лечебных растений Азербайджана</i>	38-42
Курбанов Ф.Г., Мамедова С.И., Ахмедов А.А. <i>Влияние некоторых факторов на урожайность сорта «Qismət-1» тритикале</i>	43-46
Намазов Н.Р., Алиев Ш.Н. <i>Определение кислотности некоторых здоровых и больных сортов винограда заразившихся <i>uncinula necator</i> на Абшероне</i>	47-51
Адыгезалова С.Я., Азимова А.И., Мехтиева С.Р. <i>Производство мрамора в западном регионе Азербайджана</i>	52-56

ФИЗИКА

Гусейнов Р.К., Тагиева С.А., Зарбалиева В.С., Юсубова Л.Е. <i>Исследование распределения удельного сопротивления по толщине кремниевой платы</i>	57-59
Юсифов М.К., Джавадов Э.М., Ахадова Г.Р., Халилова А.М. <i>Нормальная производительность растения после посева – основа получения качественной и высокой продукции</i>	60-63

ИСТОРИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Керимзаде П. <i>Роль женщин в развитии просвещения и благотворительности в Гяндже в начале 20 века</i>	64-68
Гасанов Э.Л. <i>Значение исторических стилей в изучении архитектуры города Гянджи</i>	69-78
Балаева Э.М. <i>Издания об историко-политической, социально-культурной жизни Карабаха</i>	79-84
Гамзаева Н.Г., Ибрагимова Ч.Я. <i>Лидер, превративший идеологию азербайджанства в национальную идеологию</i>	85-90
Эльмеддин Б. <i>Состояние издания детских энциклопедий</i>	91-94
Мамедова Й.Е. <i>К вопросу о Нидерландах во внешней политике Елизаветы I Тюдор</i>	95-100
Гаджиева М. <i>Роль национальной библиотеки Азербайджана в продвижении культурного наследия Тюрского мира в первые годы независимости (1994-2010)</i>	101-105
Меджидов М.И. <i>Круглоплановые дома найденные в раннебронзовых поселение Аракской долины</i>	106-111
Гусейнова Г.Ф. <i>Этапы развития Азербайджано-Турецких образовательных отношений (1991-2001 гг.)</i>	112-117

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

Парвиз К.Ф., Гасанова А.В. Из истории избранного распространения информации как одного из основных способов библиотечно-информационного обслуживания государственных служащих.....	118-124
Бахтиярлы Г. Укрепление доминирования США в Латинамериканском Регионе.....	125-129
Исмаилов Х.Н. О развитии сельского хозяйства в Иреванской губернии в начале XX века.....	130-136
Маммадова К.А. Проблема формирования имиджа библиотеки в маркетинговой концепции научных библиотек.....	137-141
Мурсалов Н.Р. Государственная политика в области библиотечного дела в Азербайджане в годы независимости и свободного использования авторских произведений.....	142-146
Казими П.Ф. «Враги» национального движения Южного Азербайджана.....	147-151
Каримова С.Г. Библиотеки вузов как информационные поставщики профессиональной подготовки в сфере бизнеса.....	152-157
Сафарова С. История возникновения учебных пособий Азербайджане.....	158-162
Садыгов Т.К. Первое специализированное библиотечно информационное обслуживание молодежи в СНГ.....	163-167
Алескеров Б.И., Самедов Я.А. Общественно-политическая ситуация в Азербайджане в 50-60-ых годах XX века.....	168-171
Рзаев Н.И. Из истории административно-территориального деления Карабаха до XIX века.....	172-179

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Саламлы С.М. Перспективы развития электронной библиотеки на базе университетской библиотеки Азербайджанского Университета Архитектуры и Строительства.....	180-184
Байрамова С.С., Шарилова Т.Ф. Развитие творческих способностей у детей.....	185-188
Байрамова З.В., Алескер А.М. От инклюзии к социализации.....	189-192
Мамедтагиева Г.А. Суждение о повышении качества образования.....	193-197
Мамедзаде А.Д. Роль астрономии в подтверждении равенства тяжести и притяжения.....	198-201
Нурмагеммади С.Т. Внедрение дидактических принципов в процесс решений задач в начальных классах.....	202-207
Гасимова А.О. Гендерные различия в семейных отношениях.....	208-212
Набиева Т.А. Методы и средства самовоспитания.....	213-215
Курбанова С.А. Критерии эффективности педагогической системы формирования толерантности у детей дошкольного возраста.....	216-220
Мамедов С.Р., Джафаров Ф.Т. Образование и повышение его качества.....	221-226

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мирзоева С.М.К. О возможностях народных сказок «творить» фразеологию.....	227-233
Гасимова-Мустафаева А.Ф. Древнетюркская поэтическая традиция фонетических повторов в прозе Рамиза Ровшан.....	234-240
Ширинова А.И. Ядерные и периферийные элементы в структуре поля Отрицания.....	241-245
Валиева Д.Э. Поэтические характеристики природной лирики в творчестве Мухаммада Фюзули.....	246-250

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

Худуева Г.Р. Речевые ситуации в дискурсе.....	251-256
Мамедова Ф.А. Заимствования в русском и английском газетном дискурсе.....	257-263
Асланова М.И., Мамедзаде Н.Ю. Классификация глаголов.....	264-267
Джафарова С.М. Роль подражательных слов в словотворчестве.....	268-272
Алиева А.К. Пословицы и случаи их использования.....	273-277
Исламова Ж.Е.	278-285
Ейюбова З.К. Рассказы Германа Мелвилли.....	286-289
Нуриева А.Ю. Лингвокультурные сложности перевода религиозных Концептов.....	290-293
Махмудова Г.Т. Анализ лексико-семантического поля «одежда» в английском языке.....	294-299
Зейналова Т.Э. Произведения английских классиков в научно- теоретическом взгляде азербайджанских исследователей.....	300-306

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Аллахвердиева Р.Г. Организация скульптурного искусства в Азербайджане.....	307-311
Алиева Н.И., Кулиева Т.К., Адыгезалова Н.Н. Язык и демократия.....	312-315
Бабаева Н.Б., Алекберова З.Б. Вооруженные силы Азербайджанской Республики.....	316-319
Байрамова У.Ю. Герундий и инфинитив в английском языке.....	320-322
Гусейнов А.А. Ахроматические и хроматические цвета. Основные и дополнительные цвета. Теплые и холодные цвета и их применение в окрашивании.....	323-328
Ахмедова В.З. Проблемы выбора литературных произведений при преподавании домашнего чтения студентам высших учебных заведений.....	329-333
Алиева А.Г. Способы изготовления и соединения различных форм верхних карманов.....	334-338
Ибрагимова И.А., Гусейнов Ф.Б., Бабаева Н.Б. О заболеваниях органов пищеварения.....	339-343
Бабаева Н.И., Рустамова А.А. Моральные и национальные свойства приобретённые в течении долгих веков.....	344-346
Гусейнов А.А., Казимова С.Е. Технологические характеристики водной краски (акварель) и краски гуаши.....	347-354
Вердиева Е.Г. Губинские ковры.....	355-358
Газахова Ш.Х., Рустамзаде А.Р. Достижения азербайджанских спортсменов на чемпионате мира.....	359-361
Мамедова М.К., Амирасланов С.Н. Обучение структуре военной активности молодёжи в допризывной подготовки.....	362-365

CONTAINS

MATHEMATICS AND MECHANICS

Babayeva Sh.M. <i>Inheritance and polymorphism in Python</i>	12-20
Guliyev A.R. <i>Development of programs for the android platform</i>	21-23
Babayeva Sh.M., Asgerova T.A. <i>Fundamentals of object-oriented programming. Classes, objects and their properties and methods in Python</i>	24-31

BIOLOGICAL AND AGRARIAN

Allahyarova S. İ., Ramazanova G.A. <i>Effect of norms of mineral fertilizers in manure soil on productivity of potato plants in Samux district</i>	32-37
Namazov N.R., Alkhanova L.B. <i>The screening of fermental actions spread in herba flora of Azerbaijan</i>	38-42
Qurbanov F.H., Mammadova S.I., Ahmadov A.A. <i>Factors affecting the efficacy of the “Qismət-1” triticale cordex</i>	43-46
Намазов Н.Р., Алиева Ш.Х. <i>The destination of acid some kinds of healthy and sick grapes by uncinula necator in Apsheron</i>	47-51
Adygezalova S.Y., Azimova A.I., Mehdiyeva S.R. <i>Marble production in the western region of Azerbaijan</i>	52-56
Huseynov R.K., Tagiyeva S.A., Zarbaliyeva V.S., Yusubova L.E. <i>Investigation of the distribution of specific resistance over the thickness of a silicon board</i>	57-59
Yusifov M.K., Javadov E.M., Akhadova G.R., Khalilova A.M. <i>Normal plant productivity after sowing is the basis for obtaining quality and high products</i>	60-63

HISTORY, ANTHROPOLOGY AND POLITICAL SCIENCES

Karimzada P. <i>The role of women in the development of education and charity in Ganja at the beginning of the 20th century</i>	64-68
Hasanov E.L. <i>Significance of historical styles in studying the architecture of Ganja city</i>	69-78
Balayeva E.M. <i>Publications about the historical-political, socio-cultural life of Karabakh</i>	79-84
Hamzayeva N.G., Ibrahimova C.Y. <i>The leader who turned the ideology of azerbaijanism into a national ideology</i>	85-90
Elmeddin B. <i>The state of publication of children's encyclopedias</i>	91-94
Mammadova E.E. <i>On the issue of the Netherlands in the foreign policy of Elizabeth I Tudor</i>	95-100
Hajiyeva M. <i>The role of the national library of Azerbaijan in the promotion of cultural heritage of the Turkish world in the first years of independence (1994-2010)</i>	101-105
Mejotov M.I. <i>The round plan houses of the early bronze age found in the monuments of the Aras valley</i>	106-111

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

Huseynova G.F. <i>Development stages of Azerbaijan-Turkey educational relations (1991-2001).....</i>	112-117
Kazimi P.F., Hasanova A.V. <i>From the history of selected dissemination of information as one of the main methods of library-information service to civil servants.....</i>	118-124
Bakhtiyarlı H. <i>Strengthening us dominance in the Latin American region.....</i>	125-129
Ismailov H.N. <i>On the development of agriculture in the irevan province at the beginning of the XX century.....</i>	130-136
Mammadova K.A. <i>The problem of forming the image of a library in the marketing concept of scientific libraries.....</i>	137-141
Mursalov N.R. <i>State policy in the field of library work in Azerbaijan during the years of independence and free use of copyright works.....</i>	142-146
Kazimi P.F. <i>"Enemies" of the national movement of south Azerbaijan.....</i>	147-151
Karimova S.H. <i>Higher education libraries as information providers of professional training in the field of business.....</i>	152-157
Safarova S. <i>The history of appearance textbooks in Azerbaijan.....</i>	158-162
Sadigov T.K. <i>The first specialized library information service of youth in cis.....</i>	163-167
Alasgarov B.I., Samedov Y.A. <i>The public-politikal situation in Azerbaijan in 50-60-th years of XX century.....</i>	168-171
Rzayev N.İ. <i>From the history of the administrative-territorial division of Karabakh until the 19th century.....</i>	172-179

PEDAQOJY

Salamlı S.M. <i>The prospects in the development of an electronic library based on Azerbaijan University Of Architecture and Construction.....</i>	180-184
Bayramova S.S., Sharifova T.F. <i>Development of creative abilities children.....</i>	185-188
Bayramova Z.V., Alesker A.M. <i>From inclusion to socialization.....</i>	189-192
Mammedtaqieva G.A. <i>The arguments are on the increase of quality education.....</i>	193-197
Mammadzada A.J. <i>The role of astronomky in confirming the equality of gravity and attraction.....</i>	198-201
Nurmehemmedi S.T. <i>Implementation of didactic principles in the process of solving tasks in primary classes.....</i>	202-207
Gasimova A.O. <i>Gender differences in family relationships.....</i>	208-212
Nabiyeva T.A. <i>On the means of self-education.....</i>	213-215
Gurbanova S.A. <i>Criteria for the effectiveness of the pedagogical system for forming tolerance in preschool children.....</i>	216-220
Mammadov S.R., Jafarov F.T. <i>Education and improving its quality.....</i>	221-226

PHILOLOJI

Mirzayeva S.M.K. <i>On the potential of folk tales to "Create" phraseology.....</i>	227-233
Gasimova-Mustafayeva A.F. <i>Phonetic repetitions in Ramiz Rovshan's prose language ancient turkish poetic tradition.....</i>	234-240
Shirinova A.İ. <i>Core and peripheral elements in the structure of the field of negation.....</i>	241-245
Valiyeva J.E. <i>Poetic characteristics of nature lyrics in the creation of Muhammad Füzuli.....</i>	246-250
Xuduyeva G.R. <i>Speech situations in discourse.....</i>	251-256
Mammadova F.A. <i>Borrowed words in russian and english newspaper discourse.....</i>	257-263
Aslanova M.I., Mammadzadeh N.Y. <i>Classification of verbs.....</i>	264-267

DOI:10.30546/gdu.2023.3-11

Cafarova S.M. <i>The role of imitative words in word creation</i>	268-272
Alieva A.K. <i>Proverbs and their points of development</i>	273-277
Islamova J.E. <i>Sharif Aghayars novel "Harami" and the 90 s Azerbaijan fruths</i>	278-285
Eyubova Z.K. <i>The staries of Herman Melvilli</i>	286-289

Nuriyeva A.Y. <i>The linguocultural difficulties in the translation process of religious concepts</i>	290-293
Mahmudova G.T. <i>Analysis of the lexical-semantic field of "clothing" in englis</i>	294-299
Zeynalova T.A. <i>The works of english classics in the scientific-theoretical opinion of azerbaijani researchers</i>	300-306

THE THEORY AND PRACTICE OF BEHAVIOR AND EDUCATION

Allahverdiyeva R.Q. <i>Organization of sculptural art in Azerbaijan</i>	307-311
Aliyeva N.I., Kuliyeve T.K., Adigozalova N.N. <i>Language and democracy</i>	312-315
Babayeva N.B., Alekberova Z.B. <i>Armed forces of the Republic of Azerbaijan</i>	316-319
Bayramova U.Y. <i>Gerund and infinitive in English language</i>	320-322
Huseynov A.A. <i>Achromatic and chromatic colors. Basic and additional colors Warm and cool colors and their applications in coloring</i>	323-328
Əhmədova V.Z. <i>Selection of home reading material for students at the high level</i> ...	329-333
Əliyeva A.H. <i>Methods for manufacturing and connecting top pockets of different shapes</i>	334-338
Ibragimova I.A., Huseynov F.B., Babayeva N.B. <i>The diseases of digistation</i>	339-343
Babayeva W.I., Rustamova A.A. <i>Moral and national qualities creating during the centuries</i>	344-346
Huseynov A.A., Kazimova S.E. <i>Technological characteristics of water paint (watercolors) and gouache paint</i>	347-354
Verdiyeva E.H. <i>The carpet of Guba</i>	355-358
Gazakhova Sh.Kh., Rustamzade A.R. <i>Achievements of azerbaijani athletes in the world championship</i>	359-361
Mamedova M.K., Amiraslanov S.N. <i>The instruction of structure military activation youth in pre-conscrip preparation</i>	362-365

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT:004.3

PYTHONDA VARISLİK VƏ POLİMORFİZM

Babayeva Şəkər Maarif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
shakarbabayeva@mail.ru

Xülasə: *Varislik mövcud olan sinif əsasında yenisinin yaradılması imkanına aiddir. Bununla varis sinfi əcdad sinfi ilə eyni atribut və metodları ehtiva edəcək, lakin yeni metodlar və atributlar əlavə etməklə genişləndirilə bilər (və genişləndirilməlidir).*

Polimorfizm Python-da obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın mühüm elementidir. Polimorfizm Python-u daha çox universal və səmərəli dil edir. Bu, birdən çox işi yerinə yetirmək üçün bir ifadə və ya funksiyadan istifadə etməyə imkan verir. O, həmçinin metodları yenidən təyin etməklə müxtəlif siniflərin unikal məqsədləri üçün metod adlarını təkrar istifadə etməyə imkan verir.

Cari məqalə Pythonda OOP-nin varislik və polimorfizm prinsipləri və onlardan istifadə etməklə proqramların yaradılmasına həsr edilmişdir. Məqalədə bir neçə oxşar qrup obyektlərin olmasını tələb edən məsələlər üzərində varislik və polimorfizm adlanan yanaşmaların tətbiqi əlverişli olduğu izah edilir.

Açar sözlər: sinif, obyekt, xassələr, metodlar, varislik, irsi ierarxiyası, polimorfizm, metodların yenidən təsvir (təyin) edilməsi.

Ключевые слова: класс, объект, свойства, методы, наследование, иерархия наследования, полиморфизм, переопределение методов.

Key words: class, object, properties, methods, inheritance, inheritance hierarchy, polymorphism, method overriding

Obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın (OOP) dörd əsas prinsipləri bunlardır:

- Abstraksiya
- İnkapsulyasiya
- Varislik (miras, irsiyyət)
- Polimorfizm

Varislik, bir sinfin digərinin atribut və metodlarını miras alması prosesidir. Xassələri və metodları miras qalan sinfə Valideyn və ya Supersinif deyilir. Xassələri və metodları miras alan sinfə – varis sinif və ya alt sinif deyilir. Sıfırdan başlamaq əvəzinə, mövcud olan sinfə əsaslanaraq yeni sinif yarada bilərsiniz. Yeni sinif adından sonra mötərizədə ana (valideyn) sinfi göstərmək lazımdır. Varis sinfi öz ana sinfinin atributlarını miras alır. Siz bu atributları törəmə sinifdə müəyyən edilmiş kimi istifadə edə bilərsiniz Varis sinifdə valideyn sinfinin xassələrini və metodlarını yenidən təyin (təsvir) etmək olar (bu polimorfizmdə istifadə olunur).

Nə üçün miras lazım ola bilər?

Tutaq ki, proqramımızda elan edilmiş iki müstəqil sinifimiz var:

```
class Geom:
```

```
    name = 'Geom'
```

```
class Line:
```

```
    def draw(self):
```

```
        print("Xəttin çəkilməsi")
```

DOI:10.30546/gdu.2023.12 -20

Bildiyimiz kimi, indi **Geom** sinifinin bir nümayəndəsini yaratsaq:

```
g = Geom()
```

onda name xassəsinə daxil ola bilərik:

```
print(g.name)
```

Lakin biz Line sinfinin draw() metodunu çağırma bilməyəcəyik, çünki o, tamamilə fərqli, müstəqil sinifdir. Line obyektini üçün də onun draw() metodunu çağırma bilərsiniz, lakin başqa Geom sinifinin name xassəsinə daxil ola bilməzsiniz:

```
l = Line()
```

```
l.draw()
```

Yəni bu siniflər, onların adları sahələri bir-birindən tam müstəqildir. Lakin, lazım gələrsə, biz onlar arasında əlaqə yarada və məsələn, Geom sinifinin ictimai atributlarını Line sinfində mövcud edə bilərik. Belə bir əlaqəyə keçid aşağıdakı kimi yazılır:

```
class Line(Geom):
```

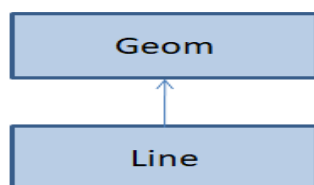
```
    def draw(self):
```

```
        print("Xəttin çəkilməsi")
```

Mötərizədə Line sinfi ilə genişləndirəcəyimiz Geom sinfini qeyd etdik və Geom sinfində mövcud olan hər şey avtomatik olaraq Line sinfində əlçatan olur. Xüsusilə, indi Line sinfinin obyektini vasitəsilə name xassəsinə təhlükəsiz şəkildə daxil ola bilərik:

```
print(l.name)
```

Əgər bir sinif digəri əsasında müəyyən edilirsə, belə konstruksiya miras adlanır. Bundan əlavə, Geom sinfi ana və ya əsas sinif, Line sinfi isə ana (valideyn) sinfinin alt sinfi və ya uşaq (varis) sinfi adlanır. Qrafik olaraq, siniflərin irsi iyerarxiyası adətən oxlarla birləşdirilən düzbucaqlılar kimi təsvir edilir və ox varisdən əcdad sinfə yönəldilir:

İndi xətt obyektinə koordinatları yazmaq üçün Line sinfinə set_coords metodunu əlavə edək:

```
def set_coords(self, x1, y1, x2, y2):
```

```
    self.x1 = x1
```

```
    self.y1 = y1
```

```
    self.x2 = x2
```

```
    self.y2 = y2
```

Və sonra, düzbucaqlılar üçün başqa oxşar sinif təyin edək:

```
class Rect(Geom):
```

```
    def set_coords(self, x1, y1, x2, y2):
```

```
        self.x1 = x1
```

```
        self.y1 = y1
```

```
        self.x2 = x2
```

```
        self.y2 = y2
```

```
    def draw(self):
```

```
        print("Düzbucaqlının çəkilməsi")
```

Gördüyünüz kimi, burada kodun təkrarlanması mövcuddur, və müxtəlif həndəsi fiqurlar üçün siniflərin artması ilə bu kod sürətlə böyüyəcəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün biz bütün varis (Geom-dan) sinifləri üçün ümumi olanları baza sinfinə köçürə bilərik və

DOI:10.30546/gdu.2023.12 -20

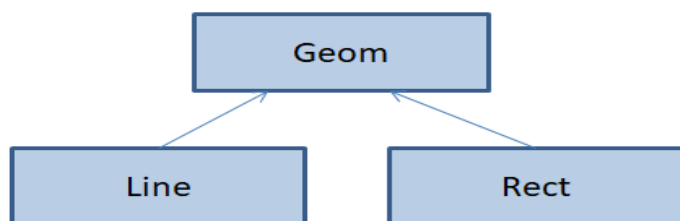
xüsusən də orada `set_coords` metodunu yazı bilərik. Nəticədə siniflərin aşağıdakı təsvirlərini alırıq:

```
class Geom:
    name = 'Geom'
    def set_coords(self, x1, y1, x2, y2):
        self.x1 = x1
        self.y1 = y1
        self.x2 = x2
        self.y2 = y2
class Line(Geom):
    def draw(self):
        print("Xəttin çəkilməsi")
class Rect(Geom):
    def draw(self):
        print("Düzbucaqlının çəkilməsi")
```

Bunun nəticəsində, kodun təkrarlanmasını aradan qaldırıdığımız və varis siniflərin obyektləri vasitəsilə baza sinifindən `set_coords` metodunu çağırma bilirik:

```
l = Line()
r = Rect()
l.set_coords(1, 1, 2, 2)
r.set_coords(1, 1, 2, 2)
```

İndi miras iyerarxiyası belə olacaq:

İstifadəçi tərəfindən yaradılan sinif avtomatik olaraq Pythonun baza obyekt sinifindən miras alır. Məsələn, heç bir atributları olmayan bir `Geom` sinfi yaratsaq:

```
class Geom:
    pass
```

İDLE mühitində aşağıda "`Geom.`" yazaraq, müxtəlif metodların və xassələrin siyahısını görə bilərik. Məsələn, `__class__` xassəsinin qiymətini görmək olar:

```
print(Geom.__class__)
<class 'type'>
```

Təxmin etmək olar ki, bunlar **object** baza sinfində var və ondan miras alınır (Python 3-dən bəri əlavə olunub). Bu, aşağıdakılara ekvivalentdir:

```
class Geom(object):
    pass
```

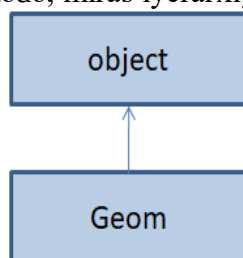
Bu nə üçün edilib? Aydındır ki, siniflərlə işləmək üçün standart baza funksionallığı təmin etmək üçün. Konkret olaraq, sinfin nümayəndəsini yaratdıqda:

```
g = Geom()
və sonra onu print( ) funksiyası ilə ekrana xaric edəndə:
print(g)
```

`<__main__.Geom object at 0x000001F4AEA7A950>` # Nəticə avtomatik olaraq **object** baza sinfində təsvir olunmuş şəhri metod `__str__` icra olunur. Və bütün atributlarla uyğun

DOI:10.30546/gdu.2023.12-20

proses baş verir. Təsəvvür edə bildiyiniz kimi, bu cür baza funksionallığa sahib olmaq çox rahatdır, buna görə də Geom susmaqla **obyekt** baza sinfindən bu şəkildə miras qalır. Nəticədə, miras iyerarxiyası belə olur:

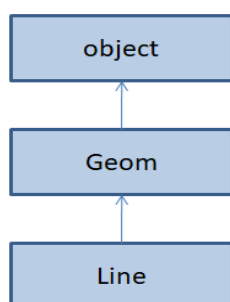
Bununla belə, Geom-un varis sinfini əlavə etsək, məsələn, xətti təsvir edən Line sinifini:

```

class Geom(object):
    pass
class Line(Geom):
    pass

```

varislik ieraxiyası aşağıdakı kimi olacaq:

Təbii ki, burada Line obyektləri də obyekt sinfinin bütün ictimai atributlarına tam giriş imkanına malikdir:

```

l = Line()
print(l.__class__)

```

Bundan əlavə, müəyyən bir sinfin başqa bir sinfin alt sinfi olub olmadığını müəyyən edə bilərik. Bu **issubclass()** funksiyası tərəfindən edilir, məsələn:

```

print(issubclass(Line, Geom))

```

Line sinfi Geom sinfinin alt sinfidirsə, True qaytarır. Ancaq onları fərqli bir ardıcılıqla göstərsəniz:

```

print(issubclass(Geom, Line))

```

onda biz False alırıq, çünki Geom sinfi Line sinfinin varisi deyil.

Lakin bu funksiya sinif obyektləri ilə işləmir. Belə yazsaq:

```

print(issubclass(l, Geom))

```

onda biz səhv alacağıq, çünki funksiyanın birinci argumenti (l) sinfin nümayəndəsi yox, sinif olmalıdır.

Əgər obyektin müəyyən bir sinifə, o cümlədən baza sinfinə aid olub-olmadığını yoxlamaq lazımdırsa, onda **isinstance()** funksiyasından istifadə etməliyik:

```

print(isinstance(l, Geom))
print(isinstance(l, Line))

```

Hər iki halda biz True qiymətini alırıq. Həmçinin, baza sinif obyekti üçün yoxlama doğru olacaq:

```
print(isinstance(l, object))
```

```
True # Nəticə
```

Bu, bir daha göstərir ki, bütün siniflər objekt sinfindən miras alır (susmaqla).

Beləliklə, iki sinif və nümayəndənin əlaqəsini yoxlamaq üçün `issubclass()` və ya `isinstance()` funksiyalarından istifadə edilir.

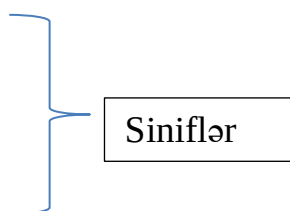
Əgər verilmiş alt sinif (alt) həqiqətən sup sinfinin alt sinfidirsə, məntiqi funksuya `issubclass(alt, sup)` `True` qaytarır. Bu funksiyanın argumentləri ancaq siniflər ola bilər.

Əgər **obj** sinif nümayəndəsi və ya alt sinfin nümayəndəsidirsə, məntiqi funksiya `isinstance(obj, Class)` `True` qaytarır. Bu funksiya siniflərlə və onların nümayəndələri ilə işləyir.

Daxili (bielt-in – quraşdırılmış) verilənlər tiplərindən miras.

Python dilinin maraqlı faktı ondan ibarətdir ki, bütün standart verilənlər tipləri siniflərdir:

```
int
float
list
dict
tuple
set
...
```


Əgər onlar üçün `issubclass()` funksiyasını yerinə yetirsək, bunu asanlıqla yoxlaya bilərik:

```
issubclass(int, object)
```

```
issubclass(list, object)
```

Hamısının nəticəsi `True` olacaq və biz bilirik ki, bu funksiya obyektlərlə deyil, yalnız siniflərlə işləyir, ona görə də bu fakt təsdiq edir ki, bu tiplər Python dilində siniflərdir.

Metodların yenidən təyin edilməsinə nümunə:

```
class Parent: # valideyn sinfinin elan edilməsi
```

```
    def my_method(self):
```

```
        print('Valideyn sinfinin çağırılması')
```

```
class Child(Parent): # Varis sinfinin elan edilməsi
```

```
    def my_method(self):
```

```
        print('Varis sinfinin çağırılması')
```

```
c = Child() # Child sinfinin nümayəndəsinin yaradılması
```

```
c.my_method() # bu metod varis sinfində yenidən təyin edilib
```

Bu kod icra olunanda aşağıdakı nəticə alınır:

```
Varis sinfinin çağırılması
```

Metodların yenidən təyin edilməsilə tanış olandan sonra polimorfizmin öyrənilməsinə keçə bilərik.

Python öz universallığı və istifadəçi üçün rahat sintaksisi sayəsində ən populyar proqramlaşdırma dillərindən biridir. Obyekt yönümlü proqramlaşdırmanı (OOP) dəstəkləyən digər dillər kimi Python da polimorfikdir. Polimorfizm Python-da obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın mühüm elementidir. Polimorfizm Python-u daha çox universal və səmərəli dil edir. Bu, birdən çox işi yerinə yetirmək üçün bir ifadə və ya funksiyanı istifadə etməyə imkan verir. O, həmçinin metodları yenidən təyin etməklə müxtəlif siniflərin unikal məqsədləri üçün metod adlarını təkrar istifadə etməyə imkan verir.

DOI:10.30546/gdu.2023.12-20

Python dinamik tipli dildir və onda polimorfizm hər yerdə özünü birüzə verir. Əslində, Python dilində bütün əməliyyatlar polimorfikdir: xaric etmə, elementin alınması, * operatoru və bir çox başqaları. Python-da əməliyyatın sintaktik mənasını təyin edən obyektlərdir. Məsələn, * operatoru yalnız emal ediləcək obyektlər üçün (göstərişdir) instruksiyadır. Əməliyyatın mənası emal olunan obyektlərin tiplərindən asılıdır.

Polimorfizm - müxtəlif siniflərdə eyni metodun fərqli davranışdır (icrasıdır). Məsələn, iki ədədin cəmini və iki sətirin cəmini tapa bilərik. Bu halda biz fərqli nəticə əldə edirik, çünki rəqəmlər və sətirlər müxtəlif siniflərdir.

```
>>> 1 + 1
2    # toplama
>>> "1" + "1"
'11' # konkatensasiya
```

Pythonda aşağıdakı kod səhv olmayacaq:

```
def f(x):
    return x * 2
print(f(1) * f("2"))
print(f(3.) * f(f(4)))
```

Parametrlərin tipləri üzrə funksiyaların polimorfizmi sayəsində arqumentlərin hər biri ilə özünəməxsus əməliyyat aparılacaq: ədədlər ikiyə vurulacaq və sətir iki dəfə təkrarlanacaq.

Pythonda aşağıdakı kod da səhv olmayacaq:

```
def f(x):
    return x
def f(x):
    return 2 * x
def f(x):
    return 3 * x
print(f(5))
```

Bu halda, ilk iki funksiyanın, onların adları artıq adlar sahəsində mövcud olmadığından, əslində mövcudluğu ləğv edilir. print(f(5)) funksiyası çağırılan zaman sonuncu funksiya çağırılacaq (çünki funksiyanın yenidən təyin (təsvir) edilməsi baş verir), hesablamaların nəticəsi 15 olacaq.

Əvvəl qeyd olunduğu kimi, OOP daxilində polimorfizm adətən varisin sinfində əsas sinfin metodlarını yenidən təyin edilməsi nöqtəyi-nəzərindən istifadə olunur. Bunu görməyin ən asan yolu bir nümunədir.

İki sinif (Rectangle və Square) yaradaq:

```
class Rectangle:
    def __init__(self, w, h):
        self.w = w
        self.h = h
    def get_rect_pr(self):
        return 2*(self.w+self.h)
class Square:
    def __init__(self, a):
        self.a = a
    def get_sq_pr(self):
        return 4*self.a
```

DOI:10.30546/gdu.2023.12-20

Bu siniflərdə düzbucaqlı və kvadratin perimetrlərini hesablamaq üçün `get_rect_pr()` və `get_sq_pr()` funksiyaları təsvir edilib. Bu siniflərin nümayəndələrini yaradaq və tərəflərin qiymətlərini daxil edərək perimetrlərin qiymətlərini ekrana xaric edək:

```
r1 = Rectangle(1, 2)
r2 = Rectangle(3, 4)
print(r1.get_rect_pr(), r2.get_rect_pr())
s1 = Square(10)
s2 = Square(20)
print(s1.get_sq_pr(), s2.get_sq_pr())
```

Aşağıdakı nəticəni alırıq:

```
6 14
40 80
```

Bütün obyektləri kolleksiyaya (siyahıya) yığaq:

```
geom = [r1, r2, s1, s2]
for dövründə bu siyahının elementlərini ardıcıl sadalamaqla hər fiqurun perimetrinin qiymətini ekrana xaric etmək olar:
```

```
for g in geom:
    if isinstance(g, Rectangle):
        print(g.get_rect_pr())
    else:
        print(g.get_sq_pr())
```

Həmin nəticəni alacağıq.

Yeni sinif (Triangle) əlavə edək və onda üçbucağın perimetrini hesablamaq üçün `get_tr_pr()` metodunu təsvir edək:

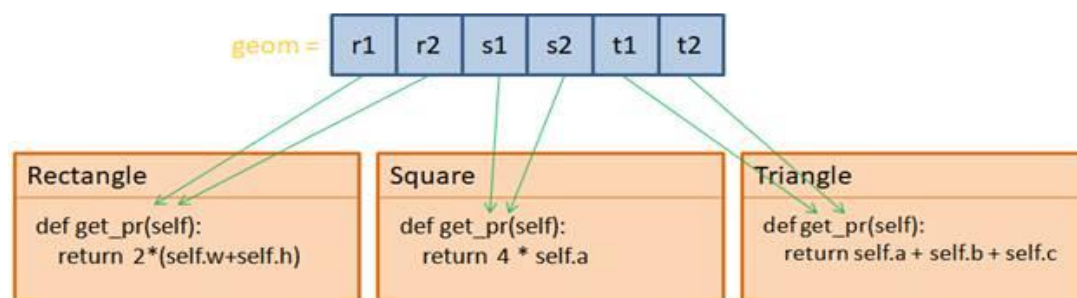
```
class Triangle:
    def __init__(self, a, b, c):
        self.a = a
        self.b = b
        self.c = c
    def get_tr_pr(self):
        return self.a + self.b + self.c
t1 = Triangle(1,2,3)
t2 = Triangle(4,5,6)
print(r1.get_tr_pr(), r2.get_tr_pr())
```

Nəticə:

```
6 15
```

İndi əgər `t1` və `t2`-ni də `geom` siyahısına qatsaq və `for` dövründə əlavə olaraq `Square` və `Triangle` siniflərinə (uyğun olaraq) aid olduğunu yoxlamaq olar, lakin bu, proqramımıza gözəllik və çeviklik əlavə etməyəcək və proqram kodu lap uzanacaq. Bu halda polimorfizm adlanan yanaşmanın tətbiqi əvəzəli olur. Hər yaratdığımız siniflərdə eyni adlı (məsələn, `get_pr()`) metodlar yaradaq. Onda sadəcə olaraq `for` dövründə bu metoda müraciət edəcəyik (onu çağıracağıq) və uyğun fiqurların perimetrlərini alacağıq:

```
for g in geom:
    print( g. get_pr() )
```


Yuxarıdakı şəkildə göründüyü kimi siyahının hər bir istinadı (keçidi) müvafiq sinif obyektinə aparır və sonra onun vasitəsilə `get_pr()` metoduna birbaşa çağırış baş verir. Bu polimorfizm nümunəsidir, biz vahid **geom** siyahısının indeksi (vahid interfeys) vasitəsilə müxtəlif obyektlərə daxil oluruq və sonra müvafiq obyektin **get_pr()** metodunu çağırırıq. Bundan əlavə, elə siyahıda müvafiq siniflərin obyektlərini yaratmaqla (yəni siyahıda əlavə dəyişənlərdən istifadə etməməklə) bu siyahını yarada bilərik:

```
geom = [Rectangle(1, 2), Rectangle(3, 4), Square(10), Square(20), Triangle(1, 2, 3), Triangle(4, 5, 6)]
```

Alınan nəticə:

```
6
14
40
80
15
```

Ədəbiyyat

1. K.Tahiroğlu “Python ilə proqramlaşdırma”, Bakı-2016.
2. Д. Бизли “Python. Подробный справочник”.4-ое издание, СПб Символ-Плюс, 2017.
3. Д. Ю. Федоров “Основы программирования на примере языка PYTHON”. Учебное пособие, Санкт-Петербург, 2019.
4. A Byte of Python (Russian) Версия 2.02 Swaroop С.Н. (Перевод: В. Смоляр), 2020.
5. Эрик Мэтиз «Изучаем Python», «Питер», Санкт-Петербург-2017.
6. Задорожный С.С., Фадеев Е. П. “Объектно-ориентированное программирование на языке Python” (учебно-методическое пособие), Москва, МГУ, 2022.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Python>
8. <https://pythonru.com/primery/primery-raboty-s-klassami-v-python>
9. <https://docs-python.ru/tutorial/klassy-jazyke-python/>
10. <https://smartiqa.ru/courses/python/lesson-6>
11. <https://younglinux.info/oopython/oop>
12. <https://bestprogrammer.ru/izuchenie/chto-takoe-polimorfizm-v-python>
13. <https://younglinux.info/oopython/oop>

НАСЛЕДОВАНИЕ И ПОЛИМОРФИЗМ В PYTHON

Бабаева Шакар Маарифовна

Резюме

Под наследованием понимается возможность создания нового класса на базе существующего. При этом класс потомок будет содержать те же атрибуты и методы,

DOI:10.30546/gdu.2023.12-20

что и базовый класс, но при этом его можно (и нужно) расширять через добавление новых методов и атрибутов.

Полиморфизм – важный элемент объектно-ориентированного программирования в Python. Полиморфизм делает Python более универсальным и эффективным языком. Он позволяет использовать один оператор или функцию для выполнения нескольких задач. Это также позволяет вам повторно использовать имена методов, переопределяя их для уникальных целей разных классов.

Настоящая статья посвящена наследованию и полиморфизму в Python и созданию программ с использованием этих принципов ООП. В статье поясняется, что подходы, называемые наследованием и полиморфизмом, удобно применять к задачам, требующим наличия нескольких подобных групп объектов.

INHERITANCE AND POLYMORPHISM IN PYTHON

Babayeva Shakar Maarif

Summary

Inheritance refers to the ability to create a new class based on an existing one. In this case, the descendant class will contain the same attributes and methods as the base class, but it can (and should) be extended by adding new methods and attributes. Polymorphism is an important element of object-oriented programming in Python. Polymorphism makes Python a more versatile and efficient language. It allows you to use a single statement or function to perform multiple tasks. It also allows you to reuse method names by redefining them for the unique purposes of different classes. This article focuses on the principles of inheritance and polymorphism in Python and building programs using these principles. In the article, it is explained that it is convenient to apply approaches called inheritance and polymorphism on issues that require the presence of several similar groups of objects.

Rəyçi: Aslanov Ə.Ə.

İnformatika və cəbr kafedrasının 19 May 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protok.

Daxil olma tarixi: 26 may 2023-cü il

ANDROİD PLATFORMASI ÜÇÜN PROQRAMLARIN HAZIRLANMASI

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.quliyev.1972@mail.ru

Xülasə: *Məqalə Android əməliyyat sisteminin və Android platformasında yaradılmış qurğular üçün tətbiqlər mağazası olan Google Play-in yaradılması və inkişafı tarixinə həsr olunur. Məqalədə Google Play-in funksional məqsədi əsaslandırılmış və cihazın uyğunluğunu təmin edən əsas mexanizmlər verilmişdir. Tətbiqin yaradılması prosedurunun qısa təsviri, inkişaf üçün lazım olan vasitələr və alətlər göstərilir.*

Açar sözlər: əməliyyat sistemi, platforma, Android, Google Play, Java

Ключевые слова: операционная система, платформа, Android, Google Play, Java

Key words: operating system, platform, Android, Google Play, Java

Bu gün bir çox mobil əməliyyat sistemlərinin (Android, iOS, Windows Phone və s.) mövcud olduğunu nəzərə alsaq, bir çox tərtibatçılar belə bir sualla qarşılaşır: hansı platforma üçün proqram hazırlamaq lazımdır. 2016-cı ildə mobil reklam şəbəkəsi InMobi tərəfindən aparılan sorğu nəticəsində məlum olub ki, mobil proqram tərtibatçıları sənayedəki səyahətlərinə Android platforması ilə başlayırlar. Sorğu həmçinin göstərib ki, global miqyasda tərtibatçılar arasında Android platforması ən populyardır, ikinci yerdə isə iOS platforması gəlir. İki platformanı müqayisə edən InMobi qeyd edir ki, proqram tərtibatçıların 42%-i öz proqramlarını Google Play-də (Android cihazları üçün proqramlar mağazası), 28%-i isə Apple mağazasında yerləşdirir.

Android nisbətən yeni əməliyyat sistemidir, lakin qısa müddət ərzində mobil cihaz bazarında çox populyarlaşdı. Əməliyyat sisteminin yaradılması ideyası Android Inc şirkətinə məxsus idi. 2005-ci ildə şirkət Google Korporasiyası tərəfindən satın alındı və platformanın hazır məhsulun vəziyyətinə qədər inkişafını davam etdirmək üçün lazımı resursları və dəstəyi verdi. Əməliyyat sistemi tərtibatçıları aşağıdakı əsas tələblərə əməl etməli idilər: yeni platforma inkişaf xərclərini azaltmaq və mobil proqram tərtibatçılarına proqramlar yaratmaq üçün bütün sistem funksiyalarına çıxışı təmin etmək üçün açıq standartlara əsaslanmalıdır. Platforma ilk dəfə 2007-ci ildə təqdim edilib, onun əsas dizaynı və tətbiqi əsasən müasir sistemin arxitekturasına bənzəyirdi.

2007-ci ildə Google-un rəhbərliyi altında mobil qurğular üçün açıq standartların tərtibatçıların biznes alyansı Open Handset Alliance (OHA) yaradıldı və bu gün 84 şirkətdən (Google Inc., Intel, Asus, Motorola, HTC, Samsung, Huawei və s.). Assosiasiya qurğuların hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyalarda innovasiyaların tətbiqi yolu ilə Android platformasını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, həmçinin platforma üçün əlavələr hazırlamaq məqsədilə yaradılıb.

İlk Android smartfonu 23 sentyabr 2008-ci ildə təqdim edildi. Bu, HTC Dream smartfonu idi. Mobil cihaz satış bazarının 85%-i. İnformasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsi üzrə beynəlxalq tədqiqat və konsaltinq şirkətinin analitikləri "International Data Corporation" (IDC) bu mobil əməliyyat sisteminin öz mövqeyini qoruyacağına əmin idirlər.

Google Play təkcə Android proqram mağazası deyil. Məqsədinə görə, Google Play proqramları Android cihazına çatdırmaq üçün bir kanaldır və eyni zamanda, bu xidmət quraşdırılmış tətbiqin cihazda işləməsinə təmin etmək və bununla da proqramın cihazla uyğunluğunu təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Google Play aşağıdakı uyğunluq mexanizmlərindən istifadə edir:

DOI:10.30546/gdu.2023.21-23

1) Cihaz üçüncü tərəf proqramları ilə uyğunluğa imkan verən Android davranışlarını təsvir edən CCD (Uyğunluq Tərif Sənədi) ilə uyğun olmalıdır;

2) Google Play tətbiqin tələb etdiyi bütün cihaz xüsusiyyətlərini bilməlidir (məsələn, kameranın olması, naviqasiya üçün GPS və s.).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əksər tərtibatçılar tətbiqlərini Google Play-də yerləşdirməyə üstünlük verirlər. Bu, InMobi ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi, Google Play mağazasında proqramların yerləşdirilməsinin App Store ilə müqayisədə xeyli ucuz və sürətli olması ilə bağlıdır. .

Android üçün proqramlar hazırlayarkən ən çox yayılmışlardan biri olan Java proqramlaşdırma dili istifadə olunur. Java platformalararası bir dildir: bu dildə hazırlanmış proqram təminatı müxtəlif aparat platformalarında və əməliyyat sistemlərində işləyə bilər. Beləliklə, Android platforması üçün proqramlar hazırlayarkən Java dilinin seçilməsi məntiqlidir.

Müəyyən bir tətbiqi inkişaf etdirmək üçün platforma, eləcə də alətlər seçmək kifayət deyil. Tərtibatçının istehlakçıya həqiqətən ehtiyac duyacağı bir tətbiq yaratmaq fikri yoxdursa, bütün bunların mənası olmayacaq. Təcrübəsiz tərtibatçılar üçün nəzərdə tutulmuş və AndroidAuthority ixtisaslaşmış İnternet resursunda yerləşdirilən bəzi məsləhətlər:

1) əgər bir proqram hazırlamaq istəyirsinizsə, o zaman həqiqətən həyatınızı yaxşılaşdıracaq bir şey yazmaq daha yaxşıdır.

2) ancaq ilk və yeganə ideyanın dəyərli olmaya biləcəyini də nəzərə almağa dəyər. Belə olan halda ideya üzərində düşünüb onu yeni tələblərlə tamamlamaq lazımdır.

3) müəyyən bir tətbiq yaratmaq ideyasının unikal olması vacib deyil.

4) mobil proqram istifadəçilər üçün yaradılır, ona görə də mobil tətbiqin uğuru üçün marketing vacibdir.

Qeyd etmək istərdim ki, hazırda Android yalnız smartfonlar üçün, əməliyyat sistemidir deyil. Bu platforma əsasında planşetlər, elektron kitablar, oyun konsolları, netbuklar, televizorlar və digər cihazlar işləyir. Geyinilə bilən qurğular istifadəçinin əsas cihazı əlavə olaraq özü ilə apardığı qadretlərdir, məsələn, Android Wear-a əsaslanan saatlar, addım izləyicisi və ya fitness qolbağı, eynək ola bilər. Beləliklə, Android platforması daim inkişaf edir və istehsalın bir çox sahələrinə uyğunlaşır. Hələlik o, mütləq lider deyil, lakin IDC ekspertlərinin fikrincə, əsas platforma olub və qalır.

Sonda əsas üstünlükləri nəzərə alaraq platformanın bəzi çatışmazlıqlarını qeyd etmək olar:

1) Android əməliyyat sistemi əsasında geniş çeşiddə cihazlar yaratmağa imkan verən açıq mənbə platformasıdır. Ancaq eyni zamanda, sistemin açıq olması səbəbindən cihazın təhlükəsizlik zəifliyi kimi bir problemi unutmaq olmaz. Həmçinin, proqramlar hazırlayarkən platformanın parçalanması nəzərə alınmalıdır;

2) Android proqramlarının inkişafı üçün lazım olan resurslar (proqram təminatı, alətlər və sənədlər) sərbəst mövcuddur və proqramların yaradılması üçün ümumi platformalararası Java dilindən istifadə olunur;

3) Android platforması üçün proqramlar tez hazırlanır, onların ciddi tələbləri yoxdur və Google Play-də yerləşdirmə ucuzdur, lakin mağaza hələ də yeni proqramların daha ciddi moderasiyasına ehtiyac duyur;

4) Mağazaya yerləşdirildikdən sonra proqram bütün dünyada milyonlarla potensial istifadəçi üçün əlçatan olur, lakin mağazanın bir çox keyfiyyətsiz proqramlarla "dağınıqlığı" səbəbindən hazırlanmış proqram onların arasında "itirilmiş" ola bilər.

DOI:10.30546/gdu.2023.21-23

Yekunda onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda iki milyarddan çox Android platformasının istifadəçisi var. Azərbaycanda mobil əməliyyat sistemləri bazarında ilk yeri Android tutur.

Ədəbiyyat

1. Дейтел П., Дейтел Х., Дейтел Э., Моргано М. Android для программистов: создаем приложения. – СПб.: Питер, 2013.
2. Дэрс Л. Android за 24 часа. Программирование приложений под операционную систему Google
3. Таненбаум Э., Бос Х. Современные операционные системы. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2015.
4. Отчет InMobi «Мобильные разработчики 2016»: возраст, доходы, монетизация, популярные языки». Дата обращения: 19.05.2017.
5. Отчет Vision Mobile «Developer Economics. State of the developer nation Q1 2017» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.visionmobile.com/reports/state-developer-nation-q1-2017>. Дата обращения: 20.05.2017 г.
6. Отчет International Data Corporation «4G Smartphones to Surpass 1 Billion Mark in Shipments for 2016 as Emerging Markets Play Catch Up, According to IDC» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS41962716>. Дата обращения: 19.05.2017 г.
7. Официальный сайт разработчиков приложений для Android [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://developer.android.com/index.html>. Дата обращения: 20.05.2017 г.

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММ ДЛЯ ПЛАТФОРМЫ ANDROID

Кулиев Анар Расул оглу

Резюме

В статье обосновано функциональное назначение Google Play и приведены основные механизмы, обеспечивающие совместимость устройств, показано краткое описание процедуры создания приложения, инструментов и инструментов, необходимых для разработки.

DEVELOPMENT OF PROGRAMS FOR THE ANDROID PLATFORM

Guliyev Anar Rasul oglu

Summary

The article is devoted to the history of the creation and development of the Android operating system and Google Play, an application store for devices created on the Android platform. In the article, the functional purpose of Google Play is justified and the main mechanisms that ensure device compatibility are given. A brief description of the application creation procedure, tools and tools necessary for development are shown.

Rəyçi: Dosent Verdiyeva G. Z.

İnformatika və cəbr kafedrasının 19 May 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protok.

Daxil olma tarixi: 23 may 2023-cü il

**OBJEKTİYÖNÜMLÜ PROQRAMLAŞDIRMANIN ƏSASLARI.
PYTHONDA SİNİFLƏR, OBJEKTlər, ONLARIN XASSƏLƏRİ VƏ METODLARI**

Babayeva Şəkər Maarif qızı, Əsgərova Tamilla Əhməd qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

shakarbabayeva@mail.ru,

asqerovatamilla998@mail.ru

Xülasə: *Obyekt yönümlü proqramlaşdırma (OOP) sinif və obyekt anlayışına əsaslanan proqram təminatının hazırlanması bir metodologiyadır, proqramın özü isə bir-biri ilə və xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olan obyektlər çoxluğu şəklində yaradılır. Hər obyekt hansısa sinifin nümayəndəsidir. Siniflər ierarxiya təşkil edir. Python proqramlaşdırma dili obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın prinsiplərinə uyğun yaradılıb. Pythonda hər nə var obyektlərdir: ədədlər, sətirlər, siyahılar, lüğətlər və s. Proqramçı özünün də verilənlər tipini (sinif) yarada bilər və bunda öz metodlarını təyin edə bilər. OOP proqram kodunun yazılması vaxtı onun təkrar istifadə edilməsini nəzərə alır. Cari məqalədə obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın prinsipləri (abstraksiya, inkapsulyasiya, varislik və polimorfizm) qısa izah edilmişdir. Məqalə Pythonda siniflərin və obyektlərin yaradılması, siniflərin atributları və metodları, obyektlərin atributları və metodları, metodların növlərinə və atributlara giriş rejimlərinə həsr edilmişdir və məqalədə bunlara aid misal nümunələri göstərilmişdir.*

Açar sözlər: OOP, varislik, inkapsulyasiya, polimorfizm, abstraksiya, sinif, obyekt, xassələr, metodlar.

Ключевые слова: ООП, наследование, инкапсуляция, полиморфизм, класс, объект, свойства, методы.

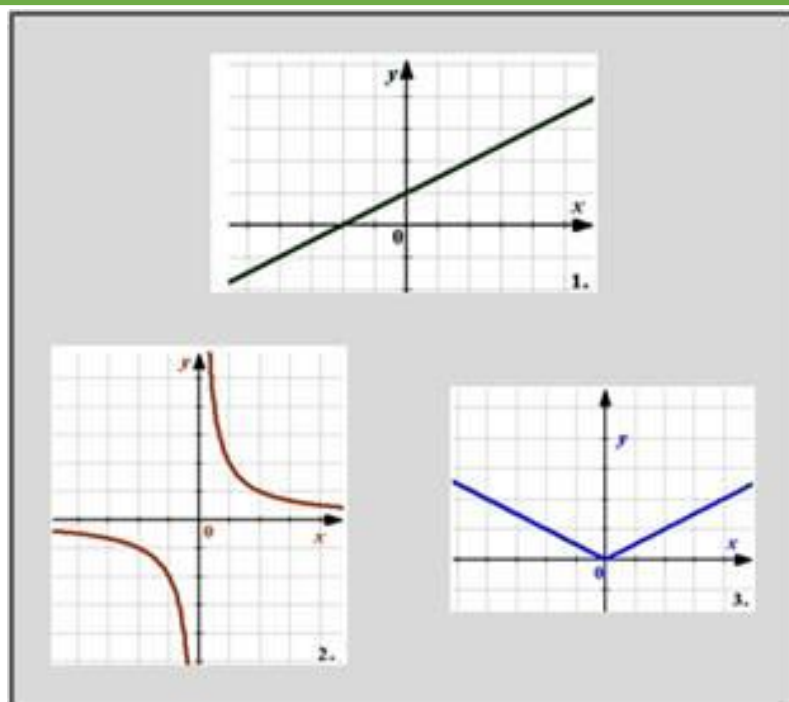
Key words: OOP, inheritance, encapsulation, polymorphism, abstraction, class, object, properties, methods

Hal-hazırda populyar OOP dilləri: C++, C#, Java, JavaScript, Ruby, PHP, Pythondur. 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər, OOP dominant tendensiya çevrilənə və ən populyar (o dövrdə) C++ proqramlaşdırma dilinə daxil olana qədər proqramçılar OOP-dan istifadə etmədən işləyirdilər. Bəs OOP nədir və nəyə görə özünə hörmət edən hər bir təcrübəli proqramçı indi OOP bilməlidir? Demək olar ki, həmişə proqramlarda informasiya (verilənlər) obyektləri ilə işləyirik. Məsələn, tutaq ki, bizə bir pəncərədə bir neçə müstəqil funksiya qrafiklərini göstərmək lazımdır. Qrafikləri göstərmək və onlarla manipulyasiya etmək (köçürülmə, miqyasın dəyişilməsi və s.) üçün Graphs sinfini təyin etsək, onda hər bir xüsusi qrafik yalnız bu sinfin obyektinə çevriləcək:

Graphs

verilənlər

def draw()

Bunun sayəsində proqramımızda bir kod bloku proqram pəncərəsində eyni anda bir neçə qrafikin müstəqil nümayişinə cavabdeh olur.

Obyekt yönümlü proqramlaşdırma (OOP) sinif və obyekt anlayışına əsaslanan proqram təminatının hazırlanması bir metodologiyadır, proqramın özü isə bir-biri ilə və xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olan obyektlər çoxluğu şəklində yaradılır. Hər obyekt hansısa sinifin nümayəndəsidir. Siniflər ierarxiya təşkil edir.

Obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın dörd əsas ideyası bunlardır:

- Abstraksiya (ing. abstraction)
- Miras (varislik, irsi mənimsəmə – ing. inheritance)
- Kapsülləşdirmə (inkapsulyasiya – ing. encapsulation)
- Polimorfizm (ing. polymorphism)

İnkapsulyasiya metodun həyata keçirilməsini, verilənləri və s. kənardan gizlətmək deməkdir. Məsələn, verilənləri (istehsalçı, həcm, saxlama kameraların sayı, enerji istehlakı və s.) və metodları (soyuducunu açın / bağlayın, yandırın / söndürün) ehtiva edən bir "soyuducu" sinfi təyin etmək olar. Amma eyni zamanda yandırma və söndürmənin necə baş verdiyinin həyata keçirilməsi sinfin istifadəçisinə məlum deyil. Bu da onun "soyuducu" sinfindən istifadə edən proqrama təsir edə biləcəyindən qorxmadan dəyişdirilməsinə imkan verir. Bununla sinif hazırlanmış proqram çərçivəsində verilənlərin yeni növü olur.

Varislik varis (uşaq - child) sinfi ilə əcdad (valideyn - parent) sinfi arasında “is (olur)” münasibətini nəzərdə tutur. Bununla varis sinfi əcdad sinfi ilə eyni atribut və metodları ehtiva edəcək, lakin yeni metodlar və atributlar əlavə etməklə genişləndirilə bilər (və genişləndirilməlidir).

Varisliyi nümayiş etdirən əsas sinif nümunəsi kimi atributlara (çəki, mühərrik gücü, yanacaq çəninin həcmi) və metodlara (iş salmaq və dayandırmaq) malik “avtomobil” sinfini təyin etmək olar. Belə sinfin varisi "yük maşını" ola bilər. O, “avtomobil” sinfi kimi eyni atributları və metodları və əlavə xüsusiyyətləri (oxların sayı, kompressor gücü və s.) ehtiva edəcək.

DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

Polimorfizm, obyektin həyata keçirilməsindən (icrasından) asılı olmayaraq, eyni tipli interfeysə malik olan obyektləri eyni şəkildə işləməyə imkan verir. Məsələn, "yük maşını" sinfinin obyektini ilə siz "avtomobil" sinfinin obyektini ilə eyni əməliyyatları yerinə yetirə bilərsiniz, çünki birinci ikincinin varisidir, əksinə isə doğru deyil. Başqa sözlə, polimorfizm eyni adlı metodların müxtəlif reallaşdırılmasını əhatə edir (güman edir). Bu, varis sinfində ana sinfin metodlarını yeninən təyin edə bildiyiniz zaman mirasda çox faydalıdır.

Poly çoxsaylı, morf isə formanı bildirir. Buna görə də, bütövlükdə polimorfizm müxtəlif formaları olan nəyəsə aiddir. OOP-da polimorfizm eyni adlı, lakin fərqli davranışları (icrası) olan funksiyaları təsvir edir. Polimorfizm, mövcud olan obyektlərə eyni yanaşmağa imkan verir.

Abstraksiya real obyektlərin strukturunu yaratmaq üçün istifadə olunan obyekt yönümlü proqramlaşdırma anlayışıdır. O, yalnız ən vacib keyfiyyətləri "göstərir" və xarici dünyadan kənar məlumatları "gizlədir". Abstraksiyanın əsas məqsədi insanları lazımsız məlumatlardan qorumaqdır.

Obyekt yönümlü proqramlaşdırma (ing. OOP - Object Oriented Programing) əsas anlayışları obyektlər və siniflər olan proqramlaşdırma paradigmasıdır. Sinif obyektlərin quruluşunu göstərən (şərh edən) tipdir. Sinif - əsasında yaradılan obyekt şablonudur. Hər bir obyekt müəyyən sinfin ekzemplarıdır (nümayəndəsidir). Elan edilmiş sinif – obyektin yalnız şərhidir: onun üçün yaddaşda yer ayrılır. Siniflər ierarxiya təşkil edir. Proqramın özü bir birilə və xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olan obyektlərin müəyyən çoxluğu şəklində tərtib edilir. Python proqramlaşdırma dili obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın prinsiplərinə uyğun yaradılıb. Pythonda hər nə var obyektlərdir: ədədlər, sətirlər, siyahılar, lüğətlər və s. Ancaq Pythonun imkanları bunlarla məhdudlaşmır. Proqramçı özünün də verilənlər tipini (sinif) yarada bilər və bunda öz metodlarını təyin edə bilər. Bu məcburi deyil, daxili (quraşdırılmış) siniflərdən və onların obyektlərindən istifadə edərək kifayətlənmək olar. Ancaq OOP-nın istifadəsi proqramın bir neçə proqramçı tərəfindən birlikdə uzun müddətli işləyib hazırlanması zamanı əlverişlidir, çünki proqramın başa düşülməsini sadələşdirir (birgə iş vaxtı proqramın oxunaqlı olması çox vacibdir). OOP proqram kodunun yazılması vaxtı onun təkrar istifadə edilməsini nəzərə alır. Belə yanaşma DRY (don't repeat yourself - "özünüzü təkrar etməyin") adlanır (o mənada ki, yazdığınız kodu təkrar istifadə edəcəksiniz, yenidən (təkrar) onu yazmağa vaxt itirməyin).

OOP-nı kompüter oyununun nümunəsindən istifadə edərək başa düşmək olar. Deyək ki, oyunda xassələrə (silah, sağlamlıq səviyyəsi, güc) malik olan oyun qəhrəmanı (iştirakçısı) - obyektini yaradılıb. Obyektin metodları var: qəhrəman gəzir, döyüşür, əşyalar yığır.

Pythonda sinfin yaradılması **class** instruksiyasından başlayır, sonra sinifə ad verilir (sinfin adı böyük hərflə başlamalıdır və sinfin mahiyyətini əks etdirməlidir.) və sinfin gövdəsində sinfin xassələri (atributları) və metodları göstərilir. Məsələn, minimal sinif (atributsuz və metodsuz) belə olacaq:

```
class Person:
```

```
    pass
```

Obyektin iki növ atributları var: xassələr (dəyişənlər) və davranış (metodlar).

Sinfin xassələri dəyişənlərlə təsvir edilir, onların qiymətləri mənisətmə əmri ilə təyin olunur. Metodlar – sinfin daxilində elan olunmuş funksiyalardır. Onlar obyektin davranışını (hərəkətlərini) təyin edir. Metodlar adi funksiyalar kimi (**def** konstruksiyası vasitəsilə) təsvir olunur. Məsələn:

```
class Person:
```

```
    name='Sevda'
```

```
    age=18
```

DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

```
def greeting():
    print('Hello')
```

Sinfin bütün (istifadəçi) atributlarını ekranda görmək üçün xüsusi `__dict__` metodundan istifadə edilir:

```
Person.__dict__
mappingproxy({'__module__': '__main__', 'age': 18, 'name': 'Sevda', 'greeting':
<function Person.greeting at 0x00000227EDA883A0>, '__dict__': <attribute '__dict__' of
'Person' objects>, '__weakref__': <attribute '__weakref__' of 'Person' objects>, '__doc__':
None})
```

Nəticədə sinfin atributları lüğət şəklində (yuxarıda gördüyünüz kimi) əks olunur.

Sınıf obyektinin yaradılmasının sintaksisi belədir:

obyektin adı = sinfin adı()

Məsələn:

```
a=Person()
```

Analoji olaraq Person adlı sinfin ixtiyarı sayda obyektlərini (nümayəndələrini) yaratmaq olar:

```
b=Person()
```

Yoxlamaq olar ki,

```
type(a)
```

```
<class '__main__.Person'>
```

```
isinstance(a, Person) # isinstance () f-sı a obyektinin Person sinfinə daxil olmasını
```

#yoxlayır

```
True
```

```
Type(a) == Person
```

```
True
```

Sinfin atributları onun bütün obyektləri üçün ümumi olur.

```
a.age
```

```
18
```

```
b.age
```

```
18
```

```
a.__dict__
```

```
{}
```

```
b.__dict__
```

```
{}
```

Sinfin atributlarını ekrana çıxarmaq və dəyişmək olar:

```
Person.name
```

```
'Sevda'
```

```
Person.age=20
```

```
Person.age
```

```
20
```

Sinfin atributunu **getattr()** daxili funksiyası ilə də ekrana çıxarmaq olar:

```
getattr(Person, 'age')
```

```
20
```

Sinifə yeni atribut əlavə etmək olar:

```
Person.gender='female'
```

```
Person.gender
```

```
'female'
```


DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

Bu işi **setattr()** daxili funksiyası ilə də aparmaq olar:
 setattr(Person, 'gender', 'female')
 Person.gender
 'female'
 Əgər *gender* adlı atribut sinifdə olsaydı, onda ancaq onun qiyməti dəyişiləcəkdi.
 Sinfin atributunu del əmri ilə və ya **delattr()** daxili funksiyası ilə silmək olar:
 del Person.gender # Person sinfinin gender atributunu silir
 delattr(Person, 'gender') # Person sinfinin gender atributunu silir
 Əgər sinifdə müəyyən atribut, məsələn, *x* atributu yoxdur, onda onun silinməsi səhvə gətirəcək. Ona görə sinfin atributunu silməkdən əvvəl onun sinifdə olmasını **hasattr()** funksiyası ilə yoxlamaq lazımdır:
 hasattr(Person, 'gender')
 False

Obyetlərin atributları.

Sinfin atributları onun bütün obyektləri üçün ümumi olduğuna görə, əgər sinifə yeni atribut əlavə edilərsə, sinfin atributunun qiyməti dəyişilərsə və ya sinfin atributu silinərsə, onda bütün bu dəyişiklər sinfin bütün obyektlərində də baş verəcək. Ancaq əgər obyektin atributunun qiyməti dəyişilərsə, onda bu sinfin və onun digər obyektinin atributuna təsir etməyəcək, məsələn:

```
a.age=20
a.age
20
b.age
18
Person.age
18
a.__dict__
{'age': 20}
b.__dict__
{}
Person.__dict__
mappingproxy({'__module__': '__main__', 'age': 18, 'name': 'Sevda', 'greeting':
<function Person.greeting at 0x00000227EDA883A0>, '__dict__': <attribute '__dict__' of
'Person' objects>, '__weakref__': <attribute '__weakref__' of 'Person' objects>, '__doc__':
None})
```

Sinfin obyektini yaradılarda sinfin atributlarına istinad yaradılır və obyektin özünün adlar sahəsi boş olur. Əgər obyektin öz atributu yaradılır, onda bu obyektin özünün adlar sahəsi yaradılır və bu obyektin yeni atributuna müraciət olunursa, o, əvvəl obyektin adlar sahəsində axtarılır, orda olmasa, sonra sinfin adlar sahəsində axtarılır. Bu alt proqramların lokal və global dəyişənləri ilə işə bənzəyir.

__doc__ dəyişənində sinfin təsvirinin daxilindəki birinci sətiri (dırnaq arasında yazılmış sinfin qısa təsviri) ekranda göstərilir.

Person.__doc__

Sinfin hər bir yeni ekzempları (nümayəndəsi) **__init__()** istifadə edərək işə salınır. **__init__()** istənilən sayda parametr qəbul edə bilsə də, **self** həmişə birinci parametrdir. Sinfin təsvirində birinci argument **self** mütləqdir, çağırılan metodun aid olduğu obyektə olan ümumi qəbul edilmiş istinaddır. Bu parametr sinfin metodunu adi funksiyadan fərqləndirir.

DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

self – cari obyektə (sinifin ekzemplarına) istinaddır. C++, Java kimi proqramlaşdırma dillərində bunun analoqu **this** açar sözüdür. **self** parametri vasitəsilə sinifin daxilindəki atributlara (dəyişənlərə və metodlara) müraciət etmək olur. Aşağıdakı kodda area metodu düzbucaqlının sahəsini hesablamaq üçün width və height atributlarını **self** vasitəsilə istifadə edə bilir:

```
class Rectangle:
    def __init__(self, width , height):
        self.width = width
        self.height = height
    def area(self):
        return self.width*self. height
```

Metodlar 3 növ olur: statik, dinamik və sinif səviyəsində (eləcə, metod deyilir). Statik metodu **@staticmethod** dekoratoru ilə, sinif metodu **@classmethod** dekoratoru ilə yaradılır. Adi metod dekoratorsuz yaradılır, onun birinci arqumenti, bildiyimiz kimi, **self** olur. Birinci arqument kimi sinif metoduna **cls** yazılır. Sinifin metodu sinifin obyektinə yox sinifə bağlı olur və statik metod kimi sinifin ekzemplarının yaradılmasını tələb etmir. Statik metodun sinif metodundan fərqi ondadır ki, statik metod sinif haqqında məlumatı olmur və ancaq parametrlə iş aparır. Sinif metodu isə siniflə işləyir, çünki onun parametri sinifin özü olur. Sinifin metodu sinifin özü ilə də və sinifin obyektini ilə də çağırıla bilər.

```
Class MyClass:
    @staticmethod
    def ex_static_method():
        print('static_method')

    @classmethod
    def ex_class_method(cls):
        print('class_method')
```

```
def ex_method(self):
    print('method')
```

Static və sinif metodlarına sinifin obyekti yaratmamaqla da müraciət etmək olar, adi metodu çağırmaq üçün obyektin yaradılması mütləqdir.

```
MyClass.ex_static_method()
static method
MyClass.ex_class_method()
class method
MyClass.ex_method()
```

Traceback (most recent call last):

File "C:/Users/Shakar/AppData/Local/Programs/Python/Python310/Новая папка/class2.py", line 16, in <module>

```
MyClass.ex_method()
```

TypeError: MyClass.ex_method() missing 1 required positional argument: 'self'

```
m=MyClass()
m.ex_method()
method
```

Atributlara giriş rejimleri.

_atribut (bir alt xətt ilə) – qorunan giriş rejimi (sinif daxilində və onun bütün varis siniflərində istifadə etmək üçün təyin olunur).

DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

__atribut (iki alt xətt ilə) – şəxsi (özəl) giriş rejimi (yalnız sinif daxilində istifadə etmək üçün təyin olunur).

```
class A:
```

```
    def __private(self):
```

```
        print("Bu özəl metoddur!")
```

```
>>> a = A()
```

```
>>> a.__private()
```

```
Bu özəl metoddur!
```

Atribut adının əvvəlindəki qoşa alt xətt daha çox qorunma təmin edir: atribut bu adla əlçatmaz olur.

```
>>> class B:
```

```
...     def __private(self):
```

```
...         print("Bu özəl metoddur!")
```

```
...
```

```
>>> b = B()
```

```
>>> b.__private()
```

```
Traceback (most recent call last):
```

```
  File "<stdin>", line 1, in <module>
```

```
AttributeError: 'B' object has no attribute '__private'
```

Ədəbiyyat

1.К.Тahiroğlu “Python ilə proqramlaşdırma” Bakı-2016.

2.Дэвид Бизли “Python. Подробный справочник”.4-ое издание, СПб Символ-Плюс, 2017.

3.Д. Ю. Федоров “Основы программирования на примере языка PYTHON”. .Учебное пособие, Санкт-Петербург, 2019.

4.A Byte of Python (Russian) Версия 2.02 Swaroop С.Н. (Перевод: Владимир Смоляр), 2020.

5.Эрик Мэтиз «Изучаем Python», «Питер», Санкт-Петербург-2017.

6.Задорожный С.С., Фадеев Е. П. “Объектно-ориентированное программирование на языке Python” (учебно-методическое пособие), Москва, МГУ, 2022.

7.<https://ru.wikipedia.org/wiki/Python>

8.<https://pythonru.com/primery/primery-raboty-s-klassami-v-python>

9.<https://docs-python.ru/tutorial/klassy-jazyke-python/>

10.<https://hashdork.com/az/object-oriented-programming-in-python-for-beginners/>

11.https://proporprogs.ru/python_oop/koncepciya-oop-prostyimi-slovami

12.<https://smartqa.ru/courses/python/lesson-6>

13.<https://younglinux.info/oopython/oop>

ОСНОВЫ ОБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ. КЛАССЫ, ОБЪЕКТЫ И ИХ СВОЙСТВА И МЕТОДЫ В PYTHON

Бабаева Шакар Маарифовна, Аскерова Тамилла Ахмедовна

Резюме

Объектно-ориентированное программирование (ООП) является методологией разработки программного обеспечения, в основе которой лежит понятие класса и объекта, при этом сама программа создается как некоторая совокупность объектов, которые взаимодействуют друг с другом и с внешним миром. Каждый объект является экземпляром некоторого класса. Классы образуют иерархии. Язык программирования

DOI:10.30546/gdu.2023.24-31

Python создан в соответствии с принципами объектно-ориентированного программирования. Все в Python является объектом: числа, строки, списки, словари и т. д. Программист может создать свой тип данных (класс) и определить в нем свои методы. ООП учитывает повторное использование кода при его написании. В настоящей статье кратко изложены основные принципы ООП (абстракция, инкапсуляция, наследование и полиморфизм). Статья посвящена созданию в Python классов, объектов и методов классов, атрибутов и методов объектов, видам методов и режимам доступа к атрибутам. В статье приведены образцы примеров к ним.

FUNDAMENTALS OF OBJECT-ORIENTED PROGRAMMING. CLASSES, OBJECTS AND THEIR PROPERTIES AND METHODS IN PYTHON.

Babayeva Shakar Maarif, Asgerova Tamilla Ahmed

Summary

Object-oriented programming (OOP) is a software development methodology based on the concept of a class and an object, while the program itself is created as a set of objects that interact with each other and with the outside world. Every object is an instance of some class. Classes form hierarchies. The Python programming language was created in accordance with the principles of object-oriented programming. Everything in Python is an object: numbers, strings, lists, dictionaries, etc. A programmer can create his own data type (class) and define his methods in it. OOP takes code reuse into account when writing it. This article summarizes the basic principles of OOP (abstraction, encapsulation, inheritance and polymorphism). The article is devoted to the creation in Python of classes, objects and methods of classes, attributes and methods of objects, types of methods and access modes to attributes. The article provides sample examples for them.

Rəyçi: Aslanov Ə.Ə.

İnformatika və cəbr kafedrasının 19 May 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokol

Daxil olma tarixi: 26 may 2023-cü il

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT: 631.5:631.8

SAMUX RAYONU ŞƏRAİTİNDƏ PEYİN ZƏMİNİNDƏ MİNERAL GÜBRƏ NORMALARININ KARTOF BİTKİSİNİN MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİ

Allahyarova Səkinə İsmayıl, Ramazanova Günel Arzuman

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiti

allahyarovasakina92@gmail.com

Xülasə: *Tədqiqat peyin zəminində mineral gübrə normalalarının kartof bitkisinin məhsuldarlığına təsirini araşdırmaq məqsədilə aparılmışdır. Təqdim edilən məqalə Samux rayonu şəraitində peyin və mineral gübrələrin kartofun məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi mineral gübrələrin kartof bitkisinin məhsuldarlığına təsirini öyrənmək və səmərəli mineral gübrə normalalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Təcrübə 5 variant olmaqla aparılmışdır: 1.Nəzarət (N,gübrəsiz), 2.Peyin 15 t/ha (zəmin), 3. Zəmin+N₃₀P₃₀K₃₀, 4. Zəmin+N₆₀P₆₀K₆₀, 5. Zəmin+N₉₀P₉₀K₉₀.*

Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından bölgələrdə kartof bitkisinin məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də kartof bitkisinin məhsuldarlığının, keyfiyyətinin və torpaq münbitliyinin yüksəldilməsinə təsir edən səmərəli mineral gübrə normalalarının müəyyən edilməsi aktual problemlərdən biridir. Problemin aktuallığını nəzərə alaraq tədqiqatın aparılmasının da əsas məqsəd Samux rayonu şəraitində boz çəmən torpaqlarda mineral gübrələrin artan normalalarının və peyinin torpaq münbitliyinə, kartof bitkisinin məhsuldarlığına, keyfiyyətinə təsirini öyrənmək, səmərəli mineral gübrə normalalarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: kartof, yumru, mineral gübrə, peyin, məhsuldarlıq

Ключевые слова: картофель, клубень, минеральное удобрение, навоз, урожайность

Keywords: potato, tuber, mineral fertilizer, manure, productivity

Kartofun tərkibində orta hesabla 76,3% su, 23,7% quru maddə, o cümlədən 17,5% nişasta, 0,5% şəkər, 1-2% zülal, 1%-dək mineral duzlar, C, B1, B2, B6, PP, K vitaminləri vardır. Kartof, nişasta, spirt, kartof unu, çips sənayesində xammal və heyvanlar üçün yem kimi işlədilir. Xalq təbabətində kartofun şirəsindən vəərəmin, tənəffüs orqanlarının, mədə yarasının müalicəsində də istifadə edilir. Taxıldan sonra ikinci mühüm ərzaq məhsulu sayılan kartofun ölkəmizdə adambaşına fizoloji qida norması ildə 50 kq-dır.(1).

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə Respublikamızda 2021-ci ildə 56104 ha sahədə kartof əkilmiş, 1061958 ton məhsul istehsal edilmiş və orta məhsuldarlıq 184,0 s/ha təşkil etmişdir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda 2077 ha sahədə kartof əkilmiş, 21465 ton məhsul istehsal edilmiş orta məhsuldarlıq 103,8 s/ha təşkil etmişdir, tədqiqat apardığımız Samux rayonunda isə 163 ha kartof əkilmiş, ümumi məhsul istehsalı 1976 ton, orta məhsuldarlıq isə 120,0 s/ha olmuşdur.

Respublikamızda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kartof bitkisindən yüksək məhsul almaq üçün torpaq tipindən asılı olaraq təsiredici maddə hesabı ilə hektara 60-100 kq azot, 70-120 kq fosfor, 80-180 kq kalium gübrələri verilməlidir. (5)Kartof bitkisinin kaliuma tələbkarlığı vegetasiya fazalarından asılı olaraq dəyişir. Belə ki, ən çox tələbkarlıq qönçələmə və çiçəkləmə fazalarında baş verir. (6)Həmin dövrdə kalium gübrəsinin verilməsi məhsuldarlığı artırır və kartofun keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Kartof yumrularında kaliumun miqdarı azotdan 1,5 və fosfordan 3,5 dəfə çoxdur. Yüksək və sabit kartof məhsulu almaq üçün azot, fosforla birlikdə kalium gübrələrinin verilməsi vacib şərtlərdən biridir.(3)

DOI:10.30546/gdu.2023.32-37

Rus alimi V.İ.Urubkova görə 1 ton kartof yumrularının əmələ gəlməsi üçün 5-6 kq azot, 1,5 kq fosfor və 6-10 kq kalium lazımdır. Buna görə də kartof bitkisinə gübrə normaları təyin edilərkən bu nəzərə alınmalıdır.(8)

Tədqiqatın material və metodikası

Tədqiqat Samux rayonunda , kartofun Telman sortu üzərində həyata keçirilmişdir. 24 .02.2022-ci il də torpaq əkin üçün hazırlanmış və 12 mart tarixlərində səpin aparılmışdır.

Tədqiqat ərazisinin iqlim göstəriciləri araşdırılmış və nəticələr aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1. Samuxun 2021 -ci ilə aid iqlim göstəriciləri

Aylar	Ən yüksək temperatur (C ⁰)	Ən aşağı temperatur (C ⁰)	Aylıq toplam yağış miqdarı mm
Fevral	+18	-2	28
Mart	+24	-1	43
Aprəl	+28	-3	50
May	+33	+10	60
İyun	+35	+15	67
İyul	+39	+16	44
Avqust	+37	+16	42

Torpağın kimyəvi tərkibi, pH-ı və s. göstəriciləri kartof bitkisinin məhsuldarlığına çox böyük təsir edir .Buna görə də tədqiqat ərazisindən torpaq analizi üçün torpağın üst 30 sm hissəsindən nümunə götürülmüşdür. Torpaq analizinin nəticələri cədvəl 2 -də verilmişdir.

Cədvəl 2. Tədqiqat ərazisindən götürülmüş torpaq analizləri

Torpaq analizinin nəticələri					
Analizin adı	Nəticə	Vahidi	Qiymətləndir mə	Analizin metodu	Standartlar
pH	7,4		Neytral	Satrasyon	6,5-70,5
EC	0,19	ms/sm	Duzsuz	Satrasyon	0-0,5
Karbonatlıq (CaCO ₃)	5,3	%	Az karbonatlı	Kalsiometr	1-5
Humus	2,1	%	Orta	Walkey-Black	2-3
Azot (N)	0,14	%	Orta	Keldal	0,09-0,17
Fosfor (P ₂ O ₅) mq/kq	54,96	ppm	Yaxşı	Natrium bikarbonatda	45-60
Kalium (K ₂ O) mq/kq	471,6	ppm	Orta	1 N Amonium asetat	400-500
Qranulometrik tərkibi	98	%	Orta gillicəli	Satrasyon	70-110

Analiz nəticələrinə əsasən tədqiqat ərazisinin torpağı neytral, orta kirəclli, az humuslu, orta gillicəli olan torpaqdır. Nəticələrə əsasən torpağ az humuslu, azot miqdarı orta, mənimsənilə bilən fosforun miqdarı yaxşı və kaliumun miqdarı orta zəngin olduğu müəyyən edilmişdir.

Samux rayonunununda icra edilən bu tədqiqat Rendomizə üsulu (B.A. Dospexov (1985) ilə 5 varianta qurulmuşdur. Sıralar 70-30 sm ölçüsündə 3 m uzunluğunda 2 sıra olaraq tərtib edilmişdir. Ləklər 200 sm x 300 sm: 6.0 m² ölçüsündə götürülmüşdür. Yumrular 15-17 sm dərinliyə əkilmişdir. 1-ci variant nəzarət olduğu üçün gübrə tətbiq edilməyib. Digər variantlarda isə gübrə tətbiq edilmişdir.

DOI:10.30546/gdu.2023.32-37

Suvarma sayının və peyin zəminində mineral gübrə normalarının kartof bitkisinin boyuna və vegetativ kütlənin inkişafına təsiri nəticəsində aşağıdakı cədvəldə göstərilən nəticələri əldə etmişik. Sahədə 7 dəfə suvarılma aparılmışdır. Hər beş variant üzrə əldə etdiyimiz nəticələr aşağıdakı cədvəl 3-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3.

S/s	Təcrübənin variantı	Bitkinin inkişaf mərhələləri											
		Qönçələmə 30.05.2021				Çiçəkləmə 27.06.2021				Soluxma 13.09.2021			
		Boy (sm)	Bəlim (qram)	Kök (qram)	Yumru (qram)	Boy (sm)	Bəlim (qram)	Kök (qram)	Yumru (qram)	Boy (sm)	Bəlim (qram)	Kök (qram)	Yumru (qram)
	Nəzarət(gübrəsiz)	6.5	6.4	7.4	04.5	9.5	27.3	6.5	57.4	2.6	09.3	0.3	64.5
	Peyin 15 t/ha (zəmin)	9.6	04.3	4.9	47.3	5.8	83.4	4.8	27.8	8.9	99.6	7.5	75.5
	Zəmin+N ₃₀ P ₃₀ K ₃₀	2.9	24.7	9.4	65.8	9.6	02.7	7.9	49.9	2.6	34.9	1.6	20.5
	Zəmin+N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	5.2	38.8	1.7	81.6	6.7	15.8	6.7	72.6	9.6	64.5	5.7	57.6
	Zəmin+N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	2.6	56.6	5.9	05.9	4.7	48.7	7.6	09.8	7.9	14.1	2.6	19.3

Cədvəldən göründüyü kimi ,məhsuldarlıq ən çox 5-ci variantda (Zəmin+N₉₀P₉₀K₉₀) (519.3 qram) əldə edilmişdir..

Cədvəl 4.Dekara məhsuldarlıq

Təcrübənin variantı	Məhsuldarlıq kg/da
Nəzarət (gübrəsiz)	1597,9
Peyin 15 t/ha (zəmin)	2184,2
Zəmin+N ₃₀ P ₃₀ K ₃₀	1994.0
Zəmin+N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	2975,7
Zəmin+N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	3113.5

4 cədvəldə göründüyü kimi ən çox məhsuldarlıq Zəmin+N₉₀P₉₀K₉₀ variantında əldə edilib suvarmanı nəzərə alaraq.

Cədvəl 5. Kartofda bir bitkidən əldə edilən yumru sayı (ədəd/bitki)

Təcrübənin variantı	yumru sayı (ədəd/bitki)
Nəzarət (gübrəsiz)	5,30
Peyin 15 t/ha (zəmin)	5.96
Zəmin+N ₃₀ P ₃₀ K ₃₀	5.51
Zəmin+N ₆₀ P ₆₀ K ₆₀	6.12
Zəmin+N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	6,68

Tədqiqatımız nəticəsində variantlarda olan bitki başına düşən yumru sayının Zəmin+N₉₀P₉₀K₉₀ variantında (6,68) digər variantlara nisbətən yüksək olduğu müşahidə edilmişdir.

Nəticə

Bu tədqiqatda əldə edilən məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tətbiq etdiyimiz gübrə normaları ,kartof bitkisinin boy artımına ,yaşıl kütlənin və kökün çəkisinin artımına,kartof yumrularının çəkisinin artmasına və dolayısı ilə məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir edir.

Cədvəl 6

Nəticələr	Nəzarət (gübrəsiz)	Peyin 15 t/ha (zəmin)	Zəmin +N₃₀P₃₀K₃₀	Zəmin +N₆₀P₆₀K₆₀	Zəmin +N₉₀P₉₀K₉₀
Bir bitkinin məhsuldarlığı	264.5	375.5	420.5	457.6	519.3
Bir bitkidə yumru sayı	5,30	5.96	5.51	6.12	6,68
Hektara məhsuldarlıq	1597,9	2184,2	1994.0	2975,7	3113.5

Cədvəldəki nəticələrdən görə bilərik ki, bir bitkidə olan məhsuldarlıq ən çox Zəmin+N₉₀P₉₀K₉₀ variantda müşahidə olunur. Nəzarət variantında nəticə digər variantlara nisbətən aşağıdır.

Variantlar arasında yumruların çəkisində böyük fərq yaranmasına baxmayaraq,yumru sayında elə çox fərq olmadığını müşahidə etdik.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu şəraitində boz-qəhvəyi torpaqlarda aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, gübrəsiz nəzarət variantında 12,9 t/ha kartof məhsulu alındığı halda, ən yüksək məhsul N₉₀P₉₀K₉₀ variantında 25,0 t/ha alınmışdır, artım nəzarətə nisbətən 12,1t/ha və ya 93,2% təşkil etmişdir. Məhsulla yanaşı olaraq kartof yumrularında ümumi NPK və keyfiyyət göstəricilərindən nişasta, quru maddə, xam protein yüksəlmiş, nitratların miqdarı isə yol verilən həddi keçməmişdir.

Samux rayonunu suvarma şəraitində boz çəmən torpaqlarda kartofdan yüksək və keyfiyyətli məhsul almaq üçün iqtisadi baxımdan səmərəli mineral gübrə normaları müəyyən edilərək və fermer təsərrüfatlarına tətbiq üçün tövsiyə ediləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov F.H., Abdullayev V.T. Toxumluq kartof problemini necə həll etməli // Azərbaycan aqrar elmi, 2009, №3-4, s. 84-86
2. Rəvani H.M. Peyin və mineral gübrələrin kartof bitkisinin yumru məhluluna təsiri / AKTA Aqronomluq və texnologiya fakültəsinin elmi əsərlər toplusu, Bakı:Nafta-Press, 2003, s.91-92
3. Асланов Г.А., Гасымова Ф.Н. Оптимальные дозы удобрений под картофель в западной зоне Азербайджана // Картофель и овощи, 2009, №3, с.28
4. Анисимов Б.В. Сертификация семенного картофеля организационная структура и приоритетные направления // Картофель и овощи, 2002, №2, с.23
5. Каргин И.Ф., Зубарев А.А., Костин Д.А. Влияние минеральных удобрений на продуктивность картофеля на аллювиальных почвах // Земледелие, 2009, №1, с.38-39
6. Миниеев В.Г., Коваленко А.А., Бауман А.В., Афанасьев Р.А. Влияние фосфорных агрофонов на эффективность удобрений и продуктивность культур полевого севооборота на дерново-подзолистой почве // Агрохимия, 2009, №11, с.22-31

DOI:10.30546/gdu.2023.32-37

7. Пигорев И.Я., Засорина Э.В., Родиопов К.Л., Катунин К.С. Применение регуляторов роста в агрокомплексе при возделывании картофеля в центральном черноземе // Аграрная наука, 2011, №2, с.15-18
8. Урубков В.И. Плодородие почв необходимо восстанавливать // Картофель и овощи, 2004, №4, с.20-21
9. Федотова Л.С. Условия минерального питания продуктивность и качество картофеля // Агрохимия, 2003, №2, с.31-36

ВЛИЯНИЕ НОРМ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ И НАВОЗА НА УРОЖАЙНОСТЬ КАРТОФЕЛЯ В УСЛОВИЯХ САМУКСКОГО РАЙОНА

Аллахярова Сакина Исмаил, Рамазанова Гюнель Арзуман

Резюме

Исследование проведено с целью изучения влияния норм минеральных удобрений и навоза на урожайность картофеля. Представленная статья посвящена изучению влияния навоза и минеральных удобрений на урожайность и качество картофеля в условиях Самухского района. Основной целью исследований является изучение влияния минеральных удобрений на урожайность картофеля и определение эффективных норм минеральных удобрений. Опыт проводили по 5 вариантам: 1. Контрольный вариант (без удобрений), 2. Навоз 15 т/га 3. Навоз +N₃₀P₃₀K₃₀, 4. Навоз +N₆₀P₆₀K₆₀, 5. Навоз +N₉₀P₉₀K₉₀.

С точки зрения продовольственной безопасности повышение урожайности и качества картофеля в регионах является одним из важных вопросов. Поэтому определение эффективных норм минеральных удобрений, влияющих на повышение урожайности, качества картофеля и плодородия почвы, является одной из актуальных задач. Учитывая актуальность проблемы, основной целью исследований является изучение влияния повышения норм внесения минеральных удобрений и навоза на плодородие почвы, урожайность и качество картофеля на серо луговых почвах в условиях Самухского района, а также определению норм минеральных удобрений.

EFFECT OF NORMS OF MINERAL FERTILIZERS IN MANURE SOIL ON PRODUCTIVITY OF POTATO PLANTS IN SAMUKS DISTRICT

Allahyarova Sekine İsmayıl., Ramazanova Gunel Arzuman

Summary

The study was carried out in order to study the effect of mineral fertilizer norms on the yield of potato plants. The presented article is devoted to the study of the effect of manure and mineral fertilizers on the yield and quality of potatoes in the Samukh region. The main purpose of the research is to study the effect of mineral fertilizers on the productivity of potato plants and to determine the effective norms of mineral fertilizers. The experiment was carried out in 5 variants: 1. Control (C without fertilizers), 2. Manure 20 t/ha (land), 3. Manure. + N₃₀P₃₀K₃₀, 4. Manure + N₆₀P₆₀K₆₀, 5. Manure +N₉₀P₉₀K₉₀.

From the point of view of food security, increasing the yield and quality of potatoes in the regions is one of the important issues. Therefore, the determination of effective norms of mineral fertilizers that affect the increase in productivity, quality and soil fertility of potato plants is one of the urgent tasks. Considering the urgency of the problem, the main purpose of the research is to study the effect of increased rates of mineral fertilizers and manure on

DOI:10.30546/gdu.2023.32-37

soil fertility, productivity and quality of potato plants on grey-grass soils of the Samukh region and to determine the effective rates of mineral fertilizers.

Rəyşi: prof. Aslanov Həsənəli Əsəd

Aqrokimya kafedrasının 22 may 2023-cü il tarixli iclasının 11 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 24 may 2023-cü il

**AZƏRBAYCANIN DƏRMAN BİTKİLƏRİNDƏ MƏSKUNLAŞAN GÖBƏLƏKLƏRİN
FERMENTATİV AKTİVLİYİNİN SKRİNİNQİ**

Dos. Namazov Nizami Rza oğlu, Alxanova Leyla Barat qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
samirassu@yahoo.com

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi fitopatogenlərə qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək onların enzimatik aktivliklərinin tədqiqidir. Tədqiqatlarımızın gedişində Azərbaycanın bir sıra dərman əhəmiyyətli bitkilərində yayılmış və təmiz kulturaya çıxarılması mümkün olan fitopatogen göbələklərin hüceyrə divarının tərkibinə daxil olan polisaxaridlərin hidrolitik degradasiyasını katalizini həyata keçirən sellülolitik, pektolitik, amilolitik və ksilanolitik fermentlərini aktivliklərini tədqiq etmişik. Bunun üçün fermentativ aktivlikləri tədqiq edilən fitopatogen göbələklərin becərilməsinə duru Çapek mühitində 10 sutka müddətində 24-26°C temperaturda termostatda saxlamaqla həyata keçirilmişdir. Tədqiqatlarımızın gedişində həmin göbələk növlərinin yalnız sintez etdiyi ekzofermentlərin aktivliyini təyin etməyə çalışmışıq.*

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişik ki, tədqiqatların gedişində istifadə etdiyimiz fitopatogenlərin hamısı bu və ya digər dərəcədə hidrolaza aktivliyinə malik olmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: material Ali təhsil müəssisələrində seminar və mühazirələrdə istifadə oluna bilər, biologiya ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.

Açar sözlər: sellüloza, liqnin, hemisellüloza, pektin, zülal, polimer, ferment, patogeneza, patologiya

Ключевые слова: мицелий, клейстоты, аски, дрок, ягода, мучнистая роса, конидии, конидофора, стебель, двойное оплодотворение

Key words: mycelium, cleistotes, ascus, gorse, berry, mealy dew, conidi, conidophore, stalk, double fertilization

Mövzunun aktuallığı və məqsədi: Məlum olduğu kimi, bitkilərin tərkibi çox mürəkkəb kimyəvi tərkibə və qurluşa malikdir. Onların tərkibinə miqdarına, parçalanma mexanizminə və bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə görə fərqlənən bir sıra üzvi polimerlər, xüsusən də sellüloza, liqnin, pektin, hemisellüloza, zülal və s. kimi üzvi birləşmələr daxildir. Bu birləşmələrdən sellüloza və hemisellüloza, pektin və nişasta hidrolitik yolla liqnin isə oksidləmə yolu ilə degradasiyaya uğrayır. Degradasiyaedici biokatalizatorlar içərisində fermentlərin hidrolazalar və oksireduktazalar sinfinin nümayəndələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Sahib bitkinin orqanlarının hüceyrə divarının kimyəvi tərkibinə daxil olan üzvi birləşmələrin degradasiyasını təmin edən enzimləri produsə edə bilməyən fitopatogenlərin arealını genişləndirməsi imkanlarının məhdudluğu, onların yaşayış uğrunda mübarizəsində imkanlarını xeyli dərəcədə zəiflədir. Odur ki, fitopatogenlərə qarşı bu istiqamətdə mübarizə tədbirlərinin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Fitopatogenlərə qarşı aparılan mübarizədə onların fiziki məhvə səbəb olan vasitələr, təəssüf ki, bu zaman sahib bitkinin epifit mikobiotasına, eləcə də torpağın və dərmanəhəmiyyətli bitkinin bioloji məhsuldarlığında rol oynayan digər növlərin də məhvə səbəb olur. Bu isə tədqiqatçıların bu sahədə seçici təsirə malik daha keyfiyyətli vasitələrin axtarışına rəvac verir. Artıq tarlalarda alaq otlarına qarşı mübarizə məqsədilə bu cür kimyəvi vasitələr əldə edilmişdir. Göbələklərin ferment sisteminin tədqiqi də bu məqsəd üçün yeni perspektivlər vəd edir. Çünki fermentlərin sintezini zəiflədən, hətta bloklayan inhibitorların sintezi və tətbiqi müəyyən uğurlar qazandıra bilər. Odur ki, Azərbaycanın dərman bitkilərində yayılmış fitopatogen göbələklərin ferment

DOI:10.30546/gdu.2023.38-42

sisteminin öyrənilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Fitopatogen göbələklərin əsasən selülitik və pektolitik aktivliklərinin tədqiqi də bu qəbildən olan tədqiqatlardandır.

Beləliklə də tədqiqatımızın başlıca məqsədi - fitopatogenlərə qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək onların enzimatik aktivliklərinin tədqiqidir.

Zəngin və rəngarəng təbiətə malik olan Azərbaycan Respublikasının ərazisində də göbələklər yayılıb və XIX əsrin sonlarından başlayaraq bu ərazidə müxtəlif aspektli mikoloji tədqiqatlar aparılır [Axundov T. və baş., 2008]. Aparılan tədqiqatlarda müxtəlif 4 taksonomik qruplara aid olan göbələklərin təsviri verilmiş, növ tərkibi müəyyənləşdirilmiş, onların bu və ya digər ekosistemdə yayılması qanunauyğunluqlarına toxunulmuşdur [Əliyev İ., 2009; Kərimov V., 2004; Qənbərov X., Kərimov V., 2011; Muradov P., 2003; Sadıqov A., 2001; Гусейнов Э., 1989; Ганбаров X., 1990 və s.]. Lakin bu tədqiqatların nəticələri Azərbaycan təbiətinə xas olan mikobiotanı tam xarakterizə etməyə imkan vermir. Belə ki, indiyə kimi aparılan tədqiqatlar ya konkret lokal ərazini, ya konkret taksonomik qrupu, ya da konkret substratları əhatə etmişdir. Bu işlərdə də əsasən klassik mikoloji yanaşmalardan istifadə edilməsi və əsas diqqət yetirilən məqamların mikosenotik aspektlər olmasını da məsələnin həllinə yanaşmanın uğurlu olmamasının göstəricisi kimi qeyd etmək olar. Məlum olduğu kimi, göbələklərin ən çox rast gəlinədiyi yer torpaq və bitkilərdir [Бурова Л., 1986]. Sonuncunun, yəni bitkilərin insanların qidaya olan tələbatının ödənilməsində əsas mənbələrdən biri olması və göbələklərində bunlardan qidalanma yeri kimi istifadə etməsi də hamının qəbul etdiyi bir reallıqdır. Odur ki, bu iki canlıların arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsində bu gün həm elmi, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Belə ki, göbələklərin arasında bitkilərdə bu və ya digər xəstəlik törədən, onların məhsuldarlığının dəyişilməsinə (həm yüksəlməsinə, həm də azalmasına) səbəb olan növlər də var [<http://www.cbs.knaw.nl/databases>] və onların tədqiq edilməsi gələcəkdə bioresurslardan səmərəli istifadə edilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Deyilənlərə onu əlavə etsək ki, bitkilərdə məskunlaşan göbələklərin tədqiqi ilə bağlı dünyada, xüsusən də Azərbaycanda, aparılan işlərdə diqqətdən kənarda qalan xeyli məqamlar var, onda bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasının məqsəduyğunluğu heç bir şübhə doğurmaz

Ekspərimental hissə: Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, tədqiqatlarımızın gedişində Azərbaycanın bir sıra dərman əhəmiyyətli bitkilərində yayılmış və təmiz kulturaya çıxarılması mümkün olan fitopatogen göbələklərin hüceyrə divarının tərkibinə daxil olan polisaxaridlərin hidrolitik deqradasiyasını katalizini həyata keçirən sellülitik, pektolitik, amilolitik və ksilanolitik fermentlərini aktivliklərini tədqiq etmişik. Bunun üçün fermentativ aktivlikləri tədqiq edilən fitopatogen göbələklərin becərilməsini duru Çapek mühitində 10 sutka müddətində 24-26°C temperaturda termostatda saxlamaqla həyata keçirilmişdir. Tədqiqatlarımızın gedişində həmin göbələk növlərinin yalnız sintez etdiyi ekzofermentlərin aktivliyini təyin etməyə çalışmışıq.

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişik ki, tədqiqatların gedişində istifadə etdiyimiz fitopatogenlərin hamısı bu və ya digər dərəcədə hidrolaza aktivliyinə malik olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Dərman bitkilərində müxtəlif xəstəliklər törədən mikroskopik göbələklərin fermentativ aktivliyi (bv/ml)

Göbələk növləri	Ştammların sayı	Sellülaza	Ksilanaza	Pektinaza	Proteaza
Aspergillus flavus	9	1,1-2,0	20,1-28,7	5,6-7,3	3,6-7,1

DOI:10.30546/gdu.2023.38-42

<i>Alternaria alternata</i>	8	0,9-1,7	12,7-23,5	3,1-5,1	2,2-4,7
<i>Botrytis cinerea</i>	10	0,5-0,7	21,2-24,6	1,2-2,5	0,7-1,2
<i>Cladosporium herbarum</i>	6	0,2-0,4	22,1-30,1	2,7-5,9	Izləri
<i>Fusarium avenaceum</i>	8	1,1-1,6	16,4-21,9	1,5-3,5	Izləri
<i>Penicillium cuclopium</i>	5	0,9-1,2	19,6-32,5	2,7-6,4	1,2-2,4
<i>P.martensii</i>	9	0,2-0,5	23,4-31,3	2,9-6,1	2,3-4,5
<i>Vertisillium dahliae</i>	11	0,3-0,5	18,9-23,5	3,5-6,7	0,8-1,1

Cədvəldən də göründüyü kimi, bəzi ştamm növləri çox yüksək hidrolitik fəallığa malikdir və onların aktivliyinin kəmiyyət göstəricisi həтта bir sıra qeyri-patogen ştamlardan belə geri qalmır. Tədqiqatların gedişində göbələklərin fitotoksiki və fermentativ aktivliyi arasındakı əlaqənin xarakterinin də aydınlaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Bu məqsədlə hər bir bitkidən 100 toxum götürülmüş və 12 saat müddətinə göbələklərdən 7 gün müddətinə Çapek mühitində becərilməklə alınmış kultural məhlulda saxlanılır, yəni islağa qoyulur. Müddət başa çatdıqdan sonra toxumlar iqlim kamerasına yerləşdirilir və 30 gün müddətinə onların cücərməsinə nəzarət edilir. Alınmış nəticələrdən aydın oldu ki, yüksək proteolitik aktivliyə malik olan göbələklərin fitotoksiki aktivliyi o qədər də yüksək olmur(cədvəl 2).

Cədvəl 2. Göbələklərin kultural məhlulunun bəzi dərman bitkilərinin cücərməsinə (%) təsiri

Ştammalr	Noxud	Qarpız	Şüyüd
<i>Aspergillus flavus</i> M-14	73	85	79
<i>A. fumigatus</i> M-16	64	77	70
<i>A. niger</i> M-25	75	88	80
<i>A.ochraceus</i> M-31	74	86	78
<i>Alternaria alternata</i> A-07	62	68	65
<i>A. solani</i> A-14	50	57	61
<i>Botrytis cinerea</i> A-21	42	55	49
<i>Cladosporium herbarum</i> C-12	65	74	66
<i>Fusarium avenaceum</i> E-06	33	37	30
<i>F.oxysporum</i> E-96	28	38	35

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi *Vertisillium dahlia* E-121 göbələyinin proteolitik aktivliyi *Aspergillus flavus* M-14 göbələyinin aktivliyi ilə müqayisədə 5,5 dəfə aşağıdır, lakin toxumların cücərməsi zamanı alınan nəticələrin müqayisəsi isə birinci halda təsirin daha effektiv olmasını göstərir və bu zaman fərq iki dəfəyədək təşkil edə bilər. Digər variantlarda da anaoloji nəticələr özünü aydın şəkildə biruzə verir, yəni proteolitik aktivliklə fitotoksiki

DOI:10.30546/gdu.2023.38-42

aktivliyi arasında tərs asılılıq müşahidə olunur ki, bu da proteolitik aktivliyin patogenezi limitləşdirən faktor kimi istifadəsini mümkün edir.

Nəticə: Azərbaycanın dərman bitkilərində yayılan göbələklərin ferment sisteminə sellüloza, ksilanaza, pektinaza, amilaza və proteaza kimi fermentlər daxildir və onlar birlərindən fermentlərin aktivlik səviyələrinin göstəricilərinə görə fərqlənilirlər və bu göbələklərin proteolitik və fitotoksiki aktivlikləri arasında tərs asılılıq müşahidə olunur, yəni proteolitik aktivliyin yüksəkliyi patogenezi limitləşdirən faktor kimi xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyeva K.F. Bəzi efiryağlı bitkilərin mikobiotası və antifunqal aktivliyi. Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, 22c.
 2. Dəmirov İ.A., Şükürov D.Z. Azərbaycanın dərman bitkiləri. B. "Elm" nəşriyyatı, 1974, 230
 3. Dəmirov Ə.İ., İsmayilov N.A., Kərimov Y.V., Mahmudov R.M. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərnəşr, 1988, 231 s.
 4. Əliyev N. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. B. "Elm" nəşriyyatı, 1998, 343 s.
- Hacıyeva N.Ş. Azərbaycanda xalq təbabətində istifadə edilən bəzi dərman bitkilərinin mikobiotasının növ tərkibinə və ekolo-trofik əlaqələrinə görə xarakteristikası.// AMEA-nın Mikrobiologiya institutunun elmi əsərləri, 2013, c.11, №1, s.146-151.

СКРИНИНГ ФЕРМЕНТАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ГРИБКОВ РАСПРОСТРАНЕННЫХ В СРЕДЕ ЛЕЧЕБНЫХ РАСТЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Намазов Низами Рза оглу, Алханова Лейла Барат гызы

Резюме

Основной целью статьи является изучение их ферментативной активности, что будет иметь значение для разработки мероприятий по борьбе с фитопатогенами. в ходе наших исследований мы изучили активность целлюлолитических, пектолитических, амилолитических и ксиланолитических ферментов, катализирующих гидролитическую деградацию полисахаридов, входящих в состав клеточной стенки фитопатогенных грибов, широко распространенных в ряде лекарственных растений Азербайджана. и могут быть извлечены в чистую культуру. С этой целью культивирование фитопатогенных грибов, ферментативная активность которых изучалась, проводили, выдерживая их в термостате при температуре 24-260С в течение 10 сут на сухой среде Чапека. В ходе наших исследований мы попытались определить активность экзоферментов, синтезируемых только этими видами грибов.

В результате наших исследований мы установили, что все фитопатогены, использованные нами в ходе исследований, в той или иной степени обладали гидролазной активностью.

Практическая значимость: материал может быть использован на семинарах и лекциях в высших учебных заведениях, полезен для интересующихся биологией.

THE SCREENG OF FERMANTAL ACTRIONS SPREAD IN HERBA FLORA OF AZERBAIJAN

Namazov Nizami Rza, Alkhanova Leyla Barat

Summary

The main purpose of the article is to study their enzymatic activity, which will be important for the development of measures to combat phytopathogens. In the course of our research, we studied the activity of cellulolytic, pectolytic, amylolytic and xylanolytic

DOI:10.30546/gdu.2023.38-42

enzymes that catalyze the hydrolytic degradation of polysaccharides that are part of the cell wall of phytopathogenic fungi, which are widespread in a number of medicinal plants in Azerbaijan. and can be recovered in pure culture. For this purpose, the cultivation of phytopathogenic fungi, the enzymatic activity of which was studied, was carried out by keeping them in a thermostat at a temperature of 24-26°C for 10 days on a dry Czapek medium. In the course of our research, we tried to determine the activity of exoenzymes synthesized only by these fungal species.

As a result of our research, we found that all the phytopathogens used by us in the course of our research had hydrolase activity to one degree or another.

Practical significance: the material can be used in seminars and lectures at higher educational institutions, it is useful for those interested in biology

Rəyçi: prof.N.Namazov

Biologiyanın tədrisi metodikası kafedrasının 17 may 2023-cü il tarixli iclasın protokolu

Daxil olma tarixi 19 may 2023-cü il

QİSMƏT TRİTİKALE SORTUNUN MƏHSULDARLIĞINA TƏSİR EDƏN BƏZİ AMİLLƏR

*prof. Qurbanov Firuddin Hacı oğlu, b.e.i. Məmmədova Solmaz İsfəndiyar qızı,
b.e.i. Əhmədov Altay Aftandil oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Uuniversiteti*

Xülasə: *Tritikale yeni dənli taxıl bitkisidir, böyük məhsuldarlığı ilə fərqlənir, tərkibində yüksək miqdarda zülal vardır.*

Özündə buğdaya və çovdara xas olan müsbət irsi əlamətləri birləşdirir. Dəndə 15-18 % zülal olur. Buğdaya nisbətən zülal 1.0-1.5%, çovdara nisbətən isə 3-4 % artıq olur, lakin keyfiyyət aşağıdır. Dənin çörək bişirmədə, qənnadı sənayesində, pivə bişirmədə, heyvandarlıqda istifadə olunur. Tritikalenin kütləsindən heyvandarlıqda yem və döşənək kimi istifadə olunur. İrsi xüsusiyyətinə görə tritikale nə buğda nə də çovdardır.

Tritikalenin məhsuldarlığına bəzi amillər təsir edir. Bunlara mühit amilləri xəstəlik, zərərverici, aqrotexniki tədbirlər, kimyəvi mübarizə və s. Bu deyilənlərə əməl olunarsa tritikale Qismət – 1 sortundan yüksək məhsul əldə etmək olar.

Açar sözlər: Buğda, Çovdar, Sort, Əkin materialları, Xəstəlik, Məhsuldarlıq, Amil, Qismət-1

Ключевые слово: Пшеница, Рожь, Сорт, Посычный материал, Пораженность, Урожайность, "Qismət-1"

Key words: Wheat, Rye, Variety, Planting material, Disease, Productivity, "Qismet-1"

Tritikale yeni dənli taxıl bitkisidir, böyük məhsuldarlıq potensialı ilə fərqlənir, tərkibində yüksək miqdarda zülal və (lizin, triptofan) olması onun ərzaq və yemlik dəyərini müəyyən edir. Buğda və çovdar hibrididir. Özündə buğdaya və çovdara xas olan müsbət, irsi əlamətləri birləşdirmişdir. Buğdadən sünbülün çiçəkliyini dənin keyfiyyətini və iriliyini; çovdardan isə şaxtaya davamlılığını, güclü kollanmağı, sünbülün uzunluğunu sürətlə inkişaf etməyi, göbələk xəstəliklərinə davamlı olmaq kimi müsbət əlamətləri özünə keçmişdir. Dənindən çörəkbişirmə, qənnadı sənayesi, pivəbişirmə və heyvandarlıqda qüvvəli yem kimi istifadə edilir. Unundan 20-30% buğda ununa qatdıqda yaxşı çörək alınır. Digər dənli taxıl bitkilərinə nisbətən hər kq dəndə 20-30 qr lizin vardır.

Tritikalinin kütləsindən heyvandarlıqda yem və döşənək kimi istifadə olunur. Onun yemlik sortları yaşıl yem, erkən silos və ot umu almaq üçün əkilir. Tritikale yem botaniki cinsdir.

Tritikale-amfidiploid buğda-çovdar hibrididir. 42 xromosomlu heksaploid Tritikale bərk çovdarda çarpazlaşdırılması nəticəsində alınır. Onlar böyük praktiki əhəmiyyətə malikdirlər, belə ki, oktaploid tritikaleyə nisbətən tərkibində zülalın miqdarı daha çoxdur.

Tritikalenin növləri. Mövcud olan tritikale formaları 3 genetik qrupa bölünür:

1. Oktaploid (56 xromosomlu)

2. Heksaploid (42 xromosomlu)

3. Tetraploid (28 xromosomlu)

İrsi xüsusiyyətinə görə tritikale nə buğda nə də çovdardır.

1. Tritikale aestivumforma – yumşaq buğda çovdar hibridləri – oktaploid

2. Tritikale durumforte – bərk buğda çovdar hibridləri – heksaploid tritikale hibridləri.

3. Tritikale tripsikas – üç növlü, yəni üç növ bitkinin yumşaq buğda, bərk buğda və çovdara irsi əlamətləri cəmlənmiş heksaploid tritikale hibridləri.

İstifadə olunma xarakterindən və bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dənlik – yemlik qruplara bölünür. Tritikale diskimilər fəsiləsinin birinci qrup dənli taxıl bitkilərinə aiddir. Kök

DOI:10.30546/gdu.2023.43-46

sistemləri saçaqlıdır. Rüşeym və бүgüm kökləri vardır. Heksaploid tritikale sortları cücərərkən 4-6 ədəd rüşeym kökcüyü əmələ gətirir. Gövdəsi içəri boş 4-6 бүgümarası olan küləşdən ibarətdir. Yarpağı iri, enli, mum təbəqəsi ilə örtülüdür. Vegetativ orqanlarının xarakterinə görə tritikale heterizis xüsusiyyətinə malikdir. Çünki valideyn formalarına nisbətən daha güclü vegetativ orqanlar əmələ gətirirlər. Tritikalenin meyvəsi dəndir. Dəni çovdar dəni kimi uzunsovdur. Sünbülün quruluşuna görə buğdadan uzun çovdardan qısadır. Sünbül buğdada olduğu kimi çoxçiçəkli sünbülçüyə, çovdarda olduğu kimi çox sünbülçülük xüsusiyyətinə malikdir. Sünbülü 2-6 çiçəklidir. Öz-özünə tozlanandır. Şərait olarsa çarpaz da tozlana bilər. Meyvəsi dəndir. Dəni uzunsovdur. Natura kütləsi buğdadan azdır. Bu endospermin tam dolması və dəninin səthinin qırıqlı olması ilə izah edilir. Toxumun cücərməsi üçün optimal temperatur 20°C, minimal temperatur 5°C və maksimal temperatur isə 35°C-dir. Cücərtilər səpindən 5-7 gün sonra görünür. Payız, qış dövründə 20°C şaxta böhran hesab olunur. Əsasən payızda, qismən yazda kəllənir. Ümumi və məhsuldar kəllənmə optimal səpin müddətində müvafiq olaraq 4-6 və 2.5-3.5 təşkil edir. Payızlıq buğdadan 3-5 gün gec yetişir. Vegetasiya müddəti 250-235 gün davam edir.

Payızlıq buğdaya nisbətən tritekalinin quraqlığı davamlılığı yüksəkdir.

Qismət tritikale sortu

Sort Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin bitkiçilik kafedrasında naməlum tritikale sortu ilə qılçıqsız buğda sortunun çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Sortun hündürlüyü ortaboyludur və qısa yatmaya dəninin tökülməsinə davamlı və tez yetişəndir. Yarpaqları və sünbülləri iridir, güclü kəllənəndir. Sünbülü ağ dəni qırmızıdır. Sünbülü uzun, sıx, qılçıqlıdır. Qılçıqları orta uzunluqda, kobud çıxımlıdır. Dəninin keyfiyyəti 1000 dəninin kütləsi 45-50 q şüşəvari 48.0% dəndə zülalın miqdarı 12.5-13.5%. 100 q undan çörəyin həcmi 500sm ümumi çörəkbişirmə qiyməti 2.7 baldır.

Xəstəliklərə ekstremal amillərə davamlılığı: təbii və həmçinin süni sirayətlənmə formalarında sarı və qonur pas, unlu, seh və sürmə xəstəliklərinə qarşı tam davamlıdır. Sortun qısa davamlılığı yüksək quraqlıqda davamlılığı orta yerə yatmayandır. Dəninin sünbülündən cücərməsi müşahidə edilməyib.

Səpin müddəti – Optimal səpin müddəti oktyabrın axırı noyabrın ortalarına qədərdir, lakin gecikmiş əkinlərdə yaz əkinlə də istifadə etmək olar.

Səpin norması – Hektara 4.5-5.0 milyon cücərə bilən toxum səpilməsi nəzərdə tutulur. Gecikmiş səpinlərdə bu normanı 10% artırmaq lazımdır.

Qismət -1 tritikale sortunun məhsuldarlığına təsir edən amillərdən biri də onun dənli-taxıl bitkilərində olduğu kimi nisbətən davamlı olmasına baxmayaraq bəzi xəstəlik və zərərvericilərə yoluxmasıdır. Bu xəstəliklərə misal olaraq gövdə və ya zolaqlı pas, sarı pas, qonur pas cırtıdan pas, unlu seh, tünd qonur ləkəli, helmintosporioz sentorioz, kök çürümə xəstəliyi, toz sürmə xəstəliyi və s.

Bunlardan başqa Qismət-1 tritikale sortu bakterioz xəstəliklərinə də yoluxa bilər. Bunlardan QARA LƏKƏ bakteriozu, BAZAL bakteriozu daxildir.

Bu xəstəliklər Qismət-1 tritikale sortunun məhsuldarlığının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir, məhsulun keyfiyyətini aşağı salır. Ona görə vaxtında müşahidələr aparıb onlara qarşı mübarizə tədbirləri aparılmalıdır. Eyni zamanda Qismət-1 tritikale sortu əkilib becərilən zaman sahənin bitki qalıqlarından təmizlənməsi və toxumların dezinfeksiyası vacibdir. Aqrotexniki tədbirlərə də diqqətlə izlənilib əməl olunmalıdır. Sahənin şumlanması əkilib becərilməsi, gübrələrin amofos azot, kalium vaxtında verilməlidir. Buda məhsuldarlığa müsbət təsir edən amillərdəndir.

DOI:10.30546/gdu.2023.43-46

Sağlam əkin materialı səpilməlidir. Ən əsas şərtlərdən biridə budur. Məhsul toplandıqdan sonra sahələr də qalmış bitki qalıqlarını yığıb məhv etməli və orada dərin şum aparılmalıdır.

Toxumların saxlanma qaydasıda əsas şərtlərdən biridir. Bu göstərilənləri nəzərə almaqla aqrotexniki, bioloji, fiziki mübarizə, mexaniki mübarizə və kimyəvi mübarizə üsullarından da istifadə etməklə Qismət-1 tritikale sortunun məhsuldarlığını yüksəltmək mümkündür.

Tritikalenin torpağa tələbatı da çovdara nisbətən yüksəkdir. Qrunt suları dərinə yerləşən qumsal torpaqlarda quraqlıq ziyan vura bilər.

Tritikale torpağa aztələbkardır.

Tritikale digər payızlıq taxıllara nisbətən əsas qida elementlərinə (NPK) daha çox tələbkardır.

Xəstəlik və ekstremal amillərə davamlılığı pas, unlu şəh, sürmə və digər xəstəliklərə davamlıdır. Quraqlığa və şaxtaya davamlıdır. Şoran və şorakət torpaqlarda digər dənli bitkilərinə nisbətən çox məhsul verir.

Tritikale əkinlərində zərərvericilərə qarşı mübarizə də aparılmalıdır. Bu məqsədlə hektara 40kq 12%-li heksaxloran və ya 30kq hesabı ilə 2.5%-li votafoks və ya 25kq hesabı ilə metofosla tozlama aparılır. Bu tətbiq taxıl böcəklərini zərərli bağacığı məhv etməklə məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətini qoruyub saxlamağa imkan verir. Tritikale əkinlərində xəstəliklərə qarşı da mübarizə aparılır.

Məhsulun yığılması – Tritikale bitkisinin dən məhsulunun yığımı vaxtında və itkisiz yığılmalıdır. Yerüstü kütlə torpaq səthindən 10-12 sm hündürlüyündə biçən maşınlar biçilib tirəyə vurulur və 4-5 gündən sonra döyülüb dən məhsulu küləşdən ayrılır. Yığım zamanı itkini minimuma endirmək üçün kombaynda və daşıma vasitələrində lazımı nizamlama işləri görülməlidir.

Yığılmış dən məhsulu xırmanda qurudulub təmizlənir və saxlamaq üçün kisələrə doldurulmuş və ya açıq tiğ şəklində quru dezinfeksiya edilmiş anbarlara yığılmalıdır. Bu tədbirlər Qismət-1 tritikale sortunun məhsulunun keyfiyyətinə təsir edən amilləri aradan qaldırmağa köməklik göstərir.

Tritikale yerli dənli taxıl bitkisidir. Böyük məhsuldarlıq potensialı ilə fərqlənir, tərkibində yüksək miqdarda zülal olması onun ərzaq və yemlik dəyərini müəyyən edir. Buğda və çovda hibrididir.

Tritikale də buğdaya və çovdara xas olan müsbət irsi əlamətləri birləşdirir. Tritikalenin mövcud olan növləri formaları 3 genetik qrupa bölünür:

1. Oktoploid – 56 xromosom
2. Heksoploid – 42 xromosom
3. Tetraploid – 28 xromosom

Tritikalenin sortu:

1. Samur tritikale sortu
2. Şirvan tritikale sortu
3. Ləyaqətli 2/17 tritikale sortu
4. Qismət – 1 tritikale sortu

Sort Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Bitkiçilik kafedrasında alınmışdır. Sortun hündürlüyü ortalıq, qısa yatmaya və dənin tökülməsinə davamlı və tez yetişəndir. Qismət - 1 tritikale sortu yüksək məhsuldardır. Xəstəliklərə, ekstremal amillərə davamlıdır. Qonur pas, sarı pas, unlu şəh və sürmə xəstəliklərinə tam davamlıdır.

Bu xəstəliklər də Qismət-1 tritikale sortunun məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir, məhsulun keyfiyyətini aşağı salır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Elmi Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunda yaradılmış dənli taxıl bitkiləri sortlarının xarakteristikası. Bakı
2. Əliyev S.C , ismayilov M.M. Tritikale (metodiki tövsiyyə) AzETETİİ. Bakı 1992
3. İsmayilova M.M. Tritikale və onun becərilməsi texnologiyası. Gəncə 1998
4. Тритикале- первая зерновая культура созданная человеком. Перс. Англ. М. Колос 1978, 284с.
5. Тритикале ценная зернофуражная культура. Фрунзе, 1985
6. Firuddin Qurbanov – Sort və toxum nəzarəti. Bakı. 2017, s. 142-147

**ВЛИЯНИЕ НЕКОТОРЫХ ФАКТОРОВ НА УРОЖАЙНОСТЬ СОРТА
«QISMƏT-1» ТРИТИКАЛЕ**

*Курбанов Фируддин Гаджи оглы, Мамедова Солмаз Исфандияр гызы, Ахмедов
Алтай Афтандил оглы
Резюме*

Тритикале новый сорт зерновых культур, отличается высокими урожайными качествами. Состав содержит много аминокислот, белок. Сорт устойчив болезням, вирусным болезням, морозоустойчив.

Зерно тритикале содержит 15-18 %. Из зерно тритикале используется хлебопекарня, кондитерские изделия, пивоварение в животноводстве, кормовое производство.

Урожайность на тритикале «Qismət-1» влияет много факторов.

**FAKTORS AFFECHUG THE EFFIACACY OF THE “QISMƏT-1”
TRITICALE CORDEX**

*Qurbanov Firuddin Naci, Mammadova Solmaz Isfandiyar,
Ahmadov Altay Aftandil
Resume*

Triticale is a new very productive. There were high levels of protein. Wheat and herd are hybrids it also optimizes the positive properties of wheat and rye.

The greatness, the quality and the greatness of the wheat. Fakes tram frost resistance to frost, strong use, chatelaines of sued 15 – 18 % protein.

Wheat protein is 1.0 – 1.5% higher tram. Wheat protein and 3 – 4% more, but the quality is low.

Das not catch the triticales sliding chest.

Rəyçi: prof Firuddin Qurbanov

**“Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi Laboratoriyasının 13 aprel 2023-cü il tarixli iclasın 9 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 03 iyl 2023-cü il**

ABŞERONDA UNCİNULA NECATORA YOLUXMUŞ BƏZİ ÜZÜM SORTLARININ SAĞLAM VƏ XƏSTƏ GİLƏLƏRİNDƏ TURŞULUĞUN MİQDARININ TƏYİNİ

Dos.Namazov Nizami Rza oğlu, Əliyeva Şahnaz Həbib qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

liyevashahnaz0@gmail.com

Xülasə: Məqalənin məqsədi Abşeronun aborigen üzüm sortlarında *U.necator* Burrill. göbələyinin törətdiyi unlu şəh xəstəliyi ilə sirayətlənməsinin yerli üzüm sortlarının sağlam və xəstə gilələrində turşuluğun miqdarı təyin edilməsidir. Tədqiqat nəticəsində tədqiq edilən üzüm sortlarının unlu şəh xəstəliyi ilə sirayətlənmə dərəcəsinin gilələrində şəkərin və turşuluğun miqdarı arasında müsbət korrelyativ əlaqə olması müəyyən edilmişdir, belə ki, üzüm sortlarının xəstəliklə sirayətlənmə dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, gilələrdə şəkərin və turşuluğun miqdarı da bir o qədər çox olacaqdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: material Ali təhsil müəssisələrində seminar və AMühazirələrdə istifadə oluna bilər, biologiya ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.

Açar sözlər: miseli, kleystotesi, ask, zoğ, gilə, unlu şəh, konidi, konidofor, saplaq, ikiqat mayalanma

Key words: mycelium, cleistotes, ascus, gorse, berry, mealy dew, conidi, conidophore, stalk, double fertilization

Ключевые слова: мицелий, клейстоты, аски, дрок, ягода, мучнистая роса, конидии, конидофора, стебель, двойное оплодотворение

Giriş

Üzüm bitkisinde unlu şəh xəstəliyinə nəzarət etmək, yəni bu xəstəliyə davamlı üzüm sort və formalarının yaradılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin üsul və metoddan istifadə etməklə üzümün davamlı genotiplərinə əsaslanaraq, bitki seleksiyası proqramlarında buna çox böyük ehtiyacı vardır. Bu zaman həmin genetik davamlılıq nəzarət altında saxlanılır.

Abşeronda unlu şəh xəstəliyi üzüm tənəklərinin məhsuldarlığını məhdudlaşdıran ən əhəmiyyətli amillərindən biri hesab olunur və uzaq keçmişdən bəri həmin xəstəliyə qarşı kimyəvi mübarizə üsulundan istifadə olunması indi də davam etdirilir. Kimyəvi preparatların istifadə məhdudluğu və ortaya çıxan ziyanlarını nəzərə alaraq demək olar ki, üzüm tənəklərinin bu xəstəliyə davamlı sortlarının öyrənilməsi, onların aşkar olunması olduqca əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir.

Üzüm bitkisinin məhsul verməsi üçün uzun bir inkişaf vegetasiyası dövrünə ehtiyacı vardır. Müxtəlif üzüm sortlarının məhsulunun yetişməsi müxtəlif dövrə təsadüf edir. Üzüm bitkisi çoxillik bitkidir və onun həyat tsikli onillərlə davam edir. Üzüm bitkisi mülayim və subtropik ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Bu iqlimə malik qurşaqlarda sükunət və vegetasiya dövrünə bölünür. Vegetasiya dövründə tənəklərdə böyümə, inkişaf məhsulvermə kimi aktiv proseslər gedir. Bu dövr üzüm tənəklərində tumurcuqların açılması, zoğların yetişməsi, çiçəkləmə, gilələrin əmələ gəlməsi və böyüməsi, gilələrin yetişməsi, şirə axını və xəzanlamaya ayrılır. Üzüm bitkisinin normal inkişafı və böyüməsi üçün il boyu orta temperatur 18,9°C-dən yüksək və orta soyuqluq isə 1,1°C-dən aşağı olmamalıdır. Abşerondada havanın orta illik temperaturu 13,4- 14,4 °C, torpağın orta illik temperaturu isə 16,0- 17,0°C arasında dəyişir. Abşeron yarımadasında qur subtropik iqlim hökm sürür, yayı isti və quru, qışı mülayimdir, payızı isti keçir.

Bu bölgədə əhali qədimdən bəri üzümçülüklə məşğul olur. Bu bölgənin qədim zəngin üzümçülük mədəniyyəti var. Bu bölgənin əhalisi respublika üzüm genofonduna xalq

DOI:10.30546/gdu.2023.47-51

seleksiyasının məhsulu olan onlarla qiymətli üzüm sortları bəxş etmişdir. Bu sortlardan Ağ şanı , Qara şanı , Ala şanı , Şabranı , Abşeron xatınısı , Abşeron qızıl üzümü, Abşeron gəlinbarmağı, Yalançı şanı, Abşeron kişmişi, Kök kişmiş və. s göstərmək olar.

İşin məqsədi Abşeronun aborijen üzüm sortlarında *U.necator* Burrill. göbələyinin törətdiyi unlu şəh xəstəliyi ilə sirayətlənməsinin yerli üzüm sortlarının sağlam və xəstə gilələrində turşuluğun miqdarı təyin edilməsidir.

Əsas hissə

Ekspərimental hissə: Abşeronun müxtəlif yerli üzüm sortlarının sağlam və xəstə gilələrində turşuluğun miqdarı təyin edilmişdir. Təbii fon dedikdə üzüm sortlarının fungisidlə çilənmiş sortlar nəzərdə tutulur, süni fon (təbii fonda baş verir) dedikdə isə üzüm sortlarının fungisidlə çilənməmiş sortlar nəzərdə tutulur.

Cədvəldən göründüyü kimi, patogenə 0 bal (immun-İ) reaksiya göstərən Ağ şanı üzüm sortunun istər sağlam gilələrində (fungisidlə çilənmiş), istərsə də xəstə gilələrində (fungisidlə çilənməmiş) turşuluq eyni olmuşdur, yəni 8,3% olması aşkar edilmişdir. 2021-ci ildə bu üzüm sortunun istər patogenlə yoluxmuş, istərsə də patogenlə yoluxmamış gilələrində turşuluğun miqdarının eyni olması, yəni 8,2% olması müəyyən edilmişdir. 2022-ci ildə isə Ağ şanı üzüm sortunun xəstəliklə yoluxmamış, yəni sağlam gilələrində turşuluğun miqdarı 8,8%, lakin patogenlə sirayətlənmiş gilələrində turşuluğun miqdarı nisbətən az olmuş, yəni 8,4% olması təyin edilmişdir. Beləliklə, sağlam gilələrdəki turşuluq xəstə gilələrdəkindən 0,4% az olması aşkar edilmişdir.

Patogenə təbii fonda (fungisidlə çilənmiş) və fungisidlə çilənməmiş fonda isə 3 balla (tolerant-T) reaksiya göstərən Kişmişi üzüm sortunda 2021-ci ildə sağlam gilələrdə turşuluq 7,2%, xəstəliklə yoluxmuş gilələrdə isə 9,4% olması müəyyən edilmişdir. Patogenlə yoluxmuş gilələrdə turşuluq sağlam gilələrdəkindən təxminən 2,2% çox olması təyin edilmişdir. 2022-ci ildə bu üzüm sortunun sağlam gilələrində turşuluq 7,1%, lakin xəstə gilələrdə isə 9,3% olması aşkar edilmişdir. Burada da patogenlə yoluxmuş gilələrdə turşuluq 2,2% çox olması tədqiqat zamanı təyin edilmişdir. u sortun sağlam gilələrində turşuluq 7,3%, unlu şəh xəstəliyi ilə yoluxmuş gilələrdə isə 9,5% olmuşdur. Yenə də patogenlə yoluxmuş gilələrdə turşuluğun miqdarı sağlam gilələrdəkindən 2,2% çox olması müəyyən edilmişdir.

Patogenə təbii fonda (fungisidlə çilənmiş) və fungisidlə çilənməmiş fonda xəstəliklə orta yoluxma dərəcəsi 5 balla (çoxdavamsız-HS) reaksiya göstərən Qara şanı üzüm sortunda 2021-ci ildə sağlam gilələrdə turşuluq 8,5%, lakin unlu şəh xəstəliyi ilə yoluxmuş gilələrdə isə turşuluq 12,9% olmuşdur. Bu üzüm sortunun patogenlə yoluxmuş gilələrindəki turşuluğun miqdarı 4,4% sağlam gilələrindəkindən çox olması müəyyən edilmişdir. 2022-ci ildə bu üzüm sortunun sağlam gilələrində turşuluq 8,4%, patogenlə yoluxmuş gilələrdə isə turşuluq 12,6% olmuşdur. Qara şanı sortunda xəstə gilələrdəki turşuluq sağlam gilələrdəkindən 4,2% çox olması müəyyən edilmişdir. 2022-ci ildə bu sortun sağlam gilələrindəki turşuluq 8,5%, xəstə gilələrdəki turşuluq isə 13,0% olması aşkar edilmişdir. 2022-ci ildə də xəstə gilələrdəki turşuluq sağlam gilələrdəki turşuluqdan 4,5% çox olması təyin edilmişdir. Qara şanı üzüm sortu unlu şəh xəstəliyi ilə güclü şəkildə yoluxmasına baxmayaraq, sağlam gilələrdə turşuluq təxminən eyni olmuşdur, yəni illər üzrə 2021-ci ildə 8,5%; 2008-ci ildə 8,4% və 2009-cu ildə isə 8,5% olması təyin edilmişdir. Lakin xəstəliklə sirayətlənmiş gilələrdə isə turşuluq xeyli dərəcədə yüksək olmuşdur, bunu illər üzrə 2021-ci ildə 12,9% və 2022-ci ildə isə turşuluq 13,0% olmuşdur. Patogenlə sirayətlənmiş gilələrdə turşuluq 4,2%-lə 4,5% arasında tərəddüd etdiyi təyin edilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Müxtəlif üzüm sortlarında sağlam və xəstə gilələrdə turşunun miqdarı (2021-2022-ci illər) [6, s.3]

Üzüm sortlarının təbii fonda sağlam gilələrdə turşuluq (fungisidlə çilənmiş)				Üzüm sortlarının təbii fonda xəstə gilələrdə turşuluq (fungisidlə çilənməmiş)				
Sortlar	2021	2022	2021	2022	2021	2022	orta dərəcə	yoluxma dərəcəsi
Ağ şanı	8,3	8,2	8,8	8,3	8,2	8,4	0	İ
Kişmiş	7,2	7,1	7,3	9,4	9,3	9,5	3	T
Qara şanı	8,5	8,4	8,5	12,9	12,6	13,0	5	HS
Tökülən	8,4	8,4	8,5	9,9	9,8	10,0	2	R
Qaraşılıq	7,8	7,8	8,0	12,7	12,5	12,7	4,7	HS
Seyrəkpüstə	8,2	8,2	8,3	12,6	12,3	12,5	4,7	HS
Xəlili	8,4	8,3	8,4	11,3	11,2	11,4	3	T
Təbərzə	8,3	7,9	8,2	11,1	10,9	11,0	3	T
Köpəkboğan	8,7	8,5	8,9	12,6	12,2	12,7	4	S
Aldərəq	8,6	8,4	8,7	11,5	11,3	11,5	4	S
Təbriz kişmiş	8,7	8,6	8,9	8,7	8,5	8,9	0	İ
Ağşılıq	8,2	8,1	8,2	9,6	9,5	9,9	2	R
Yaquti	8,2	7,9	8,3	8,2	7,9	8,1	0	İ
Sahibi	7,9	7,8	7,9	8,9	8,8	9,0	1	HR

İstər sağlam gilələrdə, istərsə də xəstə gilələrdə turşunun miqdarı immun və yüksək davamlı reaksiya göstərən üzüm sortlarında təxminən eynidir, lakin patogenə digər reaksiya göstərən üzüm sortlarında, yəni tolerant, davamlı, davamsız və çoxdavamsız sortlarda xəstə gilələrdə turşuluğun sağlam gilələrdəkindən çox olması aşkar edilmişdir. Yoluxma baş verdikdən sonra göbək gizli inkişaf edir. Patogenin təsiri nəticəsində hüceyrənin həyat fəaliyyəti pozulur, və onlarda yəni hüceyrədə, xlorofili parçalayır. Nəticədə xəstəliklə yoluxmuş yarpaqlarda yağlıtəhər sarı ləkələr əmələ gəlir və yarpağın hüceyrələr ölməyə başlayır. Bu dövrdə göbək çoxalma orqanlarını formalaşdırır. Rütubətli havada ləkələr ağ örtüklə əhatə olunur. Həmin örtük zoosporangidaşıyanlardan və onu təşkil edən zoosporangilərdən ibarətdir. Zoosporangidaşıyanlar ağzıq vasitəsilə çıxırlar və onlar monopodial formada budaqlanmaya malikdirlər. Hər bir zoosporangidaşıyan 200-ə qədər zoosporangi əmələ gətirir. Konidi spor mərhələsi 11-29 dərəcə temperatur və 95-100% rütubətdə əmələ gəlir. Yağış və şəhdən sonra konidi spor mərhələsi daha güclü inkişaf etməyə başlayır. Əgər quru hava inkubasiya dövrünün sonunda mövcuddursa, spor əmələgəlmə nisbətən gecikməyə başlayır.

Nəticə

Tədqiqat zamanı tədqiq edilən üzüm sortlarının unlu şəh xəstəliyi ilə sirayətlənmə dərəcəsinin gilələrində şəkərin və turşuluğun miqdarı arasında müsbət korrelyativ əlaqə olması müəyyən edilmişdir, belə ki, üzüm sortlarının xəstəliklə sirayətlənmə dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, gilələrdə şəkərin və turşuluğun miqdarı da bir o qədər çox olacaqdır. Son illər dünyanın müxtəlif ölkələrində mildy xəstəliyinə qarşı kimyəvi çiləmələr üzüm bitkisinin fenofazalarına uyğun olaraq aşağıdakı müddətlərdə aparılır: 1-zoğların uzunluğu 15-20 sm olduqda; 2-çiçəkləmədən əvvəl; 3-çiçək-ləmədən dərhal sonra; 4-gilə və salxımların I fəal inkişaf dövrü; 5- gilə və sal-xımların II fəal inkişaf dövrü; sonrakı çiləmələr meteoroloji şərait və xəstəliyin inkişafı nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Aparılan kimyəvi mübarizənin

DOI:10.30546/gdu.2023.47-51

səmərəliliyini yüksəltmək üçün kimyəvi preparatlar yuxarıda göstəriləndiyi kimi növbə ilə tətbiq olunmalıdır. Sistem təsirli fungusidlərə qarşı xəstəlik törədiciyə əmələ gələ biləcək davamlılığın qarşısını almaq üçün vegetasiya dövrü aparılan çiləmələrdə bordo mayesi kimi kontakt təsirli fungusidlər sistem təsirə malik ridomil, mikal və s. preparatlarla növbəli tətbiq edilir.

Unlu şəh xəstəliyinə immun reaksiya göstərən bəzi üzüm sortlarının həm sağlam, həm də patogenlə sirayətlənmiş gilələrində turşululuğun miqdarının iki il ərzində təxminən eyni olması aşkar edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Şıxlinski H.M. Üzümün xəstəlikləri, zərərvericiləri və onlarla mübarizə üsulları. Bakı: Azərnəşr, 2004, 134 s.
2. Şıxlinski H.M. Göbələk xəstəliklərinə qarşı immunoloji qiymətləndirilmələrinin tədqiqi // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt, 2005, c.5, №4, s.57-60
3. Şıxlinski H.M. Təbii fonda üzüm sort və formalarının əsas göbələk xəstəliklərinə qarşı fitopatoloji qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Respublikası “Təhsil” Cəmiyyəti. Bilgi dərgisi. Bakı, 2006, №1-2, s.29-32
4. Şıxlinski H.M. Kolleksiya sortlarının və seleksiya üzüm formalarının əsas göbələk xəstəliklərinə davamlılıqlarının qiymətləndirilməsi // AMEA Xəbərləri. Biologiya elmləri seriyası. Bakı: Elm, 2006, №5-6, s.158-165
5. Şıxlinski H.M., Mustafayev E.S., Kərbalayi Xiyavi H. Üzüm sortlarının mildiu və oidium göbələk xəstəlikləri ilə sirayətlənmə dərəcəsinin tədqiqi / Respublika Elmi konfransının materialları. “Tətbiqi biologiyanın problemləri”. Bakı: BDU, 2007, s.101
6. Şükürov A.S. Müxtəlif ekoloji şəraitdə bəzi yerli və introduksiya olunmuş üzüm sortlarının fitopatoji və entomoloji xüsusiyyətləri. Bakı: 2000. s.200

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КИСЛОТНОСТИ НЕКОТОРЫХ ЗДОРОВЫХ И БОЛЬНИХ СОРТОВ ВИНОГРАДА ЗАРАЗИВШИХСЯ *UNCINULA NECATOR* НА АБШЕРОНЕ

Namazov Nizami Rza, Aliyeva Shahnaz Habib

Summary

The main purpose of the article is to determine the amount of acidity in healthy and diseased berries of local grape varieties of Absheron aboriginal grape varieties infected with powdery mildew caused by the fungus *U.necator* Burrill. As a result of the study, it was determined that there is a positive correlation between the amount of sugar and acidity in the berries of the studied grape varieties and the degree of infection with powdery mildew disease, so the higher the degree of infection of the grape varieties with the disease, the more sugar and acidity will be in the berries.

Practical significance: the material can be used in seminars and lectures at higher educational institutions, it is useful for those interested in biology

DOI:10.30546/gdu.2023.47-51

**THE DESTINATION OF ACID SOME KINDS OF HEALTHY AND SICKY
GRAPES BY UNCINULA NECATOR IN APSHERON**

Намазов Низами Рза оглу, Алиева Шахназ Хабиб гызы

Резюме

Основной целью статьи является определение величины кислотности в здоровых и больных ягодах местных сортов винограда аборигенных сортов Апшерона, пораженных мучнистой росой, вызываемой грибом *U.necator* Burrill. В результате исследования установлено, что существует положительная корреляция между количеством сахара и кислотностью в ягодах изучаемых сортов винограда и степенью поражения мучнистой росой, поэтому чем выше степень поражения сортов винограда с болезнью, тем больше сахара и кислотности будет в ягодах.

Практическая значимость: материал может быть использован на семинарах и лекциях в высших учебных заведениях, полезен для интересующихся биологией.

Rəyçi: prof.N.Namazov

Biologiyanın tədrisi metodikası kafedrasının 17 may 2023-cü il tarixli iclasın protokolu

Daxil olma tarixi 19 may 2023-cü il

AZƏRBAYCANIN QƏRB REGIONUNDA MƏRMƏR İSTEHSALI

Adıgözəlova Sədaqət Yaqub qızı, Əzimova Əsli İsa qızı

Mehdiyeva Səbinə Rəsul qızı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi "Aqrar problemlər" İnstitutu
eltnaqrarproblemler@gmail.com

Xülasə: Məqalədə qeyd olunur ki, Qərb regionu Azərbaycanın faydalı qazıntıları ilə zəngin bölgəsindən biridir. Dəmir filizi, alunit, əhəngdaşı, mərmər, gips, seolit, sement xammalı regionun əsas yeraltı sərvətlərindəndir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif təbii sərvətlərlə zəngin olan Daşkəsənə Azərbaycanın Uralı deyirlər.

Məlumdur ki, mərmərə tələbat dünyada ən qiymətli tikinti materialları kimi çox yüksəkdir. Məqalədə Respublikamızın Qərb regionunda Daşkəsən, Ağdam, Əmirvar, Bağırsaq, Qonqur mərmər və mərmərləşmiş əhəngdaşı yataqları araşdırılır.

Açar sözlər: Qərb regionu, faydalı qazıntılar, mərmər, mərmərli əhəngdaşı.

Ключевые слова: Западный регион, полезные ископаемые, мрамор, мрамор изованный известняк.

Key words: Western region, minerals, marble, marbled limestone

Qərb regionu Azərbaycan Respublikasının qərb hissəsində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının şimal yamaclarında yerləşir. Qərb regionuna respublika tabeliyində olan Gəncə və Naftalan şəhərləri və Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Samux və d. rayonlar aiddir. Qərb regionu Azərbaycanın faydalı qazıntıları ilə zəngin regionlarından biridir. Burada demək olar ki, bütün faydalı qazıntılara təsadüf edilir. Rayonun əsas faydalı qazıntıları dağətəyi zonada yerləşir. Dəmir filizi, alunit, əhəngdaşı, mərmər, gips, seolit, sement xammalı regionun əsas yeraltı ehtiyatlarındandır.

Gəncə şəhəri Qərb regionunun əsas mədəni-iqtisadi mərkəzidir. İqtisadi və sosial-mədəni potensialına görə, Abşeron iqtisadi rayonundan sonra respublikada ikinci yeri tutur. Respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun 12-13 %-i bu şəhərin payına düşür və sənayesi çoxsahəli quruluşa malikdir. Bu regionunda istehsal olunan xalçalar, şərab, konyak, mərmər dünyanın bir sıra ölkələrində özünə layiqli yer tutur.

Mərmər (lat. marmor; yun.— "parlayan daş", "daş qayması") — əhəngdaşı və dolomitlərin metamorfizmə uğraması (yenidən kristallaşması) nəticəsində əmələ gələn xırda, orta və iridənəli kristallik süxur. Tərkibində kvars, xalsedon, hematit pirit və s. mineralların, həmçinin üzvi birləşmələrin qatışıqları olur. Həcm çəkisi 2,65-2,90, sıxlığa davamlığı 500-2500 kq/sm², rəngi qatışıqlardan asılı olaraq müxtəlifdir. Xırdaənəli növləri daha davamlıdır.

Azərbaycanın Qərb regionunda yerləşən **Daşkəsən rayonu** təbii sərvətinə görə olduqca zəngindir. Sovet İttifaqı dövründə Daşkəsənin strateji məhsulları olan dəmir filizi, aluminium, kobalt, mərmər və s. məhsullarının istismarı üçün xeyli iş aparılmışdır. Təsadüfi deyil hər bir dağı müxtəlif təbii sərvətlərlə zəngin olan Daşkəsəni Azərbaycanın Uralı adlandırmışlar. Daşkəsən öz strateji məhsulları ilə yenə də məşhurdur. Daşkəsən dağlarında qızıl, mis, kobalt, zəy, aluminium, dəmir filizi, əhəng daşı, qranit və mərmər və s. kimi çox faydalı filiz yataqları var. Bu iqtisadi rayonunun müstəsna dərəcədə əlverişli təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi və müxtəlif mineral-xammal ehtiyatları burada güclü ərazi istehsal kompleksinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Bildiyimiz kimi, 90-cı illərdə müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan, xaotik sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdən dinamik sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədər çətin və şəərəfli yol keçərək böyük nailiyyətlərə imza atmışdır. Bu müddət ərzində tamamilə yeni siyasi

DOI:10.30546/gdu.2023.52-56

və iqtisadi sistem qurulmuş və sürətli inkişaf təmin olunmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranmış dərin böhran, xüsusilə də ölkənin 20 faiz ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi, bir milyondan artıq soydaşımızın doğma yurd-yuvasından didərgin düşməsi sosial-iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirərək ölkə iqtisadiyyatını idarə olunmaz vəziyyətə gətirmişdi. Sənaye məhsulunun istehsalı bu dövrün ilk illərində sürətlə aşağı düşməyə başlamışdır. Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə aparılan köklü islahatlar qısa müddətdə öz səmərəsini verdi. Yeni qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, əlverişli biznes mühitinin yaradılması, neft strategiyası, ixrac marşrutlarının diversifikasiyası, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və digər sahələrdə islahatlar məhz bu dövrdə aparılmışdır.

Məlum olduğu kimi, mərmər - tələbatı daima artan ən qiymətli tikinti materiallarından biridir. Mərmər rəngarəngliyi, yüksək bərkliyi ilə seçilir. İstehsalatda mərmər qırıntılarından da istifadə edilir. Lakin, yerli mərmər ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi hələ də müasir tələblərə uyğun gəlmir.

Mərmərə oxşar süxur yataqları və mərmər Qərb regionunda dağ və dağətəyi zonalarında yerləşir. Onların ümumi ehtiyatı 100 milyon tonu ötüb keçir. Həmin yataqların əksəriyyəti əlverişli nəqliyyat yollarına malik zonələrdədir. Onların müasir tələblərə uyğun səviyyədə mənimsənilməsi ölkənin mərmərə olan tələbatının xeyli hissəsinin ödənilməsinə köməklik göstərə bilər (1, 34).

Respublikamızda mərmər və mərmərləşmiş əhəng daşları Qərb regionunda Daskəsən və Ağdam ərazilərinə yayılıb. Hələ orta əsrlərdə bu ərazidə mərmərləşmiş ağ əhəng daşlarından, Daşkəsən mərmərindən, Böyük Qafqazın cənub və şimal –şərq yamacındakı əhəng daşlarından istifadə edilirdi (5, 22). Daşkəsən mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı 1968-ci ildə kəşf olunub. Yataq istismar olunur. 1980-ci il üçün qalıq ehtiyatı $A+B+C_1$ üzrə 957 min m^3 -dir. Ehtiyatın artırılması etimalı böyükdür. Standart blokun pilləyə alınması 39,7% təşkil edir. $5m^3$ blokdan 79, 35 m^3 standartda uyğun bəzək plitələr kəsmək olar. Bu plitələrin qalınlığı 20-25 mm, ölçüsü 200x400 mm, $1m^3$ kütlədən 15,87 m^2 plitə alınır. Əhəngdaşı yaxşı cilalanır və güzgü kimi hamar olur (2, 65).

Qərb regionunda Daskəsən mərmər yatağından başqa Əmirvar mərmər yatağı, Bağıracaq sahəsi, Qonqur mərmər təzahürü var ki, burada mərmər xammalına rast gəlinir.

Yataq Şəmkiçayla Qoşqarçayın su ayrıcının qərb yamacında, Əmirvarçayın sağ qolu olan Ağdaşınçayın sağ yamacında 1707,0 m. yüksəkliyindən 4,5 km. cənub-qərbdə yerləşir. Yatağın B+C₁ kateqoriyası üzrə ehtiyatı 3,092 mln. ton hesablanmışdır. Əmirvar mərmər yatağı Şəmkiçayla Qoşqarçayın su ayrıcının qərb yamacında, Əmirvarçayın sağ qolu olan Ağdaşınçayın sağ yamacında, 1707,0 m yüksəkliyindən 4,5 km. cənub-qərbdə yerləşir. 1978-ci ildə Əmirvar sahəsində 4 kv. km. ərazidə mərmər xammalına 1:10000 miqyasında axtarış işləri aparılmışdır. Aparılmış işlərin nəticəsini nəzərə alaraq 1980-1982-ci illərdə burada ilkin və dəqiq kəşfiyyat işləri aparılmış və nəticədə Əmirvar yatağının B+C₁ kateqoriyaları ilə 3,092 mln. m ehtiyatı hesablanmışdır. Hal hazırda bu yataqda müxtəlif Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətlər tərəfindən istismar işləri aparılır.

Bağıracaq sahəsi Tərtər çayının sağ sahilində qarışdığı yerdən 300 m. yuxarıda 500 m.-lik məsafədə yayılıb. Bulağın hər iki sahilində çöküntü yatımları əmələ gətirən (tutqun-boz, layvari, eosən yaşlı silisumlaşmış alevrolitlər və dördüncü dövr yaşlı andezit-bazaltlar) travertin və travertin brekçiyaları aşkar edilib. Sahə mərkəzi hissədə qalınlığı 1,5-2 m.olan travertin brekçiyaları ilə örtülüdür. Mərmər oniksi ölçüləri 32-33 m. x 20-25 sm. olan laydan ibarətdir, sahəsi 610 m.-dir. Lay qalınlıqları 10-20 sm.-dən 80 sm.-ə qədər olan ayrı-ayrı təbəqələrdən ibarətdir. Oniks nazik kristallik monomineral strukturaya malikdir. 4-5

DOI:10.30546/gdu.2023.52-56

mm qalınlıqlı lövhələrdən işıq keçir. Əksər hallarda tutqun-sarı, ağ və yaşıl rəngləri, nadir hallarda isə cəhrayı və qırmızı rəngləri qeyd edilir.

Qonqur mərmər təzahürü Cəmilli və Lev çaylarının suayrıcı silsiləsindən 1,1 km. yuxarıda 2538 km. yüksəklikdə yerləşir. Təzahür 1976-cı ildə M. Ç. Nağıyev və M. Y. Cümşüdoğru tərəfindən axtarış işləri zamanı aşkar edilmişdir. Hər bir növün keyfiyyətini öyrənmək məqsədilə ümumi və filiz nümunələri götürülüb, xammalın təqribi ehtiyatı hesablanmışdır. Mərmər oniks damar və damarcıqlar şəklində brekçiyalı serpentinitlərdə yerləşirlər. Filizləşmə zonasının sahəsi 0,2 km -ə yaxındır. Damarların hamısı en istiqamətli tektonik qırılmalarla əlaqəlidir. Qalınlığı 0,2-0,6 m. olan bəzi kütlə hissələri 50-60 m. məsafədə izlənilir, bəzi yerlərdə ölçüsü 1,5x0,7 m olan şişmələr əmələ gətirirlər. Burada çox sayda oniks damarları tədqiq edilib. Onların arasında ən yüksək keyfiyyətli xammal kimi və emal üçün əlverişli olan 5 damar müəyyən edilib. Ağ, ağ-yaşıl, açıq yaşıl rəngləri var. Əyri-dalğalı zolaqlı cizgilərə malikdir. Qalınlığı 2-3 sm. olan lövhələrdən işıq keçir. Şüşəyə bənzər tutqun parıltısı var, sınması qeyri-düzgündür. Güzgüyə bənzər cilalanmaq xüsusiyyəti var. Orta faydalı qazıntılılığı 65%-dir (3, 107 səh.).

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda regionların təbii mineral ehtiyatlarından kompleks istifadənin strateji istiqamətləri göstərilmişdir. Bu problemlərin həlli respublika iqtisadiyyatının və regionların sosial-iqtisadi inkişafında yeni bir mərhələdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikanın təbii xammal ehtiyatlarının kompleks istifadə edilməsinin əhəmiyyəti olduqca vacib problemlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həyata keçirdiyi uzun müddətli iqtisadi inkişaf strategiyası ölkənin regionlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasını, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmaq məqsədini daşıyır.

Respublika təbii ehtiyat potensialının, o cümlədən mərmər daşı yataqlarının müasir şəraitdə dəyərləndirilməsi həm ümumi, həm də Qərbi regionu üçün səmərəliliyinin müəyyənəndirilməsi baxımından olduqca vacibdir.

Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək üçün onlar təsərrüfata yararlılıq cəhətdən qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün ehtiyatların cəmlənməsi; keyfiyyət tərkibi; məhsul hasilatına çəkilən xərclər; regionun məskunlaşması və mənimsənilməsi; nəqliyyat şəraiti və xərci; ətraf mühitin mühafizəsi imkanları və s. şərtlər nəzərə alınır.

Təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı təbii resursların qiymətli və xeyrli istehlak xüsusiyyətlərinin pulla ifadəsidir və üç metodla həyata keçirilir:

- Xərc (təbii resursların qiymətləndirilməsinə və onların istifadəsinə çəkilən xərclərə görə aparılır);
- Renta (ayrıca təbii resurslardan alınan effektdə görə qiymətləndirmə);
- Qarışıq (təbii resursların istifadəsinə görə xərclər və onların istifadəsindən alınan effektdə görə qiymətləndirmə).

Müasir şəraitdə ehtiyatı tükənən, istismarı və hasilatı bahalaşan ilkin və təkrar xammal məhsullarına tələbat artır. Bu tələbatın iqtisadi-ekoloji baxımdan sərfəli istifadəsi elm və texnikanın tətbiqi ilə, təkrar xammal məhsullarının tam komplekslik emalı ilə istifadəsini təmin edir. Bunun vacibliyi ondan irəli gəlir ki, istifadə olunan ilkin, təkrar materialların istismarında, emalında faydalı əmsal artırılır, iqtisadi-ekoloji zərərləri aradan qaldırır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı mütərəqqi texnoloji üsulların şəraitində xammaldan elementlərin tam çıxarılması və emalı mümkün deyil. Bu baxımdan istifadəyə

DOI:10.30546/gdu.2023.52-56

məruz qalan hər iki sərvət növündə iqtisadi qiymətləndirməyə ehtiyac duyulur. İlk və təkrar xammalların tərkibindən çıxarılan faydalı elementlərin pul vahidi ilə qiymətləndirməni aşağıdakı düsturda vermək olar:

$$M_n = Y (ax-Si-hi-ix)$$

Burada

M_n – təmiz məhsul (gəlir) man ;

Y – faydalı elementlərin ümumi miqdarı, man;

Si – saflandırma prosesində itkilərin miqdarı , man;

hi – hasilat prosesində itkilərin miqdarı, man;

ix – istimsar və istehsalat xərcləri, man (4, 122).

Faydalı elementlərin çıxarılmasının optimal səviyyəsinə uyğun əmək, material, pul xərcləri də artır. İqtisadi-ekoloji baxımdan xammalın istifadə əmsalının artırılması mühüm tədbirdir. İlk və təkrar xammal materialların emalında, metal, qeyri-metal məhsulların alınmasında ümumi məhsula görə alınan faktiki məhsulların dəyəri iqtisadi səmərənin nəticəsidir. Onların istifadə əmsalı istehsalın səmərəsi ilə ölçülür. Buna görə komplekslilik səviyyəsinin ilk emal proseslərində axtarmaq düzgün deyil. Ona görə ki, istehsal prosesi başa çatmadan faydalı elementlərin çıxarılmasının səmərəsini təyin etmək mümkün deyil. İstehsal prosesi başa çatdıqdan sonra hazır məhsulların alınmasının səmərəliliyi, xammal emalının komplekslilik səviyyəsini müəyyən edə bilər.

Hal-hazırda Respublikamızda **Akkord mərmər qranit məhdud məsuliyyətli cəmiyyəti** şirkətində müxtəlif növ mərmər, qranit və travertindən bordür, kub daşlar, platforma üzülkləri, üzülklər, pəncərə eşikləri və pilləkənlər üçün daşlar kimi məhsulları istehsal edir. Şirkət yerli ağılaya və Daşkəsən mərmərindən xammal kimi istifadə edir.

2010-cu ildən Accord Mramor Granite MMS Accord Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin bir hissəsidir və 2014-cü ildən şirkətdən ayrılaraq müstəqil fəaliyyətə başlayıb. Həmçinin Şirkət İtaliya, İspaniya, Braziliya, Çin, Norveç, Rusiya, Türkiyə və İran və Hindistan kimi ölkələrdən gətirilən hər növ və ölçüdə mərmər, qranit və travertindən istehsal olunmuş məhsulları əhaliyə təqdim edir.

Əsrin müqaviləsi çərçivəsində Azərbaycan neftinin dünyaya ixrac edən Regiondan keçən Bakı-Tiflis-Ceyhan boru xətti Qərb regionu Gəncə, Göy-göl, Şəmkir, Ağstafa, Qazax rayonlarından keçir və bu da həmin rayonların sosial-iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda nəqliyyat sektoru bu iqtisadi regionunun sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, Gəncə, Ağstafa və Naftalan hava limanlarının fəaliyyət göstərməsi Qərb regionu üçün ölkə daxili və beynəlxalq əlaqələr baxımından açıq edir.

Ədəbiyyat

1. Əkbərova S. N. «Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun təbii resurs potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi» mövzusunda dissertasiya.-Bakı, 2017.
2. İsmayılov C.İ. Azərbaycanın mineral xammal yataqlarının sənaye genetik tipləri, iqtisadi və ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, 2009
3. Elnur İbiş oğlu Səfərov. Kiçik Qafqazın faydalı qazıntı yataqları. “Apostrof” Çap Evi. Bakı, 2012. 120 səhifə
4. N.A.Babaxanov, N.Ə.Paşayev. Azərbaycan Respublikasının təbii ehtiyat potensialının təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi və ərtaf mühitin mühafizəsi, BDU, “Xəbərlər”, Təbiət elmləri seriyası, 2007, №3
5. Sultanov Ə.C. Azərbaycanda faydalı qazıntılar xəzinəsidir.Bakı: Elm, 1973, 35səh.

ПРОИЗВОДСТВО МРАМОРА В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

*Адыгезалова Садагат Ягуб кызы, Азимова Асли Иса кызы
Мехтиева Сабина Расул кызы*

Резюме

В статье отмечено, что Западный регион является одним из богатых полезными ископаемыми регионов Азербайджана. Железная руда, алунит, известняк, мрамор, гипс, цеолит, цементное сырье относятся к основным подземным ресурсам экономического района. Не случайно, Дашкесан, богатая разнообразными природными ресурсами, называют Уралом Азербайджана.

Известно, что спрос на мрамор высок, так как является одним из самых ценных строительных материалов в мире. В статье исследованы месторождения мрамора и мраморизованного известняка Дашкесана, Агдама, Амирвара, Багирсага, Гонгура Западного региона нашей Республики.

MARBLE PRODUCTION IN THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN

*Adygezalova Sadagat Yagub, Azimova Asli Isa
Mehdiyeva Sabina Rasul*

Summary

The article notes that the Western region is one of the mineral-rich regions of Azerbaijan. Iron ore, alunite, limestone, marble, gypsum, zeolite, and cement raw materials are among the main underground resources of the economic region. It is no coincidence that Dashkesan, rich in various natural resources, is called the Urals of Azerbaijan.

It is known that the demand for marble is high, as it is one of the most valuable building materials in the world. The article examines the deposits of marble and marbleized limestone of Dashkesan, Agdam, Amirvar, Bagirsag, Gongur in the Western region of our Republic.

*Rəyçi: Aqrar Problemlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Babayeva Aygün Dilən qızı
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Aqrar Problemlər İnstitutunun Aqrobiznes və
Menecment şöbəsinin 08.09.2023-ci il tarixli iclasının №15 protokolu.
Daxil olma tarixi 12.09.2023-cü il*

FİZİKA

UOT:53.

SİLİSIUM LÖVHƏNİN QALINLIĞI ÜZRƏ XÜSUSİ MÜQAVİMƏTİN PAYLANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

*dosent Hüseynov Rasim Köçəri oğlu, t.ü.f.d. Tağıyeva Səidə Abduləli qızı
Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı, Yusubova Leyla Elman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
rasim.huseynov.2021@mail.ru, saida.taqiyeva@bk.ru*

Xülasə: İşdə araşdırılmışdır ki, $\rho=f(l)$ cərəyan asılılığı aşqarların paylanması qiyətləndirilməsi üçün tətbiq oluna bilər və qeyd edilmişdir ki, bu halda onu yarımkeçirici cihazların layihələndirilməsində nəzərə almaq zəruridir.

Açar sözlər: Mikro elektronika, xüsusi müqavimət, epitaksial heterostruktur, dislokasiya

Ключевые слова: Микроэлектроника, удельное сопротивление, эпитаксиальные гетероструктуры, дислокация

Key words: Microelectronics, resistivity, epitaxial heterostructures, dislocation

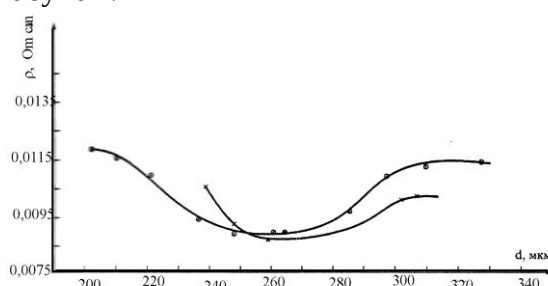
Müasir mikroelektronika sənayesində əldə edilən yüksək inteqrasiya səviyyəsi, yüksək sürətli və elementlərarası birləşmələri misilsiz səviyyədə olan cihazların yaradılmasına yol açdı. Yarımkeçirici elektronikanın belə sürətli inkişafı kristallik quruluşun mükəmməlliyinə və materialın həcmində elektro-fiziki xassələrin paylanmasının bircinsliliyinə tələblərin kəskinləşməsinə diktə edir. Böyük diametrli dislokasiyasız monokristalların alınmasındakı ciddi problem onlarda iştirak edən mikrodefektlərin ölçülərinin azaldılması zərurətindən ibarətdir. Çünki onlar inteqral sxemlərin işçi xarakteristikalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərilir. Epitaksial heterostruktur əsasında ifrat yüksək tezlikli sxemlərin yaradılmasının real perspektivləri tədqiqatçılarda təbəqəli quruluşların və kvantölçülü nanostrukturların alınması problemlərinə maraq yaradır.

Yarımkeçirici materialların bircinsliliyinin təyini həm onların fiziki xassələrinin tədqiqində, həm də bərk cisim elektronikasının müxtəlif oblastlarında istifadə olunan çoxməqsədli cihazların layihələndirilməsində həmişə vacib yer tutmuşdur. Digər yarımkeçirici materiallarla bir sırada bu, silisiuma da aiddir. O, dərin fundamental tədqiqatlar üçün ən maraqlı material kimi digər materiallar arasında xüsusi yer tutur və praktiki tətbiqlər üçün böyük imkanlara malikdir. Bu işdə, donor və akseptor aşqarlı silisium altlıqların mikrobərkliyinə və xüsusi müqavimətinin fəza paylanmasının təyin edilməsinə baxılmışdır.

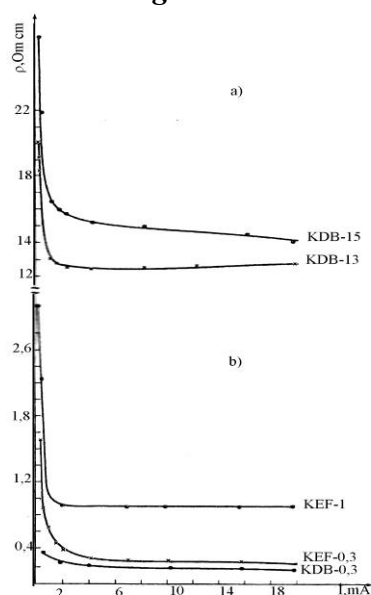
Elektrofiziki parametrlərinə görə fərqlənən silisium altlıqların 3 markası tədqiq edilmişdir: 1. xüsusi müqaviməti $\rho=0,01$ Om·sm olan ESEC-0,01 tipli n-Si (aşqar element Sb); 2. xüsusi müqaviməti $\rho=0,005$ Om·sm olan SDB tipli p-Silisiumun (aşqar element B-bor); 3. $\rho=4$ Om·sm olan 16,5 SEF-4 tipli epitaksial quruluş (aşqar element fosfor-P). [1-2]-də təsvir edilmiş və bizim tərəfimizdən işlənmiş metodika ilə bu altlıqlar üzərində klinlər (çəp şliflər) alınmış və onların üzərində xüsusi müqavimət(ρ) ölçülmüşdür. ρ -nun ölçülməsi hər markadan 5 lövhə üzərində aparılmışdır. Sonuncu kimyəvi-mexaniki pərdədən sonra altlıqlar xüsusi mexaniki işləmədən sonra pozulmuş qatın uzaqlaşdırılması üçündür.

Altlıqların qalınlığı üzrə xüsusi müqavimətin paylanmasının tədqiqi 4-zondlu metodla aparılmışdır. Şəkillərdən xüsusi müqavimətin layın qalınlığından asılılıq ayrılmasının aşağıdakı eksperimental xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır:

ESEC-0,01 tipli lövhələrdə qalınlığının (d) 270 mkm-ə qədər artması ilə (hesabat altlıqdan aparılır) (şək.1) xüsusi müqavimət artır, sonra minimumdan keçməklə d -nin artması ilə böyüyür. Həmin nümunələrdə alınan nəticələrin etibarlılığını yoxlamaq üçün lay-lay aşındırma aparılmışdır. Şək.1-də uyğun nöqtələr x -lərlə göstərilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi lay-lay aşındırmada ρ -nun qalınlığa görə dəyişmə xarakteri saxlanılır. Alınan nəticələrdəki bəzi uyğunsuzluqlar, çox guman ki, aşındırılmış layın qalınlığının ölçülməsindəki səhvlə əlaqədardır. İş burasındadır ki, layların aşındırılmasında ölçü səhvləri 3-5 mkm qalınlıq üçün 10% təşkil edir. Sonrakı aşındırmada qalınlıq üzrə qeyri-bircinsliyin və qalan layın səthindəki mikro ayrılıqların təsirindən səhvlər böyüyür. Qeyd edək ki, həmin altlıq üzərində nümunədən keçən cərəyanın müxtəlif qiymətlərində $\rho=f(d)$ asılılığı tədqiq edilmişdir. Şək.2-dən göründüyü kimi nümunədən keçən cərəyan 100 dəfə dəyişir və $\rho=f(d)$ asılılığının xarakteri və forması saxlanılır. Bu o deməkdir ki, aşkar olunan $\rho=f(d)$ asılılığı nümunədən keçən cərəyanla əla-qəli deyildir.

Şək.1 ESEC-0.01 tipli silisium lövhə üçün xüsusi müqavimətin aşındırılan layın qalınlığından asılılığı

Şək.2. Xüsusi müqavimətin cərəyan şiddətindən asılılığı.

Müşahidə olunan $\rho=f(I)$ cərəyan asılılığı aşqarların paylanması qiymləndirilməsi üçün tətbiq oluna bilər və bu halda onu yarımkeçirici cihazların layihələndirilməsində nəzərə almaq zəruridir. Bundan başqa, 4-zondlu metodla xüsusi müqavimətin ölçülməsində eksperimental yolla $\rho=f(I)$ asılılığını almaq zəruridir və $\rho(I)=const$ oblastında ρ -nu təyin etmək lazımdır. Bu, ilkin altlıqların xüsusi müqavimətlərinin ölçülməsi zamanı buraxılan səhvləri azaltmağa imkan verir. Bu, həm də ona görə vacibdir ki, həm adi, həm də böyük

DOI:10.30546/gdu.2023.57-59

integral sxemlərin hazırlanmasında müqavimətlərin və yararlı məhsul çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür.

Ədəbiyyat

1. Годжаев Э.М., Гусейнов Р.К., Гасанли Ш.М., Сафаров Н.Ю. Методы определения однородности полупроводниковых пластин и структур на их основе.//Bakı Universitetinin Xəbərləri Fizika –riyaziyyat seriyası. 2007 N 4, səh.175-180.
2. Годжаев Э.М., Х.С.Халилова., Гусейнов Р.К., Гасанли Ш.М. Особенности распределения удельного сопротивления полупроводников толщине кремниевых пластин. // “Azərbaycan hava yolları” Milli Aviasiya Akademiyası ELMİ MƏCMUƏLƏR, 2007, Cild 9, N 4, səh.32-37.

ИССЛЕДОВАНИЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ УДЕЛЬНОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ ПО ТОЛЩИНЕ КРЕМНИЕВОЙ ПЛАТЫ

*Гусейнов Расим Кочари оглы, Тагиева Саида Абдулали кызы,
Зарбалиева Вусала Сирадж кызы, Юсубова Лейла Елман кызы*
Резюме

В работе исследовано, что зависимость тока $\rho=f(I)$ может быть применена для оценки распределения добавок, и отмечено, что в этом случае необходимо учитывать ее при проектировании полупроводниковых приборов.

INVESTIGATION OF THE DISTRIBUTION OF SPECIFIC RESISTANCE OVER THE THICKNESS OF A SILICON BOARD

*Huseynov Rasim Kocari, Tagiyeva Saida Abdulali,
Zarbaliyeva Vusala Sirac, Yusubova Leyla Elman*
Summary

In this work, it was studied that the current dependence $\rho=f(I)$ can be used to evaluate the distribution of additives, and it is noted that in this case it must be taken into account when designing semiconductor devices.

*Rəyçi: F.ü.f. d. Sevinc İmanova
Daxil olma tarixi 10 aprel 2023-cü il*

**SƏPİNDƏN SONRA NORMAL BITKİ ÇIXIŞI, KEYFİYYƏTLİ VƏ YÜKSƏK
MƏHSUL ALMAĞIN ƏSASIDIR**

*dosent Yusifov Mustafa Qasım oğlu, dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu,
dosent Əhədova Gülçimən Rasim qızı, Xəlilova Aynur Mirzəəğa qızı*
Gəncə Dövlət Universiteti

elcin.55@bk.ru

gulcemenehedova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə səpindən sonra normal bitki çıxışı keyfiyyətli və yüksək məhsul almağın əsasından bəhs olunur. Bitki toxumunun əkilməsindən sonra sahədə suvarılma aparılsa və kütləvi (uzunmüddətli yağış yağarsa) çöküntüdən sonra tarlanın üst səthi kipləşdiyindən toxumun cücərtisi torpaq səthinə çıxa bilmir.*

Bu halda torpağın səthi (MBH-2,8) və yüngül dişli səpin malası səpin və ya (3OP07) malasından istifadə olunaraq torpaq sahəsini səthində yaranan qaysaq və kiplik aradan qaldırılmaqla cücərtilərin torpaq səthinə çıxması təmin olunmaqla tarlanın səthində yaranan körpə alaqlar otları məhv olunur.

Açar sözlər: pambıq çiyidinin isladılması, taxıl bitkilərinin cərgəli, dar cərgəli, bitkilərin gencərgəli, gencərgəli yuva, gencərgəli lent üsulu və qarışıq səpin texnologiyası

Ключевые слова: замачивания семян хлопчатника, рядовой, узко - рядовой посев зочных культур, широкорядных, широкорядных гнездовых, широкорядных – ленточных и смешанная технология сетён сельскохозяйственных культур

Keywords: soaking cotton seeds, row, narrow-row dew of crops, wide-row, wide-row nesting, wide-row-tape and mixed technology of nets of agricultural crops

Cəmiyyətdə ayrı-ayrı ölkələrin hərbi-siyasi, dini baxışlarının qarşı durması dövründə bütün ölkələrdə baş verən “COVID-19” xəstəliyinin sona çatmaması və başlanmasından bir keçməsinə baxmayaraq Ruisya-Ukrayna müharibəsi yer kürəsində əhali sayının 8 milyarddan artıq olmasına əhəmiyyət verilməsədə dünyada ərzaq proqramının həlli günün əsas məsələsidir. Bu məsələnin həllinə mənfi təsir edən amillərin başlıca səbəbi Rusiya – Ukrayna müharibəsinin dünyanın ərzaq buğdasının 30%-ən artığını təşkil edən Ukrayna və Rusiyanın anbarlarında saxlanan ərzaq buğdasının daşınmasında mühüm rol oynayan Türkiyədə baş verən (13 əyalətində) dağıdıcı zəlzələnin vurduğu zərərin aradan qaldırılmasıdır.

Hazırda beynəlxalq aləmdə baş verən hərbi, milli və dini çatışmazlıqlar onu göstərir ki, hər bir ölkə özünün lazım olan ərzaq proqramının həllini maksimum dərəcədə özü həll etməlidir.

Respublikada dövlət başçısının göstərişinə əsasən indiyə qədər ölkə əhalisinin ərzaq buğdasına tələbatının yalnız 25 – 30% ödənilməsinə baxmayaraq 2022-ci ildən tələbatın ən azı 70% -in ödənilməsi üçün 60 taxılçılıqla məşğul olan inzibati rayonda 1 mln ha-dan artıq sahədə taxıl istehsalı planlaşdırılıb. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Qarabağ ərazinin 44 günlük müharibədən sonra əkin sahələrinin minadan təmizlənməsindən sonra bədnam erməni qonşu ilə sülh müqaviləsi bağlanacağı vaxtdan Qarabağın iqtisadi rayonundada turizm, əkinçilik və heyvandarlıq müasir inkişaf etmiş dünya ölkələri səviyyəsində qurulması planlaşdırılır.

Azərbaycanda əkin sahələrinin əhalinin sayına görə az olması, içməli və suvarma suyunun tələb olunan normadan 40% az olmasına baxmayaraq, torpaq-iqlim şəraitinin çox olması (dünyada olan 12 iqlim şəraitindən 9-u Azərbaycanda mövcuddur) imkan verir ki,

DOI:10.30546/gdu.2023.60-63

bir il müddətində dağətəyi və aran iqtisadi rayonlarda iki, üç dəfə məhsul almaq və ya bir bitkidən bir neçə dəfə məhsul almaq (yığmaq) mümkündür.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq il ərzində eyni torpaq sahəsində növbə ilə bir neçə bitki əkilərək bitkidən bir neçə növdə məhsul və ya bir bitkidən bir neçə dəfə məhsul almaq hətta keçmiş ittifaq dövründə də yerinə yetirilirdi. Bunun üçün istifadə olunacaq texniki vasitələr istənilən vaxtda istifadəyə hazır olmalıdır. Yuxarıda göstəriləndən əlavə istifadə olunacaq su ehtiyatı əldə etmək üçün süni sututarlar (göllər) yaradılırdı.

Keçmiş İttifaq zamanı pambıqçılığa yaradılan qayğı nəticəsində XX əsrin sonunda pambıq istehsalı 1 mln ton olduğu illərdə erkən məhsulu toplanmış arpa tarlalarına təkrar olaraq əkilmiş pambıq sahələrindən mövsümün sonuna kimi (ilin oktyabr- noyabr aylarında) nəzərdə tutulan məhsul əldə edilirdi. Aran iqtisadi rayonlarında payızlıq dənli bitkilərin məhsulunun yığımından sonra başqa dənli bitkiləri (qarğıdalı və s.) və ya bostan tərəvəz bitkiləri əkilərək yüksək keyfiyyətli və bol məhsul əldə etmək olurdu. Respublikada məhsul yığımından sonra müxtəlif heyvan növlərinin payız – qış aylarında qarışıq və şirəli yemlərlə təmin olunması üçün dənli bitkilərin məhsulunun toplanmasından sonra yem bitkilərinin becərilməsi və yem istehsalı kütləvi halda tətbiq olunurdu.

Hazırda dünya əhalisinin qarşısında duran məsələlərdən ən əsası yer kürəsində baş verən (COVID -19) xəstəliyini həll olunmamış mənfi nəticələri ölkələrin hər bir siyasi, iqtisadi, dini qarşıdurmalar, kütləvi köçkün və təbii hadisələrin pik həddə çatdığı dövrdə respublikada ərzaq proqramının həlli günün başlıca məsələsidir.

Ərzaq proqramının lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün aqrar texnoloji proseslər (şum – yumşaltma, səpinqabağı becərmə, səpin, səpindən sonra mütəşəkkil çıxış almaq, zərərverici və xəstəlik törədicilərinə qarşı mübarizə tədbirləri, cərgəarası becərmə, yetişmiş məhsulun yığımı, yığımdan sonra məhsulun çeşidlənməsi, saxlanması və s. torpaq – iqlim şəraitinə, k/t bitkisinin fiziki – mexaniki xüsusiyyətləri, yerinə yetirilən texnoloji proseslər üçün nəzərdə tutulan texniki vasitələrə tələblər tam ödənilməlidir.

Yuxarıda göstərilən hər bir texnoloji proses özündən sonrakı bütün texnoloji proseslərin keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə əsasını qoymaqla yüksək keyfiyyətli və bol məhsul almağın əsasıdır. Bu texnoloji proseslərin ən mühümlərindən biri toxum səpinindən sonra normal sıxlığa malik bitki çıxışı almaqdır. Respublikanın əkinçiliyində strateji məhsul sayılan pambıq çiyyəsinin səpindən əvvəl islatmaq üçün onu sement və ya asfalt döşəmə meydançaya 20÷30 sm qalınlığında eni 1÷1,5m sərilər. Onu elə sərmək (yaymaq) lazımdır ki, qarşı – qarşıya dayanan iki fəhlə eyni vaxtda toxumla suyu qarışdırarsın. Çiyid tığının (topa) uzunluğu gündəlik lazım olan toxum materialının miqdarından asılıdır. Çiyidi islatdıqda onu taxta kürəklərlə diqqətlə qarışdırmaqla 1m quru çiyidə 40÷800 litr su hopdurulur. Taxıl (buğda, arpa, vələmir, çəltik və s.) bitkilərinin toxumu cərgəvi üsulla (cərgəarası məsafə 15÷12,5sm) tirəyə səpin üsulu ilə münbit torpaqlarda, münbitliyi nisbətən aşağı olan torpaqlarda isə dar cərgəli səpin texnologiyası ilə (cərgələrarası məsafə 7–8sm) tirəyə səpin üsulu ilə CT3 -3,6 tipli taxıl və dənli paxlalı bitkilərin toxumunu səpir.

Bəzi k/t bitkilərinin toxumu lentşəkilli yuva üsulu ilə (40x20sm, 40x15sm)gencərgəli lentşəkilli üsulla və ya qarışıq səpin üsulu tirənin dibini və ya tirənin təpəsinə qarışıq taxıl və ot toxumu səpmək üçün istifadə olunur.

Yuxarıda göstərilən səpin texnologiyası ilə, cərgəvi, darcərgəli, gencərgəli səpindən sonra torpaq 3÷5 gün ərzində tarlada torpaq çökdükdən sonra tarlanın mailliyi nəzərə alınaraq suvarma şırımları asıldıqdan sonra (8 – 10 m enində) aşağıdan yuxarıya doğru suvarma aparılmalıdır. Suvarma zamanı hər bir şırımdan kənara çıxan su əvvəlki suvarma ilə şırıma axa bilər.

DOI:10.30546/gdu.2023.60-63

Bəzi k/t bitkilərinin səpinindən sonra normal çıxış alınana kimi havanın isti keçməsi və ya güclü küləyin təsiri ilə qaysaqlama baş verərsə torpağın qaysağını daşımaq üçün fırlanan iynəli fırlanan diskdən istifadə olunmalıdır (MBH-2,8). Səpindən sonra səthi düz olan tarlada qaysaq əmələ gələrsə, həmin qaysağı bitki çıxışına zərər verməmək üçün dairəvi dişli vərdənədən (KKH-2,8) istifadə etmək daha əlverişlidir.

K/T bitkilərinin toxumunun səpinindən sonra suvarma aparıldıqdan və ya kütləvi yağıntıdan sonra yaranan qaysağın bitki çıxışına (pambıq, qarğıdalı, kartof və s.) maneçilik törətməmək üçün yüngül üçbəndli səpin malasından (ЗБП-0,6 və ya ЗОР-0,7-dən) istifadə olunması daha əlverişlidir.

Səpindən sonra nəzərdə tutulan kütləvi bitki çıxışı almaq bol və keyfiyyətli məhsul götürməyin əsasıdır.

Zəif çıxış alınmış əkin sahəsində cərgəarası becərmə, suvarma və zərərverici xəstəliklərə qarşı mübarizə texnologiyaları çox diqqətlə aparılmaqla mineral və üzvi gübrələrin və onların məhlul halında verilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. X.Güləhmədov "Pambıqçılıq". "Maarif" nəşriyyatı. Bakı, 1976, 274 s.
2. N.N.Məmmədov., T.M.İbrahimov., A.C.Axundov "Kənd təsərrüfatı maşınları" Gəncə, 2006. 406 səh.
3. A.H.Карпенко., A.A.Зеленев., B.M.Халанский «Сельскохозяйственные машины» Москва. «Колос» 2019, 471стр.
4. M.Q.Yusifov., T.Z.Verdiyeva. "Kənd təsərrüfatı texnologiyaları" AKTA. Gəncə, 2019, 138 səh.
5. Л.А.Гуревич., В.А.Лиханов., Н.П.Сыругов «Тракторы и сельскохозяйственные машины» М. Агропромиздат. 1986

НОРМАЛЬНАЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ РАСТЕНИЯ ПОСЛЕ ПОСЕВА – ОСНОВА ПОЛУЧЕНИЯ КАЧЕСТВЕННОЙ И ВЫСОКОЙ ПРОДУКЦИИ

***Юсифов Мустафа Касум оглы, Джавадов Эльчин Магомед оглы,
Ахадова Гюлчиман Расим кызы, Халилова Айнур Мирзаага кызы***

Резюме

В статье говорится об основах получения качественного и качественного урожая после посева. Если поле орошается после посева семян растений и после обильных (длительных дождей) осадков, верхняя поверхность поля покрывается плесенью, поэтому всходы семян не могут достичь поверхности почвы.

После выхода всходов на поверхности земли корку и плесень удаляют с помощью легкозубчатой посевной кельмой (МБХ-2,8) и совкой (ЗОР07), а молодые сорняки появляющиеся на поверхности поля уничтожаются.

NORMAL PLANT PRODUCTIVITY AFTER SOWING IS THE BASIS FOR OBTAINING QUALITY AND HIGH PRODUCTS

***Yusifov Mustafa Kasum, Javadov Elchin Magomed
Akhadova Gulchiman Rasim, Khalilova Ainur Mirzaaga***

Summary

The article talks about the basics of obtaining a high-quality and high-quality crop after sowing. If the field is irrigated after sowing plant seeds and after heavy (long rains) rainfall, the upper surface of the field is covered with mold, so seedlings cannot reach the soil surface.

DOI:10.30546/gdu.2023.60-63

After seedlings emerge on the ground surface, the crust and mold are removed with a lightly toothed sowing trowel (MBKh-2.8) and a scoop (ZOR07), and young weeds appearing on the field surface are destroyed.

Rəyçi: dos. Quliyev Niyazi

ÜTF kafedrasının 20 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxi olma tarixi 21 iyun 2023-cü il

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏDƏ MAARİFÇİLİK VƏ XEYRİYYƏÇİLİYİN
İNKİŞAFINDA QADINLARIN ROLU**

t.ü.f.d., dosent Pərvin Kərimzadə

Gəncə Dövlət Universiteti

parvinkerimzade@mail.ru

Xülasə: *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınları arasında maarifçilik və xeyriyyəçilik hərəkatı genişlənir. Həmin dövrdə milli hərəkatın mərkəzinə çevrilən Gəncə şəhərinin qadınları da ictimai həyatda fəal rol oynamağa başlayırlar. Zəmanənin əksər mütərəqqi düşünən qadınları, o cümlədən Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin həyat yoldaşları gənc nəslin dünyagörüşünün və vətənpərvər hisslərinin formalaşmasına, maarifçilik və xeyriyyəçiliyin inkişafına müəyyən təsir göstərmişdilər. Təqdim olunan məqalədə XX əsrin əvvəllərində Gəncədə maarifçilik və xeyriyyəçiliyin inkişafında qadınların rolu geniş təhlil edilir.*

Açar sözlər: Gəncə, maarifçilik, xeyriyyəçilik, qadın hərəkatı, xeyriyyə cəmiyyətləri

Ключевые слова: Гянджа, просвещение, благотворительность, женское движение, благотворительные общества

Keywords: Gandja, education, charity, women's movement, charitable societies

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınları arasında maarifçilik və xeyriyyəçilik hərəkatı fəallaşmışdı. H.Z. Tağıyevin 1901-ci ildə Bakıda açdığı ilk müsəlman qızlar məktəbi bütövlükdə Qafqaz müsəlmanları arasında qadın təhsilinin başlanğıcını qoydu. “Nəşri-Maarif”, “Nicat”, “Səadət” və sair maarifçi-xeyriyyəçi cəmiyyətlərinin açılması ilə qadın təhsili digər bölgələrdə, o cümlədən Gəncədə də yayılmağa başladı. Məsələn, Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin fəaliyyətində Xədicə xanım Ağayeva və Xuraman xanım Abdıyeva fəal iştirak edirdilər. Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat yoldaşı, İsmayıl bəy Qasıralının qızı Şəfiqə xanım Yusifbəyli qadın dərniyi təsis etmişdi. Bu təşkilata Gəncənin əsilzadə ailələrindən olan ziyalı azərbaycanlı qızları və qadınları – C. Rəfibəyova, R. Xasməmmədova, S. Ziyadxanova, Ş. Pişnamazzadə, X. Rəfiyeva, Ş. Xoyskaya, D. Xasməmmədova və başqaları daxil idilər. Şəfiqə xanım Yusifbəyli həmçinin maarifpərvər xadimlərlə birlikdə 1908-ci ilin fevralın əvvəllərində Gəncə müsəlman qadınları arasında savad yayan cəmiyyətin nizamnaməsinin layihəsini hazırlamışdı. (1, səh. 69-70)

Birinci dünya müharibəsi illərində Xədicə xanım Ağayevanın başçılıq etdiyi cəmiyyətə 20 qadın daxil idi. Xədicə xanımla yanaşı, Həcər xanım Qazızadə, Şükufə xanım Pişnamazzadə (xəzinədar), Valiyə xanım Xoyskaya (katibə), Cəvahir xanım Rəfibəyova, Züleyxa xanım Ağayeva, Nazlı xanım Vəzirova, Aliyə xanım Rəfibəyova, Həbibə xanım Məmmədova, Şölə və Püstə xanım Verdiyevlər və başqaları Gəncədəki xeyriyyə cəmiyyətinin fəal üzvləri idilər. Onlar nəinki ianə toplayıb maddi yardım göstərməklə məşğul olur, həm də tərbiyəvi işlərə özləri fəal surətdə qatılırdılar. (2) Onlar qadın xeyriyyə cəmiyyətinin binasının tikintisinə başlamağı planlaşdırırdılar.

Gəncəli qadınların sosial problemlərə, o cümlədən müharibənin bütün kəsəri ilə ortaya çıxardığı valideynlərini itirən uşaqların qayğı məsələsinə fəal vətəndaş mövqeyi “Açıq söz” qəzeti səhifələrində Əhməd Cavadın imzası ilə getmiş yazıda belə təsvir olunurdu: “Gəncə xanımları bir az gec də olsa işə girişdilər. Millətin yetim balalarını sevindirmək üçün mərhəmət əllərini uzatdılar. Bu işdə xanımların vəzifəsini daha aydın görən Xədicə xanım

DOI:10.30546/gdu.2023.64-68

Ağayeva xanımlardan ibarət bir şura çağırır darülytam (uşaq evi – P.K.) məsələsini onlara açdı. Türk xanımları yürəkdən işə girişəcəklərini bəyan etdilər. Sayı iyirmidən artıq olan bu xanımlar qərar verdilər ki, burada mövcud olan xanımlardan hər gün ikisi məzkur (sözügedən – P.K.) darülytamda sıra ilə nəzarət edəcək. Sabahdan axşama qədər uzanacaq bu baxıcılığın şəraiti tərbiyə cəhətindən çox gözəldir... Xanımlar hümmət etməsələr bizim darülytamdan heç bir şey çıxmıyacaqdır”. (3) Gəncəli qadınlar başda X. Ağayeva olmaqla şəhərdəki ““Zarya” teatrının sahibi Tsarenko ilə uzlaşaraq, bir gün xanımlara məxsus tamaşa göstərilməsini qərara aldılar. Həmin gün əldə ediləcək gəlirin xanımlara çatan 60%-i kimsəsizlərə və qaçqınlara yardım üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1916-cı ilin sonlarında keçirilmiş və “sinematoqraf” günü adını almış belə bir tədbirdən 688 rubl pul yığılmışdı ki, həmin məbləğdən ərzaq alınaraq, habelə nağd pul olaraq qaçqınlara yardım göstərilmişdi. Həmçinin kimsəsiz uşaqlara geyim alınmışdı. 1917-ci ilin yanvarın 7-də keçirilən növbəti “sinematoqraf” günündə 400 manata qədər xalis mənfəət qalmışdı. Xanımlar həmin məbləğin yarısını “darülytamdakı yetimlərin ehtiyacına, yarısını isə müharibə meydanında bir loğma əkmək (çörək – P.K.) deyə fəryad edən kiçik balalarına və çılpaq qalmış bacılarına” göndərməyi planlaşdırırdılar. (4)

Bundan əlavə, 1917-ci ilin yanvarın 2-də Gəncə müsəlman dram cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Anadolu hərbdə (hərbdən əziyyət çəkən – P.K.) müsəlmanların nəfinə olaraq gözəl bir şərq müsəmirəsi tərtib olundu. Müsəmirənin türk bölümünə Xədicə xanım Ağayeva başçılıq edirdi. Həmin müsəmirədən geniş reportaj hazırlayan Gəncə qadın gimnaziyasının türk dili müəllimi, tanınmış gəncəli ziyalı İdris Axundzadə bununla bağlı yazırdı: “Müsəmirə bitdikdən sonra Gəncə dram cəmiyyəti heyəti namından dram cəmiyyəti sədri Ələsgər bəy Xasməmmədov cənabları müsəmirəmizə bu, o vasitə ilə yardımını toxunan gürcü xanımlarına, rus xanımlarına tənəffüs üçün şəhərimizə ovdət edən fəal türk tələbələrinə və Xədicə xanım Ağazadə cənablarına cəmiyyətin ən səmimi izhar-təşəkkürlərini təqdim etdi. Xədicə xanım əfəndi qəhvəxana salonunu həvəskarların və dram cəmiyyəti üzvlərinin gurultulu alqışları ilə tərk etdi. Anadolu hərbdələrinin xeyrinə tərtib olunmuş müsəmirəyə Gəncə quberniyası zadəganlarına və zənginlərinə və Bakı milyonçularına cəmiyyət tərəfindən paçotni biletlər göndərilmiş. Müsəmirə gecəsi saat altıdan səkkizə qədər bütün biletlər satılıb bitmişdi. Bilet satışından və “qəhvəxana bazarından” min beş yüz rubla toplandı. Paçotni bilet göndərilən möhtərəm zatların ianələri hər gün posta ilə cəmiyyətimiz sədri Ələsgər bəy Xasməmmədov cənablarının adına gəlməkdədir”. (5)

Qadın xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyəti ilə tanışlıq məqsədlərinin nümayişkaranə qeyri-siyasiliyi şəraitində onların bəlli çərçivədə və üstüörtülü formada siyasi xarakter daşıdığını söyləməyə imkan verir. Məhz obyektiv ziddiyyət, yəni artmaqda olan milli özünüdərk, etnik və dini identiklik axtarışları durumunda milli məsələnin prinsipial olaraq həlmlənməyi bu qurumları siyasi struktura çevirirdi. Belə bir məqam da nəzərə alınmalıdır ki, gəncəli ictimai fəal qadınlar Rusiyanın savaşıdığı bir ölkənin – Osmanlı dövlətinin qaçqın düşmüş təbəələrinə geniş yardım kampaniyası açmışdılar. Bununla onlar bir tərəfdən böyük riskə girməklə, faktiki siyasi əməldə təqdim edirdilər, digər tərəfdən isə milli-dini həmrəyliklərini ortaya qoyurdular. Ümumiyyətlə, qadınlar Azərbaycan xalqının milli hərəkatında özünəməxsus yer tuta bilmişdilər. Milli hərəkatın liderləri və ilk Azərbaycan demokratik cümhuriyyətinin yaradıcıları da bunu qeyd edirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Adil xan Ziyadxanov 1919-cu ilin mayında AXC-nin yaranmasının birinci ildönümünü münasibətilə «Azərbaycan» qəzetində silsilə məqalələr dərc etdirmişdi. Belə məqalələrdən birində o, Azərbaycan xalqının milli hərəkatında qadınların rolunu və əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdı. O, bu rolu çox obrazlı şəkildə səciyyələndirmişdi: “Biz istiqlal bayrağını qaldırdığımız məqamdan etibarən qadınlar

DOI:10.30546/gdu.2023.64-68

kişilərlə bərabər bayrağımızın dəstəyini möhkəm tuturdular”. O qeyd edirdi ki, əgər kişini millətin sağ əli hesab etmək olarsa, bu zaman qadınlar sağ əldən heç də az dəyərli olmayan sol əldir. “Əgər biz göynəyən və ağrıyan sol əlin qeydinə qalmasaq, onda can atdığımız tərəqqiyə nail ola bilməyəcəyik. Mən qadınların kişilərlə tam azad bərabər hüquqlarının tərəfdarıyam”, - deyər A. Ziyadxanov sözünü bitirirdi. (1, səh.192-193)

Azərbaycanın görkəmli siyasi, ictimai və dövlət xadimi, əslən Gəncədən olan Nəsim bəy Yusifbəylinin (1881-1920) ideya və siyasi cəhətdən təşəkkülündə İ. Qaspiralının ailəsi və onun qızı – N. Yusifbəylinin həyat yoldaşı Şəfiqə xanım Qaspiralı mühüm rol oynamışdı. N. Yusifbəylinin siyasi görüşlərinin formalaşması hələ Odessada, universitet mühitində başlamışdı; orada azərbaycanlı tələbə cəmiyyəti aktiv ictimai-siyasi fəaliyyət ilə məşğul olurdu. N. Yusifbəyli 1907-ci ildə IV kursda universiteti tərk edəndən sonra Baxçasaray gedərək, Krım tatarlarının «Tərcüman» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlamışdı. Bu qəzet görkəmli ictimai-siyasi xadim, türkcülüyn ideoloqlarından biri İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən redaktə olunurdu. Nəsim bəy Yusifbəyli burada İ. Qaspiralının qızı, atasının baxışlarını bölüşən, ona işində kömək edən və Rusiyada ən təhsilli müsəlman qızlarından biri olan Şəfiqə xanım ilə tanış olur və ona aşiq olur. İ. Qaspiralının təbliğ etdiyi türkcülük ideyaları, onun ətrafındakı mühit, həmçinin onun ailəsi Nəsim bəyin siyasi baxışlarının formalaşmasına güclü təsir göstərir. Şəfiqə Qaspiralının özü isə hər zaman Azərbaycanın, sonralar da Krım tatarlarının ictimai-siyasi həyatında fəal surətdə iştirak etmiş və Krımda müsəlman qadın hərəkatının lideri olmuşdu. 6(səh.198-199)

1909-cu ildə N. Yusifbəyli və Ş. Qaspiralının boşanmalarına baxmayaraq, bir-birilərinə qarşılıqlı ehtiramı qoruyub saxlamış və sıx dostluq münasibətlərini davam etdirmişdilər. 1914-cü ildə İ. Qaspiralı ağır xəstə olanda Nəsim bəy onun yanında olmuş, hətta İsmayıl bəyin vəsiyyətini öz müəlliminin oğlu ilə birlikdə dinləmişdi. (7, səh.120) 1919-cu ildə Krımda vəziyyət gərginləşəndə Ş. Qaspiralı Azərbaycan hökuməti başçısı N. Yusifbəylinin məsləhətinə uyğun uşaqları ilə birlikdə Bakıya köçərək, müəllimliklə məşğul olmağa başlamışdı. 1920-ci ildə XI Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal edərkən Ş. Qaspiralı övladları ilə bərabər Türkiyəyə getmişdi. (1, səh.200) N. Yusifbəylinin ikinci həyat yoldaşı – Eynülhəyat (qızlıq soyadı Baişeva), da siyasi cəhətdən fəal olmuşdu. Eynülhəyatın siyasi baxışları 1 dekabr 1917-ci il tarixli “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin xəbərlərində” dərc olunmuş “Bizim gələcəyimiz və hazırkı məqamın vəzifələri” məqaləsində qabarıq izlənilir. Bu, gündəlik qəzet səhifəsinin dərc olunmağa başladığı müddət ərzində, yəni 1917-ci il aprelin 25-dən etibarən qadın qələmindən çıxmış ilk məqalə idi. Məqalədə xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə prinsipinin mədəni komponentləri və “türk-müsəlman xalqlarına tətbiq edilərkən bu anlayışın məzmununun” işarələnməsi problemi nəzərdən keçirilir. (8,) Eynülhəyat xanım milli özünü təyində ziyalıların roluna dair mülahizələri ilə bölüşürdü. O, hesab edirdi ki, siyasi işdə yalnız müxtəlif partiya proqramlarını işləyib hazırlamaqla məşğul olmaq kifayət deyil. Məqalədə belə bir məqam xüsusi vurğulanırdı ki, “ziyalılar kütləni öz arxasınca aparmaq kimi birbaşa vəzifələrini yerinə yetirməyin ziyanına partiya işinə həddən artıq aludə olurlar...”. E. Yusifbəylinin Azərbaycan ziyalılarına və siyasi xadimlərinə bu məsləhətləri onun yüksək siyasi səviyyəsindən və öz dövrünün mühüm vəzifələrini dərk etməsindən xəbər verir.

Zəmanənin əksər mütərəqqi düşünən qadınları Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin həyat yoldaşları və əqidədaşları olmaqla, onların dünyagörüşünün və vətənpərvər hisslərinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdilər.

Birinci dünya müharibəsi ərafəsində və illərində Gəncədə ictimai-mədəni fəallıq və xeyriyyəçilik barədə mülahizələrimizi tanınmış rus tarixçisi V.O. Klyuçevskinin aşağıdakı sözləri ilə yekunlaşdırmaq istərdik: “Sosioloji araşdırmanın heç bir metodu ilə bu gündəlik,

DOI:10.30546/gdu.2023.64-68

susqun, minəlli sədəqənin insan münasibətlərinə hansı miqdarda xeyirxahlıq “süzdürdüyünü”, nə dərəcədə insanları insan sevməyə öyrətdiyini və yoxsulu varlılara nifrət etdirməkdən tərgitdiyini aydınlaşdırmaq mümkün deyil”.(9,səh.231)Həqiqətən də, Azərbaycan burjuaziyasının xeyriyyəçiliyi və mesenatlığı bir tərəfdən xalqı maariflənməyə doğru aparırdısa, digər tərəfdən ümumbəşəri səciyyə daşıyırdı; o mesenatların bütün nəcib xislətini açıb göstərir, bununla da böyüməkdə olan nəslin humanizm ruhunda tərbiyəsinə şərait yaradırdı. Belə bir məqam da göz önündə tutulmalıdır ki, bu yardım sadəcə maddi deyil, həmçinin mənəvi xarakter daşıyırdı.

Ədəbiyyat

1. Алиева Л. Женщины в общественно-политической жизни Азербайджана (1900-1920 гг.). Баку: MBM, 2013, с.69-70 (336 с.)
2. Cavad. Gəncədən. «Açıq söz»,1916, 29 dekabr, №363
3. Cavad. Gəncədən. «Açıq söz»,1916, 29 dekabr, №363
4. Gəncəli. Gəncədən. «Açıq söz»,1917, 19 yanvar, №381
5. İdris. Gəncədən. «Açıq söz»,1917, 10 yanvar, №373
6. İbrahimova M. Fədakar türk qadını – Şəfiqə xanım Qaspralı //”Respublika” qəzeti, 2000, 23 yanvar, №16; Алиева Л. Женщины в общественно-политической жизни Азербайджана, с.198-199.
7. Kəngərli A. İsmayil bəy Qasprinski. Bakı: Nurlan, 2004,s.120
8. Известия Комитета Бакинских мусульманских общественных организаций, 1917, 1 декабря.
9. Ключевский В.О. Сочинения в 9 томах, т.9, Москва, 1990, с. 231

РОЛЬ ЖЕНЩИН В РАЗВИТИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В ГЯНДЖЕ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА

Парвин Керимзаде
Резюме

В начале 20 века развернулось просветительское и благотворительное движение среди азербайджанских женщин. В это время женщины Гянджи, ставшей центром национального движения, стали играть активную роль в общественной жизни. Большинство прогрессивно мыслящих женщин того времени, в том числе супруги видных общественно-политических деятелей Азербайджана, оказали определенное влияние на формирование мировоззренческих и патриотических чувств молодого поколения, развитие просветительства и человеколюбия. В представленной статье широко анализируется роль женщин в развитии просвещения и благотворительности в Гяндже в начале 20 века.

THE ROLE OF WOMEN IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AND CHARITY IN GANJA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Parvin Karimzada
Summary

At the beginning of the 20th century, an educational and charitable movement developed among Azerbaijani women. At this time, the women of Ganja began to play an active role in public life. Most of the progressive-minded women of that time, including the spouses of prominent public and political figures of Azerbaijan, had a certain influence on the

DOI:10.30546/gdu.2023.64-68

formation of the worldview and patriotic feelings of the younger generation, the development of enlightenment and philanthropy. The presented article analyzes the role of women in the development of education and charity in Ganja at the beginning of the 20th century.

Rəyçi: dos.E.Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 24 may 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 iyul 2023-cü il

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN MEMARLIĞININ TƏDQIQINDA TARİXİ ÜSLUBLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Həsənov Elnur Lətif oğlu

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin elmi katibi
lnurh273@gmail.com*

Xülasə: *Elmi məqalədə qədim Gəncə şəhərində ənənəvi memarlığın inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Şəhərin yüzilliklərə istinad edən memarlıq və sənətkarlıq ənənələrinin yerli urbanizasiya (şəhərləşmə) mədəniyyətinin tərəqqisində sahib olduğu mənbə kimi əhəmiyyəti müxtəlif elmi mənbələr, arxiv sənədləri, tarixi məxəzlər, yerli və əcnəbi tədqiqatçıların əsərləri əsasında araşdırılmışdır.*

*“Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman”.*

Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Gəncə, Azərbaycan, memarlıq, milli-mənəvi dəyərlər, ənənəvi sənətkarlıq, şəhər mədəniyyəti.

Ключевые слова: Гянджа, Азербайджан, архитектура, национально-духовные ценности, традиционное ремесло, городская культура.

Key words: Ganja, Azerbaijan, architecture, national and spiritual values, traditional handicrafts, urban culture.

Giriş

Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Gəncə şəhəri tarixin keşməkeşlərində daim vacib hərbi-strateji durum vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bu fikir general Sisianovun Qafqazın mülki valisi Qasparova yazdığı “bütün şimali Azərbaycanı qorxu altında saxlayan Gəncə qalasının mövqeyi, onun alınmasının Rusiya üçün necə böyük bir əhəmiyyətə malik olması” sözləri ilə təsdiq edilir. Hələ Böyük Şah Abbas dövründən “Şamaxının açarı” hesab edilən bu qədim şəhər XIX əsrin ortalarına qədər Şirvan və Qarabağa quzey-günçixandan həyata keçirilə biləcək hər cür qəsdlərin qarşısını alan qalxan hesab olunurdu. Buraya sahib olmadan şimali Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək mümkün deyildi. Ona görə də şəhər tez-tez müharibələr meydanına çevrilir, dağıdılır, yenidən bərpa olunurdu. Belə müharibələr, zaman-zaman təkrar olunan basqınlar (XVIII əsrin sonlarında təkə gürcü çarı II İrakli Gəncəyə dörd dəfə yürüş etmişdi) yaşamaq uğrunda mübarizə aparan şəhərin müdafiəsi qayğısına qalması tələb edirdi. Bunun üçün isə güclü istehkamları olan möhkəm qala tikilməsi zəruri idi [1-3].

Məlum olduğu kimi, monqol qoşunları tərəfindən dağıdılan Gəncə bərpa olunarkən şəhərin qala divarlarının yenidən qurulması məsələsi açıq qalmışdı. Ola bilsin ki, Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana hücumunu nəzərə alaraq həmin məsələ XIV yüzilliyin ortalarında müsbət həll edilmişdi. Lakin şəhər kifayət qədər möhkəmləndirilməmişdi. Buna elə bir ehtiyac da yox idi. Çünki Cəlairilər, Teymur, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilərin (I İsmayıl (1501-1524-cü illər) və I Təhmasib (1524-1576-cı illər) hakimiyyəti dövründə)) bir-birini əvəz edən hökumranlıqları zamanı Gəncə vilayəti, sərhədləri demək olar ki, bütün Qafqazı əhatə edən çox güclü dövlət qurumlarının daxili əyalətinə çevrilmişdi.

Lakin XVI yüzilliyin ikinci yarısında Gəncə vilayəti Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin döyüş meydanına dönür. Məhz bu zaman güclü qala tikilməsi zərurəti bütün varlığı ilə qarşıya çıxır. Həmin vəzifəni 1588-ci ildə türk sərkərdəsi Fərhad paşa yerinə yetirir. Özü də böyük müvəffəqiyyətlə. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək. XVIII yüzilliyin məşhur sərkərdəsi və dövlət xadimi Nadir şah (1736-1747-ci illər) Gəncə qalasını 9 aydan

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

artıq mühasirədə saxladıqdan sonra qarnizonu təslim olmağa məcbur etmişdi. Ərəşli Əli sultan şəhərin Sutökülən məhəlləsinə daxil olsa da (1721-ci ildə), İçqalanı tuta bilməmiş və biabırcasına qaçmışdı. Kartli valisi VI Vaxtanq (1703-1724-cü illər) da bir aya yaxın Çöləkdə ayaq döysə də şəhərə hücum etməyə cəsarət etməmişdi. 1794-cü ildə Kaxetiya valisi II İrakli Gəncə qalasını dörd ay mühasirədə saxlamasına baxmayaraq onu tuta bilməmiş, yalnız İraklinin müttəfiqi qarabağlı İbrahim xan köməyə gəldikdən sonra məqsədinə nail olmuşdu. Tikildiyi vaxtdan (1588-ci ildən) dağıdılanda kimi (XIX əsrin 80-ci illəri) Gəncə qalasını zor gücünə – silah işlətməklə ram etmək ancaq iki sərkərdəyə: 1606-cı ildə Böyük Şah Abbasa və 1804-cü ildə rus generalı Sisianova nəsis olmuşdu. Şah Abbas bu qalanı 4 ay mühasirədə saxlamalı olmuş, lağım atıb qala divarlarının bir hissəsini uçurduqdan sonra ələ keçirə bilmişdi. Sisianovun isə qalanı bir aydan artıq mühasirədə saxlaması, qarnizonu və İçqalaya sığınmış şəhər əhalisini susuzluğa düşür etdikdən sonra işğal etməsi haqqında yuxarıda danışdıq [4-8].

Səfəvilər dövlətinin əvvəlki əzəmətinə bərpa edən Böyük Şah Abbas Gəncə şəhərini Qızıl Arslan qalasının yanına köçürsə də, İçqalanın özünün bərpa olunması qayğısına qalmamışdı. Bunu XVII yüzilliyin ortalarında Gəncədə olmuş Evliya Çələbinin (1647-ci ildə) və Arseni Suxanovun (1652-ci ildə) qeydləri də təsdiq edir. Sonrakı tarixi hadisələr – ləzgi tayfalarının aramsız basqınları, VI Vaxtanqın Rusiyanın köməyi ilə Gəncə vilayətini Gürcüstana birləşdirib Səfəvilərin asılılığından qurtarmaq niyyəti və bu məqsədlə şəhərə yürüşləri Gəncə bəylərbəyini (ehtimal ki, II Uğurlu xan Ziyadoğlunu) qalanı bərpa etmək məcburiyyətində qoymuşdu.

1725-ci ilin payızında şəhəri yenidən tutan türklər İçqalanın kərpic divarlarının ətrafına gil-palçıqla çiy kərpicdən və çay daşından ikinci hasar çəkirlər. Bəzi kitablarda göstərilən 1712-1725-ci illərdə Gəncə qalasının tikilməsi faktı bütövlükdə qalanın tikilməsi yox, İçqalanın daxili divarlarının bərpa olunmasını və ikinci divarın–xarici divarın çəkilməsini göstərir. Ehtimal ki, Şəhristanı dövrələyən üçüncü qala divarı da bu zaman çəkilmişdi. 1734-cü ilin payızında Gəncə çayının qabağını kəsib, onu qalaya yönəldən Nadir xan qoşunlarının dağıtmağa müvəffəq olduqları qala divarı da İçqalanın ikinci istehkamı–xarici divarları olmuşdu. Bişmiş kərpicdən hörülmüş daxili divarlar isə suyun təzyiqinə davam gətirə bilmişdi. Ona görə də Nadir xan Gəncə qalasını tuta bilməmiş, onu 9 aydan artıq mühasirədə saxlamalı olmuşdu.

Cavad xan Ziyadoğlu hakimiyyəti zamanı (1785-1804-cü illər) qala daha da möhkəmləndirilmişdi. Rus sərkərdəsi A.Suvorov bu dövrdə yazırdı: “Gəncə yaxşı möhkəmləndirilmiş şəhərdir. Burada 50 top, 3000 atlı, 500 piyada vardır”. 1803-cü ilin noyabrında hücum keçən rus qoşunları 1804-cü il yanvarın 3-də Gəncə qalasını almış və onu yenidən bərpa etmişdilər. 1826-cı ilin iyulunda üsyan qaldıran gəncəlilər işğalçıları qaladan qovmuş və Uğurlu xanı qalaya buraxmışdılar.

Lakin Uğurlu xan Gəncədə 40 günlük hakimiyyətindən sonra İran-Azərbaycan qoşun dəstələrinin Şəmkir yaxınlığında məğlub olduğunu eşidib, tələsik qalanı tərk etmişdi. Bu hərəkət müsəlman qoşunu və yerli əhali içərisində böyük ruh düşkünlüyü yaratmış, Gəncə döyüşü (13 sentyabr 1826-cı il) ərəfəsində rus qoşunlarının mənəvi qələbəsi hesab olunmuşdu. Gəncə qalası kimi mühüm strateji mövqenin döyüşsüz və şəərəfsizcəsinə tərk edilməsi şahzadə Abbas Mirzəni hədsiz dərəcədə qəzəbləndirmişdi.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

XIX əsrin əvvəllərindən həmin əsrin 30-cu illərinə kimi Gəncə hərbi əməliyyatlar meydanında dayaq nöqtəsi kimi mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə qalanın yeni sahibləri də onun möhkəmləndirilməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-29-cu illərdə Rusiya-Türkiyə, 1853-56-cı illər Şərqlə (Kırım) müharibələrinin qurtar-

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

ması, XIX yüzilliyin 60-cı illərində Şamil hərəkətinin məğlub olması, Rusiyanın Qafqazda iqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsi, hərbi texnikasının inkişafı və s. amillər Gəncə qalasına ehtiyacı aradan qaldırır [5-9].

1868-ci ildə Gəncə quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra şəhərin yeni baş planı işlənib hazırlanır. Quberniyanın arxitektoru İqnati İvanoviç Krjintaloviçin təqdim etdiyi və 1873-cü ildə imperator II Aleksandrın imzaladığı bu baş plana əsasən şəhərin mərkəzi hissəsi – onun tarixi nüvəsi köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Formal olaraq orta əsr abidələrinin dağıdılmasını qadağan edən müstəmləkəçi hakimiyyət orqanları qalanı qoruyub saxlamaq qayğısına qalır, onun dağıdılıb yerində «avropasayağı kvartal» salınmasına göz yumurlar. Nəticədə Gəncə orta əsrlərin memarlıq abidələrinin əzəmətli bir nümunəsindən, şəhərin bədii-memarlıq simasının çox mühüm elementindən – istehkam tikililəri ansamblından məhrum edilmiş olur. İndiki Qala küçəsində Xan bağında qalan Şirəli bəy bürcünün xarabası istisna olmaqla nə vaxtsa “bütün asiyağların güvəndiyi sipər” sırası tikililərin altında torpaqlara gömülür.

Əldə olunan materiallar əsasında qalanın şəklini və yerləşdiyi ərazini bərpa etməyə çalışaq. Bu barədə mənbələrdə və tədqiqatçı alimlərin araşdırmalarında müxtəlif, çox zaman ziddiyyətli fikirlər söylənilir. Qalanın nə qədər sahəni tutması, hansı əraziləri əhatə etməsi, quruluşu, tikintisinin xarakterik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Çünki bunlarsız keçən yüzilliklərdəki Gəncənin tam real mənzərəsini təsəvvür etmək mümkün deyil.

Gəncə qalasından danışan yazılı mənbələrin əksəriyyəti çox mühüm bir məsələni – Şəhristanı əhatə edən divarların dövrələdiyi Qala ilə Qalanın (Şəhristanın) daxilində ucaldırılmış İçqalanı qarışdırmış və ya birincinin haqqında ümumiyyətlə danışmayıb, ikincini Gəncə qalası kimi izah etmişlər. Doğrudur, Gəncə qalasının divarları öz möhkəmliyinə görə İçqalanın divarlarından çox geridə qalırdı. Bununla belə, onların dolaşdırılması bir çox rəqəmlərin düzgün izahına mane olmuşdur.

Tikildiyi yerin topoqrafik quruluşuna görə Gəncə qalası – XVI-XIX əsr Azərbaycan qalalarının bir çoxundan fərqlənirdi. Əgər Dərbənd, Bakı, Lənkəran qalaları günçıxandan dənizlə müdafiə olunurdusa, Şuşa, Şəki, Bayat qalaları yerləşdikləri yüksəkliyə görə təbii müdafiə elementlərinə malik idilərsə, belə təbii istehkamlar (günçıxandan qala divarlarının dibindən axan Gəncəçay nəzərə alınmazsa) Gəncə qalasının yerləşdiyi sakit-düz relyefdə yox idi. Bu baxımdan Gəncə qalasını Təbriz, Ərdəbil, Abbasabad və Xoy qalaları ilə müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Bununla belə, təbii mühafizə şərtlərindən məhrum olan Gəncə qalası və İçqala tikintisinin vüsətinə görə adını çəkdiyimiz qalaların çoxunu geridə qoyurdu.

Gəncə qalası Gəncəçayın sol sahilində düzgün olmayan çoxbucaqlı şəkildə idi. Divarlarının ümumi uzunluğu 13,7 km, hündürlüyü 12 m idi. Əsasən gil-palçıq və çay daşından hörülmüşdü. Güney-günbatan, quzey-günbatan və quzey-günçıxan tərəflərdə divarlar xüsusilə möhkəm idi. 1804-cü ilin planına əsasən ehtimal etmək olar ki, bu sahələrdə divarların hörgüsündə çay daşı ilə yanaşı bişmiş kərpicdən də istifadə olunmuşdu. Həmin planda divar boyunca otuza qədər bürc göstərilmişdir. Aparılmış tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, o bürclərin arasındakı məsafə 200 metrədən 500 metrə qədər olmuşdur. Bürclər Gəncə çayının sahili boyunca uzanan divarlarda, bir də qalanın Günbatan qurtaracağında – Quru qobunun kənarında çox seyrək tikilmişdi. Bu hal yəqin ki, təbii müdafiə elementlərinin (çay və dərə) yaxınlığı ilə şərtlənirdi. Bürclərdən başqa həmin divarlarda mağzallar və bacalar qoyulmuşdu ki, bunlar hücum edən düşməyə zərbə vurmaq üçün zəruri idi.

Doğrudur, 1804-cü ilin planında Sisianovun qoşunları qalanın içərisində, Şah Abbas meydanında, İçqalaya hücum vəziyyətində təsvir edilmişlər. Lakin məlumdur ki, Cavad xan ruslara qarşı əvvəlcə Quru qobuda, şəhərin 2 verstliyində döyüşmüş, məğlub olaraq tələsik İçqalaya çəkilmişdi. Ola bilsin ki, Cavad xan əvvəlcə düşməni qalaya buraxmaq istəməmiş,

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

lakin qüvvəsinin zəif olduğunu görüb, ilk toqquşmadan sonra Ərkə (İçqalaya) sığınaraq müdafiə olunmuşdur [1-3; 6-11].

İctimai və ticarət mərkəzi olan Şah Abbas meydanı (ona bazar meydanı, Böyük meydan da deyirdilər), Cümə məscidi, əsas ticarət obyektləri – bazarlar, karvansaralar, divan-dövlət və ictimai binalar, şəhərin qədim məhəllələrinin çoxu və İçqala Qalanın içərisində – Şəhristanda (əsas şəhərdə, yerləşirdi. Rusların fəthindən sonra Qalada 213 yaşayış evi var idi. İçqalanın daxili (1-ci) və xarici (2-ci) divarlarından sonra 3-cü – Şəhristan divarları çəkilmişdir. Qala divarlarının tikintisinin xronoloji ardıcılıq nömrəsinə görə üçüncü qala divarı adlandırılan istehkamlar Şəhristanı əhatə edirdi. Onlar Günçixandan Gəncəçayın sol sahili boyunca uzanır və quzeydə hazırkı 28 may küçəsinə keçirdi. Buradan günbatana – Quru qobuya kimi, qobunun yaxınlığında güney istiqamətində Tapqışlağa qədər çatırdı.

İçqala (Ərk) 1588-ci ildə türklərin tikdirdikləri, sonralar bir neçə dəfə bərpa olunmuş Qızıl Arslan qalasından ibarət idi. O, ikiqat divarlar ilə həşiyələnmişdi. Daxili divarlar bişmiş kərpicdən düzgün olmayan altıbucaqlı formada tikilmişdi. Bu divarların uzunluğu 3,5 verst (3,6 km), hündürlüyü 6-8 sajn (12,8-17 metr), qalınlığı 4-4,5 sajn (8,5-9,6 m) olmuşdur. Altıbucaqlının küncləri möhtəşəm bürclərlə möhkəmləndirilmişdi. İçqalanın günbatan qurtaracağındakı bürcdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində onların adları belə idi: Yuxarı qapı bürcü (altıbucaqlı formada), Qafərbəy bürcü (beşbucaqlı), Hacı xan bürcü (yeddi bucaqlı), Qapı bürcü (yeddi bucaqlı), Şirəlibəy bürcü (on bucaqlı), Cəfərbəy bürcü (altı bucaqlı). Bu adlar ola bilsin ki, İçqala tikilərkən tikintiyə rəhbərlik edən memarların və ya onları sonradan bərpa etdirən yerli əyanların adı ilə bağlıdır [7-12; 14-15].

Məsələn, Cavad xanın üstündə həlak olduğu Hacıxan bürcünün adı ehtimal ki, Gəncə bəylərbəyi Camışgəzək Hacı xanın adı ilə əlaqədardır. İçqalaya giriş qapılarının yanındakı bürclər isə həmin qapıların adı ilə çağırılırdı. Çox güman ki, Qapı bürcü I Şah Abbasın hücumu zamanı adı çəkilən Çardağ bürcünün sonrakı adıdır. Çardağ farsca “çar” - dörd və ərəbcə “taq” - tağ, sütun mənasında olan sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş dörd tağı olan tikili, ev kimi anlaşılar. Qapının tağı olmasını nəzərə alsaq, onu qoruyan bürcün adının Çardağ çağırıldığını qəbul edə bilərik.

İçqalaya giriş onun hər iki qapısından idi. Bu qapılar Şuşa və Şəki qalalarında olduğu kimi quzey-güney cəhətlərə yox, Həmədan qalasındakı kimi günəşin hərəkəti istiqamətində açılırdı. Günçixandakı qapı Qarabağ qapısı, günbatandakı qapı isə Tiflis qapısı adlanırdı. İstehkam divarlarının üstündə altıbucaqlı şəkildə hörülmüş qala dişləri – balıq beli bir-birini əvəzləyərək, müdafiə olunanları düşmən zərbələrindən qoruyurdu.

Divarların özündə isə müvafiq hündürlükdə mağzallar və bacalar qoyulmuşdu. Həmin yarıqlardan hücum keçən düşmənin üzərinə qaynar qətran və yanar neft töküldülər. İsgəndər bəy Münşi Şah Abbasın Gəncə qalasına hücumundan danışarkən yazırdı: “Qaladan ələnən alov şah əsgərlərini elə ütüləmişdi ki, saqqallı ixtiyarı bığ yeri təzəcə tərləyən cavandan ayırd etmək mümkün deyildi”. Daxili divarlarla 70-80 metr məsafədə İçqalanı gil-palçıq və çay daşından tikilmiş xarici divarlar dövrələyirdi.

Xarici divarların hündürlüyü təxminən daxili divarların hündürlüyünə bərabər olsa da (N.Dubrovin xarici divarların hündürlüyünün 4 sajn (8,5 metr) olduğunu yazır, qalınlığı xeyli nazik idi. Xarici divarların ətrafında dərinliyi 6 metr, eni 4 metrdən 10 metrə qədər olan su xəndəyi çəkilmişdi. Xəndək ehtimal ki, Qalaya çəkilmiş arxların suyu ilə doldurulurdu.

Əksər orta əsr qalalarında olduğu kimi Gəncənin İçqalası da hələ türklərin tikdiyi yeraltı yollarla – tunellərlə təchiz olunmuşdu. Həmin yolların qalıqları indi də qalmaqdadır. Bu yolları tikməkdə əsas məqsəd qala düşmən əlinə keçə biləcəyi təqdirdə geri çəkilmək üçün müdafiəçilərə imkan vermiş olurdu. Lakin gəncəlilər bu imkandan bircə dəfə, özü də

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

haqqında danışdığımız qalada yox, Köhnə Gəncədəki qalada istifadə etmişdilər. Monqol qoşunları Gəncə qalasını tutarkən kiçik bir dəstə bu yolla şəhərdən qırağa çıxmağa başlamışdı.

Qaladan kənara üç yol çıxırdı. Günbatanda İrəvan yolu (Balçılı-Asiya körpüsü-Bayan-Qaraçinar-Əmirvar-Qabaqtəpə-Çanaxçay körpüsü-Şışqaya-Göyçə-İrəvan-Naxçıvan-Türkiyə), Kür yolu (Samux-Mingəçevir keçidi-Şəki; Gəncəbasar-Qarasaqqal-Eldar-Sığnaq) və Tiflis yolu (Şəmkir-Zəyəm-Ağstafa-Sınıq körpü-Şüləver-Borçalı-Tiflis), Şuşa yolu (Kürəkbasan-Bərdə-Ağdam-Şuşa) Gəncənin əsas ticarət yolları idi. Onların hər üçü qala düzündə birləşərək Güneydən İçqalanı dövrələyirdi.

İçqalanın güney-günəşə doğru divarlarının uzunluğu 1500 addım olan Narınqala (Balaqala) var idi. Burada əzəmətli xan sarayı, xan məscidi, zərxbana, divanxana yerləşirdi. Narınqala düzgün olmayan beşbucaqlı formasında olmaqla 5 bürcə qorunurdu. Bürcələrin üçü (Qapı, Şirəlibəy və Cəfərbəy bürcələri) İçqalanın bürcələri ilə müştərək tikilmişdi.

Digər iki bürc Narınqalanın künc səmtində və giriş yolunun yanındakı xan məscidinin yaxınlığında idi. Bu həmin məsciddir ki, rus qoşunları qalanı tutarkən oraya sığınmış 500 bədbəxti aldaraq tərkisilah etmiş və hamısını qırılmışdılar.

1815-ci ildə gürcü metropoliti və ekzarxı Varlaamın təşəbbüsü ilə Gəncədə yaşayan hərbiçilər və məmurlar üçün tikilməyə başlayan pravoslav kilsəsi Xan məscidinin lap yaxınlığında (və ya onun yerində) ucaldılmışdı. Yəqin ki, bu kilsənin inşasında viran edilmiş məscidin tikinti materiallarından istifadə olunmuş və məscid yer üzündən beləcə silinmişdi. Rus-pravoslav kilsəsi isə artıq XIX əsrin 40-cı illərində fəaliyyət göstərirdi.

Narınqalanın əsas qapısından daş döşənmiş geniş yol Xan məscidinin yanından keçərək burada ən yaraşlıq bina olan Xan sarayına qədər uzanırdı. Həmin yol fəvvarələr və ekzotik ağaclarla bəzədilmişdi. Fəvvarələrdə suyun oynamağı üçün Narınqalaya çəkilmiş arxların suyundan istifadə olunurdu. Xan sarayı ikimərtəbəli bina olub, yerli mərmərdən və kəsmə daşlardan tikilmiş, tavanı böyük kümbəzlərlə örtülmüşdü. Zərxbana və divanxana saray kompleksinə daxil olmaqla, Narınqalanın quzey-günəşə doğru yerləşirdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Xan sarayından başqa İçqalada xana məxsus daha 18 ev var idi. Bu tikililər və qalanın yeraltı yollarının bir hissəsi XIX yüzilliyin II rübündə xan xəzinəsini axtaranlar tərəfindən qazıq-qazıq edilmiş və xarabazara çevrilmişdi.

Lakin sonradan məlum olmuşdu ki, Qalanın yeraltı yollarında və Xan bağında gizlədilmiş xəzinəni Cavad xanın oğullarından biri (ehtimal ki, Uğurlu ağa) gizlətməyə şəhərə gələrək götürmüş və İrana aparmışdır. V.Potto yazır ki, "...sirli şəkildə yoxa çıxmış xəzinədən xəbər tutan ermənilər daha çox məyus olmuşdular. Onların əlindən sürüşüb çıxmağa macal tapmış bu xəzinəni xatırlayaraq gizləndə ah-vay edirdilər".

İçqalada əsasxana, həbsxana, dəyirman, iki hamam və xan soyuna məxsus kiçik əkin və bağ yerləri də var idi. Bağlar və əkin sahələri buraya çəkilmiş iki arxla suvarılırdı. Narınqalanın giriş qapısı ilə Qarabağ qapısı arasında yerləşən Cavad xan kəhrizi qala mühasirədə olarkən müdafiəçilərin içməli suya olan tələbatını ödəyirdi. İçqalada çoxlu qazma tipli sığınacaq tikilmişdi ki, düşmənin hücumu zamanı Şəhristanın və Bayırşəhərin sakinləri onlarda sığınacaq tapırdılar. Hazırkı şəhər həbsxanasının yerində, çox ehtimal ki, o vaxt Narınqala olmuşdur.

Yerli əhali indinin özündə də həbsxanaya "qala" deyir. Ərdəbil şəhərindəki "qala", Şəkidəki Vəndam kəndindəki "Qala yeri", Gəncəbasardakı "Qala yeri", Gəncədəki "Qala düzü" və "Qala" toponimləri vaxtilə həmin yerlərdə mövcud olmuş, sonralar dağılmış qalaların tutduğu ərazini göstərir [11-19].

Gəncə qalasının yerində (yəni İçqalanın ərazisində) sonralar Sərdar bağının - Xan bağının salınması haqqında yerli əhali arasında gedən söhbətlərlə bağlı bir neçə kəlmə də həmin şəhər bağı haqqında danışmaq lazım gəlir. 1847-ci ildə Qafqaz canişini knyaz

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

M.S.Vorontsovun təşəbbüsü ilə (“Sərdar bağı” adı bu şəxslə əlaqədardır) Gəncədə o zaman “Cənubi Rusiyanın ən gözəl bağı hesab olunan” şəhər parkının əsası qoyulmuş, məşhur çinarlı xiyaban salınmışdı. Parkın əvvəlki yeri İçqalanın güney hissəsi ilə Bala Bağman və Ozan məhəllələri arasındakı Qala düzü idi.

Göründüyü kimi, şəhər bağının qalanın yerində salınması mülahizəsi qismən doğrudur. Belə ki, İçqalanın xarici divarlarının güney hasarı Sərdar bağının ərazisinə düşdüyündən artıq 1847-48-ci illərdən dağıdılmışdı. 1860-cı ilə kimi Qala düzü ilə Bala Bağman və Zərrabi məhəllələrinin hüduqlarında mövcud olmuş meyvə bağları da istirahət və ictimai gəzinti funksiyası daşıyan şəhər bağına qatılmış, Böyük Bağmandakı Xan bağının ləğv edilməsi nəticəsində oradakı ağacların bir qismi Sərdar bağına köçürülmüşdü.

Buradakı həmişəyaşıl ağaclar isə əsasən Batumdan və Krımdan gətirilmişdir. Beləliklə, Şəhər-Vorontsov bağının sahəsi 5 desyatin 1870 kvadrat sajiına (13870 kv. sajiın və ya təxminən 6 hektar) çatdırılmışdı. 1897-ci ilin martında Gəncəyə şəhər özünüidarə hüququ verildikdən sonra Sərdar bağının güneyində əhalinin “Dum” adlandırdığı Zemstvo idarəsinin binası tikilmişdi (hazırda həmin bina Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş binasıdır).

Bu idarə şəhər küçələrinin, bağlarının, sanitariya və təhsil müəssisələrinin, ticarətin qaydaya salınmasına çalışırdı. V.İ.Leninin “arabanın beşinci təkəri” adlandırdığı zemstvo idarələri real imkanlarının zəifliyi ucbatından öhdəsinə düşən vəzifələrin öhdəsindən çox çətinliklə gəlirdi. İdarənin maliyyə vəsaitini əhalinin könüllü ianə formasında topladığı pullar və yükdaşıma peşəsi ilə məşğul olan arabaçılardan alınan vergilər və s. təşkil edirdi. 1899-cu ildə Zemstvo idarəsinin təşəbbüsü ilə Sərdar bağı yenidən qurulmuş və kiçik dəyişikliklərlə indiyədək olduğu kimi qalmışdır.

Gəncədə Sərdar bağından başqa daha iki bağ: Gubernat bağı və Aleksandr bağı da var idi. Gubernat bağı 1890-1900-cu illərdə Gəncə çayının sağ sahilində, Quberniya idarəsi və “Modern” sinematoqrafi (sonradan “Smena” kinoteatri) yaxınlığında salınmışdı. Burada qlediç, ağ akasiya, cökə, sərv, küknar, çinar, maqnoliya, dəfnə, Xamerops palması və s. ağaclar əkilmişdi. Gubernat bağı Gəncə qubernatoru A.D.Nakaşidzenin göstərişi ilə salındığı üçün belə çağırılırdı.

Gəncəçayın sol sahilində şəhər “Forer teatri”nın (indiki C.Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram teatrının yerində olub yaxınlığında hələ xanlıqlar dövründən qalmış bağın davamı kimi 1900-cü ildə III Aleksandr bulvarı salınmışdı.

“Forer teatri”ndan quzeyə “Mürsəl ocağı” və qəbiristanlığına tərəf nazik bir zolaq halında yaradılmış həmin bağ sonralar “Tiflis bulvarı” adlandırılmışdı.

Nəticə

Gəncə şəhərinin memarlıq quruluşuna nəzər saldıqda onun feodal Şərqiinin əksər şəhərləri üçün səciyyəvi olan üçpilləli strukturu diqqəti cəlb edir. Gəncə şəhəri İçqala, Şəhristan və Bayırşəhərdən ibarət olmaqla, Gəncə çayı ilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdü. Belə üçpilləli quruluş orta əsrlər şəhərinin silki bölümünü əks etdirməklə əhalinin sosial tərkibini də göstərir.

Yəni ki, İçqala və onun daxilindəki Nərinqalada xan və onun ailə üzvləri, yaxın qohumları, dövlət adamları – pişxidmətəğası, eşikağası, əsasbaşı, xəzinədar, sandıqdar, kələntər və digər yüksək vəzifəli əyanlar yaşayırdılar. Şəhristanda əsas etibarilə sənətkarlar və ticarət əhalisi, Bayırşəhərdə isə əkinçilik, maldarlıq və ipəkçiliklə məşğul olan şəhər sakinləri yaşayırdılar.

XVIII yüzilliyin ortalarında Gəncənin hər iki sahildəki hissələrinin birlikdə hüdudu 25-30 milə bərabər idi. Doğrudur, bu rəqəm indi bizə bir qədər şübhəli görünür. Amma nəzərə alsaq ki, 1647-ci ildə Gəncədə olan Evliya Çələbi onu 6 min evi (təxminən 40 min əhalisi) olan böyük şəhər adlandırır, 1652-ci ildə buradan keçən A.Suxanov şəhərin həddən artıq

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

böyük olduğunu göstərir, XVIII yüzilliyin başlanğıcında Holland səyahətçisi Kornelius de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olduğunu iddia edir, onda həmin rəqəmin o qədər də şişirdilmədiyi aydın olur. Məxəzlər Gəncə hüduqlarının 1820-ci il 21 km, 1830-cu ildə 17 verstdən az olmadığı haqqında məlumat verirlər.

Göründüyü kimi, bir əsrə bərabər vaxt vahidi ərzində şəhərin sahəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə kiçilmişdi ki, bu da hər şeydən əvvəl XVIII yüzilliyin birinci rübündən, ta XIX əsrin 30-cu illərinə kimi daim müxtəlif müharibələrin döyüş meydanına çevrilən, daim hücumlara və basqınlara məruz qalan Gəncənin getdikcə öz öncəki əhəmiyyətini itirməsi və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması ilə əlaqədar idi. Bu mülahizəni rus general-mayoru Xovenin 1823-cü il fevralın 6-da general-leytenant Velyaminova raportundakı “nə vaxtsa mövcud olmuş tikililərin xarabalıqları şəhərin (Gəncənin) böyük hissəsini təşkil edir”, – sözləri də sübut edir.

Həmin raporda və Qafqaz canışını general Yermolovun 29 aprel 1824-cü il tarixli məktubunda Gəncəni hüdudlayan çevrənin 20 verstə bərabər olduğu (1500 ev, 7000 əhali) qeyd edilir. General Yermolov 20 verstlik dairədə bu qədər az – 7 min əhali yaşamasının səbəbini şəhərin çox hissəsinin 1300-ə yaxın bağ sahəsinin altında olması ilə izah edir.

Lakin şəhərin sahəsinin kiçilməsinin, eləcə də əhalisinin kəskin şəkildə azalmasının başlıca səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dağıdıcı müharibələr və onların nəticələri idi. Göstərilən dövrdə Gəncə Dağıstan feodalları Əhməd xanın, Əmir Həməzinin, Surxay xanın, Hacı Davudun, Krım və Osmanlı qoşunlarının, Kartli, Kaxetiya (Gürcüstan) hakimləri VI Vaxtanqın, II İraklinin, Azərbaycan xanları Fətəli xan Əfşarın, İbrahimxəlil xanın, Ərəşli Əli sultanın, Şəmşəddilli Əli sultanın hücumlarına məruz qalmışdı. Ədalət naminə onu da demək lazımdır ki, 1725-ci ildə Gəncəni ələ keçirən Sarı Mustafa paşanın qoşunları şəhəri dağıtmamış, əksinə, onlar xeyli tikinti-abadlıq işləri aparmışdılar. Lakin 1734-1735-ci illərdə Gəncəyə hücum edən Nadir xan Əfşarın apardığı müharibələr şəhərə baha başa gəlmişdi.

Əhalinin buradan ən güclü axını və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması isə 1804-cü ildə Gəncənin rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasından sonra baş vermiş, bu proses 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlanana qədər davam etmişdi. Beləliklə, qısa fasilələrlə yüz ildən artıq davam edən bu qanlı müharibələr şəhər təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərmiş, əhalini öz doğma yurd-yuvalarını tərk edib Şirvana, Qarabağa, İrana, Türkiyəyə köçməyə vadar etmişdi.

Gəncə xanlığının süqutundan keçən bir qərinə ərzində şəhərin xarici görünüşündə, şəhər təsərrüfatında və ictimai həyatda elə bir inkişaf nəzərə çarpmırdı. Əksinə, bu dövrdə xeyli ictimai və yaşayış binaları dağılmış, əhalinin sayı nəzərəçarpacaq dərəcədə azalmışdı. Digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Gəncədə də komendant üsul-idarəsi yaradılmış, bütün siyasi hakimiyyət hərbi komendantın əlində cəmləşmişdi.

Əhali komendant üsul-idarəsindən çox narazı idi. Bu, xüsusilə “otkup” deyilən vergi sistemi ilə bağlı idi. Həmin sistemə görə ticarət, sənətkarlıq, bağçılıq və digər peşə sahələrində çalışan sakinlər istehsal olunmuş məhsulun miqdarına görə qəti müəyyən olunmuş vergi ödəməli olurdular. Şəhər nümayəndələrinin şikayət məktubunda xanlıqlar dövründə olmayan yeni-yeni vergilər sadalanıb, onlara qarşı etiraz bildirilmişdi.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsindən, həmin əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısındakı Şimali Azərbaycanın əksər qəzalarını bürüyən antirus hərəkətindən sonra komendant üsul-idarəsi öz ömrünü başa vurdu. Bu münasibətlə 1840-cı ilin aprelində çar hökuməti Zaqafqaziyada inzibati islahat haqqında qanun verdi. Bu qanuna görə Gəncə dairəsinin yerində Gəncə qəzası yaradıldı və o, Tiflis-İmməretiya quberniyasına daxil edildi. Bu islahatla Rusiyanın daxili quberniyalarındakı idarə sisteminin Qafqaza da tətbiqi çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini daha da möhkəmləndirirdi.

Lakin bu islahat da özünü doğrultmadığından 1846-cı ilin axırlarında yeni inzibati bölgüsü həyata keçirildi. Gəncə qəzası yenə Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı.

1856-cı ildə Tiflis hərbi qubernatorunun göstərişi ilə Gəncənin planı işlənib hazırlanmağa başlandı. Bunu şəhərin böyüyərək 1774 desyatinə çatmış sahəsi, əsasən plansız surətdə aparılan tikintilərin nisbətən genişlənməsi tələb edirdi. Lakin həmin plan 1857-ci ilin iyununda Zaqafqaziya ölkə tikinti komissiyasına təqdim olunsada, şəhərin simasında elə bir dəyişiklik həyata keçirilmədi. Təkcə şəhərin dövlət xəzinəsinə mənsub olan hissələrində küçələr bir qədər genişləndirildi.

Təhkimçilik hüququnun süqutundan sonra Rusiyanın kapitalist inkişaf yoluna düşməsi XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərinin ictimai-iqtisadi inkişafına təkan verdi. Şəhərlərdə təsərrüfat həyatının canlanması, həm də vahid pul və ölçü-çəki sistemlərinin tətbiq olunması ilə şərtlənirdi. Bu akt qədim ticarət və sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncənin tərəqqi etməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli rol oynadı. XIX yüzilliyin birinci yarısında iqtisadi göstəricilərinə və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tutduğu mövqeyə görə Şamaxıdan, Nuxadan, Şuşadan geri qalan Gəncə əsrin 80-ci illərində sürətlə inkişaf edərək Şimali Azərbaycan şəhərləri içərisində ikinci (Bakıdan sonra) yerə çıxdı.

Rusiyaya birləşdirilərkən Tiflis, İrəvan və Xəzər quberniyalarına daxil edilmiş Qarabağ və Gəncə vilayətlərinin hesabına 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunması, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi və bu yolun Gəncə yaxınlığından keçməsi burjua münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Rusiyada kapitalizmin eninə inkişafı Gəncənin də iqtisadi simasını müəyyənləşdirirdi. Şəhər mərkəzi Rusiyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş rayonları üçün xammal bazarı rolunu oynayır. Göstərilən dövrdə Gəncə Qafqazda taxıl və pambıq istehsalının mərkəzi kimi formalaşmağa başlayır.

Bundan başqa, Gəncədə ipəkçilik sənayesi üçün barama, şərabçılıq müəssisələri üçün üzüm yetişdirilirdi. Şəhərin əsas sənaye müəssisələri gəc zavodu, tütün fabriki, beş pambıqtəmizləyən zavod, şərab və limonad zavodları, biyan kökü istehsal edən zavod və s. idi. Məxəzlər şəhərdəki sənaye müəssisələri və onlarda işləyən fəhlələr haqqında ziddiyyətli bilgiler verirlər. Bu, ilk növbədə onların kəmiyyət göstəricisinə aiddir. Belə ki, mənbələrdə XIX-XX yüzilliklərin həddlərində Gəncədə 56, 71, 111 sənaye müəssisəsi və onların sayına müvafiq olaraq həmin müəssisələrdə 276, 376, 1700 fəhlə işlədiyi haqqında məlumatlar vardır.

Həmin dolaşqı bilgiler Gəncədəki, burjua münasibətlərinin xarakterindən irəli gəlir. Çünki burada (əsasən XX əsrin 70-ci illərindən etibarən) sənaye kapitalizmi yox, kənd təsərrüfatı və ticarət kapitalizmi daha çox inkişaf etmişdi. Sənaye kapitalizmi isə hələ rüşeym halında olmaqla, əsasən kустar xarakter daşıyırdı. Gəncənin iqtisadi simasında onun aqrar həyatla bağlılığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Əhalinin böyük bir hissəsi sənət və ticarətlə yanaşı bağçılıq, üzümçülük, şərabçılıq, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul idi.

Ədəbiyyat

1. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских тюрок. Газета «Новости Гянджи», № 127 (8598). 29 ноября 1990 г., с. 3.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

5. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
6. Hasanov E.L. Innovative Basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17
7. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. Information (Japan), 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
8. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
9. Həsənov E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.
10. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
11. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
12. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
13. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
14. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
15. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
16. Həsənov E.L. Gəncədə şəhər mədəniyyətinin inkişafında multikultural dəyərlərin əhəmiyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”. İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(5), Gəncə, 2023, s. 55-64.
17. Həsənov E.L. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində demoqrafik vəziyyət. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”. İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 2(6), Gəncə, 2023, s. 70-76.
18. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
19. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
20. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
21. Poulmarc’h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>

DOI:10.30546/gdu.2023.69-78

22. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
23. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
24. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
25. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН АССР, 1964. 504 с.

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СТИЛЕЙ В ИЗУЧЕНИИ АРХИТЕКТУРЫ ГОРОДА ГЯНДЖИ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

В научной статье изучены характерные черты развития традиционной архитектуры в древнем городе Гянджа. На основе различных научных источников, архивных документов, исторических источников, научных трудов отечественных и зарубежных исследователей изучено значение многовековых архитектурно-ремесленных традиций города как источника в развитии местной городской (урбанизационной) культуры.

Summary

Scientific article studies the characteristic features of the development of traditional architecture in the ancient city of Ganja. On the basis of various scientific sources, archival documents, historical sources, scientific works of domestic and foreign researchers, the significance of the centuries-old architectural and craft traditions of the city as a source in the development of local urban (urbanization) culture has been studied.

Rəyçi: t.e.d., professor Nərgiz Quliyeva.

AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutunun 15 may 2023-cü il tarixli 07 saylı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 23 may 2023-cü il

QARABAĞ TARİXİ ELMİ NƏŞRLƏRDƏ

(AMEA-nın "Elm" nəşriyyatının çap məhsulları əsasında)

Balayeva Ellada Məmməd qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Redaksiya-Nəşriyyat işi kafedrasının dissertantı

elladabalayeva@bsu.edu.az

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanın müstəqilliyi illərində Milli Elmlər Akademiyası sistemində fəaliyyət göstərən "Elm" nəşriyyatının fəaliyyəti təhlil edilmişdir. Burada həmin nəşriyyatın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixinə, bütövlükdə Qarabağın sosial-iqtisadi və ədəbi-mədəni inkişafına dair nəşr etdiyi çoxsaylı kitablar haqqında yığcam məlumat verilmişdir. Nəşriyyat həm, münaqişənin başlanğıc mərhələsində, həm münaqişə dövründə, həm də müharibədən sonrakı dövrdə bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirmiş, əsasən Azərbaycan, rus, ingilis dillərində bir çox lazımlı kitabların nəşrini həyata keçirmişdir.

Ümumiyyətlə, "Elm" nəşriyyatı 1991-2021-ci illər ərzində Qarabağın tarixi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatına dair müxtəlif dillərdə 100-dən çox adda kitab nəşr etmişdir ki, onların ümumi tirajı 100 min nüsxədən çoxdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, "Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, kitab repertuarı, Qarabağ mövzusunda nəşrlər.

Ключевые слова: Национальная академия наук Азербайджана, репертуар книги, издания произведений, публикация о Карабахе, издательство "Элм" ("Наука").

Key words: Azerbaijan National Academy of Sciences, "Elm" ("Science") Publishing and Printing Center, book repertoire, publication on Karabakh.

Giriş

Azərbaycan Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyası sistemində fəaliyyət göstərən "Elm" nəşriyyatı müstəqillik dövründə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixinə, bütövlükdə Qarabağın sosial-iqtisadi və ədəbi-mədəni inkişafına dair çoxsaylı kitablar nəşr etmişdir. Xatırladıq ki, hələ münaqişənin başlanğıc mərhələsində nəşriyyat A.Rəhmanın "Азербайджан: границы и административное деление в конце XVI-XVII вв. Азербайджан" (rus dilində, 1987), akademik Əlisəhbət Sumbatzadənin "Азербайджанцы – этногенез и формирование народа" (rus dilində, 1990, 304 c.), rus publisisti Vasili Veliqonun "Кафказь. Русское дело и междуплеменные вопросы" (rus dilində, 1990, 224 c.), akademik İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ" (1989, 120 s.) və "Нагорный Карабах: История. Факты. События" (rus dilində, 1989; 104 c.), həmçinin digər tarixi və aktual əsərləri çapdan buraxaraq mütəxəssislərin, eləcə də geniş oxucu auditoriyasının istifadəsinə vermişdi.

Nəşriyyat sonrakı dövrdə də bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirmiş, əsasən Azərbaycan, rus, ingilis dillərində bir çox lazımlı kitabların nəşrini həyata keçirmişdir. Bu baxımdan D.Vəliyevin redaktəsi ilə "Erməni terrorizm və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada" (1994), Əsgər Abdullayevin "Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: XIX əsrin axırı - XX əsr" (1998), kollektiv müəlliflərin "Historical facts of armenia's actions in azerbaijan land" (ingilis dilində, 2003), N.Babaşovun "Qarabağ memarlıq məktəbi – Füzuli abidələri" (2003), Aygün Həsənoğlunun "Erməni sindromu" (2007), Yunis Hüseynovun "Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi" (2007), V.Kərimovun "Qafqaz Albaniyasının Zeyzit məbədi" (2008), Vidadi Muradovun "Azərbaycan xalçaları: Qarabağ qrupu", F.Qaraoğlunun "Ermənilər və həqiqətlər

DOI:10.30546/gdu.2023.79-84

kitabı" (2013), A.Şepotyevin "Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеет права азербайджанские тюрки" (rus dilində, 2016) və digər nəşrlər mühüm əhəmiyyətə malikdir [4].

"Elm" nəşriyyatı 2002-ci ildə Əməkdar elm xadimi, akademik Tofiq Köçərlinin "Qarabağ" monoqrafiyasını 30 çap vərəqi həcmində, 300 nüsxə tirajla çapdan buraxmışdır. Qeyd edək ki, alim müasir Azərbaycan tarixinin aktual problemlərinin tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olmuş, onlarla kitab və monoqrafiya, 200-dən artıq məqalə dərs etdirmişdir. Onun 1990-2007-ci illərdə yazdığı monoqrafiyalar, çoxsaylı məqalələr Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi köklərinə, erməni ekstremistlərinin xalqımıza qarşı törətdikləri cinayətlərin ifşa edilməsinə həsr edilmişdir.

Akademik Tofiq Köçərli 2005-ci ildə "Elm" nəşriyyatında çıxmış "Naxçıvan: Uydurmalar və tarixi həqiqətlər" monoqrafiyasında eyni zamanda Qarabağ tarixinin öyrənilməsi sahəsində vəziyyəti də araşdırmışdır. O, Azərbaycan alimlərinin bu sahədə bir neçə istiqamətdə əhəmiyyətli iş gördüklərini, o cümlədən sənədlər və materiallar məcmuələrinin hazırlanıb çap edildiyini, Qarabağın tarixinə bu və ya başqa şəkildə aidiyyəti olan orta əsr mənbələrin ilk dəfə azərbaycanca nəşr olunduğunu, Qarabağın qədim, orta əsrlər və yeni tarixini işıqlandıran elmi-tədqiqat əsərləri yaradıldığını və s. qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, alimin fikrinsə, hələ görülməli çox iş var. Belə ki, Qarabağ haqqında kollektiv monoqrafiya hazırlanmalı, Qarabağ tarixinə və məsələsinə dair mühüm sənədlər ingiliscə nəşr edilməli, qısametrajlı sənədli "Qarabağ (tarixi oçerk)" filmi çəkilməli və yayılmalıdır [5].

Bəllidir ki, Azərbaycan çox qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan bir ölkədir. Hələ qədim dövrlərdən burada yaşayan əhali sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. İlk əvvəl daşda, dulus məmulatlarda və metalda ilkin şəkildə işlənmiş və bizim dövrümüzədək gəlib çıxmış motivlər sonrakı dövrlərin təsviri sənətində, o cümlədən tətbiqi sənətin müxtəlif növlərində, xalçaların ornament və kompozisiyalarında öz əksini tapmışdır. Qədim tarixə, zəngin naxış tərtibatına və ahəngdar rəng quruluşuna malik olan Qarabağ xalçaları əsrlər boyu bu diyara səfər etmiş səyahətçilərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycan xalçaçılıq sənətini yaşatmağı və inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş "Azər-İlmə" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət tərəfindən Azərbaycanın bölgələrində xalça nümunələri, xalçaçılıq sənəti dərinədən öyrənilir və toplanır. Bu istiqamətdə "Elm" nəşriyyatı 2010-cu ildə "Azərbaycan xalçaları – Qarabağ qrupu" adlı kitabı şapdan buraxmışdır. Cəmi 65 səhifədən ibarət olan jurnal formatlı, tam rəngli məlumat və xalçaçılıq nümunələri ilə zəngin olan topla 6 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus, alman, ərəb və fransız dilində) nəşr edilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş layihənin rəhbəri dosent Vidadi Muradovdur. Redaksiya heyətinə tarix elmləri doktoru Kərim Şükürov, sənətsünas Asya Şirəliyeva daxildir.

Layihədə dünya muzeylərində qorunan əntiq Qarabağ xalçalarının təsvirlərindən də istifadə edilmişdir. Həmçinin "Azər-İlmə" nin "Sehrli ilmələr" kolleksiyasından əntiq və "Azər-İlmə"də qədim xalça təsvirləri əsasında, tətbiqi boyalarla ipək və yun iplərdən istifadə etməklə istehsal olunan Qarabağ xalçalarının təsvirləri verilmişdir. Şuşa qalasının "Gəncə" qapısı (XVIII əsr) təsviri ilə başlayan topluda Azıx mağarasının girişi (Fizuli rayonu), Azıx adamın alt çənə sümüyü, zoomorf saxsı qab (e. ə. IX-VII əsrlər), Gəncəsər monastırı (Kəlbəcər rayonu, Vəngli kəndi, 1238-ci il), Şuşa qala divarı və bürcü (XVIII əsr), Qarabağ xanı İbrahim xana məxsus Şeşpər (XVIII əsr), Yatağan (XVIII əsr), Şuşa şəhər qalasının açarı (XVIII əsr), Dadivənd monastırı (IV əsr), Əsgəran qala divarları (XVIII əsr), "Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması, 10 fevral 1828-ci il" və digər təsvirlər Qarabağın tarixinə nəzər salmağa kömək edir.

DOI:10.30546/gdu.2023.79-84

Toplu əsasən Azərbaycan xalçalarının Qarabağ qrupunu əhatə etdiyi üçün Qarabağ xalçaçılıq sənətinə elmi cəhətdən yanaşılır, təhlil edilir və qiymət verilir. Qarabağ xalçalarının təsvirləri də çox dolğun rənglərlə verilməklə "Toxucu qadın xana arxasında" (1905-ci il), "Şərq" orkestri Qarabağ xalçaları önündə (1920-ci il), Qarabağın "Açma-yumma" xalçası kəndli həyatında, xurcun (XIX əsr), ipək tikmə (XVII əsr), ipək tikmə "Qasımuşağı" (XVII əsr), Əjdahalı xalça "Xətai" (XVII əsr), xalça "Balıq" (XIX əsr), zili (XIX əsr), zili "Çələbi"(XX əsr), xalça "Bəhmənli" (XIX əsr) və digər onlarca xalçaçılıq nümunələri topluda rəngli əksini tapmaqla Qarabağ xalçaçılıq sənəti haqqında tam təsəvvür yaradır [2].

Bununla yanaşı, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə "Azər-İlmə" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət və "Sehrli ilmələr" Azərbaycan Xalçaları Qalereyası 2010-cu ildə Vidadi Muradovun "Azərbaycan xalçaları: Qarabağ qrupu" – " Azerbaijani Carpets. Garabagh Group" albom kitabını nəşr etdirmişdir.

"Elm" nəşriyyatında Azərbaycan və ingilis dillərində nəfis şəkildə buraxılmış albom kitabın elmi redaktoru sənətsünəşliq doktoru, professor Kübra Əliyeva, rəyçiləri millət vəkili, tarix elmləri namizədi Havva Məmmədova, Lətif Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin direktor müavini Asya Şirəliyeva, ingilis dilinə tərcüməçisi Yalçın Səlimov, dizayneri Səbuhi Hüseynovdur.

Cəmi 272 səhifədən ibarət olan və nüsxə tirajla yayımlanana bu nəşrin annotasiyasında deyilir: "Azərbaycan xalçaları bütün məktəbləri ilə adlı böyük layihədən olan bu kitab Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə həsr edilmişdir. Kitabda Qarabağın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, burada xalçaçılığın təşəkkülü, onun inkişafı mərhələləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Qarabağ xalçaçılıq məktəbi haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün nadir xalçalardan ibarət illüstrativ materiallar verilmişdir. Onun əsas hissəsini "Azər-ilmə" MMC-nin "Sehrli ilmələr" qalereyasının tarixi Qarabağ xalçaları kolleksiyası və tarixi ənənə əsasında, bilavasitə "Azər-İlmə"də toxunan xalçalar təşkil edir. Təqdim olunan hər bir tarixi xalçanın təsviri və texniki göstəriciləri verilmişdir.

Kitabda verilmiş bütün materiallar Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu, Qarabağın Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin üzvü hissəsi olduğunu bir daha təsdiq edir".

Kitabın üz qabığında Azərbaycanın Füzuli rayonunda yundan toxunmuş və Qarabağ qrupuna aid olan "Qoçbuynuz" xalça rəsminin təsviri verilmişdir.

Bu nəşr "Böyük layihə: Azərbaycan xalçaları bütün məktəbləri ilə" (The Large-scale Project: "Azerbaijani Carpet Schools"), Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi: tarixi oçerk (The Garabagh Region of Azerbaijan: A Historical Sketch), "Qarabağ xalçaları: tarixdən bu günə" (Garabagh Carpets: Their Past and Present), "Qarabağda toxunmuş xalçalar və ipək tikmələrdünya muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda" (Garabagh Carpets and Silk Embroideries in the World Museums and Private Collections), "'Azər-ilmə" MMC-nin "Sehrli ilmələr" qalereyasının Qarabağ xalçaları kolleksiyasından (Garabagh Carpets in the Azer-Ilme Ltd "Magic Knots" Gallery's Collection), "'Azər-ilmə" də toxunan Qarabağ xalçaları" (Garabagh Carpets produced by Azer-Ilme Ltd), "Bibliografiya" (Bibliography) bölmələrindən ibarətdir [3].

"Elm" nəşriyyatı 2018-ci ildə XIX əsrin məşhur ədəbi simalarından olan görkəmli təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" adlı əsərini çapdan buraxmışdır. İlk dəfə 1998-ci ildə nəşr olunmuş "Təzkireyi-Nəvvab" kitabının tərtibçisi və ön sözün müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əkrəm Bağirovdur. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə işıq üzü görmüş təzkirə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 35, ikinci hissədə isə 56 sənətkar haqqında məlumat verilmiş, onların əsərlərindən nümunələr təqdim edilmişdir.

2020-ci ilin payızında Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin torpaqlarımızı erməni işğalından azad etməsi “Elm” nəşriyyatının kollektivində də böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdır. Həmin il nəşriyyat akademik Zemfira Səfərovanın “Şuşa Azərbaycanın musiqi qəlasıdır” kitabını çapa hazırlamışdır. Şuşanın 270 illiyinə həsr edilmiş kitabın birinci hissəsi XIX-XX əsrlərin görkəmli alimi, rəssamı və musiqişünası M.M.Nəvvab və onun musiqi haqqında önəmli risaləsi “Vüzuhül-ərqam” (“Rəqəmlərin izahı”) haqqındadır. Kitabın ikinci hissəsi isə “Şərq musiqisinin peyğəmbəri” adlandırılan böyük ustad-xanəndə, şuşalı Cabbar Qaryağdıoğlunun həyatı və yaradıcılığına həsr edilmişdir.

2020-ci ildə “Elm” nəşriyyatının qriffi ilə görkəmli arxeoloq-alim, tarix elmləri doktoru, professor Hidayət Cəfərovun “Qədim Qarabağ (tarixi-arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü)” adlı 528 səhifəlik monoqrafiyası çap olunmuşdur. Kitaba professorlar A.Seyidov və N.Müsevibli müsbət rəy yazmışlar.

Kitabda Azərbaycanın ayrılmaz və əzəli ərazisi olan Qarabağda Tunc və İlk Dəmir dövründə cərəyan etmiş etnik-mədəni proseslər izlənilir. Əsərdə yaşayış yerləri, qəbir abidələri, onlardan əldə olunmuş artefaktlar, ibtidai memarlıq, dəfn mərasimi, təsərrüfat sahələri, sənətkarlıq, iqtisadi-mədəni əlaqələr, ictimai quruluş və s. haqqında ətraflı məlumat verilir.

Səkkiz fəsildən ibarət əsərin birinci hissəsi Qarabağın arxeoloji abidələrinin tədqiqi tarixinə, ikinci hissəsi Qarabağın İlk Tunc dövrü, üçüncü fəsil Orta Tunc dövrü, dördüncü fəsil Son Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrinə və artefaktlara həsr edilmişdir. Beşinci fəsildə abidələrin xronoloji dövrləşdirilməsi problemlərinə toxunulmuşdur. Monoqrafiyanın altıncı fəslində tədqiq edilən dövrdə regionun təsərrüfat həyatından və sənətkarlıqdan bəhs edilir. Son hissələrdə isə göstərilən dövrlərdə Qarabağın ətraf dünya ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinə, qədim əhalinin ictimai quruluşuna aydınlıq gətirilmişdir. Müəllif arxeoloji faktlarla Qarabağın Tunc dövründə etnik və mədəni baxımdan Azərbaycanın digər regionları ilə üzvü surətdə bağlı olduğunu göstərmişdir.

Professor Abbas Seyidov qeyd edir ki, tədqiqatçı H.Cəfərovun çoxillik elmi araşdırmaları ilə ümumi Azərbaycan tarixi fonunda Qarabağın e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı ilə e.ə.I minilliyin əvvəllərini əhatə edən dövrünün aktual problemlərinə işıq salınması önəmli yer tutur. Bu monoqrafiya həmin tədqiqatların toplum halında bir elmi əsərdə cəmləşməsi baxımından diqqətəlayiqdir... Monoqrafiya Azərbaycan dilində yazılsa da, rus dilində geniş xülasə ilə oxucuya çatdırılır. Əsərdə Qarabağın bu qəbildən olan abidələri haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Təsvirçilikdən uzaq qaçmağa çalışan müəllif arxeoloji mənbələr əsasında bir sıra nəzəri müddəaları irəli sürmüş və faktların köməyi ilə onları əsaslandırmışdır. Buraya iqtisadi durum, iqtisadi-mədəni əlaqələri doğuran səbəblər, ictimai quruluşda baş verən təbəddülatların kökünün müəyyənəşdirilməsi və sair problemlər daxildir [6].

2021-ci ildə “Elm” nəşriyyatında akademik Ramiz Mehdiyevin layihə rəhbərliyi və “Ön söz”ü ilə 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr olunan “Zəfər yolu: Qarabağ savaşıdan Şuşa Bəyannaməsinədək” kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabı nəşrə AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli və A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş direktoru, professor Kərim Şükürov hazırlamışlar [7].

Kitabda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Vətən müharibəsi – İkinci Qarabağ müharibəsi və post-müharibə dövründə xalqa müraciətləri, müsahibələri, tarixi qələbə münasibətilə paradda nitqi, ölkə rəhbərinə ünvanlanmış teleqramlar, Prezidentə müraciətlər, fərman və sərəncamlar, yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransının materialları, Şuşa Bəyannaməsi və bu münasibətlə

DOI:10.30546/gdu.2023.79-84

Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları toplanmışdır. İlk dəfə olaraq təqdim edilən materialların təsnifatı aparılmış və “Ön söz”də əhatəli şərh verilmişdir.

Nəşrin “Ön söz”ündə deyilir: “İlham Əliyevin 2003-cü ildən başlayan Prezidentlik fəaliyyətində 2020-ci il 27 sentyabr ilə yeni, daha möhtəşəm bir mərhələ açılır. Bu mərhələ 27 sentyabrda Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təxribatı və dövlətin bu təxribatın qarşısının alınması üçün genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirməsi, faktiki olaraq Vətən müharibəsi – İkinci Qarabağ müharibəsi ilə başlanır. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev həmin gün xalqa özünün tarixi müraciətini edir. ...Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciətləri ardıcıl və sistemli xarakter daşımış, mənasına və informasiya bazasına, təsir qüvvəsinə görə Vətən müharibəsində Azərbaycan dövlətinin və xalqının mövqeyini açıq və aydın şəkildə əks etdirmişdir. Dövlət başçısı bu müraciətlərlə xalqı qələbə ətrafında birləşdirir, onun birliyini təmin edir, onu məlumatlandırır, eyni zamanda bu vasitə ilə dövlət və xalqın birliyi haqqında dünyaya mesaj verirdi. Bu gün birmənalı şəkildə təsdiqləmək olar ki, Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciətləri müharibədə qələbənin ən önəmli vasitələrindən biri olmuşdur”.

“Ön söz”də həmçinin Prezident İlham Əliyevin müharibədə qələbə strategiyasına malik olduğu kimi, post-müharibə dövründə işğaldan azad edilmiş rayonların bərpası, onların ümumölkə həyatına inteqrasiyasının uğurla həyata keçirilməsinə dair konsepsiyaya malik olduğunu sübut etdiyi vurğulanmışdır. Təqdim olunan toplu Prezident İlham Əliyevin 44 günlük müharibə və ondan sonrakı dövr ərzində gərgin fəaliyyət istiqamətlərinin mənzərəsini yaratmaqla bərabər, dövrün beynəlxalq münasibətləri, beynəlxalq hüquq, demokratiya və insan haqları barədə dərin və əsaslandırılmış mühakimələri meydana qoyur.

Vəsait ölkə başçısının Qarabağın erməni işğalından azad edilməsi üçün apardığı məqsədyönlü siyasəti və Qalib Ali Baş Komandan kimi həyata keçirdiyi çoxcəhətli və düşünülmüş tədbirləri əks etdirən mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan sənədlərin və materialların dəqiq və əhəmiyyətli bir külliyyatıdır [7].

Bütün bunlarla yanaşı, onu da vurğulamalıyıq ki, erməni işğalından azad olunmuş bölgələrimizdə 1990-cı illərin əvvəllərindəki fəaliyyət göstərmiş kitabxanaların kitab fondlarının bərpası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi ilə M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana birgə kitabtoplama kampaniyası həyata keçirmişdir. 2021-ci ilin əvvəllərində AMEA-nın “Elm” nəşriyyatı da bu mühüm kampaniyaya qoşulmuş, işğaldan azad olunan bölgələrdəki kitabxanaların fonduna özünün nəşr etdiyi maraqlı və əhəmiyyətli kitablardan 1500 nüsxə hədiyyə vermişdir. Həmin nəşrlər arasında Qarabağa, Şuşa çəhərinə, eləcə də digər sahələrə həsr olunmuş kitablar üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə, “Elm” nəşriyyatı 1991-2021-ci illər ərzində Qarabağın tarixi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatına dair müxtəlif dillərdə 100-dən çox adda kitab nəşr etmişdir ki, onların ümumi tirajı 100 min nüsxədən çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Aslan K., Tahirqızı Ş., Mehrəliyeva N. Nəşriyyat işi və redaktə məsələləri. – Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2018. – 384 s.
2. Azərbaycan xalçalarının Qarabağ qrupu toplusu 6 dildə nəşr olunub / <http://old.xalqqazeti.com/az/news/culture/15125> (08.09.2011)
3. Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. – Bakı: Elm, 2010. – 272 s.
4. <https://science.gov.az/az/news/open/15948>
5. www.science.gov.az
6. Seyidov, Abbas. Azərbaycan tarixinin yeni salnaməsi: Qədim Qarabağ // Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı: Azərbaycan Arxeologiyası. – 2020, cild 23, №2, 134-136.

DOI:10.30546/gdu.2023.79-84

7. “Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək” kitabı çap olunub / <https://525.az/news/176583-zefer-yolu-qarabag-savasindan-susa-beyannamesinedek-kitabi-cap-olunub>

ИЗДАНИЯ ОБ ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ, СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАРАБАХА

(По материалам книг, изданных издательством "Элм" ("Наука"))

Балаева Эллада Мамед гызы

Резюме

В этой статье анализируется деятельность издательства "Элм" ("Наука") Национальной академии наук Азербайджана в годы независимости. Здесь дана краткое изложение многочисленных книг, опубликованных издательством по истории армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта, а также о социально-экономическом и литературно-культурном развитии Карабаха в целом. Издательство продолжило свою деятельность в этом направлении как на ранних стадиях конфликта, так и в послевоенном периоде. Эти книги были изданы в основном в азербайджанском, русском и английском языках.

В целом, в течение 1991-2021 годов издательство "Элм" ("Наука") опубликовало более 100 книг по истории, социально-политической, социально-экономической и научной культурной жизни Карабаха на разных языках с общей циркуляцией более 100 000 экземпляров.

PUBLICATIONS ABOUT THE HISTORICAL-POLITICAL, SOCIO-CULTURAL LIFE OF KARABAKH

(Based on the materials of books published by the publishing house "Elm" ("Science"))

Balayeva Ellada Mamed

Summary

This article analyzes the activities of the Publishing House "Elm" ("Science"), which operated in the system of the National Academy of Sciences during the years of independence of Azerbaijan. Here is a summary of the numerous books published by the publishing house on the history of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, as well as on the socio-economic and literary-cultural development of Karabakh in general. The publishing house continued its activities in this direction both in the early stages of the conflict, during the conflict, and in the post-war period, and produced many useful books, mainly in Azerbaijani, Russian and English.

In general, during 1991-2021, the "Elm" Publishing House published more than 100 books on the history, socio-political, socio-economic and scientific-cultural life of Karabakh in different languages with a total circulation of more than 100,000 copies.

Rəyçi: dos. Knyaz Aslan

Redaksiya-Nəşriyyat işi kafedrasının 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 16 iyun 2023-cü il

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİ MİLLİ İDEOLOGİYAYA
ÇEVİRƏN RƏHBƏR**

t.ü.f.d.Həmzəyeva Nurlana Qərib qızı, İbrahimova Çinara Yasin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Məqalədə tarixi fenomen olan ümummilli lider Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ideyası, dövlət müstəqilliyimizin əbədiliyi və dönməzliyi fikri, Azərbaycan Respublikasının bütün azərbaycanlıların milli sərvəti, bütün soydaşlarımızın vətəni hesab edilməsinin azərbaycançılığın mühüm meyarlarından olmasından bəhs edilir. Bu konseptual ideya özlüyündə əhəmiyyətli olmaqla bərabər, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ölkəmizlə iqtisadi əlaqələrinin inkişafı, onların müxtəlif maraqlarının hüquqi təminatı üçün də ciddi əsaslar yaradır.*

Açar sözlər: dövlət, islahat, tarix, qurucu, azadlıq, siyasət

Ключевые слова: страна, реформа, история, основатель, свобода, политика

Key Words: country, reform, history, founder, freedom, politics

Ötən əsrin sonlarında sosializm sisteminin uğursuz sonluğu və sovetlər birliyinin süqutu nəticəsində yeni dünya düzəninə formalaşması yenidən müstəqillik əldə etmiş ölkələri siyasi oriyentasiya problemi ilə üz-üzə qoymuşdu. Planetin bütün irili-xırdalı dövlətləri son nəticədə qloballaşmaya aparan nəhəng inteqrasiya magistralına qoşulmuşlar. Həmin dövrdə Azərbaycanda digər sahələrdə olduğu kimi, xarici siyasətdə də qarışıqlıq mövcud idi. Dövlətin xarici siyasət konsepsiyasında ardıcılığın, prinsipliliyin olmaması ölkə daxilindəki problemlərin daha geniş vüsət almasını şərtləndirir, respublikanın düşdüyü gərgin situasiyadan çıxmasına əngəl törədirdi. Lakin dünya şöhrətli siyasətçi, siyasi gerçəklikləri dərinlən analiz etmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malik olan ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə tarixi dönüşü xarici siyasətdə də yeni pəncərə açdı. Cəmiyyətin tarixi inkişaf qanunauyğunluğunun özünüqoruma instinktindən doğan müqavimət hissinin qabarıq şəkildə üzə çıxması isə milli lider amili ilə şərtlənir.

Hər bir xalqın qərinələr boyu formalaşmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərini, milli məfkurəsini pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya, ilk növbədə, fenomenal şəxsiyyətlərin üzərinə düşür. Məhz Heydər Əliyevin ciddi səyləri nəticəsində vəziyyəti dəyişdirmək, bölgədə və ümumilikdə, dünyada Azərbaycana münasibəti müsbətə doğru dəyişmək mümkün oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev bu məsuliyyətli missiyanı öz çiyinlərinə götürərək hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərin, milli məfkurənin böyük himayədarı qismində çıxış etmişdir. Hər bir xalqın hansısa əlverişli situasiyada milli-etnik soykökünə qayıdışı, əsrlər boyu əxz etdiyi milli-mənəvi dəyərlər və düşüncə sisteminə söykənərək özünəməxsusluğunu qorumaq şansı əldə etməsi, əsasən lider fenomeninin fəvqəladə missiyası ilə şərtlənir. [1.s.13-22]

Ulu öndər Heydər Əliyevin hələ respublikamıza birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni yüksəlişi üçün həyata keçirilən tədbirlər, milli şüurun oyanışı istiqamətində istər açıq, istərsə də gizli şəraitdə görülən işlər olmasaydı, bu gün Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğundan danışmaq çətin olardı. 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev ilk gündən hər cür ideoloji-siyasi baryerlərə sinə gərərək Azərbaycan xalqının milli özünüdərkini üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə başlamış, ictimai şüurdakı qorxunu, ehtiyatlılığı aradan

DOI:10.30546/gdu.2023.85-90

qaldırmağı, cəmiyyəti bütün sahələr üzrə gələcək mənəvi yüksəlişlərə ruhlandırmağı bacarmışdır. Ulu öndər xalqda milli heysiyyəti gücləndirmək, onu öz şanlı keçmişinə, soykökünə qaytarmaq, habelə zəngin bədii irsini, mədəniyyətini, incəsənətini, adət-ənənələrini yaşatmaq, ana dilini inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycan KP MK-nın 1970-ci il 20 mart tarixli plenumunda çıxış edən Heydər Əliyev kütləvi informasiya vasitələrinin bu sahədəki fəaliyyətindən narazılığını ifadə etmişdir. Böyük strateq Heydər Əliyev milli ruhun yüksəlişinə xidmət edən bu və digər addımlarla sərt ideoloji istehkamların mövcud olduğu bir dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün iqtisadi-siyasi zəmin formalaşdırmağa çalışmışdır. Bu günün zirvəsindən baxdıqda aşkar görünür ki, ulu öndər heç bir riskdən çəkinməyərək əzmkar fəaliyyəti ilə xalqda tarixi keçmiş, milli kimliyi, dili, mədəniyyəti, milli adət-ənənələri və düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvürlər formalaşdırma bilmişdir. Həmin illərdə, eyni zamanda xalqın qərinələr boyu yaşatdığı mənəvi dəyərlərə nihilist baxış təcridən aradan götürülməyə başlamış, klassik ənənə ilə müasir ədəbi irs arasında yaranan ünsiyyət milli düşüncənin düzgün məcrada inkişafına səbəb olmuşdur. Böyük strateq Heydər Əliyevin bütün fəlsəfi konstruksiyası məhz xalqın milli dirçəlişi, milli qürur hisslərinin oyanması ideyasına əsaslanırdı. Qalan hər şey, o cümlədən də iqtisadi inkişafın sürətli strategiyasının həyata keçirilməsi milli şüurun yüksəlməsinə təkan verməli, milli dirçəlişin əsas təməlinə çevrilməli idi. Ümummilliyə lider hələ ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərinin klassik yazıçı və şairlərinin xatirəsini əbədiləşdirməklə, onların əsərlərinin nəşrini təmin etməklə, bir sözlə, milli ədəbi düşüncənin inkişafına təkan verməklə, azərbaycanlıların necə böyük tarixə, şanlı soykökünə malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. [2]

Heydər Əliyev kifayət qədər mürəkkəb bir dövrdə azərbaycançılıq məfkurəsinin rejimin ideoloji repressiya maşını ilə boğulmasına nəinki imkan vermiş, əksinə, milli düşüncə sahibi olan ziyalıları qorumuş, nəticədə, respublikada dissident yazarlar olmamışdır. 70-ci illərdə bir sıra Azərbaycan ziyalılarından imperiyanın təqiblərindən qurtulması, milli dövlətçilik hissinin güclənməsinə xidmət edən əsərlər yazıb-yaratması da Heydər Əliyevin xalqına qəlbən bağlı şəxsiyyət olduğunu əyani surətdə təcəssüm etdirir. Milli təfəkkür sahibi olduqlarına görə təqib edilən Azərbaycan yazıçı və şairlərini-Bəxtiyar Vahabzadəni, Xəlil Rza Ulutürkü, Əkrəm Öylislini, həmçinin məşhur tarixçi alim Ziya Bünyadovu və digər ziyalıları çətin məqamlarda müdafiə edən Heydər Əliyevin qanı canı, bütöv ruhu ilə milli kökə bağlı şəxsiyyət olduğu qabarıq görünür. Həmin dövrdə bədnam qonşularımız görkəmli tarixçi alim Ziya Bünyadovun "Atabəylər dövləti" kitabını dövlət mükafatına layiq görən Heydər Əliyevi millətçilikdə, şovinizmdə ittiham edirdilər. Lakin ulu öndər bu cəfəng iddialara məhəl qoymayaraq prinsipial və qətiyyətli addımlarını davam etdirirdi. Xatırlatmaq lazımdır ki, "Gülüstən" poemasını yazdığına görə DTK-nın təqiblərinə məruz qalmış tanınmış şair Bəxtiyar Vahabzadə də məhz Heydər Əliyevin qətiyyəti, prinsipiallığı sayəsində həbs olunmaqdan qurtulmuşdur.

Ümumiyyətlə, həmin illərdə Azərbaycan tarixçiləri şanlı keçmişimizin mümkün qədər obyektiv tədqiqi və qələmə alınması istiqamətində ilk addımlarını atmağa başlamışlar. Azərbaycan yazıçılarının 1976-cı ilin may ayında keçirilmiş qurultayında iştirak etmiş Heydər Əliyev geniş nitq söyləyərək xalqımızın ədəbiyyatının, onun inkişaf istiqamətlərinin, problemlərinin həlli yollarının dərin bilicisi olduğunu göstərmişdir. Böyük rəhbər xalqın qədim tarixi, soykökü ilə bağlı olan yazılı abidələrin dərinədən öyrənilməsinə tövsiyə etmiş, azərbaycanlıların dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaları üçün tərcümə işinin qaydaya salınmasının vacibliyini bildirmişdir: "Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlilik tarixi "Kitabı-dədə Qorqud" kimi ədəbi abidələrlə, Nizaminin nəhəng yaradıcılığı ilə, Xaqaninin və Nəsiminin, Füzulinin və Vəqifin, söz sənəti bahadırlarının dahiyənə əsərləri ilə, aşıq poeziyasının həmişə

DOI:10.30546/gdu.2023.85-90

canlı nümunələri ilə zəngindir". Azərbaycan xalqının türk mənşəyi daha çox qədim yazılı abidə olan "Kitabı-dədə Qorqud"da əksini tapdığından, sovet ideologiyası 20-50-ci illərdə dastanın öyrənilməsini qadağan etmiş, uzun illər bu abidənin unutturulmasına çalışmışdı. Ulu öndər bu qadağanı da aradan götürərək dastanın araşdırılması və tədqiqinə normal şərait yaratmışdır. "Kitabı-dədə Qorqud"la bağlı tarixi və ədəbi araşdırmaların sayı çoxalmış, bu mövzuda bədii film çəkilmişdir. Ümumilikdə, xalqın milli düşüncə sisteminin bədii-poetik modeli olan Azərbaycan folklorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi addımlar da ulu öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərə həssas münasibətindən irəli gəlməklə ictimai şüurun oyanmasına xidmət etmişdir. [2]

Heydər Əliyev xalqın düşüncələrini, azadlıq ideyalarını özündə yaşadan aşiq musiqisinin dirçəldilməsinə o illərdə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1972-ci ildə Azərbaycan aşiq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Aşiq Ələsgərin 150 illik yubileyi həm aşıqın doğulduğu doğma məkanı Göyçə mahalında, həm Bakıda, həm də Moskvada ən yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Belə bir yubileyin keçirilməsində məqsəd el sənətkarını xalqa qaytarmaqla yanaşı, həm də tarixən Azərbaycanın real sərhədlərinin necə olduğu, ulu atababalarımızın bu yerlərdə əzəldən yaşadıkları fikrini yeni nəslə çatdırmaq idi. Ulu öndər Heydər Əliyev kosmopolit ideyaların zehinlərə zorla yeridildiyi bir dövrdə milli məfkurənin qorunub saxlanması, habelə azərbaycançılığın ən mühüm komponenti olan ana dilinin inkişaf etdirilməsi sahəsində də bir sıra mühüm addımlar həyata keçirmişdir. Heydər Əliyev üçün ana dili azərbaycançılığın başlanğıc məqamı, təməl prinsipi olmuşdur. Müdrik rəhbər yaxşı başa düşürdü ki, xalqa milli-mənəvi dəyərləri aşılamaq üçün ona ilk növbədə öz dilini qaytarmaq və sevdirmək lazımdır. Rus dilinin dövlət dili olmasına rəğmən, ulu öndər həmin dövrdə bütün rəsmi nitqlərini Azərbaycan dilində edir, bunu bütün rəhbər vəzifəliyərdən də qətiyyətlə istəyirdi.

Hələ 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya layihəsi qəbul edilərkən, ulu öndərin Azərbaycan dilinin bu ali sənəddə ana dili kimi təsbitlənməsi və qorunub saxlanması sahəsində nümayiş etdirdiyi qətiyyəti də bu məqamda xüsusi xatırlatmaq lazımdır. Bununla bağlı Kreml emissarlarının dəfələrlə Bakıya səfər edərək Heydər Əliyevi fikrindən daşındırmağa səy göstərdiyini, lakin buna nail olmadığını da mühüm fakt kimi vurğulamaq lazımdır. Eyni zamanda, ümummilli lider Heydər Əliyevin 70-ci illərdə nəşr olunmuş 3 cildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə dövlət mükafatı verməsi də xalqın milli şüurunun formalaşmasına mühüm töhfə olmuşdur. Faktlar göstərir ki, əgər sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda rus dilində təhsil alanların sayı dinamik surətdə artırdısa, bu zərərli tendensiya məhz ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən etibarən son qoyulmuşdur. Bu dinamika Azərbaycan dilində təhsil alanların say artımı hesabına kəskin şəkildə azalmış, ana dilində elmi nəşrlərin çapı artmış, elmi tədqiqatların və araşdırmaların məhz bu dildə aparılması dəstəklənmişdir. "Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı biri-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir" - deyərək Heydər Əliyev çox sonralar Azərbaycan dilinin inkişafı üçün gördüyü tədbirləri belə izah edirdi: 70-ci illərdə Bakıda türkçülüüyü tədqiq edən sanballı "Türkologiya" jurnalının nəşrə başlaması da böyük əzmin, fədakarlığın, türk dönməzliyinin nəticəsi olmuşdur. "Türkologiya" jurnalının nəşrinə Kreml bir neçə dəfə etiraz etsə də, imperiya səlahiyyətliləri Heydər Əliyevin fədakarlığı qarşısında geri çəkilərək türk dünyasının birliyinə xidmət edən bu nəşrin dayandırılmasına müyəssər ola bilməmişdilər. 1926-cı ildə keçirilən Birinci

DOI:10.30546/gdu.2023.85-90

Beynəlxalq Türkoloji Qurultaydan xeyli sonra belə bir jurnalın nəşrə başlaması öləziyən türkcülüyə yeni nəfəsin, təkanın verilməsi məqsədi daşımışdır. [3.s.344-354]

Türkoloji Qurultayın bütün nümayəndələrinin 37-ci ilin repressiya məşinında məhv edildiyini, volyuntarizm dövründə Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Ruhulla Axundov kimi millətpərəst insanların bəraət aldığı, ancaq yenə də mərkəzin Azərbaycana milli məsələlərdə aman vermədiyini gözəl bilən Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyindəki şəxsi nüfuzundan istifadə edərək, milli oyanışın qığılcımlarını ədəbi nümunələrdə, tarixi salnamələrdə yaşatmışdır. [4.s.5-9]

Ulu öndərin türk kimliyinə bu dərəcədə bağlılığı təsadüfi olmayıb təbii başlanğıca istinad etmiş, Heydər Əliyevin dünya ilə ilk tanışlığı türk düşüncə tərzinin hələ üstün mövqeyə malik olduğu, "türk" sözünün hələ tam yasaq edilmədiyi ötən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən başlanmışdır. O zaman türkcülük ideyaları, əsasən, yeganə müstəqil türk dövləti olan Türkiyəyə, bu coğrafiyada yaradılan mədəniyyət nümunələrinə böyük maraq üzərində müəyyənləşirdi. Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında ən əlamətdar hadisələrdən sayılan on cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının ərsəyə gəlməsi də bilavasitə ümummilli liderin adı ilə bağlıdır. O zaman ölkədə milli oyanışın əsas mərkəzlərindən biri də məhz böyük mütəfəkkir Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Ensiklopediyası olmuşdur. Ensiklopediyanın Baş Redaksiyası, redaksiya ətrafında toplanmış alimlərin böyük əksəriyyəti çox cəsarətli çıxışlar edirdilər. Xalqın təşəkkülündə türk etnoslarının həlledici rol oynaması, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin tariximizdə mütərəqqi rol oynaması, 1920-ci ilin aprel işğalı kimi bir çox məsələləri o zaman məhz ensiklopediyaçılar qaldırırdılar. O dövrdə sapı özümüzədən olan baltalar bütün bu məsələləri Moskvaya çatdırırdılar. Azərbaycan ziyalılarına "millətçi", "burjua məfkurəçiləri", "sovet hökumətinin və Rusiyanın düşmənləri" damğasını vurmaqdan ötrü 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş Stepan Şaumyanın oğlu L.S.Şaumyanı Bakıya gətirdilər. O zaman "Böyük Sovet Ensiklopediyası" baş redaktorunun birinci müavini, həm də sovet ideologiyasının başında dayananlardan olan Şaumyan əlinə düşmüş fürsətdən yararlanaraq Azərbaycan ziyalılarını məhv etməkdən ötrü çox çalışsa da, Heydər Əliyevin prinsipliliyi sayəsində mənfur məqsədinə çatı bilməmişdi. Məhz Heydər Əliyevin müdrikliyi və cəsarəti sayəsində o zaman həm ensiklopediyaçılar, həm də ziyalıların böyük bir dəstəsi nəinki KQB-nin təqiblərindən kənarda qalmış, hətta partiya cəzasından da yaxa qurtara bilmişdilər. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqında milli məfkurənin güclənməsi, milli dövlətçilik şüurunun formalaşması üçün hər bir vətəndaşın yüksək təhsil almasını, elmi yenilikləri əxz etməsini son dərəcə vacib sayaraq bu sahədə də praktik addımlar atmışdır. [5.s. 324]

Ulu öndərin rəhbərliyi altında respublikada milli maarifçilik hərəkətinə start verilmiş, təhsilin milliləşdirilməsi, ictimai elmlərin milli xarakterinin qorunması üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Böyük strateqin ötən əsrin 70-80-ci illərində minlərlə gəncin respublikamızın hüduqlarından kənarda yüksək təhsil almasına, ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə hər cür kömək göstərməsi də onun xeyirxahlığının və vətənpərvərliyinin əyani təcəssümüdür. Tarix sübut edir ki, hər bir xalqın vahid məqsədlər uğrunda toparlanması üçün zəruri olan milli ideologiya da böyük siyasi liderlərin dövlətçilik konsepsiyasında real əsaslarını tapır. Şübhəsiz, milli ideologiya milli düşüncə sisteminin əsas potensiyasının real siyasi məqsədlər naminə səfərbər edilməsidir. Milli ideologiyanın tələbləri sırasında dövlətçiliyin, milli mənafehin müdafiə edilməsi, milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın haqlarının ümumbəşəri tələblər səviyyəsində qorunması, milli azlıqların və etnik qrupların dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin inkişafına şərait yaradılması, dövlət idarəedici orqanlarında onların düzgün təmsil olunması və s. amillər mühüm yer tutur.

DOI:10.30546/gdu.2023.85-90

Mövcudluq tarixində böyük liderlər, rəhbərlər yetişdirə bilməyən xalqların milli ideologiyasından da danışmaq mümkün deyildir. Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə də tarixi ənənə və təməl üzərində milli ideologiyanın formalaşması və inkişafı naminə misilsiz xidmətlər göstərmiş, milli düşüncənin düzgün məcrada inkişafına nail olmuş, xalqa məxsus ənənə və dəyərlər sistemini qloballaşmanın sərt təsirlərindən qorumağı bacarmışdır. [6.s.80-86]

Çağdaş tariximizə öz möhürünü vurmuş Heydər Əliyev dühası azərbaycançılığı milli ideologiyaya çevirməklə, cəmiyyətin həmrəylik və bütövlüyünə, mənəvi birliyinə nail olmuşdur. Milli irs və düşüncə sistemindən qaynaqlanan bu ideya dərin məzmun yükü ilə cəmiyyətin təkamül prosesində, tərəqqisində və monolitliyində aparıcı amilə çevrilməkdən savayı, həm də ümummilli liderə xalqı öz ətrafında birləşdirmək, milli ideallar ətrafında səfərbər etmək imkanı yaratmışdır. [7.s.73-90]

Müstəqillik illərində Azərbaycanın milli ideologiyası ilk dəfə Yeni Azərbaycan Partiyasının nizamnaməsində əksini tapmışdır. 1998-ci il noyabrın 21-də Yeni Azərbaycan Partiyasının 6-cı ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda ümummilli lider Heydər Əliyev milli ideologiyanın şərhinə geniş yer verərək demişdir ki, dövlətçilik, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edir. Dünya Azərbaycanlılarının 2001-ci ilin 9-10 noyabrında keçirilmiş I Qurultayında isə ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: "Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir". [8]

Ulu öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosiomədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsini şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran vəzifələri, onların Azərbaycan Respublikasına münasibətdə üzərinə düşən mənəvi öhdəlikləri, azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiya kimi nəzərdə tutulur. O, milli inkişafın mədəni-tarixi təbəqəsi olmaqla, strateji inkişafın əsas yollarının və istiqamətlərini müəyyənləşdirir, milli dilimizin sarsılmazlığında, milli mədəniyyətin üstün rolunda və milli dəyərlərin sanbalında öz əksini tapır. Ölkəmizin əksər ictimai-siyasi qüvvələrinin qəbul etdiyi azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor quruculuğunda üstün cəhəti ilk növbədə onun milli maraqlarımızın tam palitrasını əhatə etməsidir. Milli-mənəvi, islami-əxlaqi, dünyəvi-humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyillərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiçiliyi ahəngdar şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz buna görə də çox müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış diasporumuz üçün də cəlbedicidir. Xalqlararası və mədəniyyətlərarası dialoqu müasir qloballaşma dövründə daha da inkişaf etdirmək, ona dəstək vermək, bütün insanların gələcəyi naminə mədəniyyətlərin və dinlərin qarşılıqlı dialoquna nail olmaq bu gün də dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Ulu öndərin siyasi ideallarına sadıq qalan dövlət başçısı İlham Əliyev milli-mənəvi dəyərlər sisteminə xüsusi qayğı göstərməklə yanaşı, haqlı olaraq vurğulayır ki, demokratik prinsiplərlə

DOI:10.30546/gdu.2023.85-90

yaşamaq, bu yönümdə inkişaf etmək arzusunda olan hər bir dövlət ölkəsində cəmiyyət daxili tolerantlığın bərqərar olmasını təmin etməlidir. Dövlət başçısı xalqın vahid məqsədlər naminə səfərbər olmasında, milli diaspor hərəkətinin formalaşması və inkişafında azərbaycançılıq ideologiyasının müstəsna roluna daim xüsusi diqqət yetirir.

Ədəbiyyat

1. Мирзазаде А. Мир о Г.Алиеве // Возрождение - XXI в., 1999, № 3-4, с.13-22
2. Azərbaycan mədəniyyətinə Heydər Əliyev qayğısı // Xalq qəzeti, 19 iyul 1997
3. Hüseynova İ. Azərbaycan Qafqazda lider dövlətdir // Dircəliş-XXI əsr, 2008, №118-119, s. 344-354
4. Olub-keçənləri düşünərkən. H. Əliyevlə müsahibə // Ulduz, 1990, №6, s.5-9
5. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2001, 324 s.
6. Qəndilov S. Azərbaycan Heydər Əliyevlə müstəqillik yollarında // Dircəliş-XXI əsr, 2001, №44, s. 80-86
7. Гусейнова И. Гейдар Алиев и национально-духовные ценности азербайджанского народа // Dircəliş-XXI əsr, 2009, № 128-129, с. 73-90
8. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Azərbaycan, 10 noyabr 2001

ЛИДЕР, ПРЕВРАТИВШИЙ ИДЕОЛОГИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕОЛОГИЮ

Гамзаева Нурлана Гариб кызы, Ибрагимова Чинара Ясин кызы

Резюме

В статье в философско-политическом контексте рассматривается исторический феномен деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева по созданию демократических основ азербайджанской государственности и развитию идеологии азербайджанства в контексте национальных духовных ценностей и национального самосознания, гармонично сочетающихся по мнению автора с формированием национальной идеи, априори включающей компоненту общечеловеческих духовных ценностей.

THE LEADER WHO TURNED THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM INTO A NATIONAL IDEOLOGY

Hamzayeva Nurlana Garib gizi, Ibrahimova Chinara Yasin

Summary

The article in philosophic and political context considers historical phenomenon of work of nationwide leader Heydar Aliyev on creation democratic grounds in Azerbaijan statehood and development ideology of Azerbaijanism in the context of national moral values and national self-consciousness, harmoniously combining to the author's opinion with formation of national aim, a priori including a component of common human moral values.

Rəyçi: Dos.A.Cavadov, dos.S.R.Bağirova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 26 may 2023-cü iltarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 30 may 2023cü il

**UŞAQ ENSİKLOPEDIYALARININ NƏŞRİ VƏZİYYƏTİ:
I VƏ VI BÖLMƏ ƏSASINDA**

doktorant Elməddin Behbud

Bakı Dövlət Universiteti

İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsinin Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrası

elmeddinbehbud85@gmail.com

Xülasə: Məqalədə “Qanun” və “Əli və Nino” nəşriyyatlarının birgə çap etdiyi “Yeni uşaqensiklopediyası”ndan bəhs edilir. Tədqiqata cəlb edilən bu ensiklopediya ümumilikdə 10 bölmə, 130 yarım bölmədən ibarətdir. Məqalədə adıçəkilən ensiklopediyanın məzmunu və bədii-texniki tərtibat məsələləri konkret nümunələr əsasında ətraflı təhlil edilib. Məqalədə müasir dövrdə ölkəmizdə uşaq ensiklopediyalarının nəşrində özəl nəşriyyatların rolu xüsusi qeyd olunur. Təhlilə cəlb edilən ensiklopedik nəşrlər əsasında aşkar edilən nöqsanlar tədqiqatçı tərəfindən önə çıxarılır, eyni zamanda bir sıra təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: uşaq ensiklopediyası, məlumat, nəşr, soraq-məlumat, məqalə, kitab, nəşriyyat, mətn

Key words: children's encyclopedia, information, publication, query-information, article, book, publisher, text

Ключевые слова: детская энциклопедия, информация, публикация, запрос-информация, статья, книга, издательство, текст

Giriş

Cəmiyyətdə informasiyanın toplanması və yayılması prosesinin idarə edilməsi və ondan istifadə üçün etibarlı qaynaqların yaradılması zərurəti soraq-məlumat nəşrlərinin spesifik əhəmiyyətini daha da artırır. Bu vəziyyət informasiya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni zəruri edir. Araşdırmalar göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı informasiya axınının artması ilə müşahidə olunur və bunlar bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bütün bunlar müxtəlif məzmunlu informasiyaların öyrənilməsi, toplanması, emalı və oxuculara çatdırılmasında mühüm və etibarlı vasitələrdən hesab olunan soraq-məlumat nəşrlərinin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini zərurətə çevirir.

Soraq-məlumat nəşrləri elm, texnika, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə özünü təsdiq etmiş məlumatları, bilikləri xüsusi standartlara uyğun şəkildə özündə cəmləşdirir. Bu cür kitabların yığcamlığı və məlumatların aydınlığı bütün dövrlərdə insanların diqqətini özünə cəlb edib. Soraq-məlumat nəşrləri inkişaf edərək xüsusi nəşr növünə çevrilib. Onların başlıca, əsas sosial funksiyası, başqa sözlə, təyinatı müxtəlif məlumatları ən əlverişli formada oxuculara, daha geniş mənada tələbatçılara çatdırmaqla şərtlənir. Başlıca olaraq ordan-burdan mütləq üçün nəzərdə tutulur [1, s.19].

Müasir dövrdə sahə ensiklopedik nəşrlərinin buraxılması sahəsində “Qanun” və “Əli və Nino” nəşriyyatlarının müştərək fəaliyyəti xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Son dövrlərdə bu nəşriyyatlar xeyli sayda ensiklopedik nəşrlər çap edib. “Qanun” və “Əli və Nino” nəşriyyatları 9000-dən artıq qeyd, faktlar, məqalələr və 2500 rəngli şəkildən ibarət “Yeni uşaq ensiklopediyası”nı 2006-cı ildə 300 tirajla çap edib. Nəşri ingilis dilindən ana dilimizə Könül Bayramova tərcümə edib. Ensiklopediyanın redaktorları Rövşən Ağayev və Fəxrəddin Ağazadədir. Nəşrin korrektorları Günay Həsənova, rəssamı isə Liz Murdur. Yeni uşaq ensiklopediyası mövzular üzrə hissələrə bölünüb və hər biri üzrə maraqlı məqalələr verilib: “Kosmos”, “Yer planeti”, “Ətraf mühit və ekologiya”, “Canlı aləm”, “Dünyanın qitələri”, “Mədəniyyət”, “Tarix və siyasət”, “Elm”, “Texnologiya”, “İnsan bədən” və s.

DOI:10.30546/gdu.2023.91-94

Ensiklopediyanın əvvəlində təqdim edilən girişdə yazılır: “Hər bir uşağın dünya və onun yaranması, bitkilərin inkişaf səbəbləri, Günəşin niyə parlaması, insan orqanizminin necə işləməsi, keçmişdə nələrin baş verməsi və niyə digər ölkələrin onun yaşadığı ölkədən fərqli olması haqqında suallarına cavab verəcək bir kitaba ehtiyacı var.

Düzgün istiqamətləndirildiyi zaman, bu ilkin əldə etmək istəyi həyat boyu davam edəcək kəşf və anlamaya gətirib çıxara bilər. Bu ensiklopediya – aydın və dəqiq informasiyaları vasitəsilə uşaqların diqqətini cəlbəcək və onları oxumağa cəlbəedici vizual formada təqdim etməklə gənc oxucuları özləri üçün bu kəşfləri etməyə həvəsləndirmək məqsədi güdür” [2, s.4].

“Kosmos” bölməsində uşaqlara əvvəlcə kosmosun tərfi təqdim edilir: “Kosmos özündə bütün Kainatı – planetlər, ulduzlar və qalaktikaları birləşdirir. Böyük partlayışdan sonra yaranan Kainat həmin vaxtdan icə doğru genişlənməkdə davam edir” [2, s.7].

Kitabın hər bir səhifəsindəki məqalənin məzmununa uyğun foto şəkillər verilib. “Bizə ən yaxın ulduz hansıdır?” sualından sonra yazılır: bax səhifə 12-13-ə, “Ən böyük planet hansıdır?” bax səhifə 16-17-yə, “Habbl teleskopu orbitə nə zaman daxil olub?” bax səhifə 20-21-ə, “Hansı özühərəkətdən aparat 2004-cü ildə Marsa enib?” bax səhifə 26-27-yə [2, s.6-7].

“Kosmos” bölməsi “Kainat”, “Qalaktikalar”, “Qaz toparları”, “Günəş sistemi”, “Uçan qaya parçaları”, “Kosmosun kəşfi”, “Apollon proqramı”, “Kosmosun öyrənilməsi”, “Qırmızı planet” adlı doqquz yarım bölmədən ibarətdir.

Ensiklopediyada ikinci bölmə “Yer planeti” adlanır. Bu bölmə “Bizim unikal dünyamız”, “Dinamik planet”, “Vulkanlar və zəlzələlər”, “Dağların yaranması”, “Süxurlar və minerallar”, “Süxur və mineral bələdçisi”, “Yer kürrəsinin sərvətləri”, “Eroziya”, “Zamana baxış”, “Qiymətli su”, “Dünya okenləri”, “Atmosfer və iqlim”, “Ekstremal hava” adlı on üç yarım bölmədən ibarətdir və 28-ci səhifədən 55-ci səhifəyə qədər davam edir [2, s.28].

Burada qeyd olunur ki, Yer planeti 4,5 milyard il əvvəl qaz və toz buludlarından yaranıb. Yer daxili özəyi Günəşin səthi qədər istidir. O öz oxu ətrafında saatda 1600 km və ya 1000 mil sürətlə fırlanır. Yer səthinin yetmiş faizi su ilə örtülüdür və bunun böyük hissəsi duzlu sudur. Yer dünyada həyatın mövcud olduğu yeganə planetdir.

Mətnin sonunda suallar qoyulur: “Su sahil xətlərinin formalaşmasına necə təsir edir?” bax səhifə 45; “Fluoridin çəkisi nə qədərdir?” bax səhifə 41, “Külək nəhəng daş heykəllərin yaranmasına necə səbəb ola bilər” bax səhifə 44, “Yerdə fəsillərin dəyişməsinin səbəbləri nədir?” bax səhifə 53 kimi qeyd olunub [2, s.28-29].

“Ətraf mühit və ekologiya” adlanan üçüncü bölmədə “Ümumi planet”, “Yaşayış yerləri”, “Səhrələr”, “Çəmənliklər”, “Meşələr”, “Dağlar”, “Qütb regionları”, “Şirin su və bataqlıqlar”, “Okean və dəniz həyatı”, “Mərcan lifləri”, “İqlim dəyişikliyi”, “Gələcəyə baxış” adlı on iki yarım bölmə əksini tapıb. Bu bölmə kitabın 56-cı səhifəsindən 81-ci səhifəyə qədər davam edir.

Bu bölmədə ətraf mühit, ekologiya, karbon qazının dövrəsi, dünya biotları, yaşayış yerinin parçalanması, qum fırtınası, mülayim qurşağda yerləşən çəmənliklər, rütubətli meşələr, boreal meşələr, mülayim qurşağın meşə zonası, dağ yüksəklikləri və alçaqlıqları, dağların yaranması, Arktika, Antraktika, tundra, təhlükəsiz sığınacaq, şirin su hövzələri, qida zənciri, gölməçə həyatı, balıq sığınacaqları, üzgüçülər, qara tütünçəkənlər, sahillər, mərcanlar üçün təhlükə, dəniz ulduzu, global istiləşmə, iqlim dəyişikliyinə təsiri, qazanxana qazları, enerjiyə qənaət, çirklənmənin qarşısının alınması, toxumların qorunması, konversasiya və s. haqqında maraqlı məqalələr verilib.

“Canlı aləm” adlı dördüncü bölmə “Yer kürrəsində həyat”, “Bitkilər aləmi”, “Bitki tipləri”, “Bitkilərin çoxalması”, “Heyvanlar aləmi”, “Məməlilər”, “Məməlilər – rekordmenlər”, “Ətyeyən yırtıcılar”, “Suda-quruda yaşayanlar”, “Sürünənlər”, “Quşlar”,

DOI:10.30546/gdu.2023.91-94

“Pinqivinlər və yırtıcı quşlar”, “Balıqlar”, “Onurğasızlar”, “Əsrarəngiz buğumayaqlılar”, “İnanılmaz həşəratlar”, “Taxtabitilər və böcəklər”, “Dəniz onurğasızları”, “Burada nə edirsən?”, “Mikroorqonizmlər”, “Qədim heyvanlar” adlı iyirmi bir yarım bölmədən ibarətdir.

Bu bölmədə fotosintez, çiçəkli bitkilər, davamlı çiçəkli bitkilər, çiçəklərin növləri, bitkilərin təkamülü, yarasa, birdəliklilər, primatlar, təhlükəli zəhər, zəhərli qızıl qurbağa, Avropa qurbağası, xallı salamandr, əyilmiş bel sümüyü, timsahlar və alligatorlar, tısbağalar və dəniz tısbağaları, kərtənkələr, uçmaq üçün lələklər, dimdik formaları, uçmayan quşlar, yırtıcı quşlar, mavi lələkli skat, təlxək balıq, fuqu balığı, zolaqlı ankvil balığı, piranya balığı, nəhəng ağ köpək balığı, kril, qarışqalar, həşəratlar, hörmüçəkkimilər, dodaqayaqlılar və ikiqoşaayaqlılar, xərcəngkimilər, dəniz hörmüçəkləri, səkkizayaqlı ilbizin anatomiyası, qırmızı dəniz ulduzu, buynuzlu kabus yengəci, sarı boruşəkili süngər, avropa omarı, dəniz ilbizi, sığınbuynuzlu mərcan, şiryalı meduza, qaymaqçıqəyi, uçan gekkonlar, bakteriya, kiçik əjdahalar, dinosavr, dimetrodon və s. haqqında maraqlı və lakonik məqalələr verilib.

“Dünyanın qitələri” adlanan beşinci bölmə “Bizim dünyamız”, “Şimali Amerika”, “Şimali Amerikada həyat”, “Cənubi Amerika”, “Cənubi Amerikada həyat”, “Afrika”, “Afrikada həyat”, “Avropa”, “Avropada həyat”, “Asiya”, “Asiyada həyat”, “Avstraliya və Okeaniya”, “Avstraliya və Okeaniyada həyat”, “Dünya bayraqları” adlı on dörd yarım bölməyə ayrılıb. Burada Şimali Amerika, qütb dairəsi, Şimali Amerikada sənaye, landşaft, iribuynuzlu mal-qara yetişdirilməsi, idman, musiqi, maşın sənayesi, yerli amerikalılar, Cənubi Amerika, Amazon meşələrində heyvanlar, təhlükədə olan ərazilər, Atakama səhrası, landşaft, məşhur cənubi amerikalılar, vəhşi təbiət, qida, turizm, sənaye, futbol, kənd təsərrüfatı, musiqi, Afrika haqqında məlumatlar, Saxara, dəyişkən landşaft, ənənəvi Afrika kəndləri, kənd təsərrüfatı, qida, sənaye, vəhşi təbiət, Avropa, Alp dağları, xilasedici it, Avropa İttifaqı, məşhur avropalılar, idman, musiqi, turizm, izdihamlı qitə, Asiya haqqında məlumatlar, Qanq, Delta, məşhur Avstraliyalılar, vəhşi təbiət və s. haqqında məqalələr yer alıb [2, s.126-155].

Ensiklopediyanın altıncı bölməsi “Mədəniyyət” adlanır. Burada on bir yarım bölmə verilib: “Dünya dinləri”, “Bayramlar”, “Dünya incəsənəti”, “Müasir incəsənət”, “Yazı və çap”, “Təhsil”, “Musiqi”, “Orkestr”, “Gəlin hərəkət edək”, “İdman”, “Memarlıq”. “Dünya dinləri” bölməsində xristianlıq, iudaizm, səmavi dinlər, islam, quran, tövrat, siqhizm, hinduizm, buddizm, şamanizm, konfutsiçilik, aborgenlərin dini inancları və s. haqqında məqalələr əksini tapıb.

Sonuncu bölmə “İnsan bədənini” adlanır. Bura on yarım bölmə daxil edilib: “Sənin bədənini”, “Sümükler”, “Bacarıqlı əzələlər”, “Qan dövrəni”, “Düşün! Hərəkət et!”, “Dünyanı hiss etmə”, “Tənəffüs”, “Qida axını”, “Həyatın başlanması”, “Sağlam qal”.

Nəticə

Məlum olur ki, müstəqillik illərində uşaq ensiklopediyalarının nəşri və redaktə məsələlərində xeyli irəliləyişlər əldə olunub. Belə ki, nəşriyyatlar tərəfindən uşaqlar üçün müxtəli növlü ensiklopediyalar çap edilmişdir. Bu nəşrlər təbii ki, nöqsansız deyildir. Bu nəşrləri təhlil etmək, mövcud nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkrar səhvlərə, yanlışlıqlara yol verməmək üçün redaktordan səriştə və bacarıq tələb edilir. Fikrimizcə uşaq ensiklopediyalarının tərtibində, nəşrə hazırlanmasında ixtisaslaşmış nəşriyyatlara bu işi həvalə etmək daha məqsədəuyğun olardı. Çünki uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş ensiklopediyaların nəşri çox çətin, mürəkkəb və məsuliyyət tələb edən işdir.

Ölkəmizdə uşaq ensiklopediyalarının nəşr edilməsində “Qanun” və “Əli və Nino” nəşriyyatlarının müştərək layihələrinin rolu böyükdür. Uşaq ensiklopediyalarında illüstrasiyaların hazırlanması mətnin qavranılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Illüstrasiyaların tərtib edilməsi işini əvvəllər rəssamlar icra edirdisə, indi bu iş nəşriyyatda

DOI:10.30546/gdu.2023.91-94

fəaliyyət göstərən dizaynerlərə həvalə edilir. Dizaynerlərin tərtib etdiyi illüstrativ materiallar bəzən uğurlu, bəzən isə uğursuz alınır. Ensiklopediyaların tərtibində şriftləri düzgün seçilməsi, tərtibata daxil edilməsi də vacib məsələlərdən biridir. Uşaq ensiklopediyalarının nəşrində şriftlərin düzgün seçilməsi mətnlərin rahat, rəvan oxunması üçün olduqca vacibdir.

Ensiklopedik nəşrlərin çapa hazırlanmasında üz qabığının düzgün tərtib olunması da vacib məsələlərdən biridir. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş ensiklopediyalarda mövzuya uyğun olaraq, qabığının işlənməsi həm bədii tərtibat redaktorunun, həm də dizaynerin müştərək işinin nəticəsi kimi ortaya çıxır. “Qanun” və “Əli və Nino” nəşriyyatlarının müştərək layihələri olan “Yeni uşaq ensiklopediyası” və “Böyük uşaq ensiklopediyası”larının hər biri super cildə verilib. Bu da onun uşaqların ehtiyatsız davranmasında mühafizə olunması üçün vacib şərtlərdən biridir. Uşaq ensiklopediyalarının supercildə nəşr edilməsi təqdirəlayiqdir. Baxmayaraq ki, bu, nəşriyyat xərclərinin artmasına səbəb olan faktorlardandır.

Ədəbiyyat

- 1.Quliyeva, S. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı. – Bakı: “Təhsil”, 2006. -176 s.
- 2.Yeni uşaq ensiklopediyası. – Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, “Əli və Nino” nəşriyyatı. 2016.-300

СОСТОЯНИЕ ИЗДАНИЯ ДЕТСКИХ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ

Эльмеддин Бехбуд
Резюме

Статья о «Новой детской энциклопедии», изданной совместно издательствами «Ганун» и «Али и Нино». В энциклопедии 10 разделов и 130 подразделов. Вопросы содержания и художественно-технического оформления энциклопедии, затронутые в статье, были подробно проанализированы на конкретных примерах. В статье упоминается роль частных издательств в выпуске этих энциклопедий. Недостатки, выявленные на основе включенных в анализ энциклопедических изданий, были выделены исследователем, а вместе с тем выдвинут ряд предложений и рекомендаций.

THE STATE OF PUBLICATION OF CHILDREN'S ENCYCLOPEDIAS

Elmeddin Behbud
Summary

An article about the "New Children's Encyclopedia", published jointly by the publishing houses "Ganun" and "Ali and Nino". The encyclopedia has 10 sections and 130 subsections. The issues of the content and artistic and technical design of the encyclopedia, touched upon in the article, were analyzed in detail using specific examples.

The article mentions the role of private publishers in the production of these encyclopedias. The shortcomings identified on the basis of the encyclopedic publications included in the analysis were highlighted by the researcher, and at the same time, a number of proposals and recommendations were put forward.

Rəyçi: dos. P.Kazımi
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının 14.06.23 tarixli iclası.
Daxil olduğu tarix 20 iyun 2023-cü il

I YELİZAVETA TÜDORUN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ NİDERLAND MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

t.ü.f.d. Məmmədova Yeganə Ehsan qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
yegana.mammadova68@mail.ru

Xülasə: Mövcud məqalədə XVI yüzilin ikinci yarısında Qərbi Avropanın beynəlxalq münasibətlər sistemində xüsusi yer tutan Niderland məsələsinin İngiltərənin xarici siyasətinə təsirindən bəhs olunur. Belə ki, bu zaman İspaniyanın tabeliyində olan Niderlandda milli-azadlıq hərəkatı gedirdi. Bütün qonşu dövlətlər kimi İngiltərənin də bu ölkədə öz maraqları vardı. Bu səbəbdən də, I Yelizaveta özünün xarici siyasətində Niderland məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Açar sözlər: Yelizaveta Tüdor, Niderland, xarici siyasət, İngiltərə, beynəlxalq münasibətlər

Ключевые слова: Елизавета Тюдор, Нидерланды, внешняя политика, Англия, международные отношения

Key words: Elizabeth Tudor, the Netherland, foreign policy, England, international relations

Yelizaveta Tüdorun (1558-1603) hakimiyyəti dövründə İngiltərə hökumətinin xarici siyasətində aparıcı istiqamətlərdən biri də Niderland məsələsi olmuşdur. XVI əsrdə Avropanın iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş regionu olan Niderland ispan monarxiyasının tərkibinə qatılmışdı və ispan ağalığı ölkənin inkişafı yolunda başlıca maneəyə çevrilmişdi. Bu isə son nəticədə Niderlandda ispan ağalığına qarşı milli-azadlıq hərəkatının başlamasına gətirib çıxardır. Niderlandda başlayan milli-azadlıq hərəkatı Qərbi Avropada qüvvələr nisbətinə ciddi Qərbi Avropada qüvvələr nisbətinə ciddi təsir göstərmişdir. Çünki burada üç böyük dövlət: İspaniya, Fransa və İngiltərənin iqtisadi, siyasi və strateji maraqları toqquşurdu. Niderlandda üsyan başladıqdan sonra mürəkkəb hərbi və diplomatik mübarizə başlayır ki, İngiltərə bunda fəal şəkildə iştirak edirdi. Belə ki, İngiltərə Niderlandla sıx iqtisadi əlaqələrin saxlanılmasında maraqlı idi. Bütün lazım olan müstəmləkə məhsullarını və isehlak edilən sənaye məmulatlarının əhəmiyyətli hissəsini İngiltərə əsasən Anterpervəndən əldə edirdi. Eyni zamanda XVI əsrin 60-cı illərində Niderland bazarına 80-90 minə qədər mahud topunu çıxarırdı.

1566-cı ilin avqustunda başlayan və Niderlandda milli-azadlıq hərəkatının ilk aktı olan ikona əleyhdarları üsyanı Qərbi Avropanın beynəlxalq aləmində qüvvələrin yerləşməsinə dəyişdirir və onların parçalanması prosesini sürətləndirir. Onun yatırılmasının ardınca Niderlandın hersoq Albanın ordusu tərəfindən işğalı və bununla əlaqədar mərkəzinin Niderlandda yerləşən Avropa ticarətinin pozulması İngiltərədə krallığın iqtisadi maraqlarına və dövlət təhlükəsizliyinə bilavasitə təhdid kimi qiymətləndirilirdi. Bununla əlaqədar olaraq ingilis-İspan münasibətləri qırılmağa başlayır. 1569-1571-ci illərdə İngiltərədə Vatikanla birlikdə İspaniyanın təşkil etdiyi katolik sui-qəsdlərinin açılıb boğulmasından sonra münasibətlər daha da gərginləşir (2, s. 202).

Niderland hadisələrinin təsiri ilə ingilis-fransız ziddiyyətləri arxa plana keçərək öz yerini iki dövlət arasında yaxınlaşmaya verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis-fransız yaxınlaşması olduqca qeyri-sabit idi və dəfələrlə silahlı münaqişə ilə əvəz olunmağa hazır olmuşdur. Lakin belə bir qeyri-sabitliyə baxmayaraq bu dövlətlər özlərinin xarici siyasət kombinasiyalarının əsas zərbəsini İspaniyaya qarşı yönəltdi.

1570-ci ilin başlanğıcında İngiltərə və Fransanın İspaniya ilə ziddiyyətləri elə bir dərəcəyə çatır ki, artıq ingilis-fransız ittifaqının yaradılması tamamilə vaxtı çatmış məsələ olur. Bu dövrdə ingilis diplomatiyasının nəzərində Niderlanddakı hadisələrin xarakteri məsələsi 70-ci illərin sonunda qazanacağı əhəmiyyətə malik deyildi və əsasən “İspan problemi”nin tərkib hissəsi kimi baxılırdı.

Bu zaman Yelizaveta sarayında Uolsinqem və Lester partiyası güclü idi. Onların ekspansionist məqsədləri diplomatik olaraq dini mülahizələrlə pərdələnirdi. 1570-ci ilin avqustunda Uolsinqem Parisdə İngiltərənin səfiri təyin edilir. Zadəganlaşmış burjua ailəsindən çıxmış, alovlu kalvinist, Mariyanın hakimiyyəti dövründə mühacirətdə olan Uolsinqem İspaniyanın barışmaz düşməni və Niderland tərəfdən İngiltərənin açıq çıxışının tərəfdarı idi (2, 202). Uolsinqemə verilən təlimatlarda Yelizavetanın Anjulu Henrixlə nikahı haqda əvvəl başlanmış danışıqları davam etdirmək və ingilis-fransız münasibətlərinin hər cəhətdən yaxşılaşmasına nail olmaq tapşırılmışdı (1, 205).

Nikah haqda gedən danışıqların alınmadığını görən Uolsinqem İngiltərə ilə Fransa arasında müdafiə və hücum ittifaqının bağlanması layihəsini irəli sürür. Eyni zamanda Yelizaveta ilə hersoq Alansonlu Fransisk arasında Niderlandın İngiltərə ilə Fransa arasında bölüşdürülməsi planının hazırlanması ilə müşayət olunan nikah layihəsində yaranır (2, 205).

Uolsinqem və onun partiyası İspaniyaya qarşı Niderlandda hətta hərbi müdaxiləyə qədər ən fəal əməliyyatlara tərəfdar idi. Belə ki, burada İspaniyanın ən zəif yerlərini görürdülər. II Filippin qüvvələrini Niderlandda buxovlamaqla İngiltərə bununla onun müstəmləkə mülklərinin və dəniz kommunikasiyasının müdafiəsini zəiflədər və ingilis kaperləri üçün daha geniş fəaliyyət təmin edərdi.

Fransada dini müharibələrin gedişində yaranmış növbəti sakitlikdən və hugenotların artan təsirindən istifadə edərək Oranı Vilhelmin diplomatik emissarı Nassaulu Lüdovik fransız kralı IX Karl və onun diplomatik nümayəndələri ilə danışıqlar aparmağa başlayır. 1571-ci ilin yayında bu danışıqlar artıq Niderlandın bölüşdürülməsinin konkret planı formasını alır. Flandriya və Artuanı Fransaya vermək, Brabant və bir sıra digər vilayətləri İmperiyaya birləşdirmək, Oranlı Vilhelmi Brabant kürfürstü etmək, Hollandiya və Zelandiyanı isə İngiltərəyə aid etmək nəzərdə tutulurdu (2, 205).

Eyni zamanda İngiltərənin dəstəyinə nail olmaqdan ötrü Nassaulu Lüdovik Parisdəki ingilis nümayəndəsi ilə də danışıqlar aparırdı. Sonuncunu IX Karlla apardığı danışıqların məzmunu və hazırlanan 1572-ci il hərbi kampaniyasının planı ilə tanış edərək İspaniyanın İngiltərəyə münasibətdə barışmaz düşmənçiliyə və Flandriya ekspedisiyasında təkbəşinə iştirak edəcəyi halda Fransanın İngiltərə üçün təhlükəli olan son dərəcə güclənməsinə işarə edərək öz tələblərini irəli sürür: İngiltərə Oranlı şahzadəyə hərbi və maliyyə yardımı göstərməli, onunla rəsmi ittifaq bağlamalı və admiral Qoukinsə İspaniyanın dəniz kommunikasiyalarına zərbə vuracaq əməliyyat əmri verməli idi (2, 206). Həmçinin protestant knyazlarının hazırlanan liqasına başçılıq etməklə İngiltərə Avropada əhəmiyyətli dərəcədə öz mövqeyini möhkəmləndirmək imkanını əldə edəcəkdi. Lakin İngiltərədə bu zaman Uolsinqem-Lester partiyası deyil, onlara əks mövqedə dayanan Berli partiyası hakim mövqeyə malik olduğu üçün Nassaulu Lüdovikin bu təklifinə olduqca ehtiyatla yanaşılır (2, 207).

Bundan başqa İspaniya ilə münasibətlərin daha da mürəkkəbləşməsindən ehtiyat edən və Fransaya inanmayan Yelizaveta 1572-ci ilin yazında xüsusi dekretlə ingilis limanlarında İspanlardan gizlənən dəniz gözlərini qovur. Bu hadisə öz ardınca böyük effekt doğurur. Dəniz gözlərinin Bril limanını tutmaları (1 aprel 1572-ci il) Hollandiya və Zelandiyada üsyanın ildırımsürətli uğurları yalnız Niderlanddakı siyasi şəraiti kökündən dəyişmir, həm də Avropadakı qüvvələrin ümumi yerləşdirilməsinə öz təsiri göstərir. 1572-ci il üsyanı İngiltərə

DOI:10.30546/gdu.2023.95-100

və Fransanı qarşılıqlı yardım haqda müdafiə ittifaq müqaviləsini bağlamağa tələsməyə məcbur edir və müqavilə 19 aprel 1572-ci ildə Bluada bağlanır (2, 207; 1, 165).

İngiltərə yalnız diplomatik tədbirlərlə kifayətlənməyərək Niderland işlərinə açıq silahlı müdaxilə etməyə də başlayır. Bu hersoq Albanın zülmünə qarşı məzlumlara yardım bəhanəsi adı maskalansa da əslində ingilis diplomatiyası Niderland işlərinə müdaxilə etməklə öz məqsədlərini həyata keçirməyə çalışırdı. İlk məsələ II Filippin İngiltərə daxilindəki təxribatçı fəaliyyətini sarsıtmaq, ikinci məsələ isə İngiltərənin Niderlanddakı iqtisadi və strateji maraqlarını təmin etmək idi.

Artıq 1572-ci il ilin yazında ingilis dəstələri Niderland ərazisinə çıxarılır və ilk gündən də ingilislərin “məhriban qonşuluq” yardımının xarakteri ortaya çıxır. İngilis diplomatiyası hər bir vasitə ilə ya Niderlandın II Filippin nominal ağalığı altında müstəqil vəziyyətini qorumağa çalışır, ya da onların ərazisində özünə sanballı bir hissə əldə etməyə çalışırdı. Bu İngiltərəyə tədricən Niderlandı tabe etmək imkanını verirdi. Eyni zamanda həmçinin Niderlandın Fransa tərəfindən işğalı imkanı təhlükəsindən İngiltərənin özünü təmin etməsinə səbəb ola biləcəkdə. Beləliklə, Niderlanda ingilis xarici siyasətinin obyektı kimi baxılırdı.

Fransada baş verən Varfolomey qırğını (24 avqust 1572-ci il) Qərbi Avropada siyasi vəziyyətin kökündən dəyişməsinə səbəb olur. İspaniya ilə təkbətək qalmış Yelizaveta II Filippə barışmaq məqsədilə istənilən güzəştə getməyə hazır idi. Bununla əlaqədar Niderlanddakı bütün ingilis qoşunları geri çağrılır. Niderlanddakı ispan nümayəndəsi ilə Nimvegen sazişi imzalanır (2 mart 1573-cü il). 2 il müddətinə bağlanmış bu sazişdə nəzərdə tutulurdu: 1) 1 aprel 1573-cü ildən qarşılıqlı dostluğun və ticarətin bərpa edilməsini; 2) düşmənçilik fəaliyyətilə məşğul olan siyasi mühacirlərin hər iki tərəfdən qovulmasını; 3) dənizlərdə quldurluğa son qoyulmasını; 4) əvvəllər keçirilmiş müsadirələrdə hər iki tərəfə dəymiş ziyanları ödəmək haqda danışıqların aparılmasını (2, 209).

Beləliklə, 70-ci illərin birinci yarısında İngiltərə ilə İspaniya arasında yaxınlaşma başlayır. Yelizaveta öz təbəələrinə “qiyamçı əyalətlərlə” əlaqə saxlamağı belə qadağan edir (4, 78). Lakin ingilis-ıspan münasibətlərində yaxınlaşma uzun sürmür. İspaniya ilə sövdələşməklə Niderlanda fransız ekspansionist planlarını neytrallaşdırmaq mümkün olmadıqda ingilis diplomatiyası yenidən müəyyən vəsait hesabına İngiltərənin Niderlandla bağlı layihələrini həyata keçirəcək marionetkalar axtarışına başlayır. İngilis diplomatiyası imperiya qrafı Pfalslı İoann Kazimir və Yelizavetaya adaxlı hesab olunan hersoq Anjulu Fransisk üzərində dayanır (3, 74).

Artıq 1575 və 1578-ci illər arasında İngiltərədə Niderlanda yalnız İngiltərənin olduqca mühüm iqtisadi və strateji maraqlarının olduğu ölkə kimi deyil, həm də inqilab baş verən ölkə kimi münasibət müəyyənləşir. Bu dövrdən başlayaraq İngiltərənin Niderlandda inqilabi qüvvələrin və milli-azadlıq demokratik hərəkətinin boğulmasına yönəlmiş siyasəti tam müəyyənlik əldə edir. Belə bir şəraitdə hər iki rəqib saray partiyalarının (Lester – Uolsinqem və Berli) siyasi məqsədləri bir-birindən çox az fərqlənirdi. Hər iki partiya Niderlandda ingilis iqtisadi və hərbi maraqlarının təntənəsini təmin etməyə, İngiltərəni İspaniyanın fitnə-fəsadlarından qorumağa, fransız ekspedisiyasını Flandriyada təcrid etməyə, gələcəkdə Niderlandın özləri üçün təhlükəli rəqibə çevrilməməsindən ötrü buradakı radikal-burjuaziya və xalq hərəkətini boğmağa çalışırdı. Onlar yalnız öz məqsədlərinin həyata keçirilməsi metodlarında ayrılırdılar. Berli partiyası bu məsələləri mürəkkəb diplomatik manevrlər və üçüncü şəxslərin vasitəsilə həyata keçirmək istəyirdisə, Lester – Uolsinqem partiyası ehtiyatlılığı bir kənara ataraq Niderlandda “qayda-qanunun” yaradılmasına tərəfdar idi (2, 212).

1578-1582-ci illərdə ingilis diplomatiyası öz qarşısında aşağıdakı əsas məsələləri qoymuşdu: Fransanı İspaniya ilə açıq münaqişəyə cəlb etmək və öz üzərində arbitr rolunu

DOI:10.30546/gdu.2023.95-100

saxlamaq; Portuqaliyada gedən sülalə mübarizəsindən istifadə edərək bu ölkənin müstəmləkələrini ələ keçirmək; Niderlanddakı fransız ekspedisiyasını ingilis siyasətinin məcrasına yönəltmək; “milli” irticaçı və mühafizəkar partiyalarla, ilk növbədə isə oranjistlərlə ittifaqda Niderlandda inqilabi-demokratik hərəkəti boğmaq (2, 212).

İngilis diplomatiyası bütün bu məsələləri üçüncü şəxslərin əli ilə həyata keçirmək və bu zaman nəyin bahasına olursa-olsun İspaniya ilə bilavasitə hərbi münaqişədən qaçmaq istəyirdi. Uzun müzakirədən sonra Anju hersoqunun namizədliyi üzərində dayanılır. Onu Yelizaveta ilə nikah haqda danışıqların aktivləşdirilməsi və pul təklif olunması ilə öz tərəflərinə çəkmək nəzərdə tutulurdu. Hersoqun Yelizaveta ilə nikahı perspektivi fransız sarayını təskin edir və Fransanın xarici siyasətini İngiltərə üçün lazımi istiqamətə yönəltməyə imkan verirdi. İngiltərə bu zaman Fransanı İspaniya ilə müharibəyə cəlb etmək və bundan özü üçün faydalanmağa çalışırdı. Bundan sonra İngiltərə ilə Fransa arasında diplomatik münasibətlər canlanır ki, bunun da əsasını Niderland məsələsi təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yelizavetanın Anju hersoqu ilə nikahın özünə heç vaxt ingilis hakim dairələri tərəfindən real imkan kimi baxılmamışdır və “nikah diplomatiyasında” yalnız öz məqsədlərinə çatmaq vasitəsini görürdülər.

Beləliklə, ingilis diplomatiyası nikah danışıqları və pul vəd etməklə Anju hersoqunu Niderlandda yürüş etməyə razı salır. Lakin fransız sarayı böyük narahatlıqla ingilis diplomatiyasının fəaliyyətini izləyir və aktiv surətdə yürüşün baş tutmamasına çalışırdı. Bu yürüşün baş tutacağı təqdirdə İspaniya ilə müharibənin qaçılmaz olduğu açıq idi.

1578-1579-cu illər yalnız ingilis-fransız danışıqlarının fəallaşması ilə deyil, həm də Avstriya Habsburqlarının xarici siyasət fəaliyyətinin aktivləşməsi ilə xarakterizə olunur. İmperiya özünün də iqtisadi və siyasi maraqlarının olduğu Niderlandda şəraiti Baş Ştatlar və Oranlı Vilhelmlə danışıqlar yolu ilə “nizamlamaq” üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək və bununla da İspaniyaya yardım göstərmək istəyirdi. Lakin imperiya vasitəçiliyi uğur qazanmır (6).

Portuqaliyada müharibənin başlanması (1580-ci ilin yayı) Flandriya yürüşünü arxa plana keçirir. İngiltərənin İspaniya ilə apardığı ticarət müharibəsində Portuqaliya məsələsi ön plana çıxır. Portuqaliya ekspedisiyasına birgə ingilis-fransız hazırlığı şəraitində Yelizaveta ilə Anju hersoqunun nikah müqaviləsi imzalanır (11 iyun 1581-ci il). Bunun ardınca Yelizaveta hersoqun Niderland ekspedisiyası ilə bağlı xərclərdən azad edilməsini və Gizlərin tərəfdarlarının müvəqqəti olaraq üstünlük əldə etdikləri Şotlandiyada güzəştlərin edilməsini tələb edir (2, 218).

Bu zaman ingilis diplomatiyası üçün əsas vəzifə nikah deyil, ingilis-fransız müdafiə və hücum ittifaqının bağlanması əsasında İspaniya ilə mübarizə təşkil edirdi. Flandriya ekspedisiyası da bu planın tərkib hissəsinə daxil idi və onun reallaşmasını təmin etmək tapşırılmışdı. Fransız diplomatiyası bu danışıqlarda qələbə qazana bilmir. Anju hersoqu demək olar ki, müqavimət göstərmədən İngiltərənin əsas tələblərini: nikahın təxirə salınmasını və ingilis-fransız ittifaqının nikaha qədər bağlanmasını qəbul edir (3, 87). Bundan sonra ingilis diplomatiyası Fransanı İspaniya ilə təkbətək qoyur.

Fransız sarayı İngiltərə ilə diplomatik mübarizədə məğlub olduğunu anlasa da İngiltərəyə Anju hersoqunun başçılığı ilə yeni səfirlik göndərməklə vəziyyəti xilas etmək qərarına gəlir. Lakin bu cəhd də uğursuzluqla nəticələnir. Yelizaveta nişanın pozulmuş hesab olunmasını hersoqa bildirir (7). 10 min funt və hərbi əməliyyatların aparılmasının sonrakı təxsis olunması vəd ilə hersoq İngiltərəni tərk edir (2, 221).

Yelizaveta fransız diplomatiyasının Gizlərin və İspaniyanın gizli surətdə təşkil etdikləri şotland hadisələrinə III Henrixin heç bir aidiyyəti olmamasına inandırmalarından istifadə edərək Şotlandiyadakı katolik partiyasını darmadağın edir. Eyni zamanda kraliça

DOI:10.30546/gdu.2023.95-100

görünməmiş inadkarlıqla Anju hersoqu ilə nikahın bağlanmasını tələb edir. Fransız diplomatiyası yenidən aldanır. III Henrix əgər İngiltərə hersoqun nikahının yaxud Niderland ekspedisiyasının nəticəsində İspaniya ilə müharibəyə cəlb olunacağı halda Yelizavetaya hərbi yardıma zəmanət verirdi. Bundan əlavə İngiltərəni Niderland ekspedisiyasını maliyyələşdirməkdən də azad edir (2, 221). Beləliklə, ingilis siyasətinin qarşısında olan məqsədlərə nail olduqdan sonra ingilis diplomatiyası qəti olaraq nikah məsələsini gündəlikdən çıxarır.

Anju hersoqunun Niderland yürüşü iflasa uğrayır. Lakin İngiltərənin Niderland məsələlərinə marağını məhv etməyərək Lester-Uolsinqem partiyasının mövqeyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Yelizaveta Niderlandın hakim oliqarxiyası taktikasının əvvəlki kimi qalmasından istifadə edərək ingilis-Niderland ittifaqının bağlanmasına nail olur. İngiltərə Niderlanda başda ingilis qubernatoru olmaqla beş min əsgər göndərməyi öz öhdəsinə götürür. Dövlət şurasına iki ingilis müşaviri daxil edilirdi. Hər iki tərəf rəqiblə separat danışıqlara getməməyə söz verirdi. İnqlabın beşiyi olan Bril və Flissinqen ingilis borcuna zəmanət adı altında İngiltərənin nəzarətinə verilir. Bundan başqa Hollandiyada ingilis tacirlərinin faydalandığı pul islahatı da keçirilir (2, 222).

1585-ci ildə 50 ingilis gəmisi Niderland sahillərinə yanaşır ki, bu da İngiltərənin açıq-aşkar Niderland işlərinə müdaxilə etməsi demək idi. İngilis baş komandanı qraf Lester hollandlardan Niderland Birləşmiş Əyalətlərinin Baş qubernatoru titulu qəbul edir (5). İngiltərə ilə ittifaq bütövlükdə Niderland üçün, xüsusən də holland burjuaziyası üçün Anju hersoqu ilə ittifaqdan daha təhlükəli idi. Çünki ingilis siyasətinin rəsmi kursu Britaniyanın iqtisadi maraqlarının və hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunması qayğısına qalırdı və lazım gələrdisə Niderland buna qurban veriləcəkdə.

Qeyd etmək lazımdır ki, Niderlandda inqilabi-demokratik qüvvələrin hakimiyyəti İngiltərə üçün ispan ağalığından daha təhlükəli idi. İngilis “puritan” partiyası siyasi ağalığa can atan holland ticarət burjuaziyasında özünün təhlükəli rəqibini və gələcəkdə qatı düşməni görürdü. Buna görə də ingilis diplomatiyası hər bir vasitə ilə onu zəiflətmək istiqamətini götürür. Yelizaveta Birləşmiş əyalətlərin Baş ştatlarından II Filipp qarşısında güzəştə getməyi tələb edir. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi ingilis mütləqiyyəti, ingilis burjuaziyası üçün irticaçı İspaniya inqilabi Niderlanddan daha az təhlükə törədirdi.

Ədəbiyyat

1. Мортон А. История Англии. М. 1950
2. Чистозвонов А.Н. Английская политика по отношению к революционным Нидерландам (1572-1585 гг.)-Средние века. Вып. 5, М. 1954
3. Черняк Е.Б. Тайны Англии. М. 1996
4. Штокмар В.В. Очерки по истории Англии в XVI веке. Л. 1957
5. <http://www.vestnik.com/issuts/2003/0514/win/dukhanina.htm-69k>.
6. <http://www.omsu.omskreg.ru/histbook/articles/y1998/a136/articles.html>
7. <http://www.uk.ru/history/tudors.html>.

К ВОПРОСУ О НИДЕРЛАНДАХ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ЕЛИЗАВЕТЫ I ТЮДОР

Мамедова Йегана Ехсан кызы

Резюме

Данная статья посвящена изучению внешней политике Англии времен Елизаветы Тюдор. Во второй половине XVI века вопрос о Нидерландах занимал важное место в системе международных отношений Западной Европы. В то время английская

внешняя политика уделяла особое внимание проблеме Нидерландов. В общем, текущая статья была посвящена этому вопросу.

**ON THE ISSUE OF THE NETHERLANDS IN THE FOREIGN POLICY OF
ELIZABETH I TUDOR**

Mammadova Egana Ehsan

Summary

This article is devoted to the study of the foreign policy of England during the time of Elizabeth Tudor. In the second half of the 16th century, the question of the Netherlands occupied an important place in the system of international relations in Western Europe. At that time, British foreign policy paid special attention to the problem of the Netherlands. In general, the current article was devoted to this issue.

Rəyçi: dos. V. Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 24 may 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 iyul 2023-cü il

**MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ TÜRK DÜNYASI MƏDƏNİ İRSİNİN
TƏBLİĞİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ KİTABXANASININ ROLU (1994-2010)**

Hacıyeva Mələk Xanım

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dissertantı

hmelek@hotmail.com

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi müstəqilliyin ilk illərində Türk dünyası mədəni irsinin təbliğində Azərbaycan Milli Kitabxanasının rolu (1994-2010) mövzusunı araşdırmaqdır. Eləcə də məqalədə Azərbaycan Milli Kitabxanasının beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində türk dövlətlərinin nəhəng kitabxanaları ilə mədəni əlaqələrindən və bu əlaqələrin inkişafına təkan verən qarşılıqlı əməkdaşlıq barədə müqavilələrə əsasən birgə fəaliyyətindən, beynəlxalq konfrans, seminar və treninqlərdə birgə iştirakından bəhs edilir. Tədqiqat aparılarkən müqaisə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Materialın tətbiqi əhəmiyyəti odur ki, Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və məşğələlərdə istifadə oluna bilər, tarix, kitabxanaşünaslıq sahələri ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.*

Açar sözlər: TÜRKSOY, Azərbaycan Milli Kitabxanası, türkdilli dövlətlər, beynəlxalq əməkdaşlıq

Ключевые слова: ТЮРКСОЙ, Национальная Библиотека Азербайджана, тюркоязычные государства, международное сотрудничество

Key words: TURKSOY, Azerbaijan National Library, Turkic states, international cooperation

Giriş

Bəşər mədəniyyətinin yaradılmasında böyük rolu olan türkdilli xalqlar hər zaman bu mədəniyyətin zənginləşməsinə böyük töhfələr vermiş, daima insan həyatının bütün sahələrində öz istedadını, biliyini, bacarığını göstərmiş, qəhrəmanlıq nümunələri, böyük tarixi-memarlıq abidələri, elmi ixtiraları, qiymətli bədii əsərləri və musiqisi ilə tarixin parlaq səhifələrini yaratmışlar. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması zəminində türkdilli xalqların müstəqil dövlətləri yaranır. Artıq SSRİ-nin tərkibindən çıxıb müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başlayan bu xalqlar yenidən hər sahədə olduğu kimi ədəbi-bədii, mədəni sahələrdə də əlaqələrin gücləndirilməsi uğrunda çalışırlar. Müxtəlif birliklər və ya təşkilatlar yaradır və onun nəzdində fəaliyyət göstərirlər. Belə təşkilatlardan biri də Türk Mədəniyyəti və İncəsənətinin İnkişafı Üzrə Beynəlxalq Təşkilat (TÜRKSOY) olmuşdur. TÜRKSOY Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşləri gedişində razılaşmalar əldə edilmiş və 12 iyul 1993-cü ildə Qazaxıstan Respublikasının Almatı şəhərində yaradılmışdır. Sonralar TÜRKSOY haqqında müqaviləyə müşahidəçi ölkələr simasında Başqırdıstan, Tatarıstan respublikaları, Şimali Kipr Türk Respublikası, Xakasiya, Tuva, Çuvaşiya və Qaqauz Yeri respublikaları da qoşulmuşlar [4].

Təşkilat türkdilli ölkələrin mədəniyyət və incəsənət sahəsində regional əməkdaşlığını həyata keçirir. Onun əsas məramlarından biri türk dünyasının görkəmli tarixi şəxslərinin, mütəfəkkir, şair və yazıçıların, habelə digər böyük şəxsiyyətlərinin bütün dünyaya tanıtılmasıdır. Bu məqsədlə təşkilat ümumtürk tarixinin mühüm hadisələrinin, türkdilli ölkələrin dil, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermiş görkəmli şəxsiyyətlərin ildönümlərinə həsr olunmuş yubileyləri, xatirə gecələrini və digər

DOI:10.30546/gdu.2023.101-105

kütləvi tədbirləri təşkil edir. TÜRKSÖY-un məqsəd və vəzifələri çərçivəsində beynəlxalq elmi konfransların, simpoziumların, diskussiyaların və s. keçirilməsi də mühüm yer tutur. Beynəlxalq YUNESKO təşkilatı 1994-cü ili dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinin şərəfinə “Məhəmməd Füzuli” ili elan etmiş və ölməz sənətkarın anadan olmasının 500 illik yubileyini ümumdünya miqyasında geniş şəkildə və yüksək səviyyədə keçirməyi qərara almışdır. Respublikamızda dahi şairin və əbədi məhəbbət tərənnümçüsünün anadan olmasının 500 illik yubileyinə hazırlıq işlərinə isə həmin qərarın elan olunduğu vaxtdan xeyli əvvəl başlanılmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev “Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi haqqında” 16 mart 1994-cü il tarixli fərmanından sonra isə bu sahədə görülən işlər yenidən nəzərdən keçirilmiş və ulu şairin ölməz adına layiq yubileyin təşkili üçün lazım olan bütün tədbirlər müəyyən edilmişdir. Həmin il dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubiley şənliklərinə məhz Türkiyədə başlanılması türkdilli ölkələrin bir araya gətirilməsi üçün gözəl şərait yaratdı. Bu, türk dünyası mədəniyyət və incəsənət xadimləri arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsinə təkan verdi. Daha sonra yubiley şənlikləri Bakıda 1996-cı ilin noyabr ayında TÜRKSÖY beynəlxalq təşkilatının VIII toplantısı ərəfəsində davam edir. Beləki, noyabrın 6-da günün I yarısında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin İclas salonunda türk dünyası yazıçılarının III qurultayı, günün II yarısında isə Rəşid Behbudov adına Dövlət Mahnı Teatrında TÜRKSÖY beynəlxalq təşkilatının VIII toplantısı keçirilir. Hər iki tədbirdə iştirak edən ulu öndər çox dərin və mənalı nitq söyləmişdir.

TÜRKSÖY beynəlxalq təşkilatının VIII toplantısında ümummilli liderimiz öz nitqində xüsusən TÜRKSÖY təşkilatını artıq beynəlxalq aləmdə öz yeri olan bir təşkilat kimi dəyərləndirmişdir. Onun 3 illik fəaliyyətinə yüksək qiymət verən ulu öndər bu təşkilatın ötən dövrdə böyük yol keçdiyini, yaxşı nailiyyətlər əldə etdiyini və onun böyük gələcəyi olduğunu həm türkdilli dövlətlərə, həm də dünyaya nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir [5, s.13-18].

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyinə Azərbaycan Milli Kitabxanası da öz töhfəsini vermişdir. Belə ki, Milli Kitabxana tərəfindən “Məhəmməd Füzuli əsərlərinin nəşri” adlı biblioqrafik göstərici (tərt. Fazil Məmmədov, elmi red. M.Müsəddiq) çap olunmuşdur. İki hissədən ibarət olan göstəricinin birinci hissəsində şairin əsərləri, seçilmiş əsərləri, ayrı-ayrı əsərləri, kitabları, musiqi bəslənmiş əsərləri, dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunmuş əsərləri, başqa xalqların dillərində nəşr olunmuş əsərləri bölmə və yarım bölmələrdə verilmişdir.

“Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında ədəbiyyat” adlanan II hissədə həyat və yaradıcılığı, ata yurdu və məzarı haqqında olan sənədlər əks olunur. “Köməkçi göstəricilər” adlanan hissədə isə materiallar 4 bölmədə və 84 yarım bölmədə verilmişdir. Göstəricidə əhatə olunan materiallar dünyanın 24 ölkəsinin 187 nəşriyyat və redaksiyasında hazırlanaraq 63 mətbəəsində çap olunmuşdur. Bura 21 müxtəlif xalqların dilində 650 müəllifin 2100-ə yaxın mənbəsi daxil edilmişdir [2].

Sonrakı illərdə də TÜRKSÖY təşkilatının belə mükəmməl fəaliyyəti türkdilli ölkələrin mədəniyyət sahəsində ayrı-ayrı təşkilatların, müstəqil qurumlarının yaranmasına səbəb olur. Kitabxana sahəsində belə bir təşkilatın yaranması məqsədilə 4-8 iyun 2007-ci il tarixində Türkiyə Respublikasının Ankara şəhərində Türk Cümhuriyyətləri Milli Kitabxana direktorlarının iştirakı ilə konfrans keçirilir. Konfransın əsas məqsədi türkdilli ölkələrin milli kitabxanalarının fəaliyyətini əlaqələndirən və onlar arasında qarşılıqlı işbirliyi qurulmasını təmin edən və türkdilli xalqların ortaq mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, əlyazmalarının tədqiqi üzrə layihələrin işlənməsini təmin edən bir qurumun yaradılmasından ibarət idi. Belə bir qurumun yaradılması qərarı hələ 2006-cı ilin dekabrında Türksöyün toplantısı zamanı Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm naziri cənab Əbülfəs Qarayevlə və Türkiyə

DOI:10.30546/gdu.2023.101-105

Cümhuriyyətinin Mədəniyyət və Turizm naziri cənab Atilla Koç tərəfindən irəli sürülmüşdür. Tədbirə Azərbaycan, Başqırdıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Tatarıstan və Türkmənistan dövlətləri dəvətlər almışdır. Azərbaycan tərəfi Milli Kitabxananın Məsləhət Şurasının sədri Xalq yazıçısı Ç.Abdullayev və direktor K.Tahirov təmsil edirdilər. Səfər çərçivəsində Qırğızıstan Milli Kitabxanası və Ə.Firdovsi adına Tacikistan Milli Kitabxanası ilə Azərbaycan Milli Kitabxanası arasında birgə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalanmışdır. Türkdilli ölkələrin Milli Kitabxana direktorlarının II konfransı Bakıda 2008-ci il noyabrın 18-də Milli Kitabxananın 85 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində keçirilmişdir. Həmin günlər yubiley tədbirləri çərçivəsində Avrasiya Kitabxanalar Assambleyası əməkdaşlıq təşkilatının ümumi iclasının keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Türkdilli ölkələrin Milli Kitabxana direktorlarının II konfransında Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Tatarıstan, Xakasiya və Başqırdıstan Milli Kitabxana rəhbərləri, rəsmi nümayəndələr iştirak edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının hər iki tədbirin iştirakçılarna - Türkdilli ölkələrin milli kitabxana direktorlarının konfransının və Avrasiya Kitabxanalar Assambleyası əməkdaşlıq təşkilatının ümumi iclasının iştirakçılarna müraciəti olmuşdur. Müraciətdə möhtərəm Prezident qeyd etmişdir: “Qloballaşan dünyada informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq müasirləşən milli kitabxanalar ölkələrin davamlı inteqrasiyası və xalqların qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin zənginləşməsi proseslərinə öz layiqli töhfələrini verməkdədir. Ümidvaram ki, konfransınızda müzakirəyə çıxarılan məsələlər və qəbul edilən qərarlar milli kitabxanaların xalqlarımızın mədəni sərvətlərinin yaşadılması və intellektual potensialının artırılmasında faydalı olacaqdır.” Daha sonra prezident müstəqil Azərbaycan dövlətinin dünya mədəni məkanına inteqrasiyasında türkdilli dövlətlərlə əməkdaşlığın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir [1].

Konfransda türkdilli ölkələrin vahid elektron kitabxana və elektron kataloqunun yaradılması məsələsi müzakirə olunmuş, hər bir ölkənin milli kitabxanasında türkdilli ölkələrin xüsusi guşəsinin yaradılması məsələsi qərara alınmışdır. Konfransda iştirak edən bütün milli kitabxanalardan yaradılacaq guşələr üçün yeni ədəbiyyatın göndərilməsinə dəstək olmaları xahiş olunmuşdur. Növbəti görüş 2009-cu il sentyabrın 8-də Qırğızıstanın Bişkek şəhərində Türkdilli ölkələrin milli kitabxanaları direktorlarının III yığıncağında olmuşdur. Yığıncaq Qırğızıstan Milli Kitabxanasının 75 illik yubiley tədbirləri çərçivəsində keçirilmişdir. Yığıncaqda ötən dövr ərzində görülən işlərdən söhbət açılmış, keçən konfransda qərara alınmış bir məsələ haqqında - Xakasiya Dövlət Kitabxanasında türkdilli ölkələrin guşələrinin yaradılması haqqında məlumat verilmiş və imkan daxilində hər bir milli kitabxanadan oraya ədəbiyyat göndərilməsi qərara alınmışdır. Konfransda 2015-ci ilə kimi türkdilli ölkələrin milli kitabxanalarının əməkdaşlığının əsas istiqamətləri təyin edilmiş, bu ölkələrin toplu kataloqunun yaradılması və türkdilli ölkələrin elm, tarix, mədəniyyət və dili haqqında məqalələrin mübadiləsinin təşkili məsələləri müzakirə olunmuş və qərarlar qəbul edilmişdir. Bu konfrans Türkdilli ölkələrin milli kitabxanalarının direktorlarını bir araya yığmaqla kitabxanalar arasında əlaqələri bir daha genişləndirmiş və əməkdaşlığı gücləndirmişdir.

2010-cu ilin TÜRKSÖY təşkilatı tərəfindən görkəmli başqırd türkoloqu, şərqşünas alim Əhməd Zəki Validi ili elan olunduğundan Azərbaycan Milli Kitabxanasında Əhməd Zəki Validi Toğanın anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, TÜRKSÖY, AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən bu konfransda Türkdilli ölkələrin nümayəndələri, milli kitabxana rəhbərləri, elm, təhsil nümayəndələri iştirak edirdi. Konfransda müasir türk

DOI:10.30546/gdu.2023.101-105

tarixşünaslığının banilərindən biri sayılan Əhməd Zəki Validi Toğanın həyat və elmi fəaliyyəti haqqında edilən geniş məruzə və çıxışların onun yaradıcılığının türk aləmində bir daha işıqlandırılmasında və təbliğində böyük rolu oldu. Ardıcıl olaraq 2010-cu ilin noyabr ayında Əhməd Zəki Validi Toğanın 120 illiyinə həsr olunmuş konfrans Krım Muxtar Respublikasının Simferopol şəhərində keçirilmişdir. Konfrans İ.Qasprinski adına Krım-Tatar Kitabxanasının yaradılmasının 20 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər çərçivəsində keçirilir. Bu konfransda da Azərbaycan Milli Kitabxanası öz maraqlı çıxışları və təklifləri ilə fəal iştirak edir. 2010-cu ilin dekabr ayında isə Azərbaycan Milli Kitabxanasında Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və TÜRKSÖY təşkilatının birgə layihəsi olan “TÜRKSÖY kitabxanası” seriyasından çap olunmuş «Məxdimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri» adlı kitabın təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Kitab 31 mart - 4 aprel 2009-cu ildə İstanbulda TÜRKSÖY təşkilatı tərəfindən təşkil olunan “Türk ləhcələri arasında uyğunlaşdırma çalışmalarının bugünkü durumu və qarşılaşan problemlər” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun tövsiyyələrinə və yekun bəyannaməsinə uyğun olaraq nəşr edilmişdir. Türkmənlərin ruhi dünyasının rəhbəri olan Məxdimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycanda da həmişə sevilmiş və böyük maraq hissi ilə oxunulmuşdur. Yerli mətbu orqanlarında onun şeirləri çap olunmuş, yaradıcılığı tədris olunmuş və həmçinin yaradıcılığı tədqiq olunaraq, haqqında dissertasiya işi də yazılmışdır. Təqdimatı keçirilən, Ankarada nəfis tərtibatla çap olunmuş Məxdimqulu Fəraqinin “Seçilmiş əsərləri” adlı kitabında (tərt. ed. Ramiz Əskər; red. Əli Şamil) şairin şeirlərinin təxminən yarısı toplanmışdır. Türk dünyasına kiçik bir töhfə olan bu kitab Məxdimqulu Fəraqiyə, türkmən ədəbiyyatına və bütövlükdə qardaş türkmən xalqına, onun qədim köklü və zəngin mədəniyyətinə olan məhəbbətdən irəli gələrək çap edilmişdir [3].

Nəticə

Azərbaycan Milli Kitabxanası daim TÜRKSÖY bayrağı altında birləşən dövlətlərlə sıx əməkdaşlığa hazır olmuş və bunu bu gün də müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Türk Cümhuriyyətləri Milli Kitabxana direktorlarının birliyi bu əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirib genişləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Bakı şəhəri, 17 noyabr 2008-ci il // Azərbaycan, 2008, 18 noyabr, s.1
2. Məhəmməd Füzuli əsərlərinin nəşri: biblioqrafik göstərici /Azərbaycan Respublikası. Mədəniyyət Nazirliyi, M.F.Axundov ad. Azərbaycan Dövlət Kitabxanası; tərt. ed. və xüsusi red. F.Məmmədov; elmi red. M.Müsəddiq; ixtisas red. M.Vəliyeva, D.Sadiqova, T.Yefimova. Bakı: Maarif, 1996.
3. Məxdimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri /tərt. ed. Ramiz Əskər; red. Əli Şamil. Bakı-Ankara, 2010, 448s.
4. Muxtarov Kamil. Azərbaycan Respublikası və TÜRKSÖY// [Elektron resurs]. URL: <http://onerjurnali.narod.ru/0002.htm>
5. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /H.Ə.Əliyev; burax. məs. R.Mehdiyev Əliyev, Heydər Əlirza oğlu Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri 1923-2003. K.8. Noyabr, 1996, mart, 1997. Bakı: Azər nəşr, 1998, 488s.

DOI:10.30546/gdu.2023.101-105

**РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В
ПРОДВИЖЕНИИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ТЮРКСКОГО МИРА В ПЕРВЫЕ
ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1994-2010)**

Гаджиева Мелек Ханум

Резюме

Основной целью статьи является исследование роли Национальной библиотеки Азербайджана в популяризации культурного наследия тюркского мира в первые годы независимости (1994-2010 гг.). В статье рассказывается о совместных культурных связях с библиотеками в области международного сотрудничества тюркских государств, придающих импульс развитию взаимного сотрудничества на основе контрактов о совместной деятельности, международных конференций, семинаров и участия в них. В ходе исследования использовались методы сравнения и анализа. Важность применения материала заключается в том, что его можно использовать на лекциях и занятиях в высших учебных заведениях, он будет полезен для интересующихся областями истории и библиотечного дела.

**THE ROLE OF THE NATIONAL LIBRARY OF AZERBAIJAN IN THE
PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE OF THE TURKISH WORLD IN THE
FIRST YEARS OF INDEPENDENCE (1994-2010)**

Hajiyeva Malak Khanum

Summary

The main purpose of the article is to investigate the role of the National Library of Azerbaijan in promoting the cultural heritage of the Turkic world in the first years of independence (1994-2010). Articles in the field of international cooperation of the Turkic states cultural ties and cooperation agreement on joint activities, joint participation in international conferences, seminars and workshops about giving impetus to the development of these relations is based on huge library of the Azerbaijan National Library. Comparison and analysis methods were used while conducted the research. The importance of the application of the material is that it can be used in lectures and classes in higher education institutions, it is useful for whom are interested in the fields of history and librarianship.

Rəyçi: t.f.d. S.Məmmədova

Kitابخanaşünaslıq kafedrası 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 16 iyun 2023-cü il

ARAZ ÇAYI VADİSİ ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN AŞKAR OLUNMUŞ DARƏVİ QURULUŞLU TİKİLİLƏR

Məcizadə Məcid İsgəndər oğlu

AMEA Arxeologiya Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azərbaycanın Orta əsrlər dövrü arxeologiyası şöbəsinin elmi işçisi

macizade81@bk.ru

Xülasə: Göstəriləndiyi kimi erkən tunc dövründə Araz çayı vadisinin əhalisi arasında evtikmə memarlığının inkişafı və səviyyəsi çox yüksək həddə qalxmışdır. Araz çayı vadisinin əsas tikinti materiallarını xırda daş və gil təşkil edir. Tikinti əsasən dairəvi şəkildə aparılırdı. Belə tikintilərin çoxu çayların sahillərində və hündür təpələrdə aparılırdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olub ki, bu evlər bir-birilərinə öncədən planlaşdırılmadan tikilmişlər.

Açar sözlər: Gil qarışıqlı məhlul, çiy kərpic, adi daş, çay daşı

Ключевые слова: Глинобит, Сырцовый кирпич, Камен, Булыжник,

Key words: Clay, Stone, Peebels, Air-brick

Araz çayı vadisi Türkiyənin Şərqi Anadolu, Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinin Araz çayı boyu bölgəsi və Qarabağın Araz çayına tökülən Quruçay və Köndələnçay bölgələrini o cümlədən İranın (Cənubi Azərbaycan) Azərbaycan Respublikası ilə sərhəd rayonlarını əhatə edir. Cənubi Qafqaz ərazisində Kür-Araz mədəniyyəti ilə tanınan İlk Tunc dövrü e.ə.IV-III minillikləri əhatə edir. Qeyd olunmalıdır ki, ilk dəfə elmdə Kür-Araz mədəniyyəti anlayışı tədqiqatçı B.A.Kuftin tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Araz çayı vadisi Erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş tikili qalıqları əsasən dairəvi qismən isə dördkünc quruluşa malikdirlər. Binaların tikintisi, inşasında əsasən adi daşlardan, çay daşlarından, çiy kərpicdən və o cümlədən saman qarışığı gil möhrədən istifadə olunmuşdur. Araz çayı vadisi bölgənin abidələrinin Erkən Tunc dövrü təbəqələrinin aşağı və orta tikinti qatlarından aşkar olunmuş tikililər əsasən dairəvi formaya malikdirlər. Həmin tikililərin inşasında müxtəlif növ materiallardan istifadə olunmuşdur. Dairəvi quruluşlu tikililərin bünövrəsi daş təməl üzərində, ya da bünövrəsiz olmaqla qurulmuşdur. Həmin tikililərin divarları adətən çiy kərpic, gil qarışıqlı möhrədən və ya adi daşlardan tikilmişdir. Dairəvi tikililər bəzən arakəsmələr vasitəsilə 2 hissəyə ayrılmışdır. Bir çox hallarda dairəvi quruluşlu evlər dördkünc formaya malik tikililər ilə tamamlanır. Dairəvi tikililərin ölçüləri müxtəlif olub diametrləri təxminən 4,5 metrədən 13 metrə çatır. Araz çayı vadisi İlk Tunc dövrü abidələrindən 50 çox dairəvi quruluşlu tikiliyə rast gəlinmişdir.

Araz çayı vadisi Erkən Tunc dövrü qədim yaşayış məskənlərindən üzə çıxan dairəvi quruluşlu tikililərin divarlarının bir qisminin inşaatında gil qarışıqlı möhrədən istifadə olunmuşdur. Həmin tikililərin diametri təxminən 3,5-7 metr olub, divarlarının qalınlığı 0,2-1 metr, hündürlüyü isə təxminən 0,19-0,30 metr təşkil edir. Tikililərin divarlarının hörülməsində əsasən adi və ya sarı rəngli yaxşı qarışdırılmış gil məhluldan istifadə olunmuşdur. Binaların bir hissəsi arakəsmələr vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə ayrılmışdır. Arakəsmələrin divarlarının qalınlığı təxminən 0,20-0,60 metr olub, çay daşı və ya adi daş bünövrə üzərində düzülərək gil qarışığından hörülmüşdür. Tikililərdən bəziləri dördkünc quruluşa malik artırmalara da malikdirlər. Tikililərin döşəməsi gil vasitəsilə səlis şəkildə suvanmışdır.

Bölgənin II Kültəpə abidəsinin XI tikinti qatında aşkar olunmuş təxminən 12-13 metr dərinlikdən üzə çıxarılmış istehsal xarakterli dairəvi tikili olduqca diqqətəlayiqdir (1, s.23-24, şəkl. 5). Həmin tikilinin bünövrəsi çay daşından düzülmüş, divarlarına gəldikdə isə gil qarışıqlı möhrədən düzəldilmişdir. Tikilinin diametri təxminən 7 m, salamat qalmış divarlarının eni 0,52 m, hündürlüyü isə 0,23 m-dir. Tikilinin otağının qərb hissəsində armudşəkilli və dördkünc

DOI:10.30546/gdu.2023.106-111

quruluşa malik, ocaqlara rast gəlinmişdir. Armudşəkilli ocağın diametri təxminən 30 sm olub, divarları gildən düzəldilmişdir. Ocağın içərisində üç ədəd şarşəkilli və iki ədəd yastı formaya malik daşa rast gəlinmişdir. İkinci ocaq isə dördkünc quruluşlu olub, daxili divarlarına gil suvanmışdır. Həmin ocağın salamat qalan hissəsinin eni 0,82, hündürlüyü isə 0,5 metrdir. Tikilinin Şimal Şərq hissəsində yaxşı oda davamlı gildən hazırlanmış ölçüsü 2 metr olan od peçinə təsadüf olunmuşdur. Peçin yanında qırmızı və boz rəngli keramika nümunələrinə rast gəlinmişdir (şək.1).

Divarları gildən hazırlanmış digər dairəvi tikili isə həmçinin bölgənin I Kültəpə abidəsindən XIII tikinti qatından təxminən 6,4 metr dərinlikdən üzə çıxarılmışdır (2 s., 98, şək. 13). Tikilinin təməli iri ölçülü kobud yonulmuş daşdan düzülmüşdür. Salamat qalmış divarının hündürlüyü 0,8-1,2 metr, qalınlığı isə 0,7 metr təşkil edir. Binaların diametri isə təxminən 13 metrdir. Bu bölgədən tapılmış ən iri ölçüyə malik dairəvi tikili hesab olunur. Tikilinin cənub hissəsində eni 1 metr olan qapı üçün nəzərdə tutulan keçid vardır. Qapı yerinin üzərində kiçik çuxuru olan qapının hərəkəti üçün nəzərdə tutulan dabana daşına təsadüf olunmuşdur. O.A. Həbullayevə fikrinə görə həmin tikilidən ümumi yığıncaqların və dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. (2, s. 98)

Azərbaycan ərazisində Erkən Tunc dövrü abidəsi hesab olunan Sərkərtəpə abidəsindən də dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunmuş dairəvi planlı tikiliyə rast gəlinmişdir (3, s. 20-32, tablo VII, şək. I). Divarları gildən hörülmüş həmin tikilinin diametri təxminən 5,4-5,8 metr təşkil edir. Tikilinin divarının şimal hissəsində gildən hazırlanmış səcdəgaha, səcdəgahın üzərində isə diametri 5 sm olan batıqla ifadə olunan təsfiyə rast gəlinmişdir. (3, s. 22-23, tabl VII, şək. I).

Tədqiqatçı D. Musayevin fikrincə həmin batıqla ifadə olunan təsvir günəş rəmzi olmuşdur. Maraqlıdır bu tipli təsvirlərə I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerindən aşkar olunan manqalların ağzının kənarında da təsadüf olunmuşdur. (4, s. 40)

Bölgənin I Kültəpə abidəsindən aşkar olunmuş gil məhlul ilə hazırlanmış dairəvi binalara əsasən abidənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsinin yuxarı tikinti qatlarında (1, s. 20-42) II Kültəpə abidəsində isə anoloji hazırlanma üsuluna və quruluşa malik tikililərə isə Kür-Araz mədəniyyəti dövrü təbəqəsinin aşağı tikinti laylarında təsadüf olunmuşdur.

Araz çayı vadisi bölgənin Erkən Tunc dövrü abidələrindən həmçinin divarları çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi tikililərə də təsadüf olunmuşdur. Həmin tikililərə daha çox İlk Tunc dövrü təbəqəsinə aid aşağı və orta tikili qatlarında təsadüf olunmuşdur. Tikililərin bünövrəsi əsasən daş, çay daşı və kərpicdən düzülmüşdür. Həmin binaların inşasında istifadə olunan kərpiclərin ölçüsü əsasən 42x25x12 sm-dir.

Binaların tikinti texnikası çox maraqlıdır. Kərpiclər divar boyu bir cərgədə cüt, bəzən isə köndələn şəkildə düzülmüşdür. Divarların qalınlığı çox vaxt kərpiclərin ölçülərinə müvafiq götürülmüşdür. Bununla belə, bölgənin II Kültəpə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən üzə çıxarılmış bəzi binaların hörgü texnikası özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, həmin tikililərdə divarların möhkəmliyini artırmaq məqsədi ilə cüt şəkildə düzülmüş kərpiclər müəyyən çıxıntılarla hörülmüşdür. (1, s. 20-42).

Bölgədən aşkar olunmuş kərpicdən hörülmüş dairəvi quruluşlu tikililərin divar qalınlığı təxminən 0,20-0,50 metr təşkil edir. Tikililər arakəsmələr vasitəsilə qeyri-bərabər bölgüyə malik otaqlara bölünmüşlər. Evin daha böyük olan qismində yaşayış, kiçik hissəsində isə anbar məqsədilə istifadə olunması ehtimal olunur. Arakəsmələr əsasən çiy kərpicdən və gildən hörülmüşdür. Arakəsmələrin divarları gil məhlul ilə bərkidilərək daş bünövrə üzərində tikilmişdir. Onların divarlarının qalınlığı təxminən 0,6 metr təşkil edir. Dairəvi tikililərin bəzən dördkünc quruluşa malik artırmalara malikdirlər.

DOI:10.30546/gdu.2023.106-111

Araz çayı vadisi ərazinin İlk Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi tikililərin diametri təxminən 5,5-8,5 metr təşkil edir. Tikililərin bəzilərində eni 1 metrə yaxın olan, qapı üçün nəzərdə tutulan keçidlərə təsadüf olunmuşdur. Binaların döşəmələri və o, cümlədən divarı hər iki tərəfdən gil ilə suvanmışdır. Tikililərdən bəzilərinin mərkəz hissəsində bina örtükləri üçün nəzərdə tutulan dirək yerlərinə rast gəlinmişdir. Bina örtüyü üçün nəzərdə tutulan dirək yerlərinə daha çox bölgənin I Kültəpə abidəsinin VII və X tikinti qatlarından üzə çıxarılmış binalarda da nəzərə çarpır (2, s. 82-104).

I Kültəpə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsinin 5-ci tikinti qatından üzə çıxarılmış kərpic bina xüsusi əhəmiyyətə malikdir. (2,s.91). Tikilinin otağının diametri 5,2 m-dir. O, gildən hörülmüş arakəsmə divarla iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdür. Divarın qalınlığı 18 sm, hündürlüyü isə 35-40sm dir. Həmin divarın mərkəz hissəsində otaqları bir-biri ilə birləşdirən 90 sm-lik qapı üçün nəzərdə tutulan giriş hissə vardır. Tikilinin böyük olan hissəsində diametri 45-50 sm olan çuxur aşkar olunmuşdur. Həmin otağın bəzi yerləri çınqıl daşı ilə, bəzi hissəsi isə gil ilə suvanmışdır. Dördkünc artırma cənub hissədən dairəvi tikiliyə birləşir. Artırma 70 sm-lik enində qapı keçidlə dairəvi tikiliyə birləşdirilmişdir. Həmin artırmanın divarları kərpicdən hörülərək, üzəri gil ilə suvanmışdır. Dördkünc artırmanın daxildən uzunluğu 2,45, eni 1,35 metr, divarlarının qalınlığı 20 sm, hündürlüyü isə 50 sm-ə bərabərdir. O.A. Həbubullayyevə görə dördkünc quruluşlu tikilidə ərzaq və təsərrüfat xarakterli əşyaların saxlanması üçün anbar kimi istifadə olmuşdur. (2,s. 91).

I Kültəpə abidəsinin Kür-Araz mədəniyyəti dövrü təbəqəsindən I tikinti qatından aşkar olunmuş dairəvi planlı kərpicdən hörülmüş tikilinin diametri təxminən 8,5 m-dir. Binanın divarının salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü təx 34-40 sm eni isə 32 sm-dir. Tikilinin döşəməsi gil ilə suvanmışdır. Tikili arakəsmə vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdür Həmin binanın kiçik otağından təsərrüfat xarakterli istifadə olunması ehtimal olunur. Maraqlısı odur ki, tikilinin divarlarının hörülməsində istifadə olunan kərpiclərin ölçüləri daha iri olmaqla 50x24x10 sm təşkil edir. (2,s. 83).

Araz çayı vadisi İlk Tunc dövrü qədim yaçayış məskənlərindən aşkar olunmuş dairəvi quruluşlu binaların bir hissəsinin divarları isə daşdan hörülmüşdür. Həmin tikililərə daha çox Araz çayı vadisi, Quruçay və Köndələnçay bölgəsində yerləşən Qaraköpəktəpə və Günəştəpə (5,s.31-39) abidələrin Kür-Araz mədəniyyəti dövrü təbəqəsinə aid A tikinti qatından və bir dənə olmaqla Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Ovçulartəpəsi abidəsində təsadüf olunmuşdur. (6,s.10)

Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidəsinin A tikinti qatında təxminən 7-yə yaxın dairəvi tikiliyə rast gəlinmişdir. Təxminən 4-ə yaxın dairəvi planlı tikili A tikinti qatının aşağı laylarında qeydə alınmışdır. (5,s. 31-39, şəkl 16).

Həmin tikililərin divarlarının hörülməsində qismən kobud yonulmuş adi daşlardan və kiçik çay daşlarından istifadə olunmuşdur. Tikililərin diametri təxminən 3,5-7 metr təşkil edir. Binalardan ikisinin mərkəzində tava dirəyi üçün nəzərdə tutulan dairəvi yastı daşlara təsadüf olunmuşdur. Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidələrindən aşkar olunmuş dairəvi daşdan hörülmüş binaların divarları və döşəmələri gil ilə suvandıqdan sonra qırmızı rənglə boyanmışdır. (5,s. 31-39)

Günəştəpə abidəsində aşkar olunmuş dairəvi bina xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tikilinin diametri iri ölçülü olub təxminən 7 m-dir. Binanın hörülməsində iri ölçülü kobud şəkilli daşlardan istifadə olunmuşdur (5,s.31-39,şəkl18). Divarların salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 0,70 metrdir. Tikilinin divar və döşəməsi gil ilə suvanmışdır. Binanın çıxışı cənuba tərəf istiqamətləndirilmişdir. Binanın otağının cənub-qərb divarı istiqamətində uzunluğu 2 m, eni 0,50 m, hündürlüyü 0,30 m olan gildən hörülmüş tikili aşkar olunmuşdur. Divarın çöl hissəsində həmçinin diametri 2 metr olan təsərrüfat quyusuna da təsadüf

DOI:10.30546/gdu.2023.106-111

olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan tikilinin daha iri ölçülü olması nəzərə alınaraq ondan tayfanın ümumi yığıncaqlarının keçirilməsi üçün istifadə olunması ehtimal olunur (şək,2). Aşkar olunmuş dairəvi divarları daşdan hörülmüş tikililərin çox hissəsi bir otaqlı evlər kimi xarakterizə olunur.

Ovçulartəpəsi abidəsindən aşkar olunmuş tikili xüsusi maraq doğurur (6,s. 10, şək 6). Belə ki həmin dairəvi evin diametri 7 metr olub, divarlarının şərq və qərb hissələri daşdan, cənub tərəfi isə kərpicdən inşa edilmişdir. Binanın eyni divarının hörülməsində daşdan və kərpicdən istifadə olunmasına gəldikdə isə Tədqiqatçıların fikrincə bu yamacda sürüşmənin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur (6,s. 10).

Ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz o cümlədən Azərbaycan ərazisində dairəvi quruluşlu tikili ənənəsi öz başlanğıcını hələ Neolit dövründən götürmüşdür. Belə ki, son zamanlar Kür çayının orta mənsəbində yerləşən Neolit dövrünə aid Göytəpə, Hacılamxanlı, Kiçiktəpə kimi qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində dairəvi planlı çiy kərpicdən hörülmüş binalara təsadüf olunmuşdur.

Hacılamxanlı abidəsindən üzə çıxarılmış dairəvi tikilili xüsusi maraq doğurur.Çiy kərpicdən hörülmüş bir birinə bitişik iki tikili quruluş baxımından ərəb səkkiz rəqəmini xatırladır. Tikililərdən birinin diametri 3 digərinin ki isə 5 metirdir (7,s.153-159 şək 4,5; 8,s.74-76)

Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi quruluşlu tikililərə Azərbaycan ərazisindən digər Erkən Tunc dövrü abidələrində də rast gəlinmişdir. Onlara Baba-Dərviş qədim yaşayış məskənində (5,s.34), Sərkərtəpə (3,s.20-32) abidəsində təsadüf olunmuşdur.

Analoji quruluşa malik tikililər Cənubi Qafqazın bir çox Erkən Tunc dövrü abidələrindən də məlumdur. Dördkünc quruluşlu artırmalara malik dairəvi tikililərə Elar, Şenqavit (5,s.34-35) kimi qədim yaşayış məskənlərində də rast gəlinmişdir.

Dairəvi quruluşlu tikililərə həmçinin Gürcüstan ərazisində yerləşən Kür-Araz mədəniyyəti dövrü yaşayış məskənləri olan Kvaçxelebi (9,s. 61),Xizannant qora (10, s.90-94) və s abidələrində təsadüf olunmuşdur.

Dağıstan ərazisində dairəvi quruluşlu tikililər İlk Tunc dövrü qədim yaşayış məskənləri olan Vəlikənt, Qayakənd, Makeqi, Qinçi, Qalqalati, Mamaykutan (11,s.175-177) və s abidələrdən aşkar olunmuşdur..

Dairəvi binalar Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Urmiya gölü hövzəsində yerləşən Göytəpə (12,s.147) və Yanıq-təpə abidələrinin (13,s.134-149) İlk Tunc dövrü təbəqələrindən də üzə çıxarılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Kür –Araz mədəniyyətinə aid qədim yaşayış məskənlərindən aşkar olunmuş dairəvi quruluşlu tikililərin mənşəyi məsələsi gəldikdə isə bəzi tədqiqatçılar Cənubi Qafqaz ərazisində dairəvi binaların yaxın şərqin arxitekturası ənənəsinin təsirindən yarandıklarını söyləmişlər(14,s.195-196). Lakin, Q.S.İsmayılzadə Cənubi Qafqazın İlk Tunc dövrü dairəvi binaların mənşəyi məsələsinə toxunarkən belə tikilili ənənəsinin gəlmə deyil məhz bölgənin qədim əhalisinin yerli arxitektura ənənələri ilə sıx bağlı olduğunu bildirmişdir (5,s.37).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz ərazisində dairəvi quruluşlu binaların hələ Neolit dövründən etibarən məlum olması faktı nəzərə alınsa fikrimizcə Kür-Araz mədəniyyətinə aid belə tikililərin mənşəyi gəlmə deyil məhz bölgənin qədim əhalisinin yerli memarlıq ənənələrindən yaranmışdır.

Cənubi Qafqaz ərazisində yerləşən Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrdən üzə çıxarılmış dairəvi binaların damlarının quruluşu məsələsi gəldikdə isə tədqiqatçıların bir çoxu belə tikililərin dam örtüklərinin dairəvi künbəzşəkilli olduğunu söyləmişlər. Belə ki, O.A.Həbibullayev I Kültəpə abidəsindən İlk Tunc dövrünə aid tikinti qatlarından məlum olan

DOI:10.30546/gdu.2023.106-111

dairəvi binaların bir çoxunun mərkəz hissəsində çalalara və ya dirək üçün nəzərdə tutulan iri yastı daşlara rast gəlinməsinə söyləyərək dairəvi tikililərin damlarının künbəzşəkilli olması fikiri ilə çıxış etmişdir. (15,s.34).

Digər tədqiqatçı Q.S.İsmayılzadəyə görə isə Qaraköpəktəpə qədim yaşayış məskəninin Kür-Araz mədəniyyətinə aid tikinti qatlarından aşkar olunmuş dairəvi tikililərin divarlarında içəriyə doğru əyriliyin olması faktı belə tikililərin dam örtüyünün künbəzşəkilli olmasını sübut edir (5,s.36).

Fikirimizcə Cənubi Qafqazın İlk Tunc dövrü qədim abidələrindən məlum olan dairəvi tikililərin dam örtükləri simmetrik baxımından tikilinin divarına uyğunluq təşkil edərək dairəvi künbəzşəkilli quruluşa malik olmuşdular ki, bu da öz növbəsində binaların təbiət hadisələri olan yağmura və ya zəlzələyə davamiyyətini təmin etmişdir.

Göründüyü kimi, artıq Erkən Tunc dövründə, Araz çayı vadisi qədim sakinləri arasında yaşayış tikintisi memarlığı ənənəsi özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məlumdur ki, Araz vadisi Erkən Tunc dövrü dairəvi tikili ənənəsi, sözsüz ki, mənşə etibarilə Cənubi Qafqazın Neolit dövrü memarlıq ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Araz çayı vadisi Erkən Tunc dövrü yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması məsələsinə gəldikdə isə, yaşayış məskənləri əsasən çay kənarlarında, təbii təpələr üzərində bir növ təssərrüfat və müdafiə üçün əlverişli yerdə salınmışdır. Qazıntılar nəticəsində yaşayış binalarına əsasən qeyd etmək olar ki, yaşayış məskənləri sıx tikililərdən ibarət olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Сеидов А.Г. Памятники куро-аракского культа Нахичевана Баку Билик. 1993, 164 с
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и Бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку, 1982, 304с
3. Мусаев.Д.Л. Серкерттепоселение эпохи ранней бронзы Баку. 2006, 160с
4. Vəli Baxşəliyev Naxçıvanın qədim tayfalarının mədəniyyəti Bakı. 2004
5. Исмаиладзе Г. Азербайджан в системе раппебронзовой культурной общности Кавказа. Баку. 2008, 304с
6. Baxşəliyev Vəli, Catherine Marro, Səfər Aşurov Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri) Bakı Elm. 2010, s3-21
7. Гулиев.Ф.Э. Процессы неолитизации в бассейне Средней Куры Институт Археологии, этнографии и антропологии Национальной Академии Наук Азербайджана Баку, Азербайджан 2021.с 146-167
8. Guliyev, F. & Y. Nishiaki (2012) Excavations at the Neolithic settlement of Göytepe, the middle Kura Valley, Azerbaijan, 2008–2009. . Proc. 7th CAANE, Vol. 3: Fieldwork and recent research, edited by R. Matthews and J. Curtis, pp. 71-84. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag p 72-79
9. Джавахшвили А.И. Глonti Л. Урбниси I. Тбилиси 1962. 101 с
10. Кивкидзе Я.А. Раннее бронзовое поселение хизаанант гора Тбилиси А.Н 1970, 96 s(gürcü dilində)
11. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века Махачкала. 1975, 415 с
12. Burton Brown. Excavations in Azerbaijan 1948 London 1951, 279 p
13. Burney C.A. The excavations at Jonic-tepe Azerbaijan, second preliminary report, Iraq, vol. XXVI, 1961, pp 138-153
14. Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я. Раннеземледельческие поселения северной Месопотамии. Москва, Наука, 1981 320 с
15. Həbibullayev. O. A. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı 1959, 134 с

THE ROUND PLAN HOUSES OF THE EARLY BRONZE AGE FOUND IN THE MONUMENTS OF THE ARAS VALLEY

Mejitoj Mecit Iskender

Summary

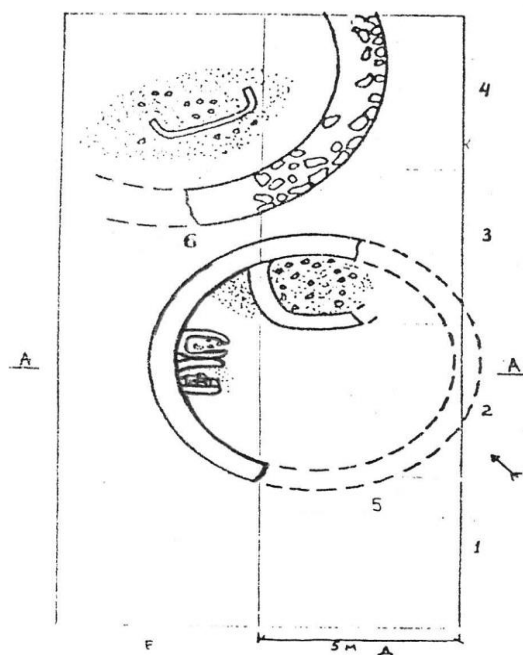
As it's mentioned above the architecture of dwelling building among the inhabitants of Aras valley had already reached its high level. The round plan building traditional of the region which we investigate was closely connected to Southern Caucasian architecture of Neolithic period according to its origin. In the building of round plan houses was mainly used air-brick, clay mixed mixture, simple stones and cobble-stones. As for the planning of settlements they were settled at the riversides and on the natural hills.

КРУГЛОПЛАНОВЫЕ ДОМА НАЙДЕННЫЕ В РАННЕБРОНЗОВЫХ ПОСЕЛЕНИЕ АРАКСКОЙ ДОЛИНЫ

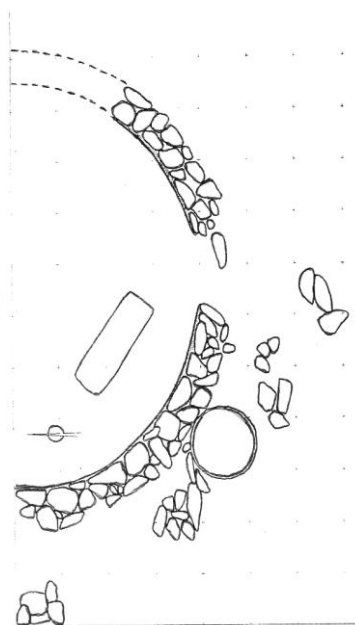
Меджидов Меджит Искендер оглы

Резюме

Как было показано выше в период ранней бронзы развитие и уровень домостроительной архитектуры среди жителей Аракской долины достиг своего высшего уровня. Традиция строительства круглоплановых жилищ изучаемой долины реки Аракс несомненно была связана архитектурными традициями Неолитического периода Закавказья. Основным строительным материалом для круглоплановых жилищ найденных в Аракской долине служил глинобит, сырцовый кирпич, камень и булыжник. В расчет планировки поселения большинство случаев они были застроены у рек или на естественно возвышающихся холмах. По археологическим раскопкам можно утверждать, что дома были плотно построены вплотную друг к другу без определенной планировки.

Şəkil 1

Şəkil 2

Rəyçi: prof. A.M. Məmmədov və dosent M.M. Hüseynov

Azərbaycanın Orta əsrlər dövrü arxeologiyası şöbəsinin 7 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 iyun 2023-cü il

**AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ TƏHSİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ (1991-2001-ci illər)**

Hüseynova Günel Fariz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gunel_huseynova_91@inbox.ru

Xülasə. Müstəqilliyini yenidən əldə edən Azərbaycan Respublikası, təkcə siyasi-diplomatik və hərbi münasibətlərinin deyil, həmçinin beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edən əlaqələrini inkişaf etdirməyə başlamışdır. Təhsil, elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə beynəlxalq münasibətlərini yenidən təşkil edən və sürətlə inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası üçün qardaş Türkiyə Respublikası ilə bu sahələr üzrə münasibətlərin inkişafı prioritet xarakter kəsb etmişdir. 1992-ci ildən etibarən Türkiyə-Azərbaycan təhsil münasibətləri qeyd olunun sahələr üzrə möhkəm təməllər üzərində inşa edilmiş və sürətlə inkişaf etmişdir. Bu inkişafın əsasını qeyd olunan dövrdə tərəflər arasında imzalanmış bir sıra beynəlxalq müqavilələr təşkil etmiş və həmin müqavilələr münasibətlərin sürətlə inkişafına zəmin hazırlamışdır. Bu tədqiqat işində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında 1991-2003-cü illərdə elm və təhsil sahəsində imzalanan müqavilələr və bu müqavilələrə əsaslanan münasibətlər tədqiq edilmişdir.

Mövzu tədqiq edilərkən, iki dövlət arasında təhsil sahədə bağlanmış müqavilələr, mövzuya dair elmi əsərlər, məqalələr və statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın başlıca elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada müstəqilliyin ilk onilliyində Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında siyasi-diplomatik münasibətlərin kölgəsində qalan təhsil əlaqələri araşdırılmış, əldə olunan nəticələrin təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın başlıca elmi nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinin inkişafının təhsil sahəsi, hər iki dövlətin rəsmi dairələri tərəfindən siyasi-diplomatik və hərbi-strateji münasibətlər qədər həmişə diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin iki ölkənin müvafiq sahə üzrə əməkdaşlığının inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev dövründə güclü hüquqi əsaslar üzərinə qurulan Azərbaycan-Türkiyə təhsil əlaqələri imzalanan bir sıra yeni beynəlxalq müqavilələrlə getdikcə təşkilati xarakter almağa başlamış və digər türk dövlətlərini də əhatə etmişdir.

Açar sözlər. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, Azərbaycan-Türkiyə təhsil əlaqələri, Azərbaycan-Türkiyə mədəni münasibətləri

Ключевые слова. Азербайджано-турецкие отношения, Азербайджано-турецкие отношения в сфере образования, Азербайджано-турецкие культурные отношения

Key words. Azerbaijan-Turkey relations, Azerbaijan-Turkey educational relations, Azerbaijan-Turkey cultural relations.

Giriş. 1960-cı illərdən etibarən Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri Sovet İttifaqı-Türkiyə münasibətlərində yaşanan yumşalma prosesinə paralel olaraq iqtisadi, elmi, texniki və mədəni baxımdan yenidən qurulmağa başladı və Sovet İttifaqının dağılmasına qədər davam etdi. Türkiyə-Azərbaycan təhsil əlaqələri üçün də eyni yanaşmanı demək mümkün deyil. İki ölkə arasında təhsil sahəsində münasibətlərdə ilk addımlar 1980-ci illərin sonunda və 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması zamanı atıldı. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin təhsil sahəsində bu qədər gec qurulmasının səbəbləri arasında ideoloji fərqi və iki ölkənin fərqli siyasi-hərbi qütblərdə olmasını göstərə bilərik. Türkiyə üçün Sovet İttifaqı ilə təhsil sahəsində əlaqələr kommunist ideologiyasının təsiri altında olan sovet təhsilinin Türkiyədə təsirini artırdığı halda, Sovet İttifaqı üçün Türkiyədə təhsil alan gənclərin, xüsusən də müsəlman-

DOI:10.30546/gdu.2023.112-117

türklərin gənclik Türkiyənin təsiri altına düşdü. Bu totalitar rejimin ağır anti-demokratik təcrübələrini anlamaq demək idi. Ona görə də təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafı hər iki tərəf üçün qəbul edilməz narahatlıqlar yaradardı. Bu səbəbdən 1960-1990-cı illəri əhatə edən dövrdə Türkiyə-Azərbaycan təhsil əlaqələrindən danışmaq mümkün deyil. Mədəniyyət sahəsində, aşağıda ətraflı araşdıracağımız kimi, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafı 1960-cı illərin sonlarında qurulmuş və tədricən nəzarətli şəkildə genişlənməmişdir. Ona görə də 1990-cı illərdə iki ölkənin mədəni əlaqələrində müəyyən yığılmadan danışmaq olar.

Azərbaycan-Türkiyə təhsilinin ilk mərhələsi (1991-1993-cü illər). Azərbaycan-Türkiyə təhsil-mədəniyyət əlaqələrinin ən mühüm istiqaməti təhsildir ki, bu da öz nəticələri baxımından daha bariz və faydalıdır. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu sahədə böyük vüsət alıb. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayan bu inkişaf dinamikasının nəticələri bu gün aydın görünür. Bu gün danılmaz faktdır ki, dünyada gedən qloballaşmanın tələbi olan integrasiya prosesində iştirak etmədən, onun imkanlarından istifadə etmədən heç bir uğura nail olmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, bu proseslərdə iştirak birbaşa beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərinin bərqərar olmasına öz töhfəsini verir.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında hər sahədə olduğu kimi, təhsil sahəsində də əlaqələrin formalaşması və inkişafı hər iki ölkənin milli maraqları nəzərə alınmaqla qurulmuş, beynəlxalq hüquq normaları da nəzərə alınmışdır. hesab. Lakin unutmamaq olmaz ki, milliyyət dövlətlərarası münasibətlərin qurulmasında mühüm amillərdən biridir və bu amil qonşu dövlətlərin münasibətlərində də özünü göstərir. Azərbaycanla Türkiyə arasında münasibətlərin qurulması da belədir. Nəzərdən keçirilən dövrdə iki qardaş ölkə arasında hərtərəfli əməkdaşlıq prosesində bütün çatışmazlıqlara baxmayaraq, təhsil sahəsində əməkdaşlıq yüksək qiymətləndirilib. Beləliklə, yeni dövrdə Azərbaycan-Türkiyə təhsil əlaqələrinin əhəmiyyəti həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tərəfindən tam dərk edilmişdir. Bu kontekstdə təhsil sahəsində vahid siyasət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Türkiyə və Azərbaycan hakimiyyət orqanları bir tərəfdən ortaq məktəblərin açılması, digər tərəfdən isə latın əlifbasını yeni qəbul etmiş Azərbaycanın kitaba olan tələbatının ödənilməsi üçün birgə çalışıb. (Atmaca, 2007, s. 62).

Türkiyənin yeni qurulan türk dövlətlərindən fərqli təhsil sistemi olsa da, yeni dövrdə müasir ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi zərurəti bu sahədə əməkdaşlığı daha da sürətləndirib. Bu respublikalardakı ali təhsil müəssisələri çox vaxt standart ixtisasların tədris olunduğu qapalı sovet təhsil sisteminin bir hissəsi idi. Təhsil sahəsində əməkdaşlığın mühüm istiqamətləri tələbə mübadiləsi, müştərək ümumtəhsil məktəblərinin, liseylərin və universitetlərin yaradılmasıdır. 1991-2001-ci illər arasında Türkiyənin bir çox təhsil müəssisələri Türkiyə respublikalarının müvafiq qurumları ilə əməkdaşlıq protokolları imzalamış və bir çox ortaq layihələr həyata keçirmişdir. 1992-ci ildə Milli Təhsil Nazirliyi Xarici Təhsil Şöbəsi “Yuxarı sinif şagirdi” layihəsinin təşəbbüskarı oldu. Bu çərçivədə 1992-1993-cü tədris ili üçün Türkiyə ali təhsil müəssisələri yeni türk dövlətlərindən ilk tələbələr qəbul etdilər. (Memmedli, 2005, s. 191)

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi arasında imzalanmış müqaviləyə uyğun olaraq, təhsil sahəsində hərtərəfli əməkdaşlığa başlanılmış və tələbə mübadiləsi prosesinə başlanılmışdır. Bu mübadilələrə uyğun olaraq ilk illərdə qarşılıqlı olaraq 100 nəfər olmaqla hər iki ölkə tərəfindən tələbə mübadiləsi aparılacaq və sonrakı illərdə bu rəqəm 1000-ə çatdırılacaq. Müqaviləyə əsasən, Türkiyəyə göndərilən tələbələr otuz iki ali təhsil müəssisəsində təhsil alacaqlar. Azərbaycanda 1992-1995-ci illərdə 2500 türkiyəli tələbə ali təhsil alıb. Türkiyəyə ali təhsil almaq üçün göndərilən gənclərlə yanaşı, 1992-ci ildə Azərbaycandan 320 lisey şagirdi Türkiyənin müxtəlif liseylərinə göndərilib (<https://sesqazeti.az/news/mia/369664.html>). Bütün bu tələbə

DOI:10.30546/gdu.2023.112-117

mübadiləsi 1991-ci ildə iki dövlət arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq sahəsində imzalanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq həyata keçirilib. Bundan başqa, Türkiyənin Azərbaycanda açdığı Türk Anadolu Liseyində 221 şagird təhsilə başlayıb. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 02.05.01995-ci il tarixli hesabatında açıq-aydın görünür ki, sözügedən dövrdə Azərbaycana türk kapital qoyuluşu 600 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olmuşdur (Hüseynov, 2000, s. 5).

Münasibətlərin ilk illərindən təhsil sahəsində əməkdaşlığın hüquqi əsaslarının yaradılması üçün tərəflər arasında bir sıra saziş və protokollar imzalanıb. Belə hüquqi sənədlərdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 aprel 1992-ci il tarixli 662 və 208 nömrəli qərarları mühüm rol oynamışdır. 1992-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Təhsil Nazirliyi arasında imzalanmış müqavilədə tələbə mübadiləsini təhsil sistemlərinin bütün səviyyələrini əhatə etməyə imkan verəcək maddə var. Bu maddəyə əsasən, iki ölkə ilk illərdə tələbə mübadiləsi ilə bağlı qarşılıqlı razılığa gələ biləcək, onların sayını 100-ə, sonrakı illərdə isə 1000-ə çatdıracaq. Müqaviləyə əsasən, Türkiyəyə göndərilən tələbələr otuz iki universitetdə ali təhsil alacaqdılar (Süleymanov, 2010, s. 16). Bildirib ki, 1992-1993-cü tədris ilində Azərbaycanda 600-ü orta məktəb şagirdi olmaqla, 1400-ü ali məktəblərdə istifadə olunmaq üçün ümumilikdə 2000 tələbəyə 2000 təqaüd ayrılıb. Azərbaycan tərəfi bu fürsətdən böyük məmnunluğunu ifadə edib (Büyükbaş, 2017, s. 14-15). 1995-ci ildə xaricdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin sayı 2775 nəfər olub və onlardan 1853 nəfəri Türkiyə Respublikasında təhsil alıb. İki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq təkcə tələbə mübadiləsi ilə məhdudlaşmırdı. Azərbaycanda yeni dövrdə ixtisaslı kadrlara olan tələbatın ödənilməsinə xidmət edəcək yeni ali məktəblərin və liseylərin açılması sürətləndirilib. Belə məktəblərin açılması iki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın daha bir formasıdır.

İki ölkə xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşmasında elm və təhsil sahələrində əlaqələrin dəyişdirilməsinin vacibliyini nəzərə alan tərəflər bu sahədə bir çox elmi əməkdaşlıq müqavilələri imzalayıblar (Türkiyə ilə Türkiyə Cumhuriyyətləri və Türk Toplulukları arasında yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, 1992, s. 119). 1992-ci il mayın 3-də Bakı şəhərində imzalanmış “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Təhsil, Təlim, Ekspertiza xidmətləri, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq haqqında Saziş rəsmi qəzetlərdə dərc edilərək qüvvəyə minmişdir (Türkiyə Cumhuriyyəti ilə Azərbaycan Cumhuriyyəti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması, Resmi Gazete, 14 Temmuz 1992, Sayı 21284). Bu sazişin maddələrində tərəflər arasında təhsil, təlim, ekspertiza və məsləhət xidmətləri sahəsində əməkdaşlığın mühüm aspektləri tənzimlənir.

1990-cı illərin əvvəllərində təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Türkiyə Respublikası ilə yeni müstəqillik əldə etmiş türk dövlətləri və Rusiya Federasiyasına bağlı türk toplumları arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində hərtərəfli əməkdaşlıq prosesi başlanmışdır. Sözügedən əməkdaşlıq prosesinin hüquqi əsasını formalaşdırmaq üçün çoxsaylı sazişlər imzalanıb. 19 mart 1993-cü il tarixli Üçüncü Təhsil Konfransına hazırlıq məqsədi ilə türk cümhuriyyətlərinin təhsil nazirləri və türk icmalarının nümayəndələri tərəfindən yaradılmış və Rəyasət Heyətinin 2529 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş komissiya yoxlama və qiymətləndirmə aparmışdır. Qiymətləndirmə fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə təhsil əlaqələri baxımından əhəmiyyətli sayılacaq bəzi qərarlar qəbul edib (Türkiyə ilə Türk Cumhuriyyətləri və Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, 1993, s. 129). Türk Cümhuriyyətləri və Türk Toplulukları Tələbə Problemləri Komissiyasının 08 aprel 1993-22 aprel 1993-cü il tarixləri arasında apardığı araşdırmalar nəticəsində Türkiyədə təhsil alan tələbələrin ehtiyacları ödənilmiş və problemləri həll edilmişdir.

Azərbaycan-Türkiyə təhsili inkişaf edir (1993-2001-ci illər). Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, qısa müddətdə beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanması bilavasitə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Əliyevin gəlişi ilə Azərbaycan təhsilində yeni üfüqlər açıldı. Təhsil sistemi hərtərəfli inkişaf etməyə başladı. Ən əsas islahatların planlı şəkildə aparılması idi. Yeni pedaqoji ideyalar təhsilə yeniliklər etməyə başladı. Müstəqil Azərbaycanın təhsil sistemində sovet dövründən fərqli olaraq milli fikir, milli məfkurə ön plana çıxıb. Başqa sözlə, milli dəyərlərə, dünya standartlarına əsaslanan təhsil sistemi quruldu. Hazırlanmış “Təhsil islahatları üzrə Dövlət Proqramı” həm məzmun, həm də forma baxımından daha yaxşı təhsil sisteminin yaradılması üçün çox mühüm sənədlər idi. (Muxtarova, 2003, s. 107).

Yeni təhsil islahatları proqramında Azərbaycan təhsilinin dünyanın müasir təhsil sistemləri ilə əməkdaşlığı məsələsi xüsusi yer tuturdu. Əliyev bu baxımdan Avropa sisteminə böyük əhəmiyyət verib. Bu təhsil sistemləri ilə əməkdaşlıq üçün xüsusi layihələr hazırlanıb. Proqramlarda Türkiyənin təhsil təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi hər zaman vurğulanıb (Heydər Əliyev və Şərq, 2003, s. 315).

Heydər Əliyevin Azərbaycan ilə Türkiyə arasında bütün sahələrdə, xüsusilə elm, mədəniyyət və təhsil sahəsində müasir dünya standartlarına uyğun əməkdaşlığın qurulmasında və inkişafında böyük xidmətləri nəzərə alınaraq, o, Beynəlxalq Atatürk Mükafatı ilə təltif edilmiş, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev adına layiq görülmüşdür.

Nəticə. 1991-2003-cü illəri əhatə edən dövrdə iki ölkə arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Münasibətlərin inkişafında liderlər kimi, ölkələrin daxili vəziyyəti, regional və global proseslər də təsirli olub. Soyuq müharibənin yumuşama dövrünə girməsi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yenidən qurulmasında müəyyənədiçiləmi olmuşdur. Əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl və Bülent Ecevit kimi liderlərin xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Bugünkü Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin reallaşmasında adları çəkilən liderlərin münasibəti həlledici olub. Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinin inkişafının təhsil sahəsi, hər iki dövlətin rəsmi dairələri tərəfindən siyasi-diplomatik və hərbi-strateji münasibətlər qədər həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin iki ölkənin müvafiq sahə üzrə əməkdaşlığının inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev dövründə güclü hüquqi əsaslar üzərinə qurulan Azərbaycan-Türkiyə təhsil əlaqələri imzalanan bir sıra yeni beynəlxalq müqavilələrlə getdikcə təşkilati xarakter almağa başlamış və digər türk dövlətlərini də əhatə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. F.Atmaca, Türkiyə əlaqələri Ankara 2007, s. 62
2. <https://sesqazeti.az/news/mia/369664.html>
3. A.Süleymanov Türkiyə Azərbaycan təhsil əlaqələri, 2010, s. 16
4. Türkiyə ilə Türkiyə Cumuriyyətləri və Türk Toplulukları arasında yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, 1992, s. 119
5. Türkiyə Cumhuriyyəti ilə Azərbaycan Cumhuriyyəti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması, Resmi Gazete, 14 Temmuz 1992, Sayı 21284
6. Türkiyə ilə Türk Cumhuriyyətləri və Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler, 1993, s. 129
7. T.Muxtarova, Türkiyə Azərbaycan münasibətləri Bakı 2003, s. 107
8. Heydər Əliyev və Şərq, Bakı 2003, s. 315).
9. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə, Bakı 2000, s. 47

**ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
ОТНОШЕНИЙ (1991-2001 гг.)**

Гусейнова Гюнель Фариз кызы

Резюме

Восстановив свою независимость, Азербайджанская Республика начала развивать не только свои политико-дипломатические и военные отношения, но и отношения, охватывающие различные области международных отношений. Для Азербайджанской Республики, перестраивающей и стремительно развивающей свои международные связи в различных областях образования, науки и культуры, развитие отношений с братской Турецкой Республикой в этих областях стало приоритетным. С 1992 года турецко-азербайджанские образовательные отношения в указанных областях строятся на прочной основе и быстро развиваются. Основой этого развития стал ряд международных договоров, подписанных между сторонами в указанный период, которые заложили основу для бурного развития отношений. В данном исследовании были изучены соглашения, подписанные между Азербайджаном и Турцией в области науки и образования в 1991-2003 годах, и отношения, основанные на этих соглашениях.

При исследовании темы использовались договоры, заключенные между двумя государствами в сфере образования, научные труды по теме, статьи и статистические данные. Основная научная новизна исследования заключается в том, что были исследованы образовательные отношения между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой, которые в первое десятилетие независимости были омрачены политико-дипломатическими отношениями, и проанализированы результаты.

Основным научным результатом исследования является то, что образовательная сфера развития азербайджано-турецких отношений всегда находилась в центре внимания официальных кругов обоих государств, а также политико-дипломатические и военно-стратегические отношения. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев внес исключительный вклад в развитие сотрудничества двух стран в соответствующей сфере.

Азербайджано-турецкие образовательные отношения, заложенные на прочной правовой основе в эпоху Гейдара Алиева, с подписанием ряда новых международных договоров постепенно стали приобретать организационный характер и охватили и другие турецкие государства.

**DEVELOPMENT STAGES OF AZERBAIJAN-TURKEY EDUCATIONAL
RELATIONS (1991-2001)**

Huseynova Gunel Fariz

Summary

Having regained its independence, the Republic of Azerbaijan began to develop not only its political-diplomatic and military relations, but also its relations covering various fields of international relations. For the Republic of Azerbaijan, which is reorganizing and rapidly developing its international relations in various fields of education, science and culture, the development of relations with the fraternal Republic of Turkey in these fields has become a priority. Since 1992, Turkish-Azerbaijani educational relations have been built on solid foundations in the mentioned fields and developed rapidly. The basis of this development was a number of international agreements signed between the parties during the mentioned period, and those agreements laid the groundwork for the rapid development of relations. In this study, the agreements signed between Azerbaijan and Turkey in the field of

DOI:10.30546/gdu.2023.112-117

science and education in 1991-2003 and the relations based on these agreements were studied.

While researching the topic, the agreements concluded between the two states in the field of education, scientific works on the topic, articles and statistical data were used.

The main scientific novelty of the research is that the educational relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey, which were overshadowed by political-diplomatic relations in the first decade of independence, were investigated and the results were analyzed.

The main scientific result of the research is that the educational field of the development of Azerbaijan-Turkey relations has always been in the center of attention by the official circles of both states, as well as political-diplomatic and military-strategic relations. Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, has made exceptional contributions to the development of the cooperation of the two countries in the relevant field. Azerbaijan Turkey educational relations, which were established on strong legal foundations during the Heydar Aliyev era, gradually began to take on an organizational character with the signing of a number of new international agreements and included other Turkish states as well.

Rəyçi: dosent Cavid Bağırzadə

Sosial fənlər kafedrasının 16 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 19 iyun 2023-ci il

**İNFORMASIYANIN SEÇİLMİŞ YAYILMASI TARİXİNDƏN VƏ O DÖVLƏT
QULLUQÇULARINA KİTABXANA-İNFORMASIYA XİDMƏTİNİN ƏSAS
METODLARINDAN BİRİ KİMİ**

Dosent Kazımi Pərviz Firudin oğlu, Həsənova Aysel Vaqif qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

pkazimi@mail.ru, aysel.hasanova@admiu.edu.az

Xülasə: Məqalənin əsas məqsədi İnformasiyanın Seçilmiş Yayılması metodunun tarixini öyrənmək, onun dövlət qulluqçularına kitabxana – informasiya xidmətinin metodlarından biri kimi tədqiq etməkdir. Məqalədə tədqiqata dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidmətinin metodlarından hesab olunan İnformasiyanın Seçilmiş Yayılması metodu cəlb edilmişdir. İlk öncə bu metodun tarixi araşdırılır. Ardınca isə metodun texnologiyası öyrənilir. İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemi qarşısında duran tələblər araşdırılır. Məqalə yazılarkən təhlil və müqaisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tətbiqi əhəmiyyəti: material ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Məqalə kitabxanaçılıq, tarix, təhsil sahəsi ilə maraqlananlar üçün də faydalıdır.

Açar sözlər: dövlət qulluqçuları, tarix, kitabxana-informasiya xidməti

Ключевые слова: государственные служащие, история, библиотечно-информационная служба

Key words: civil servants, history, library and information service

Giriş

Dövlət qulluqçularının biliyinin artırılması, xüsusilə onların informasiya ilə təmin edilməsi vəzifəsi sosial institutlar olan kitabxanalar tərəfindən yerinə yetirilir. Dövlət qulluqçularının informasiya təminatı kitabxanalarda dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidmətinin səviyyəsindən asılıdır. Bu zaman dövlət qulluğunun özü və onun informasiya təminatının təhlili yolu ilə bu fenomenin hərtərəfli öyrənilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu hər hansı bir insan fəaliyyətinin yüksək effektiv və ictimai aktiv davranışının müəyyən şərtlərinin praktik şəkildə həyata keçirilməsini, dəstəklənməsini və təmin edilməsini nəzərdə tutur və dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidməti işinə hərtərəfli yanaşmağa imkan verir. Bu yanaşmaya əsasən, kitabxana-informasiya xidmətinin idarəetmə işini təşkil edən dinamik bir vasitə, tənzimlənən proseslər sistemi, vəzifəli şəxslərin informasiya təminatı məqsədi ilə xarakterizə edilə biləcəyi görünür. Bütün bunlar, məlumatın mahiyyətini və dövlət qulluğunun informasiya təminatını dövlət orqanı ilə xarici informasiya mühiti arasındakı informasiya axınına xarakterizə etməyə imkan verir. Sosial idarəetmə nöqteyi-nəzərindən dövlət qulluqçularının informasiya təminatının yalnız özünə xas olan daxili bir quruluşu var.

Dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidmətinin gündəlik praktikasındakı ən sadə və ən geniş yayılmış metod informasiya seçilmiş yayılması metodudur.

Əsas hissə

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemi termini ilk dəfə Amerikanın IBM şirkətinin əməkdaşı X.P. Lun tərəfindən 1958-ci ildə avtomatlaşdırılmış sistem kimi təklif edilmişdir. Alimə görə "İnformasiyanın seçilmiş yayılması, hər hansı bir mənbədən alınan yeni məlumatları aktual iş və ya maraq üçün istifadə olunma ehtimalı yüksək olan yerlərə yönəldən xidmətdir." (1, s. 61-62)

DOI:10.30546/gdu.2023.118-124

DÖST 7.73-96 standartına görə İnformasiyanın seçilmiş yayılması “informasiya istehlakçıların davamlı informasiya tələblərinə uyğun olaraq, informasiya axtarış sistemində yenidən ortaya çıxan məlumatların yayılması” şəklində təsvir edilir. (2, s. 2)

“Kitabxanaçının məlumat kitabı”nda informasiyanın seçilmiş yayılması aşağıdakı şəkildə xarakterizə edilir: “*Fərdi xidmət metodu mütəxəssislərə həm kitabxanaya daxil olan, həm də bibliografik mənbələr haqqında daima məlumat verməkdən ibarətdir.*” (3, s.154) Fərdi xidmətə aşağıdakı hallarda informasiyanın seçilmiş yayılması deyilir:

- razılaşdırılmış tezlikdə operativ həyata keçirilmişdir;
- iki kontura malikdir, yəni oxucu əvvəlcə bibliografik məlumatla təmin olunur və yalnız sonra onun tələbi ilə sənədlərin tam mətnləri verilir;
- abunəçinin ehtiyacları aydınlaşdırıldığı üçün əks əlaqə qəbzlərinin təhlilini təmin edir [3, s.154].

İSY tələbatçının, o cümlədən dövlət qulluqçusunun daimi müraciətinə uyğun olaraq kitabxanaya cari ildə daxil olan sənədlər barədə sistemli informasiya təminatı sistemidir. Bu sistem tələbatçını sorğusuna relevant sənədlərlə, onların surətləri ilə təmin edir.

İnformasiyanın seçilmiş yayılmasının əsas məqsədi oxucuların, o cümlədən dövlət qulluqçularının elmi, ictimai-siyasi, sosial biliklərini müasir səviyyədə saxlamağa kömək etmək, yerli və xarici elm, texnika və texnologiyanın nailiyyətləri nəzərə alınmaqla yeni elmi və ictimai-siyasi, sosial problemlərin qoyulması və onların səmərəli həlli üçün ilkin şərtlər yaratmaqdır.

Operativ kitabxana xidmətinin mütərəqqi formalarından biri olan bu sistem, dövlət qulluqçularının lazımı məlumatları axtarması üçün vaxt itkisini minimuma endirməyə və şübhəsiz ki, informasiya axtarışının səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- istifadəçilərə çatdırılan bibliografik informasiyanın maksimum dolğunluğu;
- sənədin annotasiyası;
- informasiyanın çatdırılmasının səmərəliliyi və qanunauyğunluğu;
- informasiya tələbatçısının daimi rəylərinin olması;
- istifadəçiyə sorğu daxil olduqdan dərhal sonra ilkin sənədlər və ya surətlərini təqdim etmək [4, s.4].

Bibliografik məlumatların maksimum dolğunluğu tələbi İSY rejimində dövlət qulluqçularına xidmət göstərərəkən xüsusilə vacibdir.

Seçimin tamlığını təmin etmək üçün aşağıdakılar nəzərdən keçirilir:

- 1) ilkin məlumat mənbələri - yerli və xarici ədəbiyyat üzrə sənəd axını;
- 2) ikinci dərəcəli məlumat mənbələri: sahəvi informasiya orqanlarının referativ jurnalları; siqnal nəşrlərinin bibliografik mənbələri; xarici və yerli məlumat bazaları [4, s.5].

Sənədin məzmunu annotasiya, sərlövhənin xarici dildən tərcüməsi, açar sözlər vasitəsilə açılır. Bu təkcə sənədin məzmununun soğruya relevantlığı baxımından qiymətləndirməyə imkan vermir, həm də təqdim olunan məlumatların faydalılıq dərəcəsi barədə nəticə çıxarmağa şərait yaradır.

Bibliografik informasiyanın çatdırılmasının tezliyi və müntəzəmliyi tələbi, dövlət qulluqçusunun maraqlandığı mövzu ilə bağlı yeniliklərlə vaxtında tanış olması zərurəti ilə əlaqədardır. Qeyri-müntəzəm informasiya axını və ya informasiyanın gecikməsi məlumatı faydasız və ya təsirsiz hala gətirir.

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemi üçün zəruri tələb, bibliografik məlumatların effektivliyini qiymətləndirməyə, dövlət qulluqçularına göndərilən sənədlər barədə bildirişlərin onların tələbinə uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verən etibarlı şəkildə təşkil edilmiş, daim işləyən sistemdir.

DOI:10.30546/gdu.2023.118-124

Sistemin təşkili aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

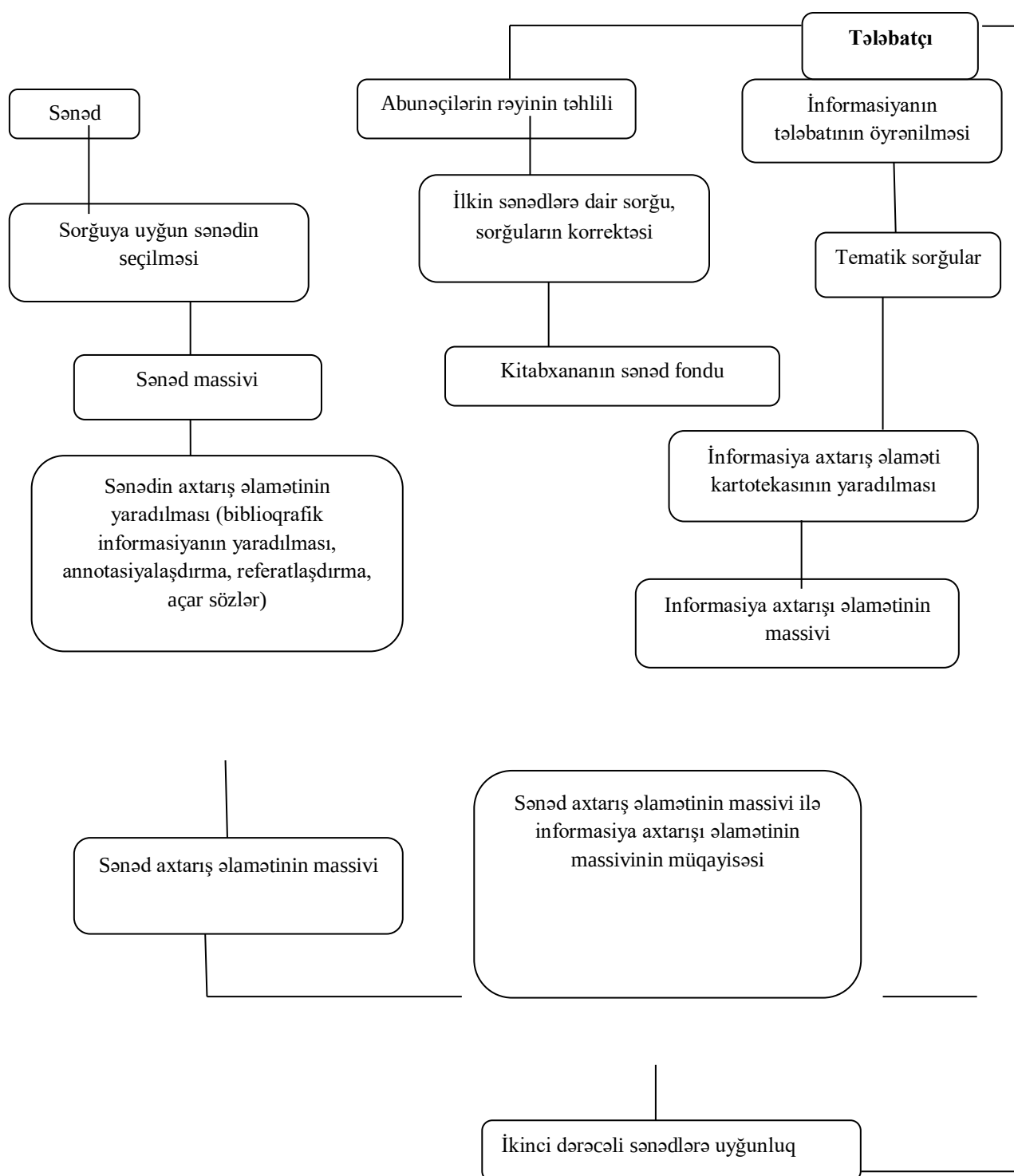
- İSY sisteminin abunəçilərinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi;
- İnformasiya potensialının təhlili. Burada sistemə daxil ediləcək informasiya potensialının öncədən müəyyənləşdirilməsi və informasiya tələbatına uyğun təsdiqlənməsi nəzərdə tutulur.
- Sistemin saxlanılması üçün informasiya orqanı tərəfindən, o cümlədən kitabxanalar tərəfindən işlənmiş informasiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi;
- Sistemə daxil olan sənədləri və tələbatları sistemləşdirmək üçün hazırlanmış informasiya axtarış dilinin seçilməsi və ya inkişafı;
- əks əlaqənin tətbiqi;
- sistemin texnoloji sxeminin yaradılması və onun kitabxananın təşkilati strukturu ilə əlaqələndirilməsi.

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sisteminin işinin texnoloji sxemi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər [4, s.6].

Hazırda kitabxanalarda həm avtomatlaşdırılmamış (əl ilə), həm də avtomatlaşdırılmış İSY sistemləri işləyir.

Avtomatlaşdırılmamış İSY sistemlərində, ən azı, iki kartotekanın - sistemin abunəçilərinin və onların sorğusuna uyğun mövzuların saxlanılması lazımdır. Abunəçilərin informasiya ehtiyacları və İSY sistemində daxil edilmiş sənədlərin məzmunu sistemin informasiya axtarış dili və mövzu başlıqlarının köməyi ilə göstərilir. Bir qayda olaraq, hər bir mövzu başlığına, İSY sistemində daxil olarkən sənədlərin işlənməsini asanlaşdıran, abunəçilərə göndəriləcək siqnal kartlarının lazımi sayını təyin edən, həmçinin rəyləri təhlil edən şərti rəqəmsal kod verilir.

Eyni prinsip kompüterdə işləyən avtomatlaşdırılmış İSY sistemlərinin də əsasını təşkil edir: istehlakçılar tərəfindən tərtib olunmuş sorğular verilmiş sistemin informasiya axtarış dilinə (əksər hallarda, təsviredici) köçürülür və bir sıra informasiya axtarış əlaməti təşkil edərək kompüterin yaddaşına daxil edilir. Sistemə daxil olan biblioqrafik qeydlər eyni dildə indeksləşdirilir və sənədlərin axtarış əlamətləri massivini təşkil edir. Kompüter sənəd axtarış əlamətinin massivi ilə informasiya axtarış əlamətinin massivini müqayisə edir və üst-üstə düşərsə abunəçilərə sənədlərin siyahısı şəklində biblioqrafik məlumat verir.

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemləri ilə fərdi və kollektiv abunəçilərə informasiya xidməti təşkil etmək olar. Dövlət qulluqçularına kitabxana-informasiya xidməti zamanı birinci halda dövlət orqanları, nazirliklər, ASAN Xidmət, DOST mərkəzləri, ikinci halda isə ayrı-ayrı dövlət qulluqçuları çıxış edə bilər.

Kollektiv informasiya istehlakçılarının informasiya potensialı məmnunluğunu təmin edən İSY sistemlərinin olması heç bir şəkildə fərdi abunəçilərə xidmət edən İSY sistemlərinin təşkil edilməsini istisna etmir. Üstəlik, fərdi abunəçilərə xidmət etmək İSY sisteminin əsas vəzifəsidir, çünki bu vəziyyətdə bu sistemlərin bütün üstünlükləri özünü biblioqrafik məlumatların tamlığı və dəqiqliyi baxımından da göstərə bilər.

İSY tərkibi və abunəçilərinin sayı, həyata keçirdiyi tədqiqat və inkişaf layihələrinin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Abunəçilərin tərkibi kadr dəyişikliyinə və görülməli işin mürəkkəbliyinə asılı olaraq hər il tənzimlənir. İSY sisteminin hər bir abunəçisi üçün abunəçi haqqında məlumat, xidmət göstərildiyi mövzu və ona göndərilən məlumat materiallarını daxil edən bir hesabat kartı tərtib olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, abunəçilərin davamlı istəkləri İSY sisteminin istismarı zamanı düzəldilə bilər. Bu, ən çox işin mövzusu və ya istiqaməti dəyişdirildikdə və ya informasiya xidməti zamanı davamlı istəkləri dəqiqləşdirməklə baş verir.

Signal kartları İSY sisteminə göndərilir. Signal kartları ilkin mənbələrin biblioqrafik təsviri, bəzən annotasiyalar və ya şərhərlə müşayiət olunur. Signal kartları nüsxələrindən həm abunəçilər tərəfindən tələb olunan əsas mənbələrin sonrakı seçimi, həm də digər informasiya xidmətlərində (məsələn, retro axtarış, biblioqrafik nəşrlərin hazırlanması və s.) istifadə üçün lazım olan kartotekalar doldurulur.

İnformasiyanın yayılması sistemində əks əlaqənin təşkili əks əlaqə qəbzlərinin qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Qiymətləndirmə İSY sistemlərinin işləmə xüsusiyyətləri və sistemlərin tətbiq olunduğu təşkilatların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanır. Əks əlaqə qəbzlərində xidmətin keyfiyyətini ölçmək üçün göstəricilər yerləşdirilir. Bu göstəricilər 5 ballıq şkala ilə (0, 1, 2, 3, 4, 5) müəyyən edilir. Burada 5 - dəyərli, işdə istifadə ediləcəkdir; 4 – maraq yaradır; 3 - digər mənbələrdən məlumdur; 2 – maraq oyatır; 1 - sorğunun mövzusunə uyğun gəlmir; 0 - orijinal mənbə (surəti) tələb olunur.

Əks əlaqə qəbzinin təhlilində əsasən, İSY sisteminin fəaliyyətinin effektivliyi qiymətləndirilir, həm abunəçilərin, o cümlədən dövlət qulluqçularının tələbləri, həm də onlara göndərilən biblioqrafik informasiyanın tərkibi düzəldilir. Bundan əlavə, əks əlaqə qəbzini üçün sorğuların təhlili kitabxananın komplektləşdirilməsinin tematik planında düzəlişlər etməyə imkan verir. Bu, kitabxana fondunda olmayan sənədlər barədə məlumatların İSY sisteminə daxil edildiyi hallarda vacibdir. Bir sənədə bir neçə müraciət olunubsa, kitabxana istehlakçılara, o cümlədən dövlət qulluqçularına bu cür sənədlərin verilməsi (KAA alınması, istifadəsi, sənədlərin elektron çatdırılması) barədə qərar qəbul edilir.

İSY sisteminin işinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün dövlət qulluqçuları tərəfindən qiymətləndirmələrin təhlili əsasında müəyyən edilən relevantlıq və pertinentlik əmsallarından istifadə olunur.

İSY sisteminin səmərəliliyinin artması ilə ədədi baxımdan pertinentlik və uyğunluq əmsalları bir-birinə yaxınlaşacaqdır.

İSY sisteminin effektivliyini nəzərə almaq üçün digər (əlavə) əmsallardan da istifadə edilə bilər:

- Nüsxə əmsalı- Təkrarlanan arayışların sayının tərtib olunan arayışların sayına nisbəti ilə müəyyən edilir;
- Əks əlaqə əmsalı- Abonentdən alınan əks əlaqə qəbzlərinin sayının ona göndərilən signal kartlarının sayına nisbəti ilə müəyyən edilir.

Konkret dövr ərzində əks əlaqə qəbzini qaytarmayan abunəçilərə xidmətdən çıxma barədə xəbərdarlıq göndərilir. Sistemli şəkildə əks əlaqə qəbzini qaytarmayan abunəçilər İSY rejimində xidmətdən kənarlaşdırılır.

DOI:10.30546/gdu.2023.118-124

İSY sisteminin işinin kəmiyyət göstəriciləri aşağıdakı parametrlərə görə qiymətləndirilə bilər: abunə sayı, xidmət göstərilən mövzu sayı, abunəçilərin daimi informasiya tələblərinin sayı, abunəçilərə göndərilən signal kartlarının sayı, qaytarılmış əks əlaqə qəbzləri və əks əlaqə göstəricisi.

İSY informasiya rejimində işləyərkən köməkçi kartotekalardan istifadə olunur:

1. Abunəçilərin kartotekası (abunəçilər haqqında məlumatları ehtiva edir, hər bir abunəçiyə bir nömrə verilir) sistemin işini və hesabatlarını qeyd etmək üçün istifadə olunur;

2. Mövzu haqqında məlumatları və hər bir mövzu ilə maraqlanan bütün abunəçilərin nömrələrini əks etdirən, signal nüsxənin tirajını müəyyənləşdirməyə imkan verən tematik kartoteka (hər bölmə üçün abunəçilərin sayı ilə tematik bir rubrikator tərtib olunur);

3. Signal kartlarının kartotekası signal kartlarından ibarətdir, abunəçilər əks əlaqə qəbzləri sayəsində qiymətləndirilir. Abunəçi tərəfindən tələb olunan ədəbiyyat haqqında məlumat əldə etmək, həmçinin əks əlaqə qəbzlərinin qiymətləndirmələrinə əsasən məlumatların keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Sorğuların tarixləri ilə təşkil edilir;

1. baxılan mənbələrin kartotekası (əlifba sırası ilə).

Nəticə

İnformasiyanın seçilmiş yayılması sistemləri kitabxana-informasiya xidmətinin xüsusi növü olub, bütün müəssisələrdə, o cümlədən dövlət qulluqçularına kitabxana xidməti göstərən müəssisələrdə geniş yayılmışdır. Bu sistem oxuculara kitabxana-informasiya xidməti göstərməklə yekunlaşmır, xidmətin keyfiyyətini də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Гиляревский Р.С. Основы информатики: курс лекций.- Москва: Экзамен,- 2003.320 с.
2. ГОСТ 7.73—96: Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Поиск и распространение информации. Термины и определения (введен в действие Постановлением Госстандарта РФ от 13.02.1997 №53). М. 1997.12 с.
3. Справочник библиотекаря / науч. ред. А.Н. Ванеев, В.А. Минкина. Санкт-Петербург: Профессия,- 2004
4. Перегудова Н.В. Организация и методика библиографического П 26 информирования: Конспект лекций. - Новосибирск: ГПНТБ СО РАН,- 1999
5. Kunanets, N., Dobrovolska, V., Filippova, N., Parviz, K., Lypak, H., Duda, O., ... & Dubrovina, L. (2020, December). Designing the Repository of Documentary Cultural Heritage. In *Advances in Intelligent Systems and Computing V: Selected Papers from the International Conference on Computer Science and Information Technologies, CSIT 2020, September 23-26, 2020, Zbarazh, Ukraine* (pp. 1034-1044). Cham: Springer International Publishing.
6. Kazimi, P. F. Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, ISSN: 2754-0855, 2021, Vol. 1 No. 1.

DOI:10.30546/gdu.2023.118-124

**ИЗ ИСТОРИИ ИЗБРАННОГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ КАК
ОДНОГО ИЗ ОСНОВНЫХ СПОСОБОВ БИБЛИОТЕЧНО-
ИНФОРМАЦИОННОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
СЛУЖАЩИХ**

Парвиз Казими Фирудин оглу, Гасанова Айсель Вагиф кызы
Резюме

Основной целью статьи является изучение истории метода выборочного распространения информации, изучение его как одного из методов библиотечно-информационного обслуживания государственных служащих. В статье были вовлечены метод избранного распространения информации, который считается одним из методов библиотечно-информационного обслуживания государственных служащих. В первую очередь изучается история и технология этого метода. Исследуются требования к системе избранного распространения информации. При написании статьи использовались методы анализа и сравнения. Актуальность применения: материал может быть использован на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях. Статья также полезна для тех, кто интересуется библиотечным делом и образованием.

**FROM THE HISTORY OF SELECTED DISSEMINATION OF
INFORMATION AS ONE OF THE MAIN METHODS OF LIBRARY-
INFORMATION SERVICE TO CIVIL SERVANTS**

Kazimi Parviz Firudin, Hasanova Aysel Vagif
Summary

The main purpose of the article is to study the history of the method of Selective Distribution of Information, to study it as one of the methods of library-information service to civil servants. The article involved the method of selected distribution of information, which is considered one of the methods of library and information services for civil servants. First of all, is studied the history and technology of this method. Are investigated requirements for the system of selected distribution of information. Analysis and comparison methods were used while writing the article. Application importance: the material can be used in lectures and seminars in higher education institutions. The article is also useful for those interested in librarianship and education.

Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Sevdə Xələfova
Kitabxana-informasiya resurslarının idarəedilməsi kafedrasının iclasının 17.04.2023 protokolu.
Daxil olma tarixi 20 aprel 2023 cü il

ABŞ-IN LATIN AMERİKASI REGIONUNDA HÖKMRANLIĞININ GÜCLƏNMƏSİ

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Məqalədə ABŞ-ın Latin Amerikasını regionunda hökmlərliyinin güclənməsi məsələsi araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, artıq 60-cı illərin II yarısının əvvəllərində ABŞ-ın hakim dairələrində regionda özünün güclü nüfuzunun qorunması ideyası formalaşdı. Məhz, bu ideyanın təsiri altında L. Conson Latin Amerikasının müxtəlif ölkələrində iqtisadi və siyasi fəaliyyəti gücləndirdi. Ancaq, göstərilməlidir ki, bu fəaliyyət region ölkələrinin daha yüksək inkişafına şərait yaratdı. Qısa müddətdə ABŞ-ın ADT-ı vasitəsilə bütün region ölkələri ilə əlaqələri genişləndi. Bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ABŞ-ın siyasi hökmlərliyini artırmaqla yanaşı, onun bölgədə nüfuzunu da artırdı. ABŞ şirkətlərinin Latin Amerikasında fəaliyyəti iqtisadi əməkdaşlığa daha münbit şərait yaratdı. Bu şirkətlərin əksəriyyəti ABŞ-da fəaliyyət göstərməyə çalışırdı. Qarşılıqlı əlaqələr Latin Amerikasının kənd təsərrüfatına da əsaslı təsir göstərdi. Artıq iqtisadiyyatın bu sahəsində inkişaf özünü açıq şəkildə hiss etdirməyə başladı.*

Açar sözlər: Hərəkət, Müharibə, Yürüş, Dövlət, Xadim

Ключевые слово: Движение, Война, Марш, Государство, Фигура

Key words: Movement, War, March, State, Figure

Latin Amerikasını ölkələri hələ XIX əsrin 20-ci illərində müstəqillik qazansa da, kapitalist təsərrüfatının inkişafında gecikdiklərinə görə qabaqcıl ölkələrin xammal əlavəsinə çevrildilər və əyalət kapitalizmi vəziyyətinə düşdülər. İkinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasını dövlətləri güclü iqtisadi və siyasi vulkanlar zəncirinə çevrildi. Müharibə nəticəsində Latin Amerikasını ölkələrində baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri kapitalizm və milli sənayenin inkişafının sürətlənməsi idi.

Müharibədən sonra bu ölkələrdə demoqrafik partlayış baş verdi. Müharibədən sonra urbanizasiya prosesi, yəni, əhalinin şəhərlərdə toplaşması gücləndi. Müharibə dövründə yığılmış qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə iqtisadiyyatı dirçəltdi, sənayeni yeniləşdirdi, dünya ticarətində bu ölkələrin payını artırdı. İqtisadiyyatın modernləşməsi bazar iqtisadiyyatının inkişafına yeni təkan verdi. Xaricə kapital qoyuluşu artdı.

Latin Amerikasını regionunun daha çox inkişaf etmiş ölkələri olan Uruqvay, Çili və Argentinada şəhər əhalisi üstünlük təşkil edirdi. Meksika və Braziliya sənayesinin inkişaf sürətinə görə fərqlənirdi. Sonralar bu ölkələrə Venesuela və Kolumbiya da qoşuldu. Peru, Ekvador, Boliviya, Mərkəzi Amerika və Karib hövzəsinin kiçik dövlətləri II qrupa aid edilir, onlarda emal sənayesi inkişaf etmişdi. III qrup ölkələr sırasına daha çox geri qalan Haiti, Paraqvay və Karib hövzəsinin bəzi dövlətləri daxil idi ki, onlarda kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edirdi. Müharibə dövründə iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı bölməsində irəliləmə demək olar ki, yox idi. Kəndlilər torpaqsız idilər. Fermer təsərrüfatı yaradılmamışdı. Kəndlilər sahibkarlardan torpağı icarəyə götürməklə dolanırdılar. Müharibədən sonra latifundiyaların dağılması prosesi sürətləndi. Kəndlilərin ardıcıl və inadlı mübarizəsi region dövlətlərini aqrar islahatlar keçirməyə məcbur etdi. Bu islahatlar dərin olmasa da, hər halda latifundiyaları zəiflətdi. Demoqrafik partlayışlar, dünənki kəndlilərin şəhərlərə axışması da latifundiyaların dağılmasına güclü təsir göstərdi. Lakin, kənd təsərrüfatında nəzərə çarpan bir irəliləyiş olmadı.

XX yüllin 60-cı illərinin II yarısında ABŞ-ın Latin Amerikasını regionuna açıq müdaxiləsinə əlverişli zəmin yarandı. Bu, onunla əlaqədar idi ki, artıq regiona hələ əvvəlki dövrlərdə ABŞ-ın iddiaları başlamış, bu iddialar ciddi nəticələrə yol açmışdır. Həmin

DOI:10.30546/gdu.2023.125-129

nəticələr ondan ibarət idi ki, ABŞ-ın ayrı-ayrı şirkətləri Latın Amerikasını regionunda müəyyən fəaliyyət göstərir və bununla gələcək əməkdaşlığa faktiki şərait yaradırdı.

Göstərmək lazımdır ki, ABŞ-ın beynəlxalq müstəvidə həyata keçirdiyi tədbirlər Latın Amerikasını regionuna müdaxiləni daha da asanlaşdırırdı. Belə ki, ABŞ özünün xammal mənbəyi kimi baxdığı Latın Amerikasını ölkələrini müxtəlif yollarla istismar edərək onların inkişaf istiqamətlərini dəyişməyə çalışırdı.

1967-ci ilin yayında ABŞ-ın 100 şəhərində “irqi” müharibə oldu. 1968-ci ildə zənci hərəkatının görkəmli xadimlərindən olan Marten Lüfer Kinqin başçılığı altında Vaşinqtona yürüşə hazırlıq başlandı. Lakin, 1968-ci ilin aprelində 4-də Memfisdə onu öldürdülər. L. Consonun inzibati idarəsi nüfuzdan düşməmək üçün zəncilərin ağlarla hüquq bərabərliyini dövlət səviyyəsində təmin etməyə məcbur oldu.

60-cı illərdə ABŞ-da “yeni sol hərəkat” adlanan sosial etiraz hərəkatının yeni dolğası başlandı. Bu mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri cəmiyyətin nöqsanlarına qarşı mübarizə aparan radikal gənclər hərəkatı idi. 60-cı illərdə ABŞ fəhlə hərəkatında iş böhranı təmayülləri gücləndi. 1966-cı ildə qadınların milli təşkilatı yaradıldı.

60-cı illərin əvvəllərində ölkədəki qadınların yalnız müəyyən qismi işləyirdi. 1924-cü ildə qəbul edilmiş mühacirət haqqında qanun 1965-ci ildə təxirə salınması ABŞ-a mühacir axınını genişləndirdi. Lindon Conson xarici siyasətdə sərt mövqe tutdu. Consonun hakimiyyəti illərində “Quruculuq”, “Körpülər salma” doktrinası meydana çıxdı.

Bu məsələlər Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. 1945-2007-ci illər. B. 2011. kitabında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllif bu məsələlərə diqqət yetirərək faktların ciddiliyinə xüsusi fikir vermiş və bununla problemi məntiqi baxımdan yüksək səviyyədə əsaslandırılmışdır (3).

Bundan məqsəd ABŞ başda olmaqla qərbi dövlətləri ilə bəzi sosialist ölkələri arasında hərtərəfli münasibətləri inkişaf etdirməklə bu ölkələrdə millətçilik əhval-ruhiyyəsinin artmasına, onların bir-birindən, xüsusilə, Sovet İttifaqından təcrid olunmasına nail olmaq idi.

Məhz, belə siyasət müxtəlif tədqiqatçıların marağına səbəb olmuş, bu istiqamətdə ciddi əsərlər yazılmış və nəşr edilmişdir. Həmin əsərlər sırasında Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005. kitabını xüsusi qeyd etmək olar (2).

Qeyd edilməlidir ki, kitab beynəlxalq münasibətlər sahəsində aparıcı ədəbiyyatlar sırasındadır. Belə ki, kitabda beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif problem-ləri araşdırılmış və sanballı bir əsər hazırlanaraq elmi dövriyyəyə təqdim edilmişdir. Conson Latın Amerikasında “böyük dəyənək” siyasətinə qayıtdı. 1964-cü ilin əvvəllərində Panama ilə ABŞ arasında münaqişə yarandı, 1965-ci ilin aprelində Dominikan Respublikasına hərbi qüvvələr göndərildi. Yaxın Şərq münaqişəsində İsraili müdafiə etdi.

Tankin körfəzində Amerika gəmilərinə Vyetnam gəmilərinin guya hücumu haqqında bəhanədən istifadə edərək 1964-cü ilin aprelində Vyetnam səmasını bombalamağa başlamaq haqqında əmr verdi.

Əslində bundan məqsəd Sakit Okean və Uzaq Şərqdə ABŞ-ın mövqeyini daha da gücləndirmək idi.. Müharibə ölkə daxilində real əmək haqqının aşağı düşməsinə səbəb oldu. Ölkədə Vyetnamdakı müharibə əlyəhinə hərəkat gücləndi (6,1).

1966-cı il iyulun 12-də Consonun “Asiya doktrinası” meydana gəldi (1,28). Bu, doktrinaya əsasən ABŞ Asiyada sülhsevərlik missiyasını öz üzərinə götürdü. Lindon Consonun daxili və xarici siyasəti onu nüfuzdan saldı.

Ümumiyyətlə, Braziliyanın iqlimi hər tərəfdə eyni olduğu zənn edilsə də, ölkədə müxtəlif iqlim fərqlilikləri görülür. Braziliyada görülən ən yüksək istilik şimal-şərq alçaq

DOI:10.30546/gdu.2023.125-129

bölgələrində qeyd edilmişdir. Şimalda Amazon Hövzəsində əldə edilən nəticələrə görə ilin çoxu nəmli və isti keçməkdədir.

Şimal-şərq sahilləri tropik nəmli bir iqlimə sahib olub, qışla birlikdə gələn yağışlı mövsüm (maydan oktyabra qədər) şimal sahillərinə soyuq hava gətirir. Şimal-şərqdəki nəmli bölgələrin iç seqmentləri səhradır. Braziliyanın şimal-şərqində Sertao deyilən davamlı quraq bölgələrdə kaktus və digər bitkilər olur.

Amazon bölgəsi xaric yaz mövsümü yağışlı mövsümdür. İlin geri qalan zamanında hava normal keçir. Ümumiyyətlə sahilədən içəri getdikcə yağıntı artır. Ancaq, nəmli yağış gətirən sərt küləklər, iç qisimlərə getdikcə dağ maneələriylə qarşılaşır.

Bitkilər ümumiyyətlə iqlim və torpaq vəziyyətinə möhkəm bağlıdır. Braziliya bitkiləri üç qrupda ayrılır. Məsələn: Az qala Braziliyanın yarısı meşələrlə örtülüdür. Meşələr dörd ana qrupda toplanır: Selva, mata, araucaris, caatinga. Amazon Hövzəsində iştirak edən ekvatorial dayaz yağmur meşələrindəki ağaclara “selva” deyilir.

Dünyanın ən böyük tropik yağışlı meşələrindədir. Əkinçilik terminləri arasında çox mənalı bir termin də Şərqi Braziliyanın tropik, yarpaqlarının yarısını tökən “mata” təbiri. Bu meşələr Braziliyada yaxşı torpağın, humusun və geniş fermalara uyğun yerlərin bir simvoludur. Bu ağaclar kəsilərək əkinçilik üçün orqanik baxımdan zəngin torpaqlar əldə edilir.

Braziliyanın cənub yüksək dağlarındakı meşələrdə olan “araucaria” ağacı, Braziliyada inşaat taxta-şalbanı olaraq çox istifadə edilir. Xüsusilə, sürətlə inkişaf edən şəhərlərdə tökülən betonlara şəkil vermək üçün, quruluş vəsaiti olaraq istifadə edilməkdədir. Ancaq, çox istismar edildiyi üçün tükənmə təhlükəsilə qarşı-qarşıyadır. Caatinga deyilən meşə, ölkənin şimal-şərq bölgəsindədir. Burada Lokustlar və səhra/çöl bitkiləri olur.

Ümumiyyətlə otluqlar baxımından Braziliyanın mərkəz qisiminin böyük bir hissəsini örtür. Braziliyanın yeni paytaxtı Brasilia bu sovan bölgəsində qurulmuşdur. Şimali Amerikada kənd çayır qədər bir münbit ərazi deyil.

Campos deyilən otlaqların başlıcaları Braziliyanın cənubunda və bəzi yaxşı sulanan mərkəz platolarda iştirak edir. Amazon bölgəsində də otlaq ərazilər tapılır. Braziliyada heyvanlar, balıqlar, quşlar və böcəklər istiqamətiylə çox fərqliliklər göstərir. Asiya, Afrika hətta Şimal Amerika ilə müqayisə edilsə Braziliyada bəzi böyük məməlilər yoxdur (5,1).

Şimaldakı meşələr heyvanlar baxımından, meymun və quşlar baxımından zəngindir. Balıq kimi bəzi heyvanlardan ticari olaraq istifadə edilir. Böcəklər əkinçilik üçün ciddi təhlükə ifadə etməkdədir. Ancaq, ilanlar nadir olaraq məskunlaşma yerlərində görünür. Bir çox vəhşi heyvanlar ovlanmaq səbəbilə nəslə kəsilmişdir.

Braziliya, ictimai ehtiyatı baxımından çox böyük fərqliliklər ifadə edir. Cənub seqmentləri, daha çox şəhərləşmiş, daha çox sənayeləşmiş, siyasi və ictimai ağırlığa malikdir. Şimal və şimal-şərq bölgələri isə, çöl bölgələr olub, daha çox aristokratlaşmışdır. Bu səbəbdən ötəri tarixçilər Braziliyadan bəhs edərkən, şimal və şimal-şərqdəki ənənəvi əkinçiliklə məşğul olan aristokrat siniflə, cənub bölgədəki sənayeləşmiş demokrat ictimai sinifi bir-birindən ayırırlar.

Braziliyada əhali artımı çox yüksəkdir. İyirminci əsrin sonlarında dünyanın ən sıx ölkələrindən biri olacağı təxmin edilir. Ancaq, fərqli irqlər arasında evlənmələr səbəbiylə metis xalq artmaqdadır. Braziliyaya xaricdən gələnlər olduqca çoxdur. Ailədə ata hakimdir.

Ancaq, son zamanlarda bu hakimiyyət zəifləmişdir. Braziliyalılar yaz və havanın normal olduğu qış günlərində küçəyə tökülürlər. Evlərini açıq, ancaq, kölgəli yerlərə inşa edirlər. Musiqi və samba xalqın çox çox rəğbət etdiyi oyunlardır. İdmanın hər növü inkişaf edir. Xüsusilə, futbolda dünyada söz sahibidir. Əhalinin bir qismi sahiləki məskunlaşma

DOI:10.30546/gdu.2023.125-129

mərkəzlərində toplanmışdır. Ən əhəmiyyətliləri [Sao Paulo](#) ölkənin köhnə paytaxtıdır. Yeni qurulan paytaxt Brasilia, Salvador, Porto Alegre digər əhəmiyyətli şəhərlərdəndir.

Braziliya iqtisadiyyatı [İkinci dünya müharibəsindən](#) sonra qısa bir durğunluq göstərməsinə baxmayaraq, sonradan böyük bir inkişaf göstərmişdir. Ancaq, inflyasiya faizi baxımından dünyada ən irəli ölkələr arasında olub, minli rəqəmlərə çatmışdır. Braziliya, sənayesinin inkişafına baxmayaraq, ümumiyyətlə, əkinçilik ölkəsidir. Ərazinin yarısından çoxu qida məhsulları olmasına baxmayaraq, yenə də qida ehtiyacının bir qismini xaricdən idxal etməkdədir.

Braziliya dünyanın ən böyük [qəhvə](#) istehsalçısı və ixracatçısıdır. Ancaq, bu qəhvə Amerika qitəsindəki ölkələrin ehtiyacını ancaq, qarşılayır. Pambıq istehsalı da inkişaf etmişdir, qəhvə ilə birlikdə kurs qaynağını təşkil etməkdədir. Şəkərqamışı və kakaonun da az bir qismini ixrac etməsinə baxmayaraq, böyük bir qismini daxili istehlak üçün istifadə edir.

Qiymətli taxta-şalbanlıq ağaclar, düyü, təzə paxla, pambıq, qəhvə, şəkərqamışı, kakao və qarğıdalı başlıca məhsullarıdır. Ölkənin bəzi yerlərində az miqdarda portağal, banan, yerfistiği, tütün, lif və bəzi tərəvəzlər yetişdirilir. Braziliya maldarlıqda dünyanın qabaqda gələn ölkələrindəndir. Fermalarda bol miqdarda ot üçün mal yetişdirilir.

Braziliyada əkinçilik iki qrupa ayrılır:

1. Rio da Janerionun şimal qisimlərində ibtidai üsullarla edilən əkinçilik.
2. Ölkənin cənubunda daha çox müasir alətlərlə edilən əkinçilik (4,1).

Braziliyada meşələrdəki araucaria ağacları taxta-şalbanlıqda geniş şəkildə istifadə edilir. Amazon meşələrindəki meşələr, yeni yeni istehsala girir. Bal mumu, qabıqlı bitkilər, zamk ağacı, satışa çıxarıla bilər meşə məhsullarıdır. Ancaq, bu bitkilərin heç biri hələ satışa çıxarma mühitinə girməmişdir. Meşə məhsulları eyni zamanda tibb sahəsində də istifadə edilir. İpəyə siropu, kokain, tiryək vs. Narkotiklər bu tip meşə məhsullarından əldə edilir. Balıqçılıq gün keçdikcə artır və ölkə iqtisadiyyatına böyük rol oynayır.

Son illərdə Braziliya məmul sənaye məhsulları ixracatı, əkinçilik məhsullarından daha çox olmuşdur. Sənayedə elektrik və enerji ehtiyacını önləmək üçün dünyanın ən böyük hidroelektrik stansiyasını qurmuşdur. 1977-ci ildə almanlarla texniki əməkdaşlıq edilərək nüvə stansiyalar işlədilməyə başlanmışdır. Dəmir-polad, toxuma, kağız, şüşə, təkər, plastik və s. emalında fabriklər qurularaq, öz-özünə çatacaq hala gətirilmişdir.

Braziliya zəngin mədən yataqlarına malikdir. On səkkizinci əsrdən etibarən zəngin [qızıl](#), [almaz](#) mədənləri tapılmışdır. Braziliya eyni zamanda dünyanın ən bol dəmir ehtiyatlarına malikdir. Amapo bölgəsində bol miqdarda manqan çıxarılır. Salvador yaxınlarında neft tapılmışdır. Braziliyada çox az kömür yataqları var. Xaricdən idxal yolu ilə ehtiyacını ödəyir. Braziliyanın nəqliyyat çətinliyi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Coğrafi quruluşundan ötrü müasir quru yollarının qurulması gecikmişdir. Yeni yeni nəqliyyat inkişaf edir və müasir hava limanları qurulur. Amazon çayı və qolları üzərində gəmiçilik və nəqliyyat yüksək səviyyədədir.

Beləliklə, ABŞ-ın Latın Amerikasında hökmranlığının güclənməsi probleminə dair aşağıdakı elmi nəticələri çıxarmaq olar: 1. Lindon Consonun hakimiyyəti gücləndikcə Latın Amerikasına müdaxilə daha da ciddi xarakter almağa başladı. Latın Amerikasının aparıcı ölkələri olan Braziliya daha çox fərqli inkişaf yolu ilə getməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarət idi ki, ABŞ-ın hakim dairələri bu ölkəyə xüsusi maraq göstərir, onun iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan qəhvə istehsalını nəzarət altında saxlamağa çalışırdı. 2. ABŞ-ın yüksək dairələri belə hesab edirdilər ki, Latın Amerikasının iqtisadiyyatına və siyasi həyatına nüfuz etməklə, regionun inkişafına nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

- 1.Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
- 2.Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005.
- 3.Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi.II hissə. 1945-2007-ci illər.B. 2011.
4. www.google.az. Braziliya.
5. www.google.az. Campos.

УКРЕПЛЕНИЕ ДОМИНИРОВАНИЯ США В ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОМ РЕГИОНЕ

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье рассматривается сущность доминирования США в латиноамериканском регионе в период правления президента Линдона Джонсона. Отмечается, что США на протяжении многих лет обеспечивали политическое и экономическое господство во всей Латинской Америке. Правящие круги стран региона попытались использовать интервенцию США. Это правда, что массы протестовали. Однако правящие круги этого не учли.

STRENGTHENING US DOMINANCE IN THE LATIN AMERICAN REGION

Bakhtiyarlı Huseyn

Summary

The article examines the essence of US domination in the Latin American region during the rule of President Lyndon Johnson. It is noted that the United States has ensured political and economic dominance in all of Latin America over the years. The ruling circles of the countries of the region tried to use the US intervention. It is true that the masses protested. However, the ruling circles did not take this into account.

Rəyçi:dosent Veysəlova Vüsalə

Ümumi tarix kafedrasının 24 may 2023-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 may 2023

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINA DAİR

İsmayilov Habil Nadir oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Xülasə. *Elmi əsərdə qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasında XX əsrin birinci yarısında aqrar münasibətlərin əsas xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Məqalədə çoxsaylı tarixi mənbələr, elmi ədəbiyyatlar əsasında bu mərhələdə kənd təsərrüfatında müşahidə edilmiş mühüm inkişaf cəhətləri faktlara istinad edilərək araşdırılmışdır. Əzəli torpağımız olan İrəvan ərazisində ötən əsrin birinci yarısında aqrar sahədə təsərrüfatların təşkilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.*

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, kənd təsərrüfatı, inzibati idarəetmə, sənaye

Ключевые слова: Азербайджан, Иреван, сельское хозяйство, административное управление, промышленность

Key words: Azerbaijan, Irevan, agriculture, administrative management, industry

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının yüksəlişi və xüsusilə əmtəə istehsalının artmasına sənayenin və onunla əlaqədar olaraq şəhərlərin, habelə yol şəbəkələrinin böyük təsiri olmuşdur. Buna görə də Azərbaycanda kənd təsərrüfatında əmtəə və əmtəə-kapitalist istehsalının yüksəlməsi səbəblərini daha dərinlən dərk etmək üçün kənd təsərrüfatının yüksəlişinə təkan vermiş bütün başqa səbəblərlə yanaşı, sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafını, şəhərlərin yüksəlişini, kənd təsərrüfatı məhsullarının başlıca istehlakçısı olan şəhər əhalisinin artmasını, habelə kənd təsərrüfatı məhsullarını bazara gətirməkdə əsas vasitə olan nəqliyyatın inkişafı məsələlərini də qeyd etmək lazımdır (2, 15).

XX əsrin əvvəllərində İrəvan Azərbaycanın ən ucqar qərb torpaqlarının bir hissəsini əhatə edirdi. Burada rus işğalından sonrakı dövrdə 1849-cu ildə quberniya üsul idarəsi yaradılmışdır. XIX əsrin 70-8-ci illərində həyata keçirilən sonuncu inzibati dəyişikliklərdən sonra İrəvan quberniyası 7 - İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Nor-Bayazıt, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan qəzalarından ibarət idi. Çar hakimiyyət orqanları idarəçilik üsulunu təkmilləşdirmək adı altında zaman-zaman və məqsədyönlü şəkildə erməniləri bu ərazilərə köçürür, bu ərazilərdə azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı kəndləri ermənilər yaşayan ərazilərlə birləşdirmək siyasəti yürüdürdü. Məqsəd regionda azərbaycanlıların sayını və təsir dairəsini azaltmaq, idarəçilik sisteminə erməniləri yerləşdirməklə İrəvanı yavaş-yavaş erməniləşdirmək olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində əkinçilik Azərbaycan əhalisinin başlıca məşğuliyyəti olub, kənd əhalisinin həyatında mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Əkinçiliyin başlıca məhsulları olan buğda, arpa və düyü həm istehsalçı əhalinin öz istehlakı və həm də satış üçün becərilirdi (1, 36).

Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi İrəvan quberniyasında da kənd təsərrüfatının inkişafı yerli iqlim xüsusiyyətlərindən, torpağın quruluşundan, coğrafi şəraitdən xeyli dərəcədə asılı idi. Belə ki, yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və yayın aşağı temperaturda keçməsi ilə əlaqədar Nor-Bayazıt (əvvəlki Göycə) qəzasında taxılçılığı inkişaf etdirmək çox çətin idi. Lakin, burada geniş otlaq sahələrinin və zəngin biçənəklərin mövcud olması heyvandarlığın kənd təsərrüfatının əsas sahəsinə çevrilməsini şərtləndirirdi. Araz vadisində yerləşən İrəvan, Naxçıvan, Eçmiədzin qəzalarında isə yayın mülayim və uzun keçməsi, su ehtiyatının mövcud olması səbəbindən buğda, arpa, darı, düyü kimi taxıl bitkilərinin, su ehtiyatı çatışmasa belə pambıq, tütün, küncüt, gənəgərçək kimi böyük gəlir əldə etməyə imkan verən bitkilərin əkin sahələrinin hərtərəfli inkişafına şərait var idi.

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

Bütün göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazım gəlir ki, İrəvan quberniyasının Dağlıq və Aran ərazilərində kənd təsərrüfatının inkişafı fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir (3, 193).

1910-cu ildə İrəvan quberniyasında taxıl əkinlərinin sahəsi 1909-cu illə müqayisədə 13% azalsa da əldə olunan məhsul əvvəlki illə müqayisədə demək olar ki, eyni olmuşdur. Quberniyada taxıl tədarükünə müxtəlif iqlim təzahürləri – İrəvan qəzasının dağlıq ərazilərində hökm sürən quraqlıq, düzən ərazilərdə ki, daşqınlar, eləcədə Eçmiədzin, Aleksandropol və Naxçıvan qəzalarında tez-tez baş verən doluvurmalar, yeni Bəyazit və Sürməli qəzalarında isə çöl siçanları və digər ziyanvericilərin təsiri olmuşdur. İrəvan quberniyası üzrə düyü xaric digər taxıl məhsullarının istehsalı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Qəzalar	Ç alınıb (pudla)	Toplanıb (pudla)	Orta məhsuldarlıq	
			1910	1909
İrəvan	290174	1485612	5,1	5,6
Sürməli	236979	1025252	4,3	6,1
Eçmiədzin	352551	1604581	4,5	3,9
Aleksandropol	808112	3464415	4,3	4,2
Yeni Bəyazit	704870	1830195	2,6	3,0
Şərur-Dərələyəz	136261	790836	5,8	3,6
Naxçıvan	266642	1807525	6,8	3,5
Cəmi:İrəvan quberniyası üzrə:	2795589	12008416		

(Вах: Обзор Эриванской губернии за 1910, Эриван, Типография Эриванского Губернского Правления, 1915, 3 с.)

Pambıqçılıqla İrəvan quberniyasının əsasən 5 qəzasının əhalisi məşğul olurdu. 1909-cu illə müqayisədə 1910-cu ildə pambıq plantasiyalarının sahəsi 16% artmışdı. Pambıqçılığın miqyasındakı artımın səbəbi pambığa olan böyük tələbat, pambığın qiymətindəki yüksəliş və s. idi. Lakin, 1910-cu ildə 1909-cu ilə nisbətən daha az məhsul tədarük edilmişdi ki, bunun da səbəbi becərmə qaydalarının lazımi səviyyədə olmaması, suvarma suyunun çatışmaması idi. Sürməli və Şərur-Dərələyəzdə həmçinin digər qəzalarda təsadüf olunmayan “xüsusi pambıq xəstəliyi”də müşahidə olunurdu ki, bu da məhsuldarlığın azalmasına öz təsirini göstərmişdi.

1909-cu ildə hər desyatindən 17,6 pud pambıq məhsulu əldə edildiyi halda 1910-cu ildə bu rəqəm hər desyatın üçün 16 pud olmuşdu. Pambığın qiymətinə gəlincə qiymətlər 1909-cu ildə olduğu kimi yüksək olaraq qalmışdı. Belə ki, amerikan sortu pambığın bir pudu 14 rubl, “qara-qoza” adlanan yerli sort pambığın qiyməti isə 10-12 rubl təşkil etmişdir.

Qəzalar	Pambıq becərilən sahə (desyatınla)	Əldə olunan təmiz məhsul (pudla)	
		Amerika sortu	“qara-qoza”
İrəvan	5631	115590	21100
Sürməli	6990	79450	13980
Eçmiədzin	3334,5	41976	660
Şərur-Dərələyəz	4280	51360	-
Naxçıvan	2385	37478	-
Cəmi: İrəvan quberniyası üzrə:	22620,5	325854	35740

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

(Вах: Обзор Эриванской губернии за 1910, Эриван, Типография Эриванского Губернского Правления, 1915, 3 с.)

Pambıqçılıq kimi üzümçülüklə də quberniyanın əsasən 5 qəzasının - İrəvan, Sürməli, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan əhalisi məşğul olurdu. 1910-cu ildə quberniyaların üzümçülük təsərrüfatlarında məhsuldarlıq kifayət qədər yüksək olmuş, həmçinin məhsulun pudu 50-80 qəpikdən satılmaqla həm də yaxşı gəlir əldə olunmuşdu. Bu dövrdə İrəvan quberniyasında ümumilikdə 9742 desyatin sahədə üzüm becərilmişdir. Bu sahə ilə məşğul olan 17568 sahibkarın üzüm bağlarından ümumilikdə 4759971 pud məhsul əldə edilmişdir **(Обзор Эриванской губернии за 1910, Эриван, Типография Эриванского Губернского Правления, 1915, 5 с.)**

İrəvan quberniyası üzrə üzümçülüğün real vəziyyəti aşağıdakı cədvəldə aydın əks olunmuşdur:

Qəzalar	Üzüm bağı sahibləri	Üzüm plantasiyalarının sahəsi	Əldə olunan məhsul(pudla)
İrəvan	6832	5132	2479070
Eçmiədzin	3970	2513	1735110
Sürməli	2191	655	271679
Şərur-Dərələyəz	1699	455	92232
Naxçıvan	2876	993	181880
Cəmi: İrəvan quberniyası üzrə:	17568	9742	4759971

İrəvan quberniyasında meyvə bağlarının dəqiq sahəsini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Çünki, burada meyvə ağacları əsasən üzümçülük təsərrüfatı sahibləri tərəfindən öz plantasiyalarını külək və digər kənar təsirlərdən qorumaq məqsədilə təbii müdafiə səddi kimi təsərrüfatların qırağı sərhədlərinə əkilir.

Qışın uzun keçməsi, Naxçıvan qəzasında yazqabağı baş verən güclü küləklərin çiçəkləri tökməsi səbəbindən meyvəçilikdə məhsuldarlıq aşağı olmuşdur. 1910-cu ildə İrəvan quberniyasında ümumi sahəsi təxminən 3819 desyatin olan meyvə bağlarından əldə olunan 82795 pud məhsulun qəzalar üzrə bölgüsü təxmini olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur:

Qəzalar	Meyvə bağlarının sahəsi	Əldə olunan məhsul(pudla)
İrəvan	1330	23300
Eçmiədzin	1457	21500
Sürməli	62	7105
Şərur,Dərələyəz	180	25040
Naxçıvan	790	3850
Cəmi: İrəvan quberniyası üzrə:	3819	82795

İrəvan quberniyasında bostançılığın miqyası azdır və kənd təsərrüfatının bu sahəsi yerli əhalinin tələbatını ödəməyə yönəlir. Lakin şəhər mərkəzlərinə yaxın kəndlərdə yaşayan əhalinin bir hissəsi şəhərlərdə asan alıcı tapmaq mümkün olduğu üçün əmtəəlik göy-göyerti və tərəvəz istehsalı ilə də məşğul olur.

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

İrəvan quberniyasında yağ istehsal edən bitkilərin becərilməsi kənd təsərrüfatı sahələri içərisində hələ də özünə yer edə bilməmişdir. Bu sahə yalnız Tiflislə həm sərhəd olan Aleksandropol qəzasında qismən inkişaf edib. Burada ildə təxminən 24283 pud küncüt, gənəgərçək və digər bitki yağları istehsal olunur ki, onun da 15 min pudu Tiflisə daşınır.

Kənd təsərrüfatının daha çox diqqət çəkən sahələrindən biri də çəltikçilikdir. Bu sahə ən çox İrəvan qəzasında inkişaf etmişdir. 1910-cu ildə burada düyü əkinlərinin sahəsi 2625 desyatinə çatırdı. Şərur-Dərələyəzdə 1201 desyatin, Eçmiədzində 373, Sürməlidə 37 desyatin, Naxçıvan qəzasında isə 6 desyatin çəltik sahəsi qeydə alınmışdır. Aşağıda verilən cədvəldən göründüyü kimi, həmin torpaqlarda ümumilikdə 32569 pud çəltik əkildiyi halda 608297 pud düyü əldə olunmuşdur ki, bunu da yüksək hesab etmək olmaz. Məhsulun qənaətbəxş səviyyədə olmaması suvarma suyunun kəskin çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Çəltiyin emalı üçün quberniyada 22 zavod fəaliyyət göstərirdi (10, 37-40).

Tütünçülüyə gəlincə quberniyada tütünün Türkiyəli ailələrindən alınan ən aşağı sortları becərildirdi ki, bu məhsullar heç bir tütün fabriki tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün yalnız yerli əhali tərəfindən istehlak olunurdu. Tütünçülüklə əsasən İrəvan və Sürməli qəzalarında məşğul olurdular.

1910-cu ildə İrəvan quberniyasının 111 kəndində 174 desyatin torpaqda tütün əkilmişdi. Burada ümumilikdə 1260 tütün plantasiyası fəaliyyət göstərirdi ki, 9116 pud məhsul istehsal olunurdu. Quberniyanın tütün plantasiyalarının sahəsi və əldə olunan məhsul aşağıdakı cədvəldə əks olunub:

Qəzalar	Tütünçülüklə məşğul olan kəndlərin sayı	Tütün plantasiyalarının sayı	Tütün plantasiyalarının sahəsi (desyatin)	Əldə olunan məhsul(pud)
İrəvan	43	524	83	3585
Sürməli	11	266	84	4961
Naxçıvan	11	192	3	267
Şərur-Dərələyəz	46	278	3	302
Cəmi: İrəvan quberniyası üzrə:	111	1260	174	9116

Обзор Эриванской губернии за 1910, Эриван, Типография Эриванского Губернского Правления, 1915, 10 с.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xırda tütün təsərrüfatlarının sayca çoxluğuna baxmayaraq, əsas təsərrüfat əməliyyatları iri tütün plantasiyası sahiblərinin əllərində cəmlənmişdi. Bu plantasiyalarda isə əmtəə istehsalı özünün yüksək pilləsində, əmtəə-kapitalist inkişafı yolunda idi.

Rusiyada kəndli islahatı keçirildikdən sonra, çar hökuməti, nəhayət, Cənubi Qafqaz dövlət kəndliləri barəsində islahat keçirmək hazırlığına başladı. Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra, dövlət kəndlilərinin icmalılıqla istifadəsində olan torpaqlar kənd yığıncağında ayrı-ayrı ailələr arasında vaxtaşırı bölünməyə başladı. Bu bölgədə ailə üzvlərinin sayı nəzərə alınır. Lakin bir qədər sonra, xüsusən XIX yüz illiyin son rübündə, ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf ilə əlaqədar torpaqların ayrı-ayrı ailələr arasında bölüşdürülməsi qaydası dəyişdi. Dövlət kəndində baş verən təbəqələşmənin getdikcə sürətlənməsi nəticəsində yoxsullaşmış kəndlilərin torpaqları varlı kəndlilərin əllərində cəmlənməyə başladı. XIX əsrin sonlarında isə bölünməyə əsaslanan kənd icması artıq tam iflas qarşısında idi. Təkcə bütün icmanın deyil, kənddə hakimiyyətdə ələ keçirmiş kənd varlılarının təsiri nəticəsində icma

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

qaydalarına əhəmiyyət verilməyə başladı. Torpaqlar ya çox gec-gec bölüşdürülür, yaxud da heç bölüşdürülmürdü. Bu, onsuzda ağır vəziyyətdə olan kəndli istehsalçıların böyük kütləsinin torpaqdan istifadəsi məsələsini daha da ağırlaşdırdı. Belə vəziyyətə dözməyən dövlət kəndliləri çar idarələrinə torpaq çatışmazlığı, torpağın qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, yaxud da heç bölüşdürülməməsi barədə ərizələr yağdırırdılar. Kənddə sosial münasibətlərin kəskinləşməsi çar hökumətini dövlət kəndlilərinin torpaqdan istifadəsi məsələsi ilə məşğul olmağa məcbur etdi (1, 44).

1900-cü il mayın 1-də imperator II Nikolay İrəvan quberniyasının da daxil olduğu “Tiflis, Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyaları dövlət kəndlərinin torpaq təminatının mühüm əsasları”nı təsdiq etdi. Bu qanuna görə, torpaq payları onlardan əvvəlki qaydada istifadə edilməklə kənd icmalarına, kəndlərə və yaşayış məntəqələrinə ayrılırdı. Beləliklə, dövlət torpaq mülkiyyətçisi kimi qalırdı, dövlət kəndliləri bu torpaqlardan icmalqla istifadə etməli, bunun müqabilində dövlətə töycü ödəməli, mükəlləfiyyət daşımalı idilər. Bu töycü 1900-cü il iyunun 12-də məyyənləşdirildi və “Qafqazda xəzinənin xeyrinə toplanan evbaşı mükəlləfiyyətlərin ləğvi və bunun əvəzinə dövlət töycü mükəlləfiyyəti və torpaq vergisi haqqında” qanun verildi. Bu qanun 1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi (1, 46).

1909-cu ilin əvvəlində Stolipin aqrar siyasətinin həyata keçirilməsinin qızğın dövründə Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov tərəfindən Cənubi Qafqaz quberniyaları, o cümlədən Azərbaycan üçün tərtib edilmiş qanun layihəsi yalnız sahibkar torpaqlarda yaşayan kəndlilərə torpaqlarını ödəncə almaq və xüsusi mülkiyyətçilər qrupuna daxil olmaq hüququ verilməsini, kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə keçmiş pay torpağı üçün mülk sahiblərinə dövlət xəzinəsi tərəfindən ildə ümumi ödənc pulundan 5 faiz ödənməsi nəzərdə tutulurdu. Rusiyada olduğu kimi, bu, nəgd pulla deyil, beş faizli pul təəhhüdü ilə verilməli idi. Kəndlilər isə dövlət tərəfindən torpaq sahiblərinə verilən pulu faizlə birlikdə 28, 41 və 56 il müddətində xəzinəyə qaytarmalı idilər. Qanun layihəsinə görə, kəndlilər çəmən, otlaq, meşə yerlərindən və su arxlarından ancaq torpaq sahibinin razılığı ilə istifadə edə bilərdilər. Vorontsov-Daşkov tərəfindən tərtib olunan qanun layihəsi 1909-cu il aprelin 2-də canişin şurasının müzakirəsinə verildi. Müzakirələr 1910-cu il mayın 22-nə qədər davam etdi.

Qanun layihəsinin məzmunu ilə tanış olan Azərbaycan torpaq sahiblərinin nümayəndələri canişin idarəsinə öz tənqidi mülahizələrindən ibarət məktublarını göndərmişdilər. Onlar həmin məktublarda kəndlilər tərəfindən torpaqların ödəncə alınması ilə əlaqədar bir çox məsələlərə qarşı çıxırdılar.

Yelizavetpol quberniyası torpaq sahiblərinin nümayəndəsi Fərruxbəy Vəzirov məktubunda ödənc pulunun kənd təsərrüfatı məhsulunun keçən əsrin 60-70-ci illərindəki qiymət ilə müəyyənləşdirilməsinə etiraz edirdi. Bu, yalnız Fərruxbəy Vəzirovun deyil, bütün Azərbaycan torpaq sahiblərinin tələbi idi. Gündən-günə genişlənən kəndli hərəkəti və kəndlilərin narazılığından ehtiyat edən hökumət bu tələblə razılaşmaqdan çəkinməyə məcbur oldu.

Stolipin aqrar siyasətini müəyyən məhdudluqla özündə əks etdirən canişin layihəsi Dövlət Dumasında təsdiq olunduqdan sonra Dövlət Şurasına təqdim edildi, 1912-ci il dekabrın 19-da Şuranın 36 üzvünün razılığı ilə, heç bir dəyişiklik edilmədən 1912-ci il dekabrın 20-də çar tərəfindən təsdiq edilib qüvvəyə mindi. 1912-ci il 20 dekabr qanunu həmçinin İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasını da əhatə edirdi (1, 48-50).

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalı aparıcı rol oynadığı bir şəraitdə İrəvan quberniyasında həmin təsərrüfatlar istər-istəməz dar çərçivədə qala bilməzdi. Bu dövrdə onların çoxu, heç olmasa, vergiləri, yaxud ailənin zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün, ailə üzvlərinin yarımçıq qalmasına baxmayaraq, məhsulun bir hissəsini əmtəə qismində satmalı olurdu. Bundan başqa, həmin təsərrüfatlar ticarət və sələm

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

kapitalının təsiri altına düşür, onların patriarxal özülləri kapitalist ukladının məcburən qəbul edilmiş elementlərini sarsıdırdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın İrəvan quberniyasının müxtəlif bölgələrində kapitalist istehsal münasibətləri, feodal torpaq sahibliyinin qismən qorunub saxlandığı kənd yerlərində isə qolçomaqların və varlı kəndlilərin kapitalist tipli təsərrüfatları ilə yanaşı, möhtəkir-sələmçi kapitalın təsiri altında olan kiçik təsərrüfatlar da mövcud idi. Bütövlükdə götürdükdə isə quberniyanın sosial-iqtisadi strukturunda kapitalist istehsal üsulu inkişaf etməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. (1900-1920-ci illər). Bakı, 2008.
2. İsmayilov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960.
3. Гасанов Г. Из истории Северо-Азербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку, 2007.
4. Обзор Эриванской губернии за 1910, Эриван, Типография Эриванского Губернского Правления, 1915.
5. Кавказский календар, Тифлис, Типографил К.П. Козловского, 1907, с. 64, 150-157, 256-319.
6. Кавказский календар, Тифлис, 1909. Типографилканцеллерии наместника Е.И.В. на Кавказе.
7. Кавказский календар, 1916, Тифлис, Типографилканцеллерии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916, 95-134 с.
8. Известия Кавказского отдела Русского географического общества. Т. 17, № 1-5. - Тифлис, 1904.
9. Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества, т. XXI, 1911-1912, Тифлис, Типографил К.П. Козловского, 1910, 355-368 с.
10. Экономический быт государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии. Исследование А.В. Парвицкого. Тифлис, 1885

О РАЗВИТИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Исмаилов Хабиль Надир оглу
Резюме

В научной работе изучены основные черты аграрных отношений в первой половине XX века в Иреванской губернии, являющейся древней землей Азербайджана. В статье на основе многочисленных исторических источников и научной литературы опираясь на многочисленные факты исследованы важные аспекты развития, наблюдаемого в сельском хозяйстве на данном этапе. На территории Иревана, являющейся нашей древней землей, характерные черты организации хозяйства в аграрной сфере изучались в первой половине прошлого века.

ON THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE IREVAN PROVINCE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Ismailov Habil Nadir
Summary

The scientific work studies the main features of agrarian relations in the first half of the 20th century in the Irevan province, which is the ancient land of Azerbaijan. Based on numerous historical sources and scientific literature, based on numerous facts, the article explores important aspects of the development observed in agriculture at this stage. On the

DOI:10.30546/gdu.2023.130-136

territory of Irevan, which is our ancient land, the characteristic features of the organization of the economy in the agrarian sector were studied in the first half of the last century.

Rəyçi: prof. Mustafayev Camal Mehdi oğlu

Azərbaycan tarixi kafedrasının 26 may 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 iyun 2023-cü il

ELMİ KİTABXANALARIN MARKETİNG KONSEPSİYASINDA KİTABXANANIN İMİCİNİN FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİ

Məmmədova Kəmalə Ənvər qızı

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

kamalamammad@gmail.com

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi Elmi kitabxanaların marketing konsepsiyasında kitabxananın imicinin formalaşdırılması problemini öyrənməkdir. Məqalədə eləcə də kitabxananın imicinin formalaşdırılması problemi və onun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılmış, elmi kitabxanaların marketing konsepsiyasında imiclə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif elmi kitabxanalara problemlə bağlı konkret təklif və tövsiyələr vermişdir, müxtəlif dillərdə ədəbiyyatlar elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Tədqiqat aparılarkən müqaisə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Materialın tətbiqi əhəmiyyəti odur ki, Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və məşğələlərdə istifadə oluna bilər, tarix, kitabxanaşünaslıq sahələri ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.*

Açar sözlər: elmi kitabxana, kitabxana marketingi, marketing konsepsiyası, PR, reklam, kitabxananın imici, kitabxana etikası, kitabxana dizaynı.

Key words: scientific library, library marketing, marketing concept, PR, advertising, library image, library ethics, library design.

Ключевые слова: научная библиотека, библиотечный маркетинг, концепция маркетинга, PR, реклама, имидж библиотеки, библиотечная этика, библиотечный дизайн.

Giriş

İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaların ən mühüm vəzifəsi istifadəçilərin kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarına olan tələbatına operativ reaksiya vermək, öz fəaliyyətini bu maraq və sorğulara uyğun şəkildə qurmaqdır. Bu işdə kitabxananın imici mühüm rol oynayır.

Kitabxananın imici istifadəçilərin təfəkküründə kitabxananın emosional rənglənmiş obrazı, bir sözlə, cəmiyyətin kitabxanaya, kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarına olan münasibətidir. O kitabxana haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa, onun cəmiyyətdəki statusunu, rolunu və funksiyalarını müəyyən etməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı və öyrənilmə səviyyəsi. Kitabxananın imici kitabxanaya yeni istifadəçi kateqoriyası cəlb etməyə, kitabxanada müasir və daha əlverişli mütaliə şəraiti yaratmağa və kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarına olan mövcud tələbatı daha da artırmağa xidmət edir. O birbaşa kitabxananın gündəlik iş həyatı ilə bağlıdır və gərgin kitabxanaçı əməyinin nəticəsi kimi uzun illər ərzində, məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılır. Bu səbəbdəndir ki, “bu gün kitabxananın müsbət imici probleminə, onun formalaşmasına və müasir cəmiyyətdə ona münasibətdə skeptik yanaşmanın aradan qaldırılması üçün kitabxana kollektivi öz qarşısına mürəkkəb vəzifələr qoyur və onları yerinə yetirir[4].

Kitabxananın pozitiv imicinin formalaşdırılması problemi həm də müasir kitabxanaların marketing konsepsiyasının aparıcı elementlərindən hesab edilir. Təəssüf ki, milli kitabxanaşünaslıq elmində kitabxananın imic məsələsi müstəqil tədqiqat obyektinə kimi hələ də tam şəkildə araşdırılmamışdır.

Xarici tədqiqatlarda (ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq) kitabxananın imicinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət ayrılmışdır [7, s.79]. Bununla belə, nəzəriyyədə problemə çoxsaylı və fərqli elmi yanaşmalar mövcuddur: bəzi alim və mütəxəssislər imici

DOI:10.30546/gdu.2023.137-141

müstəqil, bəziləri isə bir sıra anlayışlarla qarşılıqlı əlaqədə öyrənməyi təklif edirlər. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

M.M.Matveyev imic məsələsini sosial mədəni fenomen kimi görür və onun kitabxanaçı peşəsinin status və prestiji ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Alimin fikrincə kitabxananın neqativ imici birbaşa peşənin nüfuzuna təsir edir [5; 6, s.12-28].

O.A.Kalegina kitabxananın imicini kitabxana təşkilatı haqqında ictimaiyyətin rəyi kimi xarakterizə edir və onun məqsədli auditoriyanın rəyi ilə istənilən vaxt dəyişə biləcəyini iddia edir [3].

E.S.Yeqorova belə hesab edir ki, imic-öz nümayəndələrini müəyyən hərəkətlərə sövq edən məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış və konkret auditoriyaya istiqamətləndirilmiş obraz, kitabxanaya, onun əməkdaşlarına, funksiyalarına, xidmətlərinə münasibət modelinin “psixoloji quruluşudur” [2].

R.Knil imici kitabxananın cəmiyyətdə qanunvericiliklə təsdiq edilmiş rəsmi qiyməti adlandırır [9].

O.A.Xomyakova kitabxananın imicinin formalaşmasında əsas vasitə kimi reklamı görür. O reklamın son illər daha çox populyarlıq daşdığına və onun vasitəsilə kitabxana barədə ictimaiyyət arasındakı stereotiplərə təsir göstərməyin mümkün olduğuna inanır [8, s.51].

M.J.Şerdin kitabxananın imicini kitabxana təşkilatının sosial-mədəni missiyası ilə bağlı xüsusiyyətlərin məcmusu kimi dəyərləndirir [10, s.35-39].

N.B.Qrişanin, V.B.Tulubiyev, D.V.Lisanona və A.Q.Lyubeskaya isə bir müştərək elmi araşdırmasında imici kitabxananın PR fəaliyyəti ilə əlaqələndirir və kitabxananın pablisit kapitalının (pablisit kapital-məlum ictimai obyekt haqqında bütün informasiyanın pul ekvivalenti şəkildə ölçülən kəmiyyət və keyfiyyət məcmusudur.) formalaşmasında mühüm rol oynadığını vurğulayır [1, s.51-65].

Gördüyümüz kimi, imic anlayışının bu şəkildə genişmiqyaslı şərhiməsələni kökündən həll etməkdə çətinlik törədir və onu tamamilə fərqli istiqamətlərə, problemlərə yönəldir.

Problemin həlli və elmi yeniliyi. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, elmi kitabxanalarda imicin formalaşdırılması bir neçə mühüm amildən asılıdır:

1. Elmi kitabxananın rəhbərinin nüfuzundan, səlahiyyətlərindən və səriştəsindən (müşahidələrimiz göstərir ki, hətta kitabxana rəhbərinin ixtisas təhsilli olması, yaşı, cinsi, elmi dərəcəsi və s. amillərdə buna təsir edir);

2. Kitabxanaçı-biblioqrafların peşə kompetensiyasından: bilik, bacarıq və vərdislərindən;

3. Elmi kitabxanada ünsiyyət mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsindən;

4. Kitabxana əməkdaşlarının işçi yerlərində nümayiş etdirdiyi davranışdan, onların mədəni səviyyəsindən, kitabxanaçının etikasından;

5. Elmi kitabxananın istifadəçilər üçün yaradılmış müasir və əlverişli mütaliə şəraitindən;

6. Elmi kitabxananın kitabxana-informasiya resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən;

7. Elmi kitabxanada marketinq kommunikasiyalarının tətbiqindən: reklam və PR strategiyasından;

8. Elmi kitabxanada fərdi stilin (kitabxananın adı, loqotip, sloqan, fərdi işarə, fərdi rəng, fərdi şrift, fərdi tipografika, fotostil, illüstrasiya, interyer, eksteryer, fərdi personaj, hətta qablaşdırma (tədbirlər zamanı hədiyyə qismində təqdim edilən əşyalara şamil edilir) mövcudluğundan;

9. Elmi kitabxananın binasının arxitekturasından, daxili və xarici dizaynından;

10. Elmi kitabxanada müasir rəsmi və işgüzar normalara uyğun sənədləşmənin aparılmasından;

11. Elmi kitabxanada illər ərzində formalaşmış tarixi ənənələrin necə qorunub saxlanmasından;

Bu amilləri nəzərə alsaq, təklif etdiyimiz modelə əsasən elmi kitabxanaların imic məsələsini üç aspektdə: təşkilati, maddi-texniki və sosial-psixoloji aspektdə müvafiq mərhələlər üzrə həll etmək mümkündür. Bunun üçün kitabxanaların marketing konsepsiyasına aşağıdakı vacib komponentlər daxil edilməlidir:

1. Kitabxanaçı-biblioqrafların etika kodeksi;
2. İstifadəçilərə təqdim edilən kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarının reklamı və kitabxananın PR fəaliyyəti;
3. Kitabxananın veb-saytı və sosial şəbəkə hesabları;
4. Kitabxana binasının (ərazisinin) daxili və xarici dizaynı.

Beləliklə, bu siyahıya respublika kitabxanalarında yeni kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarının tətbiqi ilə bağlı maarifləndirmə sisteminin müasir vəziyyətini də daxil etməliyik, çünki bu sistem kitabxanalarda hər hansı bir pullu xidmət növünün tətbiqinə ciddi şəkildə əngəl yaradır.

Bunları nəzərə alaraq elmi kitabxanalar üçün imiclə bağlı aşağıdakı tövsiyələrivərə bilərik:

1. Elmi kitabxanalar ölkənin aparıcı kitabxana assosiasiyaları, cəmiyyət və birlikləri ilə sıx əlaqələr qurmalı və əməkdaşlığı möhkəmləndirməlidir;

2. Elmi kitabxanaların kadr potensialı gücləndirilməli, onların fasiləsiz təhsil və ixtisasartırma problemikölkündən həll edilməlidir;

3. Elmi kitabxanalar sənəd-informasiya fondlarının formalaşdırılması məsələsini daimi olaraq diqqətdə saxlamalı, hər il müntəzəm şəkildə fondların komplektləşdirilməsi ilə bağlı marketing planı hazırlamalıdır;

4. *Elmi kitabxanaların sənəd-informasiya fondlarından məzmunca əhəmiyyətini itirmiş, fiziki cəhətdən yararsız hala düşmüş kitabxana-informasiya resursların çıxarılması ilə bağlı mütəmadi olaraq iş aparılmalı və fondun gələcəkdə artıq və lazımsız resurslarla "yüklənməsinin" qarşısı alınmalıdır;*

5. Elmi kitabxanaların əməkdaşlarının əmək haqqına pullu xidmətlər hesabına əlavələr edilməlidir; kitabxananın mükafatlandırma sistemi aktiv şəkildə istifadə olunmalıdır;

6. Elmi kitabxanalarda korporativ mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair tədbirlər planı işlənilməlidir; kitabxana əməkdaşları arasında müsbət sosial-psixoloji mühit yaradılmalıdır;

7. Elmi kitabxanaların idarə olunmasında yeni innovativ forma və metodlar tətbiq edilməli və onlar gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməlidir;

8. Elmi kitabxanaların marketing kommunikasiyaları sistemi, xüsusilə də reklam və PR fəaliyyəti gücləndirilməlidir.

Nəticə

Bu komponentlərin hər biri həm kitabxanadaxili, həm də kitabxanadankənar mühitdə öyrənilməli və tətbiq edilməlidir. Sonda mövcud elmi baxışları nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, elmi kitabxananın imic siyasəti uzunmüddətli və proqnozlaşdırılmış olmalı, ictimai rəyi formalaşdırmağa, istifadəçilərin gözündə kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarının imkanlarını "böyütməyə" şərait yaratmalıdır.

Kitabxana həmçinin imicin aşağı düşməsinə təsir göstərən faktorların aradan qaldırılmasına da ciddi səy göstərməlidir. Bu gün kitabxananın imicinin aşağı olmasına təsir göstərən faktorlar içərisində ən geniş yayılanı bəzi insanların təfəkküründə kitabxana

DOI:10.30546/gdu.2023.137-141

peşəsinin ciddi bir peşə olmaması fikri, kitabxanaya daha çox ixtisas üzrə iş tapmaqda çətinlik çəkən insanların müraciət etməsi və kitabxanaçı əməyinə verilən dəyərin-əmək haqqının aşağı olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Гришанин, Н.В., Тулубьев, В.Б., Лысанова, Д.В., Любецкая, А.Г. Имидж библиотеки в сознании молодежной аудитории: стратегии и тактики формирования публицитного капитала // Коммуникология. – 2019. – Т. 7. – № 2. – С. 51-65.
2. Егорова, Е.С. Имидж библиотеки как фактор ее развития [Электронный ресурс]. URL: <http://libconfs.narod.ru/2003/s7/egorova.htm>
3. Калегина О.А. Библиотечно-информационное образование в контексте формирования высшей школы // Имидж библиотеки в условиях интеграции в мировое информационное пространство : материалы Международного форума библиотечных идей, Казань, 20-21 ноября 2008 года / М-во культуры Республики Татарстан, Казанский гос. ун-т культуры и искусств ; [сост. О.А.Калегина и др.]. – Казань : Изд-во Казанского гос. ун-та культуры и искусств, 2008.
4. Магомедова, Н.Г. Имидж библиотеки в современном обществе // Культура и время перемен. – 2018. – № 4(23). https://elibrary.ru/download/elibrary_37113925_76127755.pdf
5. Матвеев, М.Ю. Имидж библиотек как социокультурный феномен: 05.25.03: авт. дисс. на соис. учен. степ. док. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2009. – 43с.
6. Матвеев, М.Ю. Имидж библиотеки и «вечные» проблемы библиотечной профессии // Вестник СПбГУКИ. – 2004. – декабрь. – С. 12-28.
7. Туранина, Н.А., Колганов, И.В. Имидж библиотеки как социокультурный феномен в отечественном и зарубежном библиотековедении // Мир науки, культуры, образования. – 2019. – № 4 (77). – С. 78-80.
8. Хомякова, О.А. Имидж библиотеки: пять советов из опыта работы // Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. – 2018. – № 4. – С. 47-51.
9. Kneale R.A. You Don't Look Like a Librarian! Librarians' views of public perception in the Internet age. Available at: <http://www.librarian-image.net/perc.html>
10. Scherdin M.J. Shattering our stereotype: Librarian's new image. M.J.Scherdin, A.K. Beaubien. Libr. J. 1995; № 120 (12): 35-39.

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА БИБЛИОТЕКИ В МАРКЕТИНГОВОЙ КОНЦЕПЦИИ НАУЧНЫХ БИБЛИОТЕК

Маммадова Камала Анвар

Резюме

Основной целью статьи является исследование проблемы формирования имиджа библиотеки в маркетинговой концепции научных библиотек. В статье также рассматривается проблема формирования имиджа библиотеки и уровня ее обучаемости, а также рассматриваются вопросы, связанные с имиджем в маркетинговой концепции научных библиотек. Автор дал конкретные предложения и рекомендации научным библиотекам по проблеме, в научный оборот была введена литература на разных языках. В ходе исследования использовались методы сравнения и анализа. Важность применения материала заключается в том, что его можно использовать на лекциях и занятиях в высших учебных заведениях, он будет полезен для интересующихся областями истории и библиотечного дела.

**THE PROBLEM OF FORMING THE IMAGE OF A LIBRARY IN THE
MARKETING CONCEPT OF SCIENTIFIC LIBRARIES**

Mammadova Kamala Anvar

Summary

The main purpose of the article is to study the problem of shaping the image of the library in the marketing concept of scientific libraries. The article also examines the problem of forming the image of the library and its level of learning, and considers issues related to the image in the marketing concept of scientific libraries. The author gave concrete proposals and recommendations to scientific libraries regarding the problem, literature in different languages was brought into scientific circulation. Comparison and analysis methods were used during the research. The importance of the application of the material is that it can be used in lectures and classes in higher education institutions, it is useful for those interested in the fields of history and librarianship.

Rəyçi: dos., elmlərdoktoru A.Əliyeva-Kəngərli

Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının 06 iyul 2023-cü il tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTABXANA İŞİ
SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQU OBYEKTİ OLAN
ƏSƏRLƏRDƏN SƏRBƏST İSTİFADƏ**

Mürsəlov Natiq Rəşid oğlu

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

natiq.mursalov@admiu.edu.az

Xülasə: *Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətində müəlliflik hüququ məsələləri araşdırmaya cəlb olunur. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən sərbəst istifadənin qanunvericilik təminatının ümumi müddəaları öyrənilir. Tədqiqatın vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən sərbəst istifadənin mahiyyəti açıqlanır. Təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilməklə müəllif qonorarı ödəmək şərtlə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə və reproduksiya çıxarmaq yolu ilə əsərdən sərbəst istifadə qaydaları təhlil olunur. Müəlliflik hüququ obyektlərindən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması prosedurları ətrafı şərh edilir.*

Açar sözlər: əsər, kitab, fonogram, audiovizual sənəd, qanunvericilik aktı, qonorar, surətçixarma

Ключевые слова: произведение, книга, фонограмма, аудиовизуальный документ, законодательный акт, авторское вознаграждение, копирование

Keywords: work, book, phonogram, audiovisual document, legislative act, royalties, copying

Giriş

Müstəqilliyin bərpasından sonrakı mərhələdə Azərbaycanda əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla və qətiyyətlə davam etdirilir. Dövlətin kitabxana işi sahəsində siyasətinin mühüm əlamətlərindən olan vətəndaşların konstitusiyaya ilə təsbit olunmuş əsas hüquq və azadlıqlarından biri kimi əqli mülkiyyət hüququnun qorunması kitabxanaşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, müəlliflik hüququ obyektlərindən kitabxanalarda istifadənin hüquqi təminatı məsələləri xeyli maraq doğurur.

Müəlliflik hüququ dedikdə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması, istifadəsi və hüquqi mühafizəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. “Bu normalar müəlliflik hüququ, memarlıq, mədəniyyət, reklam və digər məsələlər barədə qanunlarda, habelə qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunur” [1, s.207]. Deməli, obyektiv mənada müəlliflik hüququ müxtəlif normativ aktlarda ifadə olunan mülki hüquq normalarından ibarətdir. Onu da yaddan çıxarmamalıyıq ki, müəlliflik qanunvericiliyi (müəlliflik hüququ) müəllifin yaratdığı əsərləri fiziki cəhətdən yox, hüquqi baxımdan qoruyur, mühafizə edir [4]. Əsərin hüquqi cəhətdən qorunması onu ifadə edir ki, müəllifin razılığı olmadan və müəlliflik qonorarı verilmədən heç kəs müəllifin yaratdığı əsərdən istifadə edə bilməz.

Müəlliflik hüququ obyektı olan əsərdən yalnız müəlliflə bağlanmış müqavilə əsasında, onunla razılaşdırılmış şərtlərlə istifadə oluna bilər. Bu, müəlliflik qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi ümumi qaydadır. Eyni zamanda, cəmiyyətin mənafeyi üçün, ictimai maraq naminə müəlliflik qanunvericiliyi bir sıra hallarda müəyyən şəxslərə icazə verir ki, onlar müəllifin yaratdığı əsərdən onun razılığı olmadan və müəllif qonorarı verilmədən istifadə etsinlər. Bu

cür istifadəyə müəlliflik hüququnda əsərdən sərbəst istifadə deyilir.

Əsas hissə

Müəlliflik hüququ barədə müasir qanunvericilik beynəlxalq müəlliflik hüququnun əsərdən sərbəst istifadə məsələsi barədə hamılıqla qəbul olunmuş normasından çıxış edir, müəlliflik hüququ ilə mühafizə sferasından kanaretmə və çıxartma hallarını məhdudlaşdırır, əsərdən sərbəst istifadə hallarını beynəlxalq standartlara uyğun gələn sivil çərçivəyə salır. Nəzəri mənbələrdə göstərilir ki, müəlliflik qanunvericiliyi dedikdə, müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilən normativ aktların sistemi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətində mühüm rol oynayan müəlliflik hüququ barədə qanunvericilik [2; 4; 5] qəti və dəqiq olaraq əsərdən sərbəst istifadə hallarını müəyyən edir. Həmin halları nə genişləndirmək, nə də onlara əlavələr etmək olar. Bu hallarda əsərdən sərbəst istifadə edən maraqlı şəxslər müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik haqqı verilmədən əsər barəsində müxtəlif formalarda sərəncam verirlər. Deməli, göstərilən halda müəllifin müstəsna hüququ məhdudlaşır.

Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, yalnız qanuni surətdə açıqlanmış əsər sərbəst istifadənin obyektinə ola bilər. Başqa sözlə desək, ancaq qanuni surətdə açıqlanmış əsər barəsində sərbəst istifadə rejimi tətbiq edilə bilər. O ki qaldı açıqlanmamış əsərlərə, onlar sərbəst istifadənin predmetinə ola bilməz. Bu növ əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər. Həmçinin, vurğulaq lazımdır ki, maraqlı şəxslər (istifadəçilər) əsərdən sərbəst istifadə hüququndan sui-istifadə etməməlidirlər. Əsərdən sərbəst istifadə zamanı onlar müəllifin qanunla qorunan mənafeyinə toxunmamalı, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozmamalı və onları gözləməlidirlər. Bu işdə kitabxanaların üzərinə mühüm vəzifələr düşür ki, onlar öz fəaliyyətində bu məqamlara xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Müəlliflik hüququ obyektinə olan əsərlərdən şəxsi məqsədlər üçün istifadə əsərdən sərbəst istifadənin bir növüdür. Əsərdən sərbəst istifadənin həmin növü müəlliflik hüququ haqqında qanunun 17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur [5]. Göstərilən növün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin (müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və müəllif qonorarı ödənilmədən fiziki şəxsin qanuni dərc edilmiş əsərdən yalnız şəxsi məqsədlər üçün bir nüsxə hazırlanmasına yol verilir. Bu, onu ifadə edir ki, ümumi qaydaya görə, istənilən maraqlı şəxs özü üçün əsərin bir nüsxəsini hazırlaya və ondan öz şəxsi ehtiyaclarını təmin etmək üçün istifadə edə bilər. Bəzi başqa şəxslərin də, məsələn, yaxın qohumlar, tanış-bilişlər və ya ailə üzvlərinin də öz tələbatlarını ödəmələri üçün əsərin nüsxəsindən istifadə etmələri mümkündür.

Müəllif qonorarı ödəməklə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə və reprosurətini çıxarmaq yolu ilə də əsərdən sərbəst istifadə mümkündür. Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü müəlliflik hüququ barədə qanunun 17-ci maddəsinin 3-5-ci bəndləri ilə tənzimlənir [5]. Bu bəndlər fonogramda yazılmış audiovizual əsərlərin surətinin şəxsi məqsədlər üçün çıxarılmasına (və digər əsərlərin səs yazmasına) həsr edilmişdir.

Reprosurətini çıxarmaq yolu əsərdən sərbəst istifadənin bir növüdür. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir [5]. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyinə belə normanın daxil edilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Məsələ burasındadır ki, müasir dövrdə elektroqrafik texnika xeyli inkişaf etmişdir. Son zamanlar kseroks və digər texniki vasitələrdən istifadə halları çoxalmış, kopya texnikasının tətbiqi nisbətən genişlənməmişdir. Fotoaparatların surət çıxarma işində rolu artmışdır. Kserokslar, fotoaparatlar və digər vasitələr əsərin faksimile surətinin çıxarılmasına imkan verir.

Reprosurət çıxarma (və ya reproqrafik surət çıxarma) dedikdə, fotosurət çıxarma, kserokopiya və ya əsərin faksimile (eynilə) surət çıxarmasının digər üsulları başa düşülür. Bu

DOI:10.30546/gdu.2023.142-146

üsulların köməyi ilə yazılı və digər qrafika əsərin orijinalının və ya nüsxəsinin surəti çıxardılır. Reprosuratçıxarma əsərdən istifadə üsuludur. Qanunda ifadə olunan göstərişə görə nəşretmə bu üsula aid deyil. Yalnız müəyyən şərtlərə əməl olunduqda əsərin reprosurətinin çıxarılmasına (reprosurətçıxarmaya) yol verilir və bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilir. Qanunda həmin şərtlər nəzərdə tutulmuşdur.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, reprosurətçıxarma kitabxana və arxiv işini inkişaf etdirmək, tədqiqat, elmi, tədris, təhsil və maarifçilik məqsədləri üçün həyata keçirilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, reprosurətçıxarmanın subyektı rolunda yalnız kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri (məsələn, məktəblər, litseylər) çıxış edə bilirlər. Qanun ancaq onlara əsərlərin reprosurətinin çıxarılmasına icazə verir.

Kitabxanalara, arxivlərə və təhsil müəssisələrinə qanun üç halda əsərin reprosurətinin çıxarılmasına icazə verir. Birinci hal, kitabxana və arxivlərdəki müəyyən əsərin nüsxələrinin itməsindən, məhv edilməsindən və ya istifadəyə yaramamasından ibarətdir. Buna görə də, həmin nüsxələrin tamamlanmasına, bərpa olunmasına və ya dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə kitabxana və arxivlər əsərin reprosurətini çıxarır. Digər tərəfdən, başqa kitabxana və arxivlərin fondlarında əsərin nüsxəsi itir, məhv edilir və ya istifadə üçün yaramır. Kitabxana və arxivlər həmin fondlara əsərin nüsxələrini verirlər, bu şərtlə ki, adi şəraitdə belə nüsxələrin alınması başqa yolla mümkün olmasın.

İkinci hal, tədris, elmi, tədqiqat və ya şəxsi məqsədlər üçün əsərin və ya onun bir hissəsinin nüsxəsini əldə etmək niyyəti ilə kitabxanalara fiziki şəxslərin sorğu göndərməsindən ibarətdir. Kitabxanalar toplularda, qəzetlərdə və digər dövrü nəşrlərdə çap edilmiş ayrıca məqalə və başqa kiçik həcmli əsərlərin və ya əsərlərin qısa parçasının, ya da yazılı əsərlərin (kompüter proqramları istisna olmaqla) qısa hissələrinin reprosurətini çıxarır.

Üçüncü hal, ümumtəhsil müəssisələrində (məktəblərdə, litseylərdə və s.) auditoriya məşğələləri keçməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə ümumtəhsil müəssisələri qəzet, jurnal, toplu və digər dövrü nəşrlərdə çap olunmuş ayrı-ayrı məqalələrin və digər kiçik həcmli əsərlərin və ya yazılı əsərlərdən qısa parçaların reprosurətini çıxara bilər.

İkinci şərtə görə reprosurətçıxarma gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi olmadan həyata keçirilməlidir. Kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi ilə əsərlərin reprosurətini çıxarda bilməzlər. Əsərlərin reprosurətinin gəlir əldə etmək məqsədi ilə çıxardılması müəlliflik hüququnun pozulması sayılır. Üçüncü şərtə görə, yalnız qanuni əsasda çap edilmiş əsərlərin reprosurətinin çıxarılmasına yol verilir. Əgər əsər çap edilməmişsə, onda reprosurətçıxarma ancaq müəllifin razılığı ilə həyata keçirilir ki, bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilmir. Dördüncü şərt reprosurətçıxarma zamanı istifadə olunan əsərin müəllifinin adının götürülmə mənbəyinin mütləq göstərilməsindən ibarətdir. Nəhayət, beşinci şərtə görə isə əsərin müəyyən məqsəd üçün lazım olan həcmdə reprosurətin çıxarılmasına yol verilir.

Müəlliflik hüququ obyektı olan əsərlərdən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması da əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir növüdür. Göstərilən növ (hal) müəlliflik haqqında qanunun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur [5]. Həmin maddədə əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün bir neçə halı sadalanır və göstərilir.

Birincisi, sitat kimi verilmə əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Sitat tutalqa da adlanır. Müəlliflik hüququnda sitat kimi vermək (sitat gətirmək) dedikdə, hər hansı müəllifin əsərindən müəyyən qısa parçanın başqa əsərə daxil edilməsi başa düşülür. “Elmi və tənqidi əsərlərin yaradılmasında stat vacib rol oynayır. Sitat qanuni dərc edilmiş əsərdən, həmçinin qəzet və jurnallardan gətirilir. Özü də o, elmi, tədqiqat, polemika, tənqidi və informasiya məqsədi güdməlidir” [1, s.235]. Sitat məhz bu məqsədlərə müvafiq həcmdə verilməlidir.

İkincisi, əsərlərdən misal gətirmək sərbəst istifadə hallarından biridir. Misal gətirmək dedikdə, qanuni dərc edilmiş əsərlərdən qısa parçaları istifadə etmək başa düşülür. İstifadənin bu halı sitat kimi verilmə halından iki cəhətinə görə fərqlənir. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, əsərlərdən qısa parçalar göstərilən halda sitat kimi yox, misal qismində istifadə olunur. Qısa parçaların yalnız tədris məqsədləri üçün istifadə olunması ikinci fərqli cəhəti təşkil edir. Belə ki, əsərlərdən qısa parçaların misal gətirilməsi yalnız tədris xarakterli məqsədlər güdməlidir. Əsərlərdən misal gətirməklə istifadə üç formada həyata keçirilir, nəşr etmədə; radio və televerilişdə; səs və videoyazmada.

Üçüncüsü, dövrü nəşrlərdə çap etmək və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Belə ki, qanuni əsasda dərc edilmiş cari iqtisadi, siyasi, sosial və dini məsələlər üzrə məqalələrin, yaxud efrilə verilmiş eyni xarakterli əsərlərin qəzetlərdə, jurnallarda və digər dövrü nəşrlərdə çap edilməsinə və ya kütləvi bildirişinə yol verilir. Belə halda müəllifin razılığı tələb olunmur. Söhbət yalnız cari məqalə və əsərlərdən gedir. Birbaşa cari anla bağlı olmayan məqalə və əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər.

Sərbəst istifadənin göstərilən halının əsas məqsədi ölkədə və dünyada baş verən hadisələr barədə vətəndaşları operativ və geniş məlumatla təmin etməkdən ibarətdir. Məqalə və əsərlərdən o zaman sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər ki, müəllif (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi) məqalə və əsərlərin dövrü nəşrlərdə çap edilməsini və ya kütləvi bildirişi qadağan etməsin. Qadağan edərsə, onda sərbəst istifadə halından söhbət gedə bilməz.

Dördüncüsü, cari hadisələr haqqında icmalda hadisələrin gedişində görülələrin və eşidilələrin surətinin çıxarılması və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin daha bir başqa halıdır. Sərbəst istifadənin bu halının əsas məqsədi informasiyanı sərbəst şəkildə yaymaqdan ibarətdir, yəni surətçıxarma və ya kütləvi bildiriş informasiya məqsədi ilə bağlı olmalıdır. Cari hadisələr haqqında icmal fotoqrafiya, kinematoqrafiya, efrir və ya kabel televiziya vasitələri ilə verilməlidir.

Beşincisi, açıq siyasi nitqlərin, mülahizələrin, müraciətlərin, təbliğat xarakterli fikirlərin və məhkəmənin gedişində söylənen nitqlərin dövrü nəşrlərdə (qəzetlərdə, jurnallarda və s.) çap edilməsi və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Əsərdən sərbəst istifadənin bu halı da informasiya məqsədi güdür.

Nəhayət, altıncısı, xüsusi üsullarla gözdən əlillər üçün surətçıxarma əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Xüsusi üsullara əsasən qabarıqlı-nöqtəli şrift aiddir. Digər üsullardan da istifadə oluna bilər. Yalnız qanuni dərc edilmiş əsərlərin surətinin çıxarılmasına yol verir. Özü də surətçıxarma kommersiya məqsədi (gəlir götürmək) məqsədi güdməməlidir.

Nəticə

Tədqiqatın yekunu olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasında kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən müəlliflik qanunvericiliyi müəllifin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin mənafeyini tarazlaşdırmaq (bərabərləşdirmək) vasitəsi və aləti kimi çıxış edir. Əsərdən sərbəst istifadə ilə cəmiyyətin mənafeyi və digər ictimai məqsədlər üçün müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik qonorarı verilmədən əsərdən müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda maraqlı şəxslərin istifadəsi təmin olunur. Əsərdən sərbəst istifadə barədə normalar nəinki Azərbaycanda, dünyanın bütün sivil ölkələrinin müəlliflik qanunvericiliyinə məlumdur. Həmin normaları bu sahədə vacib beynəlxalq konvensiyalar da tanıyır (məsələn, Bern konvensiyasının 2 və 10-cu maddələri əsərdən sərbəst istifadə hallarını nəzərdə tutur). Şübhəsiz, bu normalar beynəlxalq müəlliflik hüququnun hamılıqla qəbul olunmuş müddəalarıdır. Bir daha təsdiq olunur ki, kitabxanalar oxuculara xidmət prosesində bu hüquq normalarına ciddi riayət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları: dərslik. – Bakı: Digesta, 2006. – 348 s.
2. Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 29 dekabr 1998-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5041>
3. Xələfov, A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Monoqrafiya/ A.Xələfov. – Bakı: Azərnəşr, – 2006. – 311 s.
4. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 21 dekabr 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/25303>
5. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / 5 iyun 1996-cı ildə qəbul edilmişdir. – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4167>

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И СВОБОДНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АВТОРСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Мурсалов Натиг Рашид оглу

Резюме

В статье рассматриваются вопросы авторского права в государственной политике в сфере библиотечного дела в Азербайджане в период независимости. В соответствии с поставленной целью изучаются общие положения законодательной гарантии свободного использования произведений, охраняемых авторским правом. Объясняется сущность безвозмездного использования произведений, охраняемых авторским правом, для выполнения задач исследования. Методами анализа и сравнения анализируются правила свободного использования произведения при свободном использовании и воспроизведении произведения в личных целях при условии выплаты авторского вознаграждения. Подробно разъясняется порядок использования объектов авторского права в информационных, научных, образовательных и иных целях и копирования баз данных.

STATE POLICY IN THE FIELD OF LIBRARY WORK IN AZERBAIJAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND FREE USE OF COPYRIGHT WORKS

Mursalov Natig Rashid

Summary

The article examines copyright issues in the state policy in the field of library work in Azerbaijan during the period of independence. In accordance with the set goal, the general provisions of the legislative guarantee of free use of copyrighted works are studied. The essence of the free use of copyrighted works for the fulfillment of the tasks of the research is explained. By using analysis and comparison methods, the rules of free use of the work are analyzed by free use and reproduction of the work for personal purposes on the condition of paying the author's royalties. Procedures for using copyright objects for informational, scientific, educational and other purposes and copying databases are explained in detail.

Rəyçi: t.e.d., prof. Xəlil İsmayilov

Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının 14.06.23 tarixli protokolu.

Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il

**GÜNEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ HƏRƏKATIN DÜŞMƏNLƏRİ
(İranda XX əsrdə baş verən etno mədəni proseslər)**

dosent Kazimi Pərviz Firudin oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
parvizkazimi@gmail.com

Xülasə: *XX əsrdə İran adlanan coğrafiyada baş verən sosial, siyasi və iqtisadi proseslər orada formalaşan dövlətlərin milli-mədəni proseslərə münasibətinə də öz təsirini göstərdi. İnqilablarla zəngin olan iyirminci əsrdə milli, dini, ideoloji və siyasi proseslərin nəticəsində mədəni seqreqasiya həyata keçirilməyə başlandı və bu proses hal hazırda da davam etməkdədir.*

Məqalə konkret tarixi faktlara əsaslanaraq XX əsrdən başlayaraq İranda yaradılmış dövlətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq həyata keçirdiyi seqreqasiyanın bu gün də qorunub saxlanılması hadisəsini öyrənir və mədəni apoteidun dini, ideoloji və siyasi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Açar sözlər: Mədəni apoteid, linqvistik seqreqasiya, milli identifiklik, milli hüquqlar, mədəni repressiya

Key words: Cultural apartheid, linguistic segregation, national identity, national rights, cultural repression

Ключевые слова: Культурный апотеид, языковая сегрегация, национальная идентичность, национальные права, культурные репрессии.

Giriş

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qətiyyətli demək olar ki, Güney Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı böyük bir coğrafiyada hakim düşüncəyə çevrilmiş və insanlar ilk fürsətdə milli hüquqlar, milli dövlətçilik və milli dəyərlər sistemi üzərində qurulmuş dövlət uğrunda mübarizəyə başlamış, inqilablar etmişdir. XX əsrin siyasi hərəkat tarixinə baxarıqsa, Səttərxan hərəkatı, Xiyabani hərəkatı, 21 Azər hərəkatı və 1979-cu ildə qələbə çalmış “ziddiyyətli” (*anti-şah*) hərəkatı Güney Azərbaycan milli azadlıq tarixinin dönməz, bəzən və son məqsədə çatana qədər durmayacağına inam yaradır.

Zəngin mübarizə tariximizdən dərs almaq, səhvlərimizi təkrar etməmək, “düşdüyümüz çuxura” bir daha düşməmək üçün tarixi yaddaşımızı qorumalı, yazmalı və gələcək nəsillərə ötürməliyik. Necə oldu ki, biz milli istismara məruz qaldıq, müstəmləkəyə çevrildik, başqalarının bizi istismar etməsinə imkan yaratdıq? Görəsən, İran coğrafiyasında Azərbaycan türklərindən başqa hansı xalqlardır ki, dominantdır, üstünlüyə malikdir, digərlərini assimilyasiya etməyə qadirdir və dönüşü olmayan proseslər baş verməkdədir?

Məşrutə hərəkatına xəyanət etmiş Qacarlar hökuməti Tehrandə Məclis qarşısında Səttərxan və onun dəstəsini top atəşi ilə dağıdan erməni Yəprem xana, Təbrizdə xalq hərəkatını bozmaq üçün rus-kazak dəstəsinin başçısı Vladimir Lyaxova hakimiyyəti verməklə öz mahiyyətini, milli kimliyini itirdi. Böyük Nizami demişkən, “Sən əgər ədalətli deyilsən, deməli türk deyilsən” düşüncəsi ilə xalq arasında mərkəzi hakimiyyətin “özündən” olmadığı düşüncəsi yayılmaya başladı. Xiyabani hərəkatı zamanı da mərkəzi hakimiyyəti özünün xilaskarı olaraq tanımayan azərbaycanlılar ağır və əzablı illəri yaşadılar.

Fransanın Təbrizdəki konsulu Alfons Nikolyanın hesabatında deyilir ki, İranı Asiyanın digər hissələri ilə birlikdə iki təsir dairəsi arasında bölən 31 avqust 1907-ci il tarixli İngiltərə-Rusiya müqaviləsi bu coğrafiyada Qacarların hakimiyyətini minimuma çatdırmışdı.

DOI:10.30546/gdu.2023.147-151

Hakimiyyət milli kimliyini itirmiş, Melkom xan, Yeprem xan, İyaxovlar ölkədə “meydan oxuyurdu”.¹

Bəlkə də bu səbəbdən Rza Pəhləvinin dövlət çevrilişində Azərbaycan çox böyük həssaslıq göstərmədi. Qacar şahzadələri də uzun müddət Pəhləvilərin himayəsindən istifadə etdi, bütün mülk və əmlaklarını qoruyub saxladılar və onlara dövlət qarşısında ehtiram olundu. Pəhləvilərin anti türk siyasəti tədricən həyata keçirilir və açıq konfrantasiyaya girmirdilər. Ən böyük silah Azərbaycan şəhərlərində işsizlik, əyalətlərdə aclıq, yoxsulluq yaratmaqdan ibarət idi.

Pəhləvilər 21 Azər inqilabını qanla bogmaq üçün də Azərbaycan əsilli zabıtları seçdi və onlara sədaqətlərini göstərmək üçün meydan verdi. İran ərazisindən çıxan sovet qoşunları Azərbaycanda silah saxlamadı və Tehran hakimiyyəti də Azərbaycana basqın adı ilə deyil, seçki keçirmək adı ilə daxil oldu.

Göründüyü kimi müasir İran mediasında təqdim olunan “Azərbaycan azlığı” fars çoxluğu ilə qarşı-qarşıya gəlmədi. Şah qoşununun generalları da, polkovnikləri də azərbaycanlı idi, Ərdəbildə və digər şəhərlərdə “ariyamehrə” firqəçiləri “qurban” kəsənlər də azərbaycanlılar idi.

Son yüz ildə **irançılıq** deyilən bir “ideoloji model” tətbiq olunmaqdadır. XX əsrin 20-30-cu illərində pəhləvilər irançılıq nəzəriyyəsini yaratdı, daha doğrusu bunu sifariş etdi və onu yaratdılar. Firdovsinin “Şahnamə”si İran mifalogiyasının yaradılması üçün “mənbə” hesab edildi. Çünki İran olmaq üçün düşmən tərəf yaratmaq lazım gəlirdi. Bu düşmən obrazı da Turan idi. Tarixdə olmayan “Turan” tarixdə siyasi mənə daşımayan İranın düşməni rolunu oynamalı idi. Doğrudur ki, Turan dövləti olmayıb və “mən turanlıyam” deyən də olmayıb, ancaq Firdovsinin nəql etdiyi müharibədə “türklər” qalib gəldilər və sonrakı tarixi mərhələdə böyük coğrafiyada, o cümlədən də İranda dominant qüvvə oldular. Dünya ədəbiyyatının “üzqarası” hesab ediləcək Firdovsi haqqında mifalogiyanı uzun müddət bizə təbliğ edənlər ədəbiyyatda təhqir, alçaltma və “rasizm” motivlərinin yanlış olduğunu dilə gətirmirdilər. Firdovsi “Şahnamə”sini Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər də açıq-açıq faşist motivləri ixtisar etmiş və bununla da 4 cildlik kitab bir cildə çevrilmişdir. Belə bir ixtisarin nəticəsində oxucu əsərdəki türk düşmənliliyini, müəllifin türkə olan böyük nifrətini görmür və qiymətləndirmir. Bir Azərbaycanlı oxucunun “Şahnamə” haqqında “təəssürat olaraq” onun poetikasını tərif edəndə, bir fars incə bir təbəssümlə qulaq asaraq başını yırğalayır və deyilənləri təsdiq edir. Lakin qeyd edilmir ki, “cəsarətli” və “qüdrətli” şair öldükdən sonra onun cənazəsini basdırmaq üçün qəbristanlığa belə buraxmayıblar. Onu Sasani təəssübü və zərdüştilik motivlərinə görə hətta müsəlman belə hesab etməyiblər və evinin həyatında basdırıblar. Bunlar min il əvvəl olub. Bəs indi necədir?

Bir “tehran uşağı” (son əlli ilin anlayışdır) bir təbrizli ilə söhbət edərkən təbrizli ondan soruşur: “Heç görmüsən ki, bir fars bir türklə üz-üzə dava eləsin; küçədə, bazarda ya məhəllədə?”

Yox, fars açıq-açıq dava eləməz, xüsusilə də türklə. Ancaq bu o demək deyil ki, qabağından da qaçar. O, qarşısındakını öz tərəfinə çəkmək istəyər və bunun üçün də çox üsullara malikdir. Fars dava əvəzinə “məşhur şairlərdən” bir şeir (mədhiyyə) deyər, bəlkə diqqəti cəlb etsin. Qarşısındakına “qızını verər” ki, qohum olsun, bəlkə “agzı yumulsun”. O qız, o türkün “agzını yumar”. Bu sınanmış üsuldur. Dar ayaqda “biz iranlıyıq” üsulundan istifadə edər (bu üsul son illərdə işə yaramır.) Qarşısındakını şərliyə bilər, “təkliyə” bilər, özünü “görməməzliyə vura bilər” və s. Əgər bu imkanlı bir fars aristokratdırsa, təcrübəli elitaya məxsusdursa, özünü “ag əbəli” möbidlərdən hesab edənlərdəndirsə, o təhlükəlidir, o,

¹Bax: Charles Ganier. 1908 Tabriz Uprising through French Writings, Volume 27 (2023): Issue 1, Pages: 90–104, Online Publication Date: 13 Apr 2023

DOI:10.30546/gdu.2023.147-151

hətta qarşısındakını zəhərləyə biləcək qədər bir tədbir də planlaya bilər. Yox, sadəcə bir adamdırsa, o, zəatən mütidir, ya “haqqına qane” olub çəkilib gedər, ya da çılgın bir cavandırsa, özündən razı birini tapıb gətirər. Gətirdiyi adam sinəsini qabığa verərsə, məlum olar ki, onun da ya dədəsi türkdür ya da başqa millətin nümayəndəsidir. İranın mərkəzi şəhərlərində tez-tez eşidilən bir cümlə var–“Pəder-e bozorg-e mən həm tork bude...”(*mənim böyük babam da türk olub...*)

Ruhulla Xomeyninin vəfatından sonra bütün İran ictimaiyyəti “Rəhbərin” yerinə Müntəzirinin seçiləcəyinə əmin idi. O zaman böyük nüfuz sahibi olan Rəfəscani və bir qrup İran elitası Xamneyini rəhbər seçməyə müvəffəq oldular. Məgər onlar bilmirdi ki, Xamneyi türkdür. Onun bütün yazılmış “tərcümeyi hallarında” aydın qeyd olunur ki, Xamneyi Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin qaynı oğludur və Xorasanda yaşamaqlarına baxmayaraq, onların əslə Təbriz yaxınlığında olan Xamnə kəndindəndir. Bu mənzərə Nadir şahın ölümündən sonra Zəndilərin hakimiyyəti saxlamaq üçün Səfəvi ailəsindən bir nəfər tapmaq və onu “şərti hakimiyyətə gətirərək” dövləti idarə etmək istəyini xatırladır.

Göründüyü kimi, Güney Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının düşmənləri, fars və qeyriləri deyil. Zira, bunlar türkün qabığına heç zaman çıxmayıb və çıxma bilməyiblər. Ən böyük düşmən bizim multikulturalizmimizdən irəli gələn tolerant baxışlarımız, ədalətə mütləq baxışımız, sekulyarlığa təmayülümüz və bir qədər də sadələşməyimizdir.

Uzun müddət ictimai mühitdə fikir formalaşdı ki, “Fərəh türk qızıdır...” Tanınmış jurnalist onu Amerikada tapdı və ona mikrafonu uzadaraq “Sizə on milyon azərbaycanlı baxacaq, azərbaycan dilində bir cümlə deyin...” Məlum oldu ki, belə “mifləri” məqsədli olaraq yayırlar. Fərəh nəinki azərbaycanlı deyil, hətta azərbaycana nifrət edir və bu nifrət onun oğlunda da özünü göstərir.

Xamneyi haqqında da “o azərbaycanlıdır...” deyənlər az bir müddətdən sonra bunu inkar etdilər və “oxorasanlıdır...” deməyə başladılar. Məlumdur ki, azərbaycanlıların gözləntisinə cavab vermədiyi halda ona nifrət yaranacaqdı və bunu bildirdilər. Lakin onu da bilirlər ki, Xamnənin ruhani ailələrindən Mirzə Fətəli Axundov kimi nəhəng azərbaycanlı da çıxıb.

Amerikada mühacir həyatı yaşayan güneylinin birisi, İsrail parlamentinin azərbaycanlıların hüquqları ilə əlaqədar bəyanatına protest etdi. Onun dərdi nə idi? Kanadada “çörək qazanıb” İrana qayıtmaq üçün özünə yol qoyanları da anlamaq olar. Lakin İrana qayıtmaq üçün “anasını satmaq” nəyə lazımdır. Deyən yoxdur ki, “sənin dilindən tutub zorla çəkməyiblərki...”

Araz sahillərinin erməni işğalından sonra Azərbaycanda yerləşən diplomatik missiyaların ora səfəri zamanı İngiltərənin Azərbaycandakı səfiri Ceyms Şarp Araz çayının şəklini paylaşaraq sosial şəbəkə hesabında “Salam İran” yazması və buna İran səfirinin cavabında: “Narahat olmayın. Bütöv və güclü İranın parçalanmasını heç vaxt, heç yuxularında da görə bilməyəcəklər” deməsi hamının yaxşı bildiyi bir mənzərəni üzə çıxarır. İngilis səfiri məgər bilmirdi ki, Arazın obiri sahili də Azərbaycandır? İran səfiri də düzgün anlamışdı ki, salamnın ünvanı “zavallı İran” deyil, güclü Azərbaycandır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticə ortaya çıxır ki, Məşrutə hərəkatı Güney Azərbaycanın siyasi xəritəsini müəyyənləşdirdi. Tarixdə ilk dəfə Güney Azərbaycanın legitim siyasi xəritəsi tərtib edildi və azərbaycan xalqına miras qoyuldu. Lyaxov və Yəprem xan kimilər Azərbaycan milli hərəkatına qacarların tapşırığı ilə hücum etdi. Xiyabani hərəkatına da bu prizmada baxmaq olar. Tehran hakimiyyəti “dominant İran(fars) xalqının” gücü ilə Təbrizə yürüş etmədi.

Çox böyük təbliğat maşını “torki xə” təbliğatını 70 il yaydı. Bu şuarı “agzına alanın” ağzından nə qədər vurmaq olurdusa, o qədər də cavablarını verdilər. Lakin daxili bir iztirab

DOI:10.30546/gdu.2023.147-151

hər bir azərbaycanlının qəlbində var idi. Böyük liderin, Ulu öndərin “Mən fərx edirəm ki, Azərbaycanlıyam” deməsi milyonlar üçün qurur mənbəyi oldu.

21 Azər hərəkatını, onun nailiyyətlərini yox etmək üçün Tehran əgər Moskva, London və Vaşinqton “ərbablarından” dəstək almasaydı, Azərbaycana heç bir şey edə bilməzdi. Əslində Pəhləvi qoşunlarının zabitləri də azərbaycanlılardan formalaşdırılmışdı. Azərbaycan milli hərəkatının dəstəyi yalnız əli silahsız xalqdan ibarət idi. 21 Azər süqur etdi. Yalnız ideyaları yaşadı, milli hərəkatı da yaşatdı və bu gün də yaşamaqdadır.

Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının düşmənləri marginallaşdırılmış insanlar, dövlət qurumlarında himayə görən məmurlar, xüsusi xidmət orqanlarında hazırlanmış casuslar və kiçik maraqlarına görə “anasını satmaga hazır olan” az bir qrup insandırlar. Odur ki, hal-hazırda İran coğrafiyasında “Azadlıq, Ədalət və Milli hökumət” şuarlarının qarşısında duracaq, diqqəti cəlb edə biləcək qüvvə yoxdur və əslində heç vaxt da olmayıb. Güney Azərbaycan İran dövlətinə heç vaxt məğlub olmayıb, əksinə, böyük Şəhriyar demişkən “Azərbaycan oğulları İran üçün şəhid olub”.

Bizim üzərimizə fars qoşunu göndərilməyəcək. Kürdlə, giləklə isə bizim problemimiz yoxdur. Onlar İran üçün şəhid olmazlar. Bizim üzərimizə bizdən olanları göndərəcəklər. “Arvadını axtaranlar”, Bəndər Abbasın neft gəlirlərindən pay almaq istəyənlər, müsəvilər, xamneyilər, mələkutilər, şəriətmədarilər və s.

References

1. Kazimi, P. (2023). Kitab Qenosidi və Onun Digər Repressiya Formalarından Fərqi . Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi , 10 (2) , 32-42 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/76976/1290343>
2. Behrangi, A. (1378). My brother Samad Behrangi, the story of his life and death. Publisher. Memorial book of Ustad Muhammad Ali Farzana.
3. Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.
4. Kazimi, P. F. (2021). Dynamic Development of Information Technologies, Organization of Library Services Using Digital Space and Through Social Networks. *AJESS/article/view/30407*.
5. KAZİMİ, P. F. (2017). Sosial və Kültürel Ortamın Oluşmasında Kitap ve Kütüphanelerin Rolü. *Türk Kütüphaneciliği*, 31(2), 245-250.

«ВРАГИ» НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (этнокультурные процессы в иране в XX веке)

Доц. Казими Парвиз Фирудин

Резюме

XX əsrdə İran adlanan coğrafiyada baş verən sosial, siyasi və iqtisadi proseslər orada formalaşan dövlətlərin milli-mədəni proseslərə münasibətinə də öz təsirini göstərdi. İnqilablarla zəngin olan iyirminci əsrdə milli, dini, ideoloji və siyasi proseslərin nəticəsində mədəni seqreqasiya həyata keçirilməyə başlandı və bu proses hal hazırda da davam etməkdədir.

Məqalə, konkret tarixi faktlara əsaslanaraq XX əsrdən başlayaraq İranda yaradılmış dövlətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq həyata keçirdiyi seqreqasiyanın bu gün də qorunub saxlanılması hadisəsini öyrənir və mədəni apoteidun dini, ideoloji və siyasi xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

**"ENEMIES" OF THE NATIONAL MOVEMENT OF SOUTH AZERBAIJAN
(ethno-cultural processes in iran in the XX century)**

Kazimi Parviz Firudin

Summary

The social, political and economic processes that took place in the geography called Iran in the 20th century also had an impact on the attitude of the states formed there to the national-cultural processes. Cultural segregation began to be implemented as a result of national, religious, ideological and political processes in the twentieth century, rich in revolutions, and this process continues today.

Based on specific historical facts, the article studies the preservation of the segregation implemented in Iran since the 20th century despite the diversity of the states and reveals the religious, ideological and political features of cultural apartheid.

Rəyçi: t.f.d. S.İ.Məmmədova.

Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 14.06.23 tarixli iclası.

Daxil olma tarixi 20 iyun 2023-cü il

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN KİTABXANALARI BİZNES SAHƏSİ ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞININ İNFORMASIYA TƏMİNATÇISI KİMİ

Kərimova Sevdə Həmid qızı
Bakı Dövlət Universiteti
sevda.kerimova1@gmail.com

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi ali təhsil müəssisələrində iqtisadiyyat və menecment profili üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasının kitabxana-informasiya təminatının optimallaşdırılması yollarının əsaslandırılmasıdır. Məqalədə bu ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olan ali təhsil ocaqlarının kitabxanalarının fəaliyyəti tədqiqata cəlb olunmuş, kitabxana-informasiya təminatı məsələləri və problemləri araşdırılmışdır. İlk öncə müasir ali təhsil müəssisəsi kontekstində iqtisadiyyat və menecment sahələri üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasının kitabxana-informasiya təminatı təhlil edilir. Ardınca bu ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin informasiya ehtiyacları araşdırılır və onların xüsusiyyətləri müəyyən edilir, bu sahədə təhsili həyata keçirən ali təhsil institutlarının kitabxanalarının iş funksiyalarının həcmi və imkanları müəyyənləşdirilir. Məqalə yazılarkən təhlil və müqaisə metodlarından istifadə edilmişdir. Tətbiqi əhəmiyyəti: material ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Məqalə kitabxanaçılıq, tarix, təhsil sahəsi ilə maraqlananlar üçün də faydalıdır.*

Açar sözlər: iqtisadiyyat, universitet, kitabxana, Kitabxana İnformasiya Mərkəzi, kitabxana-informasiya xidməti, oxucu, elektron

Ключевые слова: экономика, университет, библиотека, Библиотечно-информационный центр, библиотечно-информационная служба, читатель, электронный

Key words: economy, university, library, Library Information Center, library-information service, reader, electronic

Giriş

Respublikada iqtisadiyyat və menecment üzrə mütəxəssislərin hazırlanması peşəkar iqtisadi təhsilin müvafiq sahələri və mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində beynəlxalq təcrübə, eləcə də onun keyfiyyətinin əsas meyarı olan peşəkar tələb üzrə əmək bazarının inkişafının qlobal tendensiyaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu proses iqtisadi və inzibati profilli ali ixtisas təhsili müəssisələrinin və qeyri-profilli ali təhsil müəssisələrinin iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olan fakültələri tərəfindən reallaşdırılır.

Kitabxana-informasiya təminatı ali təhsil müəssisələrinin uğurlu təhsil fəaliyyətində, o cümlədən, iqtisadiyyat və menecment ixtisasları üzrə fəaliyyət göstərən fakültələrin tələbələrinin təhsilində mühüm rol oynayır. Kitabxana-informasiya təminatı dedikdə, istifadəçilərin informasiya ehtiyaclarının kitabxananın bütün mövcud vasitə və resursları vasitəsilə ödənilməsi başa düşülür. Universitet kitabxanaları informasiya cəmiyyətinin yeni şərtləri ilə fəaliyyət göstərir, lakin eyni zamanda, kitabxana fondlarının formalaşdırılması, mühafizəsi və kitabxana-bibliografiya xidmətlərinin ənənəvi funksiyalarını həyata keçirir.

Bu baxımdan, iqtisadiyyat və menecment sahəsində mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən ali təhsil ocaqlarının informasiya məkanında kitabxanaların rolunun və yerinin müəyyənləşdirilməsinə və əsaslandırılmasına ehtiyac vardır.

Əsas hissə

1993-cü ildə yaradılmış Bakı Biznes Universiteti hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı dövründə yüksək ixtisaslı iqtisadçı mütəxəssislər hazırlayan özəl ali təhsil ocağıdır. Universitetin missiyası sahibkarlıq və biznes sahəsində yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaqdır.

DOI:10.30546/gdu.2023.152-157

Bakı Biznes Universitetində tədris 2 fakültədə 8 kafedra tərəfindən magistr hazırlığı və bakalavr üzrə 18 ixtisas üzrə aparılır.

Universitetdə geniş oxucu kontingentinə malik kitabxana tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Kitabxananın fondu elmi, tədris və metodiki informasiyaların başlıca mənbəyidir. Kitabxanada abonement fəaliyyət göstərmir. Burada yalnız böyük oxu zalı mövcuddur. Oxu zalında 50.000 nüsxəyə yaxın ədəbiyyat mövcuddur. Oxu zalında açıq fond fəaliyyət göstərir və kitablar 8 kafedranın adı üzrə bölünərək yerləşdirilmişdir. Burada həmçinin universitetdə tədris olunan bütün fənlər üzrə professor-müəllim heyəti tərəfindən tərtib edilmiş mühazirə mətnləri çap edilərək cildlənmiş şəkildə toplanmışdır. Bu materiallar da tələbələr tərəfindən müstəqil şəkildə istifadə olunur. Oxucular kitabxanada mövcud olan elektron kataloq və elektron kitabxana vasitəsilə yeni nəşr olunmuş 800 adda ən müasir dərsliklərin elektron versiyalarından istifadə etmək imkanına malikdirlər. Eyni zamanda, 45 ədəd noutbuk oxucuların istifadəsindədir. Mühazirə mətnləri və elektron kitablar bu noutbukların yaddaşına da yüklənmişdir. Bakı Biznes Universitetinin 96 nəfərdən ibarət professor-müəllim və 1.500-ə yaxın tələbə heyəti vardır. Oxu zalından hər gün 10-15 müəllim və 400-500 tələbə istifadə edir [7].

2006-cı ildə yaradılan ADA Universitetinin məqsədi digər sahələrlə yanaşı biznes sahəsində liderlər yetişdirməkdir. ADA Universitetinin kitabxanası 2006-2007-ci illərdə formalaşmağa başlamışdır. Burada Texniki Xidmətlər Şöbəsi, Dövriyyə Xidmətləri Şöbəsi, Tədqiqat və Təlimat Xidmətləri Şöbəsi və Sistem Administrasiyası Şöbəsi fəaliyyət göstərir. Kitabxananın fondu 45.000 nüsxədən çoxdur. EBL və Ebrary elektron kitabxanalar vasitəsilə 500.000 nüsxə elektron kitab əldə edilmişdir. Kitabxana 65 məlumat bazasına 24 illik abunədir. Bu bazaların 41-i istifadə üçün açıqdır.

Soraq və biblioqrafik nəşrlər fondu 955 nüsxə çap vahidindən ibarətdir. Kitabxananın həmçinin onlayn ümumaçıq elektron kataloqu vardır [8]. Bundan başqa, OPAC və SUMMON elektron kataloqları vasitəsilə kitabların, e-kitabların, elektron verilənlər bazalarında yerləşən dövrü nəşrlərin və məqalələrin axtarışı aparılır. Kitabxana Jstor, EbscoHost, ProQuest, Web of Science, Science Direct, Taylor & Francis, Hein Online, Econbiz, Columbia International Affairs, Elsevier, Foreign Policy, International Monetary Fund, Chronicle of Higher Education elektron bazalar vasitəsilə oxuculara xidmət edir və EBL (139.360 kitab) və Ebrary (16.787 kitab) adlı 2 elektron kitabxanaya abunəlik vasitəsilə ümumilikdə 156.147 adda e-kitaba çıxış imkanını təmin edir.

Bakı Mühəndislik Universiteti kitabxanasının fondu 131.000 nüsxəyə yaxındır. Fondada Azərbaycan, türk, ərəb, fars, rus, ispan, italyan, fransız və alman dillərində ədəbiyyatlar vardır. Kitabxana “CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS”, “EBSCOHOST”, “EBSCOHOST EBOOK”, “JSTOR”, “Science Direct”, “DOAJ”, “HINARI”, “Serials Solutions”, “Ulrichs”, “Turkish Review”, “HR Dergi”, “Modern Türklük Araştırmaları Dergisi”, Uluslararası Sosial Araştırmalar Dergisi”, “Ankara Üniversitesi Kitaplar Veri Tabanı”, “Ankara Üniversitesi Dergiler Veri Tabanı” kimi beynəlxalq elektron məlumat bazalarına abunədir. Bakı Mühəndislik Universitetinin kitabxanası həmçinin, “EBSCOhost” və “Web of Science” elektron portallarının üzvüdür [5]. Oxucular elektron kitabxana vasitəsilə 57 adda beynəlxalq e-jurnala, 22 adda e-kitaba və 50 ən tanınmış ABŞ və dünya qəzetlərindən və 13 rəqəmsal arxivdən istifadə etmək imkanına malikdirlər. Kütləvi kataloqlar bölməsində Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ və bəzi dünya ölkələrinin kitabxanalarının 12 elektron kataloqu əks olunmuşdur.

Kitabxanaya hər gün 250-300 nəfər tələbə və 30-35 nəfər müəllim müraciət edir. Hər gün iqtisadi elmlər üzrə 50-60 sorğu ödənilir. Eyni zamanda, Avstraliya və Fransada təhsil

DOI:10.30546/gdu.2023.152-157

alan Azərbaycanlı tələbələr də iqtisadi mövzularda dissertasiya işlərinin yazılması ilə əlaqədar kitabxanaya müraciət edirlər.

Xəzər Universitetinin Kitabxana İnformasiya Mərkəzinin (KİM) əsası 1991-ci ildə qoyulmuşdur. Kitabxananın fondu 180.000-dən çox informasiya mənbəyindən ibarətdir. Kitab kolleksiyalarının 80%-i ingilis dilindədir. KİM “EBSCOhost”, “Lırn”, “RICEST”, “Polpred.com”, “IOPscience”, “Web of Science” kimi onlayn elektron məlumat bazalarına və “DOAJ”, “DOAB”, “ERIC”, “MedlinePlus”, “PubMed”, “Merck Manual”, “GALILEO Scholar Databases”, “World Digital Library”, “OER Commons” kimi açıq girişə malik elektron resurslara abunədir.

“OPAC” veb-kolleksiyası kitabxananın məlumat bazasında əsas axtarış üsullarını dəstəkləyir. Kitabxananın “Rəqəmsal kitabxana” bölməsində 46 elektron kitaba giriş mümkündür. Bunların 10-una sərbəst giriş vardır. Həmçinin, kitabxana 9 xarici elektron jurnala abunədir [6].

Universitetin nəşri olan “Humanities and social sciences” jurnalı “Thomson Reuters” elektron bazasında əks olunur. Xəzər Universitetinin Kitabxana İnformasiya Mərkəzində 2007-ci ildə yaradılmış Elektron Arxivdə universitet tədqiqatçılarının kitab və məqalələri, müəllim və tələbələrin tədris materialları, digər elmi formatda olan materiallar toplanıb və istifadə üçün açıqdır. Kitabxananın fondu 150.000 nüsxədən çoxdur. Bunların 10.000-dən çoxu iqtisadiyyat elmlərinə aiddir.

2014-cü ildə yaradılan Turizm və Menecment Universitetinin (ATMU) Kitabxana İnformasiya Mərkəzi (KİM) ölkədə menecment və turizm sahəsində zəngin fondu olan yeganə informasiya mərkəzidir. Burada hal-hazırda 17.000-ə yaxın kitab, 2.000-dən çox kitabça, 200-dən çox xəritə, 600-dən artıq audio və video materiallar toplanmışdır [4]. KİM Ümumdünya Turizm Təşkilatının elektron kitabxanası, “EBSCO HOST” və digər elektron bazalara, 11 qəzet və 14 jurnala abunədir. Həmçinin, Universitetin nəşr etdiyi “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” jurnalının da bütün çap olunmuş nömrələri kitabxanada toplanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası 1999-cu ildən tədris fəaliyyətinə başlamışdır. Akademiyanın elmi kitabxanasının fondu 40.000-dən artıq çap nüsxəsindən ibarətdir. Bunların 10.000-dən çoxu iqtisadi ədəbiyyatdır. Müraciət edən oxucuların təxminən 1/3-i iqtisadi mövzularda sorğular verir. Bu sorğular kitabxana fondu və onlayn elektron bazalar vasitəsilə ödənilir. Kitabxana oxuculara oxu zalı və abonement vasitəsilə xidmət göstərir və şifahi arayışlar verilir [2, s. 43-57].

Elmi kitabxananın fondunda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə 700 nüsxə jurnal mövcuddur. Kitabxana “İqtisadiyyat” qəzetinə və “Mirovaya ekonomika mejdunarodnix otnoşeniy” jurnalına və ingilis dilində 14 adda jurnala abunədir. Bunlardan əlavə, “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və tərcümə” jurnalında “İqtisadiyyat” bölməsi mövcuddur ki, bu bölmədə müxtəlif iqtisadi sahələr haqqında məlumatlar əks olunur.

Kitabxana “EBSCO HOST”, “IEEE Xplore Digital”, “IOPscience”, “BioOne Online Journals” və “IPRbooks” onlayn elektron bazalara abunədir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Kitabxana İnformasiya Mərkəzi (KİM) universitetin aparıcı struktur bölmələrindən biri olub, təlim-tərbiyə və elmi tədqiqat prosesini tədris, elmi, metodiki ədəbiyyatla və informasiya materialları ilə təmin edən və bilikləri təbliğ edən mədəni və intellektual əlaqələrin yayılması mərkəzidir. KİM 1930-cu ildən fəaliyyət göstərir və tələbə, aspirant, bakalavr, magistr, doktorant, elmi işçi, professor-müəllim, mühəndis-texniki heyətə və universitetin digər kateqoriyadan olan oxucularının informasiya tələbatına və sorğusuna uyğun şəkildə kitabxana və məlumat-biblioqrafiya xidməti göstərir [3, s. 423]. KİM-də 5 şöbə fəaliyyət göstərir: Xidmət, Komplektləşdirmə və kitabışləmə, Kataloq, Biblioqrafiya, Oxu zalı.

Xidmət şöbəsi oxuculara monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaitləri, metodik göstərişlər və digər çap məhsulları ilə zəngin fondu hesabına operativ xidmət göstərir. Həmçinin jurnal, qəzet, dissertasiya, avtoreferat, və başqa informasiya resursları ilə də oxucuların xidmətindədir.

KİM-də “Azərbaycan dilində kitab fondu”, “Rus dilində kitab fondu”, “İngilis dilində kitab fondu” və s. başlıqlar altında sistemli və əlifba kataloqu tərtib edilmişdir. Hazırda kitabxananın fondu 76.064 nüsxədir. Bunların 12.212 nüsxəsi elmi, 51.446 nüsxəsi tədris, yəni iqtisadi ədəbiyyatdır [1, s. 17-24].

Elektron kitabxanada 2.662 adda kitabın elektron versiyası yerləşdirilmişdir. Pandemiya dövründə KİM öz istifadəçilərinə 1.000-ə yaxın dərslik və dərs vəsaitini, “IPRbooks” bazasından 140 min kitabı, 2.000-ə yaxın audionəşri, rus dilində 676 elmi jurnalı, 10 nüfuzlu Beynəlxalq məlumat bazasından olan 200 min elektron kitabı, dünyanın aparıcı elmi jurnallarında nəşr edilmiş ingilis dilində 500 mindən çox elmi məqalələri və “Elsevier”, “Hindawi”, “HINARI” kimi açıq girişə malik olan elektron bazaları, Amerikanın Rəqəmsal Kütləvi Kitabxanasını və internet arxivini təqdim etmişdir [9].

Resurslar şöbəsində Ankara universitetinin resursları, İstanbul Universiteti kitabxanası, Birləşmiş Millətlər Kitabxanası, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya bankı, EconBiz, Universal Rəqəmsal Kitabxana-Milyon Kitab Koleksiyası, Kembric Universiteti Nəşri, Dünya rəqəmsal kitabxanası, İKSAD Beynəlxalq Nəşriyyat Evi kimi açıq girişə malik olan elektron bazalara keçidlər verilmişdir. Kitabxana-İnformasiya Mərkəzi “IPRbooks” elektron bazasına abunədir.

Saytda oxucuların istifadəsini optimallaşdıran 3 xidmət yaradılıb. Bunlar “Bizə online müraciət edin”, “Rəy və təkliflər”, “Kitabxanaçıdan soruş” xidmətləridir. “Bizə online müraciət edin” müvafiq şəxs tərəfindən idarə olunur və iş günü ərzində onlayn olaraq elektron kitabxanadan istifadə edən oxucuları müşahidə edərək onların sorğularını operativ şəkildə cavablandırır. Şifahi bibliografik sorğu ilə il ərzində cəmi 30-35 nəfər müraciət etməsinə baxmayaraq, onlayn xidmət vasitəsilə gün ərzində 100-130 nəfər oxucu sorğusu cavablandırılır.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Univeristetinin professor-müəllim və tələbə heyətinə kitabxana xidmətini müasir səviyyədə təşkil edilməsi məqsədilə 24/7 kitabxana yaradılmışdır. KİM istifadəçilərinə “EBSCO HOST”, “Emerald Publishing”, “IPR Smart” kimi məlumat bazalarına çıxışı da təqdim edir.

Oxu zalına müraciət edən oxucular əsasən elektron kitabxanadan istifadə edirlər. Oxu zalına qəbul olunan kitabların elektron versiyaları ardıcıl olaraq elektron fonda yüklənilir. Elektron kitabxanada oxu zalında bütün dillərdə olan kitabların və dövrü mətbuatın (jurnallarda olan məqalələr) kataloqu, mühazirələr yerləşdirilmişdir. Bu kataloqlar kitab (sistemli və əlifba) şəklində nəşr olunub oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Oxu zalı müasir tələblərə cavab verən kompyuter avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, avtomatlaşdırılmışdır. Universitet nəzdində fəaliyyət göstərən PDF proqramı ilə işləyən virtual kitabxana yalnız ADİU tələbələrinə xidmət göstərir. Burada kitabların ancaq elektron variantı vardır.

Nəticə

Nəzərdən keçirilən məsələnin öyrənilməsi son illərdə iqtisadiyyat və menecment ixtisasları üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına marağın artması ilə təyin olunur. Mövcud mənbələr problemin vacibliyini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, onun ayrı-ayrı aspektlərinin hələ də araşdırılmadığını göstərir. Universitet Kitabxanası şəraitində kitabxana-informasiya təminatının optimallaşdırılmasının əsasını tədris prosesinin iştirakçılarının informasiya tələbatlarının ödənilməsi təşkil edir.

DOI:10.30546/gdu.2023.152-157

Ali təhsil ocaqlarının kitabxanaları müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, kitabxana fondlarının yaradılması və mühafizəsi, kitabxana-bibliografiya xidməti və digər ənənəvi xidmət funksiyalarını da yerinə yetirir. Bu baxımdan, iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları üzrə mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olan universitetlərin informasiya məkanında kitabxananın rolunu və yerini əsaslandırmağa ehtiyac vardır. Son 30 ildə iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları üzrə təhsil sahəsində olduğu kimi, bu ixtisaslara kitabxana-informasiya dəstəyi sahəsində də yeniliklər meydana gəlmişdir.

İqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalarının iş təcrübəsinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu kitabxanalar biznes sahəsi üzrə informasiyanın toplanması və yayılması ilə məşğuldurlar. Kitabxana fondlarının təhlili göstərir ki, burada iqtisadiyyat və hüquq elmləri üzrə materialların 70%-i saxlanılmaqdadır. Beləliklə, iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığı ilə məşğul olan universitetlərin kitabxanalarının ənənəvi funksiyalarına biznes funksiyaları da əlavə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Əsaslı Kitabxanasının 2022-ci il üçün hesabatı. 2023. 32.
2. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası kitabxanasının 2019-cu il üçün hesabatı. – 150 s.*
3. Xələfov, A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi: Dərslik. II hissə. - Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007.- 552 s.
4. Turizm və Menecment Universiteti Kitabxana İnformasiya Mərkəzinin 2020-ci il üzrə hesabatı. 94 s.
5. <https://beu.edu.az/az/library/>
6. <https://khazar.org/az/item/1187>
7. <http://lib.bbu.edu.az/az/items/new>
8. <http://my.ada.edu.az>
9. <https://unec.edu.az/idareetme/11/merkezler/kitabxana/>

БИБЛИОТЕКИ ВУЗОВ КАК ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПОСТАВЩИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ В СФЕРЕ БИЗНЕСА

Каримова Севда Гамид кызы

Резюме

Основной целью статьи является обоснование путей оптимизации библиотечно-информационного обеспечения подготовки специалистов экономико-управленческого профиля в высших учебных заведениях. В статье к исследованию привлечена деятельность библиотек высших учебных заведений, занимающихся подготовкой специалистов по данным специальностям, а также исследованы вопросы и проблемы библиотечно-информационного обеспечения. Прежде всего, в контексте современного высшего учебного заведения анализируется библиотечно-информационное обеспечение подготовки специалистов в области экономики и управления. Затем исследуются информационные потребности студентов, обучающихся по этим специальностям, и определяются их характеристики, определяются объем и возможности библиотек вузов, осуществляющих обучение в данной области. При написании статьи использовались методы анализа и сравнения. Актуальность применения: материал может быть использован на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях. Статья также полезна для тех, кто интересуется библиотечным делом, историей и образованием.

**HIGHER EDUCATION LIBRARIES AS INFORMATION PROVIDERS OF
PROFESSIONAL TRAINING IN THE FIELD OF BUSINESS**

Karimova Sevda Hamid

Summary

The main goal of the article is the justification of ways to optimize the library-information provision of the preparation of specialists in economics and management profile in higher educational institutions. In the article, the activities of the libraries of higher education institutions engaged in the training of specialists in these specialties were involved in the research, and the issues and problems of library-information provision were investigated. First of all, in the context of a modern higher education institution, the library-information provision of training specialists in the fields of economics and management is analyzed. Then, the information needs of the students studying in these specialties are investigated and their characteristics are determined, the scope and capabilities of the libraries of the higher education institutes that carry out education in this field are determined. Analysis and comparison methods were used while writing the article. Application importance: the material can be used in lectures and seminars in higher education institutions. The article is also useful for those interested in librarianship, history, and education.

Rəyçi: Dos.N.İ.İsmayilov

Bibliografiyaşünaslıq kafedrasının 25.04.23 tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 11 iyul 2023-cü il

AZƏRBAYCANDA DƏRSLİKLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ TARİXİNDƏN**Səfərova Sevdə****Bakı Dövlət Universiteti****Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrası****baku_2007@mail.ru**

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan tədris ədəbiyyatının xüsusilə, dərslərlərin yaranması və inkişaf tarixi analiz olunur, antik dövr dərslərləri haqqında məlumat verilir. Dərslərlərin kütləvi çapına başlanması məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Məqalədə həmçinin dərslərlərin tərif, müxtəlif dövrlərdə necə istifadə edilməsi və hansı üsullarla çoxaldılması, daşbasma və litoqrafiya üsulu ilə dərslər çapı, əlyazma üsulu ilə çoxaldılan dərslər olması barədə danışılır. XVII-XIX əsrlərdə yaradılmış dərslər haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycanda dərslər sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş ziyalılar və onların çap etdikləri dərslər barədə məlumat verilmiş, bəzi dərslər təhlil edilmişdir. Xüsusilə ana dili dərslərlərinin çapı sahəsindəki nailiyyətlər və mərhələli şəkildə göstərilmişdir.*

Açar sözlər: dərslər, elm, təhsil, əlifba

Ключевые слова: учебник, наука, образование, азбука

Key words: textbook, science, education, alphabeth

Giriş

Bəşəriyyət tarixinin ilk dövrlərindən bilik və təcrübəsini gələcək nəsillərə ötürmək zərurəti özünü göstərmişdir. 4,5 mln il bundan əvvələ aid olan gil lövhələr üzərində yazılmış şumer mətnlərini müəyyən oxucu qrupuna ünvanlanmış dərslər hesab etmək olar. Təsəffü deyil ki, ilk çap kitablarından biri Donatenin eramızın IV əsridə yazdığı "Latin qrammatikası" dərsləri olmuşdur. Bizim eradan təxminən 300 il öncə yazılmış Evklid "Başlangıç" əsəri də İngiltərə məktəblərində XIX əsrin sonlarına qədər həndəsədən dərslər kimi istifadə olunmuşdur [8, 210].

Antik dövr alimlərinin çoxlu sayda dərslər hazırladıqları da tarixə məlumdur. Qeyd edək ki, XVI əsrə qədər Avropada məlum olan ən qədim dərslər elmin və təhsilin əsas dili olan latın dilində hazırlanmışdır. Bu dərslər materallar Bibliyadan parçalardan və şerlərdən ibarət olmuşdur. Şərqdə, xüsusilə İslam ölkələrində, Qurani-Kərimlə bağlı, onun düzgün tələffüzü, qiraəti və s. ilə bağlı müxtəlif dərslər xarakterli kitabların yazılması və çoxlarının da bu günümüzdə çatması danılmazdır.

Ümumiyyətlə tədris ədəbiyyatının ayrıca bir tip kimi yaranması XVII əsrdən başlanmışdır. Bu dövrə qədər bəşəriyyət tədris üçün sistemləşdirilməsini vacib edən kifayət qədər məlumat toplamışdır. XVII əsrdə çex pedoqoqu Yan Komenski ilk şəkili tədris kitabını, "Rəsmlərdə əşyalar aləmi" (1658) dərslərini tərtib edir. Əsas didaktik prinsipləri realizə etdiyi və tədris ədəbiyyatının tipoloji xüsusiyyətini işlədiyi bu kitabla o, tədris prosesində tədris ədəbiyyatının rolu və mahiyyətinin təməlini qoymuşdur [8, 211].

Dərslərlərin kütləvi istehsalı da bəşər tarixinin inkişafında 2-ci inqilab hesab edilən XV əsr kitab çap dəzgahının İohann Quttenberg tərəfindən icad edilməsindən sonraya təsadüf edilir. Dərslərlərin tərifini Prof. B.V.Allahverdiyev "Ümumi kitabşünaslıq" kitabında belə vermişdir: Hər hansı tədris müəssisələrinin tədris proqramları əsasında yazılan, elmin və texnikanın son nailiyyətlərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə yazılan nəşr kitabı tipinə dərslər deyilir [3, 297].

Təsəffü deyildir ki, XX əsrə qədər əksər yaxın Şərq və Orta Şərq ölkələrində dərslər kimi istifadə olunmuş hələlik elmə məlum olan ilk çap kitabı–dərslər böyük Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusinin "Təhriri-Öqlidis" əsəridir. Bu kitabın ilk nəşri 1594-cü ildə Roma

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

şəhərində “Mediçi” mətbəəsində ərəb dilində işıq üzü görmüşdür. Evklidin “Əsaslar” əsərini yenidən işləyən N.Tusi 1248-ci ildə tamamlamış olduğu bu əsərini “Təhriri-Öqlidis” – “Evklidin şərh” adlandırmışdır. Bu əsər Avropada böyük marağa səbəb olmuş, alimlərin diqqətini çəkmişdir. Həndəsə elminin inkişafına təkan vermiş əsər daşbasma üsulu ilə kitab çapı ixtira edildikdən sonra müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dillərdə nəşr edilərək yayılmışdır [2, 423].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi formalaşması və onun tədrisi XVI əsrdə Azərbaycan məktəblərində təlim dilinə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda ana dilində yaranan dərslərlərin tarixi XVII əsrdən başlanır. Belə ki, XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizinin ana dilində yazdığı kitabdan uzun müddət məktəblərdə dərslər kimi istifadə edilmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın təhsil ocaqlarında təlim dili kimi ana dilinin bərpa edilməsi uğrunda mübarizəyə, ilk növbədə, o dövrün məktəbləri üçün yazılmış tədris vəsaitlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək təşəbbüsləri ilə başlanmışdır. Əlbəttə, o dövrün tarixi şəraitində məhz bu kimi vasitələrdən istifadə etmək imkan daxilində idi. Onsuz da ana dilinin təlim dili kimi tətbiqi üçün lazımi dərslər kitablarının mövcud olması əsas şərtlərdəndir. Səfəvi dövründən sonra təhsil ocaqlarında Azərbaycan dilinin sıradan çıxarılmasına imkan verən əsas amillərdən biri bu dildə lazımi dərslər vəsaiti və dərslərlərin mövcud olmaması idi [6, 130].

Sonrakı dövrdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində Sədinin “Gülüstən” və “Bustan” əsərləri, “Füzuli divanı”, “Tarixi-Nadir”, “Camei-Abbas” və başqa kitablar dərslər və dərslər vəsaitləri kimi istifadə olunmuşdur. Həmin kitablar şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmasa da, milli dərslər yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi və Azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədris edilməsi bu dildə müvafiq dərslərlərin yaradılmasına şərait yaratdı. XIX əsrin əvvəllərində ana dilinə tərcümə olunmuş kitabları sırasında “Kəlilə və Dimnə”, “Ərəb dili qrammatikası”, “Dozd və Qazi” əsərləri ən geniş yayılmış dərslər kitablarıdır.

Türkməncay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın qabacıl ziyalıları meydana gəlmiş tarixi şəraitdən istifadə edərək ana dilinin təlim dili kimi bərpa edilməsinə başlamışlar. 1830-cu ildən artıq orijinal dərslər yazılmışdır. Buna misal olaraq 1836-cı ildə A.Bakixanovun “Nəsihətnamə” adlı dərslər kitabını göstərmək olar. O cümlədən M.F.Axundovun 1839-cu ildə yazdığı “Əlifba” adlı dərslər Azərbaycan dilinə dair savad təlimi üçün tərtib edilmiş ilk müasir və orijinal dərslər olmuşdur [6, 133].

Azərbaycan dilində yeni üsulla dərslər tərtib etmək sahəsində ilk təşəbbüs görkəmli mütəfəkkir və pedaqoq Mirzə Fətəli Axundova məxsusdur. O, 1836-1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləyərkən ana dilində dərslər yazmağa başlamış, lakin sonralar müəllimlik vəzifəsindən azad olunması ilə əlaqədar bu işi davam etdirməmişdir. Lakin “Kommunist” qəzetinin 20 iyul, 1971-ci il buraxılışında qeyd edilmişdir ki, Axundovun 1839-cu ildə yazdığı dərslər 1857-ci ildə müəllif tərəfindən “Əlifba-ye cədid” adı ilə yenidən işlənmiş, 1868-ci ildə “Əlifba” adı ilə Tiflisdə çap olunmuşdur. XIX əsrin sonlarından Azərbaycan dilində orijinal dərslər kitablarının tərtibinə başlanmışdır. Mirzə Kazımbəyin 1839-cu ildə Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə tərtib etdiyi ilk mükəmməl monoqrafiya 1840-cı ildən sonra Azərbaycan dili dərslərlərinin yazılmasında müəlliflərin müraciət etdikləri akademik mənbə rolunu oynamışdır. Prof. Ə. Yəqubi qeyd etmişdir ki, bu illərdə yazılan dərslər praktik əhəmiyyət kəsb etməsələr də, get-gedə bir-birini təkmilləşdirən dərslər nümunələri kimi gələcək müəlliflər üçün təcrübə əhəmiyyətlə malik olmuşdurlar ki, bu nümunələrdəki ümumi təkmilləşməni və inkişafı A.O.Çernyayevskinin və sonra da M.D.Rüşdiyyənin tərtib etdikləri “Vətən dili” adlı dərslərlərdə görürük. 1840-50-ci illərdə Azərbaycan dilində klassik şərlərin nəşr edilməsinə

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

Təbrizdə xüsusi fikir verilmişdir. 1830-1860-cı illərdə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabların 28 fazidən çoxunu Füzulinin Təbrizdə çap olunmuş “Leyli və Məcnun” poemasi və qəzəlləri təşkil edir.

Ə.Yəqubi qeyd etmişdir ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində Füzulinin ana dilində yazılmış “Leyli və Məcnun” poemasi və bir sıra qəzəllərindən ibarət şerlər məcmuəsinin Təbriz çapından qiraət üçün tədris vəsaiti kimi geniş istifadə edilirdi [6, 136].

1894-cü ildə M.H.Rüşdiyyənin Azərbaycan dilində yazdığı “Vətən dili” adlı əlifba dərsliyinin Təbrizdə çapdan çıxması, məktəb və maarif tariximizdə əlamətdar hadisələrdən biri hesab edilir. M.H. Rüşdiyyənin həmin dərsliyi səs üsulu əsasında tərtib edilmiş ilk əlifba kitabıdır. Azərbaycanda ilk əsaslı dərs vəsaitinin yaranması tarixi 1876-cı ildən fəaliyyət göstərən Qori seminariyası ilə bağlıdır. Qori seminariyası ziyalıların yeni nəslinin yetişməsi, onların şəxsində Azərbaycanda yeni nəfəsli mədəniyyətin yayılması və öyrənilməsi, yeni elmi üsulların tətbiq olunması, yeni ictimai fikrin formalaşması, bir qədər sonra isə Azərbaycan intibahını həyata keçirəcək bütöv bir nəslin meydana gəlməsində müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan dilində tədris kitabının yaranması tarixi də həmin dövrlə bağlıdır. Məlumdur ki, Mirzə Şəfi Vazeh Tiflisdə dərs dediyi zaman Moskvada oxumuş, Mirzə Kazım bəy in tələbələrindən olmuş V.V. Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türki” adlı bir dərslik 1852-ci ildə tərtib etmişdir. Lakin XIX əsrin 60-70-ci illərində həmin dərs vəsaiti mənən bir qədər köhnəldiyinə və təkrar çap olunmadığına görə uzunömürlüyü ilə seçilməmişdir. Beləliklə, həm azərbaycanlı məktəbliləri dərs öyrənmək, həm də azərbaycanlı müəllimləri Ana dilində dərs demək üçün sərəncamlarında dərsliyin olmaması problemi ilə üzləşirdilər. 1881-ci ilin yanvar ayının 26-da Qafqaz canişininin təsdiq etdiyi təlimata əsasən Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların nümayəndələri dərslərini ilk tədrisini öz Ana dillərində almalı idilər. 1882-ci ildə A.O.Çernyayevskinin topladığı material əsasında Vətən dili adlanan dərsliyin birinci hissəsi (Vətən dili, I hissə) işıq üzə çıkmışdır. İkinci-üçüncü sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulan “Vətən dili” dərsliyinin II hissəsi (Vətən dili, II hissə) 1888-ci ildə A.O.Çernyayevskinin və Səfərəli bəy Vəlibəyovun tərtibində işıq üzə görünür.

Ümumiyyətlə azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdiyi ilk dərsliklərdən bəhs edərkən öncəliklə Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” kitabını qeyd etmək lazımdır. Kitab 1831-ci ildə Tiflisdə daşbasma üsulu çap olunmuşdur və ilk vətən dəsləkləri ilə yanaşı Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Bu kitab 1946-cı ildə İran və Şura mədəni rabitə heyəti tərəfindən Əlyazmalar İnstitutuna bağışlanan 20 farsdilli kitablar sırasında olmuşdur [1, 5].

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji tələblərə müvafiq yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Kazan Universitetinin professoru, ilk elmi sərv-nəhrini yaratmış məşhur şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839) Kazanda nəşr olunmuşdur. Əsərin ikinci nəşri “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı ilə 1846-cı ildə çapdan çıxmışdır. Bu əsərə görə Mirzə Kazım bəy yüksək Demirov mükafatı almışdır. Alimin digər mükafata layiq görülmüş ikinci əsəri Sankt-Peterburgda çap edilmiş “Учебные пособия для временного курса турецкого языка” kitabıdır. 1846-cı ildə nəşr edilən birinci hissəsində azərbaycan dilinin qrammatikasından bəhs edilir. İkinci hissə Azərbaycan dilinin müntəxəbatıdır ki, burada eyni zamanda xətt nümunələrinə mətnlərdə verilmişdir. Mətnlər Firdovsi, Xaqani, Sədi, Zahirəddin Fəryabi, həmçinin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından parçalardan ibarətdir. 3-cü hissə isə rusca-azərbaycanca lüğətdir. Bu kitab nəinki Rusiyada, görkəmli şərqşünas alim Teodor Çenker tərəfindən alman dilinə təcümə olunduqdan sonra Avropada da məşhur olmuşdur (Leypsig, 1848) [7, 110].

DOI:10.30546/gdu.2023.158-162

Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.R.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslikləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəsli həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu əənənəsonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "üsuli-cədid-i-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərsliklər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji tələblərə müvafiq yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Kazan Universitetinin professoru Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.R.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri Mirzə Şəfi Vazeh və İ.Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslikləri xüsusi yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Zaqafqaziyadakı dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəsli həmin kitablardan Azərbaycan dilini öyrənmişlər. Bu əənənəsonralar Süleyman bəy Vəlibəyovun "üsuli-cədid-i-lisani-fars" və Mahmud bəy Mahmudbəyovun səs üsulu ilə yazılan "Yeni əlifba" kitabı ilə davam etdirilmiş, dərsliklər Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə, Hacı Kərim Sanılı, Əhməd Seyidov kimi müəllim-metodistlər tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir [5, 4]

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrdə ana dili dərsliklərinin tərtibi tarixini iki mərhələyə bölmək olar: I mərhələ XIX əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Azərbaycanda və Zaqafqazıyanın bir sıra şəhərlərində təsis edilən dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi tədris edilməsi, bu dilin bütün Qafqazda böyük rol oynaması ana dilində ilk dərsliklərin və vəsaitlərin (əlifba, oxu kitabı, sərf-nəhv və s.) meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaradırdı. II mərhələdə, yəni XIX əsrin sonlarında K.D.Uşinskinin "Vətən dili" dərsliyi Azərbaycan dilində eyniadlı dərsliyin meydana gəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Adları çəkdiyimiz dərsliklər Əlyazmalar Institutunda mövcud olan çap kitablarının və əlyazma əsərlərinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Son iki yüz il ərzində yaşayıb-yarastmış Azərbaycan ziyalılarının yazılı irsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. İnstitutda həmçinin A. A. Bakıxanovun "Qanuni Qüdsi" (Tiflis, 1831), Mirzə Kazımbəyin "Tatar əlifbası kitabı" (Qazan, 1839), Həsən ibn Mehdiinin "Ana dili" (Təbriz, 1894), Mirzə Şəfi Vazehin "Müntəxəbatı-Türki" (Təbriz, 1855) kimi daşbasma və litoqrafiyalar (köhnə çap kitabları) da var.

Ədəbiyyat

1. Əski çap kitabları kataloqu: 4 cildə. II cild. Bakı: Nurlan. 2007. -440 s.
2. Abdullayev A.B, İ.Sadiq Azərbaycanda nəşriyyat tarixi.Bakı:Gənclik, 2015.- 423 s
3. Allahverdiyev B.V . Ümumi kitabşünaslıq.- Bakı: UniPrint, 2011.-446 s
4. Fərid Ələkbərli. Orta əsr tibb əlyazmaları// Azerbaijan international.- 2000 .-N8, 2
5. Misir Mərdanovun çıxışı, Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış// "Azərbaycan müəllimi".- 2009, 20 noyabr
- 6.Yəqubi Ə.R -Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi.- Bakı: Nurlan, 2005, -627 s.
7. Данциг Б.М. Ближний Восток в русской науке и литературе. М:1973, 432 с.
8. Сикорский Н.М. Редактирование отдельных видов литературы. М: Книга, 1987.397 с.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сафарова Севда

Резюме

В статье анализируется история создания и развития учебной литературы в Азербайджане, особенно учебников, и приводятся сведения о древних учебниках. Выясняется вопрос массовой печати учебников. В статье также говорится об определении учебников, о том, как они использовались в разные периоды и какими методами воспроизводились, об учебной печати методом литографии и литографии, об учебниках, воспроизведенных почерком. Сообщалось об учебниках, созданных в 17-19 веках. Были отмечены деятели интеллигенции, оказавшие большие услуги в области учебников в Азербайджане, и изданные ими учебники, а также проанализированы некоторые учебники. В частности, поэтапно показаны достижения в области печати учебников родного языка.

THE HISTORY OF APPEARANCE TEXTBOOKS IN AZERBAIJAN

Safarova Sevda

Summary

The article analyzes the history of the creation and development of educational literature in Azerbaijan, especially textbooks, and provides information about ancient textbooks. The issue of mass printing of textbooks is clarified. The article also talks about the definition of textbooks, how they were used in different periods and by what methods they were reproduced, textbook printing by lithography and lithography, and textbooks reproduced by handwriting. Textbooks created in the 17th-19th centuries were reported. The intellectuals who have rendered great services in the field of textbooks in Azerbaijan and the textbooks they published were reported, and some textbooks were analyzed. In particular, the achievements in the field of printing mother tongue textbooks are shown in a step-by-step manner.

Rəyçi: dos. K.Aslan.

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının 14.06.23 tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 03 iyul 2023-cü il

**MDB MƏKANINDA GƏNCLƏRƏ İLK İXTİSASLAŞDIRILMIŞ KİTABXANA-
İNFORMASIYA XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ**
(tarixi inkişafı və müasir vəziyyəti)

Dissertant Sadiqov Tahir Köçəri oğlu
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
baku_2007@mail.ru

Xülasə: *Məqalənin məqsədi MDB məkanında gənclərə ilk ixtisaslaşdırılmış kitabxana-informasiya xidmətinin təşkili adlı mövzunun araşdırılmasıdır. Keçmiş Sovet İttifaqında gənclərə ixtisaslaşdırılmış kitabxana xidməti XX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında başlanılır və 1974-cü ildə Sov. İKP MK-nın məlum qərarından sonra daha da inkişaf edir. İlk dəfə 1966-cı ildə Moskva şəhərində yaradılan, Umumittifaq səviyyədə fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulan ixtisaslaşdırılmış kitabxana hal-hazırda Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanası (RDGK) adlanır. Tədqiqat aparılarkən müqaisə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Materialın tətbiqi əhəmiyyəti odur ki, Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və məşğələlərdə istifadə oluna bilər, tarix, kitabxanaşünaslıq sahələri ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.*

Açar sözlər: Gənclər kitabxanası, tarix, RDGK, müasir kitabxana xidməti

Ключевые слова: Юношеские библиотеки, история, РГЮБ, современное библиотечное обслуживание.

Keywords: Youth libraries, History, Russian State Youth Library, modern library services.

Giriş

Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanası (RDGK) - Federal Dövlət büdcəsindən maliyyələşən mədəniyyət təşkilatı olub, ixtisaslaşdırılmış, 14-30 yaş arası gənclərə, peşəkar səviyyədə gənclərin problemləri ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə xidmət edən kitabxanadır. Eləcə də bu kitabxana Rusiyada gənc istifadəçilərlə iş üzrə ictimai kitabxanalar bir elmi informasiyakonsaltinq mərkəzidir. Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanası (1966-1996) 1939-cu ildən Dövlət İctimai Tarix Kitabxanasının Gənclər filialı kimi Qırmızı Meydanda yerləşən Tarix muzeyinin binasında fəaliyyət göstərirdi. Hazırda – Rusiya Dövlət İctimai Tarix Kitabxanası kimi fəaliyyətini davam etdirir. 11 oktyabr 1966-cı il RSFSR-nin Mədəniyyət Nazirliyi və Mərkəzi Komsomol Komitəsinin təşəbbüsü ilə bu filialın bazasında 14-dən 21 yaşadək yeniyetmə yaşlı oxucular üçün ölkədə respublika əhəmiyyətli ilk ixtisaslaşdırılmış kitabxana yaradıldı. Yeni kitabxana 9 mərtəbəli yaşayış binasının birinci mərtəbəsində “Preobrajenskaya ploşad” metro stansiyasının qarşısında yerləşirdi. Kitabxanaya İrina Viktorovna Baxmutskaya başçılıq edirdi. Bu ixtisaslaşdırılmış kitabxananın yaranma zərurəti ideyası: gənclik – “spesifik sosial və psixoloji xüsusiyyətlərinə malik olan xüsusi yaş kateqoriyasıdır” kimi müəyyənləşdirilmişdi. Məhz bu dövrdə gənclərin həyatında əhəmiyyətli təhsil problemləri, peşə seçimi, vətəndaş mövqeyinin, mənəvi, estetik, bədii prinsiplərin formalaşdırılması qarşısına çıxır. Ədəbiyyat nəzərdə tutulmuş yetkin və daha mühafizəkar nəslin təcrübəsi olmayan gənclərdə cavab tapmır. 60-70-ci illərdə Dövlət Respublika Gənclər kitabxanasında o vaxtkı kütləvi kitabxana xidmətləri sistemində analoqu olmayan müxtəlif şöbələr yaradılır: sosioloji araşdırmalar şöbəsi; peşəyönümü şöbəsi; gənclərin problemləri üzrə informasiya-biblioqrafik şöbəsi; musiqi-not şöbəsi (incəsənət şöbəsi); linqafon kabinetli audiovizual materialları şöbəsi; kütləvi işlər şöbəsi. Digər tərəfdən də kitabxananın fəaliyyəti ideoloji, tərbiyə institutu kimi önə çəkilirdi. Dövrün reallıqlarına uyğun olaraq müxtəlif mərhələlərdə kitabxanada digər şöbələr də yaradılmışdır. DRGK Mərkəzi Komsomol

DOI:10.30546/gdu.2023.163-167

Komitəsi, Mərkəzi Həmkarlar İttifaqı, DİN üçün bir metodik baza olub və yarandığı gündən bu təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq edib, həmçinin Maarif Nazirliyi və texniki peşə təhsili məktəblərinin bir sıra kitabxanaları ilə müxtəlif konfranslar, müşavirələr, dəyirmi masalar təşkil edib. Kitabxanada Mərkəzi Komsomol Komitəsinin səyyar plenum iclasları tez-tez keçirilirdi.

1970-ci illərdə DRGK ölkə kitabxana işi sahəsinə çoxlu innovativ ideya və təcrübə irəli sürdü: kitab olmayan materiallarla kitabxananın komplektləşdirməsi (ilk növbədə, diapozitiv slaydlarla, markalarla, qrammofon vallarla və notlarla); qrammofon valları abunə işini təşkil etmək (1971-ci ildə SSRİ-də ilk dəfə); peşəyönümlü şöbə tərəfindən hazırlanan və uzun illər ərzində müxtəlif səviyyəli yüzrlə kitabxanaların istifadə etdiyi peşəyönümlü sistemin fəaliyyəti; gənclərin mütaliə və kitabxana davranışı sosioloji tədqiqatlarda; bu gün modifikasiya və daimə istifadə olunan kitabxana tələbatın təhlili metodikasında; peşəkar terminologiyasının dəqiqləşdirilməsi, “sərbəst oxu”, “kitabxana davranışı”, “işgüzar oxu”; gənclər kitabxanalarının təhsil sistemi ilə qarşılıqlı fəaliyyət konsepsiyası. 70-ci illərdə kitabxanaları müxtəlif Avropa, Latin Amerikasına ölkələrindən, ABŞ-ın gənclər nümayəndə heyətləri tez-tez ziyarət edirdilər. Görüşlər DRGK-nın kollektiv üzvü olduğu Mərkəzi Komsomol Komitəsinin yanında beynəlmiləl dostluq klubu xətti ilə həyata keçirilirdi. Məhz o zaman kitabxana əməkdaşlarının xarici nümayəndələrlə, həm də praktiki olaraq SSRİ-də naməlum olan submədəniyyətlərlə - hippilərlə, panklarla, metalçılarla ilk görüşü oldu. DRGK-da tez-tez çili xalqına dəstək və Kuba ilə həmrəylik məqsədli mitinq və konsertlər keçirilirdi. 1974-cü ildə DRGK strukturunda kütləvi kitabxanalara fondlarının komplektləşdirilməsinə yardım məqsədi ilə Mərkəzi kitabxana fondu (MKF) yaradılır. Bu fond ölkənin ilk növbədə yeni yaradılan ya təbii fəlakətlərdən ziyan çəkmiş kitabxanalara kömək edirdi. MKF-dən olan minlərlə nüsxə kitab bağlamaları ölkənin bütün güşələrinə yollanır, o cümlədən Baykal-Amur dəmir yolu magistralının (BAM) gənc inşaatçılar qəsəbələrində kitabxanalar açılırdı. O vaxtlar BAM “əsrin tikintisi” adlanırdı. Magistralın bir xəttinin uzunluğu təxminən 3200 km təşkil edirdi. Bu magistralda Mərkəzi Komsomol Komitəsinin “Komsomolskaya pravda” təşviqat qatırı hərəkət edir, vaqonların biri kitabxana olaraq təchiz olunur və DRGK-nın filialı kimi göstərirdi. Bu filialın müdiri komsomol göndərişi ilə BAM-a gələn Zoya Panova idi. Qatarın dayanacaq zamanı vaqonda kitab oxumaq, jurnallar, qəzetlər, yeni ədəbiyyat, vallar və radio dinləmək sifariş etmək olardı. Dövrün parlaq aksiyalarından biri gənc inşaatçılar üçün DRGK və “Komsomolskaya pravda” qəzeti tərəfindən təşkil olunmuş kitab yığımı idi. Aksiya “Qırmızı yelkən” adlanırdı. Kitabxananın ünvanına ölkənin hər yerindən yüzrlə kitab bağlamaları gəlirdi. DRGK-nın gənc əməkdaşları inşaatçıların tələbatına uyğun olaraq kitabxana fondlarının formalaşmasında poçtda bağlama qəbulu və ədəbiyyatın seçilməsi üçün çox böyük işlər gördülər. Həmin dövrdə elmi-tədqiqat, analitik bazanın yaradılması üzrə xeyli təcrübə qazanıldı. DRGK-nın sosiologiya şöbəsi “İşləyən gənclərin həyatında kitab və mütaliə”, “Müasir kəndin həyatında kitab”, “Yuxarı sinif şagirdlərinin həyatında mütaliə” mövzusunda üç iri ümumittifaq tədqiqatları həyata keçirdi. Peşəyönümü şöbəsi müxtəlif eksperimental metodik layihələr hazırlayırdı. Bu metodikalar müxtəlif sistem və idarə kitabxanaların iş təcrübəsində “Yuxarı sinif şagirdlərinin idrak maraqlarının inkişafı üzrə kitabxana işi”, “Yuxarı sinif şagirdlərinin idrak maraqları ilə bağlı kitabxana və məktəbin birgə işi”, “Yuxarı sinif şagirdlərinin humanitar maraqları inkişafı üzrə kitabxana işi” fəal tətbiq olunmağa başladı. Şöbənin əməkdaşları bütün ölkəni gəzir, məzuniyyətlər edir, saysız-hesabsız mühazirələr, seminarlar, praktiki məşğələlər, ixtisasartırma kursları həyata keçirirdilər.

1980-ci illərdə kitabxana gənclərin mədəni-maarifləndirmə və asudə vaxt problemi müzakirələrində fəal iştirak edirdi. Yazıçılar Anatoliy Aleksin, Albert Lixanov, Yulian

DOI:10.30546/gdu.2023.163-167

Semyonov, Leonid Juxovitskiy, Vladimir Amlinskiy; şairlər Rəsul Qamzatov, Andrey Dementyev, Robert Rojdestvenskiy, Aleksandr İvanov; bəstəkarlar Yan Frenkel, Mark fradkin, Yevgeniy Krılatov, Yevgeniy Martinov, Vladimir Şainski və başqaları bu illərdə kitabxana ilə dostluq edib və tez-tez onların qonaqları olurdu. Kitabxanada aktyorlar Vasiliy Lanovoyun, Vera Vasilyevanın, Zinoviy Qertın, Valentin Qaftın, Vladimir Konkinin və başqalarının yaradıcılıq gecələri keçirilirdi. İosif Kobzonun və Konstantin Raykinin ilk konsertləri burada keçirilmiş və sonralar bu adlar çox məşhur olmuşdu. Kitabxana sosioloqları apardıqları "Gənc oxucu – 80" ümumittifaq araşdırması nəticələrinə görə öz oxucuları ilə gənclər kitabxanalarının qarşılıqlı fəaliyyət strategiyası uzun müddət müəyyənləşdi. Bu zaman kitabxanada marağa əsasən "Al yelkənlər" ədəbiyyat birliyi, "Dialog" siyasidiskussiya klubu, "Hünər" hərbi-vətənpərvərlik klubu, "Ünsiyyət" psixoloji klubu və s. müxtəlif klublar və yaradıcılıq birliyləri fəaliyyət göstərirdi. Kütləvi işlər şöbəsi tərəfindən Politeknik muzeyində və İttifaqlar Evinin Oktyabr zalında dövlət bayramları və əlamətdar günlər münasibətilə böyük tədbirlər təşkil olunurdu. Hər bir tədbir səyyar kitab sərgisi ilə tamamlanırdı.

1981-ci ildən DRGK-da ölkədə ilk ekoloji maarifləndirmə və təhsil şöbəsi öz işinə başladı. Şöbənin əməkdaşları SSRİ kitabxanaçıları üçün müşavirələr, seminarlar, konfranslar, ixtisasartırma kursları təşkil edir və ekoloji mövzuda baxışlar, müsabiqələr, peşə ustalığı məktəbi, metodikbibliyoqrafik materiallar (2002-ci ildə RF Mədəniyyət Nazirliyinin kollegiyasının qərarı ilə şöbənin bazasında ekoloji mədəniyyətin Ümumrusiya kitabxana elmi-metodik mərkəz yaradılıb) dərc edirdi. 1980-ci illərin ortalarında yaradılan gənclərin elmi-texniki yaradıcılıq şöbəsində intensiv işlər aparılırdı. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq və gənclərin mütaliyəyə marağını və kitabxanalarda oxucu davamiyyətini (2000-cı illərin əvvəllərində kritik xəttə çatmış) qoruyub saxlamaq zərurəti ilə əlaqədar, 2006-cı ilin sonundan 2009-cı ilin əvvəlində kitabxananın tam yenidənqurulmasını və modernləşdirilməsi həyata keçirilmişdir (xarici görünüş, fondların təkribi, resurslar, mühit, texnologiyalar, kadr tərkibi və xidmət sistemi). Yenilənmiş RDGK-nın rəsmi açılış mərasimi "Müasir kitabxana - müasir gənclik üçün" devizi altında 2009-cı il aprelin 9-da artıq yeni görünüşdə həyata keçirildi. Fəxri qonaqlar arasında Rusiya Mədəniyyət Nazirliyinin rəhbərləri, Federal və Moskva kitabxanalarının, Rusiya Dövlət Duması, RF İdman, Turizm və gənclər siyasəti Nazirliyinin, şəhər mədəniyyət komitəsinin, Moskva şəhər mədəniyyət idarəsi, eləcə də rayon hakimiyyəti, gənclərin işləri üzrə komitə nümayəndələri, kitabxana veteranları, Moskva Dövlət mədəniyyət və incəsənət universitetinin professor və müəllim heyəti, nəşriyyat nümayəndələri və sadəcə kitabxananın dostları dəvət olmuşdular. Onların arasında kitabxananın köhnə dostu məşhur rus şairi Andrey Dementyev də var idi. 2009-cu il aprelin 16-da Gənclərin mədəni-tarixi mərkəzinin də açılışı oldu. Bu mərkəz RDGK-nın filialı statusunda fəaliyyət göstərməyə başladı. Burada kitabxananın musiqi-not şöbəsi yerləşdirildi. Şöbənin fondunda 70 mindən yuxarı qrammofon valları, 40 min not nəşrləri və musiqi mövzusunda dair geniş kitab kolleksiyası toplanmışdı.

Rusiya Federasiyası Mədəniyyət Nazirliyinin 27 avqust 2009-cu il 589 nömrəli əmri ilə RDGK-nın adı dəyişərək Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanası adlandırıldı. Hal-hazırda kitabxananın istifadəçilərə xidmət edən struktur bölmələri bunlardır: Təbii və texniki elmlər üzrə ədəbiyyat zalı; Humanitar və ictimai elmlər üzrə ədəbiyyat zalı; Xarici dillərdə ədəbiyyat zalı; Nadir kitablar zalı; Bədii ədəbiyyat və incəsənət zalı; Kitabxanaşünaslıq bürosu; Uşaq otağı; Gənclərin problemləri üzrə informasiya və resurs mərkəzi; Kompüter kitabxanası;Fonoqram və musiqi-not şöbəsi; Vizual mədəniyyət və komiksler mərkəzi; Gənclərin sosial adaptasiyası və psixoloji dəstək mərkəzi; Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanasının zalları. Təxminən 900 min çap məhsulu fondu olan zallarda elektron kataloqlu

DOI:10.30546/gdu.2023.163-167

terminallar, özünəxidmət (kitabların geri qaytarılması stansiyası daxil olmaqla, sutkada 24 saat işləyən kitabxana) oxucu stansiyası quraşdırılıb. İstifadəçilər bir dəqiqə ərzində müstəqil şəkildə kitabı qaytarma, vaxtı uzatmaq və ya evə ala bilərlər. Kitabxana ərazisində Wi-Fi zonası da mövcuddur. Oxucular sərbəst şəkildə öz noutbuklarında işləyə bilər və virtual məlumat xidmətindən də faydalanırlar.

Nəticə

Beləliklə, kitabxanada gənc əlillərin bütün kitabxana xidmətlərindən sərbəst, maneəsiz faydalanması üçün bütün texnoloji şərait və resurs bazası mövcuddur. Kitabxana gənclərin təlim-tədris və şəxsi təhsil prosesində informasiya dəstəyi və peşəyönümlü, psixoloji, təhsil xidmətləri göstərir, maarifləndirmə və mədəni-asudə vaxt keçirilməsi işini təşkil edir. Kitabxana Rusiya yeniyetmə və gənclər, uşaq-gənclər kitabxanalarının şəbəkəsi üçün, eləcə də digər kütləvi gənclər kitabxanalarına xidmət göstərən məlumatkonsultasiya mərkəzidir. Kitabxananın resurs və xidmətlərindən RF, yaxın və uzaq MDB ölkələri vətəndaşları istifadə edə bilərlər. Rusiya Dövlət Gənclər Kitabxanası, federal səviyyəli kitabxana olaraq, gənclərlə işin yeni forma və metodlarının öyrənilməsi, təsdiq edilməsi bazasıdır. Rusiyada ictimai kitabxanalar üçün nümunə olaraq ixtisaslaşdırılmış kitabxana xidməti göstərir, müxtəlif ideyalar tətbiq edir, kitabxanaların ümumdünya kitabxana mühitinə qəbul olmağına təkan verir və qarşılıqlı kömək edir. RDGK “Rusiya kitabxana assosiasiyası”, “Beynəlxalq kitabxana assosiasiyalarının və müəssisələrinin federasiyası (ИФЛА)”, uşaq və gənclər kitabxanalarının bölməsi”Amerika kitabxana assosiasiyası (ALA)”, gənclərlə işləyən kitabxana bölməsi (YALSA); ”Britaniya kitabxanaçılar və informasiya işçilərinin assosiasiyası”nın aktiv üzvüdür.

Ədəbiyyat

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, Azərənəşr, 2012, 305 s.
2. Xələfov A.A. Qurbanov A.İ. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsi. B.,BDU n, 2016, 320 s.
3. Əhmədov E.Y. Uşaq və gənclərin kitabxana-informasiya təminatı. – Monoqrafiya,- Mütərcim,2016, 245 s.
4. Казими П.Ф. Информационная инженерия в библиотечной деятельности. научно-теоретический и практический журнал. № 8 (87) 2014. серия: экология. физика. география и геология. современные информационные технологии. технические науки. уралнаука. город уральск. стр.100-106.
5. Sadiqov T.K. C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası: dünəni, bu günü və sabahı. Bakı, “Apostroff”, 2014, - 424 s.
6. Sadiqov T.K. Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası (Elmi, metodiki və təcrübi fəaliyyətin təhlili) Bakı, “Apostroff”, 2015, - 272 s.
7. Sadiqov T.K. Milli irsin təbliğində Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının rolu. “ŞƏRQ” Nəşriyyatı Bakı, 2016, 168 səh.

ПЕРВОЕ СПЕЦИОЛИЗИРОВАННОЕ БИБЛИОТЕЧНО ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ МОЛОДЕЖИ В СНГ

Садыгов Тахир Кочари оглы
Резюме

Статья исследует появление первых юношеских библиотек в пространстве СНГ, развитие и институтизацию специализированных библиотек для молодежи. При написании статьи использовались методы анализа и сравнения. В научный оборот введена литература, написанная на разных языках. Актуальность применения: материал

DOI:10.30546/gdu.2023.163-167

может быть использован на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях. Статья также полезна для тех, кто интересуется библиотечным делом и образованием.

THE FIRST SPECIALIZED LIBRARY INFORMATION SERVICE OF YOUTH IN CIS

Sadigov Tahir Koshari

Summary

The article explores the appearance of the first youth libraries in the CIS, development and institutionalization of specialized libraries for youth. Analysis and comparison methods were used while writing the article. Application importance: the material can be used in lectures and seminars in higher education institutions. The article is also useful for those interested in librarianship and education.

Rəyçi: elmlər doktoru A.Əliyeva-Kəngərli

Kitabxana və biblioqrafiyaşünaslıq şöbəsinin 15.05.23 tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 22 iyun 2023-cü il

**XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA
İCTİMAİ- SİYASİ VƏZİYYƏT**

dos. t.ü.f.d., Ələsgərov Baxış İslam oğlu, dos. t.ü.f.d., Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu
elegerov.adpu@mail.ru, yaqub.semedov@mail.ru
ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə: *Xalqı itaətdə saxlamaq və sosialist sistemini qoruyub saxlamaq üçün yerlərdə totalitar rejimi daha da gücləndirmək olduqca vacib idi. Lakin bununla belə, XX əsrin 50-60-cı illərində Sovet İmperiyasında baş verən ictimai- siyasi dəyişikliklər onun müstəmləkəsi olan Azərbaycandan da yan keçmədi. Bu məqamdan “faydalanmağa çalışan” erməni kommunist daşnakları da yenidən fəallaşdı və Kreml rəhbərliyinin himayəsi altında Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etdi. Lakin Azərbaycana qarşı irəli sürülən əsassız ərazi iddiaları ermənilər üçün o qədər də faydalı olmadı. Bütün bu məsələlərə müəlliflər mövcud mənbələr əsasında obyektiv qiymət verməyə çalışmışlar.*

Açar sözlər: sovet, sosialist, totalitar rejim, senzura, erməni saxtakarlığı

Key words: Soviet, socialist, totalitarian regime, censorship, Armenian forgery

Ключевые слова: советский, социалистический, тоталитарный режим, цензура, армянская подделка

Müharibədən sonra cəmiyyətdə siyasi rejimin müəyyən səviyyədə liberallaşması gözlənilsə də, lakin bu baş tutmadı. Gözlənilənlərin əksinə olaraq, sovet rəhbərliyi daxili siyasi kursun daha da sərtləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Üç il yarım ərzində 8,5 mln keçmiş döyüşçü ordudan tərxis olunaraq dinc həyata qaytarıldı. Dörd milyon nəfərdən çox repatriat, hərbi əsir, işğal edilmiş ərazilərdən köçürülən əhali və mühacirlərin bir hissəsi vətənə döndü. Vətənə qaytarılan 227 min hərbi əsirdən yalnız 20 faizi öz evlərinə dönə bildi, yerdə qalan böyük əksəriyyət isə ya, həbs düşərgələrinə göndərildi, ya da ən azı beş il olmaqla müharibədə dağıdılmış ərazilərin bərpaşında çalışmaq şərti ilə icbari sürgünə məruz qaldı. 1956-cı ildə keçmiş əsirlər əfv ediləndək [1] bu cür acınacaqlı vəziyyət bir müddət davam etdi.

Xalqı itaətdə saxlamaq və sosialist sistemini qoruyub saxlamaq üçün yerlərdə totalitar rejimi daha da gücləndirmək olduqca vacib idi. Mərkəzdə Stalinin, Azərbaycanda isə Bağırovun şəxsi nəzarəti altında fəaliyyət göstərən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirlikləri bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Adamlara qarşı etimadsızlıq, gizli izləmə, düşüncələrə nəzarət, satqınlıq daha da genişlənmiş, mövcud cəmiyyətin daxilində məqsədli şəkildə qorxu və vahimə hissi yaradılmışdı. Hər kəs bir-birindən şübhələnirdi. “Kommunist” ideologiyasından bəhrələnən totalitar rejim elm, ədəbiyyat və incəsənət üzərinə tətbiq etdiyi senzuranı bu dövrdə daha da sərtləşdirdi. ÜİK(b)P MK-nın 1947- 1951-ci illərdə fəlsəfə, biologiya, fiziologiya, siyasi iqtisad, dilçilik və başqa elm sahələri üzrə açdığı “elmi” diskussiyalara “marksist” alimlərin əli ilə verdiyi yekun ehkamlar uzun illər bu elmlərin inkişafını ciddi şəkildə ləngitdi. Mühitin və tərbiyənin canlı aləmin inkişafında rolu şişirdilər, genlərlə verilən təbii imkanlar, demək olar ki, nəzərə alınmırdı [2, səh.378-379].

Stalinin ölümündən sonra SSRİ adlanan “xalqlar həbsxanasında” dəyişikliklər başladı. Bu dövrə liberallaşma və yumşalma dövrü də deyilir. Buzlar, ağır-ağır da olsa, əriməyə məhkum idi. Sov. İKP-nin XX qurultayı Stalin cinayətlərini adıyla çağırdı, şəxsiyyətə pərəstişi ifşa etdi. Ölkə reabilitasiya dövrünü yaşamağa başladı. Repressiya və deportasiya qurbanlarına bəraət verildi [3].

XX əsrin 50-ci illərin ortalarında Azərbaycan SSR-də ciddi siyasi dəyişikliklər baş verdi. Yüksək təşkilatçılıq bacarığı, nümunəvi bioqrafıyası, qətiyyəti və nüfuzu ilə

DOI:10.30546/gdu.2023.168-171

respublikanın rəhbər heyətində fərqlənən İmam Mustafayev 1954-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildi. O, Stalin rejimindən sonrakı siyasi yumşalma və islahatlar dövründə 5 il respublikaya təşəbbüskarlıqla, milli təəssübkeşliklə rəhbərlik etdi. Həmin illərdə Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində ciddi uğurlar qazanılmış, ötən epoxanın ağır nəticələri sürətlə aradan qaldırıldı, milli-mədəni mühitdə canlanma baş verdi. Azərbaycan rəhbərinin cəsarətli addımları, respublikanın konstitusiya hüquqlarından geniş istifadə etmək təşəbbüsləri SSRİ-ni “yağışdan çıxarıb yağmura salmış” Xruşşovçu rəhbərliyin xoşuna gəlmədi [4].

1959-cu ilin iyul ayının ilk günlərində Sov.İKP MK katibliyində və Rəyasət Heyətində Nikita Xruşşov belə qənaətə gəldi ki, İ. Mustafayevi birinci katib vəzifəsində saxlamaq olmaz. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə o, Vəli Axundovun namizədliyini irəli sürdü. Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü Nürəddin Mühitdinovun iştirakı ilə bir həftə sonra keçirilən Azərbaycan KP MK-nın IX plenumunda Vəli Axundov 43 yaşında respublika partiya təşkilatının birinci katibi seçildi və on il bu vəzifədə işlədi (1959-1969-cu illər). T. Qaffarovun “Azərbaycan tarixi” əsərində göstərilirdiyi kimi, 1959-cu ildə millətçilik üstə İman Mustafayev vəzifəsindən azad edildi. Millətçilik üstündə damğalanmış bir respublikaya rəhbərlik etmək elə də, asan deyildi. İ. Mustafayev ilə birlikdə “sayıqlığını” itirdiyinə görə, Azərbaycan rəhbərliyində Moskvanın adamı hesab edilən Dmitri Yakovlev də, Mərkəzi Komitənin birinci katibi vəzifəsindən azad edildi. Respublikaya nəzarəti gücləndirmək üçün Axundov birinci katib vəzifəsinə seçildikdən bir ay sonra bu vəzifəyə Nikita Xruşşova çox yaxınlığı ilə seçilən, Sov.İKP MK-nın partiya orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri Vladimir Semiçastni göndərildi. 1961-ci ildə onun SSRİ DTK-nə sədr təyin edilməsi və yeddi il sovet xüsusi xidmət orqanlarına rəhbərlik etməsi də Azərbaycanın üzərində hansı nəzarətin qoyulmasından xəbər verirdi. Vladimir Semiçastnin 2002-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş “Narahat ürək” adlı xatirələrindən aydın olur ki, Azərbaycanda onun nəzarətindən və diqqətindən kənar heç nə olmayıb. O yazır: “Mən belə bir qayda qoymuşdum: MK-nın heç bir qərarı mənim icazəm olmadan buraxılmırdı. Hətta Axundov imzalasaydı belə” Vladimir Semiçastnin əsas nəzarəti ədəbiyyat və incəsənətin üzərində idi [5].

Qısa bir müddətdə Azərbaycan SSR-in təhsil haqqında 1959-cu il qanununa respublikada təhsilin rus dilində aparılmasına geniş imkanlar açan əlavələr edildi. Yüksək vəzifələrdə rusların və ermənilərin sayı yenidən artdı [6].

Ermənistanda əsaslı hələ 40-cı illərdə əsas qoyulmuş "Qarabağ hərəkəti" xeyli fəallaşdı. "Daşnaksütyun" partiyasının qərarına əsasən "böyük Ermənistan" imperiyası qurmaq, bütün türkdilli xalqları kölə vəziyyətinə salmaq, tədricən məhv etmək məqsədi ilə "Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu "ASALA"- terrorçu siyasi silahlı təşkilat yarandı [6].

Xalqı qorxutmaq və müthi vəziyyətdə saxlamaq üçün mərkəz A. Mikoyan və M. Sultanovun təmsalında 1945-ci ilin payızında Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məsələsini yenidən gündəmə gətirdi. Həmin ilin noyabrında Moskvadan M. Bağirova göndərilən məktubda bu məsələ ilə bağlı onun rəyi də istənilirdi. Bu iddiaların heç bir elmi və tarixi əsasının olmadığını bildirən M. Bağirov əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa rayonu istisna olmaqla, müxtəlif dövrlərdə Ermənistana və digər respublikalara verilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılması şərtilə Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana verilməsi məsələsini irəli sürdü. Nə sovet rəhbərliyi, nə də ermənilər bu şərti qəbul etmədi [7].

Ötən əsrin 50-ci illərin ortalarında Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məsələsi bir daha qaldırıldı. Ermənistanda anti- Azərbaycan təbliğatı yenidən qızışdırıldı. Lakin ittifaq ərazisində 30-dan çox münafişə ocağının olduğunu nəzərə alan sovet rəhbərliyi bu məsələnin

DOI:10.30546/gdu.2023.168-171

arzuolunmaz nəticələr verəcəyindən ehtiyat edərək problemi Azərbaycanın xeyrinə həll etdi. 1958 - ci ildə bütün ermənilərin katalikosu II Vazgen Bakıya səfər edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılmasını, Bakıdakı erməni kilsəsindən hər səhər zəng vurulmasını təklif etdi, lakin rədd cavabı aldı [7].

1960-cı illərin ortalarında Ermənistan SSR-də növbəti dəfə anti-Azərbaycan hərəkatı başladı. Qondarma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyi, cəllad Andronikin 100 illiyi Ermənistanda geniş qeyd edildi və bu, öz doğma torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların daha da sıxışdırılmasına, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində erməni millətçiliyinin açıq surətdə dərin kök salmasına yeni təkan verdi [7].

1969-cu ildən, yəni Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl erməni rəsmi dairələri Ermənistanla sərhəddə yerləşən bəzi Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək üçün növbəti dəfə əsassız iddialarla çıxış etdilər. Əsassız iddialara “haqq qazandırmaq” üçün erməni rəsmi dairələri və alimləri hətta, XX əsrin 20-ci illərinə aid saxtalaşdırılmış xəritələr də tərtib etdilər. SSRİ hökumətinin təzyiqi altında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il mayın 7-də Ermənistan SSR-in sərhəd rayonlarında yerləşən azərbaycanlılara məxsus 2 min hektardan çox torpaq sahəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul etdiyi qərarı təsdiq etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin Heydər Əliyev 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan SSR-in rəhbəri seçilən kimi bu qərarın icrasını dayandırdı. Azərbaycan xalqının mənafeyini hər şeydən üstün tutan Heydər Əliyev həyatı üçün nə qədər təhlükəli olsa da, bütün bu təzyiqləri rədd edərək prinsipial mövqe göstərdi və erməni millətçilərinin əsassız iddialarının qarşısını qətiyyətlə aldı. Moskvadakı bəzi qüvvələrin və Ermənistan rəhbərlərinin cəhdlərinə baxmayaraq, Heydər Əliyev həmin qərarın həyata keçirilməsinə imkan vermədi [8].

Beləliklə, SSRİ- nin süqutundan sonra, əvvəllər bu imperiyanın tərkibinə daxil olan respublikalarda tarix elminə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Bu isə Azərbaycanın XX əsr 50-60-cı illər tarixinin yeni baxımdan işlənilməsinə və tədqiqini biz tədqiqatçılar qarşısında mühüm bir vəzifə kimi qoyur.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev T. Ş. SSRİ 1940-cı illərin ikinci yarısı-50 ci illərin əvvəllərində. (Tarix və politologiya). 30 noyabr 2019, 13:38. Link: <https://kayzen.az/blog/politologiya/23727/ssri-1940-cı-illərin-ikinci-yarısı-50-ci-illərin-əvvəllərində.html>.
2. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2009, 560 səh.
3. Mustafayev İmam. Azərbaycanın 9-cu rəhbəri. (Baş məqalə). Milli az. 25 fevral 2014-cü il. Link: <https://news.milli.az/society/249824.html>.
4. Fərəcov Ç. “Fəaliyyətini Vətəninə, xalqına xidmətə həsr etmiş böyük vətəndaş”. Xalq qəzeti.- 2010.- 25 fevral.- S. 5.
5. Həsənlı C. Vəli Axundov: işıqlı on il. 525-ci qəzet. - 2011.- 14 may.- S.28-29.
6. Ömərov Vahid . Azərbaycan SSR 50-ci illərin ortaları və 60-cı illərin əvvəllərində. 525-ci qəzet.- 2012.- 1 dekabr.- S.14.
7. Cəfərli Rəşad. Azərbaycanın zəfərini təmin edən lider. “Azərbaycan” qəzeti, 03 may 2023 c
8. Heydər Əliyevin ermənilərin əsassız ərazi iddialarına qarşı mübarizəsi (1969-1987-ci illər). (baş məqalə). 14. 07. 2020. AZƏRTAC, Link: https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyevin_ermenilerin_esassiz_erazi_iddialarina_qarsi_mubarizesi_1969_1987_ci_ill_1536175

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В 50-60-ЫХ ГОДАХ XX ВЕКА**

Алескеров Бахши Ислам оглы, Самедов Ягуб Аббасгулу оглы
Резюме

Для того, чтобы удержать народ в повиновении и сохранить социалистический строй, было очень важно местами укрепить тоталитарный режим. Однако социальные и политические изменения, происходившие в Советской империи в 50-х и 60-х годах XX века, не обошли стороной и ее колонию – Азербайджан. «Пытаясь воспользоваться» этой ситуацией, армянские дашнаки-коммунисты вновь активизировались и выдвинули безосновательные территориальные претензии к Азербайджану под эгидой кремлевского руководства. Однако беспочвенные территориальные претензии к Азербайджану не очень пошли на пользу армянам. Авторы попытались объективно оценить все эти вопросы на основе доступных источников.

**THE PUBLIC-POLITIKAL SITUATION IN AZERBAIJAN IN 50-60-TH
YEARS OF XX CENTURY**

Alasgarov Bakhish Islam, Samedov Yagub Abbasgulu
Summary

In order to keep the people obedient and to preserve the socialist system, it was very important to strengthen the totalitarian regime in places. However, the social and political changes that took place in the Soviet Empire in the 50s and 60s of the 20th century did not escape its colony, Azerbaijan. "Trying to take advantage" of this situation, the Armenian communist Dashnaks became active again and made groundless territorial claims against Azerbaijan under the auspices of the Kremlin leadership. However, the groundless territorial claims against Azerbaijan were not very useful for Armenians. The authors tried to objectively evaluate all these issues based on available sources.

Rəyçi: Baş müəllim A.B.Əliyev
İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 16 may 2023-cü il tarixli iclasın 16 sayılı protokolu
Daxil oma tarixi 17 may 2023-cü il

QARABAĞIN XIX ƏSRƏ QƏDƏRKİ İNZİBATI - ƏRAZI BÖLGÜSÜNÜN TARİXİNDƏN

Rzayev Nizami İsrail oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Xülasə: *Quruçay və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin izlərini daşıyan Qarabağ bölgəsi dünya sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biridir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasından tapılan qədim insanın alt çənə sümüyü bu ərazinin dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübutdur. Artıq iki əsrdən çoxdur ki, erməni-hayların Qarabağın mifik “Böyük Ermənistanın” ərazisi olması kimi absurd iddiası, ərazi ətrafında baş verən proseslər, ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə törədilən və səngidilməyən hadisələr Qarabağın tarixinin obyektiv araşdırılmasını vacib və aktual edir. 2020-ci ildən sonra Qarabağın işğaldan azad edilməsindən sonra xarici havadarlarının dəstəyi ilə bölgədə vəziyyəti gərginləşdirən ermənilərin dünya ictimaiyyətini öz uydumaları ilə aldatmalarının qarşısını almaq üçün ən böyük məqsədimiz tarixi həqiqəti üzə çıxarmaqdır. Qarşımızda duran ən vacib vəzifəmiz isə tarixi həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə, eləcə də gözü “kor” və qulağı “kar” olması seçən havadarlara çatdırmaqdır.*

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Albaniya, Arsax, xanlıq, falsifikasiya, erməni

Ключевые слова: Азербайджан, Гарабаг, Албания, Арцах, ханство, фальсификация, армянин.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Albania, Arsakh, khanate, forgery, armenian.

Antik dövrdə e.ə. IV əsrin sonu – e.ə. III əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın şimalında Albaniya dövləti meydana gəldi. Dövlətin süqutuna - 705-ci ilədək Qarabağ ərazisi Albaniyanın Uti, Paytakaran və Arsax vilayətlərini əhatə etmişdir. Əvvəlcə paytaxtı Qəbələ olsa da, 551-ci ildən süqutunadək Albaniyanın paytaxtı Bərdə olmuşdur. [1, s. 30]

Son antik və ilk orta əsrlərdə Qarabağın bir hissəsi Qarqarlar ölkəsi, digər hissəsi Uti adlanmışdır. Qarqarlar adı Qarqar çayı hövzəsində yaşamış, Albaniyanın ən qədim və ən iri tayfalarından olan qarqar, Uti isə qarqarlara nisbətən daha geniş bir ərazini əhatə edən qədim alban tayfalarından biri olan uti tayfalarının adları ilə bağlıdır. [7, s.5; 21, s. 22, 23; 27, s. 64] VI-VII əsrlərdən etibarən isə Qarqarlar ölkəsi də Uti adlanmağa başladı. Qarabağın dağlıq hissəsi idə III-IV əsrlərdən etibarən Arsax adlanmışdır. Arsax sözünün bu ərazidə yaşayan türkdilli Ağhun tayfalarının adı ilə bağlılığı güman edilir. [8, s. 6]

Romanın Albaniyaya hücumu e.ə. 36-cı ildə Albaniyanın Romadan asılılığa düşməsi ilə nəticələndi. Sasanilərin hücumlarının nəticəsi olaraq 262-ci ildə dövlət Sasani imperiyasının asılılığına düşsə də 272-ci ildə I Şapurun ölümündən sonra yenə öz müstəqilliyini qazandı. Erməni-Roma hücumları nəticəsində müxtəlif illərdə Arsax, Uti, Paytakaran, Sakasena, Girdiman, Kolt və s. əraziləri işğal edilsə də 387-ci ildə Roma və Sasani imperiyaları arasındakı sülh müqaviləsindən sonra Uti, Sakasena, Girdiman, Kolt vilayətləri Albaniyaya qaytarıldı. Qeyd edək ki, Sasanilərlə ittifaqında Albaniyanın əsas məqsədi erməni-roma işğallarından qorunmaq idi. [1, s. 39]

Məhz bu baxımdandır ki, hadisələri öz mənafəələrinə uyğun saxtalaşdırmada professional olan ermənilər 387-ci ilədək Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqlarının Böyük Ermənistanə aid olduğunu iddia edirlər. Öz konsepsiyası ilə erməni tarixşünaslığının saxta təməlini qoyan, eləcə də müasir əsasını təşkil edən V əsr erməni tarixçisi Favstos Buzandın “Ermənistan tarixi” əsərinə görə, Kür və Araz çayları arasındakı ərazi, o cümlədən Qarabağ Ermənistanın tərkib hissəsi olmuşdur. [15, s. 38-40]

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

Erməni tarixçilərinə görə, Albaniyanın Kaspiana, Uti, Sakasena və Girdman əyalətləri e.ə. II əsrdən eramızın IV əsrinə qədər Böyük Ermənistanın tərkibində olmuşdur, Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları “Kürsahili Ermənistan” və ya “Daxili Ermənistan” adlanmış, Girdman və Arsax Ermənistanın şimal-şərq əyalətləri olmuşdur. Kaspiana, Uti, Sakasena və Girdman əyalətlərindən ibarət olan bu ərazini erməni hökmdarlarının təyin etdikləri canişinlər idarə etmiş, əhali IV əsrdək erməniləşmiş, və artıq V əsrdən onlar ermənicə yazırdı. [25, s.303-305; 28, s. 16; 33, s. 40]

Lakin 510-cu ildə Sasani imperiyası Albaniyanı işğal etdi və işğal müddətində ərazi Mərzbanlar (510-629) və Mehranilər (629-705) sülaləri tərəfindən idarə olunmuşdu. [1, s. 31]

Araşdırmalardan da məlumdur ki, Qarabağ sözünə ilk dəfə Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) “Cami-ət təvarix” əsərində rast gəlinir. [22, s. 45] Qarabağ adına “Kitabi-Dədə Qorqud”un IV boyunda da rast gəlinir [3, s. 179].

Ərazinin müxtəlif zamanlarda “Qarqar”, “Arsax”, “Qarabağ” və digər adlarla adlandırılmasının etimoloji mənasına gəldikdə bəzi müəlliflər bunu ərazidə yaşayan arsak, gerger, qarqar, gərgər, kara, karalar, uti, utik v.s kimi qədim türk tayfalarının adları ilə bağlasalar da, bir qisim müəlliflər isə ərazinin coğrafi quruluşuna uyğun olaraq onu “qara bağ” - “böyük, sıx, əzəmətli, səfalı bağ” [21, s. 22; 27, s. 78] kimi təqdim etmişlər.

Ə.S.Sumbatzadə və Ə.Ə.Rəhmani də öz tədqiqatlarında “Qarabağ” terminini “xalq və bağ”, “böyük bağ”, “səfalı bağ” və sairə mənası kəsb etdiyini qeyd etmişlər. Bu ərazi Albaniyanın tarixi ərazisi olub, əsasən Arsak, Sünik, Uti, Sakasena və Paytakaran vilayətlərini əhatə edirdi və bu adla da tanınırdı [31, s. 124; 32, s. 145-146].

Y.Mahmudov və K.Şükürov apardıqları tədqiqatlarda Qarabağ ərazisində adı çəkilən “Arsak” sözünün mənasını türk dilində Ərsak “igid”, “sak kişisi” kimi olduğu qənaətinə gəlmişlər [14, s. 3].

Bəzi tədqiqat əsərlərində isə Qarabağ sözünün mənasının Qarabağ bölgəsində yaşayan tayfaların adı ilə bağlı olduğu fikri irəli sürülür. B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev birlikdə yazdıqları əsərdə Qarabağ sözünün etimologiyasını eradan əvvəl Qafqazda yaşayan kəngərlər və peçeneqlərin Qarabağ tayfasının adı ilə bağlayır [3, s. 179].

Lakin erməni tarixçilər “Qarabağ” toponiminin Ön Asiyadan hayasların təzyiqi ilə eramızdan çox əvvəl Araz boyu hərəkət etmiş pakay adlı xalqın adı ilə əlaqələndirərək, ərazidə olan toponimlərin də erməni dilində olduğunu iddia edirlər. [26, s. 46, 66-67] Onlar Qarabağ ərazisinin e.ə. II əsrdə Erməni çarı I Arçaşes (189—160-cı illər) tərəfindən işğal edilərək Ermənistan qatıldığını və Kür çayının Albaniya ilə Ermənistanın sərhəd təşkil etdiyini qeyd etmişdilər. Erməni tarixçiləri bu iddialarının mənbəyi kimi göstərdikləri Strabonun “Coğrafiya” əsərinin tədqiqi zamanı XIX əsrdə əsərin saxtalaşdırıldığı, orada Albaniyanın heç bir vilayətinin adının olmadığı məlum olmuşdur. [8, s. 21] Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Qarabağın qədim erməni torpağı olduğunu iddia edən erməni tarixçiləri, sələflərinin bütün saxtakarlıqlarından sonra da belə ərazini işğal edərək bura gəldiklərini qeyd edirlər.

Digər bir fakt isə Qarabağın adı ilə bağlıdır: belə ki, Anili Samuel ilk dəfə XII əsrdə Qarabağ sözünü erməni dilinə tərcümə edərək “Qara bağ” mənasını daşıyan “Sev aygi” ifadəsini işlətməmişdir. [8, s. 6] Buradan belə bir fikir yaranır ki, əgər Qarabağ ərazisi ermənilərin vətəni olubsa, bu sözün erməni dilində bir mənası olmalı idi, tərcüməyə ehtiyac olmamalı idi.

Erkən orta əsrlər dövründə Uti və Arsax vilayətlərini əhatə edən Qarabağ VII əsrdə ərəb işğalına məruz qalaraq Xilafətin şimaldakı mühüm mərkəzlərindən birinə çevrildi. [24, s. 31]. Ərəblər özlərinə siyasi dayaq yaratmaq üçün erməniləri əraziyə köçürdü. Erməni katolikosu İlyanın satqınlığına mükafat olaraq xəlifənin əmri ilə 704-cü ildə Alban kilsəsini erməni-

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

qriqorian kilsəsinə birləşdirildi. [11, s. 177] Alban kilsəsinə təyin edilmiş ermənipərəst Alban katolikosu Simeon Nerses Bakurun kitabxanasındakı tarixi əks etdirən bütün məlumatları Tərtər çayına atdıraraq Albaniya tarixinə aid mənbələri məhv edirdi. [11, s. 177]

Qarabağın dağlıq hissəsində X—XI əsrdən Xaçın feodal hökmdarlığı yaranmış və XIII əsrdə özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Ancaq Lakin Qarabağın düzən hissəsinin əhalisi islami, dağlıq hissənin əhalisinin böyük qismi isə qriqorianlaşmağa məcbur oldu. Beləliklə, Qarabağın düzən hissəsində ərəb dilli epigrafiq abidələr, dağlıq hissədə erməni-qriqorian dilli epigrafiq abidələr yayılmağa başladı. [8, s. 47] Bununla da, təqribən IX–X əsrlərdə ermənidilli toponimlər, XI–XII əsrlərdə isə Alban xristian abidələrində ermənidilli kitabələr də meydana gəlməyə başladı. XII əsrə aid Xotavəng (Xudavəng) məbədində 1182-ci ilə aid olan ermənidilli epigrafiq yazıda Xaçın knyazı Həsən Cəlal Vaxtanq özünün Qarabağda Aterk, Handaberd, Xaçenaberd və Xavkaqa mahallarının hökmdarı olduğunu bildirmişdir. [7, s. 65–72] Bu toponimlərin ermənidilli olması ərazinin onlara məxsus olduğu demək deyil. Erməni olduğunu qeyd etdikləri Həsən Cəlalın isə ailə üzvlərinin adlarından da göründüyü kimi erməni deyil alban olduğu aydın olur. Bundan sonra, Qarabağdakı toponimlərin bir qismi erməniləşdirilməyə məruz qalmışdır. Onlardan Aqbad Haqbat, Mehrəvan Moxravan, Qoturdağ Katurçat, Biçənə Bçans, Köçəbə Qoçbek, Dizak Dozaq, Suqovuşan isə Qetameç kimi erməni toponimləri ilə dəyişdirilmişdir. [12, s. 144] Təbii ki, toponimlərin erməniləşdirilməsi sadaladıqlarımızla məhdudlaşmır.

Xilafətin süqutundan sonra Qarabağ Sacilər, Salarilər, [13, s. 17] Şəddadilər, Səlcuq İmperiyasının, Atabəy İldənizlər, Monqollar, Hülakülər (Elxanilər), Cəlarilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Səfəvilər dövlətinin tərkibində mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi yaranmışdır. XVII əsrdən Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə Astabad, Cavanşir, Bərgüşad, Qazax, Şəmşədil daxil edilmişdi ki, bu bölgü XVIII əsrin əvvəlində davam etdi. [4, s. 33, 86; 13, s. 17]

Tarixçi Vaqif Piriyevin yazdığına əsasən, “Qarabağın ərazisi Araz çayından başlayaraq şimali-qərb istiqamətinə uzanmış və Beyləqandan tutmuş Zəqəmçaya kimi olan əraziləri əhatə etmişdir. Onun şərq sərhədləri Kür ilə Arazın birləşdiyi yerdən nisbətən qərbdə idi, qərb hüdudları isə Həkəri çayına çatırdı. Tərkibində Şəmkür, Gəncə, Bərdə, Ağdam, Beyləqan kimi iri şəhərlər, Zəqəm, Xanagah-Şutur, Qarxun, Dih-İsfahan, Lasub, Cuzbuq, Xeyrək, Kanqlıqənd, Bazarcıq, Ləmbəran, Yunan, Xaçındarbatlı, Qandzasar, Bəkrəbad, Xar, Sərcəbil, Dolanlar, Şuşa və s. yaşayış məskənləri, Çərek, Əkna, Crabert, Matris, İzz, Xaçın, Zaris, Xayzan və s. qalalar var idi. Qarabağın dağlıq hissəsində Xaçın malikanəsi mövcud olmuş və bütün orta əsrlər boyu öz siyasi mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Qarabağdan ölkənin mühüm ticarət yollarının bir qolu keçirdi və təxminən 300 km olan (45 fərsəng) həmin yol 10-dan artıq iri yaşayış məskənini birləşdirirdi.” [22, s. 45]

Qeyd edək ki, Qarabağa dair sənədlərin məqsədli məhv edilməsi ilə əlaqədar XIX əsrə qədərki həm inzibati ərazi bölgüsü, həm də say dinamikası haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Digər məsələlərlə yanaşı, Qarabağ bəylərbəyliyi yaranma tarixi haqqında da müxtəlif variantlar mövcuddur. Bəzi tarixi ədəbiyyatlara görə, Qarabağ bəylərbəyliyi I Şah Təhmasibin hakimiyyəti (1524–1576) dövründə [30, s. 59], bəzi tarixi ədəbiyyatlarda isə I Şah İsmayılın hakimiyyətinin (1501–1524) ilk illərində yarandığı göstərilir. 1725-ci ildə yazıya alınmış Mirzə Səmiyanın “Təzkiyətül-mülük” əsərində Azərbaycan ərazisindəki dörd bəylərbəyilikdən (Təbriz, Qarabağ, Çuxursəd, Şirvan) biri olan Qarabağ bəylərbəyliyi coğrafiyası, inzibati ərazi bölgüsü və iqtisadi vəziyyəti haqqında verilən məlumatlardan [20, s. 284–294] belə qənaətə gəlmək olur ki, sözügedən bəylərbəyilik I Şah Təhmasibin deyil, I Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində yaranmışdır. Həmçinin bu əsərdə bəylərbəyliyin Zəyəm, Bərdə, Ağstafa, Cavanşir, Bərgüşad, Qaraağac (Kaxeti vilayəti ərazisində yerləşirdi), Lori və

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

Pəmbək, Araz-bar, Bəyazidli, Simavi və Tərkür adlı 9 nahiyədən ibarət olduğu da qeyd olunmuşdur. [19, s. 167] Lakin bu əsərdə də ermənilərin iddia etdiyinə əksinə olaraq həmin dövrdə hansısa mülkiyyətin olması haqqında heç bir məlumat qeyd olunmamışdır.

Qarabağ h. 1086 (m. 1675/76)-cı ildə qələmə alınmış “Tarix-i aləmə-yi Şah İsmayıl” (“Şah İsmayılın dünyanı bəzəyən tarixi”) adlı əsərində Şah İsmayıl “Qarabağın və o sərhədin bəylərbəyliyi Qara Pirinin oğlu Rüstəm bəyə inayət etmişdi” [19, s. 165-166]. Türk tarixçisi Faruk Sümer də Qarabağın bəylərbəyliyi Qara Piri bəy Qacarın oğlu Rüstəm bəy Qacarın idarə etdiyini qeyd etmişdir.

1590-cı il Səfəvi-Osmanlı arasındakı müqavilədən sonra Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılan Qarabağın ərazisi Səfəvilər dövründəki kimi dəyişməz olaraq qaldı. Belə ki, Osmanlı dövlətinin tərkibində də Gəncə - Qarabağ əyalətinin sərhədi Tiflisə qədər uzanırdı. [5, s. 7] Lakin Osmanlı dövləti digər işğal etdikləri ərazilərdə olduğu kimi Gəncə - Qarabağ əyalətində də öz inzibati idarə sistemlərini tətbiq edərək ərazini sancaq və nahiyələrə böldü. 1593-cü ildə tərtib edilən icmal və müfəssəl dəftərlərdəki məlumata görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti Gəncə, Bərdə, Xaçın, Axıstabad, Dizaq, Həkəri Vərəndə adlanan 7 sancaqdan ibarət olmuşdur ki, bunlardan Gəncə və Axıstabad istisna olmaqla digər 5-i Qarabağ ərazisini əhatə etmişdi. Bu sancaqlar özləri də nahiyələrə bölünmüşdü ki, onların da sayı 36 olmuşdur.

–Gəncə sancağı - Gəncə, Gəncə Aranı, Dağlıq Gəncə, Şəmkir Aranı, Dağlıq Sunqur, Kürəkbasan Aranı, Şütür, Danqı, Zəyəm Aranı, Yevlaq, Tavus, Dəmirçihəsən adlı 12 nahiyədən;

–Bərdə sancağı - Bərdə, Sir, Pətəklikvə İncərud adlı 4 nahiyədən;

–Xaçın sancağı - Xaçın, Qaraağac, Ağcabədi, Dağlıq Çalaberd, Çalaberd, Qarqar və Məğaviz adlı 7 nahiyədən;

Axıstabad sancağı - Axıstabad (Böyükçay da adlanırdı), Quzey, Güney, Dağlıq İncə, İncə adlı 5 nahiyədən;

–Dizaq sancağı - Arasbar, Dağlıq Dizaq, Dizaq adlı 3 nahiyədən;

–Həkəri sancağı - Keştəsf, Hənəri, Zarus, Alpaut adlı 4 nahiyədən;

–Vərəndə sancağı - Vərəndə adlı 1 nahiyədən ibarətdir. [5, s. 7-8]

Elmi ədəbiyyatlarda Osmanlı dövründə Qarabağ ərazisinin 36 nahiyə, 5 sancaqdan ibarət olduğu göstərilərsə də İcmal dəftərindən aydın olur ki, Əyalətin Qarabağ hissəsində 19 nahiyəni birləşdirən 5 sancaq mövcud olmuşdur.

XVIII əsrin I yarısında (xanlığın yaranması ərafəsində) onun inzibati ərazi bölgüsü haqqında tarixi qaynaqlarda məlumat qalmadığından Qarabağ xanlığında inzibati-ərazi vahidləri haqqında dəqiq məlumat əldə etmək, dövrlər üzrə tarixi ardıcılıqla onları müqayisə etmək qeyri-mümkündür. Həmin dövrdə Qarabağın inzibati bölgüsünü Osmanlı dövlətinin tərtib etdiyi kameral təsvirdən əldə etmək mümkün olmuşdur. Osmanlı dövlətinin 1723-1725-ci illərdə Azərbaycan ərazisini (Xəzərsahili vilayətlər istisna olmaqla) işğal etdikdən sonra dövlətin daxili siyasətini, idarəetmə və vergi sistemini tənzimləmək üçün işğal etdiyi ərazilərin də, o cümlədən Qarabağın inzibati ərazi bölgüsünü dəqiqləşdirmişdilər. O cümlədən, hər bir inzibati ərazi vahidində ailələrin sayı və hər bir ailənin üzvlərinin adları, hətta onların yaşlarının dəqiq qeydiyyatını aparılaraq kameral təsvirini tərtib edilmişdi. İstanbul şəhərinin Başbakanlıq arxivində saxlanılan bu sənədlər “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” adı altında nəşr etdirilmişdir. Bu nəşrində yer alan sənədlərin əldə edilməsində danılmaz rolu olan Ziya Bünyadovun sayəsində Qarabağ xanlığının 1727-ci ildə inzibati-ərazi quruluşu, ərazi vahidləri, əhalisinin say dinamikası və etnik, dini tərkibi haqqında məlumat vermək mümkündür. “Müfəssəl dəftər”dən məlum olur ki, XVIII əsrin I yarısında Qarabağda Şütürbasan nahiyəsi, Bərdə nahiyəsi, İncərud nahiyəsi, Sir, Bayad, Xaçın, Çələbiyurd (Çelaberd), Keştək, Vərəndə, Dizaq, Köçəz, Zarıs, Keştəsf, Həkəri,

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

Bərgüşad, Çuləndər, Talış, Gülistan, Yevlaq Qaramanlı nahiyələri, Arasbar qəzası, Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Ətyəmzli elatları, Kəngərli camaatı, Püsyən və Qaraçorlu kürdləri mövcud olmuşdur. [6, s. 28-530]

Nadیر şahın hakimiyyəti illərində (1736-1747) yuxarıda qeyd olunan Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyinə tabe olan mahalların bəziləri ləğv edilmiş, qalanları isə bəylərbəyliyə daxil, birbaşa Təbrizə, Azərbaycan bəylərbəyliyinə tabe etdilmişdi. [23, 650].

Səfəvilərin və Əfşarların süqutundan sonra 1747-ci ildə Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində müstəqil Qarabağ və Gəncə xanlıqları yarandı. [8, s. 5; 9, s. 9]

Xanlıq dövründə Qarabağın inzibati ərazi bölgüsü haqqında da məlumatlarda müxtəliflik nəzərə çarpır. Bəzi məlumatlarda Qarabağın 17, bəzi məlumatlara görə isə 21 mahala bölündüyünə rast gəlinir. Qarabağın etnik tarixindən bəhs edən Xəlyəddin Xəlilov Sisiyan, Dəmirçi-Həsənli, Küpara, Bərgüşad, Bahaburd, Kəbirli, Talış, Cavanşir, Xaçın, Çiləbörd, Xırda-para Dizax, Otuziki, İyirmidörd, Qaraçorlu, Vərəndə, Dizax və Acanat-türk kimi 17 mahalın [10, s. 41] adını sadalasa da, Süleyman Əliyərli tərtib etdiyi dərsliyində xanlıq ərazisində 21 mahal olduğunu vurğulamış, onlardan 5-nin - Çalbayır, Kəbirli, Cavanşir, Zəngəzur, Mehri, Qafan və b. kimi qeyd etməklə kifayətlənmişdir. [2, s. 564] Tofiq Mustafazadə də Süleyman Əliyərliyə fikrini dəstəkləyərək Qarabağ xanlığının inzibati cəhətdən 21 mahala, 5 xristian mülkiyyətinə bölündüyünü qeyd edərək xanlıq dövründə Qarabağda 1 şəhər, 638 kənd mövcud idi, əhalisinin sayı isə 90 minə çatdığını qeyd etmişdir. Pənahəli xan (1748-1763) və İbrahimxəlil xanın (1763-1806) hakimiyyəti dövründə xanlıq hərbi cəhətdən möhkəmləndirilmişdi. [21, s. 31]

O dövrün tarixi hadisələrini əks etdirən mənbələri araşdırarkən məlum olur ki, bu müxtəlifliyin səbəbi baş vermiş xanlıqdaxili və xanlıqlararası çəkişmələr və müharibələr olmuşdur. Çəkişmələr və müharibələr zamanı mahalların istila edilməsi və ya itirilməsi ilə əlaqədar müxtəlif dövrlərdə Qarabağ xanlığının inzibati ərazi quruluşunda dəyişikliklər olmuşdur ki, bu da mahalların sayında öz əksini tapmışdır.

1736-cı il Muğan qurultayından sonra Nadir şahın seçilməsinə narazı olan Qarabağ bəylərbəyinə qarşı gördüyü cəza tədbirlərindən biri də Qarabağın beş xristian mülkiyyətinə daxili idarəetmədə müstəqillik verərək Qarabağ bəylərbəyinin tabeliyindən çıxararaq birbaşa Azərbaycan vilayəti hakiminə tabe etməsi olmuşdur. Lakin Qarabağ xanlığının təsisindən sonra gətirdikə güclənən Qarabağ xanı Pənahəli xandan qorxuya düşən müləklər hiyləyə əl ataraq Şəki və Şirvan xanlarının Pənahəli xana qarşı çıxmasına nail oldular. Qarabağ xanı qalib gəldikdən sonra müləklərlər xanlığa tabe edildi. [21, s. 28] Siyasi vəziyyəti şərh edən Mirzə Adıgözəl bəy yazmışdır ki, “Meqri, Güney mahallarını Bərgüşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Tatev və Sisyan mahallarını Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapan mahallarını Təbriz bəylərbəyisindən aldı. Kolanların məskəni olub, Uşacıq kəndindən Göyçə sərhəddinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilində yerləri İrəvan hakimindən aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də öz əlinə keçirdi. Naxçıvan elindən olub bir minbaşıya tabe Kəngərli eli, Borçalıdakı Dəmirçihəsənliyərlərindən olub bir minbaşıya tabe Dəmirçihəsənli eli, yenə Borçalıdan Cinni tayfası da Qarabağa gəlib Pənahəli xanın himayəsinə sığınmışdılar”. [17, s. 42; 18, s. 232] Qeyd edilən siyasi hadisələri təsdiq edən Mir Mehdi Xəzani Mehri və Güney mahalları ilə yanaşı Çıldur mahalının da Qaradağ hakimindən alındığını qeyd etmişdir. [16, s. 135]

İbrahimxəlil xan və Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dövrlərində Qarabağ xanlığının bir hissəsi - Qafan, Mehri və Araz çayları arasındakı torpaqlar İranın tərkibinə qatılmışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu ərazi yenidən Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Qarabağ xanlığının ərazisinə daxil edildi. [29, s. 307]

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

O dövrün salnamələrində Qarabağın ərazisi cənubdan Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər Araz çayı, şərqdən Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülən Kür çayı, şimaldan Qarabağın Yelizavetpolla (indiki Gəncə) sərhədi Kür çayına qədər Goran çayı (salnamədə Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatdığı göstərilir), qərbdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağları olduğu qeyd edilir. [17, 115]

Nəticə. Qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək uzun və keşməkeşli tarixi yol keçmiş Qarabağ ərazisi saysız siyasi hadisələrin şahidi, eləcə də bilavasitə iştirakçısı olmuş, həm ad, həm də ərazi baxımından dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin buna baxmayaraq o, öz ərazi bütövlüyünü, demək olar ki, qoruyub saxlaya bilmişdir. Gözəl və zəngin təbiəti, strateji mövqeyi və mədəniyyətinə görə Qarabağ ərazisi Azərbaycan ərazisində yaranan və ərazini işğal edən dövlət və imperiyaların mərkəzi və ya əsas diqqət obyektidir.

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanın digər əraziləri kimi Qarabağ ərazisini işğal edildi. Bununla da, Qarabağın siyasi müstəqilliyinə son qoyuldu və ərazi Ümumrusiya inzibati bölgü sisteminə uyğunlaşdırıldı. Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının ərazisində Yelizavetpol quberniyası yaradıldı ki, Qarabağ (eləcə də Gəncə) yeni bölgüyə əsasən qəzalara bölündü. Nəticədə, ermənilər istəklərinə qismən nail ola bildilər: Qarabağ ərazisində “erməni vilayəti” yaradıldı.

Ədəbiyyat

1. Ağasiyev İ.K. Azərbaycan tarixi: sxemlərdə, xəritələrdə, cədvəllərdə. - Bakı: Biznes Universiteti, - 2015. – 288 s., s.31-32.
2. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). / red.: S.S.Əliyarlı. - Bakı: Azərbaycan, - 1996, - 872 s.
3. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. - Bakı: Nafta-Press, - 1998, - 452 s.
4. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 407 s.
5. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri / AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Ön sözün müəll. Y. M. Mahmudov, tərt. T. H. Nəcəfli. - Bakı: Çapıoğlu, - 2010, - 508 s.
6. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. / Ön söz, qeyd və şərhlər: Hüsəməddin Məmmədov. - Bakı: Şuşa nəşriyyatı, - 2000, - 576 s.
7. Göyüşov R.B. Xotavəng məbədi və onun yazıları. // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1972, № 3, s. 65-72.
8. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. - Bakı: Azərnəşr, - 1993, - 83 s.
9. Hacıyev Q.Ə. Qarabağ tarixi. - Bakı: Təknur nəşriyyatı, - 2014, - 228 s.
10. Xəlilov X.D. Qarabağın etnik tarixindən. // Azərb. SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1988, № 3, s. 41-44.
11. Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi. - Bakı: Elm, - 1993, - 272 s.
12. Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). - Bakı: Elm, - 1990, 248 s.
13. Mahmudov Y.M., Mustafayev C.M. Şuşa - Pənahabad. - Bakı: “Təhsil”, - 2012, - 152 s.
14. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Suallar və faktlar. -Bakı: Qismət, - 2005, 156s.
15. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsr-er. VIII əsri). - Bakı: Azərnəşr, - 1993, - 262 s.
16. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ // Qarabağnamələr. II kitab. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 288 s., s. 109-236.
17. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 216 s., s. 7-116.
18. Mirzə Yusif Qarabaği “Tarixi-Safi // Qarabağnamələr. II kitab. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. – 288 s., s. 9-108.

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

19. Musalı N. Səfəvilər zamanında Qarabağ bəylərbəyliyiinin yaradılması və onun inzibati quruluşu / Qarabağ dünən, bu gün və sabah (V Respublika elmi-əməli konfransının materialları). - Bakı: Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, - 2006, s. 165-169.
20. Musalı N. Şah İsmayıl Xətai və Qarabağ bəyləri / “Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər” mövzusunda II Respublika Elmi Konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2013, s. 284-294.
21. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. - Bakı: Sabah, - 2010, 333 s.
22. Piriyeu V.Z. Azərbaycanın tarixi siyasi coğrafiyası. - Bakı: Azərənəşr, - 2002, 152 s.
23. Süleymanov M. Nadir şah. - Tehran, - 2010.
24. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərb.Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.
25. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв // Очерки по истории СССР III-IX вв. - М.: Изд-во АН СССР, - 1985, - 473 с.
- 26.Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы. К начальной истории албан. Древняя Малая Азия. - Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1956, 471 с.
- 27.Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.). - Баку: Элм, - 1977, - 147 с.
- 28.Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. - Баку: Маариф, - 1993, - 216 с.
- 29.Мнацаканян А.Ш. О литературе Кавказскоу Албании.Ереван:Из. АН Арм.ССР, -1969, -220 с.
- 30.Павлов И.К. Хроника времен Сефевидов (сочинения Мухаммед-Масума “Исфакхани-ас-сийас”. - М.: Наука, - 1993.
- 31.Рахмани А.А. Азербайджан: границы и административное деление в конце XVI-XVII вв. - Баку: Элм, - 1987.
- 32.Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Баку:Элм,- 1990,- 304 с.
- 33.Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский халифат. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, - 1977, - 322 с.

ИЗ ИСТОРИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ КАРАБАХА ДО XIX ВЕКА

Рзаев Низами Исразль оглу
Резюме

Фальшивые утверждение армян, о том, что будто-бы территория Гарабага является «землей древней Армении», требует объективно исследовать историю региона. В настоящей статье освещается этимология терминов «Арцах» и «Гарабаг», а также доказывається, что древние племена, проживавших в этом регионе, являются тюрками. Также здесь рассмотрен исторический путь территории Гарабага и доказано, что историческая Албания включала провинции Арцак, Сюник, Ути, Сакасена, Пайтакаран и др. Хотя и в разное время Гарабаг входил в состав разных государств, он, благодаря высокой культуре здешнего населения играл важную роль в жизни этих государств.

Хотя территория Гарабага входила в состав различных государств и империй, возникших на территории Азербайджана и оккупировавших эту территорию, ему практически удалось сохранить свою территориальную целостность. Даже Гарабаг был центром или главным объектом внимания этих государств и империй из-за своей красивой и богатой природы, стратегического положения и культуры.

DOI:10.30546/gdu.2023.172-179

**FROM THE HISTORY OF THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL
DIVISION OF KARABAKH UNTIL THE 19TH CENTURY**

Rzayev Nizami Israel oglu

Summary

The fake adventures of Armenians who claim that the territory of Karabakh is the "land of ancient Armenia" make it necessary to objectively investigate the history of the region. In the article, the etymology of the terms "Arsakh" and "Karabagh" is classified, and it is proved by evidence that the ancient tribes living in the area are Turks. Also, the historical path of the Karabakh territory has been looked at, and it has been confirmed that historically Albania includes Arsak, Sünik, Uti, Sakasena and Paytakaran provinces. Although it was part of different states at different times, it had an important role in that state as a result of the high culture of the people here.

Although the territory of Karabakh was part of various states and empires that arose on the territory of Azerbaijan and occupied the territory, it almost managed to preserve its territorial integrity. Even Karabakh was the center or main object of attention of those states and empires due to its beautiful and rich nature, strategic position and culture.

Rəyçi: t.e.d.Hacıyev Qasım Əhəd oğlu

Azərbaycan tarixi kafedrasının 26 may 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 may 2023

PEDAQOGİKA

UDC37.0

Orcid:0000-0002-1223-909X

**AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİNİN KİTABXANASINA
ƏSASLANAN ELEKTRON KİTABXANANIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

***Doktorant Salamlı Sevinc Məmməd qızı, p.ü.f.d.Əhmədov Elçin Yüsif
Bakı Dövlət Universiteti***

Xülasə: Elektron kitabxanalar naviqasiya və axtarış vasitələri ilə təchiz olunmuş müxtəlif elektron sənədlərin sifariş mənbəsidir. Elektron kitabxanaların yaradılması Amerika Birləşmiş Ştatlarında 60-cı illərdə – "informasiya partlayışı" adlanan dövrdə başlamışdır. Elektron kitabxanaların inkişafına nəhəng təkan qlobal kompüter şəbəkələri dövrünün başlanğıcı ilə verildi.

İnternet, həqiqətən, bütün şəbəkə istifadəçiləri olan elektron kitabxanalara potensial istifadəçilər auditoriyasını ölçüyəgəlməz dərəcədə artırdı. Son illərdə Qərb ölkələrinin kitabxana fondlarını əks etdirən elektron kitabxanaların sayı milyonlarla ölçülür. Həm Avropa Elmi Kitabxanalar Assosiasiyası (LIBER), həm Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiya Federasiyası (IFLA), həm də kitabxana işi üzrə ixtisaslaşmış digər nüfuzlu təşkilatların hesabatlarında bir qayda olaraq, elektron kitabxanaların yaradılması sahəsində inkişaf göstəriciləri önə çəkilir, bu sahədəki uğurların ötən illərlə müqayisədə dəfələrlə çox olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: elektron kitabxana, texnoloji integrasiya, intellektual idxal, ənənəvi kitabxanalar, hibrid kitabxanalar, inkişaf

Ключевые слова: электронная библиотека, технологическая интеграция, интеллектуальный импорт, традиционные библиотеки, гибридные библиотеки, разработка

Keywords: electronic library, technological integration, intelligent import, traditional libraries, hybrid libraries, development

Bu gün heç bir tələbə tədris ilini elektron kitabxana olmadan təsəvvür edə bilmir. Sözüün dar mənasında elektron kitabxana elektron kitabların və elmi məqalələrin sənəd saxlayıcısıdır, geniş mənada hər an bilikləri dəstəkləyə və inkişaf etdirə bilən bir məkandır. İnformasiya fəaliyyətində tətbiq imkanları baxımından şəbəkə elektron kitabxanaları məntiqi olaraq iki əsas kateqoriyaya bölünür:

1. pulsuz elektron mətn kolleksiyalar bazası
2. kommersiya tam mətn bazası.

"Universitet Kitabxanası onlayn" dünyada xüsusi maraq doğurur — bu, ali və orta təhsil müəssisələrinin, kütləvi kitabxanaların və korporativ istifadəçilərin bütün bilik sahələri üzrə tədris və elmi ədəbiyyatın ən məşhur materiallarına çıxışını təmin edən Elektron Kitabxanadır. Resursda: dərsliklər, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar, dövrü nəşrlər, arayış kitabları, lüğətlər, ensiklopediyalar, video və audio materiallar, sənət, qeyri - bədii ədəbiyyat, bədii ədəbiyyat üzrə illüstrasiyalı nəşrlər var. Nəşrlərin kataloqu sisteməlik olaraq yeni aktual ədəbiyyatla artırılır.

Elektron kitabxanaya keçid və onun bütün dünyada inkişafı bərabər şəkildə baş vermir, bu, hər bir ölkənin həm iqtisadi, həm də texnoloji tərəqqisi ilə əlaqədardır. İnkişaf etməkdə olan digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dünyəvi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş şəkildə istifadə olunur. Qabaqcıl ölkələrdə meydana gələn belə nailiyyətlərin idxalı nəticəsində, "istehlakçı" ölkələr sonradan "istehsalçı" ölkələrə çevrilirlər.

DOI:10.30546/gdu.2023.180-184

Belə texnoloji integrasiya, intellektual idxal, milli elm seqmentdəki üstünlüklərin və çatışmazlıqların daha aydın görünməsinə təmin edir.

Ölkəmizdə kitabxanaçılıq sahəsi dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunub. 20 aprel 2007-ci il tarixində Prezident cənab İlham Əliyev “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Sərəncam imzalayaraq 2008-2013-cü illərdə Azərbaycanda kitabxanaların inkişafı, o cümlədən elektron kataloqun yaradılması ilə bağlı müvafiq göstərişlərini verib və bunun nəticəsi kimi “Dövlət Proqramı”nın icrası başlanılıb [1]. Proqram çərçivəsində Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların və elektron kitabxanaların yaradılması, milli irsin rəqəmsallaşdırılaraq qlobal şəbəkədə təbliğ olunması, kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və s. önəmli məsələlər öz əksini tapıb.

Sevindirici hallardan biri yaxın xaricdəki ən böyük və inkişaf etmiş kitabxanalar arasında ilk yerləri məhz Azərbaycan Milli Kitabxanasının tutmasıdır.

Azərbaycanın əsas kitabxanası təkcə Qafqazda deyil, Avropa qitəsində də ən böyük milli kitabxanalardan biridir, eyni zamanda bütün dünyada ən nadir kitab anbarlarından biri kimi tanınır.

Milli Kitabxana ən vacib dövlət kitab saxlayıcı və milli mədəni sərvətlər xəzinəsidir. O, ardıcıl olaraq dövlət mədəni siyasətini həyata keçirir, Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərini, dünya klassiklərinin incilərini, qədim kitablarını, qiymətli dövrü mətbuat əsərlərini, musiqi nəşrlərini gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayır [2].

Azərbaycanda müasir elektron kitabxanaların prototiplərinin ilkin adı “bibliografik-sənədli avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemi” olub. [3]. Bu gün Azərbaycanda Dövlət kitabxanaları ilə yanaşı, dünya arenasında müxtəlif universitetlərin kitabxanaları da rəqabət aparır.

Azərbaycanın inkişaf etmiş universitet kitabxanalarından birində, 1977-ci ildən fəaliyyət göstərən AzMİU Kitabxanasında 514.285-dən çox elmi və bədii ədəbiyyat, eləcə də jurnal və abstrakt nüsxələri var. Tam rejimdə işləmək və dövrümüzün bütün çağırışlarına cavab vermək üçün universitet rəhbərliyi elektron kitabxananın işinə xüsusi əhəmiyyət verir və elektron kitabxananın proqram təminatına investisiya yatırır. Bu gün universitetdə müasirliyin tələblərinə cavab verən Koha proqram fəaliyyət göstərir

Koha açıq mənbə avtomatlaşdırılmış kitabxana məlumat sistemidir. Kitabxanaçılar və oxucular (istifadəçilər) üçün interfeys, axtarış, kitab dövriyyəsi oxucuların idarə edilməsi, daxili Z39. 50 istifadəçi ilə kataloqlaşdırma modulu, jurnal və ya qəzet üçün dövrü sistemdir [4].

Yuxarıda göstərilənlərdən gördüyümüz kimi AZMİU-nun kitabxanası Azərbaycanda inkişaf etmiş kitabxanalardan biridir. İstifadəçiləri müxtəlif formatlı sənədlərdən istifadə etməyə və yükləməyə təşviq edən ən son proqram təminatı ilə təchiz edilmişdir. Bu gün AZMİU-nun elektron kitabxanasının əsas üstünlüyü kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- XML dilindən istifadə edərək hazırlanmış veb sahifə
- Rəqəmsal Obyektlər, Java əsaslı media,
- Birdən çox fayl növü üçün dəstək: JPEG, TIFF, BMP, PPT, PNG, PDF, DOC, AVI və daha çox,
- Çox səhifəlik vizual dəstək,
- Axtarış bazasının dəstəyi,
- Sənədlərin indeksləşdirilməsi, media sənədlərinin birləşdirilməsi,
- Müəllif hüquqları problemləri ilə tanış olmaq və onlara nəzarət etmək,
- Üzvlük proseduru,
- Mənbələrdən və statistik hesabatlardan istifadə və monitoring.

DOI:10.30546/gdu.2023.180-184

Kitabxananın web sahifəsindən elmi əsərlərin və məqalələrin müxtəlif beynəlxalq məlumat bazalarında tapılması funksiyası da mövcuddur. Aşağıdakı kimi elmi bazalar haqqında məlumatları asanlıqla tapa bilərsiniz: **Elmi Elektron Kitabxana (PIHIQ), Scopus analitik sistemində mövcud olan jurnalların axtarışı, Scopus analitik sistemində məqalələrin və müəlliflərin mövcud olmasının axtarışı, Scopus bazasının faydalı materialları, Elsevier bazasında məqaləyə uyğun jurnalın seçilməsi, WEB of Science bazası.**

Bütün bu məlumatlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Kitabxanası özünün inkişafı və bütün beynəlxalq kitabxana standartlarına uyğunlaşdırılması üçün bütün tədbirləri görür.

Nəticə: Müşahidələrimiz belə deməyə imkan verir ki, son 10 ildə elektron kitabxanaları yaradılması kitabxanaçılıq sahəsində durmadan inkişaf edən yeganə prosesdir. Bu prosesin başlamasından ötən 50 illik dövr ərzində əldə olunan nəticələr kitabxanaşünaslıq tarixində özünəməxsus yer tutur. Belə ki, məhz elektron kataloqların yaradılması informasiyanın akseoloji, sosial mahiyyətinin üfqi (əhatəlilik mənasında) və şaquli (elmi-nəzəri dərinlik baxımından) genişlənməsinə səbəb olub.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elektronlaşdırma prosesini həyata keçirmək üçün kitabxanaçılarımız əvvəlki illərdə müxtəlif təcrübələr əldə etsələr də, Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması prosesi elmi-nəzəri cəhətdən, tarixi nöqteyi-nəzərdən yetərincə araşdırılmayıb. Elektron kataloqların və elektron kitabxanaların yaradılması ilə bağlı vahid elmi araşdırmaların, fundamental tədqiqatları yoxluğu, nəticə etibarilə ölkə kitabxanaları üzrə toplu elektron kataloqun, milli elektron bazasının, milli AKİS kommunikativ standartının hazırlanması, milli rəqəmsal kitabxanaların inkişafını əsaslı surətdə ləngidir. Başlıca məqsədimiz bu boşluğu doldurmaq, Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixini araşdırmaq, bu sahədəki cari vəziyyəti, kitabxanalarımızın hazırkı maddi-texniki durumunu öyrənmək, problemləri aşkarlamaq, elektron kataloqların inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, prosesin sürətlənməsi üçün zəruri olan yenilikləri təklif etməkdən ibarətdir.

Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilib:

- Müvafiq sahədə dünya təcrübəsini öyrənmək və paralellər aparmaq.
- Azərbaycan kitabxanalarında kommunikasiyaləşmə və kompüterləşmənin forma və səviyyəsini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixini, mexanizmini, prinsip və metodlarını araşdırmaq, meydana gələn problem və nöqsanları müəyyənləşdirib aradan qaldırmaq;
- Ənənəvi kataloq sisteminin elektronlaşdırılmasının perspektivlərini müəyyənləşdirmək, prosesin elmi-nəzəri konsepsiyasını hazırlamaq;
- Kitabxana-informasiya xidmətində elektron kataloqların və kitabxanaların hibridləşməsində elektron kataloq sisteminin rolunu müəyyənləşdirmək;
- AZMARC sisteminin yaradılması işini sürətləndirmək;
- Elektron kataloqların inkişafına nail olmaq üçün kitabxanalarda RFID (radiotezliklə identifikasiya) və mobil texnologiyaların tətbiqinin zəruriliyini əsaslandırmaq;
- Ölkə üzrə toplu elektron kataloqun yaradılması yollarını müəyyənləşdirmək, oxucuların rəqəmsal imkanlarını bərabərləşdirmək üçün təcrübi və nəzəri təklifləri irəli sürmək;
- Milli AKİS-in yaradılması üçün tövsiyələr vermək;

DOI:10.30546/gdu.2023.180-184

- Nitqin mətnə çevrilməsi sistemi ilə elektron kataloqun yaradılmasını təşkil etmək; - Mətnin nitqə çevrilməsi sistemi ilə kor və görmə qabiliyyəti zəif olan oxucuların elektron kataloq və elektron kitabxanaya əlverişliliyini təmin etmək.

Son illərdə Kitabxanaçılıq sahəsində ən mühüm nailiyyətlərdən biri Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixinin, müasir vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi üzrə elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlilinin aparılması, kitabxanaların müvafiq sahədə fəaliyyəti barədə ətraflı məlumatların toplanması və təhlili, nəticələrin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi, kitabxanalarımızda yaxın gələcəkdə tətbiq oluna biləcək texnologiyaların imkanlarının öyrənilməsi, kitabxanaların və kitabxanaçıların bu cür innovasiyaların tətbiqinə hazırlıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bütün bu tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda kitabxana işi sürətlə inkişaf edir və yaxın gələcəkdə xarici proqram təminatından yerli inkişaf proqramlarına keçid mümkün olacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca kitabxanalann fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı: 20 aprel, 2007.
2. Milli Kitabxana <http://www.preslib.az/ru/>.
3. Лахути.Д.Г. Фвтоматизированные документально-фактологические информационно-поисковые системы.Итоги науки и технологии.Серия информатика.1988.стр 70-76
4. Koha <https://koha-community.org/>
5. Roes, H. (2001). Digital libraries and education: trends and opportunities. D-Lib Magazine, 7. Retrieved April 12, 2010, from. <http://www.dlib.org/dlib/july01/roes/07roes.html>.
6. Keralapura, M. (2009). Technology and customer expectation in academic libraries: A special reference to technical/management libraries in Karnataka. The International Information & Library Review, 41, 184-195.
7. Bancroft, A. F., Croft, V. F., Speth, R., & Phillips, D. M. (1998). A forward-looking library use survey: WSU libraries in the 21st century. Journal of Acad. Librarianship, 24(3), 216-224
8. Mehta D., Wang X. COVID-19 and digital library services - a case study of a university library // Digital Library Perspectives. - 2020. - Vol. 36. - № 4. - P. 351-363. - URL: <https://doi.org/10.1108/DLP-05-2020-0030>.
9. Kumbhar R. Academic library's responses to the emerging trends in higher education // DESIDOC Journal of Library & Information Technology. 2014. Vol. 34. - № 6. -P. 477-485. URL: https://www.researchgate.net/publication/268505220_Academic_Library's_Responses_to_the_Emerging_Trends_in_Higher_Education.
10. Raju J. Knowledge and skills for the digital era academic library // The Journal of Academic Librarianship. - 2014. - Vol. 40. - Iss. 2. - P. 163-170. - URL: <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2014.02.007>.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ БИБЛИОТЕКИ НА БАЗЕ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ БИБЛИОТЕКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА АРХИТЕКТУРЫ И СТРОИТЕЛЬСТВА

Саламлы Севиндж Мамедовна

Резюме

Электронные библиотеки-это упорядоченные коллекции разнородных электронных документов, оснащенные средствами навигации и поиска. Создание электронных библиотек началось в США в 60-е годы - в период так называемого

DOI:10.30546/gdu.2023.180-184

"информационного взрыва". Огромный толчок развитию электронных библиотек дало начало эры глобальных компьютерных сетей.

Интернет действительно неизмеримо увеличил аудиторию потенциальных посетителей электронных библиотек, которые являются пользователями всей сети. В последние годы количество библиотечных фондов западных стран исчисляется миллионами. Как Европейская ассоциация научных библиотек (LIBER), Международная федерация библиотечных ассоциаций (IFLA), так и другие авторитетные организации, специализирующиеся на библиотечном деле, в отчетах, как правило, выделяют показатели развития в области создания ЭБ, успехи в этой области в разы выше, чем в предыдущие годы.

**THE PROSPECTS IN THE DEVELOPMENT OF AN ELECTRONIC
LIBRARY BASED ON AZERBAIJAN UNIVERSITY OF ARCHITECTURE AND
CONSTRUCTION**

Salamlı Sevindj Mammad
Summary

Electronic libraries are ordered collections of heterogeneous electronic documents equipped with navigation and search tools. The creation of electronic libraries began in the USA in the 60s - during the so-called "information explosion". A huge impetus to the development of electronic libraries was given by the beginning of the era of global computer networks.

The Internet has really immeasurably increased the audience of potential visitors to electronic libraries, who are users of the entire network. In recent years, the number of library collections in Western countries has numbered in the millions. Both the European Association of Scientific Libraries (LIBER), the International Federation of Library Associations (IFLA), and other reputable organizations specializing in librarianship, as a rule, highlight development indicators in the field of EB creation, success in this area is several times higher than in previous years.

Rəyçi: dosent Əhmədov Elçin

Daxil olma tarixi 19 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 23 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 iyun 2023-cü il

UŞAQLARDA YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

p.ü.f.d. Bayramova Sabirə Sabir qızı, Şərifova Tünzalə Fərrux qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

sabire.04@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə məktəblilərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı çox aktual problemdir, çünki cəmiyyətin hazırkı mərhələdə yaradıcı düşüncə bilən, kifayət qədər yüksək səviyyədə uyğunlaşma və özünü həyata keçirə bilən, öz gələcəyini məsuliyyətini dərk edən, öz yolu, qarşısına aydın məqsədlər qoyanlar, özünü tərbiyə, özünü təkmilləşdirmə və özünü tərbiyə vəzifələri bilən şəxslərə ehtiyacı artmaqdadır. Məqalədə uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətləri haqqında məlumat verilir, onların inkişaf yolları ümumiləşdirilir. Bu işdə böyülərin rolu xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: yaradıcı təfəkkür, yaradıcılıq qabiliyyəti, uşaq yaradıcılığı, qavrayış, hafizə, təxəyyül

Ключевые слова: творческое мышление, креативность, детское творчество, восприятие, память, воображение

Keywords: creative thinking, creativity, children's creativity, perception, memory, imagination.

Yaradıcılıq ictimai əhəmiyyət kəsb edən yeni və orijinal məhsulların yaradılması fəaliyyəti kimi başa düşülür. Yaradıcılığın mahiyyəti reallığa yaxın işləyən fərziyyənin düşüncə səyi ilə yaradılmasında, nəticənin proqnozlaşdırılması, işlərin düzgün qurulmasıdır. Problemləri həll edərkən yaradıcılıq aktı baş verir, yeni yol tapılır və ya yeni bir şey yaranır. Müşahidə, müqayisə və təhlil etmək, əlaqə və asılılıq tapmaq bacarığı kimi zehnin xüsusi keyfiyyətləri tələb olunur - bütün bunlar məcmuda yaradıcı qabiliyyətləri təşkil edir. Müasir təhsilin vəzifəsi onları uşaqlar üçün əlçatan və maraqlı fəaliyyətlərdə müəyyən etmək və inkişaf etdirməkdir. Qabiliyyətlərin inkişafı uşağı fəaliyyət metodu ilə təchiz etmək, ona açarı, işi görmək prinsipini vermək, onun istedadının aşkarlanması və çiçəklənməsinə şərait yaratmaq deməkdir.

Uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına bir çox amillər təsir edir, onların arasında əsas yeri mədəniyyət və incəsənət tutur. Tədrisən bəşəriyyətin mədəni irsi ilə tanış olan uşaq onun dəyərlərinə qoşulur, öz həyat təcrübəsini zənginləşdirir, əldə etdiyi bilikləri özünəməxsus fəaliyyətində yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanı qazanır. Müvafiq olaraq, təxəyyül, təfəkkür, ünsiyyət bacarıqları, başqasını anlamaq bacarığı və s.

Musiqi, bədii söz, təsviri sənət, teatr uşaq üçün sevinc mənbəyinə çevrilir, sənəti uşağa açır, zəngin təəssürat yaradır. V.A.Suxomlinski qeyd edirdi: “Hər bir uşaq təkcə dərk etmir, həm də çəkir, yaradır, yaradır. Uşağın dünyaya baxış tərzini bir növ bədii yaradıcılıqdır. Uşaqlar fırtınalı sevinc yaşayırlar, ətrafdakı dünyanın şəkillərini dərk edirlər və onlara təxəyyüllərindən bir şey əlavə edirlər. İdrakın emosional doyması mənəvi yaradıcılığın mənəvi yüküdür” [4.31]

Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı xüsusi təşkil olunmuş təlim prosesində sosial inkişaf etmiş fəaliyyət vasitələrinə yiyələnərkən irəli gəlir. V.V.Davıdovun L.S.Viqotskinin “Uşaqlıqda təxəyyül və yaradıcılıq” kitabına yazdığı son sözdə göstərir ki, yaradıcılıq uşaq inkişafının daimi yoldaşdır.

Nəzərə almaq çox vacibdir ki, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı uşağın “proksimal inkişaf zonasına” yönəlmiş məqsədyönlü təhsillə birləşdirilməlidir. Ötən əsrin 60-cı illərində C.Gilfordun konvergent və divergent təfəkkür nəzəriyyəsi, yaradıcı güc nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Belə bir fikir irəli sürülür ki, istedadlı uşaqlar adi bir insanın uzun

DOI:10.30546/gdu.2023.185-188

müddət düşünmədən sonra təkrar etdiyi fikirləri tez bir zamanda yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənirlər.

Yaradıcılığın əsas “bazası” təcrübədir. Bir çox böyük insanlar öz əsərlərində uşaqlıqda onları əhatə edənləri ümumiləşdirmiş, yenidən düşünmüş və dəyişdirmişlər. Uşaq, xüsusilə, mənsub olduğu mədəniyyətin nailiyyətləri ilə tanış olmalıdır. Uşaq təbiətlə və əcdadlarının mədəni irsi ilə ünsiyyət qurmaqla yanaşı, müxtəlif insanlarla ünsiyyət təcrübəsi qazanır. Hər birimiz həyatımızda müxtəlif vəziyyətlərdə bir çox insanla qarşılaşmalı oluruq. Yaxınlıqda nə qədər çox insan varsa, davranış repertuarı bir o qədər genişdir. Beləliklə, ünsiyyətdə yaradıcı bir yanaşma əldə edilir. Uşaqlar yeni ünsiyyət yollarını tapmağı, çevik olmağı və fərqli baxışları başa düşməyi, təcrübədən öyrənməyi bacarırlar

Oyunda məktəbəqədər uşaq təcrübə etmək, zövq aldığı hər hansı bir hərəkəti və bəlkə də fərqli nəticələr əldə etmək imkanına malikdir. Hər hansı bir uşağın işi bir növ oyun yaradıcılığı hesab olunursa, o zaman aşağıdakı kimi vacib xüsusiyyətlər formalaşır: Düşüncə sürəti - fikir yaratmaq qabiliyyətidir. Əslində, zaman vahidi üçün yaranan ideyaların sayıdır. Düşüncə çevikliyi - məzmunca bir sinif qütbündən digərinə asanlıqla keçmək qabiliyyətidir. Yaradıcılıq prosesində yaradıcı axtarışın strategiya və taktikasını çevik şəkildə dəyişmək, bir ideyadan digərinə keçmək, ideyaları bir obyektədən digərinə keçirə bilmək və paradoksal həlli qəbul etməyə hazır olmaq lazımdır; orijinallıq - ümumi qəbul edilənlərdən fərqlənən yeni, gözlənilməz ideyalar formalaşdırmaq bacarığı; Cəsarət – qeyri -müəyyən vəziyyətlərdə qərar qəbul etmək bacarığıdır.

Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin tədqiqatlarından A.A.Məlik-Paşayevin də tədqiqatları diqqət cəlb edir. Yaradıcılıq qabiliyyətlərini o, yaradıcı "mən"in "özünü həyata keçirmə orqanı" kimi qəbul edir və bu istedadlı bir insanın ayrılmaz və fərdi xüsusiyyətidir [4]. Bədii yaradıcılığın bütün növləri üçün yaradıcılıq qabiliyyətlərinin vahid əsası kimi alimlər reallığa estetik münasibəti fərqləndirmiş və əsaslandırmışlar. Yaşlı məktəbəqədər uşaqların reallığa estetik münasibətin inkişafı üçün əlverişli ilkin şərtlərə malik olduğu sübut edilmişdir, yalnız müvafiq psixoloji və pedaqoji şərait yaratmaq lazımdır.

Uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması, bir qayda olaraq, oyunla əlaqələndirilir. Axı, çoxdan məlumdur ki, oyun məktəbəqədər yaşlı uşağın aparıcı fəaliyyətidir və nəticədə uşağın inkişafına "rəhbərlik edir". Məktəbəqədər uşaqlar rəsm çəkir və oynayır, rəqs edir və oynayır, dizayn edir və oynayır, sözləri adlandırır, nağıllar uydurur və daim oynayır. Ciddi bir işlə məşğul olanda belə oynayrlar. Oyun, təcrübə, yaradıcılıq vasitəsilə uşağın dünyadakı bilikləri gəlir. Oyunda uşaq həyatda öz yerini tapmağa çalışır.

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı hiss və emosiyaların inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsanın həyatında və fəaliyyətində duyğular müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Beləliklə, emosiyalar davam edən hadisələrin qiymətləndirilməsini, müəyyən bir vəziyyətdə hadisələrin və obyektlərin müəyyən bir şəxs üçün əhəmiyyət dərəcəsini ifadə edir. Hisslər insanı fəaliyyətə sövq edir, onu aktivləşdirir, fəaliyyətin məhsuldarlığına və uğuruna təsir edir - işə sevgi və özünə inam fəaliyyəti stimullaşdırır. Hisslər insanın müəyyən bir hadisəyə münasibətini ortaya qoyur. Böyük məktəbəqədər yaşda emosiyalar və hisslər çox güclüdür, uşağın həyatının digər aspektlərindən üstün olur, onlara ifadəlilik verir.

L.A.Vengerə görə, yaradıcılıqla bağlı qabiliyyətlərin əsasını qavrayış hərəkətləri təşkil edir. Sensor mədəniyyəti olan uşaqlar rənglərin, səslərin, dad hisslərinin geniş diapazonunu ayırd edə bilirlər və dünya onların qarşısında bütün zənginliyi və müxtəlifliyi ilə görünür. L.A.Vengerin fikrincə, uşağın xarici dünya ilə aktiv qarşılıqlı əlaqəsi zamanı aldığı təəssüratlar, mücərrəd anlayışların inkişafı üçün zehni qida verir.

Böyük məktəbəqədər yaşda qavrayışın inkişafı ilə yanaşı, diqqətin yaxşılaşdırılması prosesi gedir. Məktəb yaşı dövründə hafizənin inkişafı həm də qeyri-iradi və birbaşadan

DOI:10.30546/gdu.2023.185-188

könüllü və dolayı yadda saxlama və xatırlamaya tədricən keçidlə xarakterizə olunur. Uşaqda hafizə proseslərinin inkişafı uşağın onun həyata keçirdiyi fəaliyyətə marağından və bu fəaliyyətə motivasiyasından asılıdır.

Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı uşağın təxəyyülünün inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. G.A.Uruntaeva qeyd edir ki, “təxəyyül fəaliyyətdə getdikcə daha vacib rol oynamağa başlayır” [6.63]. Məktəbəqədər uşağın təxəyyülünün təsvirləri hələ də qeyri-sabit olduğundan onun rəsmlərinə təsir göstərir, onda yaşla təxəyyül zənginləşir, uşaqlar öz işlərinin məzmunu ilə müstəqil düşünə, yeni şəkillər təqdim edə, mürəkkəb kompozisiyalar qura bilirlər. Məktəbəqədər yaşda uşaqların təxəyyülünün inkişafı təkcə uşaqların oyunlarda götürdükləri ideya və rollarla deyil, həm də onların yaradıcılığının maddi məhsullarının, xüsusən də əl işlərinin təhlili əsasında qiymətləndirilir.

Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı təfəkkürün, ilk növbədə əyani – obrazlı təfəkkürün inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onun formalaşması və təkmilləşməsi uşağın təxəyyülünün inkişafından asılıdır. Məktəbəqədər uşaqlıq dövründə təfəkkürün inkişafının əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar: təxəyyülün inkişafı əsasında vizual-aktiv təfəkkürün daha da təkmilləşdirilməsi; ixtiyari və vasitəçi hafizə əsasında vizual-məcəzi təfəkkürün təkmilləşdirilməsi; nitqdən intellektual problemlərin qoyulması və həlli.

Hisslər 5-6 yaşlı uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır, vizual fəaliyyətə marağın təzahürünə, uşağın diqqətinin və hissələrinin yaradılan təsvirə cəmləşməsinə kömək edir və yaradıcılıq qabiliyyətini artırır. təxəyyül. Uşağın emosional sferasının inkişafı problemini nəzərə alaraq, V.S. Muxina qeyd edir ki, məktəbəqədər yaşda uşaqlar emosiyaların əsiri olurlar. Hisslər, əsasən, uşağın həyatının bütün aspektləri üzərində üstünlük təşkil edərək, onlara ifadəlilik verir. Bədii əsərlərin qavranılması prosesində uşaqlarda əsərin məzmununu emosional yaşamaq qabiliyyəti formalaşır, ona münasibət bildirmək istəyi, təkcə sənətdə deyil, həm də gözəli və çirkini görmək bacarığı formalaşır. ətrafdakı reallıqda. Yaşlı məktəbəqədər uşaqlarda vizual bacarıqların formalaşması onların yaradıcılıq potensialının inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Uşaqların yaradıcılığının inkişafı üçün müvafiq mərhələlərə keçməyə imkan verən və böyük tələfəndən idarə olunan uşağın fəaliyyət və müstəqillik nisbətinin müxtəlif səviyyələrini ehtiva edən yaradıcı tapşırıqlar hazırlanır. Birinci mərhələdə uşaq onun üçün yeni bir fəaliyyətə yönəldilir, burada öyrənmə üstünlük təşkil edir, uşağın ayrı-ayrı elementlər şəklində yaradıcılığı təqdim etməsi mümkündür. İkinci mərhələdə uşaqlar böyük tələflə əməkdaşlıq etməyə təşviq olunur, burada öyrənmə və yaradıcılıq müxtəlif məna kəsb edir. Üçüncü mərhələdə onlar əldə edilmiş bacarıq və bacarıqlara əsaslanaraq yaradıcı problemin həlli üçün müstəqil axtarışa töhfə verirlər. Uşağın yaradıcılığının yüksək göstəriciləri onun gələcəkdə yaradıcılıq uğurlarına zəmanət vermir, ancaq yaradıcılıq üçün yüksək motivasiya və müəyyən bacarıqların mənimsənilməsi şəraitində onların təzahür ehtimalını artırır. Uşağın yaradıcı potensialının ən mühüm struktur komponenti idrak ehtiyaclarıdır. Koqnitiv motivasiya uşağın tədqiqat və axtarış fəaliyyəti şəklində ifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.Ə., A.Eminov, İ.İsayev. Pedagogika. Bakı: Adiloğlu, 2006, 184 s.
2. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi – estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 140 s.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Эксмо, 2005. 1136 с.
4. Козырева А.Ю. Лекции по педагогике и психологии творчество. Пенза: Научно-методический центр Пензенского городского отдела образования, 2012. 344с
5. Сухомлинский В. А. Об умственном воспитании. М.: Концептуал, 2018. 320 с

DOI:10.30546/gdu.2023.185-188

6. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений 5-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 336 с

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ

Байрамова Сабира Сабир кызы, Шарифова Тунзале Фаррух кызы

Резюме

Развитие творческого мышления школьников является очень актуальной проблемой в современности, так как на современном этапе развития общества те, кто может мыслить творчески, умеют адаптироваться и реализовывать себя на достаточно высоком уровне, понимают свою ответственность за свое будущее, ставят перед собой собственный путь, четкие цели для себя, самообразование, задачи самосовершенствования и самообразования потребность в знающих людях возрастает. В статье представлена информация о творческих способностях детей, обобщены пути их развития. В этой работе особо подчеркивается роль взрослых.

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES IN CHILDREN

Bayramova Sabira Sabir, Sharifova Tunzale Farrukh

Summary

The development of creative thinking of schoolchildren is a very urgent problem in our time, since at the present stage of development of society, those who can think creatively, are able to adapt and realize themselves at a sufficiently high level, understand their responsibility for their future, set their own path, clear goals for themselves, self-education, the task of self-improvement and self-education the need for knowledgeable people is increasing. The article provides information about the creative abilities of children, summarizes the ways of their development. This work emphasizes the role of adults.

Rəyçi: dosent Aslanova Zülalə

Daxil olma tarixi 21 iyun 2023

İNKLÜZİYADAN SOSİALLAŞMAYA DOĞRU

dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Ələsgər Aysel Musa qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ziyafet@bk.ru

aysel.alasgar90@gmail.com

Xülasə: Cəmiyyətin mədəni, əxlaqi, iqtisadi inkişafından asılı olmayaraq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların ictimai şüurla bağlı problemləri həmişə var. Ona görə də uşaqların kiçik yaşlarından təhsil müəssisələrində inklüziv biliklər verilməsinə ehtiyac duyulur. Bizim reallıqda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların hüquqları qanunlarımızda təsbit olunmuşdur, dövlət və qeyri-dövlət strukturları tərəfindən daim dəstək var. Inklüziv problemi olan uşaqlar məktəbəqədər yaşdan normal təhsil mühitinə daxil edilməlidirlər.

Belə uşaqların sosiallaşması üçün təkcə inklüzivinin prinsiplərinə deyil, həm də ümumbəşəri dəyərlərin gözlənilməsi mütləqdir. Gələcəkdə bu uşaqlar vətəndaş olaraq azad, suveren ölkəmizdə tam hüquqları qorunmuş insan kimi yaşamaladırlar, cəmiyyət üçün gərəkli olduqlarını hiss etməlidirlər.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, məktəbəqədər təhsil, hüquqi baza, sosial müdafiə, sosiallaşma

Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольное образование, правовая база, социальная защита, социализация

Key words: inclusive education, preschool education, legal framework, social protection, socialization

İctimai-tarixi, iqtisadi və mədəni səviyyələrdən asılı olmayaraq hər bir cəmiyyətdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial müdafiəsi istənilən qədər təmin edilmir.

Inklüziv təhsilin dünya birliyi tərəfindən hüquqi-normativ bazalarda təsbit edilməsi reallığı vardır. Bu elə bir alətdir ki, hər bir əlil insanın təhsil almaq imkanlarının reallaşdırılmasına şərait yaradır. Problemlərin həlli üçün böyük əhəmiyyətə malik hüquqi baza mövcuddur:

1. 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi;
2. 1990-cı ildə Contyendə qəbul edilmiş Təhsil haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi;
3. Dakar fəaliyyəti çərçivəsində 2000-ci ildə qəbul edilmiş Təhsilin Ümumdünya Forumunun nəticələri;

4. BMT İnsan Hüquqları Konvensiyası (2006- cı il);

5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (1995-ci il);

6. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu (2009-cu il)

Inklüziya hər bir uşağın intellektual, fiziki, sosial, milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, fəal təhsil prosesinə qoşulması deməkdir. Inklüzivin təhsilin forması olaraq fərqi ondan ibarətdir ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhsil ehtiyacları ödənilir. Lakin bu prosesin gedişatı elə tənzimlənəməlidir ki, burada digər (səhhətində problem olmayan) təhsil alan uşaqlarla xüsusi qayğıya ehtiyacı olan vətəndaşlar arasında ciddi fərqlər qabarıq formada özünü göstərməsin [2].

Inklüziv təhsilin əsasını təşkil edən başlıca ideya uşaqların subyekt olaraq müxtəlif təhsil tələbatlarının təmin edilməsidir. Göstərilən format üçün bir sıra pedaqoji yanaşma mexanizmlərinin işlənilməsi nəzərdə tutulur ki, burada inklüziya şəraitində təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi ilə yanaşı təlim və tərbiyənin effektivliyinin təmin edilməsidir. Inklüzivdə xarici ölkələrin mövcud təcrübəsi aşağıdakıları özündə əks etdirir: inklüziv təhsilin tətbiqi nəticəsində təlim və tərbiyə prosesində dəyişikliklər nəticəyönümlü prosesi

DOI:10.30546/gdu.2023.189-192

təmin edərsə, burada yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar deyil, onlarla yanaşı digər uşaqlar da nailiyyətlər əldə etmələrinə müvəffəq olurlar.

İnklüziyanın məktəbəqədər təcrübəsindən psixososial şərtlərinin gözlənilməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün iki önəmli faktorlardan asılıdır:

1. Uşağın idrakı, fiziki, sosial və emosional inkişafını sosial mühit tərəfindəndən təmin edilməsi faktoru;

2. Normal inkişafda olan uşaqların xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla ünsiyyət qurması və produktiv kommunikasiyasına hazırlıq səviyyəsi.

Önəmli məqamlardan olanı normal inkişafda olan uşağın xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla ünsiyyətindən hər iki tərəfin biri-birinə müsbət təsiri, normal və hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi nəticəsində özünü göstərməsidir. Beləliklə, inklüziv təhsil prosesində bir qrupun digər qrup üzərində dominantlığı imkansızdır.

İnsanların yaşlılarının dəstəyinə, sıx sosial əlaqələrinə, pozitiv münasibətlərin qurulma təcrübəsinə ehtiyacları böyükdür. Inklüziya məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin fəaliyyət aspektlərində hər bir uşağın prosesə daxil olmasını təmin edir, uşaqların erkən yaşlarından təhsildən kənar qalmasının qarşısını alır. Inklüziya uşaqlarda fərqli cəhətləri deyil, onları birləşdirən cəhətləri üzə çıxararaq, cəmiyyətin yaralı üzvlərinə çevirir.

Inklüziv təcrübənin məktəbəqədər təhsil müəssisəsində reallaşdırılması şərtləri mövcud vəziyyət təhlil olunduqda dəyərləndirilməlidir. Inklüziv yanaşmalar çərçivəsində fəaliyyətini həyata keçirən pedaqoji kadrların peşəkar hazırlığı mühüm məqamlardan biridir. Pozitiv hisslərin tərbiyə olunması, emosional sabillik uşaqların tərbiyə və təhsil prosesini daha da mükəmməl edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində vacib şərtlərdən hesab etdiyimiz sosial biliklərin və bacarıqların inkişafı, kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Peşəkarların prosesdə iştirakı məktəbəqədər yaşlı uşaqların düşüncə tərzlərinin formalaşması, təcrübə aparan qismində olması, sualların, fikirlərin düz təqdim edilməsini təmin edir. Problemlərin həlli kimi müxtəlif qabiliyyətlərin formalaşması, fikirlərin sərbəst şəkildə izahı, əqli nəticənin verilməsi kimi, ilkin versiyada sərəstənin formalaşması məsələsi də prioritetdədir. Inklüziv təhsilin şərtlərinin reallaşdırılması ilə məktəbəqədər təhsil müəssisəsində dil və savad bacarıqlarına, fiziki inkişafa nail olmaq mümkündür.

Müxtəlif məhdudiyyətə malik uşaqların məktəbəqədər yaşda təhsil prosesinə cəlb edilməsi, təhsil müəssisəsindən xüsusi şəraiti tələb edir. Bunun üçün inklüziv təhsilin bir sıra prinsiplərin dərkisi vacibdir:

- İnsanın bacarıqları və nailiyyətlərindən asılı olmayaraq onun dəyərləndirilməsi;
- Hər bir insan düşünməyə və hiss etməyə qadirdir;
- Hər bir insanın ünsiyyət qurmaq hüquqi vardır;
- İnsanın insana ehtiyacı var;
- Real imkanlar nəzərə alınmaqla, hər bir insanın təhsil almasına şərait yaradılmalıdır;
- İnsanların dostluğa və dəstəyə ehtiyacı var;
- Təhsil alanların inkişafının təmin edilməsi üçün demokratik mühitin yaradılması;
- Həyat tərzinin rəngarəngliyi insanın yaşam imkanlarını daha da gücləndirir.

Inklüziya prosesində xoşagəlməz məqamlardan biri – cəmiyyət tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların birmənalı qəbul edilməməsidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların yaşadıkları mühiddə bəzi insanlar tərəfindən neqativ qarşılanmaları və sosial dəstəyin sistem kimi özünü doğrultmaması bir çox əngəllərin səbəbidir.

Inklüziv təhsil məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda erkən yaşlarında tolerantlıq, dözümlülük, mərhəmət və qarşılıqlı hörmət hisslərinin təməlini qoyur. Məktəbəqədər təhsil prosesində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla birgə fəaliyyət böyüməkdə olan nəsil üçün çox

DOI:10.30546/gdu.2023.189-192

önəmlidir. Hələ kiçik yaşlarda uşaqlar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlarla təması, onların məhdudiyyətlərinin dərk edilməsi ilə yanaşı, cəmiyyət üçün aşkar olmayan bəzi qabiliyyətləri və istedadlarının da açıqlanmasına imkan yaradır.

Təhsil prosesinin iştirakçılarının münasibətlərinin qurulması inklüziyanın özəyini təşkil edir. Bu prosesin gedişatında daim əməkdaşlıq olmalıdır ki, proses iştirakçıları yardımçı olur və yoldaşlarından kömək alırlar, məsləhətlər verirlər, söylənən tənqidləri dinləyir və nəticənin çıxarılmasını bacarır. Görülmüş (fərd tərəfindən) hər bir iş üçün minnətdarlığın ifadəsi, qarşılıqlı hörmət inklüziv mühitdə mütləq şəkildə özünü göstərməlidir. Vahid peşəkar komanda şəklində prosesdə iştirak etmək işin effektivliyindən xəbər verir. Peşəkar mütəxəssislər və pedaqoqlar inklüziv prosesin yeni iştirakçıları üçün üstad qismində edirlər, bununla da yeni peşəkar yetişdirirlər və öz səriştələrini artırmaq imkanı əldə etmiş olurlar.

Inklüziv prosesin məktəbəqədər təhsil prosesində qruplarda qurulması özünəməxsus bir işdir. Inklüziv proses qruplarda aşağıdakı qayda ilə qurulur:

- Inklüziv qruplarda olan uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin diaqnostikası.
- Fənlərarası resursların nəzərə alınması ilə uşaqların tələblərinin öyrənilməsi.
- Fərdi təhsil marşrutunun yaradılması.
- Fərdi təhsil planı.
- Inklüziv qruplarda təhsil prosesinin planlaşdırılmasında uşaqların şəxsi tələbatlarının nəzərə alınması.

- Inklüziv qruplarda həyat fəaliyyətinin təşkili.
- Inklüziv təhsil prosesinin effektivliyinin dəyərləndirilməsi.

Birgə fəaliyyətin qarşımıza qoyduğu vəzifələri müəyyənləşdirməyə çalışmışıq:

- Uşaqların və böyüklərin birgə fəaliyyətinin zəruriliyi, qarşılıqlı maraq və hörmət əsasında qurulması;
- Müxtəlif insanlarla münasibətlərin qurulması və uzun müddət onun saxlanılması;
- Bir- birinə dəstək olmağı öyrənmək;
- Pozitiv emosional formada kommunikasiyanın qurulması, mədəni ünsiyyətin inkişaf etdirilməsi;
- Seçim etmək, şəxsi fəaliyyəti planlaşdırmaq, birgə fəaliyyəti qurmaq bacarığı, prosesdə öz rolunu müəyyən etmək və vəzifələrini dərk etmək;
- İdrakı, oyun və tədqiqatçılıq fəaliyyətində bilik və bacarıqların inkişafı;
- Özünüxidmət və özünü idarə etmək vərdislərinin formalaşdırılması.

Məktəbəqədər yaş dövründə insanın ilkin sosial ünsiyyət qurmaq vərdisləri formalaşır. Bu işdən əldə olunacaq təcrübə hər bir insanın gələcəyi üçün çox faydalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün mərhəmət hissi və stabil mühit ən önəmlisidir. Öz inkişafında çətinliklərlə üzləşən insan sosial adaptasiya, cəmiyyətdə adekvat vərdislərin formalaşmasında çətinliklərlə üz-üzə qalır. Əgər onun uşaqlığı üçün süni mühit yaradılsa, bu halda sosiallaşma prosesinin reallaşdırılması imkansız olur. Süni yaradılmış mühitə xüsusi məktəbəqədər qruplar, xüsusi məktəblər və buna bənzər müəssisələri aid etmək olar. Bu tip müəssisələrdə təhsil almış uşaq gələcək həyatında heç bir mühitə adaptasiya etmək imkanına malik olmur, ona aid olan problemlər daha da dərinləşir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda təlim prosesi daha ləng axara malik olur, dəyişən mühitə adaptasiyada çətinliklər yaranır. Ətrafda baş verənlərə böyük həssaslıqla yanaşır, ona qarşı olan neqativi tez hiss edir. [3]

Inklüziyanın ən vacib məqamlarından biri cəmiyyətin bu kimi insanların təlim-tərbiyə məsələsinə nə dərəcədə hazırlıqlı olmasından asılıdır. Fiziki, psixi, intellektual problemləri olan uşaqlarla bir məkanı paylaşmaq, onlara dəstək olmaq, inklüziya vasitəsi ilə cəmiyyətə daxil olmalarına köməklik göstərmək və tam bərabər hüquqlu vətəndaş yetişmələrinə dəstəkdir.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, uşaqların inklüziv təhsilə erkən yaşlarından cəlb edilməsi vacibdir. Məktəbəqədər təhsil mühitinə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəlb olunması müsbət addımdır. Hər uşaq üçün bu mühit əlçatan və inkişafı təmin edən olmalıdır. Düzgün qurulmuş təhsil prosesində oyun və musiqi terapiyası yaxşı məqamlardan biridir.

DOI:10.30546/gdu.2023.189-192

Bununla yanaşı məktəbəqədər təhsil müəssisəsi üçün səriştəli mütəxəssislərin olması da vacib şərtlərdəndir. Tərtibçilər, loqopedlər, musiqi rəhbərləri inklüziv təhsilin metodoloji əsaslarını dərk etməli, xüsusi pedaqogikaların priyomlarını bilməlidirlər. Lakin, ən başlıcası odur ki, pedaqoji kollektivin əsas prinsiplərindən biri - insansevərlik və mərhəmət olmalıdır.

Inklüziv qruplarda yaranan problemlərdən biri də sağlam uşaqlarla xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların maraqlarının bir araya gətirilməsidir. Məlumdur ki, burada müxtəlif psixoloji baryerlər mövcuddur. Bu çox mürəkkəb proses kimi dəyərləndirilir, tərtibçidən böyük səy və bilik tələb edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inklüziv mühitində mütəxəssislər böyük həssaslıqla yanaşmalar nümayiş etdirirlər. Əsas məram – uşaqların sosial həyatlarının tənzimlənməsidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin əsas prioriteti - bilik və bacarıqların formalaşdırılması deyil, sosiallaşmanın təmin edilməsidir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olur ki, bütün uşaqlar lazımı dəstək almaqla uğurlar əldə etməyə qadirdir. Bu dəstək empatiya, tolerantlıq, sosial ədalət, əməkdaşlıq atmosferində kommunikasiyanın yaradılması üçün təminatdır. Qeyd etdiklərimiz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların gələcəkdə uğurlu sosiallaşmalarına, təhsil almalarına, cəmiyyətin həyatında fəal mövqedə olmalarına imkan yaradar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu Bakı, 2009
3. Яковлева Л. А., Землянская А.А. Особенности инклюзивного образования // Международный студенческий научный вестник. – 2015.

ОТ ИНКЛЮЗИИ К СОЦИАЛИЗАЦИИ

Байрамова Зияфат Вилаят кызы, Алескер Айсель Муса кызы
Резюме

Независимо от культурно-нравственного, экономического развития общества, люди с ограниченными возможностями всегда имеют проблемы с общественным сознанием. Поэтому есть необходимость введения инклюзии в образовательные учреждения с раннего возраста детей. В нашей реальности права детей с ограниченными возможностями датируются законопроектами, поддержкой государственных, а также не государственных структур. Дети с проблемами инклюзии должны включаться в нормальную образовательную среду с дошкольного возраста.

Для социализации таких детей необходимо соблюдение принципов не только инклюзии, но и всеобщих человеческих ценностей. В дальнейшем эти дети должны обеспечить свое будущее, стать нужным человеком для общества.

FROM INCLUSION TO SOCIALIZATION

Bayramova Ziyafat Vilayat, Alesker Aysel Musa
Summary

Regardless of the cultural, moral, economic development of society, people with disabilities always have problems with public consciousness. Therefore, there is a need to introduce inclusion in educational institutions from an early age of children. In our reality, the rights of children with disabilities date back to bills, support from state and non-state structures. Children with inclusion problems should be included in a normal educational environment from preschool age.

For the socialization of such children, it is necessary to observe the principles of not only inclusion, but also universal human values. In the future, these children must ensure their future, become the right person for society.

Rəyçi: dos. Allahverdi Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 5 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 iyul 2023-cü i

TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİN ROLU

Məmmədağa'yeva Gövhər Arzuman qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filiali
qovharmammadtağiyeva @ qmail.com

Xülasə: *Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına aid bəzi mülahizələrdən bəhs edilir. Azərbaycan Respublikasının təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının əsas istiqamətləri ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənilir. Dərs zamanı şagird tədqiqatçı mövqeyində çıxış edir. O, müstəqil araşdırma aparır. Bu heç də müəllimin rolunu azaltmır. Müəllim burada yol göstərən, şagirdləri istiqamətləndirən və fəallaşdırən, onların biliklərə yiyələnmələrinin iştirakçısı rolunu oynayır.*

Açar sözlər: təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təhsildə peşəkarlıq, qabaqcıl təcrübə, pedaqoji təcrübə.

Ключевые слова: образование, качественное обучение, профессиональное обучение, передовой опыт, практическое обучение.

Key words: education, quality education, professional education, advanced experiment, experiment education.

XXI əsrdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də qloballaşma gedir. Bu qloballaşmanın mahiyyətini yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən görünür ki, məktəbdə hər bir dərslə təhsilənlər üçün təfəkkür və intellekt məkanı kimi baxılır. Bu məqsədlə müasir təlim metodlarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir.

Müasir dövrdə yeni texnologiyaların, yeni təlim metodlarının tətbiqi müəllimin iş üsulunu şagirdlərin bilik almaq üçün müstəqil axtarışlar aparmalarına, yaradıcı fəaliyyətlərinə, təfəkkürə istinad etmələrinə, öyrənmə maraqlarına uyğun müəyyənləşdirməyi zəruri edir. Təhsilin indiki mərhələsində əsas diqqət uşağın şəxsiyyətinin inkişafına verilir. Bu özünü nədə göstərir? Şəxsiyyətin təhsilin ibtidai mərhələsindən başlayaraq inkişafını təmin etməkdə, oxumaq, yazmaq bacarığı və vərdişlərini əldə etməkdə, təfəkkürə, nitqin inkişafına, sağlam həyat tərzii elementlərinə yiyələnməkdə göstərir.

Tədris prosesində müxtəlif iş formalarından, yeni interaktiv təlim üsullarından istifadə olunması müasir tələblərdən irəli gəlir. Müəllim nəzərə almalıdır ki, hər bir mövzunun qavranılması, yüksək təlim nəticələrinin əldə edilməsi, ilk növbədə dərslə öyrədici mühitin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Öyrədici mühit elə təşkil edilməlidir ki, şagird müstəqil şəkildə fərziyyələr irəli sürə bilsin, tədris zamanı əldə etdiyi biliyi real həyatla əlaqələndirməyi bacarsın. Bu mühit elə təşkil olunmalıdır ki, bütün şagirdlərin əməkdaşlığına yeni biliklərin mənimsədilməsi və tətbiq edilməsinə şərait yaradılsın. Tədris prosesində şagird bilik əldə etmək, ünsiyyət qurmaq, əməkdaşlıq etmək üçün çətinlik çəkməməli, təlim metodlarından düzgün istifadə edərək gələcək inkişafı üçün maksimum imkanlar əldə etməlidir. [2].

Məlumdur ki, təhsil sisteminin strukturunu, məzmununu, forma və metodlarını dəyişdirmək son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir. Veriləcək biliyin həcmi, onların mənimsədilməsi yolları və s. aktual olaraq qalır. İndi milli – mənəvi, əxlaqi dəyərlər başlıca məsələdir. Təhsil özü də mədəni – tarixi əsaslara söykənməlidir. Bu, heç də yaşlı nəslin sosiomədəni təcrübəsinin, dünyagörüşünün mexaniki şəkildə gənc nəslə ötürülməsi mənasında başa düşülməməlidir. Bunlarla yanaşı, dövrün tələblərinə uyğun fəal, çevik, yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyətlər formalaşdırılmalıdır. Bu isə fasiləsiz təhsil, özünü-təhsil, özünü-reallaşdırma, özünü-təhsil sayəsində mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda [1] göstərilir ki, strateji istiqamətlərdən biri də “təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur”. Göstərilir ki, təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik - əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır. Göründüyü kimi, strategiyada başlıca hədəf insandır, onun inkişafıdır və nəticədə bütövlükdə cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Bunların həyata keçirilməsi elm və təhsilin vəhdətdə fəaliyyətindən asılıdır.

Dünyada qəbul olunmuşdur ki, istənilən dövlətin inkişafı onun təhsil sisteminin keyfiyyətindən asılıdır. Keyfiyyətin təmin edilməsi üçün: yaxşı müəllimlər, yüksək mənəvi dəyərlər, əla imtahan nəticələri, valideynlərin, ictimaiyyətin dəstəyi, geniş resurslar, müasir texnologiyanın tətbiqi, güclü və məqsədyönlü liderlik, şagirdlərin qayğısına qalan məktəb, balanslaşdırılmış və mükəmməl tərtib olunmuş kurikulum və b. zəruridir.

Ənənəvi məktəb proqramı düşüncəni yox, təkrarı, əzbərləməni aşılayır, proqramlar tələbata uyğun gəlmir, sosial sifariş nəzərə alınmır, təhsilin hədəfləri bu günün tələbləri ilə uzlaşmır. Ona görə də hazırda proqramların yenidən işlənməsi, tədris planında dəyişikliklərin aparılması, təhsilin beynəlxalq təhsilə uyğun formalaşdırılması, integrativ təhsilin inkişafı bu günün zəruri tələbatıdır. Bu gün təhsildə dəyişkənlik məntiqi təfəkkürün inkişafına xidmət edən məzmun kəsb etməlidir.

Müasir dövr yüksək ixtisaslı elmi-nəzəri və metodik cəhətdən yetkin və səriştəli müəllim kadrları tələb edir. Belə kadrlar olmasa, məktəbin fəaliyyətini pedaqoji cəhətdən məqsədəuyğun şəkildə təşkil etmək təlim – tərbiyənin keyfiyyətini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq mümkün deyil. Elm və Təhsil nazirliyi bunu nəzərə alır, müəllimlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi də bu məqsədə xidmət edir. Müəllimlərin elmi – nəzəri və praktik səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən amillərdən biri də məktəbdə müəllimlərlə aparılan metodik işlərin səmərəli təşkilidir. Məktəbdə müəllimlərlə aparılan metodik işin məzmunu İKT- nin imkanlarından, internet resurslarını tədris prosesinə tətbiqi bacarıqlarından, trening və kurslarda fəal iştirakından, məruzə, çıxış və məqalələrin yazılmasından, metodik ustalığın artırılmasından, sinif müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, fənn komissiyaları və metodbirləşmə rəhbərlərinin, açıq dərslərdə qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsindən, dərslük, metodik vəsaitlərin müzakirəsində müəllimlərin fəaliyyətini əks etdirən sərgilərin keçirilməsindən və müxtəlif xarakterli işlərdə onların iştirakının təmin olunmasından ibarətdir. Məktəbdə metodik işin təşkilində fənn komissiyalarında idarəetmə məsuliyyətinin fəaliyyətə görə bölüşdürülməsi əhəmiyyətli nəticə verir. Qazax rayon məktəblərində aparılan müşahidələr və söhbətlər də göstərir ki, idarəetmə işinin səmərəli təşkili məqsədi ilə ayrı – ayrı fənn metodbirləşmələrindən ibarət metodkomissiyalar yaradılmış, onların fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilən rayon məktəblərinin təcrübəsinə əsaslanıb demək olar ki, üç texnologiya: məqsədə görə idarəetmə, prosesə görə idarəetmə və nəticəyə görə idarəetmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bu zaman ona diqqət yetirmək lazımdır ki, müəllim şəxsiyyətində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yəni öyrənənin tələb etdiyi səviyyədə biliklər, bacarıqlar və müvafiq keyfiyyətlər təmin edilsin. Öyrənən səviyyədə təhsilin keyfiyyəti isə təhsilin məzmununun fəaliyyət üsullarının və s. mənimsəmə dərəcəsinə görə başa düşülməsi deməkdir.

Peşəkarlıq müəllimin yalnız ixtisasını yaxşı bilməsi və öyrətməsi deyildir. Peşəkarlıq müəllimlik peşəsinin incəliklərini dərinlən bilmək, pedaqoji situasiyanı əvvəlcədən duymaq, qiymətləndirmək və öz mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Peşəkar müəllim yaradıcı fəaliyyət

DOI:10.30546/gdu.2023.193-197

göstərir, cəmiyyətdə öz peşəsinin nüfuzunu, şərəfini daim yüksəldir, yetişdirdiyi şagirdlərin bir şəxsiyyət, bir ləyaqətli insan kimi formalaşmasına çalışır.

Müəllim peşəkarlığı birdən – birə deyil, pedaqoji təcrübələr, vəziyyətlər, çalışmalar vasitəsi ilə, damla – damla meydana gələrək inkişaf edir. Peşəkarlıq – müəllimin pedaqoji fəaliyyətini stabil olaraq yüksək səviyyədə qurması, öz yetişdirmələrinin təlim və tərbiyə işində daim uğurlu fəaliyyəti deməkdir. Peşəkarlıq müəllimin elə bir xarakterik xüsusiyyətidir ki, o, özünəməxsus bir dünyagörüşə sahibdir, pedaqoji situasiyalara yeri gələndə qeyri – standart yanaşır və hər cür çətin pedaqoji situasiyalardan uğurla çıxı bilər. Şəxsi keyfiyyətlərə gəldikdə müəllimin işguzarlığı, proseslərə yaradıcı yanaşması, müstəqil qərar çıxarması, özünəinamı, insanlara nikbin və humanist münasibətləri diqqəti cəlb edir. Təlimdə keyfiyyətin əldə olunması üçün müəllimin pedaqoji prosesin psixoloji xüsusiyyətlərini dərindən bilməsi vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, şagirdin bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönələn istənilən fəaliyyəti öz əksini onun şüurunda tapır. Bu səbəbdən müəllim dərstdə idraki fəallığın bütün üsul və vasitələrindən istifadə etməyə çalışır. Son dövrlərdə yeni təhsil informasiya texnologiyalarının tətbiqi elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqəlidir. Belə texnologiyalardan istifadə etməklə məlumatın verilmə sürətini artırmaq, bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasını daha möhkəm və əsaslı etmək mümkündür.

İnformasiya müasir dünyanın əsas dəyəridir. Biz informasiya axını şəraitində yaşayırıq. İnformasiya ilə səmərəli şəkildə işləmək bacarığına malik insan müasir dünyada istənilən məlumatı yaradıcı və tənqidi əməl edərək səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Şagirdin idrak fəaliyyətinin aktivləşməsi, əsasən müasir dərslərin ilkin mərhələsində - motivasiya mərhələsində reallaşır. Çünki əsas problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün, ilk növbədə dərstdə mövzunun mənimsənilməsinə xidmət edən tədqiqat sualları düzgün və məntiqli tərtib olunmalıdır. Problem və tədqiqat sualı yeni biliklərin əldə olunmasına aparan “bələdçi” rolunu oynayır. Bu istiqamətdə şagirdlərdə təhsilin məzmun elementləri formalaşdıqca onların şəxsiyyət keyfiyyətləri də artır. Deməli əsas məqsəd həyata keçir. Şagird qrup tərkibində, həmyaşıdlar şəraitində yeni nailiyyətlər qazanır, öyrənir, rəqabətə girir və əhəmiyyətli tərəf olaraq qrupun üzvü kimi formalaşır. Digər tərəfdən şagirdlər öz sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə dönüş yaradır. Yəni qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərdə məzmun dəyişiklikləri baş verir. Qrup daxilində birgə fəaliyyət aparıcı olsa da, müəyyən mənada şagird – şagird münasibətlərinin məzmunu şəxsi sosial münasibətlərin məzmunundan qaynaqlanır[3].

Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı insanları heyrləndirməkdə davam edir. Qısa zaman kəsiyində elmdə elə böyük kəşf və ixtiralar edilir ki, dünən yenilik sayılanlar bu gün üçün artıq köhnəlmiş hesab edilir. Ona görə də şagirdlərdə praktik vərdişlərin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi müəllimlərin qarşısında duran həlli vacib məsələlərdəndir. Öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici təlim məqsədləri olan təhsil sistemimiz şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün davamlı inkişafı üçün sistemli iş aparılmasına təminat verir.

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına çox böyük önəm verən və bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan görkəmli psixoloq Ə.Əlizadə qeyd edirdi ki, “ XXI yüzillik ağıl, intellektin təntənəsi əsridir. Müstəqillik yoluna çıxmış respublikamızın milli mənafeyi Azərbaycan məktəbinin, ilk növbədə, məhz ağıl, intellekt məktəbi olmasını tələb edir”. Yeni təhsil proqramı olan kurikulumun tətbiqi təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası və yaradıcı təfəkkürə malik olan şagirdlərin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün geniş imkanlar açır. Təlimin məzmununa uyğun olaraq bacarıqlar qazanmaq və onu müxtəlif situasiyalarda tətbiq etmək üçün təlimin forma və metodları elə seçilməlidir ki, şagirdlər

DOI:10.30546/gdu.2023.193-197

düşünməyə və yaradıcı fəaliyyətə sövq edilsin. Məktəblilərin təfəkkürünün inkişafına təkan vermək, yerli və beynəlxalq olimpiada və bilik yarışlarında iştirak təcrübəsi qazandırmaq, istedadlı, xüsusilə yüksək məntiqi təfəkkürə malik şagirdləri vaxtında aşkara çıxarmaq üçün onları daim həvəsləndirmək və elmə olan marağını artırmaq təhsilin əsas hədəflərindəndir.

Şagirdlərin biliyi mənimsəmə prosesi necə gedir, müəllimin verdiyi bilik onların beynində necə həkk olunur? Keçən əsrin ortalarında görkəmli psixoloq P.Y.Qalperin bu suala cavab vermişdir. Qalperinə görə, insanlar hər bir əqli fəaliyyəti mərhələlər üzrə öyrənir. Birinci mərhələdə insanlar onun üçün yeni olan fəaliyyətə istiqamət götürür, baxır ki, o, hansı əməliyyatlardan ibarətdir. İkinci mərhələdə o, bu əməliyyatı yerinə yetirmək üçün sınaqdan keçirir, bu zaman hər bir addımın düzgünlüyü yoxlanılır. Bununla əlaqədar olaraq Qalperin əqli fəaliyyəti aşağıdakı mərhələlər üzrə yerinə yetirməyi tövsiyə edir:

- şagirdləri yeni fəaliyyətə istiqamətləndirmək;
- fəaliyyətin maddi (maddiləşmiş) yerinə yetirilməsi;
- daxili planda fəaliyyət.

Müəllimlər üçün Qalperinin aşağıdakı tələbi daha çox mühümdür: Əgər göstərilən mərhələlərdən birini şagird mənimsəyə bilməyibsə, onda onu əvvəlki mərhələyə qaytarmaq lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, ikinci mərhələdən üçüncü mərhələyə keçid (daxili planda fəaliyyət) heç də asan deyildir. Qalperin onu yerinə yetirmək üçün əlavə mərhələlər göstərir: xarici nitq və daxili nitq.

Hazırda bəşəri dəyərlərdən daha çox bəhrələnmək, faydalanmaq sahəsində yeni bir mərhələ başlayır. Tədrisin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu iş həm müəllim – şagird münasibətləri ilə, həm də müəllimin öz təhsili ilə əlaqədardır. Müəllimlərin müntəzəm olaraq ixtisasının artırılması, onların öz bilik və bacarıqlarını şagirdlərə çatdırma metodlarının təkmilləşdirilməsi bu yeniləşmədə başlıca amillərdəndir.

Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bərabər innovativ fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əslində innovativ fəaliyyətin keyfiyyətinin artırılması aktualıq baxımından daha çox əhəmiyyətlidir. Çünki təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi birbaşa təhsil fəaliyyətinin innovativliyi ilə bağlıdır.

Şagirdlərin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onlara düzgün istiqamət vermək hər bir müəllimin peşə borcudur. Qarşıya çıxan çətinliklərin düzgün diaqnozu onun pedaqoji ustalığından asılıdır. Bu, ayrı – ayrı situasiyalarda düzgün qərar qəbul etməyə imkan verir. Təşkilatçılıq bacarığı, vaxtdan səmərəli surətdə istifadə etməkdə, planlı şəkildə hərəkət etməkdə önəmli yer tutur.

Şagirdlərin təsəvvürlərində yaratdıqları müəllim obrazını öyrənmək üçün aparılan sorğulardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əksər uşaqlara görə əsl müəllim dərslərində müasir təlim metodlarından, informasiya – kommunikasiya texnologiyalarından düzgün və səmərəli istifadə edən müəllimdir. Çünki informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində tətbiqi bu gün qloballaşan dünyanın, informasiyalı cəmiyyətin zəruri tələblərindən və ehtiyaclarından irəli gəlir. İKT tədris prosesində yeni ünsiyyət formalarını meydana çıxarır, “müəllim – şagird”, “şagird – şagird” əməkdaşlığının tənzimlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Müasir dövr zamanın tələbinə uyğun olaraq müəllimin qarşısına yeni tələblər qoyur. İndiki şəraitdə müəllimin vəzifəsini lazımi tələblər səviyyəsində yerinə yetirməsi onun nəzəri hazırlığından, yetkinliyindən, yenilikləri qəbul etmək səriştəliyindən asılıdır. Yeni dövrdə tədris etdiyi fənnin əsaslarını bilməklə bərabər müasir vəziyyəti, ictimai – sosial tərəqqini dərk edən, bu tərəqqidə fənnin, öyrəndiklərinin rolunu göstərmək bacarığı olan, geniş

DOI:10.30546/gdu.2023.193-197

dünyagörüşünə, öyrətdikləri uşaq və gənclərin psixologiyasına yaxşı bələd olan, öz fəaliyyətinə yaradıcı yanaşan müəllimin işi səmərəli ola bilər. Dərsin təşkili zamanı elə metodlar seçilib tətbiq edilməlidir ki, şagirdlərin müstəqil təfəkkürünün inkişafına şərait yaratmaq, idrak qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkün olsun. Məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün inkişafına, öyrənənlərin hadisə və faktlardan müstəqil və əqli nəticə çıxarmaq bacarığının formalaşmasına zəmin yaradılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, müstəqil mühakimə yürükmək qabiliyyəti, elmi mübahisə aparmaq bacarığı prosesində əsas ünsür dialoq olarsa, bu tədrisin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına gətirib çıxarar.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”. //Azərbaycan məktəbi, 2013 №5. Səh.5-17.
2. Paşayeva P. Yeni təlim metodlarından istifadə zamanı müəllimin fəaliyyəti. //Azərbaycan məktəbi, 2017 №1. Səh.82-84.
3. Cəfərov S. Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması prosesində müasir təlim metodlarının rotasiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2018 №2. Səh.61-74.
4. Əliyev B. və b. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı., 2011. Səh.76-80.

СУЖДЕНИЕ О ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Мамедтагиева Говхар Арзуман кызы

Резюме

В статье рассматриваются некоторые соображения относительно качества образования. Показаны определенные взгляды на основные направления Государственной Стратегии в развитии образования.

THE ARGUMENTS ARE ON THE INCREASE OF QUALITY EDUCATION

Mammedtaqieva Govhar Arzuman

Summary

The article considers some considerations regarding the quality of education. Certain looks are shown to basic directions of State Strategy in development of education in Azerbaijan Republik.

Rəyçi: prof. İbrahimov Cəfər

**Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 5 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 17 iyul 2023-cü il**

**AĞIRLIQ VƏ CAZİBƏ QÜVVƏLƏRİNİN EYNİLİYİNİN TƏSDİQİNDƏ
ASTRONOMİYA ELMİNİN ROLU**

Məmmədzaadə Afət Calal qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
afet.memmedzade @ bk.ru

Xülasə: *Kepler qanunları elmə məlum olandan sonra Nyuton belə bir qərara gəldi ki, cazibə qüvvəsi ilə ağırlıq qüvvəsinin eyniliyini sübut etmək üçün Aya qədər məsafədə Yerin ağırlıq qüvvəsi təcilinin Ayın Yer ətrafındakı hərəkəti zamanı aldığı təcilə bərabər olduğunu göstərmək lazımdır. Bu məqsədlə Nyuton Ayın mərkəzaqəçmə təcilini iki üsulla hesablayıb, mərkəzaqəçmə təcilinin ağırlıq qüvvəsi təcilinə bərabər olduğunu göstərmişdir.*

Açar sözləri: Yer, cazibə qanunu, göy cisimləri, cismin çəkisi, ağırlıq qüvvəsi, sərbəstdüşmə təcili, mərkəzaqəçmə təcili, bucaq sürəti

Ключевые слова: Земля, закон всемирного тяготения, небесные тела, масса тела, сила тяжести, ускорение свободного падения, центробежное ускорение, угловая скорость.

Key words: Earth, law of gravity, heavenly bodies, body weight, gravitational force, acceleration of free fall, centrifugal acceleration, angular velocity.

Müasir Fizika elminin yaranma və inkişafında Astronjmiya elminin əhəmiyyətli rolu vardır. Astronomiya dəqiq elmlərin ən qədimidir. Daha geniş mənada astronomiya Kainat haqqında elmdir. Astronomiya insanların ehtiyacından yaranıb inkişaf etmişdir. Astronomiyaya aid ilk yazılı məlumatlar eramızdan əvvəl VIII əsrə aiddir. Lakin dövrümüzə gəlib çatan məlumatlara görə astronomiyaya aid ilk fikirlər eramızdan üç min il əvvəl yaranmışdır. Bu elm sahəsi qədim Yunanstanda yaranmış, Misirdə və Çində inkişaf etmişdir. Yunan alimi Filolay bizim eradan əvvəl (b.e.ə.400-cü il) Yerin kürə şəklində olduğunu söyləmiş, b.e.ə. II əsrdə Eratosfen Yerin radiusunu təyin etmiş, həmin dövrdə Hipparx ulduz xəritəsi tərtib etmişdir [1,2,3].

Kopernikin heliosentrik sistemi kəşf olunduqdan edilməsi, təkcə astronomiyada deyil, ümumiyyətlə bütün təbiətşünaslıqda inqilab olmuşdur. Kepler qanunlarının meydana çıxması ilə Qalileyin ətalət qanunu, Nyuton mexanikası qanunları və ümumdünya cazibə qanunu ilə mexanika elminin təməli qoyuldu. Kepler planetlərin hərəkət qanunlarını kəşf edib və göstərdi ki, Günəş sistemində çox mükəmməl bir harmoniya mövcuddur. Lakin Kepler planetləri Günəş ətrafı orbitlərdə saxlayan səbəb bardə heş nə deyə bilməmişdir. O dövrdə Antik alimlərinin də cazibə qüvvəsi haqqında bəzi fikirlər də mövcud idi. Kepler özü də hesab edirdi ki, planetlərə məsafə ilə tərs mütənəşib olan bir qüvvə təsir etməlidir. Amma o, bu qüvvəni təyin edə bilməmişdir. Sonralar bu qüvvəni tapmaq və ona riyazi forma vermək dünyanın görkəmli fiziki Nyutona müəssir olmuşdur [3,4]. Nyuton belə qənaətə gəlmişdir ki, cazibə qüvvəsi ilə ağırlıq qüvvəsinin eyniliyini sübut etmək üçün Aya qədər məsafədə Yerin ağırlıq qüvvəsi təcilinin Ayın Yer ətrafında hərəkəti zamanı aldığı təcilə bərabər olduğunu göstərmək lazımdır.

Bizim eranın II əsrində Ptolomey Dünyanın Geosentrik sistemini riyazi olaraq çox böyük dəqiqliklə işləmiş və bir çox göy hadisələrini izah etmişdir. Aristarx Samoslu Heliosentrizm ideyasını vermiş, Yerdən Günəşə və Aya qədər məsafənin nisbətini təyin etmişdir [5].

XIII əsrin əvvəllərində böyük Azərbaycan astronomu Nəsirəddin Tusi Azərbaycanda dünyanın ən böyük və ən mükəmməl Marağa rəsədxanasını qurmuşdur. Qısa müddətdə bu

DOI:10.30546/gdu.2023.198-201

rəsədxana dünyanın astronomiya mərkəzinə çevrilmişdir. Rəsədxana çox zəngin kitabxanaya malik olmuş və o dövrün Elmlər Akademiyası kimi şöhrət qazanmışdır [5,6]/

Avropada Astronomiya XV-XVI əsrlərdə önkışaf etməyə başlamışdır. Nikolay Koperniik Dünyanın heliosentrik sistemini vermişdir. Bu yeni astronomiyanın meydana gəlməsinə və sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur.

Göy cisimlərində mövcud olan bəzi fiziki şəraiti Yer şəraitində olan laboratoriyalarında almaq mümkün olmur. Amma Göy cisimlərindəki fiziki şəraiti, bəzi astronomik hadisələri öyrənməklə bu prosesləri Yerdə gedən proseslərə də şamil etmək olar. Tədqiqat nəticəsində maddənin yüksək temperatur və yüksək sıxlıqlı halı ulduzlarda aşkar edildikdən sonra Yer şəraitində də bu effektləri öyrənilməyə başlanmışdır. Məsələn, helium elementi ilk dəfə Günəşdə, sonra isə Yerdə, laboratoriya şəraitində kəşf olunmuşdur [4,6].

Astronomiyanın inkişafını aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:[3,9].

1. **Qədim yunan mərhələsi.** Bu mərhələ yeni eradan əvvəl, bizim eranın II əsrində Ptolomeyin Dünyanın Geosentrik sistemi təliminin yaranmasından X əsrə qədər olan dövrü əhatə edir.

2. **Şərq mərhələsi.** Orta Asiya və Aərbaycanda astronomiyanın təşəkkül tapdığı X-XVI əsrləri əhatə edir.

3. **Avropa mərhələsi.** XVI əsrdə Kopernikin Dünyanın Heliosentrik sisteminin kəşfindən 1957-ci ildə Yer in süni peyklərinin buraxılmasına qədər olan dövr.

4. **Kosmik mərhələ.** 1957-ci ildə Yer in ilk süni peykinin buraxılmasından bu günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Yer in və başqa göy cisimlərinin təbii və süni peyklərinin, ümumiyyətlə kosmik uçuş trayektoriyalarının qabaqcadan hesablanmasında cazibə qanunundan çıxan nəticələrdən istifadə edilir. Nyuton isbat etmişdir ki, qarşılıqlı cazibənin təsiri ilə göy cisimlərinin həqiqi hərəkətinə bu qanunu tətbiq etdikdə alınan nəticələr müşahidələrlə üst-üstə düşür [6,10].

Göy cisimlərinin hərəkət qanunlarını bilmədən kosmik uçuşlar mümkün olmazdı. Müasir aviasiya və naviqasiyanı da astronomiyasız təsəvvür etmək olmaz [5]. Nyutona məlum idi ki, ağırlıq qüvvəsi Yer in mərkəzindən olan məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasib olaraq dəyişir. Uyğun olaraq ağırlıq qüvvəsinin təsiri ilə də həmin qanunla dəyişir [5].

Orta məktəb Fizika dərslərində [7] Ümumdünya cazibə qanunu belə ifadə olunur: *İstənilən iki maddi zərrəcik bir-birini kütlələrinin hasili ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasib qüvvə ilə cəzb edir.*

Kainatda əksər hallarda iki göy cismi bir – birindən o qədər uzaqdadır ki, onları maddi nöqtə hesab etmək olar. Odur ki, kütlələri m_1 və m_2 , aralarındakı məsafə r olan iku göy

cisminin qarşılıqlı cazibə qüvvəsi də $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$ şəklində ifadə olunur. Nyutonun cazibə

qanunu ona görə Ümumdünya cazibə qanunu adlanır ki, göy cisimlərinin həqiqi hərəkətlərinə bu qanun tətbiq olunduqda alınan nəticələr müşahidələrlə üst-üstə düşür. Məsələn, neptun planetinin kəşfi buna parlaq misaldır [8, 9].

Yer in və başqa göy cisimlərinin təbii və süni peyklərinin, ümumiyyətlə, kosmik uçuş trayektoriyalarının qabaqcadan hesablanmasında cazibə qanunundan çıxan nəticələrdən istifadə olunur. O dövrdə Nyutona məlum idi ki, ağırlıq qüvvəsi Yer in mərkəzindən olan məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasib olaraq dəyişir. Uyğun olaraq ağırlıq qüvvəsinin təcili də həmin qanunla dəyişir. Yer səthində ağırlıq qüvvəsinin təcili

$$g_{yer} = \frac{GM_{yer}}{R_{yer}^2} \quad (1)$$

DOI:10.30546/gdu.2023.198-201

kimi təyin olunur. Burada M_{Yer} və R_{Yer} uyğun olaraq Yerin kütləsi və radiusu, G -qravitasiya sabitidir. Yer səthində ağırlıq qüvvəsinin təcili:

$$g_{Yer} = 981 \frac{sm}{san^2}$$

Nyuton Yerdən Aya qədər olan məsafəni təxminən 60 Yer radiusuna bərabər olduğunu nəzərə alaraq müəyyən etmişdir ki, Yerdən Ay məsafəsində ağırlıq qüvvəsi təcili:

$$g_{Ay} = \frac{GM_{Yer}}{(60R_{Yer})^2} = \frac{g_{Yer}}{(60)^2} = \frac{981}{3600} = \omega^2 60R_{Yer} \quad (2)$$

Digər tərəfdən Ayın Yer ətrafında dolanma yolu radiusu 60 Yer radiusuna bərabər olan dairə qəbul etmək olar [10]. Bu halda Yer ətrafında dairə boyunca bərabər sürətlə fırlanan Ayın mərkəzəqaçma təcili

$$a_A = \frac{g^2}{r_F} = \omega^2 r_A = \omega^2 60R_Y \quad (3)$$

olar. Burada ω -Ayın bucaq sürəti və r_A – Ayın geosentrik məsafəsidir.

Ayın siderik dolanma dövrünün 27,32 gün olduğunu bilərək (3) ifadəsindən Ayın orbital hərəkətinin mərkəzəqaçma təcili üçün alırıq:

$$a_A = \left(\frac{2\pi}{T_A} \right) \cdot r_A = \left(\frac{6,28}{27,32 \cdot 86400} \right)^2 60 \cdot 640 \cdot 10^5 \frac{sm}{san^2} = 0,27 \frac{sm}{san^2} \quad (4)$$

Burada T_A – Ayın siderik dolanma dövrüdür. Beləliklə, Nyuton göstərmişdir ki, Ayın mərkəzəqaçma təcili iki müxtəlif üsulla hesablanan qiymətləri üst-üstə düşür. Bütün bu araşdırılmadan aydın olur ki, Yerdən Ay məsafəsi uzaqlığında ağırlıq qüvvəsi təcili Ayın orbital hərəkətinin mərkəzəqaçma təcilinə bərabərdir. Buradan Nyuton belə nəticəyə gəlmişdir ki, ağırlıq və cazibə qüvvələri eyni qüvvələrdir və Ayı orbitdə saxlayan qüvvə Yer cazibə qüvvəsidir. Nyuton bu mülahizələri Günəş və planetlərə şamil edərək aşağıdakı mühüm nəticəyə gəlmişdir [9,10].

Bütün planetləri düzxətli hərəkət yolundan çıxaran və dairəvi orbitlərdə saxlayan qüvvə Günəşin cazibə qüvvəsidir. Cazibə qüvvəsi Günəşin mərkəzinə yönəlib və planetlərin heliosentrik məsafələrinin kvadratları ilə tərs mütənəsidir. Bütün bunlardan aydın olur ki, ağırlıq və cazibə qüvvələri eynidir

Ədəbiyyat

1. R. Hüseynov, Astronomiya, Bakı.1995,467 səh.
2. Э.В. Кононович, Курс общей астрономии, Москва, 2001. 285 стр.
3. С.М. Quluzadə Ümumi astronomiya kursu, B.2018,268 səh
4. М.М.Дагаев, В.Г.Демин Астрономия, 2000, 385 с.
5. С, М. Quluzadə, Klassik astronomiya, Bakı,2007.245 стр.
6. Д.М.Кулизаде, Фраунгофев спектр солнца, Б. 2006. 363 стр.
7. М. Murquzov, R.Abdurazaqov, R.Əliyev Fizika, X sinif, dərslik, 2022, 210 səh.
8. И.Ф. Полак. Курс общей астрономии, Москва, 2001. 185 стр.
9. R. Hüseynov, Astronomiya, Dərslik, Bakı.2004,170 səh
10. М. Кулизаде. Новый метод исследования асимметрии. Вестник БГУ, 2000, № 2, 81.

**РОЛЬ АСТРОНОМИИ В ПОДТВЕРЖДЕНИИ РАВЕНСТВА ТЯЖЕСТИ И
ПРИТЯЖЕНИЯ**

Мамедзаде Афет Джалал кызы

Резюме

После того как науке стали известны законы Кеплера, Ньютон решил, что для доказательства тождества гравитации и гравитации необходимо показать, что ускорение земного притяжения на расстоянии до Луны равно ускорению Луны во время ее движения. Для этого Ньютон рассчитал центробежный импульс Луны двумя способами и показал, что центробежный импульс равен импульсу силы тяжести.

**THE ROLE OF ASTRONOMY IN CONFIRMING THE EQUALITY OF GRAVITY
AND ATTRACTION**

Mammadzada Afat Jalal

Summary

After Kepler's laws became known to science, Newton decided that in order to prove the identity of gravity and gravity, it is necessary to show that the acceleration of the Earth's gravity at the distance to the Moon is equal to the acceleration of the Moon during its movement around the Earth. For this purpose, Newton calculated the centrifugal momentum of the Moon by two methods and showed that the centrifugal momentum is equal to the momentum of gravity.

Rəyçi: dosent Allahverdi Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 5 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 iyul 2023-cü il

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİ PROSESİNDƏ DİDAKTİK PRİNSİPLƏRİN TƏTBİQİ

Nurməhəmmədi Samirə

Gəncə Dövlət Universiteti

nurmehemmedisamire@gmail.com

Xülasə: Məqalə ibtidai siniflərdə məsələ həlli prosesində didaktik prinsiplərin tətbiqi probleminə həsr edilmişdir. Müəllif riyaziyyatın ibtidai kursunda didaktik prinsiplərin rolunu şərh etmişdir. Məqalədə mətnli məsələlərin həlli zamanı tətbiq olunan didaktik prinsiplərin tərifləri verilmişdir. Müəllif riyaziyyat təlimi prosesində didaktik prinsiplərin əhəmiyyətini vuruculara, onların məsələ həllində tətbiqini nümunələrlə göstərmişdir. Məqalə ibtidai sinif müəllimlərin və tədqiqatçıların fəaliyyətində faydalı ola bilər.

Açar sözlər: riyaziyyat təlimi, məsələ həlli, didaktik prinsiplər, şagird, riyazi bilik.

Ключевые слова: обучение математике, решение задач, дидактические принципы, учащийся, математические знания.

Key words: teaching mathematics, tasks solving, didactic principles, pupil, mathematical knowledge.

Qloballaşan dünyada sürətlə inkişaf edən və dəyişən cəmiyyətimizin qəbul etdiyi bütün yeni dəyərlər həyatımıza yeni rəng və çalarlar qataraq ildən - ilə daha aydın şəkildə hiss edilir. Bu yeni dəyərlərin və dəyişikliklərin təsiri uşaq və gənclərin davranışında, düşüncələrində, təhsilə yanaşmalarında daha aşkar surətdə özünü büruzə verir. Xüsusilə uşaqların həyatında məktəb dövrünün çox mürəkkəb və olduqca aktual bir zaman kəsiyi olduğunu nəzərə alsaq, baş verən dəyişikliklərə daha həssas yanaşmalı, onların təsir mexanizmini psixoloji və pedaqoji baxımdan araşdırmalıyıq. Nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq müasir dünyada müşahidə edilən inkişaf prosesinin çoxözlülüyü və dinamikliyi insanların bu yeni dəyərlərə olan münasibətini daha açıq hiss etdirir. Bu yeni dəyərlər məcmuəsi keçmişdəki sələflərindən fərqli olaraq insanlardan yüksək intellektual səviyyə, yaradıcılıq, orijinal yanaşmalar tələb edir.

Bir mühüm amili də qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar məktəblərimizdə təlim-tərbiyə prosesində intellektuallaşmanın ön planı çıxması, kurikulum proqramlarının tətbiqi, həm də yeni nəsilə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi zərurətini ön plana keçirmişdir. Bu baxımdan məktəblərimizdə mənəvi inkişafın mexanizmini müəyyənləşdirmək, formalaşma istiqamətlərini, genezisini tədqiq etmək, bununla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək düzgün təlim, tərbiyə prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir. Başqa bir tərəfdən isə bu problemin tədqiqi təlim-tərbiyə prosesinin, onun inkişaf etdirilməsi yollarının dəqiqləşdirilməsinə, son nəticədə isə cəmiyyət üçün psixoloji baxımdan hazır olan uşaqların formalaşmasına imkan verir. Göründüyü kimi, cəmiyyətin sosial dinamikası, məktəblilərin dünyagörüşünün ayrı-ayrı cəhətlərini öyrənməklə həm cəmiyyətin sosial strukturuna, həm də onun gələcək perspektivinə nəzər salmaq və müsbət davranışları neqativ təsirlərdən və hallardan ayırmaq mümkündür.

Bu istiqamətdə dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda elmi tədqiqatlar aparılır. Ölkəmizin və bir sıra xarici ölkə mütəxəssislərinin apardıqları tədqiqatlar sübut edir ki, didaktik prinsiplərə riayət etdikdə (xüsusən şüurluluq, fəallıq, əyanilik və b.) qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən tədris kursunun materialı tam və hərtərəfli şəkildə mənimsənilə bilər. Didaktik prinsiplər təlim prosesinin təşkilinə, onun məzmunu, forma və metodlarına verilən əsas tələblərdən ibarət olaraq aktuallığını daha da artırmaqdadır.

Məşhur didaktlardan И.У.Лернер, М.Н.Скаткин, Ю.К.Бабански, Б.П.Есипов öz

DOI:10.30546/gdu.2023.202-207

əsərlərində göstərilir ki, təlimin prinsipləri didaktikanın kateqoriyaları olub, tərbiyə və təhsil məqsədlərinə uyğun olaraq, təlimin qanun və qanunauyğunluqlarından istifadə üsullarını xarakterizə edir [3, 5, 6].

Riyaziyyatdan metodik ədəbiyyatda [2, s.56] aşağıdakı didaktik prinsiplər qəbul olunmuşdur:

- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində elmilik.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində tərbiyə.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində əyanilik.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində şüurluluq və fəallıq.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində biliklərin möhkəmliyi məsələsi.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində sisteməliklik və ardıcılıq.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində müvafiqlik.
- Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində şagirdlərə fərdi yanaşma.

Məsələ həlli riyaziyyatın ibtidai kursunda aparıcı rol oynadığından, deyilən prinsiplər onun didaktik əsaslarını təşkil etməsi baxımından, bizim üçün xüsusi önəm daşıyır.

Məsələ həlli təlimində elmilik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərtib olunan məsələnin məzmunu və onun həlli üçün təklif olunan riyaziyyat tədrisinin metodları şagirdlərin ümumi səviyyəsinə uyğun olsun. Yəni ibtidai məktəbdə riyaziyyatı tədris edərkən (məsələ həlli prosesində) mühakimənin, şərhin, təhlilin hər bir addımı şagirdlərin dərk edəcəyi elmi tələblərə cavab verməlidir.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin məsələ həllində tez – tez buraxdıqları səhv olaraq əməlin düzgün seçilməməsi göstərilir. Bu halın meydana gəlməsini isə məsələ təhlilinin, mühakimənin tam aparılmaması faktı ilə izah etmək mümkündür. Bu faktı aşağıda göstərilən misal üzərində, əyani şəkildə nəzərdən keçirə bilərik.

Məsələ: Asifin 20 kitabı, Arifin isə 18 kitabı vardır. Asifin neçə kitabı çoxdur?

Şagird səhv olaraq 20 ilə 18-i toplayır. Səhvin alınmasına səbəb məsələnin sualına görə deyil, verilənlərə görə əməlin tətbiq edilməsidir.

Məsələ həlli zamanı başqa xarakterli səhvlərin də meydana çıxmasına tez- tez rast gəlinir. Şagirdlərin məsələ mətnindəki riyazi münasibətə uyğun əməli tətbiq etməsi halları geniş yayılmışdır. Belə olduqda isə nəticədə səhv alınması qaçılmaz olur. Çünki dolayı məsələlərdə çoxdur, azdır münasibətləri bilavasitə uyğun əməli göstərmir. Məsələn: *Azadın 10 kitabı var. Bu Məmmədinkindən bir dəftər çoxdur. Məmmədin neçə kitabı var?* Bu məsələdə çıxma əməli tətbiq olunduğu halda, şagird səhv olaraq toplama əməlini tətbiq edir.

Belə xarakterli səhvlər məsələ həlli üçün düzgün mühakimə, şərh və təhlil üsulunun tətbiq edilməməsi və ya natamam təhlilin aparılması nəticəsində alınır. Yəni əməl qanunlarını müəyyən ədədlər çoxluğundan başqa ədədlər çoxluğuna mexaniki şəkildə köçürmək olmaz, bu proses zamanı şagirdin düzgün mühakimə aparmasını təmin etmək zəruridir. Hansı əməlin harada işlənəcəyi şagirdə yerində, qanuna uyğun şəkildə izah olunmalı və elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsələ həlli təlimində elmilik prinsipi riyazi modelləşdirmə üsulunu ön plana keçirir. Bu prinsip şagirdlərdə idrak prosesi, marağın və onun qanunauyğunluqları haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasını tələb edir. İdrak prosesi və bu proses zamanı meydana çıxan qanunauyğunluqların riyaziyyatın tədrisi baxımından olduqca vacibdir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, aşağıda qeyd edilən bir sıra amillərdən istifadə etdikdə şagirdlərdə idrak marağı yaranır, inkişaf edir və formalaşır: Şagirdlərdə idrak marağının əmələ gəlməsinin, inkişaf etməsinin və formalaşmasının obyektiv əsası təlimin yüksək elmi səviyyəsindən, vasitə və metodların düzgün seçilməsindən və onların tətbiq üsulundan

DOI:10.30546/gdu.2023.202-207

asıldır. Məsələ həlli prosesindən təlimə maraq oyatmaq, şagirdləri şüurlu sürətdə fəallaşdırmaq, onlara bu sahədə istiqamət vermək müəllimdən çox böyük ustalığ, məharət, təcrübə tələb edir. Müəllimin başlıca pedaqoji əməyi öyrətmək, inkişaf etdirmək, tərbiyələndirməkdir. Bu proseslərdə isə idrak marağının aparıcı amil olması faktı inkar olunmaz həqiqətdir.

Ümumiyyətlə, məsələ həlli prosesində elmlilik prinsipinin həyata keçirilməsi vacib olduğu üçün, bu zaman təlimin problemlərin həllinə istiqamətlənmiş formada təşkilindən, fərdi yanaşmadan, əyani və texniki vasitələrdən səmərəli istifadədən, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyadan istifadə etmək lazımdır.

Məsələ həlli prosesində elmlilik prinsipi tətbiq edilərkən onunla yanaşı müvafiqlik prinsipinin gözlənilməsi də nəzərə alınmalıdır. Çünki təlimin məzmunu, forma və metodları şagirdlərin real imkanlarına, gücünə, bacarıqlarına uyğun olmalıdır. Həmçinin, unutmamaq olmur ki, təlim-tədris prosesində elmlilik və müvafiqlik prinsipləri qarşılıqlı sürətdə bir-birini məhdudlaşdırır. Məsələ həlli prosesində riyaziyyatın tədrisi metodikasının vəzifələrindən biri bu prinsiplərin heç birinə zərər gətirmədən, onları rəşional şəkildə tətbiq etməkdən, bu iki prinsip arasında meydana çıxan ziddiyyətləri optimal şəkildə uzlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Məsələ həlli təlimində tərbiyə anlayışı da kifayət qədər mühümdür. Bu proses daxilində tərbiyə dedikdə planlı və məqsədyönlü surətdə şagirdlərdə müəyyən dünyagörüşü yaratmaq, onların təbiət və cəmiyyət hadisələrindən düzgün şəkildə nəticə çıxarmaq bacarıqlarını əldə etmələri nəzərdə tutulur.

Məsələ həlli təlimi prosesində tərbiyə etmək, həm də bu fənnə şagirdlərdə maraq formalaşdırmaq, yeni biliklər qazanmağa, onları möhkəm və əsaslı surətdə mənimsəmələrinə cəhd göstərmələrinin təmin edilməsi deməkdir. Bu isə müasir təlim metodlarının düzgün və səmərəli şəkildə istifadə etməklə, fəal təlim metodlarını tətbiq etməklə həyata keçirilə bilər.

Məsələ həlli prosesində yuxarıda sadalanan məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən üsul və metodlar mövcuddur. Apardığımız təcrübələr və müşahidələr göstərir ki, məsələ həlli prosesində aşağıdakı amillərdən istifadə etdikdə şagirdlərdə idrak marağı yaranır, inkişaf edir və formalaşır: Məsələ həllində marağın tərbiyə olunmasının, inkişaf etməsinin və formalaşmasının obyektiv əsası, tədrisin yüksək elmi səviyyəsindən və onların tətbiqi üsulundan asılıdır.

Qeyd edilən məqam xarici ölkə alimləri ilə yanaşı, yerli pedaqoq və metodistlərin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı metodist alim A.S.Adıgözəlov [1, s.41] məsələ həlli vasitəsilə riyaziyyata maraq tərbiyə etməyin yollarını aşağıdakı qaydada tövsiyyə etmişdir:

Çalışmaların məzmun və həll üsulu etibarilə maraqlı və cəlbədicilə olması. Belə çalışmaların bir sıra növləri vardır. Onlardan bir neçəsini aşağıda göstərə bilərik:

- Şərtin tərkibi tam olmayan və ya şərtin tərkibi həddən artıq olan məsələlər;
- Məntiqi məsələlər;
- Həlli olmayan məsələlər;
- Qabaqcadan verilmiş şərtə görə tərtib edilməyə və ya çevrilməyə aid məsələlər;
- Səhv tapmağa aid məsələlər;
- Əyləncəli məsələlər və s.

Lakin məsələ həllinin şagirdlərə göstərdiyi müsbət təsirlər ualınız yuxarıda qeyd edilənlərlə məhdudlaşmır. Belə ki, məsələ həllinin köməyiylə şagirdlərin estetik tərbiyəsində də mühüm rol oynamaq imkanları kifayət qədər böyükdür. Həm daxili məzmununun maraqlı olması, həm də gözəl həll üsuluna malik olması kimi cəhətlərinə görə, məsələlərin həlli şagirdlərin estetik hisslərinin inkişaf etdirilməsinə də təsir göstərir. Şagirdlərdə estetik hisslərin formalaşdırılması isə onların cəmiyyətə tam dəyərli insan kimi faydalı olmasının

şərtlərindən biridir.

Təcrübə göstərir ki, məsələ həlli təkcə nəzəri baxımdan əhəmiyyət kəsb etmir. Bununla yanaşı məsələ həlli həm də riyaziyyat tədrisini həyatla, praktika ilə əlaqələndirmək vasitəsi olub, şagirdlərdə iradə tərbiyəsinin təşəkkülünə yardım göstərir və müstəqil işləməyə alışdırır [4, s.11].

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, məsələlərin bir neçə yolla həll edilməsinin də böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Belə məşğələlər şagirdlərdə inadkarlıq, eyni bir məsələnin həlli üçün daha məqsədəuyğun üsulları tapmaq və tutuşdurmaq bacarığı da tərbiyə edir.

Məsələ həlli zamanı əyaniliyin təmin edilməsi şagirdin təsəvvür dairəsini genişləndirir, təlimi daha anlaşıqlı, konkret və maraqlı edir, müşahidəçilik qabiliyyətini və təfəkkürü inkişaf etdirir, konkretlik ilə mücərrədlik arasındakı əlaqəni təmin edir, bir çox hallarda abstrakt təfəkkürün inkişafı üçün fundament rolunu oynayır.

Məsələ həlli prosesində şagirdlərdə əyani - əməli, əyani - obrazlı və mücərrəd (abstrakt) təfəkkür növləri müşahidə olunur. Düzdür, əyani - əməli, əyani obrazlı təfəkkür əsasən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda, mücərrəd təfəkkür isə məktəb yaşlı şagirdlərdə inkişaf etdirilir. Ancaq diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, gələcəkdə mühəndis, konstruktör olmağı planlaşdıran şagirdlərdə əyani - əməli təfəkkürə meyl daha çox olur.

Əyanilik prinsipi riyaziyyatın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan riyaziyyatın ibtidai kursunda həndəsi məzmunlu məsələlərin həllində əyanilik prinsipindən daha geniş istifadə edilməsinin dərsin keyfiyyətini artırmasını, mövzunun sürətlə dərk edilməsinə kömək etməsini göstərə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, həndəsi xarakter daşıyan məsələlərin həllində əyaniliyin tətbiqinin uğurlu nəticələri daha aydın surətdə özünü büruzə verməkdədir.

Məsələ həlli prosesində əyaniliyin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla dərsin keyfiyyətini artırmaq üçün imkanlar mövcuddur.

- 1) Nümayiş etdirilən cismin, obyektin ancaq miqdarı münasibətləri müşahidə edilir.
- 2) Riyaziyyat təlimində əyanilik tədricən konkretlikdən ümumiləşmə istiqamətində tətbiq edilir.

Məsələ həlli prosesində əyaniliyin lazımi formada yerinə yetirilməsi şagirdlərdə dəqiq fəzayla və miqdarla bağlı təsəvvürlərinin formalaşmasına, məntiqi təfəkkürün və riyazi nitqin inkişaf etdirilməsinə, ümumiləşmələr aparılmasına, biliklərin praktikada tətbiq edilməsinə kömək göstərir.

Burada bir məqamı da unutmamaq olmasın ki, məsələlərin həlli prosesində şüurluluq və fəallıq prinsipi aparıcı prinsip olub, idrak fəaliyyətinə əsas istiqamət verən amil qismində çıxış edir.

Lakin məsələ həlli prosesində şüurluluğun təmin edilməsinin kifayət qədər mürəkkəb fenomen olmasını qeyd etmək zəruridir. Şüurluluğun təmin olunması həm də şagirdlərin fəallığından asılıdır. Fəallığı təmin edən şərtlər isə çoxlu sayda olmasıyla diqqəti cəlb edir. Fəallığa – qazanılmış müvəffəqiyyət, fənnə maraq, habelə şagirdin fərdi xüsusiyyətləri və s. kimi amillərin təsir göstərməsi pedaqoqlara yaxşı məlumdur. Şagirdin fəallığı həm də öyrənilən material və ya məsələ həlli metodunun kifayət qədər əsaslı şəkildə başa salınması, onun praktik dəyərinin göstərilməsi ilə təmin edilə bilər. Bu zaman praktik dəyərin göstərilməsi – biliklərin tətbiq edilməsi isə şagirdlərin fəallığı əsasında şüurlu bilik üçün zəmin yaradılması deməkdir. Çünki şüurlu mənimsətmə dedikdə, qazanılmış biliklərin davamlılığı, əlaqəliliyi, praktikada tətbiq etmə bacarığı nəzərdə tutulur. Şagird hər hansı mövzunu şüurlu və fəal öyrəndikdə onun araşdırma qabiliyyəti də inkişaf edir. Dərsdə şüurluluq və fəallığın təmin edilməsi praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir, belə ki, şüurluluq və fəallıq təmin edilmədikdə şagirdlərin biliklərində formalizm halları müşahidə olunur, öyrənilmiş material praktik

DOI:10.30546/gdu.2023.202-207

tətbiqində çətinliklərin yarandığı görünür. Belə ki, şagird riyazi qaydaları çox asanlıqla söyləyir, lakin məsələ həllində onlardan düzgün istifadə etməyi bacarmır. Yaxud, şagirdlər öyrəndiklərini qısa müddətdə yaddan çıxarır və yaradıcı şəkildə tətbiq etməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşirlər.

Biliklərin möhkəmliyi prinsipi məktəbin qarşısında duran vəzifələrlə və həm də təlim prosesinin qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. Şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmliyi həm təhsilin davam etdirilməsi, həm də elmi dünyagörüşün formalaşdırılması, bacarıqların inkişaf etdirilməsi, onların praktik fəaliyyətə hazırlanması üçün zəruri hesab edilən amillərdən biridir.

1) Məsələ həlli prosesində marağın yaranmasında, inkişaf etməsində, formalaşmasında didaktikanın əsas prinsiplərindən olan fərdi yanaşmanın da xüsusi əhəmiyyəti vardır.

2) Məsələ həlli təlimi prosesində şagirdin marağının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayan səmərəli vasitələrdən biri də təlimin (yeri gəldikcə) problemli təşkilidir.

3) Məsələ həlli prosesində şagirdin təlimi, onun iş prosesinin hərtərəfli öyrənilməsi, psixi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması hesab edilir və bu da öz növbəsində tərbiyənin əsas amillərindən biridir.

Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, şagirdlərdə idrak marağının yaranmasının ən ümdə problemlərindən biri də məsələnin həlli prosesinin özüdür. Yəni məsələ həlli hər şeydən əvvəl, şagirdlərin tərbiyəsinə, onlarda elmi dünyagörüşünün formalaşmasına fəal təsir göstərir. Ona görə də, məsələ həlli prosesi zamanı müəllimlər didaktik prinsiplərin əhəmiyyətini yaddan çıxarmamalıdır. Məsələ həlli prosesində fərdi müstəqil işlərin icrasında hər bir şagirdin bacarığı, məntiqi surətdə mühakimə aparmaq qabiliyyəti daha bariz şəkildə üzə çıxır, riyazi təfəkkürü formalaşır və onlar qarşıya çıxan problemlərin həllinə daha produktiv və funksional şəkildə yanaşırlar.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S., Əliyev T.M. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin tətbiqi: Metodik vəsait. Bakı: -Maarif, -1993, -166 s.
2. Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012, -312 s.
3. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. М.: -1977. -256 с.
4. Лемберг Р. Г. Методы обучения в школе – Ученые записки Казах. гос. пед. ин-т им. Абая. – Алма-Ата, 1958. – 93 с.
5. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения – М.: Педагогика, 1981. – 184с
6. Скаткин, М. И. Методология методики обучения математике – Саранск : Красный октябрь, 2001 – 144 с.

ВНЕДРЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ В ПРОЦЕСС РЕШЕНИЙ ЗАДАЧ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Нурмагеммади Самира Таги кызы
Резюме

Статья посвящена проблеме внедрения дидактических принципов в процесс решений задач в начальной школе. Автором изложена роль дидактических принципов в обучении начального курса математики. В статье показана классификация дидактических принципов применяемых при решении текстовых задач в начальных классах.

DOI:10.30546/gdu.2023.202-207

**IMPLEMENTATION OF DIDACTIC PRINCIPLES IN THE PROCESS OF SOLVING
TASKS IN PRIMARY CLASSES**

Nurmehemmedi Samire Tagi

Summary

The article is devoted to the problem of introducing didactic principles into the process of solving tasks in primary school. The author outlines the role of didactic principles in teaching the elementary course of mathematics. The article shows the classification of didactic principles used in solving tasks in primary classes.

Rəyçi: dosent Şəlalə Binnətova

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 5 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 iyul 2023-cü il

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ GENDER FƏRQLƏRİ

Qasımova Ayşən Oruc qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
aysenoruc1995@gmail.com

Xülasə: Gender stereotipləri insana ömrü boyu təsir göstərir. Ailə, uşaq bağçası, məktəb bütün bu sosiallaşma institutları ənənəvi gender stereotiplərini tətbiq edir. Bu səbəbdən, ailədə mövcud olan problemlərdən biri də qadınlar və kişilərin arasında gender bölgüsüdür ki, bu da fəaliyyətin və sosial rolların növlərinin effektiv bölgüsünü təşkil edir. Nikah qadın və kişinin könüllü razılığına əsaslanır: ər və arvad ailə münasibətlərində hüquqca tamamilə bərabərdirlər. Lakin ailədə baş verən müxtəlif sosial–demoqrafik və psixoloji proseslərlə əlaqədar atanın ailədə rolu tədricən dəyişməyə başlayır. Sosioloqlar, psixoloqlar və pedaqoqlar hesab edirlər ki, ailənin gələcək inkişafı atanın nüfuzunun artırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Onlar haqlıdırlar. Ailədə atanın rolunun azalması nəinki uşaqların mənəvi və fiziki inkişafına mənfi təsir göstərir, həm də onların ailə həyatına hazırlanması prosesini çətinləşdirir. Ümumiyyətlə, gələcəkdə uğurlu ailənin təminatçısı ola biləcək kişi xüsusiyyətlərinə: üzərinə məsuliyyət götürə bilmək, özünə inam hissəsinin olması, ailədə münasibətləri tənzimləməyə qabiliyyət, hər işə mühüm detalları ikinci dərəcəliyə ayıra bilmək və s. aid etmək olar. Ailə həyatında çox şey kişidən asılıdır. Müasir qadınlar nə qədər də güclü, “kişi” xasiyyətli olsalar da, onlardan hər biri kişidə özünə dayaq, müdafiə, sabitlik axtarır. Qadının da möhkəm bünövrəli ailənin yaradılmasında böyük rolu vardır. Çünki ailədə psixoloji iqlimin səviyyəsi məhz qadının sayəsində müəyyənləşir.

Açar sözlər: ailə, cəmiyyət, gender fərqləri, sosial cins, feminlik, maskulinlik,

Ключевые слова: семья, общество, гендерные различия, социальный пол, женственность, мужественность,

Key words: family, society, gender differences, social gender, femininity, masculinity

Ailə-insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təkrarsız institutudur. Hər adamın öz həyat məkanı vardır – bu digər insanlarla – qohum, dost, qonşularla olan münasibətləridir. Onlardan ən yaxınları ilə münasibət artıq bilavasitə belə düzülür: «ev», «ailə» – bu, insanların yaşadıkları yeridir, yalnız burada onlar özünü yaxşı hiss edir. Ailə, şübhəsiz, müasir dövrdə, istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyər, mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydalarının ötürücüsü rolunu oynayır. T.Louson və C.Herrod lüğət-sorğu kitabçasında ailəni belə müəyyənləşdirirlər: ailə – «ümumi qəbul edilmiş anlayışda qan qohumluğu və ya nigah əlaqələri ilə bizim bağlandığımız bütün adamlardır». V.R.Ratnikov «ailə» dedikdə «dəqiq müəyyən edilmiş maraqları və məqsədləri olan mini qrupu» başa düşür. Ailənin əsas məqsədi – qalib gəlmək, özünü qorumaq, ailə üzvlərinin əsas tələbatlarını ödəyə bilmək və nəslin davamını təmin etməkdir.

Ailədə hər bir insan təkrarsız və unikal xüsusiyyətlərə malikdir və bunlar onun şəxsiyyətinin fərdiyyətini təşkil edir. İnsanlar arasındakı əsas fərqlərin başlanğıcı kişilər və qadınlar arasındakı cinsi fərqlərdir. Kişi və qadın yer üzərində bəşəri həyatın ilkin başlanğıcıdır. Onların vəhdəti, birliyi həyatı yaradır. Bu iki fərqli başlanğıc bir çox cəhətdən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir: istənilən eyni bir hadisəyə kişilər və qadınlar tamamilə fərqli baxır və fərqli qiymətləndirirlər. Bu fərqlər yalnız cinsin fərqləndirici xarici əlamətləridir. Lakin elm sübut edir ki, kişilərin və qadınların eyniadlı daxili orqanları da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və onlar maddələr mübadiləsinin intensivliyində, tənəffüsün və ürək döyüntülərinin tezliyində, qanın tərkibində və s. də özünü göstərir. Kişilər və qadınlar

DOI:10.30546/gdu.2023.208-212

arasındakı fərqlərə həsr olunmuş çoxsaylı müqayisəli elmi tədqiqatlar bu iki fərqli cins arasındakı fərqlərin qavrayış, məntiq və intuisiyasında, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində, maraq, qiymətləndirici mühakimələrində, fiziki parametrlərində, təfəkkür və təxəyyülündə, fəallıq və ünsiyyət tələbatında, xarakter, qabiliyyət, temperament xüsusiyyətlərində və bir çox digər sahələrində də mövcudluğunu təsdiq edir. Genderin əsasında dayanan ideya ““kişi” və “qadın” arasındakı fiziki və bioloji fərqlər deyil, cəmiyyətin bu fərqliliklərə verdiyi mədəni və sosial əhəmiyyət” hesab edilir. “Gender” termini hərfi mənada ingilis dilində cins bildirən sözdür: qadın və ya kişi. İlk dəfə bu söz qrammatik kateqoriyadan kənar psixoloq Robert Stollerin 1968-ci ildə “Cins və Gender” (“Sex and Gender”) adlı tədqiqat işində işlənmişdir. Başlıqdakı bu iki sözün bölünməsinə məqsəd “kişilik” və “qadınlıq” anlayışlarını sosiomədəni və bioloji cəhətdən ayırmaq idi. Beləliklə, bu termin cinslər arasındakı bioloji fərqlərdən başqa, eyni zamanda onların sosial rollarının, emosional və davranış xarakteristikalarını fərqləndirir: bioloji cins və gender, yəni, “sosial cins”.

Gender tədqiqatlarının predmeti cəmiyyətdə mövcud olan kişi və qadınlar arasındakı fərqliliklər barədə təsəvvürlərdir. Daha dəqiq desək, kişilər və qadınların xüsusiyyətləri və onların fərqli cəhətləridir. Bu xüsusiyyətlər "maskulinlik" və "feminlik" olaraq fərqləndirilir. 1974-cü ildə Amerikan psixoloqu Sandra Bem maskulinizm və feminizm probleminə yeni konsepsiyadan yanaşmağa təşəbbüs göstərmişdir. Sandra Bem əvvəlki tədqiqatçılarından fərqli olaraq femin və maskulin xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsini cəmiyyətin öhdəsinə buraxmışdır. Çoxsaylı oğlan və qız tələbələrə apardığı tədqiqatlar vasitəsilə o, 400 insani keyfiyyəti qiymətləndirmək təklifi ilə çıxış etmiş, müasir kişiye məxsus 20, qadına məxsus 20, hər iki cinsə məxsus 20 neytral keyfiyyətləri ayırd etmişdir. Öz tədqiqatları vasitəsilə Sandra Bem maskulinist (kişiyə məxsus) keyfiyyətlərə özünəinam hissini, öz mövqeyini müdafiə etmək meylini, riskə meylliliyi, problemi təxirə salmadan tez həll etmə xüsusiyyətini, hakimiliyə və liderliyə meyilliyi, kişiliyi, başqasını öz arxasınca aparmaq qabiliyyətini, qətiyyətliliyi, fərdiyyətçiliyi, yarışa qoşulma riskini, ambisiyalılığı (özündən razılığını), feminist xüsusiyyətləri isə güzəştə getməni, həyatsevərliyi, utancaqlığı, zərifliyi, sədaqətliyi, qadınılığı, dərddə şərik olmanı, qayğıkeşliyi, asta səsle danışmanı, istiqanlılığı, yumşaq, etibarlı, infantil davranışı, uşaqları sevməni, sakitliyi, söyüşdən uzaq olmanı və s. aid etmişdir. Müasir dövrdə gender sxemində bu xüsusiyyətlərin sırası daha da genişlənmiş, onların sırasına hər iki cinsə aid olan bəzi ortaq xüsusiyyətlər də aid edilmişdir. Bir çox elmi tədqiqatlarda artıq sübut olunmuşdur ki, kişi və qadınlar arasında mövcud olan həqiqi fərqlər 5%-dən çox deyil və ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Öz-özlüyündə kişi və qadının psixoloji xarakteristikasında oxşar cəhətlər fərqlərdən daha çoxdur. 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq dünyada cinsi fərqlər probleminə aid hər il 1,5 mindən artıq əsər çap olunmuşdur. Bu tədqiqatlar vasitəsilə müəlliflər öz səylərini qadın və kişilərin cinsi fərqlərini dərindən araşdıraraq “inventarlaşdırılmasına” və bu fərqlərin mənşəyinin müəyyənəşdirilməsinə istiqamətləndirmişlər. Cinsi fərqlər probleminin elmi cəhətdən tədqiqinə həsr olunmuş ilk sanballı əsərlərdən biri 1974-cü ildə ABŞ tədqiqatçıları E. Makkobi və K.Ceklinin “Cinsi fərqlərin psixologiyası” adlı monoqrafiyasıdır. Bu əsər həmin dövrdə cinsi fərqlər haqqında yazılmış əsərlərin tənqidi təhlilinə həsr olunmuşdur. E.Makkobi və K.Cekli təhlil əsasında cinsi fərqləri üç qrupa ayırmışlar:

Həqiqi fərqlər: oğlanlar (kişilər daha aqressivdir, riyazi və fəza əməliyyatlarını qavramaq sahəsində daha uğurlu nəticələr əldə etməyə qadirdirlər. Qızlarda (qadınlarda) isə linqvistik, nitq qabiliyyətləri daha yaxşı inkişaf etmişdir. Kişilərdə aqressivlik adətən asosial xarakter daşıdığı halda, qadınlarda bu sözlü etirazlar, küskünlüklə müşayiət olunur.

Şübhəli fərqlər: oğlanlarda və qızlarda sözbaxımlılıq, qayğıkeşlik, qorxu və həyəcanlanma, yarışmaya meyillilik, taktik həssaslıq, ümumi fəallıq sahəsində göstəricilərdə oxşarlıqlar müşahidə edildiyindən qeyd olunan əlamətlər üzrə kəskin fərqləri müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Təsdiq edilmiş fərqlər: qızların (qadınların) inkişafında mühitin təsiri daha üstün rolə malikdir. Onlarda təlqinə qapılma hissi güclüdür, standart tipli məsələlərin həllində qızlar yüksək nəticələr əldə etsələr də, onlarda uğur əldə etmə tələbatı və özünəhərmət hissi zəif inkişaf etmişdir.

ABŞ psixoloqu K.Xorni qadınlarla kişilər arasındakı fərqləri sosiomədəni təsir kontekstindən izah edirdi. Onun iddiasına görə, qadınlar kişilərlə müqayisədə bütün hallarda daha çox natamamlıq hissi keçirirlər. Çünki onların həyatı kişilərdən iqtisadi, siyasi və psixoseksual baxımdan asılıdır. Tarixən qadınlara ikinci dərəcəli varlıqlar kimi yanaşıldığından onlar kişilərin üstünlüyünü qəbul etməli olmuşlar.

Cəmiyyətdəki demokratik dəyişikliklər gender problemlərini yenidən işıqlandırmaqla qadınların cəmiyyətdə yeni maarifləndirici statusunun formalaşmasına şərait yaradırdı. Eyni zamanda, yeni münasibətlər patriarxal təsəvvür və stereotiplərlə səsləşərək, cəmiyyətin bu və ya digər sferalarında qadının iştirakının sərhədləri haqqında təsəvvürlər formalaşdırdı.

Hesab edirəm ki, cəmiyyətin mədəni səviyyəsi onun qadına olan münasibətilə özünü göstərir. Qadınla xoşbəxt olmanın sirri onunla səmimiyyətin mənəvi balansını qorumaqdır. Qadına və uşağa olan münasibət kişinin insanlara qarşı nə dərəcədə düzgün və mərhəmətli ola biləcəyinin qüsursuz mənəvi ölçüsüdür.

Azərbaycan ailələrində kişi adətən ailənin başçısı hesab olunur. Yalnız istisna hallarda ailədə ər–arvad arasında qarşılıqlı münasibətlərin ahəngi pozulduğu təqdirdə onlardan hər biri lider olmağa can atır. Uşaqların tərbiyəsində ana ilə yanaşı atanın da xüsusi rolu vardır. Oğlan uşaqları üçün ata ağıl, iradə qüvvəsi, kişi əzəməti nümunəsidir. Ata oğlunu tərbiyə etməklə, həm də özünü tərbiyə edir və dəyişir. Öz oğlunun simasında gələcək kişinin formalaşmasını görmək və ona bu sahədə ən yaxşı davranış nümunəsi göstərmək o deməkdir ki, ata özünün kişi ləyaqətini qoruyur, daha da inkişaf etdirir. Oğlan uşaqları özlərini ata ilə eyniləşdirirlər, onun bir çox hərəkətlərini təqlid yolu ilə mənimsəyirlər. Bu mənada bir ailədə oğlan uşaqlarının tərbiyəsində atanın xüsusi məsuliyyət daşımasından danışırıq. Qızların mənəvi inkişafını da atasız təsəvvürlə gətirmək olmaz. Oğlan uşağının həyatında ana nə qədər böyük rol oynayarsa, qız uşağının həyatında da ata bir o qədər böyük rol oynayır. Psixoloqlar əsaslı sürətdə müəyyənləşdirmişdilər ki, atasız böyüyən qız uşaqlarında kişi haqqında dolğun təsəvvürlər formalaşmır. Bu əsasda da onun gələcəkdə öz həyat yoldaşı ilə münasibətlərində xeyli çətinliklər qarşıya çıxacaq. Biz bura başqa faktları da əlavə edə bilərik. Lakin onların hamısını bir mənəvi birləşdirir: ailənin mənəvi inkişafı, həm ata, həm də ana ilə bilavasitə bağlıdır. Onlar ailə həyatının vəhdət təşkil edən qoşa qanadıdır. Bu cəhəti düzgün başa düşən ana həmişə ailədə atanın hörmət və nüfuzunun qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirir. “Ata yatıb səs salma”, “Atan gəlir özünü yaxşı apar” və s. ifadələrə adi iradlar kimi baxmamalıdır. Onları yüksək qiymətləndirməlidir. Bir mühüm cəhəti də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, ana atanın hörmət və nüfuzunu möhkəmləndirərkən, həm də öz nüfuz və hörmətini artırır. Uşaqların yanında atanı təhqir edən ana, şübhəsiz ki, özünü də hörmətdən salır. Bu ataya da aiddir. Ailədə ananın hörmət və nüfuzunun möhkəmləndirilməsi onun başlıca qayəsi olmalıdır. Müasir dövrdə atanın rolu köklü sürətdə dəyişmişdir. Bir çox ailələrdə atanın nüfuzu xeyli azalmışdır. Ataların az bir qismi uşaqları ilə gəzintidə, idman oyunlarının təşkilində iştirak edir, tapşırıqlarını yoxlayır, müəllimlərlə əlaqə saxlayır, uşaqların tərbiyəsində anaya kömək edir. Uşaqlar çox vaxt peşə seçəndə ata ilə deyil, məhz ana ilə məsləhətləşirlər. Ailə tərbiyəsi bir növ qadın işinə çevrilmişdir. Uşaqların təhsili və tərbiyəsi

DOI:10.30546/gdu.2023.208-212

məsələlərini daha çox qadınlar həll edir. Cinslər arasında, ailədə ər və arvad münasibətləri mahiyyət etibarilə cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə müəyyən olunur. Matriarxatın və patriarxatın öz iqtisadi əsasları vardır. Lakin hər iki halda ailə avtoritar xarakter daşıyır, kor–koranə tabeçilik prinsipinə əsaslanırdı. Bir cinsin başqa cins üzərində hakimiyyəti bütün ailə həyatına nüfuz etmişdir.

Ailədə qender münasibətlərinin həll edilməsi və qarşısının alınması bu münaqişələrin tənzim və idarə edilməsi üzrə fəaliyyətin əsas növləri kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Ailə münaqişələrinin qarşısının alınmasının əsas yolları münaqişənin qarşিদurmanın potensial subyektlərindən asılıdır. Ədəbiyyatda konkret hər hadisə üçün ayrıca məsləhətlər verilir. Ailənin inkişafının sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarından yaranan ailə münaqişələrinin ən ümumi yollarının üzərində dayanaq: belə yollar aşağıdakılardır: psixoloji-pedaqoji mədəniyyətin, ailə münasibətlərinin əsasları üzrə biliklərinin formalaşması; uşaqların fərdi-psixoloji və yaş xüsusiyyətləri, habelə emosional vəziyyətləri nəzərə almaqla, onların tərbiyə edilməsi; tam hüquqlu əsaslarla ailənin təşkili, ailə qanun qaydaları və ailə ənənələrinin formalaşması, bir-biri ilə davranış mədəniyyətinin formalaşması; Ailə münaqişəsinin həll edilməsi - mübahisəli məsələlər üzrə razılığın (konsensusun) əldə edilməsi üçün ən əlverişli variantıdır. Lakin münaqişələrin qeyri-konstruktiv həll edilməsinin (uşaqların ailədən getməsi, valideynlik hüququndan məhrum edilməsi və s.) başqa yolları da vardır. Ər-arvad üçün münaqişənin həll edilməsinin xüsusi forması boşanmadır. Bir çoxları üçün boşanma yığılıb qalmış problemlərdən, fikir ayrılığı və tərəflərin biri-birini başa düşməməsindən azad olmaq deməkdir. Lakin boşanma çox vaxt tərəflərin yalnız birinin maraqlarını yerinə yetirir və digər tərəfdə ağır sinir-psixi təəssüratı yaradır.

Bundan əlavə, boşanma nəticəsində cəmiyyət natamam ailəni əldə edir, bu isə öz növbəsində uşaqlarda cinayətkarlıq, narkomaniya və deviant davranışın formalaşmasına səbəb ola bilər. Uzun yaranma tarixi olan boşanma problemi bu gün cəmiyyət üçün aktualdır. Bu problemin tədqiqatçısı tanınmış Amerika sosioloqu P.Boxannanın fikrincə bu mürəkkəb sosial fenomen olmaqla, eyni zamanda mürəkkəb fərdi dərddir. Buna, başlanğıcı ailədə əmələ gəlmiş münaqişə şəraitində yaranan və sonu nigahın pozulması ilə başa çatan proses olduğuna kimi baxmaq lazımdır.

Ailədə qender münasibətlərini tənzim etmək üçün ilk növbədə özünün xasiyyəti və temperamenti idarə etməyi, güzəştə getməyi, ailənin hər üzvünün azadlığını, hüququnu pozmadığı bacarmaq lazımdır. Şəxsiyyətin özünün xasiyyət və temperamentini müvəffəqiyyətlə idarə etməsindən onun inkişafı, bir pillədən digərinə qalxması, daha yüksək keyfiyyətli səviyyəyə çatması asılıdır. Rus psixoloqu D.A.Leontyev «Şəxsiyyətin psixologiyası» oçerkində yazır: «İnkişaf etmiş yetkin şəxsiyyət öz xasiyyətini idarə edə bilir və özünün ifadə hallarını nəzarət atında saxlamağa qadirdir».

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, A.N.Abbasov. Ailə. Bakı, 1989.
2. N.Çələbiyev. Ailə psixologiyası. Bakı, 2015.
3. Həsənova M. Azərbaycanda ailə: hüquqi və demoqrafik aspektləri. – B., 2004
4. Семья в современном европейском обществе. – М., 1996
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – B., 2003
6. Семья как социальный институт. Гендер и общество / Под общ.ред. А.А.Широбоковой, С.В.Ураловой. – Иркутск, 2001
7. Crompton R. Discussion and Conclusions//Restructuring Gender Relations and Employment. The Decline of the Male Breadwinner. Oxford University Press, 1999

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Гасимова Айшен Орудж кызы

Резюме

Гендерные стереотипы влияют на человека на протяжении всей его жизни. Семья, детский сад, школа – все эти институты социализации применяют традиционные гендерные стереотипы. По этой причине одной из проблем, существующих в семье, является гендерное разделение между женщинами и мужчинами, которое представляет собой эффективное разделение деятельности и типов социальных ролей. Брак основывается на добровольном согласии мужчины и женщины: муж и жена юридически равны в семейных отношениях. Однако в силу различных социально-демографических и психологических процессов, происходящих в семье, роль отца в семье начинает постепенно меняться. Социологи, психологи и педагоги считают, что дальнейшее развитие семьи напрямую связано с повышением авторитета отца. Они правы. Снижение роли отца в семье не только негативно сказывается на нравственном и физическом развитии детей, но и усложняет процесс их подготовки к семейной жизни. В целом к мужским характеристикам, которые могут стать в будущем кормильцем успешной семьи, относятся: способность брать на себя ответственность, уверенность в себе, умение регулировать отношения в семье, умение отделять важные детали от второстепенных и т. д. можно отнести. В семейной жизни многое зависит от мужчины. Какой бы сильной, «мужской» натурой ни были современные женщины, каждая из них ищет в мужчине опору, защиту и стабильность. Женщина также играет большую роль в создании семьи с прочным фундаментом. Потому что уровень психологического климата в семье определяется именно благодаря женщине

GENDER DIFFERENCES IN FAMILY RELATIONSHIPS

Gasimova Ayshan Oruj gizi

Summary

Gender stereotypes affect a person throughout his life. Family, kindergarten, school - all these institutions of socialization apply traditional gender stereotypes. For this reason, one of the problems that exist in the family is the gender division between women and men, which constitutes an effective division of activities and types of social roles. Marriage is based on the voluntary consent of a man and a woman: husband and wife are legally equal in family relations." However, due to various socio-demographic and psychological processes taking place in the family, the role of the father in the family begins to change gradually. Sociologists, psychologists and educators believe that the future development of the family is directly related to increasing the authority of the father. They are right. The reduction of the father's role in the family not only negatively affects the moral and physical development of children, but also complicates the process of preparing them for family life. In general, male characteristics that can be the provider of a successful family in the future include: the ability to take responsibility, self-confidence, the ability to regulate relationships in the family, the ability to separate important details from secondary ones, etc. can be attributed. In family life, a lot depends on the man. No matter how strong, "masculine" nature modern women are, each of them seeks support, protection, and stability in a man. A woman also has a great role in creating a family with a strong foundation. Because the level of psychological climate in the family is determined precisely thanks to the woman.

Rəyçi: Dosent Cəfər İbrahimov

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 5 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 iyul 2023-cü il

UOT:37.

ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN METOD VƏ VASİTƏLƏRİNƏ DAİR*p.ü.f.d. Nəbiyeva Təhminə Ələmdar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**tahmina_nabiyeva@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə şagirdlərin özünütərbiyəsinin metod və vasitələri təhlil olunur, özünütərbiyə priyomlarının kompleks tətbiqi imkanları aydınlaşdırılır. Müəyyən olunmuşdur ki, özünüməcburetmə, özünüdərk və özünüidarə metodlarının əlaqəli təsiri daha yaxşı nəticələr verir. Ona görə də, bu anlayışlar özünütərbiyə prosesinin struktur komponentlərini təşkil edir. Məqalə pedaqoji – psixoloji nəzəriyyəsinin zənginləşdirməyə xidmət edir.

Açar sözlər: təlim prosesi, özünütərbiyə, tərbiyə vasitəsi, tərbiyə metodları, tərbiyənin mərhələləri.

Ключевые слова: процесс обучения, самовоспитание, средство воспитания, методы воспитания, этапы воспитания.

Keywords: self-education, learning, tools of self, techniques of self.

Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, özünütərbiyə bir neçə komponentlərdən ibarətdir: özünüdərk, özünənəzarət, özünüidarə, özünüməlumatlandırma, özünəöhdəlik, özünüinandırma, özünüstimullaşdırma, özünüizamlama və s.

Əvvəlcə özünüdərk metodu üzərində dayanmaq. Özünütərbiyə prosesi şagirdin şüurlu fəaliyyətidir; yəni özünütərbiyə özünüdərkdən, öz ləyaqətini və çatışmazlıqlarını öyrənməkdən başlayır. Bu isə ilkin yeniyetməlik dövründə yaranır. Kiçik yaş dövrlərindən fərqli olaraq yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə şagirdin fiziki ölçülərinin artması, cinsi yetişməsi, onu kəskin zahirə və daxili dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, buda onda özünə, öz “Mən”inə maraq yaradır.

Buna görə də yuxarı siniflər şəxsiyyətin və onun dünya görüşünün formalaşması, idealların və inamların yaranması dövrüdür. Məhz bu yaşda uşaqlar həyatda öz yerlərini tapmağa, vəzifələrini mürəkkəbləşdirməyə çalışırlar. Onları yalnız kim olmaq yox, həm də necə olmaq sualı düşündürür. Şagirdlər artıq ətrafdakılara və özünə kənardan göz yetirməyə, özlərinə və ətrafdakılara qarşı tələbkar olmağa başlayırlar.

Özünüdərk rolunu şəxsiyyətin həyatında böyükdür. Özünüdərk prosesində şəxsiyyətdə öz imkanlarını və həyatda yerini müəyyən etmək bacarığı əmələ gəlir. Bu da imkan verir ki, insan öz qarşısına müəyyən məqsəd, konkret vəzifələr qoysun və onları həyata keçirmək üçün plan cızsın. Bütün bunlar isə özünü, müsbət və mənfi tərəflərini öyrənmədən mümkün deyildir. Şagird şəxsiyyətinin gələcəkdə tam şəkildə formalaşması, özünütərbiyəsi onun özünü dərk etməsindən, düzgün qiymətləndirməsindən asılıdır.

İnsanın öz güclü və zəif tərəflərini anlaması aktiv fəaliyyətdə baş verir. Fəaliyyət nə qədər genişdirsə, şəxsiyyət özünü obyektiv qiymətləndirmək üçün daha böyük imkanlara yiyələnir. Şagirdin ünsiyyət dairəsi nə qədər genişdirsə, bir o qədər də onun özünü başqaları ilə müqayisə etmək, mənfi və müsbət tərəfləri ilə tutuşdurmaq imkanı artır. Məhz bu cəhətdən özünüdərk özünəqiymət və özünütənqidin əsasını təşkil edir.

Dərketmənin nəticəsi kimi mənlilik şüuru meydana gəlir. Özünüdərk birdən-birə yaranmır. İnsan biliklərə yiyələnmək prosesində, digər insanlarla münasibətdə olmaqla və fəaliyyət prosesində özünü dərk etməyi öyrənir. Yuxarı sinif şagirdi insan xarakterini, onun davranış motivlərini dərk etdikcə, müxtəlif həyatı şəraitdə ayrı-ayrı şəxsləri müşahidə etməyə, ətrafdakı tarixi şəxsiyyətləri, bədii əsərlərin qəhrəmanlarını öyrənməyə marağı artır. Bu da öz “Mən”inin mahiyyətini daha dərinlən başa düşməkdə ona kömək göstərir.

DOI:10.30546/gdu.2023.213-215

görə bilməsi ilə bağlıdır. Özünüqavramanın istiqaməti, gücü, dərinliyi, həcmi, davamlılığı, çox sahəliliyi özünümüşahidə də müxtəliflik əmələ gətirir.

Özünümüşahidə birbaşa hadisə baş verdiyi və olub keçənlər yada salındığı zaman yaranır. Özünümüşahidənin ən maraqlı variantı özünü başqa adam yerinə qoyub özü üzərində müşahidə aparmasıdır. Özünütərbiyə prosesində özü haqqında başqalarının fikrini öyrənmə çox mühüm rol oynayır.

Uşaq özü haqqında ilkin məlumatı onu əhatə edən adamlardan alır. İnsanı bütün ömrü boyu başqalarının onun haqqındakı fikirlər izləyir. Bu üsulun şəxsiyyətin özünüdərk və özünütərbiyə prosesində əhəmiyyəti çox böyükdür. Aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, şagirdin bu fikirləri nəzərə alması fikir müəlliflərinin nüfuzundan çox asılıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın inandığı şəxs valideynlər, kiçik yaşlı məktəblilərdə müəllim, yeniyetmələrdə yoldaşlar və xüsusi hörmət bəslənən adamlar, gənclərdə isə müxtəlif şəxslərdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Həyatın astanasında. B.; Maarif, 2005, s.58.
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. B., 2014, s.117-128.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. B., 2005, T.1, s.231-248.
4. Рувинский А.И. Теория самовоспитания. М.; Изд.М. управления. 2010, с.262-269.
5. Ковалев Р.Ф. Самовоспитание школьников.М.; 2017, с.160.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА САМОВОСПИТАНИЯ

Набиева Тахмина Аламдар кызы

Резюме

В статье анализированы методы и средства самовоспитания учащихся, выяснены возможности комплексного применения приемов самовоспитания. Установлено что, можно получить хороший результат при взаимодействии методов самосознания, самозаставления и самоуправления. Потому что, эти понятия являются структурными компонентами процесса самовоспитания. Статья служит обогащению теории педагогической психологии.

ON THE MEANS OF SELF-EDUCATION

Nabiyeva Tahmina Alamdar

Summary

The paper analyzes the methods and means of self-education students to investigate the possibility of complex techniques of self. It is established that, you can get a good result in the interaction techniques of self-consciousness. Because these concepts are structural components of the process of self-education.

Article is enriching the theory of educational psychology.

Rəyçi: prof. Ş.T.Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 13 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 sentyabr 2023-cü il

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TOLERANTLIĞIN
FORMALAŞDIRILMASI ÜZRƏ PEDAQOJİ SİSTEMİN SƏMƏRƏLİLİK
MEYARLARI**

Qurbanova Səbinə Akif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı
sebine.qurbanova54@gmail.com

Xülasə: *Tədqiqat nəticəsində müəyyənəşdirilir ki, eksperimental qruplarda tərbiyəçi-müəllimlər “başqa” obrazın formalaşdırılmasına dair əldə olunmuş biliklər əsasında uşaqları mümkün qədər başqa mədəniyyət nümayəndəsindən olan həmyaşdının obrazının yaradılmasına hazırlamış olurlar. Adətlərlə tanışlıq digər xalqların dəyərlərini, milli xarakterlərini, davranış xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək imkanı verir. Aydındır ki, söhbət sadəcə “başqa” milləti mümkün qədər qəbul etməyə “hazır olmaq”dan getmir, bu həm də yaxınlıqda olan başqa mədəniyyət nümayəndələri, həmyaşdılarla ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasıdır.*

Tədqiqatdan o da aydın oldu ki, uşaq bağçalarında vahid təlim-tərbiyə məkanının yaradılması tərbiyə olunanlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üçün müəyyənədicidir.

Açar sözlər: tolerantlıq, uşaq bağçalarında təlim-tərbiyə, millətlərarası münasibət, tolerant dünyagörüş, digər xalqların dəyərləri, tolerantlığın əsasları

Ключевые слова: толерантность, образование и воспитание в детских садах, толерантное мировоззрение, межнациональный конфликт, ценности других народов, основы толерантности

Key words: tolerance, training and education in kindergartens, tolerant worldview, interethnic conflict, values of other peoples, foundations of tolerance

Uşaq bağçası şəraitində incəsənət vasitələrinin köməyi ilə böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üzrə eksperimental iş aparılmışdır. Eksperimental iş üç mərhələdə həyata keçirilmişdir. Təcrübi-eksperimental iş həm uşaqlarla, həm də onların valideyn və tərbiyəçiləri ilə də aparılmışdır. Əsasən “İncəsənət və tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması” adlı tərəfimizdən hazırlanmış metodikanı mənimsəmiş və təcrübəli pedaqoqların işinə xüsusi diqqət yrtirilmişdir. Bu metodik sistem ümumi pedaqoji xarakter daşıyır və tərbiyəçi – pedaqoqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Metodik sistemin konsepsiyası tolerantlığın əsaslarının müəyyən olunmasına, tolerant davranış, “mədəniyyət dialoqu” və “mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar” anlayışlarının izahına, həmçinin psixopedaqoji münasibətlərin müxtəlifliyi şəraitində pedaqoq tərəfindən real həyatda onların tətbiq olunmasına istiqamətlənmişdir.

Nəticədə pedaqoqların fəaliyyət təlimi dialoq mədəniyyətinin və mədəniyyətlərarası kommunikasiyasının inkişafına istiqamətlənmiş yeni problemli perspektivə çevrildi. Hazırlanmış metodikanın öyrənilməsi nəticəsində tərbiyəçi-müəllimlər və mütəxəssislər təcrübədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların tolerantlıq tərbiyəsinin vacibliyini dərk etmək, məktəbəqədər yaşlı uşaqların tədris proqramına dialoq mədəniyyəti və mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələlərinin daxil edilməsini məntiqi cəhətdən başa düşmək imkanı əldə etdilər. Bunun sayəsində tərbiyəçi-müəllimlər tolerant tərbiyə alır, onlarda mədəniyyət dialoqu, onun təcrübədə tətbiqi haqqında təsəvvürlər formalaşır.

Hazırlanmış metodika tolerantlıq və dialoq mədəniyyətinin təşkili məsələlərini nəzərə almaqla istənilən məşğələnin təşkilində tərbiyəçi-müəllimin yaradıcı şəkildə öz yolunu

tapması prinsipləri üzrərində qurulmuşdur.

Praktiki məşğələlərin keçirilməsi zamanı diqqət xüsusilə tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən tolerantlıq, dialoq mədəniyyəti və mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələlərinin həlli yollarının yaradıcılıqla axtarılıb tapılmasına yönəldilmişdir. Bu zaman onların pedaqoji sərəştəsinin səviyyəsini yüksəltmək, müstəqil elmi, pedaqoji və yaradıcı axtarışları stimullaşdırmaq çox vacibdir. Praktiki məşğələlərə aşağıdakılar daxildir: əvvəlcədən elan edilmiş mövzular əsasında pedaqoqlar tərəfindən hazırlanmış müəyyən məruzə və məlumatların müzakirəsi. Bu məşğələlərin tərkib hissəsini muzeylərə, kitabxanalara, bədii yaradıcılıq sərgilərinə və s. ekskursiyalar təşkil edir. Onların nəticələri əsasında tolerantlıq və mədəniyyət dialoqu məsələləri üzrə dəyirmi stolun (tərbiyəçi-müəllimlər və valideynlər üçün) təşkili, yaradıcılıq tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, uşaqların ekskursiya fəaliyyəti üçün proqramların hazırlanması nəzərdə tutulur.

Ekskursiyanın nəticəsi üzrə məşğələyə proqramların bir – yaxud da iki məruzəsini daxil edirlər. Müzakirə olunacaq məruzələrin mövzusu, həm də sayı dəyişkən ola bilər. Ona görə də proqramda məruzə olunacaq mövzulara və suala dair nümunələr verilmişdir.

İşin nəticələri onu göstərdi ki, pedaqoji praktika pedaqoji kollektivdən aşağıdakı istiqamətlərdə xüsusi işin aparılmasını tələb edir: maarifləndirici, yaradıcı və tətbiqi (tədrinlər).

Hər üç istiqamət birgə, kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Elmin və təcrübənin inkişafı nəticəsində əldə olunmuş ənənəvi maarifləndirmə iş forması XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq humanizm pedaqogikasının prinsiplərinin təbliğinə əsaslanmışdır. Yaradıcı istiqamət tərbiyəçi-müəllimlərin davranışlarındakı daxili meyllərin formalaşdırılması və nəticədə kollektivdə yaradıcı atmosferin yaradılmasını nəzərdə tutur. Tətbiqi və yaxud da tədrin formaya son onilliklərdə daha çox diqqət ayrılmışdır. Ətraf mühitin get-gedə daha çox etnik və mədəni müxtəlifliyə çevrildiyi situasiyalarda müəllim şəxsiyyətinin münasib və səmərəli bacarıqlarına yiyələnməsi çox vacibdir.

Tərbiyəçi-müəllimlərin və mütəxəssislərin təkmilləşdirilməsi işi ilə paralel uşaqlarla da iş həyata keçirildi. Tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılmasına dair pedaqoji sistem işlənilib hazırlandı və aprobeasiya olundu. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üzrə pedaqoji sistemin səmərəlilik meyarları aşağıdakı kimi müəyyən olundu: mədəniyyətlərarası dialoqa hazır olmalı; məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi çoxmədəniyyətlik tərbiyəsi çərçivəsində formalaşmalı; məktəbəqədər yaşlı uşaqların ünsiyyəti üçün informasiya məkanı onların təlim-tərbiyədə uğur əldə etmələrinə köməklik etməli; ünsiyyət üçün yeni situasiyalar yaradılmalı; uşaqların yalnız uşaq bağçasında deyil, həm də evdə, küçədə belə özlərini tolerant aparmalı; kitablarda, musiqidə, təsviri incəsənətdə əks olunmuş sosial və etik təcrübəni mənimsəmək üçün praktiki işlərə müraciət olunmalı; düzgün davranış yolunu tez tapmağa imkan verən müxtəlif ünsiyyət situasiyaları yaradılmalı.

Qeyd olunan meyarlar eksperimentin nəticə etibarlılığı ilə səmərəliliyini müəyyən etmək imkanı verdi.

Kursun tərbiyəçi-müəllimlər tərəfindən öyrənilməsinə həm fəaliyyət və həm də təlimedici hal kimi baxılır. Eyni zamanda təlim-tərbiyə prosesi sistemində pedaqoji situasiyaya mədəniyyət ötürücüsü kimi baxılır, fəaliyyət isə tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılmasının başlıca şərti kimi qeyd olunur.

“İncəsənət və tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması” metodikası üzrə məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin kollektivi ilə aparılan işi səmərəli təhlil etməkdə məqsəd gələcək pedaqoji təcrübə zamanı tətbiq olunacaq iş formalarının və metodlarının içərisindən ən əlverişlilərini seçməkdən ibarət olmuşdur. Tərbiyəçi-müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş kursla paralel olaraq, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün “İncəsənət və tolerantlığın əsasları”

DOI:10.30546/gdu.2023.216-220

adlı məşğələlər sistemi də işlənilib hazırlanmış və pedaqoji praktikaya tətbiq olunmuşdur. Sistemin əsasına tədqiqatçıların və tərbiyəci-müəllimlərin hazırladıqları metodiki işlər qoyulmuşdur [1, 3].

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün hazırlanmış “İncəsənət və tolerantlığın əsasları” adlı məşğələlər sistemi konsepsiyası böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların mütəxəssislərin, tərbiyəci-müəllimlərin və valideynlərin fəal əməkdaşlığını nəzərdə tutur ki, burada da əsas üstünlük qrup iş formalarına və oyun texnologiyalarına verilir. Belə ki, bir tapşırığın icrası zamanı hər qrupun iştirakçısına müəyyən xalqçılığın təsvir edilməsi nəzərdə tutulmuşdu (məkanı ənənəvi üslubda təchiz etmək; adət-ənənəvi mədəni xüsusiyyətləri açmaq; yaradıcılıq konkursları keçirmək; müxtəlif adətləri - ən çox geniş yayılmış qonaqpərvərliyi yenidən bərpa etmək (bu adət mədəniyyətlərarası tolerantlığın tərbiyəsi və formalaşması problemlərinə həsr olunmuş bir çox elmi tədqiqat işlərində təhlil olunmuşdur)).

Yeni kursun əsas vəzifəsi milli mədəniyyətlərin daha yaxşı öyrənilməsinə, uşaqların həmrəyliyinə və nəticə etibarı ilə müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinə qarşı tolerant münasibət formalaşdırmağa kömək edən konkret hal, həyat hadisələrinin praktikada, o cümlədən multikulturalizm şəraitində həllinin necə baş verdiyini göstərməkdir. Məşğələ oyun formasında təşkil olunur. Onun gedişindən söhbətlərdən və rollu situasiyaların müzakirəsindən fəal şəkildə istifadə edilir.

Məşğələlər sayəsində uşaqlar müstəqil məlumatlar əldə edib, onu ilkin təhlil etmək (gücəməvəfiq şəkildə) bacarıqlarına yiyələnəli, imitasiya hadisələri ilə “məşğul olmağı” öyrənməli, etnomədəni ünsiyyət şəraitində davamlı davranış alqoritmlərini mənimsəməlidir.

Kursun məqsədinə-müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinə tolerant münasibət formalaşdırılmasına nail olmaq üçün onların müsbət emosional obrazının yaradılması da daxil edilməlidir. Bunun üçün kursun tədrisi konsepsiyası təhsil prosesinin bütün subyektlərinin – tərbiyəci-müəllimlərin, mütəxəssislərin, uşaqların və onların valideynlərinin birliyi nəzərə alınmalıdır. Əsas praktiki tapşırıqlardan biri də Respublikamızın regionlarından Bakıya və ya Gəncəyə xarakterik multikulturalizm mühitinin yenidən qurulması (həm də modelləşdirilməsi) idi.

Qeyd olunmuş situasiyada problemin həlli üçün görülən işlərin nəticələri:

- Təhsil prosesinin bütün iştirakçıların birliyi mədəniyyətlərarası hörmət və dözümlülüyün formalaşdırılması probleminin həllinə kömək edir;
- Özünün və başqalarının mədəniyyətini başa düşmək yolu ilə insanlar arasındakı fərqliliyi daha yaxşı başa düşür və qəbul edir;
- Müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşma üçün tolerant münasibət (iş alqoritm kimi) və xeyirxahlıq (emosional reaksiya kimi) vacibdir.

Kurs pedaqoq-valideynlərin və uşaqların birgə dərk etdikləri bütöv situasiyalar silsiləsi kimi təqdim olunur:

İllüstrasiyalı-situasiya. Müxtəlif yaş həddinin (iştirakçıların müxtəlif yaş tərkibi), mədəniyyətin, statusların (tərbiyəci-tərbiyə olunanların) qarşılıqlı əlaqəsinə dair nümunə.

Kursun təhsil sistemi əhalinin çoxmillətli tərkibi, həm də bütövlükdə multikulturoloji məkanın nəzərə alınması üzrə qurulmuşdur. Kurs praktiki istiqamətli olduğu üçün onun tədrisində əsas yeri “çalışmalar” tutur, onlar isə pedaqoqlar üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif, daha dəqiq desək tipik vəziyyətlərə cavab verəcək öyrədici proqramlardır.

Bu hər şeydən əvvəl qiymətləndirici-situasiya və çalışmalı-situasiyadır. Bu iki situasiya kursun tədrisi konsepsiyasının qurulmasında “əsas”, “aparıcı” yeri tutur (uşaq və yeniyetmələrlə iş apararkən universallığına görə çalışmalardan geniş istifadə olunur, təbii ki, yaşa görə dəyişiklər edilməklə). Valideynlərlə qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulmasının vacibliyi nəzərə alınmaqla böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla iş apararkən “qiymətləndirmə-

DOI:10.30546/gdu.2023.216-220

situasiyadan” da fəal şəkildə istifadə olunur.

Situasiya vasitəsilə mədəniyyətlərə nüfuz etmək üçün xüsusilə qonaqpərvərlik kimi adətə “yenidən bərpası”ndan istifadə olunur. Bu adətin seçilməsi onun bu və ya digər mədəniyyət nümayəndəsinin müsbət emosional obrazını formalaşdırmağa imkan verən unikal qalibiyyətə malik olması ilə şərtlənir.

Qiymətləndirmə-situasiyasından fərqli olaraq çalışmalı-situasiyalar müsbət obrazın yaradılmasına deyil, müəyyən situasiyalarda müəyyən davranış alqoritmlərinin tərtib olunmasına yönəlir. Bu səbəbdən də çalışmalı-situasiyalı vəziyyət üçün oyunlar layihələşdirilir.

Kursun bütün dinləyiciləri (iştirakçıları) müəyyən edilmiş situasiyalarda modelləşdirmənin köməyi ilə qiymətləndirmə və refleksiyada, səmərəli qarşılıqlı təsirin təşkilində, danışıqların aparılmasında, ünsiyyətin qurulmasında, münasibətlərin konkret həllində, işin təşkili və idarə olunmasında, vacib informasiyaların axtarılması və təhlilində “məşq etmək” imkanı əldə etdilər. Bununla belə məşğələnin digər əsas məqsədi situasiya iştirakçıları arasında ümumiləşmiş müsbət emosional “başqa” obrazın və etnomədəni ziddiyyətlə bağlı yaranacaq münaqişəli situasiyalarda davranış alqoritminin formalaşdırılmasından, əldə olunmuş bilik və bacarıqların fəallıqla praktikaya tətbiq olunmasından ibarətdir. Buna görə də tərbiyəci-müəllimlər üçün nəzərdə tutulan müstəqil kurs böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulan ayrıca kursla müqayisə olunur. Ona görə də tərbiyəci-müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş kursdan sonra böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi kurs keçirilir.

İncəsənət dərsləri ilə integrasiya olunmuş kursun həyata keçirilməsi həm giriş hissəni, həm də kursun dəqiqliklə iş üzrə mərhələlərə bölünməsinə nəzərdə tutur.

Məşğələyə hazırlıq informasiyaların toplanılmasına və yenilənməsinə istiqamətlənmiş (məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla) fərdi və kollektiv işi, tədbirlərin təşkilini və uşaqların öz fəaliyyətlərini idarə etmələrini (böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların gücünə müvafiq şəkildə) özündə birləşdirir.

Mövzu üzrə materialın seçimi gedişində fərdi və kollektiv iş formalarının birgə tətbiqi həyata keçirildi. Uşaqlar valideynləri və tərbiyəçiləri ilə birlikdə nəzərdə tutduqları xalqın tarixinə, ölkəsinin xüsusiyyətlərinə, milli mədəniyyətinə, geyim nümunələrinə, oyun, musiqi, rəqs, adət-ənənələrinə dair məlumatlar toplayırlar (bədi oxu, milli diaspor nümayəndələrinin dəvət olunması, sözü gedən mədəniyyət nümayəndələri ilə görüş). Müzakirələrin gedişində (kollektiv iş forması zamanı) bilik mübadiləsi, eyni zamanda məsul şəxslər tərəfindən yaradıcılıq tamaşası üçün materialın seçilməsi, “qonaqlar” qarşısında “öz” mədəniyyətlərinin nümayiş etdirilməsi baş verir. Bu mərhələdə həm də xalq folklorunun öyrənilməsi (mahnı, rəqslər), kreativ nömrəyə hazırlıq, stansiyanın tərtibatı (bu zaman milli qonaq otaqlarından istifadə oluna bilər) və milli üslubda qrup otaqları, milli geyimlərin hazırlanması özünü göstərir.

Beləliklə, hazırlıq mərhələsində “başqa” obrazın formalaşdırılmasına dair əldə olunmuş biliklər əsasında uşaqlar mümkün qədər başqa mədəniyyət nümayəndəsindən olan həmyaşıdının obrazını yarada bilməyə hazırlanırlar. Belə ki, adətlərlə tanışlıq digər xalqların dəyərlərini, milli xarakterlərini, davranış xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək imkanı verir. Aydın ki, söhbət sadəcə “başqa” milləti mümkün qədər qəbul etməyə “hazır olmaq”dan getmir, bu həm də yaxınlıqda olan başqa mədəniyyət nümayəndələri, həmyaşıdları ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasıdır.

Deməli, uşaq bağçasının vahid təlim-tərbiyə məkanının yaradılması tərbiyə olunanlarda tolerantlığın əsaslarının formalaşdırılması üçün müəyyənəddici şərtədir. Məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələrinin vahid təlim-tərbiyə kompleksində birləşməsi ayrıca regionda

tolerantlıq tərbiyəsi ilə məşğul olan subyektlərin tərkibini genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Бутов А.Ю., Фоменко А.В. Проблема толерантности в контексте социокультурной адаптации // Теоретико-методологические аспекты организации диалога культур в образовательной среде. Сборник научных трудов / Сост. Д.В. Поль, Т.Г. Мельник, Э.И. Иванова, И.Л. Масандулова. - М.; ИХО РАО, 2019. - с.16-25.
2. Добролюбов Н.А. О значении авторитетов в воспитании // Педагогические сочинения. - М., 2009. - с.136-137.
3. Ильин И.А. Собрание сочинений в 10 т.Т. 1 / Сост., вступ. ст. и коммент. Ю.А. Лисицы. -М.,2006. - с.158.
4. Касьянова Е.И. Социально-философские основания толерантности // Автореф. дисс..... доктора философских наук. - Чита, 2014. - 45с.

КРИТЕРИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Курбанова Сабина Акиф кызы
Резюме

В результате исследования установлено, что воспитатели-педагоги экспериментальных групп максимально готовили детей к созданию образа сверстника из другой культуры, основываясь на полученные знания о формировании «другого» образа. Знакомство с обычаями дает возможность лучше понять ценности, национальные черты и особенности поведения других народов. Понятно, что речь идет не только о «готовности» максимально принять «другую» нацию, но и об улучшении отношений сверстниками и представителями других культур.

В результате исследования выяснено, что создание единого образовательного и воспитательного пространства в детских садах является определяющим условием для формирования основ толерантности у детей.

CRITERIA FOR THE EFFECTIVENESS OF THE PEDAGOGICAL SYSTEM FOR FORMING TOLERANCE IN PRESCHOOL CHILDREN

Gurbanova Sabina Akif
Summary

As a result of the study, it was established that the teacher educators of the experimental groups prepared children as much as possible to create an image of a peer from another culture, based on the knowledge gained about the formation of a “different” image. Familiarity with customs makes it possible to better understand the values, national traits and behavioral characteristics of other peoples. It is clear that we are talking not only about the “readiness” to accept the “other” nation as much as possible, but also about improving relations with peers and representatives of other cultures.

As a result of the study, it was established that the creation of a unified educational space in kindergartens is a determining condition for the formation of the foundations of tolerance in children.

Rəyçi: prof. Şahin Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 13 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi

UOT: 37.01.

TƏHSİL VƏ ONUN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

*p.ü.f.d., dosent Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu,
k.t.ü.f.d., dos.v.i.e. Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı
vilayetmemmedov1980@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi araşdırılması yolları, keyfiyyətə təsir göstərən mənfi cəhətlərin aradan qaldırılma metodları müəyyənləşdirilmiş, yeni axtarışlar aparılmış və təhsilin keyfiyyətini yüksəldən müasir fəal-interaktiv təlim üsullarından səmərəli istifadə edilməsi barədə ətraflı məlumatlar verilmişdir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici isə şagirdin təlim nəticələridir. Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir.

Bununla bərabər "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nın (Bakı-2010) və eləcə də "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın (Bakı-2013) qarşıya qoyduğu tələblərə yetərinə əməl etməyə çalışılmışdır.

Acar sözlər: təhsilin keyfiyyət, inovasiya, fəal təlim metodları, pedaqoji proses, təhsil sisteminin inkişafı, təlim və tərbiyyə

Keywords: quality of education, innovation, active learning methods, pedagogical process, development of educational system, training and education

Ключевые слова: качество образования, инновации, активные методы обучения, педагогический процесс, развитие образовательной системы, обучение и воспитание

Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətli olub-olmaması həmişə aktual mövzulardan sayılıb. Çünki həm dövlətin, həm cəmiyyətin, həm də təhsilalanların təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Elə bu səbəbdəndir ki, təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

Şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından, şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Mütəxəssislər isə hesab edirlər ki, təlim nəticələrinin müsbət dinamika inkişafı təhsil sahəsində aparılan islahatlarla birbaşa bağlıdır. Belə ki, bu sahədə hədəflərin düzgün müəyyənləşdirilməsi təhsilalanların keyfiyyətli təhsil alma tələbinin yerinə yetirilməsi üçün vacib şərt sayılır.

Ölkə başçısı tərəfindən bir neçə il bundan öncə keyfiyyət nəticələrinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı təhsil sistemini yaratmaq məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın tətbiqi barədə sərəncam imzalanıb. Sözügedən sənədin məzmununda insan kapitalının inkişafının iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil etməsi qeyd edilib. Belə ki, ölkənin inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir.

Strategiyada təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir və vurğulanır ki, son 30-40 il ərzindəki elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki vərdislərlə

DOI:10.30546/gdu.2023.221-226

zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməkdədir. Kurikulumların məzmunu texnoloji irəliləyişin gətirdiyi yenilikləri nəzərə almaqla daim inkişaf etdirilir ki, bu da müxtəlif təhsil pillələrində spesifik yanaşma tələb edir. Burada ümumi təhsil pilləsində şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşdırılması prioritet olduğu halda, ali təhsildə əmək bazarının cari və gələcək tələbləri əsas götürülür. Ali təhsil kurikulumunun daimi inkişafı əmək bazarı subyektlərinin tələblərinin sistematik öyrənilməsinə vacib edir. Bu proses əmək bazarında iş təklif edən, istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən bütün subyektləri ali təhsil prosesində başlıca maraqlı tərəfə çevirir. Təhsilin keyfiyyət məsələsi bütün dövrlər üçün əsas sayılmışdır. Hər zaman təhsilin keyfiyyəti diqqət mərkəzində olmuşdur. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda Təhsilin keyfiyyət məsələsi haqqında deyilir: “Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi hər bir tarixi mərhələdə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafa bağlı tələblərdən irəli gəlir.

Təhsil olmasa, inkişaf da olmaz. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda (2010) təhsil belə şərh edilir: sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi..” Bütün parametrləri nəzərə alaraq demək olar ki, təhsil tərk etməyin əsas yolu və acarıdır. Dərketmə və anlamağın səviyyəsi o zaman, artır ki, təhsil kəmiyyət və keyfiyyətə yüksək olur. Bu da yüksək keyfiyyətli təhsil nəticəsində həyata keçir. Təhsilin ən ümdə vəzifəsi qarşıya qoyulmuş məqsədi həyata keçirməkdir. Çağdaş pedaqoji ədəbiyyatlarda təhsil dəyət (sərvət), sosial- mədəni fonemen, sistem pedaqoji proses, nəticə və sair kimi qiymətləndirilir[1:2].

Son dövrlərdə təhsilin təşkilinə həm ölkəmizdə, həm də beynəlxalq miqyasda böyük diqqət yetirilir. Elmi-texniki tərəqqi insanların bilik və vərdislərinin daim artırılması tələbini zəruriləşdirmiş, təhsilin əhəmiyyətini daha da aktuallaşdırmışdır

Tədqiqatın material və metodikası.

İş ADPU--nın Ağcabədi filialının pedaqoji fakültəsinin pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası və dil- ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasında yerinə yetirilmiş, elmi-tədqiqat təcrübələrinin materiallarından və ədəbiyyat məlumatlarından istifadə edilmişdir.

XXI əsrdə təhsilimizin qarşısında qoyulan məsələlərdən ən önəmlisi yeni şəxsiyyətlər formalaşdırmağa xidmət etməkdir. Bu da Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən xalqın milli əməllərinə və demokatiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən vətənpərvərlik və azərbaycanlılıq ideyalarına sadıq olan müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bağca yaşından başlayaraq uşaqları formalaşdırıb yuxarı siniflərə ötürmək onlarla təhsilə elmə maraq aşılamaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunması səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır. Təhsil elə qurulmalıdır ki, təhsilə cəlb olunanların şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxarılsın və onların müəyyən cəhdlərinin inkişafı üçün daha önəmli şəxsiyyət yönümlü olması təmin olunmalıdır. “Şəxsiyyət yönümlü təhsil alanın mövcud təcrübəsinə arxalanmaqla onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması və üzə çıxarılması üçün şərait yaradır, tənqidin inkişafına, yaradıcı, fəal, tənqibşükar şəxsiyyətin tənqiddən tapmasına səbəb olur..

Ümumiyyətlə, təhsil haqqında danışarkən onun xarakterik cəhətlərini belə yekunlaşdırmaq olar: təhsil bütün tərəqqinin əsas və bünövrəsidir.

Təhsil strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində və təhsilin keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən səmərəli idarəetmə mühüm rol oynayır. Bu, ilk növbədə, bütün növ təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılmasını, valideyn, şagird, tələbə və təhsil prosesinin digər iştirakçıları geniş cəlb etməklə təhsil ocaqlarının idarə olunmasını, nəticəyönlü menecmentin və digər müasir idarəetmə texnologiyalarının prosesə tətbiqini tələb edir.

Təhsil sahəsinin yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsi, keyfiyyətli kadr potensialının təmin olunması ölkənin inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, ölkəmizdə təhsilin əhatəliliyi və keyfiyyət göstəriciləri istiqamətində müsbət dinamika müşahidə olunur. Mütəmadi olaraq məktəbəqədər təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi mexanizminin hazırlanması və onun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, ümumi təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə müvafiq tədqiqatların aparılması və əldə olunmuş nəticələrin müəyyənləşdirilməsi bu istiqamədə atılan uğurlu addımlardır.

Bununla yanaşı, geniş dünyagörüşə, zəngin elmi biliklərə yiyələnmiş gənc nəslin yetişdirilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması istiqamətində də zəruri işlər görülür, dünyada gedən müsbət tendensiyalar fonunda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi milli təhsil sistemində tətbiq olunur.

Təhsilin idarə olunmasında problemlərə toxunan strategiya başlıca problemlərdən biri kimi, təhsildə tənzimləmə, idarəetmə və nəzarət funksiyalarının dəqiq müəyyən edilməməsini qeyd edib. Belə ki, sənəd təhsil sistemini idarə edən orqanların səlahiyyət-lərinin, funksiyalarının və məsuliyyətinin dəqiq müəyyənləşməsi, idarəetmə prosesində şəffaflığın və maraqlı tərəflərin iştirakının təmin edilməsi zərurətini ortaya qoyub. Qeyd edək ki, təhsil sisteminin başlıca vəzifələrini müəyyənləşdirən strategiyanın əsas məqsəd ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infraquruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır.

İnsanın bu və ya digər tələbatını ödəyən müəyyən faydalılığa malik olan obyektiv hadisəyə dəyər deyilir. Təhsil də bəşəriyyətin əldə etdiyi ən böyük dəyərlərdən biridir. Pedaqoji dəyərlər başqa dəyərlər içərisindən öz xarakterik cəhətlərinə görə seçilir. Onun əsasını tərbiyyə və təhsil fəaliyyətinin spesifikasiyi, onun sosial rolu tənzimləyir. Pedaqoji dəyərlər cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi cəhətləri ilə bağlıdır. Tarixən formalaşır, tələbatla əlaqədar dəyişə bilər. Dəyərlər də zaman-zaman dəyişikliklərə uğurlayır. Təhsilin xeyli funksiyası var. Bu funksiyalar içərisində mədəni-hümanist əsas yerlərdən birini tutur. Fərdin şəxsi inkişafında təhsilin bu funksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsr realist rüs tənqidinin atası sayılan U.Q.Belinski demişdir:

“Təhsilin müxtəlif növləri içərisində ən yüksək nəticəni nənəvi-əxlaqi təhsil tutur.

Tərbiyyə təhsildən üstündür, çünki, insanı tərbiyyə yaradır”. Ədibin dediyi bu müdrik fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini doğruldur. Təhsilin humanist məqsəd daşmasında onun komponentlərinin rolu böyükdür[3:4].

Təhsilin sosial-mədəni fonemen olması insanın elm və mədəniyyət aləminə inteqra-siya etməsinə şərait yaradır. İnsan mədəni sərvətləri mənimsəməklə hər vaxt dəyişkən həyata uyğunlaşır və bununla bərabər fəal fəaliyyətə daxil olur. Təhsil vasitəsi ilə insanlar dünyanın elm və mədəniyyət xəzinəsi ilə tanış olur və ondan bəhrələnilir. Təhsil özlüyündə bir sistem şəbəkəsidir.

Bu dövlət təhsil standartları, təhsilin idarəsinə orqanlarının cəmi kimi özünü göstərir. Bunun idarə edilməsini isə Elm və Təhsil Nazirliyi “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun” nun qarşaya qoydurduğu tələblər əsasında icra edir. Dövlət orqanları təhsil sistemini idarə edilməsi üçün aşağıdakı işləri görür:

- ✓ Proqram və standartlar işləyib hazırlayır;
- ✓ İdarə və müəllimləri attestasiya edir;
- ✓ Təhsil infraqurukturlarının formalaşdırır;
- ✓ Təhsil otaqları şəbəkələrinin inkişafını proqnozlaşdırır;
- ✓ Təhsil sistemində ölkənin bircə və maliyyə sahəsinin qanunlarının təhsil sistemində icrasına nəzarət edir və s.

Bu icra mexanizmləri vaxtaşırı dövrün tələbinə uyğun tənzimlənir. Belə icra yolu təhsil sistemini mükəmməl işləməsinə şərait yaradır.

Nəhayət, son olaraq Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası "təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruriliyini" önə çəkdi. Bu məqsədlə təhsil müəssisələrində nəticə-yönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəflər əhatə edilib.

Ümumiyyətlə, keyfiyyətli təhsil dedikdə təhsil standartlarına uyğun əldə olunan nəticələr başa düşülür. Yəni, qüvvədə olan təhsil qanunvericiliyinə əsasən təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə uyğun olaraq müəyyən edilir. Qanunda qeyd edilən müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə isə nə az, nə çox-təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s. daxildir. Razılaşaq ki, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Təhsil-sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi dəyərləndirildiyindən deməli, keyfiyyətin də məhz nəticələr əsasında qiymətləndirilməsi birmənalıdır. Ona görə də qiymətləndirmənin düzgün aparılması vacibdir. Əks halda təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı obyektiv mülahizə yürütmək çətin məsələyə çevrilir”.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşması pedaqoji prosesdən kənarda yerinə yetirilə bilməz. Bunların hamısı pedaqoji proses fonunda həyata vəziqə ala bilər. Pedaqoji prosesi şərh edərkən professor N.N.Kazımov deyir: “ Sistemləşdirilmiş biliklərin , bacarıq və vərdislərin , habelə mənəvi keyfiyyətlərin adamlar tərəfindən nəqsədyönlü”, planlı və mütəşəkkil mənimsənilməsi pedaqoji prosesidir. Gənc nəsəlin hazırlanmasında pedaqoji proses məqsədyönlü fəaliyyət sistemidir[5:6]. Onun məqsədi böyüyən nəslin gələcəkdə üzərinə düşən vəzifəni yetərincə yerinə yetirməyə xidmət etməkdir. Mahiyyət etibarı ilə pedaqoji məsələlər sosial prosesdir. Təlim və tərbiyyə pedaqoji prosesin komponentləridir. Onlar öz növbəsində bit-biri ilə əlaqədar üç prosesi birləşdirir:

1. Təlim-dərs və tədris:

2. Tərbiyə-tərbiyələndirir:

3. Tərbiyə olunan.Pedaqoki proses xeyli funksiyanı icra edir: İnformasiya: tərbiyəedici: inkişafedici: dəyər: sosial adaptasiya və s.

Ortaya çıxan məsələlərdən biri də pedaqoji prosesin nəticəyönlü olmasıdır. Təlimin nəticəyönlü olması alınan biliklərin səmərəli olmasının göstəricisidir.

Təhsilin inkişafına nail olunarsa, onun keyfiyyətinin də yüksəlməsi ön plana çıxır.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir çox amillərlə səciyyələnən proses, kompleks tədbirlərlə əhatə olunan, intensiv inovasiyaların tətbiqi ilə bilavasitə əlaqələnən mürəkkəb əməliyyatlar sistemindən ibarətdir. Təhsillə əlaqədar görülməyən bütün inovasiyalar, fəal interaktiv təlimin müxtəlif üsullarından yeni təhsil texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilənlərin də xeyli stimullarının, motivlərinin və tələblərinin formalaşmasına təsir göstərməli və nəticədə keyfiyyətin yüksəlməsinə gətirib çıxartma-lıdır. Mürəkkəb struktura malik olan pedaqoji prosesin sisteminin əməliyyatı çətin icra olunandır. Bunu icra etmək üçün müəllimlərlə şagirdlərin arasında qarışıqlı əlaqə yaranır. Ümumiyyətlə yeni təlim texnologiyaları aşağıdakı prinsiplərə əsaslandığında iştirakçıların yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə imkan verir:

✓ bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əldə edilməsinə;

DOI:10.30546/gdu.2023.221-226

- ✓ iştirakçıların sosial inkişafına səbəb olacaq kooperativ təlimə;
- ✓ təfəkkürün inkişafına səbəb olacaq konstruktivizmə;
- ✓ biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılmasına;.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər yeni təlim texnologiyalarının tətbiq edildiyi dərslərdə qrup forması üstünlük təşkil edir[7]. Burada mahiyyət də dəyişir, qrupu təşkil edən iştirakçılar qarşılıqlı ünsiyyət, mülahizə zəminində verilmiş tapşırığı ic

- ✓ təfəkkürün stimullaşdırılması,
- ✓ aparıcı və iştirakçı birgə əməkdaşlığı,
- ✓ iştirakçının qəbiliyyətlərinə inam,
- ✓ onların qarşılıqlı hörmət və etibar,

Müasir təlim onilliklər ərzində yaranan və özünün müsbət tərəfləri ilə bu gündən müraciət edilən ənənəviliyi inkar etmir. Ancaq köhnəlmiş və bu günün tələbləri ilə həmahəng olmayan metodlardan uzaqlaşmaq tələbi ortaya çıxır. Pedaqoji prosesdə innovasiya bu prosesin müxtəlif şərtlərində yekliliyin yaranmasına xidmət etməsidir.

Şəffaf, demokratik və keyfiyyətli idarəetmə sistemi ilə vəhdətdə daha yüksək nəticələr əldə olunmasına şərait yaradılır. Bütün bu tədbirlərin ardıcıl və sistemli şəkildə təşkil olunub həyata keçirilməsi, həmçinin nəticələrin müzakirə olunub ümumiləşdirilməsi, mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü işlərin görülməsi keyfiyyətin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verir. Məktəb rəhbərliyi bu məsələdə obyektiv, ardıcıl, sistemli və inkişafyönlü tədbirlər həyata keçirilməsinə rəhbərlik edir və həm təhsilalanlar, həm təhsilverənlər, həm də valideynlərin bu prosesdə iştirakına şərait yaradılır.

Təhsildə keyfiyyətə təsir edən və onu yüksəltməyə yönələn bütün müsbət cəhətlər nəzərə alınması hər zaman məqsədəuyğun hesab edilmişdir[6:7].

Təhsildə yeniləşmə prosesi elmi əsaslarla bağlıdır. Bu zaman təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi elmi nəticələrə söykənir və təsdiqini təcrübədə tapır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin gələcəyə hesablanmış məqsədyönlü siyasəti xalqımızın, dövlətimizin milli maraqlarına xidmət edir. Milli təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və müasir dünya standartları səviyyəsinə yüksəldilməsi isə bu maraqların

təmin olunmasında əsaslı rol oynayır.

Məqalədə nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müasir dövrün qarşıya qoyduğu bütün problemlər nəzərə alınmalı və onun aradan qaldırılması yolları elmi-praktik dəlillərlə əsaslı şəkildə həll edilməlidir. Bununla bərabər müasir təlimin qarşıya qoyduğu fəal interaktiv təlim üsulları, inkişafetdirici və nəticəyönlü yollar, yeni təlim texnologiyalarından istifadə, yaradıcı mühitin təmin edilməsi, müəllimlərin fasilətiyə bacarıqlarının gücləndirilməsi və sairə məsələlərə inkişaf etdirilməlidir. Belə olan halda təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməyə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
2. Ağayev Ə., Talıbov Y., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika. Bakı, 2006.
3. Ağayev Ş. və b. İbtidai siniflərdə fəal təlimin nəzəri və praktik məsələləri. Bakı, 2007.
4. Nəzərov A., Məmmədov R. Pedaqoji ustalıq. Bakı, 2008
5. İyasov M.İ. (2018). Pedaqoji peşəkarlıq və müəllim səriştəliliyinin müasir problemləri. Bakı, Elm və təhsil.
6. Kazımov N. (2006). Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu.
7. Şirinova Y., Məmmədova V. Müəllimlik peşəsi və pedaqoji məharət //Bakı, -2018. 216 s.

ОБРАЗОВАНИЕ И ПОВЫШЕНИЕ ЕГО КАЧЕСТВА

Мамедов Сабир Рустам оглу, Джафаров Фазил Татархан оглы
Резюме

В статье определены пути исследования повышения качества образования, методы устранения негативных моментов, влияющих на качество, проведены новые поиски и дана подробная информация об эффективном использовании современных активно-интерактивных методов обучения, которые улучшают качество образования. Качество образования определяется соотношением полученных результатов заранее заданным критериям. Основным показателем в определении качества образования являются результаты обучения студента. Определение качества образования обусловлено объективной оценкой достижений учащихся. В то же время были предприняты усилия по адекватному соблюдению требований «Закона Азербайджанской Республики об образовании» (Баку-2010) и «Государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике» (Баку- 2013).

EDUCATION AND IMPROVING ITS QUALITY

Mammadov Sabir Rustam, Jafarov Fazil Tatarkhan
Summary

In the article, the ways of improving and researching the quality of education, methods of eliminating the negative aspects affecting the quality are defined, new searches were conducted and detailed information was provided on the effective use of modern interactive training methods that improve the quality of education. The quality of education is determined by the ratio of the obtained results to the predetermined criteria. Determining the quality in education is conditioned by objective assessment of student achievements. At the same time, efforts were made to adequately comply with the requirements of the "Law of the Republic of Azerbaijan on Education" (Baku 2010) and the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" (Baku 2013).

Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. Vaqif Saleh oğlu Allahverdiyev
ADPU-nun Ağcabədi filialının “Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrasının 11 sentyabr 2023-cü il tarixli iclası.
Daxil olduğu tarix 11 sentyabr

XALQ NAĞILLARININ FRAZEOLÖGİYA “YARATMA” POTENSİALI
HAQQINDA (MÜQAYİSƏLİ KONTEKSTDƏ)Mirzəyeva Sevinc Mustafa Kamal qızı
Bakı Slayyan Universiteti

Xülasə: Məqalədə xalq nağıllarının süjet və obrazlarına istinadən yaranan bəzi frazeoloji vahidlər təhlil edilir. Məlum olur ki, xalq nağıla mətnlərinə istinadən yaranan frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətli bir qismi epitet, səciyyələndirmə xarakterli frazeoloji vahidləri əhatə edir: aya deyir, sən çıxma, mən çıxım; div yuxusu. Eləcə də müqayisəli zəmində aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, bəzi frazeoloji vahidlər arxetip obraz səciyyələndirməsinə istinad edirlər. Məsələn: ağ atlı oğlan. Müqayisəli araşdırmalar onu da təsbit etməyə imkan vermişdir ki, həmin ifadə ingilis və rus dillərində yer alan analoqlarından fərqli olaraq, sadəcə olaraq, romantik planlı anlam kəsb etməyərək, eləcə də sosial ədalətsizliklə mübarizə rəmzi kimi istifadə olunan frazeoloji vahid statusu qazanmışdır. Bu isə ilk növbədə müvafiq nağıl süjetində “Ədalət” konsepsiyasının dolğun ifadə tapması və həmin kontekstdə formalaşmış məna yükünün də “Ədalət” konsepti ilə əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır.

Açar sözlər: xalq nağıllarının dili, ingilis dili, Azərbaycan dili, frazeologiya, metafora.

Ключевые слова: язык народных сказок, английский язык, азербайджанский язык, фразеология, метафора.

Key words: language of folk tales, English language, Azerbaijani language, phraseology, metaphor.

İstər Azərbaycan, istər ingilis dillərindəki xalq nağıl mətnləri bu dillərin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynamışlar. Onlardan bir qismi xalq nağılları mətninə allyuziya (“eyham”) və reminisensiya əsaslı intertekstuallıq əlaqələrindən törədikləri halda, digər qisim frazeoloji vahidlər bir bilavasitə həmin mətnlərdən sitat, kvazisitə xarakterli “mənimləmələri” əhatə edir. Nümunələr əsasında onların bəzilərinin dəyərləndirməsini aparaq: **Johnny on the spot** “cəld, dada yetişən işgüzar, köməkçi” frazeoloji vahidi, heç şübhəsiz ki, ingilis folklorunun ən parlaq nümunələrindən olan və digər qohum və qeyri-qohum dillərdəki folklor nümunələri ilə analoqlara malik olan ifadələrindəndir. Məhz, bu faktdan və eləcə də irəlidə təqdim olunan faktlardan çıxış edərək əminliklə söyləmək olar ki, sözügedən frazeologizm öz yaranması, məhz, ingilis dilinin amerikan variantına borcludur. Belə ki, **Johnny on the spot** frazeoloji vahidinin məna yükü “Johnny-cake” nağılının süjet xətti və əsas personajının təbiətinə “istinad edir”, hansı ki, həmin nağılın baş qəhrəmanı olan **Johnny-cake** obrazının adı da elə məhz, amerikan variantında formalaşmışdır. Belə ki, etimoloji araşdırmalar nağıl qəhrəmanının adı kimi təsbit edilən bu ifadənin məhz, folklor mətnlərindəki ilk istifadə faktlarının 1775-ci ilə istinad etdiyini və anqlo-saks mədəniyyəti ilə bağlı olmadığını vurğulayırlar [2; 2]. Eynilə **Johnny-cake** ifadəsi kimi, **Johnny on the spot** frazeologizmi də amerikan linqvokulturoloji mühitində formalaşmışdır. Belə ki, etimoloji araşdırmaları bu frazeoloji vahidin ilk dəfə 1896-cı ildə “New York Sun” qəzetində məhz, bu ifadənin fenomenal məşhurluğu ilə bağlı “JOHNNY ON THE SPOT A New Phrase Which Has Become Popular in New York” başlıqlı məqalədə təsadüf edildiyini vurğulayırlar. [3]. Xatırladaq ki, **Johnny on the spot** frazeoloji vahidinin allyuziv fonu kimi çıxış edən **Johnny-Cake** nağılında bir qarı, qoca və oğlandan ibarətdə ailədə bişirilən kökənin “canlanaraq” maraqlı və ibrətamiz sərgüzəştlər yaşamasından bəhs edir. *Once upon a time there was an old man, and an old woman, and a little boy. One morning the old woman made a Johnny-cake, and put it in the oven to bake* [4]. Qocanın, qarının, balaca oğlanın,

DOI:10.30546/gdu.2023.227-233

eləcə də ayının, qurdun əlindən “sıyrılıb” qaça bilən **Johnny-cake** hiyləgər tülkünün fəndgirliyinin, özünün ifrat özgüvəni və sadələhvlüyünün qurbanı olur. “*You can, can you?*” *yelped the fox, and he snapped up the Johnny-cake in his sharp teeth in the twinkling of an eye.* [4]. Məhz, Johnny-cake obrazının tülküknün qurbanı olanandək nümyiş etdirdiyi fərasətliliyi, cəldliliyi, eləcə də bir məntəqədən digərinə, bir obyektədən digərinə çevik və asanlıqla keçidi ilə bağlı freym-ssenari **Johnny on the spot** frazeologizminin yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, mətn permutasiyası sayəsində “kömbə Con” cəld, tələskən, optimist obrazın növbəti mərhələdəki inkişafı kimi, “cəld, dada yetişən işgüzar, köməkçi” anlamını əks etdirməyə başlamışdır. Müqayisə üçün deyək ki, elə həmin freym-ssenari ilə bağlılıq, həmin assosiativ obraz əlaqələndirməsi ABŞ linqvokulturologiyasını əks etdirən “**Johnny cake**” // “**johnnycake**” kulnariya terminin **journey cake** “*səyahət edən kökə*” analoqunun da formalaşmasını mümkün etmişdir. Məsələn: *They were also called journey cakes because they could be carried on long trips in saddlebags and baked along the way.* [5]. *This traditional food used to be called a "Journey Cake", because the settlers took them on their journeys.* [6]. Nağılın bu assosiativdən törədiyini və ya bu terminin həmin nağıldakı freym-ssenariyə əsaslandığını dəqiq və birmənalı şəkildə demək çətindir (bunun üçün XVIII əsr və daha öncəki dövrə aid yetərli saydan məlumat və mənbələr mövcud deyil). Lakin bununla belə, bu semantik korrelyasiya eyni semantik nüvənin fərqli aspektli şəxələnmələrin mövcudluğunu və fərqli fonetik cildlərdə təzahür tapdığını (**johnnycake/Johnny cake ~ journey cake**) söyləməyə əsas verir.

Müasir ingilis dilində **Johnny on the Spot** frazeologizmi həm birbaşa frazeoloji semantikasının ifadə edən mövqələrdə, həm də erqonim mövqeyində işləklik nümayiş etdirir. Məsələn, frazeologizm mövqeyində: “*The reason we get so much work is because I’m ‘Johnny on the spot,’*” *said Scott Koeppen, owner, Precision Drywall Inc., Huntley, Ill. “I’m on the job daily, dealing with builders and homeowners directly.* [12]. Praqmatonim-frazeologizm kimi: **Johnny on the spot** animasyon kompyuter oyununun adıdır. *I’m Johnny on the spot i’ll hook you up.* [13]. Erqonim-frazeologizm olaraq: *In 2007 Johnny on the Spot expanded their services by adding Roll Off Container services to the Okaloosa County market.* [14]. Təsədüfi deyil ki, bu erqonimlə adlanan təşkilatın devizi də məhz, “Johnny cake” nağılının baş qəhrəmanının çevikliyi ilə korrelyasiya təşkil edən davranış biçimini təşkilatın əsas fəaliyyət oriyentiri kimi bəyan edir: *Whatever your jobsite or special event needs are, Johnny on the Spot is here to help! Remember, On Site, On Time, Every Time is our motto!* [14].

Analoji hallar Azərbaycan xalq nağıllarının obraz, süjet, qəlibləşmiş ifadələri və s. mətn materialları ilə də baş vermişdir. Məsələn, müasir dilimizdəki **cırtdan** (məs.: **cırtdan ölkələr**), **Ağ atlı oğlan**; **Piri babanın nağılları**; **Piri babanın nağıllarını danışmaq**, **div yuxusu**, **div yuxusuna getmək**; **aya deyir: sən çıxma, mən çıxım**; və s. bu kimi metaforikləşmə və frazeologizmlər məhz, nağılların allyuzial fonunun “şaqlı kontekst” kimi çıxış etməsi səbəbiylə meydana gəlmişdir.

Konkret olaraq, **div yuxusu**, **div yuxusuna getmək** kimi ismi və feli birləşmə formatlı frazeologizmlərə nəzər salaq. Belə ki, div mifonimi ilə bağlı yaranmış və günümüzədək işləkliyini sürdürən bir çox digər frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, burada divin gücü, vahiməsi, heybətli xarici görünüşü ön plana alınmır. Müqayisə: **divə oxşamaq** “*eybəcər olmaq, kor-kobud olmaq*”, “*yöndəmsiz, iri həcmli bədən quruluşuna malik olmaq*”, “*böyük və qorxulu / qorxunc olmaq*”; **div boyda olmaq** “*çox kökəlmək*” kimi metaforik ifadələri yada salmaq kifayətdir.

Ağ paltarlı böyük divə oxşayır əmim oğlu, Hərəkətləri ağır, üzü günəşdən yanıb, susqun div. [15]; *Cəmiyyət insanları daşa, ağaca döndərən, tilsimə salan Divə oxşayır – nağıllar əslinə cəmiyyəti ifadə eləyirlər.* [16]. Təqdim olunan nümunələr Azərbaycan dilində “Div” konseptinin əsasən neqativ anlamda qavranıldığını və bura daxil olan frazeologizmlərin, metofoforaların əksər hallarda bilavasitə peyorativliyin ifadəsi üçün istifadə edildiyini deməyə əsas verir. Daha neytrala

DOI:10.30546/gdu.2023.227-233

yaxın olan semantik çalarlıqlar “div” mofoniminin həcm ölçüsündə meyar, ölçü vahidi kimi nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır ki, burada da neqativ konnotasiya sezilməkdədir. *Əmim oğlu qayıdıb gəldi, liliputlar ölkəsinə div kimi*. [15]. Təqdim edilən nümunədə div və liliput nisbi antonimik korrelyasiyası yarandığı halda, növbəti nümunədə bilavasitə “Cırdanın nağılı”nın baş qəhrəmanlarının həcm baxımından oppozitivliyi müəllif fabulasının nəzm formatında rallaşdırılmasına kömək etmişdi.

ilk və axır cümlələrini belə bətnində boğdum

div boyda bir nəhəngi

cırdan yaxşıdı, qarışqa elədim [17].

Bunlardan fərqli olaraq, “**div yuxusuna getmək**” frazeologizminin qabarıq ifadə tapmış mənfi konnotasiyası mövcud deyil. Yəni, bu ifadə neytral kontesktə “**dərin yuxuya dalmaq, mışıl-mışıl yatmaq**” [18]; “*dərin yuxuya getmək*”, “*ətraf aləmlə rəbitəsi kəsilmiş şəkildə, ətrfadakı gedişata reaksiya verməyəcək səviyyədə dərin yuxuya dalmaq*”, neqativ kontekstə isə “baş verən neqativ prosesləri görməzlikdən gəlmək” anlamını ifadə edə bilər. Həç bir halda bu frazeologizm həmin ifadədə yer alan mifonimin mənfi gücü, qüvvəsi, heybətini əks etdirəcək mənə çalarlığını əks etdirmir. Bu isə bilavasitə “Çil madyan” nağılının və bir çox oxşar fabulalı nağıllarımızın süjet xətti ilə bağlı yaranmış freym-ssenari korrelyasiyasından qaynaqlanır.

Beşinci günü bağda divə yetişdi, gözlədi div yuxuya getdi, tez atdan düşüb içəri girdi, yuxarıdan asılmış dəfi götürüb çil madyana mindi. Div yuxudan oyanıb İlyasın dalınca düşdü. Ancaq nə qədər qaçdısa, İlyasa yetişə bilmədi. [19].

Göründüyü kimi, burada məhz, “div yuxusuna getmək” ifadəsinin freym-ssenarisi açıqlanır. Müasir Azərbaycan dilində bu ifadə məhz, analoji semantik mövqelərdə işlənilməkdədir: *Bağlı qapılar arxasında “div yuxusu”na gedənlər və “ölü” kimi yatanlar...* [20]. Bu kontekstə “div yuxusu” və “ölü yuxusu” anlayışlarının sinonimik mahiyyətdə təqdim edilməsi təsəffü deyil. Belə ki, Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğətdə bildirildiyi kimi, dilimizdə “ölü yuxusu” frazeologizmi də işləkdir: “ölü yuxusu = deathly sleep / Cf. to sleep like the dead = мёртвый сон / могильный сон; ölü yuxusuna düşmək – to be fast asleep – * крепко спать (в данный момент); ölü yuxusuna getmək – to sleep like the dead – спать мёртвым сном” [21; 633]. Elə həmin lüğətdə “div yuxusuna getmək” frazeologizmi analoji mənə yükündə təqdim olunmuşdur: “to sleep like a log – спать сном праведника / спать как убитый” [21; 297].

Onu da qeyd edək ki, eyni freym-ssenari digər nağıllarımızda da izlənilir: *Təpəgöz qoyunları bir dağın ətəyində göy otlığa yaydı, özü başını bir daşın üstünə qoyub yuxuya getdi. İsgəndər bunu görən kimi dərinə başından çıxarıb kənara tulladı*. [22]. Burada Azərbaycan folklorunun ən məşhur mifoniminin – ən məşhur div olan Təpəgözün başına gələn bənzər durumla qarşılaşırıq. Xatırladaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında bildirildiyi kimi, Təpəgöz – “Basat Dəpəgözi öldürdüğü boy”da (VIII) əsas surətlərdən biri. Orta Asiya rəvayətlərində onun adı “bir gözlü div” və ya “yalnız gözlü div”dir.” (kursiv bizimdir. – S.M.) [23].

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bilavasitə xalq nağıllarının allyuziv fonu əsasında formalaşmış termin-neologizmlər sırasında **Təpəgöz sindromu** // **Təpəgözlük sindromu** eponim-termini də mövcuddur. “Siklopiya və ya **təpəgözlük sindromu** uşaq hələ ana bətnində olanda yaranır. [24]; “**Təpəgözlük sindromundan** əziyyət çəkdiyi üçün dünyasını dəyişən uşaq və siyam əkizi olan bacılar ən diqqət çəkən eksponatlardandır. [25].

Maraqlıdır ki, nağıl obrazı müasir Azərbaycan dilinin tibbi terminologiya sisteminə müdaxilə etməyə müfəvvəq olaraq, “siklopiya” istilahının (latın dilində: Cyclopia) “milli alternativ” kimi (**təpəgözlük sindromu**) təsbitini tapmışdır. Yəni, biz burada uğurlu terminoloji paralellik situasiyasını izləmiş oluruq.

Bilavasitə Azərbaycan nağıllarına istinadən yaranmış frazeoloji vahidlər sırasında 1) **Piri babanın nağılları**; 2) **Piri babanın nağıllarını danışmaq** ifadələrini də qeyd etmək olar. Frazeoloji lüğətlərdə qeyd edilən bu ifadələr (***Piri babanın nağılları** – an old wives’ tales / old wives’ fables / a cock-and-bull story / a mare’s nest – бабушкины сказки (небылицы); **Piri babanın nağıllarını danışmaq** – to tell stories / make it up / to tell fibs / to tell fish tales / to tell piper’s tales / to tell traveller’s tales / to tell tales of the long bow – рассказывать охотничьи басни / рассказывать сказки / рассказывать небылицы (сочинять, выдумывать, соврать)* [21; 665]) müvafiq olaraq, metaforik anlamda: 1) “uydurma rəvayət”, “yalan nəqli”, və eləcə də 2) “nağıl, inandırıcı olmayan hadisəni nəql etmək; nağıl-yalan, uydurma danışmaq” anlamını ifadə edir. Məsələn: *Elşadın yaydığı videoların əksəriyyətində Mahiri azadlığa çıxaracaqlarına söz verənlərin simalarındakı hər nöqtə onların **Piri babanın nağılını danışdığını** aydın göstərir.* [26].

Müasir Azərbaycan dilində işləkliyi qoruyub saxlayan və bilavasitə xalq nağıllarının süjet xəttinə allyuziya əsasında formalaşan digər ifadə *“dara düşmüş, imdad diləyən adamların harayına yetən, insanları fəlakətdən, çətinlik və sıxıntıdan qurtarıb xoşbəxt edən xəyali xilaskar qəhrəman”* anlamını verən [27]; eləcə də romantik məna çalarının əlavə edilməsi ilə *“ideal gənc obrazı”* anlamını da ifadə edən “ağ atlı oğlan” frazeoloji vahididir.

Həmin ifadənin müasir dilimizdəki işlənmə mövqelərinə diqqət edək: *Onlar nikah yaşına çatandan sonra uzun illər elçinin, bir gün qapını döyəcək “ağ atlı oğlan”ın yolunu gözləyirlər.* [28]; *Elman Rüstəmov iki obyektini qoruya bilmədi, xalq “ağ atlı oğlan” gözləyir...* [29]. Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində hər iki məna yükü öz işləkliyi qoruyub saxlamaqdadır.

Xatırladaq ki, Azərbaycan folklorunda eyniadlı nağıl mövcuddur ki, sözügedən frazeoloji vahidin məna yükü həmin nağılın süjet xəttinə əsasən formalaşmışdır.

... Padşah elə atına minmək istəyirdi ki, ağ atlı oğlan yenə də göründü. ...Hər iki tərəfin adamları meydana toplaşdılar, ağ atlı igidi gözləməyə başladılar. [30].

“**Ağ atlı oğlan**” nağılında baş qəhrəman Nərbala xalqın zülkarlarına qarşı mübarizə aparır və bunun üçün “maskarad” üsulundan yararlanaraq (bu üsul Azərbaycan nağılları üçün kifayət qədər xarakterikdir) “ağ atlı, ağ çuxalı, ağ papaqlı” qəhrəman obrazında sadəcə xalq nümayəndələrinin imdadına yetişir.

Nağıl finalında “sirri” açılan, kimliyi bəlli olan Nərbalanın xalqa müraciəti (*– Camaat, mən, bax, o iki dağın arasındakı qalaçada yaşayacağam, kim sizə zülm eləsə, mənə deyərsiz.* [30], bir növ, “ağ atlı oğlan” frazeologizminin sosial yönümlü mənasının əsasını təşkil edir. Belə ki, nağıl finalında deyildiyi kimi, *“... nə qədər ki Nərbala sağ idi, qorxudan heç kim yoxsullara zülm eləyə bilmirdi.”* [30]. Belə bir obrazın xalqın demək olar ki, bütün təbəqələrinin rəğbətini qazanması onu qadınların gözündə ideallaşdırmaya bilməzdi. Məhz, məna şaxələnməsi sayəsində “**ağ atlı oğlan**” frazeologizminin romantik səpkili məna yükü də formalaşmışdır. Zənnimizcə, bu məna yükünün, yəni “ədalət uğrunda mübariz” və “ideal gənc oğlan obrazı” kimi yetərinəcə fərqli iki istiqamətdə şaxələnməsində superstat səciyyəli təsirlər mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinə superstrat səciyyəli ciddi təsir imkanlarına malik olan rus dilində “ağ atlı oğlan” frazeologizminin qarşılığı məhz, romantik aspektdə işləklik nümayiş etdirir. Hərfi tərcüməsi “*ağ atlı şahzadə*” olan **принц на белом коне** frazeologizmi rus folklorunda və rus dilinin frazeoloji sistemində sırf “Sevgi” konseptinə bağlı olan anlam ifadə edir və Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində bu frazeoloji vahidin “Ədalət” konsepti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tədqiqatçılar “**принц на белом коне**” və “**Prince Charming**” frazeologizmlərinin arxetip obraza istinad etdiyini və bu səbəbdən də fərqli dünya xalqlarının folklorunda təkrarlandığını qeyd edir. Yəni, dilçilər eyni və ya oxşar anlamlı ifadələrin bir çox dünya

DOI:10.30546/gdu.2023.227-233

dillərində, o cümlədən qohum olmayan dillərdə təsadüf edilməsinin səbəbinin də məhz, arxetip ortaqlığından qaynaqlandığını bildirirlər.

Növbəti frazeoloji vahid isə Azərbaycan xalq nağıllarında tez-tez təkrarlanan formulun sitatı və ya kvazisitativində (təhrif olunmuş iqtibasından) başqa bir şey deyil.

Bir qızdı, günə deyir sən çıxma, mən çıxım, aya deyir sən çıxma, mən çıxım. [32] ; *Gəldi bunun bir qızı oldu ki, aya deyir çıxma mən çıxım, günə deyir, çıxma mən çıxım.* [33] ; *Kəniz başını qaldırdı çinarın başında bir qız gördü, nə qız, aya deyir, sən çıxma, mən çıxım, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım..* [34]. Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, Azərbaycan xalq nağıllarında qadın qəhrəmanlarının qənirsiz gözəlliyinin hiperbolik səciyyəli təsviri üçün bu qəlibləşmiş ifadədən tez-tez istifadə edilir. “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə **aya deyir, sən çıxma, mən çıxım** frazeoloji vahidinin “*çox cazibədar, misilsiz gözəlliyi olan qız haqqında işlədilən ifadə*” olduğu qeyd edilir [35].

Onu da qeyd edək ki, bu ifadə nağıllarımızda fərqli variantlarda təzahür tapır: Morfoloji variantlılıq: *Ona baxan deyirdi, bir də baxım. Aya deyirdi, sən çıxma, mən çıxacağam, günə deyirdi, sən çıxma, mən çıxacağam.* [36]; leksik tərkibin fərqliliyindən qaynaqlanan variantlılıq: *Odunçu arvadınan barabar sandığın ağzını açdı, gördülər bir qız; günə deyir sən çıxma mən çıxacağam, aya deyir doğma mən doğacağam.* [37]; *Baxdı ki, küləfərəngidə bir qız oturub, bir qız oturub ki, suya deyir axma, aya deyir baxma.* [38].

Göründüyü kimi, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan xalq nağılları onların yaratmış xalqın dilində müəyyən konseptlərin formalaşmasına təkan verməklə bərabər, müvafiq istiqamətli metaforikləşmələrin, frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsinə də təkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Стекольников Н. В. «Колобок», «Теремок» и другие. Кумулятивные сказки в их вариантах / Подготовка текстов, составление, вступительная статья и примечания Н. В. Стекольниковой.-Воронеж: Научная книга, 2008.-400 с. <http://folk.phil.vsu.ru/publ/sborniki/tales.pdf>
2. Cofield R. How the Hoe Cake Got Its Name Rod Cofield // Historic London Town and Gardens, May 2008, 6 pp. <https://web.archive.org/web/20120905183850/http://www.historiclondontown.org/files/Hoe-Cake-Etymology-web.pdf>
3. What's the origin of the phrase 'Johnny on the spot'? <https://www.phrases.org.uk/meanings/johnny-on-the-spot.html>
4. Johnny-cake <http://www.gutenberg.org/files/7439/7439-h/7439-h.htm>
5. Johnnycake History and Recipe <https://whatscookingamerica.net/History/Johnnycakes.htm>
6. Johnnycake <https://www.dictionary.com/browse/johnny--cake>
7. What is a Johnny Cake? https://www.kenyonsgristmill.com/johnny_cakes.html#:~:text=Johnny%20Cakes%20are%20made%20from,took%20them%20on%20their%20journeys
8. Try your barbecue on a Johnny Cake https://www.newsandtribune.com/news/try-your-barbecue-on-a-johnny-cake/article_5c040dfc-5e50-11e5-8821-8305347152ed.html
9. Harper, Douglas. Johnny-cake (n.). Online Etymology Dictionary. Retrieved 31 May 2012. <https://www.etymonline.com/word/johnny-cake>
10. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı- “Nurlan”-2003.
11. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu, Bakı,, 2013, 216 səh.
12. Achieving the Perfect Finish <https://www.awci.org/media-archives/construction-dimensions/499-achieving-the-perfect-finish>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=w3-7CH4pa8U>
14. On site, on time, every time. <https://jotsfl.com/>
15. <http://yarpaq.az/az/ezare-paveze-cenub-denizleri-seir/test>

DOI:10.30546/gdu.2023.227-233

16. <http://www.asifataocagi.com/asif-ata-h%C9%99qiq%C9%99tl%C9%99r-iii-yan-bitiq-davami-2/>
17. Şənlün Ş. ...bu, nə əvvəl, bu, nə son // 525-ci qəzet.- 2013.- 12 yanvar.- S.30. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2013/yanvar/288541.htm>
18. Div yuxusuna getmək//Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti <https://obastan.com/div%20yuxusuna%20getm%C9%99k/912189/>
19. “Çil madyan” <http://www.nagillar.az/article/a-224.html>
20. <https://azim.az/gundem/3847-bagli-qapilar-arxasinda-div-yuxusuna-gednir-v-olu-kimi-yatanlar.html>
21. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycan-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət, Bakı: 2006, 863 s.
22. Təpəgöz <http://www.nagillar.az/article/a-247.html>
23. Təpəgöz // “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası <http://dede.musigi-dunya.az/t/tepegoz.html>
24. “Milliyyət” qəzeti, 7.10.2015, <http://milliyet.az/6117-tepegoz-ushaq-dunyaya-geldi.html>
25. <https://news.milli.az/society/616971.html>
26. https://vaxt.az/?name=xeber&xeber_id=643
27. Ağ atlı oğlan // Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məsəllər, deyimlər. Etimoloji lüğət, <https://www.azleks.az/online-dictionary/a%C4%9F+atl%C4%B1+o%C4%9Flan/?s=22>
28. <https://modern.az/az/news/142065>
29. <https://qaynarxett.az/index.php?newsid=9589>
30. “Ağ atlı oğlan” nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-230.html>
31. Ларина М.Б., Козлова М. В. Лексическая сочетаемость как средство экспликации содержания концепта (на примере концептов PRINCE и PRINCESS) // Вестник КузГПА. Новокузнецк: КузГПА, 2013. № 2(27) Проблемы и перспективы языкового образования в XXI веке. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=20363462>
32. İtkin qız <http://www.nagillar.az/article/a-95.html>
33. Xoşqədəm <http://www.nagillar.az/article/a-58.html>
34. Bacı-qardaş ilə div <http://www.nagillar.az/article/a-235.html>
35. Aya deyir, sən çıxma, mən çıxım // Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti <https://www.azleks.az/online-dictionary/aya+deyir%2C+s%C9%99n+%C3%A7%C4%B1xma%2C+m%C9%99n+%C3%A7%C4%B1x%C4%B1m/?s=3>
36. Reyhanın nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-205.html>
37. Lala və Nərgiz <http://www.nagillar.az/article/a-23.html>
38. Ağ quş <http://www.nagillar.az/article/a-66.html>
39. Baxşıyeva T. Mifonimlər <https://azkurs.org/azerbaycan-milli-elmler-akademiyas-nesimi-adna-dilcilik-instit.html?page=7>
40. <https://www.facebook.com/144701659031807/posts/817096391792327/>

О ВОЗМОЖНОСТЯХ НАРОДНЫХ СКАЗОК «ТВОРИТЬ» ФРАЗЕОЛОГИЮ (В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ)

Мирзоева Севиндж Мустафа Камал кызы
Резюме

В статье анализируются некоторые фразеологизмы, созданные на основе сюжетов и образов народных сказок. Оказывается, значительное количество фразеологизмов, созданных применительно к сказочным текстам, включает эпитетические и характеристические фразеологизмы: говорит на луну, ты не выходи, я выйду; мечта великана. Также сопоставительный анализ позволяет предположить, что некоторые фразеологизмы относятся к характеристике архетипического образа. Например:

DOI:10.30546/gdu.2023.227-233

мальчик на белом коне. Сравнительные исследования также позволили установить, что, в отличие от своих аналогов в английском и русском, он имеет не просто романтическое значение, но и является символом борьбы с социальной несправедливостью приобрела статус фразеологизма, употребляемого как Это связано, прежде всего, с полным выражением концепта «Справедливость» в соответствующем сюжете рассказа и связью смысловой нагрузки, сформированной в этом контексте, с концептом «Справедливость».

ON THE POTENTIAL OF FOLK TALES TO "CREATE" PHRASEOLOGY (IN A COMPARATIVE CONTEXT)

Mirzayeva Sevindj Mustafa Kamal

Summary

In the article, some phraseological units created with reference to the plots and images of folk tales are analyzed. It turns out that a significant number of phraseological units created with reference to folktale texts include epithet and characterization phraseological units: he says to the moon, you don't come out, I will come out; the dream of a giant. Also, comparative analysis suggests that some phraseological units refer to the characterization of an archetypal image. For example: the boy on the white horse. Comparative studies have also allowed us to establish that, unlike its counterparts in English and it does not simply have a romantic meaning, but is also a symbol of the fight against social injustice. has gained the status of a phraseological unit used as This is primarily due to the full expression of the concept of "Justice" in the relevant story plot and the connection of the meaning load formed in that context with the concept of "Justice".

Rəyçi: fil.e.d.prof. Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının 06 aprel 2023-cü il tarixli iclasının 7 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 aprel 2023-cü il

RAMİZ RÖVŞƏNİN NƏSR DİLİNDƏ FONETİK TƏKRARLARIN QƏDİM TÜRK POETİK ƏNƏNƏSİ

Dissertant Qasimova-Mustafayeva Aysən Fazil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

Xülasə: *Fonetik təkrarlar bütün dünya dillərində genetik hadisə kimi universal xarakter daşıyır. İlk informasiya mərhələsində fonetik təkrarlar informasiyaların intensivləşməsinə xidmət etmişdir. Dilin informasiya funksiyası genişləndikcə fonetik təkrarların işlənmə mühiti də artmağa başlamışdır. Artıq sonrakı mərhələlərdə fonetik təkrarların funksiyası adi informasiya çərçivəsində məhdudlaşıb qalmamışdır. Fonetik təkrarlar söz yaradıcılığı prosesində və mətnin emosionallıq keyfiyyətinin canlandırılmasında da zəruri elementlər kimi iştirak etmişdir. Fonetik təkrarların göstərilən xüsusiyyətləri genetik ənənəçiliklə qədim türk yazılı abidələrinin, o cümlədən, klassik mənbələrin, xalq təfəkkürünün inciləri kimi formalaşan folklor nümunələrinin dilində öz parlaq təcəssümünü tapır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fonetik təkrarların çoxşaxəli funksiyası universal bir hadisə kimi müxtəlif tipologiyalara məxsus dillərdə də öz ənənəçiliyini davam etdirir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dildə fonetik elementlərin təkrarı təkcə sözdaxili bir hadisə çərçivəsində qalmır, qrammatik elementlərin silsiləvi sıralanmasına uyğun olaraq prosodik səciyyə daşıyır. Yəni söz tərkibi nə qədər genişlənsə fonetik elementləri təkrarı da o dərəcədə artır. Fonetik elementlərin prosodik sırası qədim türk yazılı abidələrində intensivləşmə yaratdığı kimi müasir nəsrin bariz nümunələrindən biri olan Ramiz Rövşənin nəsr dilində özünəməxsus orijinal bir tərzdə poetik rəngarənglik yaratmaqla səciyyələnir.*

Açar sözlər: poetizm, təkrarlar, fonem, qafiyə, ritm

Ключевые слова: поэтизм, повторы, фонем, рифма, ритм

Key words: poetism, repetitions, phoneml, riyme, rhythm

Nitq vahidlərinin təkrarlığı bütün dillərin ilkin informasiya prosesində intensivləşmə vasitəsi kimi universal xarakterə malik olmuşdur. Əlbəttə ki, ən ilkin mərhələdə nitq elementlərinin təkrarlığının poetik keyfiyyətlərindən bəhs etmək mümkün deyildir. Ancaq təkrarların baş verməsi demək olar ki, informasiyaların intensiv çatdırılmasına xidmət etmişdir. Daha sonrakı mərhələlərdə isə təkrarların funksionallığı genişlənməmiş, burada söz yaradıcılığının, o cümlədən poetik təəssüratların özünəməxsus şaxələnməsi hadisəsi baş vermişdir. İlk mərhələdə fonetik elementlərin təkrarlığı xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Fonetik təkrarlar vasitəsi ilə bir tərəfdən nitqdə intensivləşmə yaradılsa digər tərəfdən qafiyələnmənin ilkin mənzərəsi də müşahidə edilir. Eyni zamanda, fonetik təkrarlar sözyaratma prosesinin başlanğıcını təşkil etmişdir. Fonetik elementlərin təkrarlığının universallığından bəhs edərkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün dillərdə mövcud olan fonetik təkrarlar ancaq tipoloji fərqlərə malikdir. Tipologiyadan asılı olaraq bəzi dillərdə fonetik təkrarlar intensiv xarakter daşıyır, digərlərinin intensivləşmə potensialında nisbi məhdudluq müşahidə edilir. Məsələn, köksözlü dillərdə reduplikasiyanın ilkin ənənələri informasiyaların intensivləşdirilməsi təməlinə sözyaratma prinsipinin təkamülünə xidmət etmişdir. Bu ənənə köksözlü dillərdə daha geniş perspektiv qazanmışdır. Analitik-flektiv dillərdə fonetik təkrarların qafiyəyaratma üsulu nisbi üstünlük kəsb etmişdir. Aqlütinativ dillərdə isə fonetik elementlər ardıcıl sıraya malik olduğu üçün bu dillərə məxsus fonetik təkrarlar ilkin informasiya intensivliyinə malik olduğu kimi eyni zamanda təqlidi yolla sözyaratmaya, qafiyə düzüminə və həm də poetik vüsət yaratmağa xidmət etmişdir.

Köksözlü dillərdən biri kimi Çin dilində fonetik təkrarların vasitəsi ilə bir çox yeni sözlərin yaranması öz ənənələrini müasir dövrdə də davam etdirir. Məsələn, Çin dilində *fēi chang* tərkibi çox mənası bildirir. *Fēi chang fēi* tərkibi isə çox-çox, daha çox (fövqəladə) mənası bildirir; *Zōu-* sözü yerimək mənası bildirir, *zōu zōu* tərkibi isə gəzmək, gəzinti, bir qədər gəzmək mənası daşıyır; *ye* sözü gecə mənası bildirir, *yéyē* –tərkibi isə hər gecə mənasında işlənir [3, s.46].

Müxtəlif tipologiyalı dillərdə təkrarların struktur-semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş bir məqalədə fonetik təkrarların universal səciyyəsi faktik materiallarla təsbit olunur. Məqalədə daha çox ingilis dilinə məxsus təkrar elementlər slavyan və türk dilləri nümunələri ilə tutuşdurulur və onların tipoloji özünəməxsusluğu məsələləri araşdırılır. Fonetik elementlərin reduplikasiyanın ritm, ahəngdarlıq və derivativ xarakterə malik olması ilə əlaqədar rus dilinə aid *дурок-дураком, рука- об руку, чин-чином; павлин-павлин, такси-макси, кофе-кофе*; ingilis dilinə aid *rat-a-rat* (tuk-tuk), *bric-a-brac* (köhnə-kürüş, oyun-oyuncaq), *pick-a-back* (kürəkdə, arxada), kumik dilinə aid *ашав-яшав* (güzəran, dolanacaq) [1] kimi nümunələr misal göstərilir.

Aqlütinativ tipli türk dillərinin qədim mənbələrində, o cümlədən, Azərbaycan dili mənbələrində, xüsusən müasir nəsr əsərlərinin bir nümunəsi kimi Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində fonetik təkrarların özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. Fonetik təkrarların intensivləşmə, söz yaratma və ritmik-poetizm yaratma kimi universal xüsusiyyətləri türkdilli mənbələr, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün də səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk mənbələrində ritm və poetika məsələlərini araşdıran İ.V.Steblevanın gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, bizim günlərə qədər öz qədimliyini saxlamış run yazılarında, o cümlədən, manixey və uyğur abidələrinin dilində ritm, ahəngdarlıq və poetizm xüsusiyyətləri aparıcı yer tutmuşdur. Ritm və ahəngdarlıq bir tərəfdən poetik səciyyə daşıyarsa digər tərəfdən anlayışların və mənaların intensivləşməsinə xidmət göstərir [10, s.197-202]. Oxşar fikir və mülahizələrə İ.V.Steblevanın şeir və zaman məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatında da rast gəlmək olur [11]. Azərbaycan dilçiliyində qədim türk yazılı abidələrinin dilinə məxsus fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə intensivləşmə, sözyaratma və poetizm məsələlərinə dair xüsusi tədqiqat işi aparılmasa da Əbülfəz Rəcəblinin Göytürk dilinə dair araşdırmalarda həmin məsələlərə xüsusilə, sait və samitlərin ardıcılığı problemlərin həlli ilə əlaqədar münasibət bildirilmişdir [8, s.142-174].

Qədim türk abidələrinin dilində fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə intensivləşməni, söz yaradıcılığını və xüsusən poetizmi səciyyələndirən nümunələrin özünəməxsus faktlarına rast gəlmək mümkündür. Həmin xüsusiyyətlər eyni zamanda ənənəvi qayda üzrə digər mənbələrdə, o cümlədən, Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də özünəməxsus mənzərə yaradır.

Qədim türk abidələrinin dilində fonetik elementlərin təkrarı ilə intensivləşmə yaradan aşağıdakı kimi nümunələrə rast gəlmək olur: “*Ol yirkərü barsar türk bodun, öltəçisən. Ötükən yir olurıp, arkiş-tirkiş ısar nəñ buniğ yok*” (“O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin yox”); (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8); “*Bunta urtım nəñ nəñ sabım ersər beñgü taşna urtım*” (*Burada həkk etdim. Nə qədər (nə qədər) sözüm var, daşa həkk etdim*) (“Kül Tiqin” abidəsi, Cənub tərəfi, 11) [8].

Qədim türk mətnlərində fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə poetizm yaradılmasının olduqca zəngin ənənələri vardır. Qədim türk mətnlərində xalqın ictimai psixologiyası, dünyagörüşü, epik-poetik təfəkkürü, vətənpərvərlik duyğuları geniş şəkildə öz təcəssümünü tapır. Nizami Cəfərov bununla əlaqədar yazır ki, qədim türk bədii təfəkkürünün məhsulu olan dastanların “*Epik ənənəsində həm ideya-estetik, həm də forma- poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən demək olar ki, bütünaşdırmalarda qeyd olunmuşdur*” [2, s.27].

Fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə poetizm yaradılması ənənəsi birtərəfli deyil, çoxşaxəlidir. Görünür, yazıyaqədərki dövrdə artıq, türk epik təfəkküründə poetizm ənənələri formalaşmış, yazının meydana gəldiyi vaxtlarda isə onun cilalanmış modellərindən estetik canlanma yaradılması məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Fonetik ənənəçiliyin yaratdığı modelləşməni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək mümkündür:

Eyni saitlərin təkrarı. Eyni saitlərin təkrarı yolu ilə onların yaratdığı oxşar assosiasiyalı ritm və ahəngdarlığın baş verməsinə səbəb olduğu kimi həm də poetik vüsətlə səciyyələnir. Burada oxşar assosiasiyalar dedikdə fonetik elementlərə məxsus ümumi anlayış intensivləşdirilir. Fonetik elementlərin ümumi bir anlayış bildirməsi məsələsi əlbəttə ki, dilçilikdə artıq şübhə yaratmayan bir həqiqət kimi qəbul orlunmaqdadır. Bu mənada tədqiqatçı Seyra Əliyev yazır ki, "...dilçilikdə və şeir sənətində səslərin mənə ifadə etməsi haqqında çoxlu fikirlər söylənmişdir. Səslərlə insan duyğularını (qorxu, sevinc, həyəcan, eşq, kədər...) mulahizələr maraqlı görünsə də ... ayrı-ayrı səslərdə mənə axtarmaq subyektiv-poetik mülahizədən başqa bir şey deyildir. Səsin ritmik konfigurasiyasında yaratdığı effekt və poetik-fonetik dəyər isə çox mühümdür" [4, s.75-76].

Eyni zamanda burada göstərilir ki, fonetik elementlərin ardıcılığı təsadüfi olmayıb hansısa anlayışın poetik ifadəsində mühüm yer tutur [4, s.376-91].

Qeyd etmək lazımdır ki, səslərin ardıcılığı vasitəsi ilə yaradılan assosiativ anlayış xüsusiyyətləri bildirməsi ilə əlaqədar həm ayrıca tədqiqat əsərlərində və həm də fonetikaya dair mənbələrdə geniş məlumatlar verilmişdir [5, s.6; 7, s.9; 12, s.11-17]. Eyni saitlərin təkrarı yolu ilə ritm, ahəngdarlıq və poetizm yaradılmasına Orxon abidələrinə dair aşağıdakı nümunələrdə rast gəlmək olur: "*Kırk artuکی yeti yolu süləmis, yegirmi sünüş sünüşmis*". (Qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi dörd döyüş döyüşmüş) (Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 15); "*Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilik kəlti. Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim*" (Oğuz xalqı ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük), (Bilgə Xaqan abidəsi, Şərq tərəfi, 34). "*Kitabi-Dədə Qorqud*"da da oxşar tərkiblərdə eyni saitlərin təkrarı ilə poetizm yaradılmasına təsadüf edilir: "*Av avladılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi aydır*" [6, s.29]. Bu nümunələrdəki "*Sünüş sünüşmis*", "*sünüş sünüşdim*", "*av avladılar*"; "*quş-quşladılar*" ifadələrində eyni *ü* və *a* saitlərinin söz tərkibindəki təkrarı bir tərəfdən mənanın intensivləşməsinə, digər tərəfdən poetizm yaradılmasına xidmət edir.

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də eyni saitlərin iştirakı ilə poetik mənzərə yaradılmasına rast gəlmək olur: "*Nə qədər ki, adam idi, bu kəndin adamıydı. Özü də bunu bilirdi. Ürəyinin içində, içinin içində özü də bilirdi*" [9, s.597]. Bu cümlədə *i* saitin təkrarı ilə dəqiqlik, incəlik, xəfiflik anlayışı bildirilir və eyni zamanda həmin saitin ardıcıl işlənən sözlərdə işlənməsi ritm, ahəngdarlıq və bir növ, daxili qafiyəlilik yaradır.

Eynicinsli saitlərin təkrarı. Eynicinsli saitlər, əlbəttə ki, bəzi mənbələrdə qeyd olunan eyni saitlərdən ibarət deyildir. Eynicinsli saitlər onların səs yuvalarına görə formalaşmış elementlərdən ibarətdir. Eynicinsli saitlər ən azı iki əlamətə görə uyğun gələn və söz tərkibində biri digərini izləyə bilən fonetik vahidlərdir. Məsələn, dilarxası səs yuvasında *a*, *ı*, *o*, *u* saitləri formalaşmışdır. Bunlar açıqlığa, qapalılığa, damaq və dodaq tələffüzünə görə fərq yaradır. Eynicinslilik isə dilarxası- açıq-qapalı, dilarxası – açıq, açıq, dilarxası dodaq-dodaq əlamətlərinə görə təyin olunur.

Eynicinsli sait səslərin bir-birini izləməsi sözdaxili, cümlədaxili ritm və ahəngdarlıq yaratdığı kimi eyni zamanda hər hansı assosiativ daxili anlayışın ifadə vasitəsi kimi də çıxış edir. Qədim türk mənbələrində eynicinsli saitlərin iştirakı ilə ahəngdarlıqla yanaşı hər hansı assosiativ anlayış yaradılmasına aşağıdakı kimi nümunələrdə rast gəlmək olur: "*Tört buluň köp yağı ermis. Sü sülənən tört buluñdaki boduñ köp almış, köp baz kılmış, başlığığ yüküntürmüş, tizlikik sökürmis. İlgəri kadirkan yışka təqi kirü təmir kapığka təgi konturmış*"

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

(“Kül Tiqin” abidəsi, Cənub tərəfi, 2) (“Dörd tərəf tamam yağı imiş, qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş. Şərqə kadirkan ormanına təki, Qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş”). Buradakı *a-ı, ü-ə, i-ə* saitlərinin ardıcıl işlənməsi mətnə məxsus hərəkətlilik, təhriklilik kimi assosiativ anlayışı canlandırmaqla həm də ritmiklik və ahəngdarlıq təməlinə poetiklik yaradır.

Eynicinsli saitlərin iştirakı ilə ritm, ahəngdarlıq, poetiklik və daxili assosiativ anlayış bildirilməsinə digər mənbələrdə də rast gəlmək olur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni cinsli *a-ı, ə-i, ö-ü, ü-ə, e-i* saitlərinin ritmyaratma təbiətinə uyğun olaraq mətnə həm poetiklik, həm də daxili cəhətmə, arzu, həvəs, iftixar kimi assosiativ anlayışlar ifadə olunur: “Oğlandır, nə bilsin? Keyiki qovardı gətirərdi, babasının önündə sinirlərdi”. “Babam at səgirdişimə boqsın, qıvansın; ox atışma baqsın, sevinsin” [6, s.29].

Göstərilən bu nümunədə *ı-a, a-ı* saitlərinin təkrarı yolu ilə ritm və ahəngdarlıq yaradılır. Eyni zamanda verilən mikromətn daxilində ehtiyacılıq, ümid və ümitsizlik çalarlığı ifadə olunur. Həm də maraqlıdır ki, bu qayda üzrə baş verən fonosemantik və üslubi rəngarənglik paralel komponentlərdə daha bariz şəkildə təcəssüm olunur. Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərinin dilində də həmin ənənənin davamı geniş bir bədii mənzərə yaradır. “Bir yetim qızdı, yuyanı yox, darayanı yox, qarnı ac, ayağı yalın, başı açıq, saçı pırtıdaq, gözü bulaşdıq” [9, s.591]; “O bir kisə un gərək bizi qışdan yazı çıxaraydı. Yalansa onu siçan yesin. Yoox, o bir kisə unu biz gərək qışdan yazı çıxaraydıq; öl-ölə, dirilə dirilən, bir qarnı ac, bir qarnı tox” [9, s.592]; Çox gəzdim-dalandım deyir, o şəhər sənin, bu şəhər mənim. Orda hambal, burda hambal. Cib boş, qarın boş. Şalvarı yamayrsan, köynək süzülür, köynəyi yamayrsan, şalvar süzülür [9, s.595].

Verilən nümunələrdən eynicinsli *e-i, a-ı, ı-a, ö-ü; ö-ə, i-ə, a-ı* saitlərinin təkrarı mətnə elə bir poetik mənzərə yaradır ki, bu mənzərə nəsrədən daha çox ritmik ahəngdarlıq yaradan bir şeir kimi təsəvvür oyadır. Burada maraq yaradan bir cəhət də vardır ki, Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərindəki saitlərin ardıcılığı və ahəngdarlığı sanki bir cümlə, bir mikromətn daxilində, nəsrin və poeziyanın içərisində üzvi bir qovşaq təşkil edir.

Eyni samitlərin təkrarı. Saitlərdə olduğu kimi samitlərin təkrarında da ritm, ahəngdarlıq yaradan ardıcıl sıra vasitəsi ilə poetik mənzərə baş verməsi müşahidə edilir. Eyni zamanda, samitlərin təkrar və ardıcıl sıra üzrə səslənməsi cümlədaxili, mətnədaxili assosiativ anlayış bildirilməsi ilə səciyyələnir. Qədim yazılı mənbələrdə müşahidə edilən, ritmiklik yaradan, eyni zamanda daxili qafiyə təəssüratı yaradan eyni təkrarlar digər mənbələrdə də söz ənənəçiliyini təcəssüm etdirir.

“Kül Tiqin” abidəsinə məxsus aşağıdakı nümunələrdə eyni samitlərin təkrarı ilə poetizm və həmçinin, daxili assosiativ anlayış bildirməsi müşahidə edilir:

K samitinin təkrarı ilə: “Törük kazğanın uça barmıs. Kaqım kaqanka başlayı baz kaqanıq balbal tikmis. Kaqım kaqan uçduqda özüm səkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə açım kaqan olurtı”.

(Qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşda qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu” [2, s.88] [“Kül Tiqin”, Şərq tərəfi, 16].

S samitinin təkrarı ilə: “Kırk artuqi yeti yolu süləmiş, yeqirmi sünüş sünüşmü” (Qırk yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş) [“Kül Tiqin”, Şərq tərəfi, 15].

Bu nümunələrdə *k* samitinin təkrarı ilə ritm və ahəngdarlıqla yanaşı daxili kəskinlik, qətiyyət, dəqiqlik anlayışları bildirilir. *S* samitin təkrarı ilə davamlılıq, susduruculuq, yetkinlik kimi anlayışlar təsəvvür edilir.

Eyni samitlərin təkrarı yolu ilə ritm, ahəngdarlıq və poetizm, həmçinin cümlə və mətnədaxili anlayışlar bildirilməsi digər mənbələrdə də müşahidə olunur:

“Kitabi-Dədə Qorqud”da. “Xanlar xanı Bayındır xan yılda bir kərrə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı. Genə toy edib atdan ağyır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qızıl otaq, bir yerdə qara otaq qurdurmuşdu. Kimin ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qonurup, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisindən önünə gətirip, yer isə yesin, yeməzsə dursun getsin demişdi” [6, s.24].

Burada *q* samitinin iştirakı ilə nəsrin təhkiyə dili poetikləşib nəzm xarakteri kəsb edir, eyni zamanda mətnə kəskinlik, qətiyyətlilik, təhrikçilik anlayışını təsəvvür olunur.

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də oxşar xüsusiyyətlər, demək olar ki, tamamilə yenilənmiş bir tərzdə çatdırılır: - *Belə əmiqizi, payın artıq olsun!.. Yetimdən yetimə pay düşməz, deyərlər. Sən yetim, mən yetim, o gəlin yetim, pəəh, ev deyil ha yetimxanadır* [9, s.54].

“O gündən dəllək Əbilnən bu camaatın arasından salam-kalam götürüldü. Bircə elə o hırıltı qaldı Əbili görən –görən hırıldadı, başını qırxdırmağa gələn hırıldadı, üzünü qırxdırmağa gələn hırıldadı” [9, s.645-646]; “Yetim Qulu onun nəyindən qorxurdu, niyə qorxurdu, o yazıq heç cürə başa düşə bilmirdi. Ancaq yetim Qulu elə sidq-ürəkdən qorxurdu ki, yazıq poçtalyon Səməd bundan da qorxmağa başladı” [9, s.467].

Ramiz Rövşəndən gətirilən bu nümunələrdə *y, t, h, q, x* samitləri elə ardıcıl düzümlə təkrarlanır ki, onların iştirak etdiyi müvafiq sözlərin özü sanki bir poeziya nümunəsindəki qafiyə təsiri bağışlayır. Başqa sözlə nəsrin təhkiyəsində eyni samitlərin təkrar işləndiyi hər bir sözün özü təkrarlığa uyğun daxili qafiyə yaradır. Bu da Ramiz Rövşən nəsrində poetik ənənəçiliyin yeni üslubdakı mənzərəsi kimi təəssürat yaradır.

Eynicinsli samitlərin təkrarı. Eynicinsli samitlər kimi eynicinsli samitlər də səs yuvasına və oppozisiya mövqeyinə görə müəyyən edilir. Belə ki, məsələn, dılarxası sırada kipləşən cingiltili *q* samiti ilə dılarxası novlu cingiltili *ğ*, novlu cingiltili *ğ* samiti ilə novlu kar *x* samiti (*q-ğ; ğ-x*) eynicinsli sayılır. Qədim mənbələrdə işlənən dılarxası kipləşən kar *k* samiti ilə *q* samiti (*k-q*) ilə eynicinsli sıraya daxil olur. Dilortası sırada *k-g, g-y*; dil-diş sırasında *t-d, ç-c, ş-j, s-z, l-n-r*; dodaq sırasında *p-b, b-v, b-m, f-v* samitləri oppozisiya üzrə eynicinsli tərkib yaradır. Bu sıraya daxil olmayan element *h* səsinə ibarətdir ki, o da daha çox *y* samiti ilə oppozisiya yarada bilir [12, s.149].

Qədim türk abidələrinin dilində, o cümlədən, sonrakı dövrə aid mənbələrdə samitlərin eynicinsliliyi üzrə növbələşməsi sayəsində ritmiklik, ahəngdarlıq, poetikliklə yanaşı daxili anlayış yaradılması faktları müşahidə edilir. Həmin ənənəçiliyin müasir dil mənzərəsinə aid nümunələri həmçinin, Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərinin dilində görmək mümkündür.

Qədim türk ədəbiyyatı nümunəsində müdriklik türküsinə aid bir bənddə *l, m, n, r* sonor samitlərinin növbələşərək ritm yaratmasını aşağıdakı bəndə aid misralarda görmək olur:

“Uluğunu tilər mən

Tavarın yülər mən

Tiləkini bular mən

Yıldın anqar ünlənür”

(Ululuq dilərim

Malla-dövlətlə qorunub

Diləyimə yetərim

İlxım ona sərf olunur) [2, s.114-115].

Bu bənddə *l, m, n, r* samitləri növbələşərək ritm yaratdığı kimi daxili arzu, istək, ümid, inam və istəyə nail olmaq anlayışı ümumiləşir. Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də eynicinsli samitlərin ardıcıl təkrarı ilə geniş bir bədii mənzərə yaradılır: “*Amma o hekayələrdəki adamların hərəkətinə söz ola bilməz. Hamı hərəkətdədi; bu qovur, o qaçır, bu vurur, o yığılır,*

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

ot biçirlər, ev tikirlər, quyu qazırlar” [9, s.689]; “Həsən kişi ha gözlədi, Kəhər atdan məktub gəlmədi.

Sonra Əfrayılın qara kağızı gəldi.

Sonra İsmayılın qara kağızı gəldi.

Sonra İsrəflin qara kağızı gəldi.

Təkcə kəhər atın qara kağızı gəlmədi” [9, s.463].

“Yazığı titrətmə tutdu, titrəyə-titrəyə gedib yorğan-döşəyə girdi, o gündən day yorğan-döşəkdən qalxmadı. Aylar ötdü, Həsən kişinin qızdırması ötmədi. Dava qurtardı. Həsən kişinin naxoşluğu qurtarmadı” [9, s.464].

Göründüyü kimi, Ramiz Rövşənin hansı cümləsi varsa, hansı mikromətn üzrə təsviri varsa, orada fonetik elementlər qismindəki səslərin təkrarı bilavasitə poetizmə xidmət edir. Verilən cümlələrdəki *l-r*, *n-r*, *t-d* samitlərinin təkrarı ilə poetizm yaradılması bunun bariz təcəssümüdür. Bir sözlə, samitlərin təkrarı verilən cümlələrin təhkiyə-nəsr dilini şeir dilinə çevirir və onu cazibədarlıqla yaddaqalan edir. Dadlı bir təamın ləzzəti damaqdan silinmədiyi kimi həmin cümlələrin poetizmi də təsəvvürdən itmir.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаева А.А. Структурно-семантическая природа повторов в языках различных типологией. Журн:// Современные проблемы науки и образования. 2015, № 2-1; дата обращения: 20.08.2022: science.education.ru/ru/article/view.
2. Сəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, Az Ata. M., 2004, 322 s.
3. Дюзенли М.В., Сунть Эрью. Явление редупликации в русском и китайском языках: К постановке проблемы.// Материалы ежегодной международной конференции. 1-2 июня 2015 г; с. 43-51.
4. Əliyev S. Dastanyaratma: P.Mirabilin ingiliscəyə tərcüməsində “Dədə Qorqud kitabı”nın lingvo-poetik özəllikləri. Dərs vəsaiti. Bakı, Zəngəzurda Çap evi, 2021, 192 s.
5. Журавлев А.П. Фонетическое значение. Изд. Ленинградского Университета. 1974.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
7. Левицкий В.В. Семантика и фонетика. Черновицы, Изд. Черновиц университета, 1973, 103 с.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I c., I h., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.; II c. II h., Bakı, Nurlan, 2009, 464 s.; IV c., Qədim türk yazısı abidələri. II h., Bakı, Elm və təhsil, 2010, 500 s.
9. Ramiz Rövşən. Nəfəs. Kitablار kitabı. (Şeir, nəsr, esse). Bakı, Qanun nəşr., 2006, 760 s.
10. Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература// История всемирной литературы. В 8 томах. Москва, Наука, 1983-1994. Т. 2, 1984, с. 196-204.
11. Стеблева И.В. Стихи и время: litena.ru/books//item/foo/s00/2 0000037/sto 18.shtml.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 304 s.

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ ПОЭТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ ПОВТОРОВ В ПРОЗЕ РАМИЗА РОВШАН

Гасимова-Мустафаева Айшан Фазиль

Резюме

Фонетические повторы универсальны как генетическое явление во всех языках мира. В начальной информационной фазе фонетические повторы служили для усиления информации. По мере расширения информационной функции языка стала увеличиваться среда обработки фонетических повторов. На более поздних стадиях

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

функция фонетических повторов уже не ограничивается рамками обыденной информации. Фонетические повторы также были задействованы в процессе словотворчества и в оживлении эмоционального качества текста как необходимые элементы. Указанные особенности фонетических повторов находят свое яркое воплощение в языке древнетюркских письменных памятников, в том числе классических источников, фольклорных образцов, сформированных как жемчужины народной мысли с генетическим традиционализмом. Следует также отметить, что многогранная функция фонетических повторов, как универсального явления, продолжает свою традиционализм в языках, принадлежащих к разным типологиям. Поскольку азербайджанский язык имеет агглютинативную структуру, повторение фонетических элементов в этом языке происходит не только в рамках внутрисловного события, но носит просодический характер в соответствии с последовательным расположением грамматических элементов. То есть, чем больше расширяется словесный состав, тем больше увеличивается повторение фонетических элементов. Подобно тому, как просодический порядок фонетических элементов создает усиление в древнетюркских письменных памятниках, язык прозы Рамиза Ровши, который является одним из ярких образцов современной прозы, характеризуется созданием поэтического разнообразия уникальным и оригинальным способом.

PHONETIC REPETITIONS IN RAMIZ ROVSHAN'S PROSE LANGUAGE ANCIENT TURKISH POETIC TRADITION

Gasimova-Mustafayeva Ayshan Fazil

Summary

Phonetic repetitions are universal as a genetic phenomenon in all languages of the world. In the initial information phase, phonetic repetitions served to intensify information. As the informational function of the language expanded, the environment for processing phonetic repetitions began to increase. In the later stages, the function of phonetic repetitions is no longer limited within the framework of ordinary information. Phonetic repetitions were also involved in the process of word creation and in revitalizing the emotional quality of the text as necessary elements. The specified features of phonetic repetitions find their bright embodiment in the language of ancient Turkish written monuments, including classical sources, folklore examples formed as pearls of folk thought with genetic traditionalism. It should also be noted that the multifaceted function of phonetic repetitions, as a universal phenomenon, continues its traditionalism in languages belonging to different typologies. Since the Azerbaijani language has an agglutinative structure, the repetition of phonetic elements in this language is not only within the framework of an intraword event, but has a prosodic character in accordance with the serial arrangement of grammatical elements. That is, the more the word composition expands, the more the repetition of phonetic elements increases. As the prosodic order of phonetic elements creates intensification in ancient Turkish written monuments, Ramiz Rovsha's prose language, which is one of the clear examples of modern prose, is characterized by creating poetic variety in a unique and original way.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 19 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 23 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 iyun 2023-cü il.

İNKARLIQ SAHƏSİNİN STRUKTURUNDA NÜVƏ VƏ PERİFERİK ELEMENTLƏR

Şirinova Aysən İbad qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Xülasə: *Məqalə inkarlıq sahəsinin strukturunda nüvə və periferik elementlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır. Bütün hallarda mərkəz ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə, funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilər: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır.*

Açar sözlər: inkarlıq, nüvə, periferiya, semantik sahə, funksional sahə

Ключевые слова: отрицание, ядро, периферия, семантическое поле, функциональное поле

Keywords: negation, core, periphery, semantic field, functional field

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, funksional-semantik sahə mövcuddur, həmçinin öz növbəsində inkarlığında öz semantik sahəsi vardır və bunlar öz növbəsində “mərkəz periferiya” strukturuna bölünür, çünki hər bir sahədə mərkəz periferiya münasibəti olduğu kimi burada da həmin problem vardır. İnkarlıq sahəsində tədqiqatlar aparmış A.V.Bondarko həmin məsələni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: 1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi maksimal dərəcədə konsentrasiya (mərkəz), belə əlamətlərin zəifləməsi struktur gərginliyin azaldılması, kontaklıq – diffuzluq (periferiya); 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz), əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəifliyi müəyyən təcrid həddinin meydana olması (periferiya); 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya); 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək səviyyəsi: həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya); 5) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi; yüksək işləmə tezliyi (mərkəz) – qeyri-müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, az işlənmə (periferiya) (3, s. 20-34).

Belə mövqedən çıxış edərək vurğulamaq istərdik ki, hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır və bütün hallarda mərkəz (dominant) ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə (intensivliyi), funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilər: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır. Bizim tədqiqat apardığımız ingilis dilində inkarlıq sahəsinin dominantı olan “not” hissəciyi müxtəlif mövqələrdə işlədilir. Həmçinin, həm “not” müxtəlif sözlərlə birləşərək, yaxud yanaşı gələrək inkarlıq ifadə etdiyi kimi “no” sözü, inkar prefiksləri “neither nor” bağlayıcılar və “never” sözləri də inkarlıq ifadə edir və işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif sözləri, yəni hərəkəti, əlaməti, bütöv fikri inkar edə bilər. Azərbaycan dilində də “yox”, “deyil” sözləri ilə yanaşı “-ma”, “-mə” şəkilçiləri inkarlığın mərkəzində dominant kimi çıxış edir. Məşaninov yazır ki, “cümlədə nə ifadə olunmalıdır və bu cümlədə ifadə olunan necə ifadə olunur məsələsi fərqləndirilməlidir. Birincisi, bilmək lazımdır ki, cümlədə nə ifadə olunmalıdır, onun əsas elementlərini müəyyənləşdirmək

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

lazımdır, bunlarsız cümlə mövcud ola bilməz və bunlar subyekt və predikatdan ibarətdir” (4, s. 204). Bu məsələdən, cümlənin aktual üzvlənməsindən bəhs edərkən mərkəz-periferiya, mübtədanın rema kimi çıxış etməsi kimi məsələlərdən söhbət açarkən K.Abdullayevin özünəməxsus orijinal fikirləri vardır və öz fikirlərini faktik materiallar əsasında şərh etməsi vardır, baxmayaraq orada birbaşa inkarlıq ayrıca qeyd olunmayıb, lakin həmin fikrin məzmununda bunları müşahidə etmək o qədər çətin deyil.

K.Abdullayev yazır: “Cümlənin bu (mübtədanın) baş üzvünün aktuallaşması onun cümlə quruluşunda son mövqələrə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunur. Zəif və ya güclü deyər ayırdığımız aktuallaşma dərəcələri mübtədaya aid ola bilər. Mübtədanın remalaşması cümlə quruluşunda iki mövqedə özünü göstərir. Güclü mövqe yuxarıda deyildiyi kimi mübtəda remanın cümlənin mütləq sonluqda yerləşməsi nəticəsində yaranır” (1, s. 128). Əlbəttə aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, inkarlıq sahəsindən söhbət gedirsə, xüsusilə funksional-semantik, rematik (xüsusi) inkarlığından bəhs olunan zaman tamamilə doğru olaraq təsdiqlilik-inkarlıq qarşılaşmasının əsas faktor olmasıdır və eyni zamanda inkarlığın bütöv bir abzasə, cümləyə və yaxud mətnə aid olması və yaxud cümlədə, abzasda, mətnə müvafiq surətdə ayrı-ayrı komponentlərə aid olması bir tərəfdən, fikrimizcə aktuallaşmanın predmeti, başqa sözlə bizim variantda funksional-semantik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin strukturunu təşkil edir. Bu qeydlərimizi faktik materiallar əsasında illüstrativ şəkildə göstərməyimiz fikrimizcə məntiqli olardı.

No one said a word. Haw was I to know that I was going to meet a raging beauty?

Now what am I to say to that? Nothing. Leave me to do the talking. And I'll say it over and over again. Kitty, unmoved, wondered what exactly his wife had told him about her. He must have asked. And to win send, looking down on her with his laughing eyes, suddenly remembered... .. Oh, no, I don't think so. Her father's a doctor or a lawyer on something. I suppose we shall have to ask them to dinner.

“There's no hurry, is there?” ... She fold Walter on the way home. That's not saying very much, you know. How does he play? “Not badly. He plays a winning hand very well, but when he has bad cards he goes all to pieces. Does he play as well as you?” I have illusions about my play. I should describe myself as a very good player in the second class. To win send thinks he is in the first. He isn't. Don't you like him?

I neither like him, nor dislike him. I believe his not bad at his job and everyone says he's a good sportsman. He doesn't very much interest me.

It was not the first time that Walter's moderation had exasperated her (5, s. 42).

Mətn parçası kimi gətirdiyimiz cümlələrdə bir neçə yerdə və fərqli mövqələrdə işlədilən “not”, “no”, “nothing”, “neither - nor”, “dis-”, “-un” sözlər və prefikslərdən istifadə olunmuşdur və bütün hallarda onlar inkarlıq sahəsi yaratmışlar. Onların hər biri işləndiyi situasiya və kontekstdən asılı olaraq inkarlıq ifadə ediblər, lakin heç biri funksional semantika baxımından güclü və zəiflik baxımından eyni deyildir, çünki onların hər birinin özünəməxsus başqa sözə birləşmə qabiliyyəti olmaqla yanaşı, həmçinin yanaşı işlədilərək funksiya yerinə yetirmə qabiliyyəti vardır. İlk olaraq No one said a word – Heç kim bir söz demədi. Burada ingilis dilin “no” qəti inkarlıq ifadə edir, eyni zamanda “a word” – bir söz baxmayaraq təsdiq xəbərdir, lakin “no”-nun güclü mövqeyi, mərkəzdə dayanması, həmçinin predikatı da inkar edir və özünün funksiyasını tam yerinə yetirir. Növbəti cümlə hansısa verilən sualın cavabı kimi “nothing” işlədilib. Eyni ilə də burada “nothing” mərkəzdədir, çünki soruşulan nədirsə onun heç nə olmamasını bir sözlə ifadə edib. Lakin ondan sonra gələn cümlə onun əvvəlki fikrə aid olduğunu üzə çıxarır və “leave me to do talking” – ifadə etməklə məni tərk elə söhbəti davam edim və sonrakı cümlədə gələn fikir bir daha bunu təsdiqləyir, ona görə ki, “nothing”-dən əvvəlki cümlədə “O məsələyə mən nə deməliyəm ki”-nin işlədilməsi əslində situasiyadan asılı olaraq onun

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

funksiyasına görə xeyli zəif çıxış etməsini göstərir. Digər cümlədə işlədilmiş “unmoved” tam zəif bir mövqedir, yəni Kitty hərəkətsiz, yerindən tərpənmədən nəyəsə təəccüblən və nəyin necə deyilməsindən soruşmalı oldu və s. Başqa bir cümlədə “Oh, no” – inkarlıq verilsə də, daha da dəqiqləşdirilir və onun ardınca “I don’t think so” – ifadə etməklə bəhs edilən məsələ barəsində elə fikirləşmədiyimi ifadə edir və “No” ümumi inkarlıq ifadə etmiş olsa da konkret situasiyadan asılı olaraq funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlığı məhz “I don’t think so” cümləsi ifadə edir.

There’s no hurry, is there? Bu cümlədə isə tam xüsusi rematikləşmə müşahidə olunur. That’s not saying very much you know cümləsində isə sadəcə inkarlıq ifadə olunub. Not badly ifadəsində isə hansına hərəkətin “o qədər pis” olmamasını inkar edir, çünki həmin cümlə “How does he play” sualının “O necə ifa edir (oynayır)”.

Gətirdiyimiz bu mətn parçasında ən maraqlı inkarlığın ifadə olunması “I neither like him nor dislike him” cümləsidir. Lakin burada ifadə olunan fikir inkarlıq analoqu olmayan bir cümlədir, çünki “neither-nor” inkar bağlayıcılarıdır, lakin bunlarla yanaşı, “dislike” sözünün işlənməsi məsələ haqqında düşünməyə vadar edir. Adətən ingilis dilində cümlədə bir inkar ifadə edən söz olur, lakin burada onların sayı çoxdur. Həmçinin, digər cümlələrdə “not” bir halda köməkçi feilə birləşib, digər halda ayrı yazılıb və bunların da funksional semantikasi fərqli olur.

Dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, inkar cümlələrin “ilkini” təsdiq cümlələrdən alınması fikri müxtəlif dilçilər tərəfindən sintaktik səviyyədə birbaşa məzmun və forma planlarının həm dərininə, həm də səthi struktur kimi yanaşılması metodikası ilə əsaslandırılmışdır. Bir də təbii olaraq qeyd etmək istərdik ki, şərti qəbul edilən universal-semantik kateqorial tərəf kimi (başqa sözlə qütb) qəbul edən dərininə strukturla yanaşı bir qrammatik inkarlığın struktur dəyişmələri, həmçinin inkarlığın semantikasının kateqorial şaxələnməsində nəzərdə tutan səthi struktur ilə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə olması, bütün səviyyələrdə həmin struktur qatların yaxınlaşmasına imkan verir. Bütün dillərdə demək olar ki, səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlənin məzmununu eynidir, başqa sözlə inkarlığın reallaşması baxımından müəyyən bir semantik-struktur müntəzəmlik, hər bir dilin qanunlarına uyğun qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir, əlbəttə, bəzi fərqli cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Ən azı bir bunu ona görə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, müqayisə etdiyimiz dillərdən flektiv dil olan ingilis dilində “no, not” kimi qrammatik ədatların əksər hallarda (son dərəcə) cümləyə daxil edilməsi, iltisqi dillərdən olan Azərbaycan dilinin -ma/-mə/-m şəkilçilərinin feilə qoşulması (getməmişdi – gəl-mə-miş-di) və ya nominal komponentlərə “deyil” sözünün əlavə edilməsi ilə formalaşır. Görkəmli dilçilərdən biri olan M.Hüseynov bu məsələdən bəhs edərkən S.Abdullayevin fikirlərinə rəğmən (“Dil və bədii qavrayış” əsərinə) yazır: “S.Abdullayev ritorik təsdiq formulunun müxtəlif tipdəki, ifadə şəkilləri zəminində meydana çıxan incə sintaktik metaforalar bünövrəsində emosional inkarlıq impulsları doğuran amilləri şeir dilinin əsas tələb və vəzifələri ilə əlaqəli işıqlandırılır, təsəvvürümüzdə ekspressiv təsdiq, yaxud inkarın bütöv sistemini canlandırır. Fikrin təsdiq və ya inkar aspektlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıraraq, əsas bədii mətləbi poetik məcraya yönəltməklə cümlə perifrastikalarının əhəmiyyətini ön plana çəkmək, mətn də tədqiq-inkar qütblərinin genişlənməsi şəraitində intonasıya fəallığını nəzərə çarpdırmaq üçün tədqiqatçı poetik sintaksisdə linqvistik inkarın kommunikativlik intensivliyinə müraciətin estetik əsaslarına diqqət yetirmişdir (2, s. 161). Görünən odur ki, istinad etdiyimiz mənbələr, həmçinin faktik materiallarda inkarlığın nüvə komponentləri periferik elementlərlə sıx surətlə bağlıdır və həmin elementlərin nələrdən ibarət olmasına da işarələr vardır. İsim-feil münasibətləri heç də təsadüfən bu prosesdə iştirak etmir, onların hər biri kommunikasiya prosesində həmişə mərkəzdə durur və bütün ətrafda baş verənlər hamısı onların ətrafında baş verir. Qrammatik kateqoriyalar kəmiyyət, keyfiyyət, müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik əslində kommunikasiya prosesində təsdiq-inkar qütbləşməsində özünəməxsus yer tutmalarına baxmaysaraq onlar heç də həmişə mərkəzdə, nüvə komponenti kimi çıxış etmirlər.

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq cümlələr müəyyənlik əlamətinə malik olduğu zaman orada, həmin əlamət daxilində bir qayda olaraq təsdiq-inkar paralelliyi heç zaman yaranmır, ancaq neqativ məna daşıyıcıları əlavə olunduqdan sonra inkarlıq yaranır. Azərbaycan dilində olan “heç” zərfi bilavasitə inkar cümlələrində inkarı qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Ancaq burada həmin sözün periferik element kimi nə, kim, bir vaxt, kəs, də, biri, cür və sairlərdə işlədilərək inkarlıq yaratmasını və müəyyən dərəcədə inkarlığı qətiləşdirmək, gücləndirmək qabiliyyətində olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn: Əsrəf həyatında hələ heç bir qəhrəmanlıq göstərməmişdi – belə cümlələrdə xəbər həmişə inkarda olur.

Vida dəmi gələndə oğlan qızdan ədəbi ayrılacağına hec cür ağılna gətirə bilmirdi. Heç kəs unudulmur, heç kim yaddan çıxmır.

Bu cümlədə ikiqat inkarlıq vardır, lakin pragmatik koqnitiv yanaşdıqda funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin tam fərqli bir struktur təşkilidir desək, yanlışdır, çünki əslində bu iki cümlənin koqnisiya vasitəsilə semantikasi hər bir kəs, hər bir adam xatırlanır, hər bir adam yad edilir, yada salınır və s.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 359 s.
2. Hüseynov M. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı: Elm, 2007, 237 s.
3. Бондарко А.В. К теории поля в грамматике – залог и залоговость (на материале русского языка) // Вопросы языкознания, 1972, № 3, с. 20-34
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978, 386 с.
5. Maugham W.S. The painted veil. Moscow, 1981, 248 p.

ЯДЕРНЫЕ И ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ПОЛЯ ОТРИЦАНИЯ

Ширинова Айшен Ибад кызы

Резюме

Статья посвящена изучению стержневых и периферийных элементов в структуре поля отрицания. Вопрос слабости и силы очень важен при актуализации. В зависимости от различий в структуре каждого языка, как в английском, так и в азербайджанском языке существуют отношения центра и периферии с некоторыми различными характеристиками. Во всех случаях вокруг центра обычно формируется слой ядра, а элементы, входящие в ядро, отличаются от других составляющих частотой обработки и функциональностью. Здесь есть и другой аспект, что ядро-периферия может изменяться внутри микрополя: компонент, входящий в ядро-слой в одном функционально-семантическом поле, оттесняется на периферию в другом микрополе.

CORE AND PERIPHERAL ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF THE FIELD OF NEGATION

Shirinova Ayshan İbad

Summary

The article is devoted to the study of core and peripheral elements in the structure of the field of negation. The question of weakness and strength is very important during actualization. Depending on the difference in the structure of each language, there is a center-periphery

DOI:10.30546/gdu.2023.241-245

relationship in both English and Azerbaijani with certain different characteristics. In all cases, a core layer is usually formed around the center, and the elements included in the core differ from other constituents in terms of processing frequency and functionality. There is another aspect here that the core-periphery can change within the microfield: the component included in the core layer in one functional-semantic field is pushed to the periphery in another microfield.

Rəyçi: dos. Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrasının 12 aprel 2023-cü il tarixli iclasının 8 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 aprel 2023-cü il

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA TƏBİƏT LİRİKASININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Doktorant Vəliyeva Ceyran Elşən qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, şeiriyyəti ilə ədəbiyyatımızı üç yüz ildən çox öz təsiri altında saxlamağı bacaran, böyük ədəbi məktəb yaradan dahi sənətkar Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təbiətin əsrarəngiz xüsusiyyətləri özünəməxsus boyalarla qələmə alınmışdır. Şair müxtəlif şeir janrlarında müxtəlif formalardan istifadə edərək təbiəti təsvir etmişdir. Əvvəla, qeyd edək ki, Füzuli dövrünün müxtəlif elmlərini dərindən bilən irfan sahibi idi. Ona görə də hansı janrda və yaxud formada yazmasından asılı olmayaraq sənətkar həmişə ən müəkkəmməlini ortaya çıxartmağa nail olmuşdur. Şair əsərlərində təbiət lövhələrindən, ünsürlərindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişdir. İstər bahariyyələrində (baharın gəlişinin təsvirinin əksinin verildiyi şeir forması), istər şitaiyyələrində (qışın təsvirinə hərs olunan şeirlər), istərsə də xəzənnamələrində (payızın təsvir olunduğu şeir forması) şair insan duyğularını, insanın əhvali-ruhiyyəsini təbiətlə müqayisədə, təbiət fonunda verməyə çalışmışdır. Bu da digər şeirləri kimi təbiət təsvirli şeirlərində də dərin elmi, dini, irfani, təsəvvüf meyillərini araşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: poetika, lirika, təbiət, bahariyyə, şitaiyyə, xəzənnamə

Key words: poetics, lyrics, nature, bahariyyah, shitayyah, treasure

Ключевые слова: поэтика, лирика, природа, бахарий, шитайя, сокровище.

Giriş

XVI yüzilliyin əsl tarixi və ədəbi hadisəsi Məhəmməd Füzuli fenomenidir desək, bəlkə də mübaliğə etməmiş olarıq. Y.E.Bertelsin “müstəsna şair” adlandırdığı M.Füzuli Şərqin üç böyük dilində - Azərbaycan, fars və ərəb dillərində bir çox ədəbi janr və formalarda maraqlı, dərin məna və məzmunla malik xeyli sayda əsərlər yazmışdır. Qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mükəmməs, rübai və s. Kimi divan ədəbiyyatının janrlarına müraciət edən sənətkar mövzu baxımından da dövr və zaman, gələcək nəsillər, elm üçün faydalı ola biləcək əsərlər yazmışdır. Sadaladığımız dillərin incəliklərinə yaxından bələd olan sənətkar hansı dildə yazmağından asılı olmayaraq çalışmışdır ki, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, xalqımızın zəngin folklorundan, sufizmin incə məramlarından yerli-yerində istifadə etsin. “Füzulinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, şair mənliyinin tədqiqi tək bir nəfər müəllifin bədii dəst-xəttinin və ədəbi nəfəsinin izahı ilə məhdudlaşmayıb bir çox nəzəri və təcrübi problemlərin, milli müştərək nöqtələrin, ümumi bədii icadçılığın bir sıra daxili sirlərinin şərhində də açar rolunu oynaya bilər. Füzuli belə geniş aspektli tədqiqat üçün material verən şairdir” [2, s.7].

Füzuli daha çox qəsidələrində təbiət lövhələrini verməyə çalışmışdır. Çünki qəsidə janrı təhkiyə üçün əlverişli janrdır. Təbiət lövhələrinin yaradanda isə sənətkar çalışır ki, gördüklərini, duyğularını, lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını geniş və ətraflı versin. Şair bunun üçün maraqlı üsul və metodlardan istifadə edir. Belə ki, o, müraciət etdiyi təbiət ünsürlərini – gülü, ağacları, meyvələri, quşları, heyvanları, küləyi alleqorik şəkildə canlandırır, insan cəmiyyətinə xas olan xüsusiyyətləri onların üzərinə köçürməklə xəyali bir cəmiyyət yaradır. Əslində dövründə gördüyü problemlərə münasibət bildirmək istəyən bir çox şairin müraciət etdiyi forma təşxis-alleqoriyədir. Bu baxımdan Füzulinin də bu formaya üstünlük verməsi əsla təsadüfi hal sayılmamalıdır. “Füzuli yaradıcılığında alleqoriyə mühüm yer tutur. Dövrünün bir sıra ictimai və siyasi hadisələrini açıqdan-açığa tənqid edə bilməyən sənətkar alleqoriyaya müraciət etməyə məcbur olub, bir neçə təmsil, alleqorik poema və

DOI:10.30546/gdu.2023.246-250

hekayə yazmışdır” [1, s. 165]. Onun bir çox xırda təmsilləri ilə yanaşı, “Bəngü badə”, “Söhbətül-əsmar”, “Yeddi cam” poemaları, “Səhhət və Məraz” əsəri alleqorik şəkildə yazılmışdır.

Əsas mətn. Füzuli alleqoriyaya müraciət edəndə də özünəməxsus poetik çalarları saxlayır, təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə edirdi. Məsələn şairin “Söhbətül əsmar” poemasında yazın gəlişi, çəmənin yaşıllaşması belə təsvir olunur:

Çün məvü nüma bulub çəmənlər,
Çək etdi nəbat pirəhənlər...
... Bağ içrə açıldı qırmızı gül,
Başladı əninü nale bülbül.
Əlqissə, fəzalanıb çəmənlər,
Xoş, tazə geyindi yasəmənələr [4, s.263].

Şair baharın gəlişini sadəcə bir cümləylə verməyib, canlanan təbiəti özünəməxsus boyalarla təsvir edir. Misraları oxuduqca şairin ağacların, otların, meyvələrin, tərəvəzlərin, güllərin, quşların və s. Təbiətdəki rolundan kor-koranə bir şəkildə deyil, bir rəssam, bir alim, bir təbiətşünas, bir bioloq kimi danışdığının fərqi varırsan. O, hər bir təbiət məfhumunun xarakterini, keyfiyyətini qısa və lakonik cümlələrlə şərh edir.

Şairin təbiət təsvirləri statik xarakterdən, yeknəsəklikdən, durğunluqdan uzaq, daim hərəkətdə olan canlı, hərəkətli, al-əlvandır. “Söhbətül-əsmar” poemasında bağda və bostanda cərəyan edən hadisələrə şahid olan insan oradan çox böyük təəssüratla ayrılır. Gördükləri əslində insan cəmiyyətinin aynası idi. Əgər hamı böyüklük sevdasına düşsə, başqalarından üstün saysa, birlik-bərabərlik olmasa, o cəmiyyət gec-tez məhvə məhkumdur.

Füzuli yaradıcılığına xas olan ən incə məqamlardan biri də sufizmdir. Bu baxımdan şair təbiət gözəlliklərinə çox vaxt dini nöqteyi-nəzərdən yanaşır, bütün bunların Allahın qüdrəti sayəsində baş verdiyini nəzərə çarpdırır. Füzuli bütün bu gözəlliklərin insan üçün, onun güzəranı, normal yaşayışı üçün yaradıldığını vurğulayaraq, bəni-adəmi onlardan zövq almağa səsləyir.

“Çıxdı yaşıl pərdədən ərz eylədi rüsxar gül” rədifli qəsidəsində şair yazır:

Adəm isən bağ seyrin eylə bu mövsümdə kim,
Bağı rəngi buy ilə qıldı behiştəsar gül.
Çarsuyi-bağ seyranı bu gün məğrubdur,
Kim, şükufə onda sərraf oldu vü əttar gül.
Çıxmış ikən bəzmi-gülşəndən yenə övd eyləyib,
Cami-mey andırdı əhli-tövbəyə təkrar gül [6, s. 44-45].

Bahar fəslində insanı bağa dəvət edən şair ona buranı cənnətə çevirən güllərdən zövq almağa səsləyir. Ətrafa gözəl ətri yayan gül həтта meyvə tövbə eləmiş insana yenidən meyxanəni, badəni xatırlatmaq iqtidarındadır. Ümumiyyətlə, Füzuli külliyyatında gül, gülzar, gülşən, gülüstan sözləri minlərcə dəfə işlədilib. Şair gül sözü ilə təbiətin oyanışını, eşq, məhəbbət, aşiq və məşuqun daxili duyğularını daha qabarıq, daha canlı vermək üçün istifadə edib. Açıq gül təkcə baharın deyil, həm də eşqin, məhəbbətin, sevginin, vüsəlin xəbərcisidir. Solan gül isə xəzan mövsümünün, qışın, ayrılığın, iztirabın, həsrətin rəmzidir. M.Füzuli gülün öz yaraşğını bülbüldən aldığını, lakin onların qovuşmağının da müşkül iş olduğunu müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlərində dəfələrlə vurğulayır.

Sevgilinin gözəlliyini, eşq münasibətləri, insan psixologiyasının dərin qatlarını açmaq üçün şair təbiət lövhələrini yaratmağa əl atır və bu üsul onun təbiət lirikasının ən xarakterik cəhətlərindən biridir. Məsələn, sevgilinin-məşuqənin zahiri görüntüsündən danışarkən şair onun qəddini sərv ağacına bənzədir:

Qəddinə dedim ki, sərv-i-bustandır bu!

DOI:10.30546/gdu.2023.246-250

Tünd oldu ki, ey xəstə, nə hədyandır bu.

Pabəstəvü ürü bizəbandır dedigin,

Xandənü qəbapuşu xuramandır bu [3, s. 378].

Doğrudur, hər nə qədər bənddə sevgilinin qəddi sərvə bənzədilsə də, amma sərv sevgiliyə tay ola bilməz. Çünki Füzuli insanı, onun zahiri simasını, üzündəki, gözündəki məlahətli ifadəni təbətin bütün gözəlliklərindən üstün tutur. Bənddə də sevgilini bağın sərvinə bənzətdikdən sonra, sanki aşiq-şair qəflət yuxusundan ayılıb özünü tənqid edərək belə bənzətmənin “tünd” – gərəksiz, ağır, “hədyan” – yersiz olduğunu bildirir.

Füzuli çox zaman təbiət mənzərələrini, ünsürlərini insanın sevinci, kədəri, eşqi, həsrəti ilə əlaqələndirir. Yəni təbiət sadəcə insan onun bir parçası olanda öz həqiqi mənasını tapır. İnsansız təbiət mənasız bir şeydir.

Sevgi, qovuşmaq, vüsəl kimi duyğular baharın gəlişi ilə tərənnüm olunsa da, ayrılıq, həsrət, iztirab, aşiq və məşuqun ah-naləsi xəzan – payız, qış fəslə ilə əlaqələndirilir. Bu da şairin yaradıcılığına özünəməxsus canlılıq, dinamika verir. Şair Aşiqin sevgilisindən ayrılmasını, onun çəkdiyi iztirabları xəzan vurmuş bağla müqayisə edir. Məşuqə ilə birlikdə olanda ətrafda güllər açır, bülbüllər nəğmə oxuyurdusa, artıq onun gedişindən sonra bu bağda bir də gül açmaz, bülbül oxumaz:

Çəkildi sinəmə min dağ lalə tək sənsiz,

Bahar-eşqin edibdir bu güllərimi xəzan.

Müəssər olmadı, bir sərvdən vəfa dilədim,

Yenə cəfa yaşasın, hər ümidim oldu xəzan. [5, s. 306]

Aşiq sevgilidən-sərvi boylu gözəldən vəfa diləyir, lakin Məşuqə onun bütün ümidlərini xəzan-puç edir. Onun eşqini bahara, yoxluğunu isə payıza bənzədir.

“Ta ki, taqi-zərnigarın çərxi viran eyləmiş” mətləli qəzəlində şair xəzan fəslinin təsvirini çox maraqlı boyalarla vermişdir. Şeirdə payız bülbülü qarğanın gününə salmış, çayları qurutmuş, lalə öz qırmızı paltarını daha geyinmir, bahar arxları da sanki zindan zəncirlərini xatırladır. Aləmi qaranlıq, bir kədər və küskünlük bürüyüb.

Ustadın ən böyük əsərlərindən biri, Şərqin böyük məhəbbət dastanı, anadilli şeirin əsrarəngiz nümunəsi “Leyli və Məcnun” poemasında da şair təbiət lövhələrinə iki sevən insanın ruh halını yansıtmaq üçün müraciət etmişdir. Məsələn, Leylinin ölüm səhnəsini payızın gəlişi ilə paralel təsvir edir. “Payız fəslə ilə Leyli ömrünün payızı, eşqin sonu paralel gətirilmişdir. Bu təsvirləri oxuyanda doğurdan da insanı bir kədər, qüسسə, bir məyusluq sıxır. Adama elə gəlir ki, Leyli də, Məcnun da, budur, göz qabağındadır. Onların saf və təmiz məhəbbəti güclü qüvvələrin qurbanı olur” [7, s. 242].

Əsərdə marqlı cəhətlərdən biri də hər iztirab çəkən hər iki aşiqin insanlardan bir mədəd gəlməyəcəyini bildikləri üçün təbiət qüvvələrinə üz tutmaları, onlarla dərhləşmələridir. Məsələn, Leyli Aya, dəvəyə, səbaya müraciət edir, eşq odunda yanmağının, çarəsizliyinin dərmanını sanki onlardan istəyir. Məcnun səhraya üz tutur. İnsan olmayan bu isti çöllər ona daha doğma, əziz görünür. Məcnun ətrafına vəhşi, yırtıcı heyvanlar cəm olur. Qəribədir ki, sanki bu heyvanlar onun vəziyyətini bilir, ona mehr salır, yırtıcılar belə onu zərər vermirlər. Obrazlı dillə desək, “hətta başındakı yuvada quşlar bala çıxardır”. Bilindiyi kimi, heyvanlar – insanlardan zərər görəcəklərini düşündükləri üçün hər vəchlə onlardan qaçırırlar. Lakin Məcnun fəvqəladə insan olduğunu, təcədən dırnağa ilahi eşqin əsiri olduğunu o dilsiz heyvanlar belə anlayırlar.

Şairin “Qəsideyi-şitaiyyə” (Qış haqqında qəsidə) əsəri əslində ədəbi bir hadisə kimi də maraqlıdır. Çünki Füzuliyə qədər bu şəkildə iri həcmli bir əsər yazılmamışdı. Bu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün ilk belə hal idi. Əsəri oxuduqca qışın soyuğu, can sıxan tutqun havası insanın gözü önündə canlanır. Bütün bu mənzərə insan kədər duyğusu, küskünlük verir. Bahar

DOI:10.30546/gdu.2023.246-250

həyatın başlanğıcı, payız yaşıllıq çağlarını təmsil edirsə, qış, adətən, ölümü təmsil edir. Şair qışın təsvirinə bir az da ictimai rəng, çalar verir, dünyanın etibarsızlığı, varlığın müvəqqəti olduğundan bəhs edir. Lakin sonunda da şair insanı Allahdan gələn hər şeyə qane olmağa səsləyir:

Bərgini şaxi-gül yelə vermişdi sərbəsər,

Yəni, təcəmmülünə cahanın nə etibar.

Tey qılmış idi səbzə büsatını busitan,

Yəni ki, mötəbər degil əsbabi-müstəər.

...Cüzi xəsarət ilə məlul olma, şükr qıl,

Bəg xaki-dərgahına fəda böylə səd həzar [6, s.74-77].

Şərq ədəbiyyatında təbiət təsviri ayrılıqda mühüm mövzu olmamışdı. Şairin qüdrəti eşq və məhəbbətdən yazdığı əsərləri ilə ölçülürdü. Məhəmməd Füzuli də yaradıcılığında məhz bu mövzuya toxunaraq qələminin qüdrətini bütün dünyaya sübut etdi. Lakin o, ictimai-siyasi, təbiət mövzulu əsərlər yazmaqdan çəkinmədi. Bu əsərlər onun sənətkarlıq üslubunun mühüm parçasına çevrildi. O, bu əsərləri yazmaqla da dərin rəğbət və şöhrət qazanmanın mümkünliyini təsdiq etdi.

Nəticə

Beləliklə, elm, ədəbiyyat inkişaf edir. Müasir tərəqqi və texnologiya əsrində yaşayırıq. Lakin hansı dövrdə, hansı zamanda yaşamağımızdan asılı olmayaraq Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının qüdrəti, onun insan qəlbini fəth edən incə üslubu həmişə aktual olacaqdır. Anadilli şeirin ən mükəmməl yaradıcılarından olan sənətkar gələcək nəslin qəlbində istər məhəbbət, istər ictimai, istərsə də təbiət mövzulu lirikası ilə taxt quracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı, 1958, 311 s.
2. Əliyev S.X. Füzulinin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1986, 221 s.
3. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
4. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
7. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Kaşqari, 2007, 357 s.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИРОДНОЙ ЛИРИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ МУХАММАДА ФЮЗУЛИ

Валиева Джейран Эльман кызы

Резюме

Один из виднейших представителей азербайджанской классической литературы, гениальный художник Мухаммад Физули, сумевший своей поэзией более трехсот лет держать под своим влиянием нашу литературу, создал великую литературную школу, написаны загадочные черты природы. с уникальными цветами. Поэт описывал природу в разных формах в разных поэтических жанрах. Прежде всего отметим, что Физули был ученым, глубоко знавшим различные науки своего времени. Поэтому вне зависимости от жанра или формы письма художнику всегда удавалось вывести самое совершенное. В своих произведениях поэт использовал знаки и стихии природы для различных целей. Будь то в своих бахариях (форма поэзии, изображающая приход весны), шитаях (стихи, изображающие зиму) или хазаннамах (форма поэзии, описывающих осень), поэт пытался передать человеческие эмоции, человеческое настроение, в сравнении с природой, на фоне фон природы.

**POETIC CHARACTERISTICS OF NATURE LYRICS IN THE CREATION OF
MUHAMMAD FÜZULİ**

Valiyeva Jeyran Elshan

Summary

One of the most prominent representatives of the Azerbaijani classical literature, the genius artist Muhammad Fuzuli, who managed to keep our literature under his influence for more than three hundred years with his poetry, created a great literary school, the mysterious features of nature are written with unique colors. The poet described nature using different forms in different poetry genres. First of all, we should note that Fuzuli was a scholar who deeply knew various sciences of his time. Therefore, regardless of the genre or form of writing, the artist has always managed to bring out the most perfect. In his works, the poet has used the signs and elements of nature for various purposes. Whether in his bahariyyah (a form of poetry depicting the arrival of spring), shitayyyah (poems depicting winter), or khazannams (poetry form describing autumn), the poet tried to convey human emotions, human mood, in comparison with nature, against the background of nature.

Rəyçi: fil.f.d. Afət Rəfiyeva

Humanitar fənnlər kafedrasının 27.07.23 taixli iclası

Daxil olma tarixi 28 iyul 2023-cü il

DISKURSDA NİTQ SİTUASIYALARI*Xuduyeva Günay Rüstəm qızı**Bakı Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə müxtəlif diskurslarda nitq situasiyası məsələsi tədqiq olunur. Diskurs tiplərinin müxtəlifliyi kommunikasiya prosesində nitq situasiyasının fərqli mənzərəsini əmələ gətirir. Bədii diskurs həcminə görə geniş olduğuna və öz tərkibində müəyyən sayda diskursları birləşdirdiyinə görə, onda nitq situasiyaları, onların dəyişmələri çox müşahidə olunur. Tədqiqat göstərir ki, dialoji və poliloji diskurslarda nitq situasiyalarının dəyişməsi daha geniş yayılmış hadisədir.*

Açar sözlər: diskurs, nitq situasiyası, replika, stimül, reaksiya.

Ключевые слова: дискурс, речевая ситуация, реплика, стимул, реакция.

Keywords: discourse, speech situation, cue, stimulus, reaction.

Müasir dilçilikdə haqqında çox yazılan, daim elmi mübahisələrin mərkəzi mövzularından olan «diskurs» linqvistik anlayış kimi hələ də öz dəqiq tərifini tapmamışdır. «Diskurs anlayışı həm ümumi, həm də fəlsəfi tətbiqində çox sayda mənalara özündə birləşdirir və onlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən, hətta bir-birini qarşılıqlı istisna edən mənalara təsiri də yaradır» [1, c. 45]. Diskurs nitq, danışmaq, müzakirə, hökm və ya sözlər, hökmlər zənciri, danışmaq dili, fəaliyyətdə olan dil, fikirlər ardıcılığı, mətn adlandırılmışdır. Belə izahların əksəriyyətinin əsasında yazılı və ya şifahi dil materialı durur. Diskursun mövcudluğu şərtlərindən biri nitq və ya dil materialının müəyyən yolla qeydə alınmasıdır. Lakin qeydəalma prosesinin özü diskurs üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətlərin itməsi ilə nəticələnir. Məsələn, əgər diskursa mətn kimi baxırıqsa, bu zaman onun yaranma şəraiti, konteksti qeyri-müəyyən olur. Bu amilləri tədqiqatçı yalnız mətnin daxilindəki informasiyalarda axtarmaq məcburiyyətində qalır. Diskurs fəaliyyətdə olan dil hadisəsidir. Sosial təcrübə olaraq diskurs çoxsaylı əlaqələr zəncirinə malikdir. Burada müəyyən diskursiv hadisələr arasında inkişaf edən qarşılıqlı əlaqələr vardır və belə hadisələr, həmçinin diskursiv hadisələr diskursun strukturunu təşkil edir. Diskursun strukturu ilə mətnin strukturu eyni deyildir. Diskurs strukturu çox geniş və mürəkkəb əhatə dairəsinə malikdir. Mətn də, diskurs da kommunikasiya prosesindən yaranır. Mətn belə kommunikasiyanın tamamlanması nəticəsində formalaşırsa, diskurs bu prosesin özünü əhatə edir, o tamamlanmır, onun tərkibində kommunikasiya formaları dəyişir, bir-birini əvəz edir. Doğrudur, bu cəhətlər tam mətnə ifadəsini, izlərini qoruyub saxlayır. Mətnin yaradılması zamanı da kommunikasiya proseslərinin maksimum əhatə olunmasına cəhd göstərilir. Lakin maksimal təsvir, yaxud maksimal verballaşma mümkün deyildir. Danışanın makrointensiyası onun nitq fəaliyyətinin tipini təyin etmək üçün meyar rolunu oynaya bilər. Makrointensiya danışanın nitq aktının məqsədini aydınlaşdırır. Danışmaqda əsas məqsəd həmişə informasiya ötürməkdir. Birinci nitq tipi də informasiya verməkdir. Bu informasiya öyrətmə və evristik kommunikasiyanı yerinə yetirir. İkinci tip adresata təsir göstərməklə onun nitq və ya başqa fəaliyyətə sövq etdirməkdir. Bu tip requlyativ, tənzimləyici kommunikasiya adlandırılır. Üçüncü ekspressiv kommunikasiyanı təyin edir. Danışan nitq aktında halı və emosional vəziyyəti ifadə edir. Dördüncü tip əlaqə yaratmaq, ünsiyyəti davam etdirmək və ya bitirmək məqsədilə istifadə olunur. Bu, fatik kommunikasiya tipidir. Təbii ki, ünsiyyət zamanı başqa kommunikasiyalar qeyd olunmuş dörd tipə proyeksiyalanır. Hər bir kommunikasiyanın növü və onu təqdim edən diskurs mövcuddur. Məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda diskursların müxtəlif növləri aşkara çıxır. Diskursa mövzu mövqeyindən yanaşdıqda isə başqa təsnifat alınır. Siyasi

DOI:10.30546/gdu.2023.251-256

məsələlərə həsr olunmuş diskurs siyasi, din mövzusunda olan dini, hərbi məsələlərdən bəhs edənlər hərbi və sairə diskurslar adlandırılır. Epistolyar, bədii, publisistik diskurslar bölgünün üslub səviyyəsinə qaldırıldığını təsdiq edir. Salamlaşma, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təhrik, münaqişə tipləri ünsiyyətin müəyyən formalarını və hissələrini əhatə edən diskurs növləri kimi istifadə olunur. Geniş əhatəli diskursu hissələrə parçaladıqda onun tərkibində kommunikativ aktların müxtəlif növlərinin mövcudluğunu asanlıqla müşahidə edirik. Məsələn, siyasi diskursda siyasi xadim irəli sürdüyü fikir və müddəanı əsaslandırdıqda nitq fəaliyyəti arqumentləşdirmə səciyyəsi alırsa, arqumentləşdirmə zamanı müəyyən məlum faktların, hadisələrin, onların başvermə tarixlərinin, məqsədlərinin yada salınması, xatırlanması, sadalanması informativ kommunikasiyanı gerçəkləşdirir. Bu halda diskurs informativ olur, diskursiv prosesdə informasiya mübadiləsi həyata keçirilir. Aydın olur ki, diskurs geniş həcmli olduqda, onun tərkibində müxtəlif növ başqa diskurslar yer ala bilər. Dini diskursda din və dövlət məsələsinin müzakirəsi siyasi diskursa keçidi əmələ gətirir. Mövzu nitq situasiyasının vacib komponentlərindən biridir və o, yəni mövzu dəyişdikdə nitq situasiyası da dəyişir. Çünki bu halda ünsiyyətdə iştirak edənlərin yeni mövzuya münasibəti fərqlənir. Kommunikasiya baxımından mövzunun dəyişməsi əhəmiyyətli amildir. Əgər iki kommunikantdan biri verilmiş kommunikasiya mövzusunda danışmaq, fikir mübadiləsi aparmaq istəmirsə, ünsiyyət kəsilə bilər və ya həmin kommunikantın mövzunu dəyişmək cəhdi baş verə bilər. Qeyd edilənlər diskursun müəyyən kommunikativ mənzərəyə malik olduğunu və diskurs davam etdikcə bu mənzərənin yeni tərəflərinin, eləcə də formalarının meydana çıxması baş verir, diskursun kommunikativ mənzərəsi mürəkkəbləşir.

Nitq situasiyasının diskursiv təhlili bir diskurs çərçivəsində nitq situasiyalarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Bu halda diskursun kommunikativ mənzərəsi də ardıcıl şəkildə açılır. Kommunikativ mənzərə nitq situasiyalarının dəyişmə nöqtələrini və onların ətraflarını müəyyənləşdirib aşkara çıxarmağı tələb edir. Kommunikasiya, ünsiyyət bütün hallarda informasiyanın adresata ötürülməsi və adresatın cavab reaksiyaları ardıcılığıdır. Bu ardıcılığın elementləri sonsuz deyil, məhduddur. Əgər ünsiyyəti stimül və reaksiya şəklində təsvir etsək, stimulu S, reaksiyanı R ilə işarələsək $S \rightarrow R \rightarrow S \rightarrow R \rightarrow S \dots$ ardıcılığını almış oluruq. Lakin ünsiyyət prosesinin təhlili göstərir ki, ünsiyyət belə dəqiq ardıcılıqla getmir, stimül və reaksiya nitq aktları da bir kommunikantdan digərinə keçə bilər. Eyni zamanda ünsiyyət iştirakçılarının sayının dəyişməsi, bir iştirakçının başqası ilə əvəz olunması halları da mövcuddur. Deməli, diskursda kommunikativ mənzərənin əsas mənbələrində fərqli strukturlar müşahidə edilir və edilməlidir. Əks təqdirdə, mənzərədən bəhs etmək olmaz. Eyni, yekcins təsvir mənzərə əmələ gətirmir.

İnsanlar arasındakı münasibət tarixən formalaşmış və ardıcıl inkişaf keçirən prosesdir. Ona görə də, insanlar arasındakı ünsiyyətdə də tarixi və mədəni əsaslar, bazislər mövcuddur. Ünsiyyət mürəkkəb hadisədir. Buna baxmayaraq, onun təşkilədiciləri müəyyən bir çoxluq əmələ gətirir. Ünsiyyətin əsas vasitəsi dildir və bu dil yeganə bir dil deyildir. Azərbaycan dilinin daşıyıcıları Azərbaycan, ingilis dilinin daşıyıcıları ingilis dilində ünsiyyətdə, kommunikasiyada olurlar. Təbii ki, bu eyni zamanda müxtəlif dillərin ünsiyyətdə istifadə olunmasının mümkünlüyü üzərindən xətt çəkmir. Dil kommunikasiyanı gerçəkləşdirən vasitədir. Hər bir kommunikasiyanın isə öz məqsədi və onda iştirak edənlərdən asılı olaraq məqsədləri vardır. Kommunikasiyanın tarixi və mədəni təşkilədiciləri ayrı-ayrı dillərin daşıyıcıları üçün fərqli ola bilər. Ancaq bu fərqlər də bir-birindən kəskin uzaqlaşmanı ortaya atmır. Kommunikasiya proseslərinin tarixiliyi məsələyə fərqli münasibətləri formalaşdırmışdır. Salamlaşmaq, hal-əhval tutmaq, minnətdarlıq etmək, söhbətləşmək, müəyyən mövzuda danışmaq bütün dillərin daşıyıcılarına xasdır. Deməli, kommunikasiya özü bu və ya digər dərəcədə ümumi formaya, yaxud formalara malikdir. Dil bu formanın

DOI:10.30546/gdu.2023.251-256

reallaşmasında iştirak edir. Hansı dildə verilir-verilsin salam eyni məzmun və mahiyyətə xidmət edir. Tarixi-mədəni təcrübə salamlaşmanın müəyyən komponentlərini dəqiqləşdirməkdə öz rolunu oynayır. Tarixi-mədəni təcrübə salamlama üçün müəyyən zaman intervalı yaradır. İki şəxs görüşlərinin və ya ünsiyyətlərinin lap əvvəlində salamlaşır. Ünsiyyət prosesində təkrar salamlama baş verə bilər və bu, yalnız yeni şəxsin gəlişi ilə o şəxsin özü ilə mümkündür. Belə qayda tarixi-mədəni inkişafda normalaşmışdır. Diskurs sosial mühitin formalaşmasında iştirak edən sosial davranış formasıdır [2, s. 267]. Kommunikasiya bütün şərtləri, şəraitləri və istifadə olunmuş nitq aktları ilə bir tam kimi sosial davranış formasıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, diskurs özü də bir kommunikasiya prosesidir. Kommunikasiya kvantlanandır, yəni hissələrə bölünəndir. Kvantlama bir hissəni, digərindən ayırmağı və belə ayırmağa imkan verən əsası, meyarı, kriteriyanı tələb edir. Diskurs öz tərkibində müxtəlif diskursları birləşdirə bilər. Yəni bir diskursun daxilində fərqli diskurslar yer alır. Televiziya bir siyasi hadisədən bəhs edən jurnalist siyasi icmalçı və siyasi ekspertlərlə əlaqə yaradır, hadisə haqqında onların fikirlərini öyrənir. Nəticədə ümumi diskursda eyni hadisə haqqında jurnalistin, siyasi icmalçının və siyasi ekspertin fikirləri ifadəsini tapır. Qeyd edilən üç şəxsdən ekspertin fikirləri həqiqət, digər iki şəxsin münasibəti isə rəy kimi qəbul edilir. Deməli, haqqında bəhs olunan məsələ barədə bilik səviyyəsi diskursu kvantlara ayırmaq imkanı verir. Burada eyni sahəyə aid diskursun konkret meyara (biliyə) görə üç diskursa bölünməsi reallaşır.

N.Ferklo və R.Vodak müasir diskurs təhlilində işlədilən diskursla bağlı təsnif zamanı bir sıra qarşılaşdırmalardan istifadə etmişlər. Bu qarşılaşdırma cütləri arasında nitq dialoqları – yazılı mətn, danışiq dili – yazılı dil, müəllif-oxucu, müəllif – mətn, oxucu – mətn, janr – konkret janr və sairə. Belə təsnifdə şifahi diskurs, yazılı diskurs, dialoji diskurs, danışiq dili diskursu, müəllif diskursu və sairə növlər aşkara çıxır [1, c. 47]. Təklif olunan təsnifdən irəli gələn diskurs tiplərindən bəhs edən tədqiqat işləri kifayət qədər çoxdur [4; 5]. Təbii ki, diskurs və diskurs təhlilində diskursların təsnifinə olan münasibətdə də mübahisəli məqamların az olmadığı aşkara çıxır. Qeyri-müəyyənlik diskursun kommunikativ mənzərəsinin aydınlaşdırılmasına da öz təsirini göstərir. Elmi mənbələrdə kommunikativ diskurs, kommunikativ diskursların növləri anlayışlarından istifadə olunur [6, s. 63].

Kommunikasiyasız diskurs formalaşmır. Yəni kommunikasiya diskursun zəruri şərtidir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, diskursla yanaşı, kommunikasiyanın özünün təyin edilməsi və şərhə ehtiyacdır. Təbii ki, bu halda verballaşan və ya verballaşdırılmış kommunikasiya diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Diskursla mətnin eyniləşdirilməsinin əsas səbəbi hər iki obyektin öyrənilməsi, tədqiqi prosesində bir materiala – mətnə istinad olunmasından irəli gəlir. Diskursun fəaliyyətdə olan dil kimi qəbul edilməsi nitq materialının ortaya atılmasına və nəticədə dialoqa və danışiq dilinə istiqamətlənmə meydana çıxır. Şifahi nitqin və yazılı nitqin tədqiqi lazım gəlir. Belə tədqiqatlarda ortaya çıxan, qarışıqlıq yaradan əsas cəhət hər iki halda mətnin təhlilə cəlb olunmasından irəli gəlir. Şifahi nitq mətn formasına salındıqda o, yazılı nitqə çevrilir. Bədii əsərlərdən seçilən dialoqları şifahi nitq və yaxud danışiq dili materialı kimi tədqiq etmək diskursdan mətnə keçid yaradır. Yəni araşdırmanın obyektini diskurs deyil, mətn olur. Şifahi nitqin mətnə çevrilməsi prosesində kommunikasiya iştirakçıların nitq aktları intonasıya, emosionallıq nəzərə alınmazsa öz struktur-qrammatik, leksik xüsusiyyətlərin saxlayır. Bədii mətnə dialoq replikaları nitq qüsurlarından, dialekt elementlərindən, tələffüz çatışmazlıqlarından təmizlənir. Bu cəhətlər diskursiv təhlildə az relevantdir. Dialoq mətnlərini diskursa yaxınlaşdıran dialoqun, ünsiyyətin baş verməsi və davam etməsini təsvir edən, verballaşdıran əsas vasitə müəllif şərtləri, yaxud müəllif nitqidir. Real gerçəklikdə ünsiyyət prosesində tərəflərin replikalarının bir-birinə təsiri bu ünsiyyətdə iştirak edənlərə məlum olur. Daha dəqiq desək, ünsiyyət iştirakçıları onlara ünvanlanmış

DOI:10.30546/gdu.2023.251-256

replikaya necə münasibət bəsləyirsə, bu barədə fikir irəli sürümlər. Nitq təsirləri çox zaman qısamüddətli səciyyə daşıyır. Onlara reaksiya da sürətli olur. Bir çox nitq təsirlərinə ünsiyyət iştirakçıları dərhal reaksiya verə bilmirlər. Nitq təsiri göstərmək məqsədilə işlədilən ifadə və sözlərlərin seçilməsində də müəyyən qanunauyğunluq tapmaq çətindir. Bu baxımdan diskursun, şübhəsiz ki, tədqiq olunmasında çətinliklərin aradan qaldırılması imkansız görünür. Ünsiyyətdə nitq təsirinin necə dərk olunması, qavranması həmin təsirə cavab verənin reaksiyasında müəyyən səviyyədə aşkara çıxır. Ümumiyyətlə, müsahibin replikalarının qavranması da vaxt tələb edir. Bəzən adresat nitq təsirinə bir neçə nitq aktından sonra cavab verir, bəzən deyiləni anlamamaq, onun hansı mənada deyilməsi sual reaksiyası, təkrar soruşmaq vəziyyəti doğurur. « - Dayan. Fikirləş bir az ... Vaxtıdır. Mən öz dövrərimi sürmüşəm... Tutma məni...Gücüm yoxdur, tab gətirmirəm...Yaman qaranlıqdır... Nə fərqi var...» [7, s. 199-200].

Ç.Aytmatovun «Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş» povestinin iki qəhrəmanı arasında gedən bu dialoqda danışanlardan biri Əmrəyin, digəri isə Orqandır. Dənizdə səmti itirmiş qayıqda, içməli suları tükənməkdə olan bu iki şəxsdən biri – Orqan gecə özünü suya atmaq və bununla da qayıqda qalanların vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirmək istəyir. Əmrəyin bu hadisənin qarşısını almaq istəyir, lakin onun nitq təsirinə cavab reaksiyalarından heç birində fikrindən dönməsi mənası çıxmır. Əslində Əmrəyin nitq təsiri də məntiqi cəhətdən yaxşı əsaslanmayıb (Yaman qaranlıqdır...). Qaranlıq olması və ya zil-qaranlıq olması heç nəyi dəyişmir. Ona görə də, Orqan ona «nə fərqi var» – cavabını verir. Əmrəyin bundan sonra daha əsaslı nitq təsiri göstərməyə çalışır:

«Sənə deyiləsi sözüm hələ qurtarmayıb...Söz qurtarmır. Bizdən sonra da qurtarmayacaq. Yaman qaranlıqdır... » [7, s. 200].

Əmrəyin son əsaslı nitq təsiri də Orqanı fikrindən daşıdırmır. Dialoji nitqdə Orqanın nitq təsirlərindən sonra nə düşünməsi barədə nə müəllif nitqi, nə də Orqanın daxili nitqi ilə heç bir məlumat verilmir. Orqan öz hərəkəti ilə bağlı hər şeyi düşünüb qərar qəbul etmişdir. « - Sahib, kişi kimi de, mənim xətrimi çox istəyirsən? Sahib təəccübləndi. Axundun qəribə sualı onu çaşdırdığından gözlərini döydü. Necə bəyəm? » [7, s. 38-39]. Dialoqda suala cavabda təkrar sual istifadə olunmuşdur. Adresat ona ünvanlanmış sualın hansı məqsədlə verilməsini başa düşmür, çaşır və sualla replikanı anlamaq üçün əlavə informasiya almaq istəyir. Bu məqamda ünsiyyət prosesində nitq situasiyasının dəyişməsi mümkündür. Əgər tam dialoqu bir diskurs kimi qəbul etsək, qeyd olunmuş məqamda diskursun daxilində mövzusunə görə fərqlənən yeni diskurs formalaşır. Nümunənin götürüldüyü dialoqun davamında bu, təsdiqini tapır. Danışın dilinin, eləcə də dialoji nitqin tədqiqi mətn təhlilinə oxşar şəkildə gedir. Şifahi və yazılı diskursların tədqiqində də belə paralellik mövcuddur. Yazılı nitqin tərkibindən dialoq və poliloqlar çıxarıldıqda monoloji yazılı nitq alınır. Monoloji nitqdə kommunikativ mənzərə tamamilə fərqlidir. Burada kommunikasiya birtərəflidir. Müəllif və ya nəqlədən müəyyən hadisələrdən bəhs açır, gördüklərindən danışır, nəyisə təsvir edir, hansısa məsələlərə münasibət bildirir. Mətn diskursun bir növü olduğu kimi, monoloji diskurs da başqa bir növdür. Monoloji nitqdə ümumi nitq situasiyası dəyişmir. Diskursun monoloji hissəsində də kommunikativ mənzərə yekcinsdir. Bədii əsərlərin yalnız monoloji nitqdən ibarət olması təsadüfi hallarda müşahidə olunur. Hekayə, povest və romanlarda başqa personajlar da iştirak edir. Nəqlətmə prosesində bu personajlar əsərə daxil edilir, onların arasındakı ünsiyyət oxuculara təqdim olunur. Bədii diskursun belə yerlərində kommunikasiya mənzərəsinin yenilənməsi aşkara çıxır. Bədii əsərdəki monoloji nitq müəllifin və ya personajın dilindən səslənməsindən asılı olmayaraq həmişə oxucuya ünvanlanır. Monoloqun onu söyləyənin özünə ünvanlanması halında da oxucu adresat kimi çıxış edir. Lakin oxucu müəlliflə dialoqa girmədiyinə görə, nitqin monoloji xarakteri dəyişmir. Nitq situasiyasının

DOI:10.30546/gdu.2023.251-256

dəyişməsi dialoji və poliloji nitq üçün daha səciyyəvidir. Belə ünsiyyətdə həm stimula, həm də cavab reaksiyaları olur.

Diskursun kommunikativ mənzərəsindən bəhs edərkən, bədii diskursda monoloji nitqdən dialoji nitqə keçid yerlərini ilk növbədə ayırmaq olur. Nitq situasiyasında dəyişmə ilə səciyyələn digər kommunikativ hissələr dialoqun nitq aktları səviyyəsində təhlili əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman müəllif nitqində nitq situasiyasının verballaşması halları da nəzərə alınır. Dialoji nitqdə adresant və adresatın yerdəyişməsi baş verir. Danışan kommunikativ təşəbbüsü ələ alır və stimula replika ilə çıxış edir. Stimula adresata reaksiya replikasını səsləndirməklə adresat roluna keçmək imkanı verir. Dialoji nitqin zəruri şərti rolun dəyişməsidir.

Kommunikasiya prosesində növbələşmə konkret linqvistik qanunauyğunluğa malik deyildir. Bu amil ünsiyyət prosesində həllini tapır. Adətən, sakit, qarşılıqlı anlaşıma şəklində gedən ünsiyyət də kommunikantlar arasında növbələşmə sakit tərzdə baş verir. Adresant nitq aktını bitirdikdən sonra pauza verir. Həmin pauza adresatın adresant funksiyasına keçməsi üçün signal rolunu oynayır. Bəzən belə pauzadan sonra adresat danışmırsa, yaxud danışmağa başlamırsa, onda adresant lazım bildikdə əvvəlki nitq aktını ya davam etdirir, ya da adresatı cavab reaksiyasına sövq etdirən yeni replikadan istifadə edir.

« - Al, Kirisk, iç, - dedi. – Heç nə fikirləşmə. Kirisk susurdu. - İç, - dedi Mılgun. - İç, - dedi Əmrayın. - İç, - dedi qoca Orqan. Kirisk tərəddüd edirdi» [7, s. 187]. Poliloqda dörd şəxs iştirak edir. Onlardan biri – Kirisk stimula nitq aktı ilə cavab verir. Digər üç iştirakçının hamısının nitqi bu şəxsə ünvanlanmışdır və replikalar təhrik nitq aktlarıdır. Təhrikə verbal reaksiya mümkün olduğu kimi, qeyri-verbal reaksiya da vermək olar. Kirisk digər iştirakçıların onu təhrik etdikləri hərəkəti, fəaliyyəti yerinə yetirmir, parçayı alıb suyu içmir. Müəllif nitqində onun bu hərəkətinin imtina deyil, tərəddüd olduğu göstərilmişdir (Kirisk tərəddüd edirdi).

İcməli suyun tükənməsi mövzusunda diskurs əsərdə 30 səhifə həcmindədir. Və bu həcmdə mətn yalnız dialoqlardan ibarət deyil, təkcə su mövzusu əhatə etmir. Su ilə bağlılıq, 30 səhifədə gah aşkar, gah da implisit şəkildə iştirak edir. Təbii ki, diskursun bu 30 səhifəsində aralıq mikrotemalar və həmin temalarda dialoqlar da işlənmişdir. Orqanın özünü qayıqdan atması ilə bağlı mikrodiskurs suyun tükənməsinin nəticəsidir. Lakin mövzu fərqli, iştirakçıların sayı fərqlidir. Qeyd olunmuş 30 səhifəni (səhifə 193-223) şərti olaraq su diskursu adlandırsaq, onun tərkibində kiçik həcmli müxtəlif diskursların olduğunu aşkar görmək olur. Nitq situasiyasının dialoqlarda dəyişməsi müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Hər bir dəyişmə məqamı ümumi diskursun kommunikativ mənzərəsində öz yerini tutur.

Elə nitq situasiyaları vardır ki, kommunikantların hər biri mövzunu qabaqcadan bilir, ona hazırlaşır, ünsiyyət prosesində kommunikativ məqsəd və niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Bu cür nitq situasiyalarında ünsiyyətin zamanı, məkanı, iştirakçıları və mövzunu qabaqcadan bəlli olur. Qeyd edilən halların hər biri fərqli diskurs formalarıdır. Belə formalar başqa, daha irihəcmli diskursun təşkilində və ya daxilində kommunikativ mənzərənin hissələri kimi çıxış edirlər. Çox iştirakçısı (iki və daha artıq) olan kommunikativ diskursların nitq situasiyası mövqeyindən tədqiqində ən vacib məsələ situasiyanın dəyişmə məqamlarında ünsiyyətdə baş verən linqvistik dəyişmələrin aşkara çıxarılmasıdır. Bu məsələ nitq situasiyanın müxtəlif komponentləri üzrə həm ayrılıqda, həm də belə elementlərin əhəmiyyətli kombinator birləşmələri üzrə diskurs materialı əsasında diskursiv təhlilə cəlb edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Тичер, С., Мейер, М., Водак, Р., Беттер, Е. Методы анализа текста и дискурса/ С.Тичер, М.Мейер, Р.Водак, Е.Беттер. – Харьков, 2017. -356 с.

DOI:10.30546/gdu.2023.251-256

2. Gergen, K. J. Realities and relationships: soundings in social construction/ K.J.Gergen. -Cambridge (MA): Harvard University Press, 1994.
3. Сковородина, С.В. Прагматика реактивных речевых актов в немецком диалогическом дискурсе: Дисс. ... канд. филол. наук. – Спб., 2004. — 219 с.
4. Колесникова, Н.Л. Вопросительное предложение как средство выражения оценочной семантики: Дисс. ... канд. филол. наук / Москва, 2005. -174 с.
5. Красных, В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология/ М.,2002. 284 с.
6. Aytmatov, Ç. Ağ gəmi/Ç.Aytmatov. – Bakı: Yazıcı, 1980. – 228 s.
7. Fəhmi, İ. Akvarium/İ.Fəhmi. – Bakı: Xan, 2017. – 198 s.

РЕЧЕВЫЕ СИТУАЦИИ В ДИСКУРСЕ

Худуева Гунай Рустамовна

Резюме

В статье исследуется вопрос речевой ситуации в различных дискурсах. Многообразие типов дискурса формирует различную картину речевой ситуации в процессе коммуникации. Поскольку художественный дискурс обширен по объему и объединяет в своем составе определенное количество дискурсов, то в нем очень часто наблюдаются речевые ситуации, их вариации. Исследование показывает, что изменение речевых ситуаций в диалогических и полилогических дискурсах является более распространенным явлением.

SPEECH SITUATIONS IN DISCOURSE

Xuduyeva Gunay Rustam

Summary

The article examines the issue of speech situation in various discourses. The variety of types of discourse forms a different picture of the speech situation in the communication process. Due to the fact that artistic discourse is wide in volume and combines a certain number of discourses in its composition, speech situations, their variations are very often observed in it. The study shows that a change in speech situations in dialogical and polylogical discourses is a more common phenomenon.

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

Daxil olma tarixi 27 iyul 2023-cü il

RUS VƏ İNGİLİS QƏZET DİSKURSUNDA ALINMA SÖZLƏR

Dosent Məmmədova Fərah Əlixan qızı
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə iki məsələ nəzərdən keçirilir. Birinci məsələ qəzet nitqində istifadə olunan alınmaların izah üsulları ilə bağlıdır. Qəzet diskursu ənənəvi leksikoqrafik izah üsullarını istifadə edərək alınma sözlərin uyğunlaşmasına kömək edir. Müəllifin linqvistik refleksiyası sözün mənalarını təmsil edən xüsusi formalarda özünü göstərir. Lüğət forması yeni məlumatların koqnitiv işlənməsi üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Alınma sözlər müəllifin düşüncələrinin və şərhlərinin obyektinə çevrilir. İkinci məsələ alınma sözlərin qəzet diskursunda istifadəsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Onların təsvirində koqnitiv-praqmatik yanaşma istifadə olunur.

Açar sözlər: qəzet diskursu, alınma sözlər, kontekst, kulturoloji kontekst, reallıq.

Ключевые слова: газетный дискурс, заимствования, контекст, культурологический контекст, реальность.

Keywords: newspaper discourse, borrowings, context, cultural context, reality.

Qəzet diskursu, real nitqin yaranması ilə, qəzet ünsiyyəti çərçivəsində nitq əsərinin yaradılması ilə əlaqəli idrak prosesi hesab olunur [5, 16]. Qəzet diskursunun ayrılmaz bir hissəsini leksik alınmalar təşkil edir. «Alınma» termini altında (ing. borrowing) biz O.S.Axmanovanın verdiyi tərifə qəbul edirik: “dil əlaqələrinin nəticəsində bir dildən digərinə köçürdülən yad dilin elementi (söz, morphem, sintaktik quruluş və s.)” [1, 149]. Kütləvi kommunikasiyanın bir elementi kimi qəzet diskursundakı leksik alınmalar yalnız məlumat ötürür, həm də müəllifin və nəşirin *sosial-praqmatik mövqeyini əks etdirir*, ətrafdakı gerçəklik haqqında bilik əldə etmək üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Bu, dilin özünün praqmatik xüsusiyyətləri və idrak təbiəti ilə əlaqədardır. Qəzet diskursunun işlətdiyi leksik alınmalar ətrafdakı gerçəklik haqqında məlumatların fiksasiyası, qorunub saxlanması və yenidən hazır şəkildə işlənməsidir. Hər bir dil işarəsi, insanın qavrayışına görə obyektiv məlumatları anlamaq aktı kimi şərh olunur. Çox vaxt qəzet diskursunda bu qiymətləndirmə vasitəsi və müvafiq məlumatların alıcısına, yəni oxucuya konkret təsir aktını təmsil edir.

Tədqiqatın məqsədi müəllifin sosial-praqmatik mövqeyini müəyyənləşdirmək və dünya haqqında təsəvvürlər qurmaq üçün leksik alınmalardan istifadə qaydalarını öyrənmək idi. Qəzet diskursuna mətndə alınma sözlərin məna izahlarının müxtəlif halları da daxildir ki, bu da adresantın fikrincə oxucu üçün anlaşılmaz ola bilər və buna görə də kommunikativ uğursuzluqlara (anlaşılmazlıq, kommunikativ planın natamam həyata keçirilməsi) səbəb ola bilər. Lüğət məqaləsinin bəzi elementləri (şərh, əlaqəli sözlərin göstərilməsi, tərcümə, konnotativ komponentlərin vurğulanması, leksikoqrafik və digər mənbələrə istinadlar) başqa dillərə mənsub olan sözlərin təfsirinə xidmət edir. «Rus leksikasında baş verən intensiv proseslər müasir dil daşıyıcısının linqvistik refleksiyasını kəskinləşdirir, dil daşıyıcısı introspeksiyanın köməyi ilə alınma sözün yaranması və işləmə şərtlərini anlamağa, ona qiymət verməyə, sözlərin mənasını yeni bir şəkildə anlamağa çalışır» [2, s.88]. Beləliklə, alınma sözlər müəllif mülahizələrin və şərhlərin obyektinə çevrilir. Qəzet mətnindəki alınma sözlər müxtəlif şərh üsulları ilə müşayiət olunur. 1) Qəzet mətnindəki leksik vahidləri şərh edərək, oxucu ilə əlaqə qurmağa çalışan jurnalistlər müxtəlif izah metodlarından istifadə edir, dialoqa girir və sual-cavab vəziyyətini modeləşdirirlər: “Уважаемые читатели! Вы слышали о том, что самым употребительным словом 2013 года стало слово *selfie*? Не знаете, что оно означает? *Selfie* - это автопортрет человека, сделанный с помощью смартфона и выложенный в социальную сеть. Знакомо, не правда ли?” (Мерпо СПб. 2013. № 213). Мətnin seçilmiş hissəsi mahiyyət etibarilə yeni yayılmış sözün təfsirini təmsil edir. O dövrdə bu sözün hələ

DOI:10.30546/gdu.2023.257-263

mənimsənilməməsi mətndə xarici forması - latın qrafikası ilə dəstəklənir (bundan sonra bu söz məqalədə artıq kiril əlifbası ilə ötürülür).

2) Çoxsaylı alınmaları izah edərkən jurnalistlər tez-tez tərcüməyə müraciət edirlər. Bu ən asan yoldur, bir tərəfdən yeni sözü uyğunlaşdırmağa imkan verir, digər tərəfdən müəllifə sistemdə boş bir sözün səhv təfsiri üçün məsuliyyəti aradan qaldırmağa imkan verir: “В переводе с английского слово alarm обозначает панику, тревогу, настороженность. В русском языке есть слово алармист, обозначающее человека, поднимающего панику путем распространения непроверенных данных, то есть слухов” (Педагогические вести. 2003. № 1). “Понятие понятию рознь. Правильный тимбилдинг имеет результат - единая цель команды и четкое распределение ролей внутри коллектива. Ошибочно называть тимбилдингом веревочный курс, групповые соревнования и тому подобное ничего общего не имеют с построением команды и дают эффект улучшения коммуникации в коллективе, что тоже важно, но не является тимбилдингом. Многие руководители уверены: дружеская атмосфера в офисе - залог продуктивной работы. И тимбилдинг (в переводе с англ. - построение команды) - отличный способ этого добиться” (Метро СПб. 2013. № 175). Son mətn parçası alınmanın maraqlı bir şərh formasını təqdim edir: əvvəlcə mənalı bir şərh verilir, əlaqəli anlayışlardan fərqlər müəyyənləşdirilir, müsbət üslubi məna qeyd olunur və tərcümə yolu ilə lakonik şərh mətni tamamlayır.

3) Sözü tərkibinə, tarixi köklərinə müraciət mediada kifayət qədər geniş təmsil olunan yeni alınmış sözlərin qavranılmasını asanlaşdırır, sözün əmələ gəlməsi yuvasının genişləndirilməsi, həmçinin mümkün kalka (bir çox hallarda oyun kalkası) üçün baza yaradır: “Эти люди увлекаются исследованием городской среды с высоты крыши высотных сооружений. Называют они себя по-разному: руферы (от англ. roof - «крыша»), крышеры, крышелазы. Руфинг может быть экстремальным - когда забираются на высоту при помощи пожарных лестниц, водосточных труб, уступов и вполне безопасным - в виде экскурсии под руководством специального гида” (Метро СПб. 2013 № 195).

4) Az mənimsənilmiş alınma sözlər üçün tipik kontekstlər - sözü təyin edən taksonomik identifikasiya cümlələridir. Mətnində bu cür cümlələrin çoxluğu müəllifin hər hansı bir anlayışı aydınlaşdırmaq, qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq istəyini göstərir [6, s. 59]. Əksər hallarda qrafik olaraq mötərizədə daxil edilmiş konstruksiya şəklində tərtib olunurlar, bəzi hallarda isə aydınlaşdırma ilə verilir - müəllifin və ya redaktorun qeydi. Bir neçə misal gətirək: “Стала популярна профессия фрилансера (человека, выполняющего работу без заключения договора с работодателем)” (Метро СПб. 2013. № 217); “Противопоставленная байопику (биографической картине) Оливера Стоуна, лента оказалась куда более выразительным рассказом” (Панорама ТВ. 2013. № 32); “Все дни работы выставки для бесплатного посещения будет открыта главная экспозиция, состоящая как из арт-объектов, так и из одежды и аксессуаров, игрушек, и предметов интерьера от мастеров по фелтингу (войлоковалянию) из России, Европы и Америки” (Утро Петербурга. 12. 11. 2013). “Это программа для тех, кто хочет освоить профессию коуча (специалиста в области тренингов самореализации в форме беседы - прим. автора) и обрести эффективный инструмент помощи себе и другим людям” (Центр Плюс. СПб. 2013. № 48).

Bəzi hallarda yeni sözlərin semantik qeyri-müəyyənliyi şərhlərin qeyri-müəyyənliyinə və ziddiyyətinə səbəb olur. Beləliklə, aşağıdakı şərhlər kovörkinqin bir fəaliyyət forması və ya bunun üçün bir məkan olub-olmadığı sualına cavab vermir: «Нововведением входящего месяца стал коворкинг-центр (модель работы, в которой участники, оставаясь независимыми и свободными, используют общее пространство для своей деятельности), открывшийся в центре Новосибирска» (Работа в городе. 2013. Октябрь.) «На территории Апраксина Двора будет шесть функциональных зон - культура, образование, офисы и коворкинги,

DOI:10.30546/gdu.2023.257-263

торговля и апартаменты и ресторанная зона. *Коворкинги* - это открытые бизнес-пространства со всеми необходимыми условиями для труда творческих людей» (Петербургский дневник. 2013. № 225). Mümkün kommunikativ çətinliyin qarşısını almaq üçün daha geniş bir sinfin göstəricisi ilə tərifi yazar tərəfindən verilir və kontekst sözün assosiativ əlaqələrinin məcmusunu müəyyənləşdirir. Müqayisə edin: *профайлинг* - методика - собеседование; *профайлер* - специалист - технарь: «Для того чтобы защитить транспорт от террористической угрозы, одними досмотровыми средствами не обойтись. Нужны специалисты, причем не просто технари, а люди, обладающие специальной подготовкой в сфере психологии. Или, иначе говоря, профайлеры. Слово «профайлинг» не имеет адекватного перевода на русский язык. Оно означает совокупность методик, позволяющих анализировать и прогнозировать поведение человека. И, соответственно, по поведенческим характеристикам вычислять подозрительных людей. Простейший вариант - небольшое собеседование с пассажиром, во время которого профайлер не только слушает ответы, но внимательнейшим образом изучает жесты, мимику, «считывает» всю совокупность невербальной информации» (Метро СПб. 2013. № 208).

Alınma sözlərinin əsassız, lazımsız istifadəsi mənfi qiymətləndirilir. Məsələn, alınma sözün funksional yükü yoxdur, lakin nüfuz səbəbi ilə istifadə olunur: «*Перфоменс* - нарядное, конечно, словечко. Только зачем оно? Чтобы к «элите» причислиться, от быдла отличаться?» (Комсомольская правда. 2009. 30 aprel - 6 may). Alınma sözlərə işarə edərək, danışan metaoperatorlar vasitəsi ilə qeyri-milli sözə qiymətləndirmə münasibətini ifadə edir. Bir tərəfdən, alınma sözlərin istifadəsi müasir insanın nüfuzunun, təhsilinin və mədəniyyətinin göstəricisidir, buna görə natiq müsbət qiymətləndirilmiş meta-operatorlardan istifadə edir. Digər tərəfdən, alınma sözünün hər hansı bir dilə daxil olması və həddindən artıq istifadəsi natiqdə mənfi reaksiyaya səbəb olur, çünki həmin sözlərin tez-tez istifadəsi ana dilinin saflığını pozur və eyni zamanda adresant ilə adresat arasında anlaşılmaqla səbəb olur. Məsələn:

1) *I don't like a foreign word «charisma», I prefer the divine spark.* 2) *Nowadays many people suffer from fear of having all the types of diseases. They're called «cyberchondriac», but I absolutely don't like this word.* Meta-dil şərhinin məlumatlarına əsaslanaraq tədqiqatçılar ümumiyyətlə sosial və mədəni bir fenomen olaraq dil modası haqqında məlumatları genişləndirə bilirlər. Dəbli alınma sözlərini şərh edən meta-operatorlar dilçilərə dəbli sözlərin lüğətlərini yaratmağa və xarici sözlərin lüğətlərini vaxtında tamamlamağa imkan verir. Dırnak işarələrinin meta-dil funksiyası vasitəsi ilə sözün mənfi meta - dil qiymətləndirilməsi, söz vasitəsilə isə fenomenə mənfi münasibət göstərilir: «*Общественное движение «Возвращение» предлагает стереть с карты России ставшие неактуальными советские названия регионов, городов, улиц, вернуть им исторические имена. А нужен ли этот «ребрендинг»? - Симбирск вместо Ульяновска, Екатеринбург вместо Краснодара...*» (Аргументы и факты. 2009. № 18). Qəzet mətninin anlaşılması yeni sözün və onun tərifinin yerləşdirildiyi oyun kontekstini izah edir. Sözün izahında üslubi cəhətdən neytral sinonimlərdən istifadə olunduğu elmi diskursdan fərqli olaraq üslubi cəhətdən məcazi sözlərdən istifadə edərək izahatları istisna etmir: «*Механическое*» слово «*тендер*» уже достаточно прочно «*въехало*» в наш лексикон. Хотя это всего навсего конкурс между фирмами за право покупки или эксплуатации того или иного предприятия» (МН. 1993. № 29). Neoloji lüğətlərin və başqa dillərə mənsub sözlərin lüğətlərinin təhlili göstərir ki, leksikoqraf mütəxəssisləri tərəfindən illüstrativ materialın əsas mənbəyi kimi xidmət edən leksik yenilikləri şərh etmək üçün istifadə olunan qəzet və jurnalların materiallarıdır. Qeyd edək ki, bəzən qəzet şərhləri Vikipediya dan lüğət məqalələrini hərfi şəkildə təkrarlayır, bu da leksikoqrafik nəşrlərdə olmayan məlumatları tez bir zamanda tamamlayır. Qəzet diskursunda yeni əşya və anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunan alınmalar informativ

DOI:10.30546/gdu.2023.257-263

funksiya ilə yanaşı, emotiv və təsiredici funksiyaları da yerinə yetirir. “Однако наиболее опасную категорию вирусописателей составляют хакеры-одиночки или группы хакеров. В корыстных целях они создают программы ... ради денег - для обслуживания спам-бизнеса” (АиФ № 8, 2010, стр. 8). İnformativ funksiya kompüter sahəsinin yeni anlayışlarını ifadə edən - virus, haker, spam-biznes alınma sözlərdə özünü göstərir. Qəzet mətnində alınma sözlərdən istifadə edərkən müəllifin modallığı (münasibəti) ifadə olunur: baş verənlərə həddindən artıq müsbət, mənfəə və ya laqeyd münasibət, istehza. Məsələn: “*Видеоблог калужского губернатора Артамонова - нарезка из публичных выступлений без возможности комментариев*” (АиФ №8, 2010, стр. 4). «Видеоблог» əsas məzmunu müntəzəm olaraq mətn, şəkil və ya multimedia olan yazıları əlavə etmək üçün olan bir şəbəkə jurnalını ifadə edir. Bu kontekstdə alınma söz və denotativ mənası üst-üstə düşür, bu da gülüşə səbəb olur.

Leksik alınmaların təsir funksiyası oxucu şüurunun manipulyasiyasında və stereotiplərin yaradılmasında özünü göstərir. Manipulyasiya altında, V. Ye. Çernyavskaya görə, adresatın müəyyən hərəkətlər etmək üçün gizli motivasiyasına yönəlmiş nitq təsiri başa düşülür; mesaj göndərənə maraqlarının yerinə yetirilməsinə xidmət edən istəklərin, münasibətlərin onun şüuruna gizli tətbiqi, bu istəklər mütləq adresatın maraqları ilə üst-üstə düşür [11, 19]. Məsələn: “*He cannot revisit the country of his youth, the «monstrous Soviet era», because it no longer exists except in memory*” (The Guardian, 2 oktyabr 2010, стр. 12). Leksi alınma *Soviet era* (sovet dövrü) oxucunun şüurunda Sovet İttifaqı obrazını oyadır və «yaddaşından başqa heç bir yerdə olmayan dəhşətli» tərif qəhrəmanın vətəninə qayıtmaq istəməməsini təsdiqləyir və oxucuda oxşar münasibət yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, leksik alınma yalnız müvafiq reallıq hadisəsini çatdırmır. Qəzet diskursunda müəyyən dil və mədəniyyətə sahib cəmiyyətin düşüncə tərzini ifadə edən alınma sözlər də var. Qəzet diskursunun öyrənilməsinə tətbiq edilən koqnitiv yanaşma alınma söz ilə ifadə olunan bu və ya digər obyektin və ya hadisənin reallığa ən yaxın həcmli görüntüsünü əldə etməyə imkan verir. Koqnitiv yanaşma baxımından alınma sözlərinin öyrənilməsinin perspektivləri bir çox tədqiqatçı tərəfindən alimlərin PR texnologiyalarına marağının artması və oxucuların dil şüurunu manipulyasiya etməyin digər yolları ilə əlaqədar olaraq qeyd olunur, bu da linqvokultural cəmiyyətin dünyasının mənzərəsinə əks etdirən alınmalardan istifadə etməklə qəzet diskursunda baş verir. Məsələn: “*It shows my mother, Nora, a Russian NKVD spy, who became Britain's first Russian war bride in 1942. Nine years later, she wrote a book about her life in Stalinist Russia, I Spied for Stalin*” (The Guardian, 23 oktyabr 2010, s.6). Rusdilli reallıqları işarə edən NKVD və *Stalinist Russia* (Stalinist Rusiya) kimi alınma sözlər sovet dövlətinin mənfəə stereotipinin formalaşmasına kömək edir. Rus və ingilis dillərindən olan alınma sözlərinin koqnitiv təhlili məlumatların ötürülməsi və işlənməsi, müasir biliklərin təşkili və dünya haqqında təsəvvürlərin qurulması üçün dilin istifadəsi ilə əlaqəli qəzet diskursunda mürəkkəb proseslərin öyrənilməsinə diqqət yetirməyə imkan verir. M.L.Makarova görə, diskurs «həyata keçirmək üçün yalnız «substansiya» deyil, eyni zamanda idrak modellərinin mənbəyidir» [7, 160]. Xüsusi işarələr sistemə (həndəsə, kə, linqvomədəni cəmiyyət üzvlərinin gerçəklik haqqında fikirləri əks etdirilir) sahib olan qəzet diskursu cəmiyyətdə konvensional (şərti) və konseptual oriyentasiya vasitələrindən birinə çevrilir. «Mətn mədəniyyətin söz işarələri ilə əksi» olduğundan [8, c. 11], mətnə həm açıq açıq formada, həm də gizli şəkildə ifadə olunan bütün mədəni əhəmiyyətli məlumatların məcmusuna istinad etmək üçün «kulturoloji kontekst» termini istifadə olunur [4, c. 173]. Kulturoloji kontekst anlayışı aşağıdakı səviyyələrin ayrılmasını nəzərdə tutur: denotativ, konnotativ, assosiativ, metaforik. Denotativ kulturoloji kontekst müəyyən bir mədəniyyətə xas olan həqiqətləri ifadə edən sözlər və ifadələrlə təmsil olunur. Realılar (həqiqətlər) yalnız müəyyən millətlərə və xalqlara xas olan maddi mədəniyyət obyektlərinin, tarix faktlarının adlarıdır [9, c. 5]. Bunlar xüsusi adlar ola bilər, məsələn, məşhur insanların adları, siyasi

DOI:10.30546/gdu.2023.257-263

partiyaların adları, küçələr, tarixi yerlər, memarlıq abidələri və s.: *the Soviet communist party, KGB, Communists, Ivan the Terrible, FSB; Даунинг Стрит, Букингемский дворец, Макдоналдс, ЦРУ*. Məsələn: “*The problem for the scientist was that despite serving a decade in jail, much of it in a gulag in the Russian Arctic on charges of passing military intelligence to Britain, he had little, if any, connection to the UK*” (The Independent, 29 sentyabr 2010, s. 11). Rus dilindən keçmiş *gulag* sözü (Гулаг - главное управление исправительно-трудных лагерей) özünəməxsus mədəni denotatı göstərir - 1934-1960-cı illərdə DİXX-nin (НКВД) xüsusi bölməsi, SSRİ-nin siyasi repressiya sisteminin ən vacib orqanı. «*Gulag*» sözünün işlənməsi yolu ilə «həbsxana» və «repressiya» kontekstində oxucuların şüurunun manipulyasiyası həyata keçirilir. İngilis dilində digər dillərdən alınma sözləri də qeyd edək. Məsələn, “*Blitzkrieg* alman sözü (blitzkriq, hərfən “ildırım sürətli müharibə”) “ildırım-sürətli” müharibə alman-faşist niyyətlərinin iflası uğramasından sonra gündəlik sözə çevrildi; alman sözləri *Luftwaffe* (faşist hərbi-hava qüvvələri) və *Putsch* (putç, çevriliş). İndi ingilis və Amerika mətbuatında tez-tez istifadə olunan fransız sözü olan *detente* (beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi) bütün dünyada sülhün qorunması məqsədilə beynəlxalq gərginliyin zəifləməsini elan edən sülhsevər siyasətinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Konnotativ kontekst səviyyəsi, özünəməxsus mədəni komponentin denotativ deyil, sözün konnotativ mənasında olduğunu göstərir. Konnotativ kontekstə denotativ səviyyənin konnotativ vahidləri də daxildir. Məsələn: “*A few words remembered from a story or pay may become icons before which the individual light the candles of a life*” (The Washington Times Weekly, 25 oktyabr 2010, s. 28). Alınma sözü *icon* (rus dilindən *икона*), dini təzim əşyasını ifadə edən, «ibadət obyekti, nümunə», «insan həyat şamlarını yandırmaqdan əvvəl bir hekayədən və ya şəirdən əzbərlənmiş bir neçə söz» mənası ilə istifadə olunur. Mətnin üslub cəhətdən neytral və emosional parçaları əvəzlənərkən də varvarizmlərdən istifadə edilir. Məsələn: “*Television profiles presented him (Chernomyrdin) as a regular, accordion-playing, vodka-drinking, straight-talking Russian muzhik*” [12]. Sadə xalq dilindən keçən alınma sözü *muzhik* (kəndli kişi; kobud, qaba, savadsız adam) neytral kontekst ilə münasibətə daxil olur və «*əsl kişi*» - ekspressiv, «təmtəraqlı» mənasını ifadə etməyə başlayır. Kulturoloji kontekstin növbəti səviyyəsi - assosiativ, müəyyən bir dil kollektivinin reallıqlarını ifadə edən leksik vahidlərə xas olan sabit assosiativ əlaqələri əks etdirir. Müəyyən bir üslub, obraz və s. ilə əlaqəli özünəməxsus mədəni vahidlər bir çox hallarda qiymətləndirmə, təsvir və müqayisəni ifadə etmək üçün informasiya və analitik mətnlərdə, qəzet materiallarında istifadə olunur. Məsələn: “*Можно купить культурный фастфуд, но культуру за быстрые деньги не купишь*” (АиФ № 4, 2010, s. 6). *Фастфуд* (ingilis dilində *fast food*) keyfiyyətsiz və tez hazırlanan yeməklərlə əlaqələndirilir; *быстрые деньги* (ingilis dilindən kalka *easy money/ asan pul*) haqsız olaraq alınan və tez xərclənən pullarla əlaqələndirilir. Kulturoloji konteksti anlamaq üçün ən çətin səviyyə metaforik səviyyədir. Metaforik kontekst milli mədəniyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş mətnlərdən götürülmüş mədəni vahidləri birləşdirir. Bunlar ədəbi əsərlərdən sitatlar, qanadlı ifadələr, alluziyalar, atalar sözləri, kəlamlar, mahnılardan sözlər, reklam şüarları və s., başqa sözlə, milli mədəniyyətin mətn ifadəsini təşkil edən hər şeydir. Məsələn: “*Более того, российские корпорации славятся тем, что их попытки профинансировать что-либо сопровождаются возникновением посредников, желающих получить свой «кусочек от пирога»*” (АиФ №6, 2010, s. 7). İngilis ifadəsi «*to have one's cake and eat it*» «səy göstərmədən bir şeydən faydalanmaq» deməkdir.

Beləliklə, alınma sözlər, ünsiyyət prosesini müşayiət edən ekstralingvistik amillərin hamısını özündə cəmləşdirən mürəkkəb bir kommunikativ hadisəsi olan qəzet diskursunun vacib bir hissəsidir. Həmin ekstralingvistik amillər aşağıdakılardan ibarətdir: ünsiyyət iştirakçıları və onların xüsusiyyətləri haqqında bir təsəvvür yaradan sosial kontekst; məlumatların istehsalı, yayılması və qavranılması xüsusiyyətləri, mədəni və ideoloji fon və s. [3, 49]. Alınma sözlərinin öyrənilməsinin koqnitiv-praqmatik yanaşması müəllifin sosial-praqmatik mövqeyini

müəyyənləşdirməyə və dünyanın mənzərəsini qəzet diskursunda göstərmək yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. 608 с.
2. Вепрева И. Эксплицированное отношение к слову в современной речи // Русское слово в языке, тексте и культурной Екатеринбург, 1997, с.88-96.
3. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск, 2000. 308 с.
4. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ (Современная английская медиаречь). М., 2008. 202 с.
5. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. Виды пространств текста и дискурса // Категоризация мира: пространство и время. М., 1997. 213 с.
6. Лазуткина Е. М. К проблеме описания прагматических механизмов языковой системы // НДВШ: Филологические науки, 1994. - № 5-6. - С. 56-65.
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003. 280 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 208 с.
9. Томахин Г.Д. Реалии-американизмы. М.: Высш. шк., 1988. 239 с.
10. Федорова К. М., Руфова Е. С. Глуттонический дискурс как объект лингвистического исследования // Наука, образование и культура. 2016. №9(12). С.45-48.- <https://cyberleninka.ru/article/n/glyuttonicheskiy-diskurs-kak-obekt-lingvisticheskogo-issledovaniya>
11. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого взаимодействия: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2006. 136 с.
12. <http://www.telegraph.co.uk/news/>

ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ

Мамедова Фарах Алихан кызы

Резюме

В статье рассматриваются два вопроса. Первый вопрос касается методов объяснения заимствований, используемых в газетной речи. Газетный дискурс, используя традиционные лексикографические методы объяснения слов, помогает адаптировать заимствованные слова. Языковая рефлексия автора проявляется в особых формах, представляющих значения слова. Словарная форма используется как средство познавательной обработки новой информации. Заимствованные слова становятся объектом рассуждений и комментариев автора. Второй вопрос связан с особенностями использования заимствованных слов в газетном дискурсе. В их описании используется когнитивно-прагматический подход.

BORROWED WORDS IN RUSSIAN AND ENGLISH NEWSPAPER DISCOURSE

Mammadova Farah Alixan

Summary

The article deals with two issues. The first question concerns the methods of explaining borrowings used in newspaper speech. Newspaper discourse, using traditional lexicographic methods of explaining words, helps to adapt borrowed words. The author's linguistic reflection manifests itself in special forms representing the meanings of the word. The dictionary form is used as a means of cognitive processing of new information. Borrowed words become the object of the author's reasoning and commentary. The second question is related to the peculiarities of

DOI:10.30546/gdu.2023.257-263

the use of borrowed words in newspaper discourse. Their description uses a cognitive-pragmatic approach.

Rəyçi: dos. Xəlidə Babasova

Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının 12 iyun 2023-cü il tarixinin 11 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 iyun 2023-cü il

CLASSIFICATION OF VERBS

Aslanova Maleyka Isfandiyyar qızı, Mammadzadeh Natavan Yusif

Ganja State University

maleykaa532@gmail.com

Annotation: *English grammar is more of a textbook topic than a blog post. It has been mastered for years, never ceasing to discover new nuances. Even native speakers can make mistakes in it. We do not set a goal to embrace the immensity, but simply try to briefly review the basic terms and rules of English grammar to make it easier for you to navigate it.*

One of the important places in the grammar of the English language is occupied by the verb section. The tense of the verb is a different and interesting area. The article provides extensive information about this.

Key words: English grammar, English language, verb, tense category of the verb, types of the verb

Açar sözlər: İngilis dilinin qrammatikası, ingilis dili, feil, feilin zaman kateqoriyası, feilin növləri

Ключевые слова: английская грамматика, английский язык, глагол, временная категория глагола, виды глагола

A verb is an independent part of speech that denotes an action or state of an object or person. In English, the sign of the verb in the indefinite form is the particle **to.**, *to sing, to draw, to exist, to stand, to work, to speak, to eat* and etc.

Most often, it is the verb that is the key base around which the sentence is built, so verbs in almost all languages follow complex grammar rules and have a large number of forms.

Structure of English verbs

According to the structure, English verbs are divided into simple, derivative, complex and compound.

Simple verbs consist of only one root: *walk, play, eat, cut, put, and send*, and so on.

In derivative verbs, in addition to the root, there is a prefix and / or suffix: **unload**, **reread**, **replay**, **rewrite**

Compound verbs are made up of two or more words: *underline, whitewash, overtake, understand*,

Compound (phrasal) verbs consist of a verb and an adverb or preposition: *look out, stand up, pull off*,

By meaning, English verbs are divided into semantic and functional.

Semantic (independent) verbs have their own lexical meaning; they denote a certain action or state: *I **work** at the zoo.*

Service verbs have no independent meaning. They are used only to build complex forms of the verb or compound predicates. It is service verbs that are conjugated in compound predicates, that is, with their help; you can express person, number and time:

*I **am** going*

*Jim **is** going*

*People **were** going*

Service English verbs: linking verbs that connect the subject in a sentence with a certain state (usually expressed by an object): *to be, to become, to seem, to look;*

*She **got** hungry in the evening.*

Auxiliary verbs that serve to form complex verb forms: *to be, to have, to do, will;*

*We **have** seen it before*

DOI:10.30546/gdu.2023.264-267

Modal verbs that reflect the speaker's attitude to a given action: modal verbs that reflect the speaker's attitude to a given action: *can, may, must, need*;

*He **must** sing loudly.*

*We **can** speak Spanish.*

Regular and irregular verbs

It is impossible to master English without studying verbs. As we know, unlike Ukrainian or Russian, sentences in English cannot exist without verbs at all. This part of the language is considered the crowning achievement in the construction of any sentence or phrase. Therefore, the only way to study a foreign language qualitatively is to memorize all the verbs: regular, irregular, simple, complex or compound.

In this material, we will talk about the main verbs that you need to know for a comprehensive study of English. Let's analyze how they are formed and change depending on time, and also get acquainted with the rules for using regular and irregular verbs.

It's never too late to learn, especially when it comes to learning foreign languages. If you understand that the knowledge gained at school or university is not enough for you to become fluent in the language, you can seek help from professional teachers. Individual lessons with a tutor are ideal, as you can choose the place and time of the lessons yourself.

Regular verbs in English (correct verbs) are all verbs that have one basic form - the infinitive. In the past tense, they change their form by adding the ending **-ed** to the infinitive. For example:

Infinitive	Past Simple	Past participle	Translation
love	loved	loved	любить/sevmək
return	returned	returned	возвращаться/geri qayıtmaq
smoke	smoked	smoked	курить/siqaret çəkmək
print	printed	printed	печатать/çap etmək
laugh	laughed	laughed	смеяться/gülmək
sew	sewed	sewed	шить/tikmək
dance	danced	danced	танцевать/rəqs etmək

You should remember the cases when the ending in verbs can change:

If a word ends in the consonant **-y**, that letter changes to **-i** in the past tense. For example: cry - cried, fry - fried, dry - dried.

If the verb ends in **-e**, we do not write **-eed** in the past tense. The correct option is to leave one **-ed**. For example: arrive - arrived, damage - damaged.

If a word has a stressed short vowel at the end and a consonant after it, it is doubled in the past tense. For example: drop - dropped, stop - stopped.

Do you know how many irregular verbs there are in English? There are 638 words in total. At the same time, native speakers use about 200 words in everyday life. If you are just starting to learn a foreign language, it is enough to remember 100-150 words that are classified as the most popular and used.

Irregular verbs are verbs that have different endings in the second and third forms of the past tense. It is believed that these words appeared in English by borrowing from French, German and Latin.

DOI:10.30546/gdu.2023.264-267

Irregular verbs also have three forms - the infinitive, the indefinite tense, and the past participle. However, unlike regular verbs, they do not change their form by adding the ending -ed. Irregular verbs are replaced in other ways, namely:

Root vowels change to **-o**, and an ending is added to the third form.

break - broke - broken;

choose - chose - chosen;

forget - forgot - forgotten.

Root vowels change to **-o** only in the second form.

drive - drove - driven;

ride - rode - ridden;

rise - rose - risen.

In the second form, the ending **-ew** appears, and in the third, **-own**.

blow - blew - blown;

fly - flew - flown;

grow - grew - grown.

The endings of the second and third forms change to **-ought** and **-aught**.

bring - brought - brought;

buy - bought - bought;

catch - caught - caught.

Doubling **-ee** changes to **-e**.

keep - kept - kept;

sleep - slept - slept;

feel - felt - felt.

Vowels in three forms alternate in this way - **i-a-u**.

begin - began - begun;

drink - drank - drunk;

ring - rang - rung.

When learning English, try to use both regular and irregular verbs in your vocabulary as often as possible. Don't be afraid to make mistakes, and remember that you learn from your mistakes too. If you can train every day, the result will not be long in coming.

Of course, it is impossible to tell what the grammar of the English language and all its rules are in one article. We have tried to give only an overview of the main parts of speech and sentence members of the English language, and also to convince you of how important grammar is. Whatever your level, there will always be unexplored nuances of English grammar.

Teaching grammar is one of the most important aspects of teaching a foreign language, since without knowledge of grammar, there can be no question of any full-fledged communication. Vocabulary itself is not a language - it only serves as a building material. Vocabulary becomes an effective tool when it is at the disposal of grammar. Grammar takes what is common, which underlies the change of words and combinations of words in a linear series, and derives rules and laws from it. Grammar, like the main vocabulary fund, is very stable, as it is created by native speakers over time and develops by deploying and improving the basic elements of an existing and functioning language.

Literature

1. К.Н.Качалова, Е.Е.Израилевич. Практическая грамматика английского языка. В 2-х т. — Киев: Методика, 2003. — 363 + 304 с. — [ISBN 966-7269-15-9](#).
2. Г.А.Вейхман. Новое в английской грамматике. — М.: Астрель, 2000. — 128 с. — ISBN 5-271-00135-0.

DOI:10.30546/gdu.2023.264-267

3. Aarts, Bas (2011). Oxford Modern English Grammar. Oxford University Press. p. 410. ISBN 978-0-19-953319-0.
4. Biber, Douglas; Leech, Geoffrey; Conrad, Susan (2002). Longman student grammar of spoken and written English. Pearson Education Limited. p. 487. ISBN 0-582-23726-2.
5. Carter, Ronald; McCarthy, Michael (2006), Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide, Cambridge University Press, p. 984, ISBN 0-521-67439-5 A CD-Rom version is included.
6. Dekeyser, Xavier; Devriendt, Betty; Tops, Guy A. J.; Guekens, Steven (2004). Foundations of English Grammar For University Students and Advanced Learners. Uitgeverij Acco, Leuven, Belgium. p. 449. ISBN 978-90-334-5637-4.
7. Fowler, H.W. (2015), Butterfield, Jeremy (ed.), Fowler's Dictionary of Modern English Usage, Oxford University Press, p. 813, ISBN 978-0-19-966135-0
8. Halliday, M. A. K.; Matthiessen, Christian M. I. M. (revised by) (2004). An Introduction to Functional Grammar, 3rd. edition. London: Hodder Arnold. p. 700. ISBN 0-340-76167-9.
9. Huddleston, Rodney D.; Pullum, Geoffrey K. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press. p. 1860. ISBN 0-521-43146-8.

FEİLLƏRİN TƏSNİFƏTİ

Aslanova Məleykə İsfəndiyar qızı, Məmmədzadə Nətəvan Yusif qızı
Xülasə

İngilis dilinin qrammatikası bloq yazısından daha çox dərslik mövzudur. O, illərdir mənimsənilib, heç vaxt yeni nüanslar kəşf etməkdən əl çəkmir. Hətta ana dili olanlar belə səhv edə bilərlər. Biz nəhəngliyi qəbul etməyi qarşımıza məqsəd qoymuruq, sadəcə olaraq ingilis dilinin qrammatikasının əsas şərtlərini və qaydalarını qısaca nəzərdən keçirməyə çalışırıq ki, siz onu idarə etməyi asanlaşdırasınız.

İngilis dilinin qrammatikasında mühüm yerlərdən birini feil bölməsi tutur. Feilin zamana görə dəyişməsi qaydası fərqli və maraqlı bir sahədir. Məqalədə bu haqda geniş məlumat verilmişdir.

КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАГОЛОВ

Асланова Малейка Исфандияр гызы, Мамедзаде Натаван Юсиф гызы
Резюме

Английская грамматика-это скорее тема из учебника, чем статья в блоге. Его осваивали годами, не переставая открывать новые нюансы. Даже носители языка могут ошибаться в нем. Мы не ставим целью объять необъятное, а просто постараемся кратко рассмотреть основные термины и правила английской грамматики, чтобы вам было легче в ней ориентироваться.

Одно из важных мест в грамматике английского языка занимает глагольная часть. Время глагола-это отдельная и интересная область. В статье представлена обширная информация об этом.

Rəyçi: f.f.d. Qasımova Samirə qızı Firuddin

“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 05 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il

TƏQLİDİ SÖZLƏRİN SÖZYARADICILIĞINDA ROLU

Dosent Cəfərova Sürəyya Məmmədqulu qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Təqlidi sözlər öz sözyaratma xüsusiyyətinə görə həm köməkçi nitq hissələrindən, həm də xüsusi nitq hissəsi nidadan fərqlənir. Bu tip sözlərin ayrılıqda lüğəvi mənası olmasa da, müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə yeni söz yarada bilir.

Təqlidi sözlərdən isim, sifət, fel və zərflər yarana bilir. Zərflərin düzəlməsi digər nitq hissələrinin yaranmasına nisbətən fərqlənir. Belə ki, isim, sifət və feillərin yaranmasında morfoloji üsul üstünlük təşkil edirsə, zərflərin yaranmasında, əsasən, sintaktik üsuldan istifadə olunur. Əgər başqa nitq hissələri əsasən təqlidi söz köklərinə bu və ya digər sözdüzəldici şəkilçinin əlavəsi ilə yaranırsa zərflər isə təqlidi söz kökləri ilə yanaşı həmin sözlərdən düzəlmiş bir sıra sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması nəticəsində də yaranır. Təqlidi sözlərdən əsasən tərz-i-hərəkət zərfləri yarana bilir. Belə sözlərdən zərflərin düzəlməsinin rəngarəngliyi həmin sözlərin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məlumdur ki, zərflər hərəkətlə əlaqədar olan nitqin bir hissəsidir. Yəni hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edir. Buna görə də təqlidi sözlər də hərəkətlə əlaqədar yaranır. Ən çox hərəkətin əlamətini, yaxud əlamətin əlamətini bildirən müxtəlif tərzdə ifadə oluna bilən zərflər yaradır.

Açar sözlər: təqlidi sözlər, zərf, şaq-şaq, güldür-güldür, şarap-şarapla

Ключевые слова: слова-подражания, наречия, шак-шак, смех-смех, вино-вино

Key words: imitation words, adverbs, shak-shak, laugh-laugh, wine-wine

Təqlidi sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri içərisində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də onlardan zərflərin yaranmasıdır. Bu qəbildən olan sözlərdən isim, sifət, fel düzəldiyi kimi zərf də düzələ bilir. Zərflərin yaranması digər nitq hissələrinin düzəlməsi üsulundan fərqlənir. Belə ki, təqlidi sözlərdən isim, sifət, fel yaranarkən morfoloji yolla sözdüzəlməsi prosesi əsas rol oynayır. Həmin sözlərdən zərflərin yaranmasında isə morfoloji üsuldan az istifadə olunur. Burada sintaktik yolla sözyaranması üsulu əsas yer tutur. Zərflərin yaranmasında digər nitq hissələrinə nisbətən başqa xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Əgər başqa nitq hissələri əsasən təqlidi söz köklərinə bu və ya digər sözdüzəldici şəkilçinin əlavəsi ilə yaranırsa, zərflər isə təqlidi söz kökləri ilə yanaşı, həmin sözlərdən düzəlmiş bir sıra sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması nəticəsində də yaranır. Daha dəqiq desək, zərflər eyni zamanda təqlidi sözlərdən düzəlmiş isim və fellərin təkrarlanması, təkrarlanaraq sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə olunması ilə də yarana bilir. Təqlidi sözlərdən əsasən tərz-i-hərəkət zərfləri yarana bilir. Təqlidi sözlərdən zərflərin düzəlməsinin rəngarəngliyi həmin sözlərin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məlumdur ki, zərflər hərəkətlə əlaqədar olan bir nitq hissəsidir. Yəni hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edir. Təqlidi sözlər də əsasən, hərəkətlə əlaqədar yaranır. Buna görə də təqlidi sözlər ən çox hərəkətin əlamətini, yaxud əlamətin əlamətini bildirən, müxtəlif tərzdə ifadə oluna bilən zərflər yaradır. Təqlidi sözlərdən zərflər aşağıdakı hallarda yarana bilir.

1. *Heç bir bağlayıcı ünsür qəbul etmədən sadə təqlidi sözlərin təkrarı ilə yaranan zərflər.* Məs: -qar-qar, par-par, şıp-şıp, zağ-zağ, qur-qur, qurt-qurt, gildir-gildir, hort-hort, şaq-şaq, tir-tir, qıj-qıj, çat-çat və s. Rezin qamçılar da səsləndi: - Şaq-şaq... (M.Dilbazi); Başlayacaqlar hort-hort çay içməyə, gecə yarıyacan qurtarmaq bilməyəcəklər (İ.Hüseynov); Bütün kənd mənim əlimdən zağ-zağ əsir (S.Rəhimov).

Yuxarıda verilmiş misallarda işlənən təqlidi sözlərin zərf olduğu şübhəsizdir. Birinci cümlədə şaq-şaq qamçıların dalbadal zərblə vurulduğunu, ikinci cümlədə işlənən hort-hort

DOI:10.30546/gdu.2023.268-272

dalbadal çay içildiyini, üçüncü cümlədəki *zağ-zağ* sözü isə camaatın ondan nə dərəcədə qorxdığını göstərir.

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə işlənmiş səs və obraz təqlidi sözlərin heç bir bağlayıcı ünsür və sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən təkrarlanaraq işləndiyini görürük. Bu zaman həmin sözlər hərəkətin müxtəlif cəhətdən əlamətini bildirdiyinə görə zərf nitq hissəsinə çevrilir. Bu hal yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də özünü göstərir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərdən türk dilində də təqlidi sözlər heç bir bağlayıcı ünsür qəbul etmədən, sadəcə təkrarlanaraq zərf yarada bilir. Məs.: *güm-güm, tir-tir, gür-gür, tık-tık, şak-şak, tıptı-tıptı* və s. Ata kapım çalınıyor: *güm-güm-güm* (S.Mustafə); *Şak, şak, şak...* Pəncərəmin camında ıslanmış *tir-tir* titriyor bir sercekuş (V.Hasanof); İmza istiyen, haddini, terbiyesini bilsin, usule nizama uysun gəlsin ayaklığıyla *tıptı-tıptı* (N.Hikmət).

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə işlənmiş təkrar təqlidi sözlər zərf nitq hissəsi yerində işlənmişdir. *Güm-güm-güm* qapının necə döyülməsini, *tir-tir*- ıslanmış quşun əsdiyini, *tıptı-tıptı* – sözü isə ayaq səslərinin taqqıltısını ifadə edir.

Təqlidi sözlərin bir qismi zərf əmələ gətirdikdə təkrarlanması ilə yanaşı «*ilə*» qoşması da qəbul edir. Yəni belə halda təkrar təqlidi sözlə «*ilə*» qoşmasının qısaldılmış forması olan – *la, -lə* birlikdə zərf nitq hissəsinə yarada bilir. Bu zaman baş vermiş səs hadisəsinin və hərəkətin səs-küylə müşayiət olunduğu aydınlaşır. Məs.: *mırmırla, şaraq-şaraq, ho-ho ilə* və s.

Şahini hədələyə-hədələyə ayaqlarının ucunda daş pilləkəni *mır-mırla* düşüb, ayaqlarını yellətdi (S.Rəhimov); Gərək kəl qoşasan və «*ho-ho! ilə*» o tərəf – bu tərəfə çəkəsən (M.Abbaslı); Plov üstünə qoyulan toyuq-cüclərin qol-qanadından öz iti dişləri ilə *şaraq-şaraq* gəmirəcək (S.Rəhimov).

Azərbaycan dilində təqlidi sözlərdən zərflərin bir qismi də *a, ha* birləşdirici ünsürləri ilə yaranır. Bu zaman təkrar və qoşa işlənən bilən təqlidi sözlərin arasına *a, ha* birləşdirici ünsürlərindən uyğun gələn əlavə olunur.

a) *a* birləşdirici ünsürü vasitəsilə əmələ gələn zərflərdən aşağıdakıları göstərmək olar. Məs.: *şaxaşax, çaqaçaq, fışafış, taqqataq, tıptatıp, pıqqapıq, tırtatırp, xırtaxırt, çıqqaçıq, şarpaşarp, hortahort, fisafis, murtamırt, qurtaqurt* və s.

Göy biyanların ara-bərəsində burnunu gəzdirib otlardan xırpa-xırp qoparırdı (İ.Hüseynov); Yağış yağdı, yağış yağdı tıqqatıq! Yağış yağdı, tut ucundan göyə çıx (T.Mütəllibov).

b) *ha* birləşdirici ünsürün köməyi ilə təkrarlanaraq işlənən təqlidi sözlərdən zərflərin yaranması. Məs.: *şaqhaşaq, zırınqazırınq, şıqhaşırıq, gürhagur, şırhaşır, vızhavız, taphatarap, qurhaqur, viyhaviy, zığhazığ, güruphagurup, taqhataq* və s. Dağları ötə-ötə *gürhagur* bir dəmir qanadlı əyriblan gəldi (S.Rəhimov); Yel qıjıldayır, dərə guruldayırdı, dolular *şıqhaşırıq* çətənə dəyirdilər (A.Divanbəyoğlu); Gurladı göy *şaqhaşaq* (M.Dilbazi); Yağış yağır *şırhaşır* /Su verir budaqlara (T.Mütəllibov).

c) *a, ha* birləşdirici ünsürü ilə işlənərək zərf əmələ gətirən təqlidi sözlər eyni zamanda *la, lə* qoşmasının əlavə olunması ilə də yenilənə bilir. Məs.: *taqqataqla, şıppaşıpla, qurtaqurtla, marçamarçla, xırtaxırtla, hıqqahıqla, zırhazırla, qıjhaqıjla, şarhaşarla, gürhagurla, hıqqa-zıqla, pıqqapıqla* və s.

İri vedrədə *pıqqapıqla* qaynayan paltarın acı buğu nəfəsi darıxdırırdı (H.Abbasadə); Taxta vaqonlar *taqqataqla* bir-birinin qarnına girdi (Əfqan); Aylarla xəstə düşüb *hıqqa-zıqla* zarıncı yataırdı (S.Rəhimov); Ağ köpüklü çay *qıjhaqıjla* axır, yaşıl meşənin arasındakı tarlalar Göy-göl kimi ləpələnirdi (S.Rəhimov).

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə işlənmiş zərflər əsasən hərəkətin səslə əlaqədar olan hissələrini izah etməyə xidmət edir. Bu tip təqlidi sözlərdən düzələn zərflər, demək olar ki,

DOI:10.30546/gdu.2023.268-272

Azərbaycan dilinə məxsusdur. «A» birləşdirici ünsürü ilə işlənən təqlidi sözlər digər türk dillərində az-az təsadüf olunsada, «ha» birləşdirici ünsürü və «ilə» qoşması ilə işlənə bilən təqlidi sözlər nəzərə çarpmır. Deməli, «ha» birləşdirici ünsürü və «ilə» qoşmasının köməyi ilə təqlidi sözlərdən zərflər yaratmaq xüsusiyyəti Azərbaycan dilinə məxsusdur. İstər heç bir bağlayıcı ünsür olmadan təkrarlanaraq, istərsə də «a, ha» birləşdirici ünsür və «ilə» qoşmasının köməyi ilə yaranan zərflər Azərbaycan dilində çoxluq təşkil edir.

Təqlidi sözlərdən əmələ gəlmiş zərflərin bir qismi də müxtəlif struktur ünsür və şəkilçilər qəbul etmiş təqlidi sözlərin təkrarlanması yolu ilə yaranır. Bunlardan –il, -il, -ul, -ül, -ır, -ir, -ur, -ür struktur ünsürlərini göstərmək olar. Məs.: *mışıl-mışıl, civil-civil, xırıl-xırıl, parıl-parıl, gurul-gurul, şırıl-şırıl, işıl-işıl* (Azərbaycan); *mışıl-mışıl, mırıl-mırıl, pırıl-pırıl, şırıl-şırıl, tiril-tiril, şavul-şavul, ışıl-ışıl* (türk).

Bir sıra zərflər də –ır, -ir, -ur, -ür struktur ünsürü qəbul edərək təkrarlanan təqlidi sözlərdən yaranır. Məs.: *şappır-şuppur, tappır-tuppur, dıncır-dıncır, gumbur-gumbur, şaqqır-şaqqr* (Azərbaycan); *zingir zingir, lakır lakır, takır takır, hışır hışır, guçur guçur* (türk). Şappır-şuppur yuyunan yerdə,.. çəkil vuran yerdə və sair vəziyyətlərdə xatırlaya bilərdi (İ.Hüseynov); Sönük gözləri körpə uşağa, döşəmədə ayaqyalın *tappır-tuppur* yeriyan, başının üstünü almış fəlakətdən xəbərsiz olan uşağa dikilmişdi (M.Cəlil); *Zingir zingir* sarsıtı camıyı (A.İzzetov); Karşımda suyu *lakır lakır* içecek (N.Hikmet); Bu ten kuru çınar yaprağına dönecek: Sarı, sert, *hışır hışır* (N.Hikmet).

Təqlidi sözlərdən zərflərin bir qismi leksik-morfoloji yolla yaranır. Burada həm sözdüzəldici şəkilçilərin, həm də sözlərin özlərinin rolu böyükdür. Bu qəbildən olan zərflər təkrar təqlidi sözün hər iki komponentinə aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər artırıldıqdan sonra yaranır: -im, -im, -um, -üm, -ın, -ip, -ip, -up, -up və s.

a) -im, -im, -um, -üm sözdüzəldici şəkilçiləri təqlidi sözlərdən zərfləşməsi prosesində digər sözdüzəldici şəkilçilərə nisbətən üstünlük təşkil edir. İstər -im, -im, -um, -üm istərsə də göstərilən o biri şəkilçilər təqlidi sözlərə əlavə olunduqda həmin sözlər yeni məna çalarlığı təşkil edir. Bu şəkilçinin əlavəsi təqlidi sözü öz əvvəlki mənasından tam uzaqlaşdırmır, ona yaxın bir mənanı ifadə edə bilər. Məs.: *zarın-zarın, gurum-gurum, işım-işım* və s.

Zarın-zarın – sözünün kökü *zar-zar*, *gurum-gurum* – sözünün kökü *gur-gur* təqlidi sözləri ayrılıqda da işlənə bilər. Hər iki halda təqlidi söz eyni mənanı verir. – im, -um sözdüzəldici şəkilçinin əlavəsi burada mənanı daha da qüvvətləndirir, şiddətləndirir. Məs.:

Qəlbimizdə ildırım / Bağırır *gurum-gurum* (A.Şaiq); Əgər Kosa bu an danışığa davam etsəydi, yetim uşaq kimi *zarın-zarın* ağlayacaqdı (S.Rəhimov).

Yuxarıda göstərilən təqlidi sözlər birinci variantda, yəni sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əvvəl, əsasən, həmin isimlərdən əmələ gəlmiş fellərlə işlənə bilər. *Zar-zar zarıdı, gur-gur guruldadı* və s. Təqlidi sözdən yaranmış işım-işım zərfləri isə yuxarıda bəhs etdiklərimizdən fərqlənir. Əgər *zarın-zarın, gurum-gurum* sözlərini kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olarsa və hər iki halda zərflərin mənasında işlənə bilirsə, *işım-işım* sözü bu xüsusiyyətə malik deyildir. Məs.: Onun üzündəki hədsiz qırıqlar açılır, gözləri *işım-işım* işıldayırdı (S.Rəhimov).

Yuxarıda verilən misaldan aydın olur ki, *işım-işım* sözü işıq hadisəsinə təqlidən yaranmışdır. Bu sözün kökünün ayrılıqda işlənməsinə dildə təsadüf olunmur.

-Im sözdüzəldici şəkilçilərdən bəzən müstəqil mənalı fellərdən düzələn zərflərdən bir qismi mənacə təqlidi sözlərdən düzəlmiş zərflərə uyğun gəlir. Düzdür, bu qəbildən olan sözlər təqlidi sözlərdən düzəlmiş zərflərdən fərqlənir. Lakin bunlar sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdikdən sonra kəsb etdikləri məna çalarlığı qismən obraz təqlidi sözlərə yaxınlaşır. Bununla belə, həmin sözləri təqlidi sözlərdən düzəlmiş zərflərlə eyniləşdirmək olmaz. Məs.: Can

DOI:10.30546/gdu.2023.268-272

yanğısından *atım-atım* atılırdı (A.Divanbəyoğlu); Gecələr *çalım-çalım* çalxalanırdı (A.Divanbəyoğlu);

Yuxarıda verilən misallardan aydın olur ki, istər *atım-atım*, istərsə də *çalım-çalım* sözlərinin kökü müstəqil mənalı fellərdir. Lakin çalxanmaq felinin kökü olan çal və atılmaq felinin kökü at felinə *-ım* şəkilçisi əlavə etdikdə məna məcaziləşir və obraz təqlidi sözə yaxınlaşır. Ona görə *atım-atım* və *çalım-çalım* zərflərini də şərti olaraq bir növ obrazla əlaqədar götürmək olar.

Oğuz qrupu dillərindən türk dilində də *-ım* sözdüzəldici şəkilçisi qəbul etmiş təkrar təqlidi sözlərin zərf yaratması hallarına təsadüf olunur. *Sızım sızım, inim inim* və s.

Her yanımlar *sızım sızım* (A.Saldof); Petrofu *inim inim* inletmək zamanı geldi artık (N.Hikmet).

b) Zərflərin bir qismi də təqlidi sözlərin sonuna *-ın* sözdüzəldici şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranır. *-In* sözdüzəldici şəkilçisi və təqlidi sözlərdən əmələ gəlmiş zərflər hərəkətin pünhan, asta, gizli baş verdiyini göstərir. Məs.: *xısın-xısın, zarın-zarın* və s.

Tanımayan olsaydı O, uşaq kimi buradaca *zarın-zarın* ağlar (S.Rəhimov); İndi bu Zəkəriyyəoğlu qulluqdan qovulduğuna görə burada oturub *zarın-zarın* ağlamasınmı? deyər xırıldadı (S.Rəhimov); O *xısın-xısın* pıçılıtlarla deyirdi (Ə.Cəfərzadə).

c) *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçilərini qəbul etmiş təqlidi sözlər də zərf əmələ gətirir. Məs.: *Şarap-şarap, tarap-tarap, gurup-gurup, tırıp-tırıp* və s.

Evdə durub/Tırıp-tırıp/ Kimdir gəzən (M.Dilbazi); *Şarap-şarap/* Göy sulara/ Qanadını çırpır quşlar (M.Dilbazi).

Bu tip sözlərin bəzən ikinci tərfi «z» ünsürünü qəbul etdikdən sonra zərf olur. *Gurup-guppaz* – Özünü götürüb *gurup-guppaz* qatardan atdı (S.Rəhimov).

Təqlidi sözlərdən düzəlmiş zərflər içərisində sırf morfoloji yolla əmələ gəlib tək işləmə bilməsinə də təsadüf olunur. Bu tip zərflər təqlidi söz köklərinə zərf düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə yaranır. Məsələn, *şarp* səs təqlidi sözünə *dan* sözdüzəldici şəkilçisini əlavə etməklə *şarpdan* təzi-hərəkət zərfi yaranır. Bu söz dildə çox vaxt *şarpdan* şəklində işlənir. Həmin sözdə işlənmiş *a* səsi dilin ahənginə uyğun olaraq kök və şəkilçinin arasına əlavə olunur. Ruqiyyə əlini yuxarı qaldırıb *şarpdan* yanına saldı (A.Divanbəyoğlu).

Təqlidi sözlərdən zərf düzəlməsi prosesini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, dildə bəzən tək halda işləmə bilən səs təqlidi sözlər heç bir şəkilçi və struktur ünsür qəbul etmədən zərf ola bilər. Məs.: *Xırt* kəsdi, *fis* getdi, *çirt* atdı, *xırp* kəsildi və s.

Gülüşənin səsi *xırp* kəsildi (S.Rəhimov); Dəftərin qulağına yaz ki, bu dəfəki avans da *fis* getdi (İ.Hüseynov).

Təqlidi sözlərdən zərf yaranmasında daha bir xüsusiyyəti qeyd etmək maraqlı olardı. Belə ki, bu hal dildə çox nadir hallarda təsadüf olunur. Bəzən təkrarlanma yolu ilə təqlidi sözlərdən zərf yarandıqda qoşa şəkildə işlənmiş sözlərdən biri müstəqil mənalı olur. Məsələn *mat-məəttəl* dedikdə ikinci tərəfin müstəqil mənaya malik olması şübhəsizdir. Bu tip sözlərdə tərəflərdən biri müstəqil mənalı söz olduqda, digəri obraz təqlidi söz olur. Bu xüsusiyyətə səs təqlidi sözlərdə təsadüf olunmur. Məs.:

Dünyanın işlərindən baş açmaq olmur ha, elə insafsız əməllər tutur ki, qalırsan *mat-məəttəl* (S.Azəri).

Yuxarıda verilmiş misaldan aydın olur ki, *mat-məəttəl* sözü yalnız cümlə daxilində verdiyi mənaya görə obraz təqlidi xarakteri daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983, 2007.
2. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2007.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.

4. Nağdalıyev Aydın. Müasir Azərbaycan dili. Gəncə, 2016.

5. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркуенском языке. Ашхабад, 1962.

РОЛЬ ПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В СЛОВОТВОРЧЕСТВЕ

Джафарова Сурая Маммедкулу кызы

Резюме

Подражательные слова отличаются как от вспомогательных частей речи, так и от специальной части речи восклицательного характера по своему словообразовательному признаку. Хотя слова этого типа сами по себе не имеют лексического значения, они могут образовывать новое слово, добавляя различные словокорректирующие суффиксы.

Имитационные слова могут образовывать существительные, прилагательные, глаголы и наречия. Образование наречий отличается от образования других частей речи. Так, если при образовании существительных, прилагательных и глаголов преобладает морфологический способ, то при образовании наречий в основном используется синтаксический способ. Если другие части речи образуются в основном путем прибавления к подражательным корням тех или иных словопоправочных суффиксов, то наречия образуются в результате прибавления словообразовательных суффиксов к ряду слов, образованных от этих слов вместе с подражательными корнями слов. Наречия образа действия и действия могут быть образованы в основном из подражательных слов. Сложность образования наречий из таких слов связана с характеристиками этих слов. Известно, что наречия являются частью речи, связанной с действием. То есть служит для обозначения знака движения. Поэтому в связи с действием создаются и имитативные слова. Он образует наречия, которые могут выражаться по-разному, чаще всего обозначая признак действия или признак признака.

THE ROLE OF IMITATIVE WORDS IN WORD CREATION

Cafarova Surayya Mammadqulu kızı

Summary

Imitative words differ both from auxiliary parts of speech and special part of speech exclamation due to their word-forming feature. Although words of this type have no lexical meaning in isolation, they can create a new word by adding various word-correcting suffixes.

Imitative words can form nouns, adjectives, verbs and adverbs. The formation of adverbs differs from the formation of other parts of speech. Thus, if the morphological method prevails in the formation of nouns, adjectives and verbs, the syntactic method is mainly used in the formation of adverbs. If other parts of speech are mainly formed by adding one or another word-correcting suffix to imitative word roots, then adverbs are formed as a result of adding word-correcting suffixes to a number of words made from those words along with imitative word roots. Adverbs of manner and action can be formed mainly from imitative words. The complexity of forming adverbs from such words comes from the characteristics of those words. It is known that adverbs are part of speech related to action. That is, it serves to indicate the sign of the movement. Therefore, imitative words are also created in connection with the action. It creates adverbs that can be expressed in various ways, mostly denoting the sign of an action or the sign of a sign.

Rəyçi: dosent G. Mehraliyeva

Azərbaycan dili kafedrasının 11 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 01 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 11 sentyabr 2023-cü il

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Əliyeva Aynurə Kamran qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

yavernamazova@mail.ru

Xülasə: Şifahi xalq ədəbiyyatının özünəməxsus janrlarından biri də atalar sözləridir. Atalar sözləri xalqımızın ta qədim zamanlardan insan həyatının bütün mərhələləri barədə əldə etdiyi bilik və bacarıq, həyat təcrübələrini özündə əks etdirmişdir.

Çox sayda atalar sözlərinə Azərbaycan türk ədəbiyyatının şah əsəri olan “Kitabi- Dədə Qoqud”da rast gəlinir. Burada Qorqud Ataya aid yetmişdən artıq atalar sözləri toplanıb, iki minədən artıq atalar sözləri və zərbi-məsəli özündə ehtiva edən “Oğuznamə”, həmçinin mindən artıq atalar sözləri və xalq məsəlini özündə birləş-dirən XVIII əsr abidəsi “Əmsali-türkanə”ni də qeyd etmək olar. Azərbaycan atalar sözlərinin ardıcıl şəkildə toplanmasına, tərtib və nəşr olunmasına əsasən XIX əsrin sonlarından etibarən başlanır.

Atalar sözlərinə bir çox folklor janrlarının daxilində də rast gəlirik. Atalar sözləri xalqımızın təfəkkür tərzinin ən dərin məna qatlarını özündə daşıyan folklor nümunələridir.

Atalar sözləri müxtəlif yerlərdə, müxtəlif zamanlarda yaranıb ağzılarda dolaşdığı üçün hər kəs onu bir cür söyləyir, danışq zamanı öz sözünü qiüvvətləndirmək üçün ondan məqsədəuyğun şəkildə istifadə edir. Atalar sözləri və məsəllərin yaranması və inkişafı bu gün də davam etməkdədir.

Açar sözləri: Şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor nümunəsi, atalar sözü, bayatı

Ключевые слова: Фольклор, образцы устной литературы, пословицы, баяты

Key words: folklore, seunples of oral literature, provebs, bayati

Xalqımızın uzun illərə dayanan, zamanın sınağından süzülüb gələn, ulu babalarımızdan bizə miras qalan atalar sözləri şifahi şəkildən yazılı şəkilə düşərək nəsillərdən-nəsillərə ötürülüb və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Atalar sözləri xalqımızın ta qədim zamanlardan insan həyatının bütün mərhələləri barədə əldə etdiyi bilik və bacarıq, həyat təcrübələrini özündə əks etdirmişdir.

“Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”. Misal çəkilən bu atalar sözündə iki dostun bir-birinə səmimi olmamasını göstərir. Buna görə də belə dostluqda etibar və yoldaşlıq olmur.

“Qohum qohumun ətini yesə də, sümüyünü çölə atmaz”. Açıqlaması: qohumlar arasında nə qədər narazılıq olsa da, çətin günündə həmişə qohum qohumun yanında olur.

“Torpaq deyər: öldür məni, dirildim səni”. Torpağı əkib beçərmək lazımdır ki, bol məhsul almaq olsun.

“Yüyrək at özünə qamçı vurdurmaz”. İnsan zəhmətkeş olmalıdır ki, çəkdiyi əziyyətin bəhrəsini görsün.

“Qılınç kəsməyəni söz kəsər”. Sözün dəyərli və kərəmətli olduğunu bildirir, sözlə sülh və əmin-amanlıq əldə etmək olar.

Prof. Paşa Əfəndiyev atalar sözləri ilə bağlı aşağıdakı fikirləri qeyd edir: “Atalar sözləri” xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın həyat və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha sıx bağlı olan formaca kiçik mənaca geniş janrlardan biri olmaqla yanaşı, xalqın əsrlərdən bəri, əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələrinin ümumiləşmiş formasıdır. İnsan həyatına dair bilik və təcrübəni özündə əks etdirən atalar sözləri dərin məna və məzmun mündəricəsi ilə də diqqət çəkmişdir.

Mərhum prof. Samət Əlizadə elm aləmində özünün bəlli elədiyi “Oğuznamə” abidəsinə “Müdrikliyin sönməz işığı” adlı ön sözündə haqlı olaraq deyirdi: “Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir paremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığında, nəsihətamiz ruhunda, obrazlığında, ahəngindəmi və ya dərin ictimai-fəlsəfi məzmununda? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində! Bu, əsl möcüzədir ki, “atasız-anasız doğulan hər bir paremik vahid uzun məsafələr, dolanbac yollar keçib, əcdadımızın canlı səsinə, nəfəsinə, gah nikbin, gah bədbin əhvali-ruhiyyəsini, təcrübədən çıxmış öyüd-nəsihətini, müzəffər dərrəkasını tarixin qaranlıq girdabından çıxarıb bizə çatdırır. Doğrudan da, atalar sözü bütün sözlərdən uludur, hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi vardır”.

Çox sayda atalar sözlərinə Azərbaycan türk ədəbiyyatının şah əsəri olan “Kitabi- Dədə Qorqud”da rast gəlinir. Burada Qorqud Ataya aid yetmişdən artıq atalar sözləri toplanıb, iki minədən artıq atalar sözləri və zərbi-məsəli özündə etiva edən “Oğuznamə”, həmçinin mindən artıq atalar sözləri və xalq məsəlini özündə birləşdirən XVIII əsr abidəsi “Əmsali-türkanə”ni də qeyd etmək olar. Azərbaycan atalar sözlərinin ardıcıl şəkildə toplanmasına, tərtib və nəşr olunmasına əsasən XIX əsrin sonlarından etibarən başlanır.

İlk dəfə Azərbaycan atalar sözləri ayrıca kitab halında 1899-cu ildə Məmməd Vəli Qəmərlı tərəfindən İrəvanda nəşr edilmişdir. Bu kitabda 750-yə yaxın atalar sözləri toplanmışdır. Məmməd Vəli Qəmərlı müəllifi olduğu atalar sözləri haqqında yüksək və dəyərli fikir söyləmişdir: “Dünyada hər kəs üçün sözdən böyük yadigar və ya vərəsə yoxdur, mal, mülk, tələf olur gedər, amma söz qalar. İnsan üçün sözdən xeyirli, heç bir dövlət yoxdur. Necə ki, demişlər: “Cəvahirin qiyməti var, amma sözün qiyməti yoxdur”. (Azərbaycan qəzeti. www.azerbaijan-news.az. 23 sentyabr 2011-ci il).

Görkəmli maarifçi Soltan Məcid Qənizadənin, görkəmli tənqidçi Firidun bəy Kəcərlinin, yazıçı, etnoqraf Rəşid bəy Əfəndiyevin XX əsrin əvvəllərində çap edilmiş kitablarında da atalar sözlərinə rast gəlinir. Eləcə də “Məktəb” və “Dəbistan” jurnallarında arabir atalar sözləri dərc edilərmiş. Bu hikmət çeşməsinə ilk dəfə araşdıran, onu bir yerə toplayan, tərtib edən, nəşrə hazırlayan unudulmaz folklorşünas, əməkdar mədəniyyət işçisi mühasib Əbülqasım Hüseynzadə olub. 1910-cu ildə Üzeyir Hacıbəyli ilə görüşən Əbülqasım Hüseynzadə Üzeyir bəyin məsləhəti ilə “sən xalqımızın ləl-cavahirətini toplayırsan və buna davam et deməsi” Əbülqasım Hüseynzadəni daha da həvəsləndirir. 1926-cı ildə iki minə yaxın atalar sözlərindən ibarət ilk kitab “Bakı işçisi” nəşriyyatının mətbəəsində çapdan çıxır. Bunun ardınca ədəbiyyatşünas, tənqidçi, folklorşünas Hənəfi Zeynallının tərtib etdiyi “Atalar sözü” kitabı çap edildi. Kitabın müqəddiməsində müəllif yazırdı: “Mənə kömək edənlərdən biri də Əbülqasım Hüseynzadədir. (1938-ci ildə) Məmməd Arif Dadaşzadənin redaktorluğu, Həmid Araslının müqəddiməsi ilə müəllifin ikinci kitabı çapdan çıxdı. 1949-cu ildə Əbülqasım Hüseynzadənin çap etdirdiyi növbəti “Atalar sözü” əlifba sırası ilə düzülmüş vəziyyətdə çapdan çıxdı. 1956-cı ildə “Atalar sözü”kitabının dördüncü nəşri işıq üzü gördü. Sonrakı illərdə Azərbaycan atalar sözləri rus, Ukrayna dillərində çap edilirdi. Hüseynzadənin sonuncu “Atalar sözü”kitabı 40-min nüsxə ilə 1985-ci ildə çap edildi.

Atalar sözlərinə orta əsr ədəblərinin əsərlərində də rast gəlmək olur. Görkəmli şairlərimizdən olan Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqa şairlərimiz öz əsərlərində atalar sözlərindən də istifadə etmişlər. Məs: Qətran Təbrizi: “Ömrü boyu kimsəni bir dəfə ilan sancsa, daim ala çatı onun gözlərinə ilan görünər”, “Günəşi palçıqla suvamaq olmaz”, “Sən yaxşılıq edib dənizə at, balıq bilməsə, xalıq bilər”. Xaqani: “Dağ dağa qovuşmaz, qovuşar adamlar”, “Bu gün bağışladığını sabah geri alma”, “Dünyada nə qədər əbləh adam var, özünə çox yüksək məqam arzular”. Nizami: “Axtaran tapar”, “Doşab almışam, bal çıxıb”, “Hər kəsin tüstüsü öz bacasından çıxar”, “Ev oğrusunu

DOI:10.30546/gdu.2023.273-277

tutmaq olmaz”, “ İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə”, “Pişik balasını istədiyindən yeyər”, “Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər” və s.

Atalar sözlərinə bir çox folklor janrlarının daxilində də işlənir. Bu mənada bayatılar xüsusilə seçilir. Folklorşunas Vaqif Vəliyevin “ən ali, ən ülvî, ən təmiz hissləri ifadə edən şeir şəkli” adlandırdığı bayatılarda biz, doğrudan da atalar sözlərinin yüz ölçülərək, bir biçilərək verilməsini görürük:

Görünür hürü dağı,
Duman, gəl bürü dağı.
Ölü dağı çəkilər,
Çəkilməz diri dağı (5, s. 312)

Yuxarıda nümunədə biz “Ölü dağı çəkilər, çəkilməz diri dağı” atalar sözünü görə bilirik.

Dərdini de bilənə,
İş başına gələnə.
Açma ürək dəftərin,
Hər üzünə gülənə.(6, s. 251)

Bu bayatıda hər üzünə gülənə sirr vermək olmaz, fikri ifadə olunur. Bəzi bayatılar da var ki, həmin bayatılarda atalar sözü birbaşa iştirak etmir. Lakin bayatının gizlədilmiş alt mənasında biz atalar sözünün varlığını duyuruq, məna qatı bizə bayatı daxilindəki atalar sözünü nişan verir. Nümunələrə baxaq:

Bülbül qurban güllərə,
Qurban şirin dillərə.
Hamı əl-ələ versə,
Yağı neylər ellərə. (5, s.337)

Bu bayatıda tək əldən səs çıxmamağını, gücün birlikdə olduğunu başa düşməyənin məğlub olduğu fikri aşılır.

El oba ilə bağlı olan atalar sözü aşağıdakıdır:

Əzizim ötmək olmaz,
Köhlənin ötmək olmaz.
Elin atdığı daşı,
Yerdən tərpətmək olmaz.

Bu bayatıda biz “Elin atdığı daş uzaq gedər”, “El gücü, sel gücü”, “El atan daşa güc çatmaz” kimi bir çox atalar sözünün mənasını müşahidə edirik.

Mən aşıq yanar gəzər,
Dərdini sanar gəzər.
Yoxsulluq yaman dərddir,
Dost səndən kənar gəzər.

“Dost da yoxsuldən uzaq gəzər”, - mənasında olan bu atalar sözü mənalı və müdrik, dərin həyat təcrübələrinin ümumləşmiş nəticəsi kimi qarşımıza çıxır, biz çox rahatlıqla bu misranın mənasını və mahiyyətini gündəlik baş vermiş hadisələrə şərhimiz zamanı istifadə edə bilirik.

Atalar sözlərindən müxtəlif el şairləri və aşıqlar da istifadə etmişlər:

Məsələn, Aşıq Ələsgər demişdir:
Qüdrətdən ucalan, zülm ilə enməz,
Haqdan yanan çırağ bad ilə sönməz.

Yəni Allah ucaldanı heç bir bəndə yıxa bilməz, bu bir həqiqətdir.

Abbas Tufarqanlı da isə:

El bir olsa, dağ oynadar yerindən,

Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Bu atalar sözündən göründüyü kimi güc birlikdədir, yəni tək əldən səs çıxmaz.

Atalar sözü yazılı ədəbiyyatda da xeyli istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir yazıçının atalar sözlərindən istifadəsi labüd və zəruridir, eyni zamanda bu, çox təbii şəkildə əsərə daxil olur. Məsələn, bəzi yazıçılar atalar sözlərindən istifadə etməklə öz fikir və mülahizələrini daha inamla deməyə imkan tapır.

Atalar sözləri müxtəlif yazılı mənbələrdə, eyni zamanda görkəmli ədiblərin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Yazıçı və şairlər əsərdə olan mənanı daha da təsirli, qüvvətli təqdim etmək üçün zaman-zaman atalar sözünə müraciət etmişlər. Atalar sözü, görkəmli ədiblərimizdən olan H.Cavidin, eyni zamanda Ə.Hamidin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. H.Cavid yaradıcılığında da atalar sözləri bədii mətnin mahiyyətində və ruhunda əks olunmaqdadır: “Lənət kor şeytana”, “Məhəbbətin gözü kordur”, “Söz qılıncdan kəsərlidir”, “Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Qozbeli qəbir düzəldər” kimi folklor deyimləri H.Cavid yaradıcılığında işlədilən atalar sözləridir. Bütün bunlara folklorda və romantizmdə olan bədii düşüncənin müştərək qatları kimi baxmaq lazımdır.

H.Cavid:

Kimsədən gözləmə yardım əsla;

Yalnız kəndinə kəndin ağla!

Qaynaq:

Hər adam özü üçün fikir eləməlidir.

H.Cavid:

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Qaynaq:

Bilik insanın bəzəyidir.

Atalar sözləri və məsəllərin yaranması və inkişafı bu gün də davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

- 1.Gəncə folkloru antologiyası. III kitab. Gəncə 2016.
- 2.Gəncə folkloru antologiyası. I kitab. Gəncə 2003.
- 3.Romantiklərin yaradıcılığında atalar sözü və məsəllərdən istifadə H.Cavid və Ə.Hamidin yaradıcılığı əsasında.
4. Atalar sözü.Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 264 səh.
5. Azərbaycan qəzeti. www.azerbaijan-news.az. 23 sentyabr 2011-ci il.

ПОСЛОВИЦЫ И СЛУЧАИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Алиева Айнура Камран

Резюме

Пословицы являются одним из основных видов устной литературы. Они отображают в себе основные периоды жизни и деятельности человеческой цивилизации.

Давольно часто встречаются пословицы в эпосе азербайджанской литературы «Китаби-Деде Коркут». Здесь встречаются более семидесяти пословиц. Более двух тысяч пословиц и поговорок встречаются в «Огузنامه»; больше тысячи примеров в «Амсале-Туркане» XVIII века. Однако системное исследование азербайджанских пословиц можно отследить с XIX века. Пословицы так же встречаются. Во многих фольклорных жанрах.

PROVERBS AND THEIR POINTS OF DEVELOPMENT

Alieva Aynura Kamran

Summary

Proverbs are the one of popular kind of literature based on oral activities. They could describe the basic periods, also characteristics of human life.

So fast we could find various samples of proverbs in Azerbaijani literature as “Kitabi-Dada Gorgud”. Here there are more than seven hundreds proverb samples. Also in such literature monuments as “Oguzname” there are more than two thousands these samples too. Best in “Amsale-turkane” of the XVIII century we could find for thousand proverbs. And at the end, the scientific research of Azerbaijani literature started from the XIX century.

Rəyçi: f.ü.f.d. Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 05.04.2023-cü il tarixli iclasının 02 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il

ŞƏRİF AĞAYARIN “HARAMI” ROMANI VƏ 90-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN HƏQİQƏTLƏRİ

İslamova Jalə Elman qızı
Bakı Slayyan Universiteti
jalaismayil0220@gmail.com

Xülasə: Şərif Ağayar 90-cı illərdə ədəbiyyata gəlmişdir. Bir sıra maraqlı hekayələrin müəllifidir. Ancaq Şərif Ağayar yaradıcılığında “Haramı” romanı əhəmiyyətli yer tutur. “Haramı” romanında baş verən hadisələr 90-cı illərin əvvəllərində cərəyan edir. Məlumdur ki, 90-cı illər Azərbaycan tarixinin ən çətin dövrlərindən biridir. Azərbaycan iqtisadi, siyasi çətinliklər məngənəsində inləyirdi. Bir tərəfdən də erməni işğalı... Şərif Ağayar “Haramı” romanında 90-cı illər Azərbaycan cəmiyyətinin yaşadığı problemləri göstərməyə müvəffəq olmuşdur. “Haramı” romanının maraqlı obrazlar sistemi vardır. Ancaq bütöv hadisələri və obrazları Qoç Səməndər birləşdirir. Səməndərin taleyi, həyatı əsərdə ən sərt şəkildə təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: Şərif Ağayar, həqiqət, Azərbaycan, qaçqınlıq, problem

Key words: Sharif Aghayar, the truth, Azerbaijan, refugee, problem

Ключевые слова: Шариф Агаяр, правда, Азербайджан, беженцы, проблема

Şərif Ağayarın “Haramı” romanı bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər əsərlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Roman bir-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif hissələrdən ibarətdir. Romanın bütün hissələrini Qoç Səməndər obrazı birləşdirir desək, səhv etmərik. “Haramı” romanında Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra baş verən hadisələr təsvir edilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, hadisələr gözdən, könlədən uzaq bir yerdə-Haramı düzündə, səhrasında baş verir. İstedadlı tənqidçi N.Məmmədovun qənaətinə görə “Şərifin romanında “Haramı” təkcə buranın ab-havasının portreti kimi diqqəti cəlb etmir, həm də Haramı düzündə-Qarabağın florası və faunası haqqında uğurlu təsvirləri ilə yaddaşda özünə məskən salır. Bu ərazilərin təbii landşaftı, yerli koloriti gözümüz qarşısında əksər xüsusiyyətlər ilə dayanır. Bütün bunlar, bir tərəfdən, oxucu diqqətini daha çox məşğul etməyə hesablanıbsa, digər tərəfdən, onun məqsədi belə maraqlı fonda müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisə və olayların canlı şəkildə yaradılmasına tuşlanmışdır” [3, s.5].

Qədim zamanlarda, sonrakı illərdə Sovet hökumətinin qanunlarının hər yerə işlədiyi bu dövrdə Haramı düzündə qanun-qaydalara bir o qədər də əməl olunmurdu. Ucu-bucağı görünməyən Haramı səhrasında “vəhşi qanunlar” işləyirdi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycandakı yiyəsizlik, hərc-mərclik, hakimiyyətsizlik dövründə qanunlara əməl edən insanlar çətin ki, tapılardı. Onlar üçün geniş meydan açılmışdı. Çoxları onsuz da əvvəllər də qanunlara ciddi şəkildə əməl etmirdilər. Özlərinin yaratdıqları, işlətdikləri, tətbiq etdikləri qanunlarla işləyir, yaşayırdılar. Bu qəbildən olan qanunların işləməsi, tətbiqi hakimiyyət orqanlarına, xüsusilə də polisə, məhkəməyə sərf edirdi. XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Qasım bəy Zakirin sözləri ilə desək, murovlar, yəni hakimiyyət nümayəndələri oğrularla ortaqlaşmışdılar. Deyəsən, aradan təxminən yüz ildən artıq bir müddət, vaxt keçməsinə baxmayaraq, oğruların və doğruların qarşılıqlı münasibətlərində heç nə dəyişməmişdi. Tarix yenidən təkrarlanırdı... Həm də pis, ən mənfi formalarda zühur edirdi. XIX əsrdə Zakirin təsvir etdiyi Azərbaycan insanı xarici müdaxilə olmadan bir-birlərini məhv edirdilər, haqq-hesab çəkirdilər, “müstəqil şəkildə”.

Şərif Ağayarın “Haramı” romanında təsvir olunan Azərbaycan vətəndaşı daha fərqli, çətin şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. İnsanlar həm daxili, həm də xarici düşmənlərlə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəliyə getmək mümkün deyildi, hər an təhlükə ilə qarşılaşa bilirdilər. Mənfur erməni faşistləri Haramı düzündə yarımsı işğal etmiş, azərbaycanlıları əsrlərlə

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

yaşadıqları doğma torpaqlarından qovmuşdular. Ona görə də Haramıda artıq əvvəlki qayda-qanunlarla yaşamaq mümkün deyildi. Haramıda yaşamaq üçün sözün həqiqi mənasında igidlik, cəsarət, dözümlülük tələb olunurdu. Hakimiyyət nümayəndələri ilə də “iş birliyi” də öz yerində. Yazıçı Şərif Ağayar ilk növbədə Haramı sözünün mənəsinə aydınlıq gətirir. “Haramı tarixən oğruların-həramilərin məskəni olub. Eşitdiyimə görə Haramı sözü də burdan yaranıb. Ancaq bəzi mütəxəssislər Haramı sözünü bu yerlərin əl dəyməyən, insan yaşamayan xam torpaqlar olması ilə əlaqələndirirlər. Bəziləri isə, iddia edir ki, ərəb istilası zamanı bu ərəzidə yurd salan qoşun-ləşkəri həramilər, onların məskəni isə Hərami adlandırılıblar. Haramı yolları istər sərkərdələr, istərsə də el-elat tayfaları üçün qorxulu idi. Bu sahibsiz dərə-təpələrdə, yolunu azmış insanlara rast gəlmək adi hal idi. Deyilənə görə Teymur kimi cahangir Haramının yastı-yapalaq təpələrini xeyli gözdən keçirəndən sonra soruşub: “Bu yerin adı nədir?” Kimsə təzim edərək cavab verib: “Haramı, hökmdarım!” Fateh gözlərini qıyaraq, qamçısını çox uzaqlarda görünən bir kəndə tərəf uzadıb: “Bəs o kəndin adı nədir?” Başqa bir əyan yaltaqlanaraq, fəxrlə buyurub: “Yağibənd”. Teymur bir az düşündəndən sonra deyib: “Bir yerin ki, adı Hərami, kəndinin adı Yağibənd ola, burdan xeyir gəlməz! Atlanın, gedirik”.[1, s.42] Əlbəttə, Haramı düzü haqqında müxtəlif fikirlər, şayiələr mövcuddur. Haramı haqqında müsbət fikirlərə rast gəlmək müşğül məsələydi. Ancaq indi Haramı Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından didərgin düşmüş qaçqınlara, köçkünlərə qucaq açmışdı... Bir vaxtlar çoxlarının bəyənmediyi, yanından laqeydliklə ötüb keçilən Haramı düzü... “Şah olsan da dilənçiliyə işin düşəcək” məsəli nahaqdan deyilməyibdir. Əsərdə baş verən hadisələr Laçın rayonundan qaçqın düşmüş Rüstəmin ailəsinin ətrafında cərəyan edir. Əslində Şərif Ağayarın “Haramı” romanında Rüstəmin ailəsinin təmsalında sayı milyona çatan qaçqınlar ordusunun yaşadıqları ömür, faciəvi taleləri təsvir olunmuşdur. Romanın əvvəlində Qoç Səməndərin öldürülməsi təsvir olunmuşdur. “Səməndərin çardağı tərəfdə güllə açıldı. Silah səsinə öyrəncəli idik: mən də, qağam İdris də, arvadım Səməngül də... Amma bu dəfə güllə mənə dəydi elə bil, bütün vücudum titrədi, belimin ortasından qızmış şiş soxdular. Tumançaq bayıra çıxar-çıxmaz Səməndərin nərəsini eşitdim: “Ehey, namərd!!!” Da-da-da-da!!!-çardağa od yağdı. Əlim incəmin üstündə bir yanıma çəkə-çəkə içəri qayıtdım. Şalvarımı alıb qışqırdım: “Bəxşeyşgil Səməndəri öldürdülər!!!” [1, s. 36] Cavab gözləmədən bayıra atdım özümü, arxadan qağamın titrəyən səsi gəldi: “Yaxınlaşma, səni də vurallar.” Böyük qardaşının xəbərdarlığına baxmadan irəli atıldı. Axı, söhbət ona dar gündə həyə durmuş, insanlıqdan xəbəri olmayan borc sahiblərindən qurtarmış Səməndərdən gedirdi... “Çardağa doğru irəlilədikcə səslər kəsildi. Bir qaraltının asta-asta aşağı endiyini gördüm. Titrək qadın səsi eşidildi: “Rüstəm, sən sən?-Xalidə idi, silahı mənə tərəf tutub, titrəyirdi. Ayağa qalxdım. Xalidə-Səməndəri öldürdüm, Rüstəm!-titrəyə-titrəyə yerə çökdü, başını əllərinin arasına aldı”... İtlər çardağın ətrafında həyəcanla zingildəyirdi. Gözüm qaranlığa alışınca Səməndəri çardaqdan bir az aralıda uzanan gördüm, ona tərəf qaçdım, ömrümdə ilk dəfə cəsarət edib, möhkəm səslə onu çağırdım: “Səməndər!” Tərpənmirdi.. Yaxınlaşmaq istədim, itlər imkan vermədi. Çardağa tərəf getdim, yastıqdan sovrulan tüklər hələ də havada uçur, nəfəs aldıqca ağzıma-burnuma dolurdu. Fatma qorxusundan yorğan-döşəyin arxasında gizlənmək istəmiş, güllələr mitili cırıqlayıb onun qarnına dolmuş, yazıq qız elə yastıq qucağında ölmüşdü”. [1,s.40] Sonralar Rüstəm Qoç Səməndərin kim tərəfindən öldürüldüyünü öyrənməyə çalışmışdı. Xalidə, Bəxşeyş və digər düşmənlər tərəfindən.... Qoç Səməndərlə Rüstəm həyatın ən çətin anlarında, yaşamaq, dolanmaq üçün çıxış yolunun olmadığı bir məqamda tanış olmuşdular. Həm də borc sahiblərinin qapının ağzını kəsdiyələri bir zamanda. Həmin dövrdə Azərbaycanda başlı başına saxlasın zamanəsiydi. Qaçqınlıq, köçkünlük problemi, qayğıları da bir tərəfdən....

Rüstəm Səməndərlə “yağmurlu payız səhərlərinin birində çadır düşərgəsindəki toyuq hininə oxşayan balaca qamış daxmasının qarşısında, boz rəngli, üstü bataqlı köhnə nolonbir saxladı, içindən sürücü ilə bahəm, ortaboylu, nəhəng vücutlu bədheybət bir adam düşdü. Çirkli ayaqları,

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

kərpic kimi dördkünc əlləri aslan pəncəsi kimi qalın idi. Kök bədənini əynindəki pəncəyə güclə sığışdı. Pəncənin qoltuqları partlamış, dirsəkləri sökülmüşdü. Adam yeridikcə bütün vücudundakı, hətta kürəyindəki qalın ət tərənir, baldır-bud əzələlərinin yuxarı dartıldığı paltarın üstündən aydın görünürdü. Qamış daxmamızın balaca, tozlu pəncərəsindən mənimlə birgə qonağa tamaşa edən arvadım Sərəngül udqunub, sual dolu nəzərlərini üzümə dikdi. Bədənimdə xəfif əsməcə dolaşdı, içim pırıldadı.” [1, s. 56].

“Təzəcə evlənmişdim, di gəl kasıbçılıqdan həyatın dadını çıxara bilmirdim. Sərəngül uzaq qohumumdu. Onlar da varlı sayılmazdılar, ancaq biz lap kasıb idik. Üstəlik iki min dollara qədər borcumuz varıydı...” Həmin iki minin qəribə tarixçəsi vardı. Qaçqınlıq həyatı əvvəllər görünməyən, qaranlıqda, yerin altında gizlənən, fürsət tapıb üzə çıxmağa çalışan bəlaları, xəstəlikləri üzə çıxarıb, göstərmişdi. Gözlənilmədən gələn bəlalər təkcə Laçın rayonunun qaçqınlarına aid deyildi. Bütün rayonlardan qaçqın düşənlər eyni bəlalarla qarşılaşırdılar. Yuxarıda göstərilən bəlalər, problemlər əslən Laçın rayonundan olan Rüstəmin ailəsindən də yan keçməmişdi. Laçının diş göynədən bulaqlarına, sərin yaylaqlarına öyrəşmiş ana qaçqın düşərgəsindəki şəraitə uyğunlaşa bilməmiş, xəstələnib yorğan-döşəyə düşmüş, üç-dörd aydan sonra vəfat etmişdi. “Qağa” deyər, müraciət edilən böyük qardaş da xəstələnmişdi. Rüstəm ailənin maddi vəziyyətini düzəltmək üçün qazanc dalınca Moskvaya getmişdi. Az bir müddətdə əli yaxşı gətirmişdi. Varlanmış, çoxlu pul toplamışdı. Ancaq necə deyirlər, “sən saydığını say, gör, fələk nə sayır.” Dərd gələndə batmanla gəlir, çıxanda isə misqalnan çıxır, atalar məsəli də nahaqdan deyilməyibdir. Moskvada Rüstəmin işlədiyi mağazanı malları ilə birlikdə yandırdılar. Rüstəm varını-yoxunu satdı, xeyli borca düşməli oldu. Birtəhər canını qurtarıb, vətənə qayıtdı. Ancaq Moskvadakı “xeyirxah” insanlara üç min borcu qalmışdı. Rüstəmgil inəkləri, qoyunları, xalçaları Beyləqan bazarında dəyər-dəyməzinə satsalar da, borcu tam şəkildə ödəyə bilmədilər. Rüstəm üçün həyatın sirli, qaranlıq məqamları üzərindəki pərdələr yavaş-yavaş götürülürdü. Rüstəmin Moskvada borclu olduğu və əslən Azərbaycandan olan insanlar necə də “operativ və cəld” işləmişdilər. Qaçqınlıq dövründə, rabitənin, nəqliyyatın sıfır səviyyəsində olduğu bir vaxtda, ucsuz-bucaqsız Haramı düzündə Rüstəmi necə tapmışdılar, bax bu maraqlı məsələ idi. Hətta bir neçə dəfə Rüstəmi hədələmişdilər də. Borcunu verməyəcəyi təqdirdə onu Rusiyaya aparıb, Sibirdə qul kimi işlədəcəkləri barədə xəbərdar etmiş, qorxutmuşdular.. Üçüncü dəfə xahiş-minnətdən, yalvarışlardan sonra “yazıqları gəlmiş”, rəhmdil qərar qəbul etmiş, son dəfə xəbərdar etmişdilər... Sonralar Qoş Səməndərin gizlicə, açıq əməliyyatlarında iştirak edəndən, müxtəlif ən yüksək hakimiyyət nümayəndələri ilə söhbətlərinin, danışığının “sövdələşmələrinin” şahidi olan Rüstəmə çox gizli mətləblər aydın olmuşdu. Rüstəm əmin olmuşdu ki, Moskvadakı mağaza onu Haramıda axtarıb tapan adamlar tərəfindən yandırılmışdı.... Fikrimizcə, Rüstəmin düşdüyü vəziyyət 90-cı illərdəki minlərlə qaçqının acınacaqlı taleyini əks etdirir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi borc dalınca gələn adamlara üç min qaytara bildilər... “Vəziyyətimizə baxıb, mənə bir il möhlət verdilər. Cavan adamsan, işlə düzəlt! Doğru sözdür, doğru olmağına.... Amma harda işləyə bilərdim ki?! Heyvan yox təsərrüfatla məşğul olum, torpaq yox əkin-biçin edim, diplom da ki, olmasa yaxşıdı. Ali savadlı, aqronom idim, amma harada işləyəcəkdim.” [1, s.59] Ona görə də boş vaxtını, gününü qəsəbədə, yəni çadır düşərgəsində kitabxanada kitab oxumaqla keçirirdi. Yəqin ki, kitab oxuyanların yarışını keçirsəydilər, birinci yerə çıxardı. Rüstəmin ümidinin hər tərəfdən üzöldüyü bir vaxtda Qoş Səməndər onların evinə gəldi. Borclular da öz yerində. Demək olar ki, hər gün gəlirdilər... Nə qədər qəribə olsa da, qəsəbənin icra nümayəndəsi Səməndəri xüsusi hörmətlə, böyük ehtiramla qarşıladı. Dəfələrlə öz evinə dincəlməyə, çay içməyə dəvət etdi. Ancaq Səməndər dəvəti qəribə laqeydliliklə qarşıladı. Salamını da dilucu aldı. Onunla balaca uşaqla danışan kimi danışdı. Sonralar Səməndərin icra nümayəndəsini saymamasını, adam hesab etməməsinin səbəbləri məlum oldu... Çünki Səməndər heç kəsi nahaqdan incitməzdi. Bir vaxtlar Səməndərin əlaltıları indiki icra nümayəndəsini oğurladığı qoyunlarla birlikdə Səməndərin

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

hüzuruna gətirmişdilər. Səməndər də ona toxunmamış, sağ-salamat evlərinə göndərmişdi. İndi “icra nümayəndəsi” deyəndə Səməndəri gülmək tuturdu.... Beləliklə, Rüstəm qağası və həyat yoldaşı Sərengüllə birlikdə Haramı düzünə köçəsi oldu. Ailə Səməndərə çobanlıq etməli oldu. Əlbəttə, müəyyən haqq, pul müqabilində... Rüstəmi və onun ailə üzvlərini fermada Səməndərin sürücüsü Eyvaz qarşıladı. Sonra onlar Səməndərin anası Qərənfil xala ilə tanış oldular. “Qaçqın olduğumuzu biləndə, Qərənfil xala bir köynək də yaxınlaşdı bizə: “Oy! Oy! Sizin də ocağınız viranə qalıb” - əlini dizinə çırpdı.” [1, s. 62] Və beləliklə, Rüstəm sevmədiyi, ağılının ucundan belə keçirmədiyi bir peşənin-çobanlıq sirlərini öyrənməyə başladı. Çobanlıq çətin peşəydi. Amma deyəsən, romantikası da varmış. Çətinliyi də öz yerində. Kənddə yaşamasına baxmayaraq, çobanlıqın nə olduğunu bilməzmiş. İndi ehtiyac ucbatından razılaşmışdı. Kənddə olanda günün nə vaxt çıxdığını, batdığını bilməzdi, fərqi varmazdı. Göy üzünə nə qədər cazibəli, maraqlı imiş. Ucsuz-bucaqsız səma ənginliklərə qədər gedib çıxırdı, uzanırdı. Qərribədir ki, Göy üzünə Kirs dağının ətəklərinə, Şuşaya, Laçına qədər uzanıb gedirdi, orada qurtarırdı. “Ancaq axşam düşən kimi yerlə göy birləşir sanki, sərhədlər itir. İnsan gün ərzində hansı ovqatda olur olsun, qürub vaxtı kədərlənir. Bəlkə də, ömründən bir günün getməyinə, bəlkə də, günəşin batmağına... Bilmirəm. Qürubu seyr etmək hüznüldür. İllah da bir olan yataqdan. Günəş Şuşanın üstündəki Kirs dağına elə ehtiyatla qonur ki... Elə bil, bu dəqiqə dağın maili yerindən aşağı yuvarlanacaq.” [1, s. 71] Vaxt keçdikcə Rüstəm çobanlıq sənətinin sirlərinə belə olmağa başlayır, hətta sevir də... Çobanlıqın dünyada ən vacib peşələrdən birinin olduğuna özünü inandırmağa çalışır və inandırır da.... Rüstəmin dilsiz-ağızsız qoyunlar haqqında da fikirləri dəyişir. “Dünyada bütün heyvanların yırtıcılardan müdafiə imkanı var: at qaçır, təpik atır, inəyin, camışın iri və güclü buynuzları var, keçi qayalara dırmanır, fəqət qoyun ələcsizdir. Qoyun sürüsü öz ələcsizliyi ilə bilmədiyi oyunlara düşən millətləri, xalqları xatırladır. Allah peyğəmbərləri çoban etməklə işarə verir, bəlkə də... Çoban sürü üçün nədirsə, peyğəmbər qövmin üçün odur. Mən Quranı oxumuşam. İbrahimi oda atan, Musaya, Məhəmmədə olmazın zillətini çəkdiren qövmin aqibəti çobansız sürününkü kimi olub.. Çobanlıqda bir sirr, bir hikmət var təbii ki Nizamidən tutmuş Səməd Vurguna, Məmməd Araza qədər bütün şairlər çobanları sevilər, onların şəninə gözəl sözlər deyiblər. Təkcə ona görə ki, çobanlar mərd olur, çörəkli olur? Əsla, yox! Çoban ruhən təmizdir, saf qəlbidir, əsas məsələ budur, mənə.” [1, s.59]. Rüstəmi öz peşəsi haqqında olan düşüncələrdən Səməndərin sürücüsü və köməkçisi işləyən Eyvazın səsi ayırdı. Deyəsən, hər ikisini Səməndər çağırırdı. Rüstəm gəldiyi gündən Səməndər haqqında çox eşitmişdi, ancaq onunla söhbət etməmiş, danışmamışdı. Bəlkə də Səməndər istəməmişdi, vaxt gözləyirdi, sınaqdan keçirirdi. Amma yolda Eyvazın “sənin kiməsə borcun yoxdur ki?” sözləri Rüstəmi diksindirdi. Deməli, əvvəlki borclular yenə qapının ağzını kəsdirmişlər, bura qədər gəlirlər. Yəqin ki, Səməndər Rüstəmi Eyvazla birlikdə ona görə çağırır. Rüstəm fermaya gələndə qərribə mənzərə ilə rastlaşdı. Səməndər nədənsə görünmürdü. Yəqin ki, iş dalınca getmişdi. Borc sahibləri yenidən gəlmişdilər. Onların hamısı “Cip” markalı maşından düşdülər. Həyətdə arvad-uşağın olmasına qətiyyətlə fikir vermədilər. Maşından düşən kimi Rüstəmi hədələməyə başladılar. Danışıqlarına da fikir vermədilər. “Ə, oğraş, əlimizdən qaçıb, tülkü dəməyinə girmisən?- Sifətimə bir möhkəm yumruq vurdu, az qala yıxılacaqdım, Eyvaz qolumdan tutdu. Nə olub, ay kişi, bir dəqiqə dayan, dayan bir...-Kəs səsini avara-çapıq Eyvaza çəmkirdi. Lotu zadsan ə, adam gizdiyirsən. Tanıyırsan, mənə? Tanıyırsan?! Sən öl torpağını torbaynan daşıdıraram. Sonra mənə çevrildi: “Arvadını girov aparacam, biqeyrət! Get dədəni bazarda sat, pulumu gətir ver.” Ələcsiz qaldım. Allahdan başqa köməyim yox idi. Tərs kimi Səməndər də gözə dəymirdi” [1, s.66].

Borc sahibləri müqavimətə rast gəlmədiklərinə görə sözdən işə keçdilər. Rüstəmi maşına tərəf sürüməyə başladılar. Fermanı səs-küy bürüdü. Sərengül, Səməndərin anası qışqırmağa başladı. Elə bil ki, Səməndəri Allah yetirdi. Əlindəki ağacla onları budamağa başladı. Səməndərin həyat yoldaşı Xalidə də əlində tufəng hazır dayanmışdı. Gələnlər paylarını yaxşı aldılar. Çapığın

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

sinəsi al qana boyanmışdı, başı dağılmışdı, Bir saat bundan əvvəl özlərini şir, pələng kimi aparanlar bir anın içərisində qorxaq tülküyə dönmüşdülər. Güclə qaçıb, canlarını qurtardılar. Səməndər isə heç nə olmayıbmiş kimi sakitcə evə keçib əyləşdi, nəfəsini dərdi. Görünür, Laçında Səməndərin əvvəlki həyatında bu qəbildən olan hadisələr çox olmuşdu. Ona görə Səməndər qətiyyətlə təəccüblənmirdi. Baş verən hadisə iki eyni taleyi, yəni qaçqınlıq həyatını yaşayan iki ailəni bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı, arada mehribanlıq yaratdı. Axşam Səməndərin anası Qərənfil xala Rüstəmgilə qonaq gəldi. Dolanıışqları ilə maraqlandı. Üzünü Sərəngülə tutdu; “Bir şey lazım olsa, utanma denən. Birisiğün bazardı, Beyləqana gedəcəklər, nə lazımdısa, tapşırım alıb gətirsinlər”. Qərənfil xala dünən baş verən hadisələrin Səməndər üçün kiçik məsələ olduğunu vurğuladı. Səməndərin başına o qədər oyun gəlib ki... Səməndər Laçında böyümüşdü. Uşaq yaşlarından atadan yetim qalmışdı. Həyatın hər üzünü görmüşdü. Qərənfil xala maraqlı əhvalatlar danışdı. Hamısının da şahidi olmuşdu. “Mənə İmam Hüseyn müsibəti verif Səməndər. Atası öləndə 2-3 yaşı vardı. Atası da qoçaq adam idi, yazıq vaxtsız getdi. Ocaqlar başından uzaq... Kış-kış-kış... Qulağının sırğalığını çəkib, əlinin üstü ilə yeri üç-dörd dəfə döyəclədi-On doqquz yaşımdan dul qaldım bir birçəyimi qara hörüb, Səməndəri böyütdüm.” [1, s. 68] Səməndər atasını tez itirdiyindən onun tərbiyəsi, təhsili ilə ciddi maraqlanan olmur. Elə uşaqlıqdan erköyün olan, heç kimə-doğma anasına belə qulaq asmayan Səməndər tezliklə məktəbdən qaçıb, kənddəki oğru-quldur qohumlarına qoşulur. Və daha çox atasının yaxın qohumu Gülağa ilə hərlənirlər. Səməndər anasından artıq Gülağanı eşidir, oğurluq dünyasının bütün sirlərini ondan öyrənir. Gülağa isə yeniyetmə Səməndəri ən riskli işlərə, ən ağır əməliyyatlara göndərir. Tutularsa, “səhv eləyən” azyaşlı uşağa arxa durmaq onu düşdüüyü zibildən qurtarmaq Gülağa üçün su içimi kimi asan idi. Çünki Gülağa özü də qüdrətli adam idi! O, dağıtdığı arxacların, apardığı heyvanların sirri açılmazdı, heç vaxt. Xülasə, aslan balasını ova öyrədən kimi, Gülağa da Səməndəri yetişdirir, ona silahla davranmağı, insanları ya gücünün, ya zəhminin hesabına təsir altına salmağı öyrədir. Səməndərin 15 yaşı tamam olmamış, Gülağa qarşısında, böyükərdən daha güclü, daha qıvrıq, onlardan daha cəsarətli, onlardan daha yenilməz bir igid görür. “Qərənfil xala neçə dəfə Gülağanın qabağını kəsib, yalvarır ki, arada Allahın gör, bir tək oğlumu pis yollara salma, oğru-quldur kimi böyüməsin. Gülağa hər dəfə Qərənfil xalaya söz verir, əmin edir, ancaq sözünün üstündə durmur. Səməndər isə yaylaqda gələn tərəkəmələrdən at, qoyun, inək oğurladıqca həvəslənir. Əlbəttə, Səməndər Gülağa və Qarakeş obasında oğurluqla sənət kimi məşğul olan digər insanlar üçün qiymətli ərməğanı idi. Ondən hamı istifadə etməyə çalışır, qorxmazlığından, igidliyindən pul-para qazanırdılar. Quşa qanad, qatıra dırnaq saldıram Laçın dağlarında Səməndərə gözün üstə qaşın var deyəcək Allah bəndəsi yox idi. Onu istər ata, istər sə ana tərəfindən olan qohumları ovucları içində saxlayır, arxasında dağ kimi dayanırdılar. Bu da Səməndəri ipə-sapa yatmayan, heç kimlə hesablaşmayan təhlükəli bir varlığa çevirirdi. Bu yolun sonu təbii ki, türmə olacaqdı.” [1. s.78].

Səməndəri əsgər də aparmamışdılar. Həmin vaxt sovetin dövrü idi. Komissiyada hərbi komissar Səməndəri diqqətlə nəzərdən keçirmiş, boy-buxunundan, enli qamətindən vəcdə gəlmiş, güləşlə məşğul olmağı məsləhət görmüşdü. O zaman Səməndərin 110 kilo çəkisi vardı. Ancaq anası Qərənfil xala ağıllı tərpnənmişdi, hərəkət etmişdi. Bilirdi ki, Səməndər rusun qayda-qanunlarına tabe olmayacaqdır. Kimləri isə vurub, şikəst edəcək, ya da öldürəcəkdir. Ona görə də qohumlarla, qonum-qonşularla məsləhətləşəndən, götür-qoy edəndən sonra pul verib, Səməndəri əsgərlikdən saxlatdırmışdılar... Səməndərin Laçında çoxlu qəribəlikləri olmuşdu. Səməndərin əmisi yeganə qardaşı oğlunu tərbiyə etməyə, oğurluğa getməkdən çəkəndirməyə çalışırdı, səy göstərirdi. Ona görə də qardaşı oğlunu yanında saxlayırdı, təsir göstərməyə çalışırdı. Gecə əmisini yuxuya verəndən sonra Səməndər ayılır və oğurluğa gedir. Kəlbəcərlilərin Mıxtökən yaylağından beş cöngə aparıb Qəhrəmanbəy təpəsindəki dostuna verib, geri qayıdır. Səhər açılarda Kəlbəcərlilər bütün obaları alt-üst edirlər. Səməndərdən də şübhələnirlər. Əmisi Müqəddəs

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

Qurana and içir ki, gecə Səməndər heç bir yana getməmişdir. Heyvan sahibləri Qurana and içməyə inanır və kor-peşman geri qayıdırlar. Səməndərin əmisi and içib qayındanda həyacandan titrəyirmiş. Səməndər isə danışdırıb ələ salırmış əmisini. Uşaqlardan kimsə “Əmini niyə incidirsən, yazıqdı, səndən ötrü əldən-ayaqdan gedir, söyləyincə Səməndər gülür: “Bekara adamdı! Camaatın balasından, əmisindən silah-sursat , qızıl-gümüş qalib oğul-uşağına, bunlardan da bizə töhmət qalıb. Qohum olmasa, qayaların birindən itələyib, salardım qeyrətsizini...”[1, s. 79].

And içdikdən sonra mal sahibləri əl çəkirlər Səməndərin yaxasından. İki gün keçməmiş Səməndər məzə üçün əhvalatı olduğu kimi açıb əmisinə danışır ,kişinin ürəyi gedir... Səməndərin mərdliyinə görə hamı ona güzəştə gedirdi... Səməndərgilin döyüb yola saldıqları insanlar polisə şikayət etmişdilər. Polis kapitanı Eyvazla, Rüstəmlə nəzakətlə, doğma qardaş kimi danışdı. Məsələn hərtərəfli “öyrəndi, araşdırdı”. Eyvazın “Səməndər dedi ki, bazar günü saat bir tamamda iki min dolları Ədalət müəllimə-yəni polis rəisinə göndərəcək” sözlərindən sonra polis kapitanı gülə-gülə onlarla vidalaşdı. Hətta Əjdahaya-Səməndərə xüsusi salam göndərməyi də unutmadı... Rüstəm Səməndəri getdikcə daha dərinə və hərtərəfli tanımağa başlayırdı. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi “Haramı” romanı bir-biri ilə qırılmaz vəhdətdə olan ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. “Həyatımıza bədheybət bir adam gəlir”, “Köçürük”, “Haramı ilə tanış oluram”, “Vurun köpəyoğlunu”, “Qərənfil xala qonağımızdır”, “Birinci əhvalat”, “Siz də dolanasız gərək”, “Ağa səni and verirəm,cəddinə”, “İkinci əhvalat”, “Uçan ulduza arzumu demişəm”, “Xəyalat”, “Üçüncü əhvalat”, “Qaçaq, qoçaq, quldurlar”, “Tanımadığım bığlı bir adam”. Şərif Ağayarın “Haramı” romanında cəmiyyətin bütün təbəqələrindən nümunələr gətirilmişdir. 90-cı illərin əvvəllərində cəmiyyətdə uzun müddətdir ki, yığılıb qalmış mənfiqlər, nöqsanlar üzə çıxmışdı. Sovet hökumətinin sərt qadağaları aradan qalxmışdı. İnsanlar azadlığı layiqincə qiymətləndirməyi bacarmırdılar, bəzən də istəmirdilər. Xüsusilə də hakimiyyət nümayəndələri yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə edirdilər. Yazılan qanunlara qətiyyənlə əməl olunmurdu. Qoç Səməndər sanki hakimiyyət nümayəndələrinin də vəzifələrini yerinə yetirirdi. Səməndərin çoxları tərəfindən qəbul edilməyən hərəkətlərinə haqq qazandırmaq fikrində deyilik. Amma Səməndəri ittiham etmək də düzgün hesab edilə bilməz. Ona görə də Şərif Ağayar Səməndərin uşaqlıq, gənclik illərinə qısaca da olsa ekskurs etmişdir. Əslində Səməndərin qəribəliklərini uşaqlıq illərində axtarmaq lazımdır. Qoç Səməndər qaçqın düşəndən sonra bildiyimiz kimi Haramı düzündə məskən salmışdı. Sanki burada xeyirlə şərlə kəllə-kəlləyə, qarşı-qarşıya gəlmişdi. Haramı sözü romanda müxtəlif cəhətlərdən izah olunur. Ancaq əsrlərdən bəri Haramı insanların yaddaşında qaçaqların, quldurların məskəni kimi qalmışdı. Qəribədir ki, Haramı düzü adındakı haramlıq mənasına qətiyyənlə xilaf çıxmamışdı, xüsusi sədaqətlik nümayiş etdirmişdi. İndi Haramı düzü Qoç Səməndərlə üz-üzə gəlmişdi. Qoç Səməndər də əzilənlərdən, əyilənlərdən deyildi. Ancaq Haramı düzü çox hökmdarların, cahangirlərin dizini yerə qoymuşdu. Teymur kimi dünyaya hökmranlıq edən, məğlub olmayan sərkərdə Haramı düzündə qərar tuta bilməmişdi. Qoşunları ilə birlikdə tələm-tələsik Haramı düzünə tərk etmişdi. Düzgün də qərar qəbul etmişdi. Əlbəttə, Qoç Səməndər Şərif Ağayarın sevdii, müsbət, ideal qəhrəman səviyyəsinə yüksəlmişdi sərvətdir. Ancaq Teymura aman verməyən Haramı düzünün Səməndərə güzəştə gedəcəyi inandırıcı deyildir. Fikrimizcə, Səməndərin sonu faciə ilə qurtarmalıydı və qurtardı da... Bir az da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər salmaq kifayətdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Şeyx Şaban” hekayəsinin qəhrəmanı Şaban sonda cəmiyyət tərəfindən məhv edilmədimi? Axı, Şaban düz yola qayıtmışdı, oğurluqdan, quldurluqdan tamamilə çəkmişdi, uzaqlaşmışdı. Cəmiyyət ona rəhm etdimi? Qətiyyənlə yox!

İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağa oğru, quldur deyildi. Böyük bir kəndin bəyi idi. Ancaq cəmiyyət, hakimiyyət onu da həzm edə bilmədi. Cahandar ağa məğlub, Molla Sadıq qalib etdi. Cahandar ağa Kürün çarpışan mirvari dalğaları arasında can verdi. Oğlu Şamxal tərəfindən dəfn olundu. Səməndəri isə tamam başqa tale, aqibət

DOI:10.30546/gdu.2023.278-285

gözləyirdi. Əlbəttə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi Şərif Ağayar “Haramı” romanında Səməndəri hər vasitə ilə ideallaşdırmağa çalışır və buna müəyyən mənada nail olur. Səməndər Haramı düzündə məkanın adına layiq hərəkət edən çoxsaylı sakinlərdən, qaçqınlardan, köçkünlərdən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Arxadan zərbə vurmağı bacarmırdı. Təsadüfi deyildir ki, hakimiyyət nümayəndələri, xüsusilə də “qanun keşikçiləri, müdafiəçiləri” hesab edilən polislər arasında böyük hörmət qazanmışdı. Polislər bilirdilər ki, Səməndər verdiyi sözə əməl edəndir. Saat doqquz deyibse, hökmən polis idarəsində olacaqdır. Digər tərəfdən polis rəisinə söz verdiyi iki min dolları da vaxtında çatdıracaqdır. Həm də Səməndər hədsiz dərəcədə ağıllıdır, təcrübəlidir, “güllənin haradan atıldığını dəqiq bilir”. Səməndər qorxu nə olduğunu bilmirdi, ölümün gözünün içinə dik baxa bilirdi. Ancaq heç vaxt ehtiyatını əldən vermirdi. Qohumlarına, yaxınlarına həmişə ehtiyatlı hərəkət etməyi tövsiyə edirdi. Hər hansı bir məsələnin, problemin sonuna, vacəhinə çatmamış yoxlamamış, öyrənməmiş qəti qərar qəbul etməzdi. Səməndər bunu qorxaqlıqdan, acizlikdən etməzdi. Uzun illərin sərt, mürəkkəb, keşməkeşli həyatı Səməndəri ehtiyatlı olmağa vadar etmişdi. Nə qədər qərribə səslənsə də Səməndər həqiqət, düzlük, vicdan mücəssəməsidir. Ancaq həmin dövrdə cəmiyyətdə, hakimiyyət dairələrində qanunların işləmədiyi bir zamanda bu mümkün deyildi. “Haramı” romanından belə bir nəticə hasil olur ki, Şərif Ağayar Səməndər kimi bir igidin sonda məhv olmasına, faciəvi şəkildə məhv olmasına ürəkdən acıyır. Səməndər oxusaydı, savad alsaydı, yəqin ki, böyük alim, cəmiyyət üçün faydalı, gərəkli adam ola bilərdi. Onsuz da qəddar, qarışıqlıq, heç kimin bir-birinin kağızını oxumadığı illərdə Səməndər insanlığını, mənliliyini itirməmişdi. Səməndərdə baş verən hadisələrə düzgün qiymət bacarığı vardı. Çəkinmirdi, sözü birbaşa üzə deyirdi. Yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü də yaxın buraxmırdı. Laçınlı məşhur seyid oğlu Bəxşeyşin tapşırığı, xahişlə Səməndərin yanına xahişə gəlmişdi. Səməndər seyidi böyük hörmətlə, təntənə ilə qarşılamışdı. Sövbə-təbii hiss edirdi ki, Seyidi Bəxşeyş göndərmişdir. Səməndər seyidi həqiqəti söyləməyə məcbur etmişdi. Seyidin nəfəsindən qorxan anası Qərənfil xala isə az qalırdı saçını yolsun. Səməndərin çoxlu düşməni olmasının əsas səbəbi məhz çəkinmədən həqiqəti deməsində, söyləməsində və müdafiə etməsindəndir. Səməndər həqiqəti biləndən sonra Bəxşeyşin yatağına hücum etmiş, heç kimdən çəkinmədən Bəxşeyşi törətdiyi cinayəti etiraf etdirmiş və xüsusda sənədi də imzaladırmışdı. Polis idarəsindəki çəkişmədə, sorğu-sualda Səməndər məhz tədbirli olması sayəsində qələbə qazanmışdı. Polis rəisinə əvvəlcədən verilən rüşvət də öz yerində... Milyarder Feyzulla adından da göründüyü kimi Haramı düzündə şəriksiz sahibiydi. Qohumları və özü heç kimi saymırdılar. Feyzulla qonşu rayonun polis rəisinə külli miqdarda rüşvət vermişdi ki, Səməndəri tutdursun. Səməndər burada da təmkinli, ehtiyatlı hərəkət edərək məğlub olmamış, Feyzulla kimi milyarderi susdura bilmişdi. Səməndər Haramı düzündə ədalət, düzlük mücəssəməsi rolunda çıxış edə bilirdi. Baxmayaraq ki, cəmiyyətdə vəhşi, cəngəllik qanunları hökm sürürdü. Digər tərəfdən Şərif Ağayar “Haramı” əsərində 90-2000-ci illərdə yaşanan faciələri həqiqətləri həqiqi yazıçı qələmi ilə göstərə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayarov Ş. Haramı. Bakı: “Qanun”, 2011, 304 s.
2. Alışanlı Ş. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı, Sabah, 2010, 360 s.
3. Məmmədov N. Şərif Ağayarın Haramı əsərində eskizlər. Ədəbiyyat qəzeti 2017. 18 mart 8 s, 5
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. X cildə, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2007, 564 s.
5. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. II cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 796 s.
6. Qaliboğlu E. Qarabağ mövzusu bədii ədəbiyyatda. Xalq Cəbhəsi, 5 noyabr 2019, 14 s.

**РОМАН ШАРИФА АГАЯРА «ХАРАМИ» И 90-е ГОДЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРАВДА**

*Исламова Жале Эльман
Резюме*

Шариф Агаяр пришел в литературу в 90-е годы. Он автор ряда интересных рассказов. Однако важное место в творчестве Шарифа Агаяра занимает роман «Харамии». События в романе «Харамии» происходят в начале 90-х годов. Известно, что 90-е годы являются одним из самых сложных периодов в истории Азербайджана. Азербайджан стонал в тисках экономических и политических трудностей. С одной стороны, армянская оккупация... Шарифу Агаяру удалось показать проблемы азербайджанского общества 90-х годов в романе «Харамии». Роман «Харамии» имеет интересную систему образов. Но целые события и образы связаны у Гоха Саламандры. В произведении самым суровым образом описана судьба и жизнь саламандры.

**SHARIF AGHAYARS NOVEL "HARAMI" AND THE 90 S
AZERBAIYAN FRUTHS**

*İslamova Jale Elman
Summary*

Sharif Aghayar came to literature in the 90s. He is the author of a number of interesting stories. However, the novel "Haramy" occupies an important place in Sharif Aghayar's work. The events in the novel "Haramy" take place in the early 90s. It is known that the 90s are one of the most difficult periods in the history of Azerbaijan. Azerbaijan was groaning in the grip of economic and political difficulties. On the one hand, the Armenian occupation... Sharif Aghayar managed to show the problems of the Azerbaijani society in the 90s in his novel "Harami". The novel "Harami" has an interesting system of images. But whole events and images are connected by Goch Salamander. The fate and life of the salamander is described in the most severe way in the work.

*Rəyçi dos. Fərrux Məmməd oğlu Məmmədov
Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının 12 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 13 sayılı
protokolu
Daxil olduğu tarix 16 iyun 2023-cü il*

HERMAN MELVİLLİN HEKAYƏLƏRİ

Eyyubova Zohra Kamil qızı

Azerbaijan University

eyyubova.zohra@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Herman Melvillin müxtəlif hekayələri metodoloji kontekstdə dəyərləndirilir. Hekayələrdə xeyirlə yanaşı şərin də mövcud olması, həyatın mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi təsvir edilir. Sosial konfliktlər, personajların taleyi onların iç dünyasının təhlili kontekstində araşdırılır. Kəlalik, Vətəndaş müharibəsi haqqında düşüncələri təhlil edilir.*

Açar sözlər: Herman Melvill, novelistika, bədii metod

Keywords: Herman Melville, novelistics, artistic method

Ключевые слова: Герман Мелвилл, романистика, художественный метод

H.Melvillin həyat və yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdə, müxtəlif metodoloji-nəzəri yanaşmalar kontekstində tədqiq olunmuşdur. H.Melvillin yaradıcılıq yolunu dərk etmədən Amerika ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini təsvir etmək mümkünsüzdür.

Yazıcının dünyagörüşünün və estetik prinsiplərinin təkamülünü anlamaq üçün novellalarının əhəmiyyəti az deyil. Yazıcının bu janrda əsərlərinin az olmasına baxmayaraq onun yaradıcılığının mühüm mərhələsini təşkil edir. H.Melvillin bədii üsullarının mahiyyətini, əsərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə hekayələr əhəmiyyətli mənbələrdir.

H.Melvillin diqqətçəkən hekayələrdən biri də “Kilsə zəngi” adlanır. Hekayənin qısa məzmunu belədir: Levant ilə ticarətdə varlanmış italyan dövlətlərindən biri usta Bannadonnadan ən möhtəşəm kilsə zəngini qurmasını sifariş edir. Qüllə tikilir. Bircə dünyada bədii və texniki cəhətdən analoqu olmayan kilsə zənginin və saat mexanizminin qurulması qalır. Kilsə zənginin əridilməsi zamanı əriyən metalın səsindən fəhlələr təşviş içində vurnuxub qaçırlar. Bannadonna irəli çıxıb bu qarışıqlığın günahkarını ərinti çömçəsi ilə vurub öldürür və vəziyyəti xilas edir. Həmin qətl törədən cinayətkarın günahsız olması müəyyən olunur və hakim Bannadonnaya bəraət verir. Keşis isə günahlarından keçir. Onlar qətl “estetik ehtirasın qəfil təzahürü kimi” hesab edib cinayət işinə xitam verirlər və kilsə zəngində çətinliklə nəzərə çarpan çatların olmasını metala bədbəxt işçinin beyin sümüyünün düşməsi ilə izah edirlər.

Saat mexanizmi məsələsi də bir az qəlizləşir. Bannadonnanın ixtira etdiyi mexaniki qaravolçu hər saatdan bir öz budkasından çıxıb qatlanmış əlləri ilə kilsə zəngini döyməlidir. Nəhayət, xalqın kilsə saatının səsinə eşidəcəyi gün və saat gəlib çatır. Kilsə zənginə son ştrixlərini edən Bannadonna mexaniki qaravolu tamam unudur. Mexaniki qaravul öz yaradıcısının başına zərbə endirir. Az sonra isə çatların genişlənməsi nəticəsində məşhur kilsə zəngi yerindən qopub düşür. “Beləliklə, kor kələ özünün kor ağasına itaət edir. Amma itaət edərkən onu öldürür. Beləliklə, yaradıcı özünün yaratdığı tərəfindən öldürülür. Kilsə zəngi qüllə üçün həddən çox ağır idi. Kilsə zənginin zəifliyi onda idi ki, insan qanı ona ziyan vermişdi. Onun düşmə səbəblərindən biri də təbəbbür idi.” [3, səh. 18]

Melvill həm də şair idi, nəsrinin poetik ruhu da buradan gəlirdi. Yazıçı kəlalik, Vətəndaş müharibəsi haqqında düşüncələrini poeziya toplusunda (1866) və ona son sözündə ifadə etmişdir. [2, səh. 285]

Melvillin poeziyası araşdırmamızın obyekt deyil. Amma şeirlərində və son sözdə əsas fikir budur: müharibə, şübhəsiz, şər hadisəsidir, özü ilə zorakılıq, ölüm gətirir. Ona görə də Cənubu haqsız tərəf kimi təqdim edir. Çünki məhz Cənub kəlaləti saxlamaq və ölkəni bölmək

DOI:10.30546/gdu.2023.286-289

istəyir. Melvill üçün bu müharibə sadəcə Şimal və Cənub arasında deyil, Birlik və Ayrımçılıq, Azadlıq və Kəlalilik, Xeyir və Şər arasında müharibədir.

Melvill ölkənin gələcəyini bütün sakinlərin: həm cənubluların, həm şimallıların, eləcə də keçmiş qulların ayrılmaz vəhdətində görürdü. Onların tale birliyi ilə ölkənin çiçəklənməsi mümkündür.

Melvill yaradıcılığının tədqiqatçısı M.Vanderhaar yazır: “Görünür, vətəndaş hüquqları uğrunda hərəkətin qeyri-adi gücləndiyi illərdə 50-60-cı illərin (XX əsr) tənqidində kəlalilik probleminə o qədər diqqət yetirilməsi təsadüfi deyil. Çünki XX əsrin ortalarında “zənci problemi” yenidən amerikan düşüncəsində ön plana çıxır.” [4, p.182]

“Kilsə zəngi” hekayəsində yeni mövzu-burjua cəmiyyətində insanın maşına tabe olması ilə yaranan təhlükə mövzusu təqdim olunur. Yeri gəlmişkən, bu problem bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

“Enkantadlar” adlı fəlsəfi povestin əsas ideyası odur ki, insan bu dünyada xeyirlə yanaşı, şər də mövcud olmasını, həyatın mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini anlamalıdır. Ən əsası düzgün yol seçməkdir. Bunun üçün isə həyatda insandan saf ürək və möhkəm inam (“Enkantadlar”da Hunillada olduğu kimi) tələb olunur.

Ümumiyyətlə, Melvill insan taleyini sosial müstəvidə şərh edir, insanın məğlubiyyətinin kökü düşdüyü vəziyyətlərdədir.

Melvill novelistikasının sferasını sadəcə ayrı-ayrı epizodik hadisələrin və əməllərin təsviri təşkil etmir. Onun hekayələri bitkin bədii xarakterlərdən, tamamlanmış bioqrafiyalardan ibarətdir. Məsələn, Bartlbi obrazını estetik planda Ahav və Pyer obrazları ilə müqayisə etmək olar.

“İldırım keçirici alverçisi” hekayəsi Melvillin fəlsəfi və etik axtarışları fonunda maraq doğurur. Bu da təsadüfi deyildi. “Amerikada insan şəxsiyyətinə maraq onun əsasən gerçəkləşdirə bilmədiyi potensial mənəvi imkanlarının fəlsəfi və ədəbi səpgilərdə dərkə və tədqiqi romantizm cərəyanının sosiomədəni inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsinə zəmin yaradırdı. <...> Melvill varlığın universal qanunlarından ayrılmış intellekti öyrənir və kainat makrokosmosundan mikrokosmosuna qədər ierarxiya sistemində insanın fərdi şüurunun vəziyyətini aydınlaşdırmağa cəhd edirdi.” [1, s.70]

Sketç üslubunda yazılmış kiçik və ironik əsərin qısa məzmunu belədir: Dəhşətli tufan zamanı təhkiyəçinin evinə bir adam gəlir və ev sahibindən ısrarla tələb edir ki, ondan ildırım keçiricinin evinin və ailə üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etməsi üçün icazə alsın. Nəhayət, təhkiyəçi təngə gəlib həyasız qonağı evdən çıxarır, taleyinə zəmanət verəcək bu sövdələşmədən imtina edir. Məsələ burasındadır ki, alverçi ev sahibinə sərəncamı sıırmaq istəyir- ona öz fəlsəfəsini, “inamı” sıırır. Bu inam hissi tufan, göylər qarşısında qorxuya söykənir, geniş mənada isə bu, gələcəklə, tale ilə bağlı qorxudur. Gələn adam özünü ali qüvvələrin nümayəndəsi kimi təqdim edir.

Satıcı ilə dialoq zamanı təhkiyəçi əvvəlcə təhdidlər, hədə-qorxu altında çətinliklə duruş gətirsə də, sonra öz fikirlərində daha inamlı olur. Yalnız göylərdən günahlı yerə ölümcül od püskürmür. Tərsinə də olur. Yer səmaya şimşək göndərir. Yeri gəlmişkən, burada göylərə meydan oxuyan Ahavı (“Mobi Dik”) və ya göyləri lənətləyən Pyeri (“Pyer”) xatırlamaq olar.

“Yer” (yəni insan) göylərə qarşı durmağa, zərbəyə zərbə ilə cavab verməyə qadirdir. Deməli, insan idrakı elə də zəif deyil ki, hansısa “inanca” görə insanları cəzalandıran allahlardan yardım istəsin. Hekayəçi idraka malik olan şəxsiyyət kimi özünə güvənməyə üstünlük verir. Melvill göylər ilə insan taleyi arasında vasitəçi axtarmağın mənasızlığını göstərir. İnsanın gücü onun zəkasında, idrakındadır, başqa insanlarla birləşməsində və həmrəy olmasındadır.

DOI:10.30546/gdu.2023.286-289

Əlbəttə, Melvill üçün “qüdrətli tanrı” mövcud deyildi. Ona qarşı çıxmaqdan da qorxmurdu. Hekayəçinin qəti qərarlarına, qonşularla inandırıcı söhbətlərə baxmayaraq, ildırım keçirici alverçisi hələ də yaxınlıqda dolaşır və insanın qorxuları ilə alver edir.

Melvillin bədii metodu rus yazıçılarının (L.N.Tolstoy, F.M.Dostoyevski, A.P.Çexov) “symptom realizm”inə kifayət qədər yaxındır. Rus klassiklərini ilk növbədə şəxsiyyətin mənəvi həyatı, insanın öz ömür kredosunu axtarması maraqlandırır. Həmin yazıçılarda mühit qəhrəmanların xarakteri vasitəsi ilə ictimai durumların yaratdığı simptomlar şəklində təsvir edilir. Bu simptomlar göstərir ki, mövcud şərait şəxsiyyətin inkişafına mane olur. Bu, Melvillin bədii təcrübəsində realist elementlərin artması ilə səciyyəvi hal alır.

Melvillin əsərlərinə müraciət edərkən görürük ki, hadisə yeri kimi hüquqşünas kontoru (“Bartlbi”), kasıb koması (“Eyvan”, “Quqquluqu”), gəmi göyertəsi (“Benito Sereno”), ada (“Enkantadlar”) çıxış edir. Bu məkanlar əslində yüzminlərlə amerikalının gündəlik məişəti ilə sıx bağlıdır. Hətta Melvill İntibah dövrü İtaliyasını (“Kilsə zəngi”) təsvir edəndə belə hiss olunur ki, hekayənin qəhrəmanı Amerika cəmiyyətinin qarşısında duran məsələləri həll etməyə çalışır.

Melvillin hekayələrində sosial konfliktlər öz əksini dolayısı ilə, personajların taleyi, onların iç dünyasının təhlili kontekstində təsvir edilir. Onun hekayələrində çox nadir hallarda əsl müsbət qəhrəmanları tapmaq olar. Yalnız Hunilla (“Enkantadlar”) və “İldırım keçirici alverçisi” hekayəsinin təhkiyəçi-qəhrəmanı güclü iradəyə, saf qəlbə malikdirlər, amma yerdə qalan personajları şərti olaraq iki kateqoriyaya ayrılmaq olar: mövcud vəziyyətə uyğunlaşanlar və mövcud quruluşun əziyyət verdiyi, başqaları kimi yaşaya bilməyən “normal” adamlar.

Beləliklə, Melvillin bədii metodunun formalaşmasında və inkişafında hekayə yaradıcılığı mühüm rol oynamışdır. Melvill hekayələrinin təhlili göstərir ki, yazıçı “Şimal istiqamətinin” nümayəndəsidir. Onun yaradıcılıq ampulasına həyatı rəngsiz-boyasız olduğu kimi göstərilməsi, Amerika gerçəkliyinin ziddiyyətlərinə diqqət yetirilməsi xasdır. Onun hekayələri sosial narazılığın kəskinləşməsi ilə, “orta və kiçik insanların” taleyinə dərin münasibəti ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova N. / Amerika və Azərbaycan romantizmində şəxsiyyət konsepsiyası. Fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı, 2014. 130 səh.
2. Melville H. Battle-Pieces and Aspects of the War, Harper and Brothers, N.Y., 1866, 288 pages.
3. Melville H. / The Bell-Tower, Putnam's Monthly, 1855, 25 pages
4. Vandelaar M.M. / Re-Examination of “Benito Sereno”. American literature, v.40, No.2, May 1962, 191 pages
5. Sontag S. “An Annotated Bibliography 1948–1992” // Garland publishing. A member of the Taylor & Francis group. New York & London, 2000, p. 255
6. Петровская Е. Кит как текст. Читая «Моби Дика» // Логос : Философско-литературный журнал. 1991. № 2. С. 240–261.
7. Зверев А.М. Герман Мелвилл и XX век // Романтическая традиция американской литературы и современность. М., 1982. С. 205–265.

РАССКАЗЫ ГЕРМАНА МЕЛВИЛЛИ

Ейюбова Зоһра Камил кызы

Резюме

В статье оцениваются различные рассказы Германа Мелвилла в методологическом контексте. Истории описывают существование добра и зла, сложность и разнообразие жизни. Социальные конфликты, судьбы героев исследуются в контексте анализа их внутреннего мира. Анализируются его мысли о рабстве и Гражданской войне.

THE STORIES OF HERMAN MELVILLI

Eyubova Zohra Kamil

Summary

The article evaluates Herman Melville's various stories in a methodological context. The stories describe the existence of good as well as evil, the complexity and diversity of life. Social conflicts, the fate of the characters are examined in the context of the analysis of their inner world. His thoughts on slavery and the Civil War are analyzed.

Rəyçi: dosent Kəmalə

Rus dili kafedrasının 20 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 iyul 2023-cü il

**THE LINGUOCULTURAL DIFFICULTIES IN THE TRANSLATION
PROCESS OF RELIGIOUS CONCEPTS**

Нуриева Айсел Юсифовна
Gəncə Dövlət Universiteti
Aysel.n@mail.ru

Summary: *Religion brings up certain qualities in a person. Often these qualities characterize a believer very positively. We are talking about such qualities as kindness, love, devotion, mercy, etc.*

Religion is a collection of cultural systems, belief systems and worldviews that connect humanity with spirituality and sometimes with moral values.

Not only religion but also language occupies a special place in the history of the spiritual culture of mankind. In particular, both religion and language play a very important role in ethnic history, being the important factors that form the characteristic features of the peoples of the world.

Because of all these reasons, the role of the religious factor in the language is undeniable. This article deals with the interaction between religion and language, several areas of linguistics, especially linguoculturology, and the linguocultural issues of religious concepts encountering during the translation process.

Key words: linguocultural, concept, process, translation, meaning, culture

Açar sözlər: linqvokulturoloji, konsept, proses, tərcümə, məna, mədəniyyət

Ключевые слова: лингвокультурный, концепт, процесс, перевод, значение, культура

The word "concept" comes from the Latin word *conceptus*, meaning "notion, conception".

The concept is a key notion of linguoculturology, firmly established in linguistics, but it still does not have an unambiguous translation, in spite of the existence of many definitions and approaches to its study.

The development of cognitive linguistics, the theoretical understanding of the notion of "concept" and the typology of concepts have led researchers to understand that the concept is a term that unites different varieties of mental phenomena, the function of which is the structuring of knowledge in the human mind [4, p.45].

The main material of cognitive research is linguistic units of different levels. At the same time, the term "concept" is distinguished from the term "the meaning of a word", which is used exclusively to describe language processes [3]. This distinction is due to the complexity of the relationship between language and thinking, the fuzziness and blurriness of thoughts, the impossibility of their adequate expression in speech.

Modern scientists define the concept as a "quantum of knowledge" [5, p.258], as "a unit of mentality of a given culture" [6, p.142].

Zusman notes that "concept" is both an individual representation and a community", in other words, "concept is a micromodel of culture, and culture is a micromodel of the concept" [4, p.12].

The concept, reflecting the ethnic worldview, marks the ethnic linguistic picture of the world and is a building block for the construction of the "house of being", but at the same time it is a kind of quantum of knowledge that reflects the content of all human activity. The concept does not directly arise from the meaning of the word, but is the result of the collision of the dictionary meaning of the word with the personal and folk experience of a person.

Currently, in linguistics, along with concepts, there are a number of terms that are close in meaning, for example, "representation", "scheme", "frame", "scenario", "gestalt". For a clear understanding of the term "concept", it is necessary to consider these notions and establish their differences in comparison with the concept, since conceptual analysis sometimes contains the stage of comparative analysis of terms that are similar in meaning.

The question of the typology of concepts is one of the first theoretical questions that arose in cognitive linguistics in the process of its formation. The search for the definition of the concept, its mental specificity was closely related to the problem of concept classification to which researchers paid great attention.

There are many types of concepts, depending on the basic principle underlying the distinction of concepts.

According to the content levels, the concept can be: single-level (one base layer), multi-level (several cognitive layers), segmented (base layer surrounded by several segments) [7].

The anthropocentric approach to the study of linguistic phenomena adopted in modern linguistics has led to the integration of different scientific disciplines, the relevance of research in the field of several interdisciplinary areas in linguistics: ethnolinguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, pragmalinguistics, gender linguistics, etc., which aim to study the complex relationship "language - thinking – culture – society. Exploring the interaction of these problems, no one can ignore the role of the religious factor in the language, because religion, being one of the most important forms of social consciousness, most directly affects the worldview of a native speaker of a particular language, determining his/her special image of the world, mentality, psychological mood, and view of the surrounding reality, forming his/her national picture of the world.

Such concepts firstly include the concepts: God, faith, good, hell, heaven, evil, sin, world, light, etc. They are universal religious concepts and presented in all religions.

Each language has some specific characteristics of the concept verbalization, due to: a) the presence/absence of certain meanings; b) quantitative characteristics of lexical, derivational and phraseological units.

Linguoconceptual analysis, identification and description of the basic categories of cognitive linguistics, theoretical substantiation of cognitive models, and cognitive approach to text interpretation led linguists to the idea of the relationship between the processes of constructing and understanding language messages, which include translation.

Like in the process of translation of all concepts, in translation of religious concepts each participant makes sense. The translator of holy concepts refracts the meaning of the source text in such a way that he/she is the bearer of national, foreign and religious culture. He/she creates his/her own translation picture of the sacred world, which forms his/her bilingual spiritual consciousness.

The translation process is the translation of a sentence or the smallest unit of language under any circumstances [2].

In the process of translation, each participant in communication contributes its own meaning. The translator refracts the meaning of the source text in such a way that he is the bearer of both national and foreign culture. He creates his own translation picture of the world which forms his bilingual consciousness.

The recipient refracts the meaning of the derived text through his own national consciousness and his own national culture. The translator may belong to the same culture as the author, or to a foreign language culture. In turn, the recipient may belong to the same culture as the translator, or to a foreign language culture. It is important to emphasize that the translator reverbilizes or deverbilizes "other meanings" either in relation to the author or in

DOI:10.30546/gdu.2023.290-293

relation to the recipient. The difficulty of translation is due to the nature of the means used in the original, the degree of their reproducibility, understanding the content of the source text, determined by the temporal, spatial or socio-cultural distance between the participants in intercultural communication.

This statement allows us to define translation of pious notion as a verbal projection of the ethno-mental and religious experience of one linguocultural community through the integration of the mental spaces of the translator as a representative of another.

Translators must be able to convey the same meaning in the second language as in the first (source) one [1, p.36].

The translator's function is to combine existing cognitive spaces. The optimality of translation of sacred thoughts is due to the "intersection" of the mental spaces of the author of the source text and the translators of them. The translator must not just use the language units of a particular language system, but take into account the cognitive environment that arises around these units. Like all translation types, translation of religious ideas involves interpretation; therefore, the product of any activity bears the imprint of the personality of its creator.

The elimination of the subjectivity of the translator does not find a place in the process of translation, since the translator, being a representative of the culture for which he translates, performs the function of a "transformer", transferring elements of the original text into a different cultural and linguistic field that cannot be perceived and understood adequately by readers. At the same time, adequacy can be interpreted based on the uniqueness of the literary text, and as a result, the fundamental impossibility of achieving absolute equivalence of the source and translated texts, i.e. we are talking about recreating the conceptual, subjective-evaluative specificity of the plans for the content and expression of the original text. It is impossible to create a translation text that would be an exact functional and communicative copy of the original, since an absolute match between the conceptual systems of communicants is impossible.

The translator tries to achieve the maximum textual similarity of the source and target texts, while maintaining the equal impact of these two texts on their recipients. The translator is not free, unlike the author of the original text. Therefore, the processes of perception and understanding by the translator of the sacred conceptions to be translated are subjective in the sense that his/her personality is not identical to the personality of the author of the devout idea. It can be argued that the perception and assimilation of a religious work depends on the subject's fixed attitude, on his/her established relationship to the devout world around.

Thus, the linguocognitive level of the personality of the religious concepts' translator is determined by transformations and meaningful changes in these concepts aimed at conveying the features of the genre picture of the pious world of the original text, linguocultural realities, the value system and mentality of the culture that generated these concepts.

The problem of achieving the adequacy of the translation of the religious concepts is due to the very nature of these things, which depends on a number of factors, which is embodied in the specifics of the translator's activity, which integrates them in the process of transformations.

References

1. Larson M.L. Meaning-based translation: Guide to cross-language equivalence. –Lanham: University Press of America, 1984. – 537 p;
2. Newmark P. A textbook of translation (1st ed.). – London: Prentice Hall, 1988. – 292 p;
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.;

DOI:10.30546/gdu.2023.290-293

4. Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания [Concept in the system of humanitarian science] // Вопросы литературы. 2003, №2, С.36-67;
5. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов [Concise Dictionary of Cognitive Terms]. – М.: МГУ, 1996. – С.90-93;
6. Маслова В.М. Лингвокультурология [Linguistic and Cultural Studies]. – М.: Академия, 2001. – 208 с.;
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие "концепт" в лингвистических исследованиях. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2000. – С.30.

DİNİ KONSEPTLƏRİN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏKİ LİNGVO-MƏDƏNİ ÇƏTİNLİKLƏR

Nuriyeva Aysel Yusif qızı

Xülasə

Din insanda müəyyən keyfiyyətlər yaradır. Çox vaxt bu keyfiyyətlər dindar insanı çox müsbət şəkildə səciyyələndirir. Buraya xeyrxahlıq, sevgi, sədaqət, mərhəmət və s. kimi keyfiyyətlər daxildir.

Din bəşəriyyəti mənəviyyatla, bəzən isə əxlaqi dəyərlərlə birləşən mədəni sistemlərin, inancların və dünyagörüşlərinin məcmusudur.

Bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyət tarixində təkcə din deyil, həm də dil xüsusi yer tutur. Dil və din kimi dünya xalqlarının xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdıran mühim amillər olmaqla, etnik tarixdə çox mühüm rol oynayır.

Bütün bu səbəblərə görə, dildə dini amilin rolu danılmazdır. Məqalə din və dilin qarşılıqlı əlaqəsinə, dilçiliyin bir sıra sahələrinə, ilk növbədə lingvokulturologiyaya, eləcə də tərcümə prosesində rast gəlinən dini anlayışların lingvokulturoloji problemlərinə həsr edilmişdir.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ СЛОЖНОСТИ ПЕРЕВОДА РЕЛИГИОЗНЫХ КОНЦЕПТОВ

Нуриева Айсел Юсифовна

Резюме

Религия воспитывает в человеке определенные качества. Часто эти качества очень положительно характеризуют верующего. Речь идет о таких качествах, как доброта, любовь, преданность, милосердие и др.

Религия – это совокупность культурных систем, систем верований и мировоззрений, связывающих человечество с духовностью, а иногда и с нравственными ценностями.

Не только религия, но и язык занимают особое место в истории духовной культуры человечества. В частности, и религия, и язык играют очень важную роль в этнической истории, являясь важными факторами, формирующими характерные черты народов мира.

В силу всех этих причин роль религиозного фактора в языке неоспорима. Статья посвящена взаимодействию религии и языка, ряду областей языкознания, прежде всего лингвокультурологии, а также лингвокультурологическим проблемам религиозных понятий, с которыми сталкиваются в процессе перевода.

Rəyçi: dos. Məhərrəmovə Suqurə İbrahim qızı

Praktik xarici dillər kafedrasının 19 iyun 2023 cü il tarixli iclasın 13 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2023-cü il

UOT:81.

İNGİLİS DİLİNDƏ “GEYİM” LEKSİK-SEMANTİK SAHƏSİNİN TƏHLİLİ*Mahmudova Günel Tofiq qızı**Bakı Dövlət Universiteti**Ümumi Dilçilik kafedrasının dissertantı*Mahmudovaqunel.87@gmail.com

Xülasə: *Dil mədəniyyətə müxtəlif yollarla təsir edə bilər. O, cəmiyyətin dünyanı qavramasına təsir göstərə bilər və müxtəlif ərazilərdə müxtəlif dil və dialektlərdən istifadə etməklə icma yarada bilər. O, həm cəmiyyətin dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edə bilər, həm də dünyanın qalan hissəsindən ayrı bir mədəni kimlik yarada bilər. Məhz lüğətdə dilin mədəniyyətə necə təsir etdiyini görmək olar. “Geyim” tematik qrupunun misalında bunu müşahidə etmək olar, belə ki, ingilis dilinin global dil olduğunu nəzərə alaraq, onun bir çox dillərə təsiri məhz bunda görmək olar. Geyim adları çox vaxt transliterasiya olunaraq birbaşa dilə daxil olur və kütlə tərəfindən qəbul edilərək işlənir.*

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, geyim, leksik-semantik, əqli fəaliyyət, təsir

Ключевые слова: язык, культура, одежда, лексико-семантическая, мыслительная деятельность, влияние

Key words: language, culture, clothing, lexical-semantic, mental activity, influence

Dil və mədəniyyətin korrelyasiya və qarşılıqlı əlaqəsi problemi həmişə bir çox dilçilərin kifayət qədər marağına səbəb olmuşdur, onlar bu məsələyə yanaşmanın özəlliyinə baxmayaraq, mədəniyyət və dili qarşılıqlı təsirdə hesab edirlər. Hər bir dilin özünəməxsus reallığı nümayiş etdirmə üsulu var ki, bu da onun bütün danışanları üçün ümumi olan milli spesifik baxışlar sistemində ifadə olunur. Bu, müxtəlif dillərdə danışanların dünyaya fərqli baxışına səbəb olur. İnsan dünyanı təfsir edir, reallığı dildə əks etdirir, hiss və ideyalardan başlayaraq təfəkkür və özünüdərkə qədər öz əqli fəaliyyətinin bütün aspektlərinin köməyi ilə dünyanın lingvistik mənzərəsini formalaşdırır. Dil "dünyaya baxışı, milli mədəniyyətin əsas, ən vacib dəyərləri toplusunu qoruyur və təkrarlayır".

Dil davamlı dünyanı və insan təcrübələrini diskret kateqoriyalara bölür. Həm sözlər, həm də qrammatika ilə yaradılan bu dil kateqoriyaları müxtəlif dillərdə müxtəlifdir. Burada bir sıra mühüm suallar ortaya çıxır. Dil kateqoriyaları zahiri müxtəlifliyinə baxmayaraq, dünyanın müxtəlif dilləri üçün nə dərəcədə ümumidir? Dünyanın lingvistik bölgüsünü məhdudlaşdıran amillər varmı? Bu suallara cavab vermək üçün müxtəlif dillərdə olan hadisələri digər dillərlə müqayisədə öyrənərək əldə etmək olar.

Dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan insanlar fərqli mədəniyyətə malikdirlər və fərqli dillərdən istifadə edirlər. Dil və mədəniyyət zahirdə iki fərqli sahə kimi görünərsə də, onların bir-birinə bağlı əlaqəsi var və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Qeyd edilir ki, dillər təkcə mədəniyyətlərin məhsulu deyil, həm də mədəniyyətlərin simvollarıdır. Dilin inkişafı tez-tez onun əlaqəli mədəniyyətinə təsir göstərir, mədəni idrak və adət nümunələri çox vaxt dildə açıq şəkildə kodlanır.

Xüsusi mədəni spesifik mənalara olan sözlər təkcə dil birliyinə xas olan həyat tərzini deyil, həm də düşüncə tərzini əks etdirir. Deməli, dilin semantikasındakı milli özəllik ekstralingvistik amillərin - xalqın inkişafının mədəni-tarixi xüsusiyyətlərinin təsirinin nəticəsidir. Araşdırmamızda məqsəd ilk növbədə sözün etimologiyasına istinad etmədən mənənin milli komponentini aşkara çıxarmaqdır. Hər bir xalqın həyatında bütün ümumi şərtlərə baxmayaraq, mədəniyyətin, məişətin, mühitin özünəməxsus, yalnız ona xas olan

DOI:10.30546/gdu.2023.294-299

reallıqları var ki, bu və ya digər mədəniyyətdə (və konseptual sistemdə) onlar tam və ya qismən boşluqlara uyğun gəlir.

Müasir dövrdə linqvistik materialın ümumbəşəri xüsusiyyətlərini müəyyən etmək zərurəti, müxtəlif dillərdə danışanların dünyasının milli mənzərəsini təsvir etmək istəyi, ikidilli lüğətlərin təkmilləşdirilməsi zərurəti, semantikanın və linqvistik təfəkkürün milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə maraq, praktiki səmtlənmənin müqayisəli tədqiqatlarına maraq artmışdır (8). Müasir dilçiliyin bu sahələrindən biri də dillərin, mədəniyyətlərin və millətlərin vahid strukturları kimi onların linqvistik və ekstralingvistik vəhdətində qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqə proseslərini öyrənən linqvokulturologiya ilə müqayisəli dilçiliyin qovşağında yaranmış müqayisəli linqvokulturologiyadır. Bu elm sahəsi mədəni məzmunu ana dili prizmasından, cəmiyyətin yeni həyatına diqqət yetirməklə, mədəni dəyərlər sistemi, yeni düşüncə sayəsində nəzərdən keçirir. A.Vejbitskaya “Mədəniyyətləri açar sözlərlə dərk etmək” kitabında vurğulayır ki, cəmiyyətin həyatı və onun danışdığı dil bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məlum bir həqiqət olaraq qalır ki, müxtəlif dillərdə olan sözlər üst-üstə düşmür, amma müəyyən bir cəmiyyətin və ya dil icmasının düşüncə tərzini və münasibətini əks etdirir və çatdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər mədəniyyəti dərk etmək üçün əvəzsiz açarlardır. V.V. Oşçepkova onu da vurğulayır ki, dil “...insan fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklərə cavab verir” (5, 88).

Dil və mədəniyyət əlaqəsini öyrənərkən sahə metodu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, müqayisəli linqvokulturologiyaya da aiddir, çünki dilləri müqayisə və təzad qoymaqla onların oxşar və fərqi xüsusiyyətləri aşkarlamaq daha məqsəduyğundur. N.Karaulov vurğulayır ki, “sahə nəzəriyyəsi dilin reallıqla əlaqəsini, onun ekstralingvistik reallıqla əlaqəsini əks etdirir” (4, 14). Müxtəlif dillərdə bir sözün semantik məzmunu demək olar ki, tamamilə üst-üstə düşə bilər və eyni zamanda, dillər yalnız birinin sistemi üçün səciyyəvi olan və digərinin sistemində yad olan müəyyən sayda mənalara sahib ola bilər. Dilin leksik sisteminin tədqiqi lüğətin tərkibinin hərtərəfli tədqiqini, sözlərin köməyi ilə real dünyanın “semantik xəritəsi” problemlərinin təhlilini nəzərdə tutur; lüğətin müxtəlif konseptual (semantik) sahələrə, subyekt qruplarına və terminoloji mikrosistemlərə bölgüsü, leksik vahidlərin semantik əhəmiyyətinə və strukturdaxili funksiyalarına görə sərhədləşdirilməsi məsələləri önə çəkir (6, 446). Dilçiliyin müasir inkişafı mərhələsində tədqiqatçılar sözün semantik quruluşunu “müəyyən bir xalqın həyatı dəyərindən tutmuş sosial və mədəniyyət qədər dəyər sistemi haqqında ən zəngin məlumatların anbarı” kimi təqdim edirlər (2, 6).

Hər bir dildə milli-mədəni mənə komponenti olan müəyyən sayda vahidlər mövcuddur. Bunlara frazeoloji vahidlər, toponimlər və s. ilə yanaşı məişət lüğəti, xüsusən də geyim adları daxildir. Bu cür vahidləri təyin etmək üçün müəlliflərin əksəriyyətinə uyğun olaraq, biz “linqvokulturem” terminindən istifadə edirik, fikrimizcə, bu, sözdə dil və mədəniyyətin vəhdətini ən dolğun şəkildə əks etdirir. Linqvomədəniyyətlərini öyrənməklə biz müxtəlif dillərdə danışanların dünyanı qavraması və əks etdirmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək imkanımız olur.

Söz dilin əsas vahidi kimi dil, təfəkkür və ekstralingvistik reallıq əlaqəsini əks etdirən, linqvistik mənə daşımaqla eyni zamanda ona uyğun mədəniyyətin təzahürüdür. Mədəniyyət, tarix və s. ilə bağlı sözün mənasının semantik strukturunda ünsür sözün mənasının regional mədəni komponenti kimi müəyyən edilir. Sözün mənasının ekstralingvistik məzmunu onun milli-mədəni mənşəyidir. Mətnin adekvat qavranılması üçün sözün milli-mədəni mənşəyini mənimsəmək, bu və ya digər obyektin konkret dildə necə təyin olunduğunu, sözlərin mənalarında obyektiv reallığın hansı ünsürlərinin göstərildiyini (seçilmiş və sabitlənmiş) bilmək vacibdir.

İkinci dərəcəli nominasiya ilə formalaşan geyim adları motivli terminlər kimi də müəyyən edilir, çünki yeni leksik vahidlərin yaradılmasının bu üsulu ilə obyektin bir və ya bir neçə spesifik xüsusiyyətləri (motivasiya xüsusiyyətləri) nəzərə alınır. Yeni ad üçün əsas kimi natiqin motivasiya atributunun seçimində ixtiyarilik dərəcəsi məsələsi hələ də mübahisəlidir. Cavab həqiqətən aydın deyil. Bəzi dilçilər motivasiya atributunun seçilməsinin təsadüfi olması ilə razılaşırlar: “halların böyük əksəriyyətində ad işarələnin əsas atributuna görə deyil, ən cəlbədicisinə görə, yəni təsadüfi işarəsinə görə yaradılır”.

“Geyim” tematik qrupunun leksik vahidlərinin seçilməsi meyarı onlarda “paltar” semantik xüsusiyyətinin olması ilə müəyyənləşdirilir. Geyim ingilis dilində birmənalı deyil. “The Oxford English Dictionary” əsərində: “geyim şəxs üçün örtük; libas, don, libas geymək” (9). Bu tərifdə birinci məna bədənə geyilən əşyaların məcmusunu ehtiva etdiyi üçün biz araşdırmamızda “geyim” leksemi altında təkcə şalvar, don və s. formasındakı paltarları deyil, həm də baş geyimləri, ayaqqabılar, alt paltarları və s. nəzərdə tuturuq.

Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində milli-mədəni semantikaya malik adlar həm semasioloji, həm də linqvokulturoloji baxımdan öyrənilir. Bu işdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, sözün milli mədəni xüsusiyyətlərini hansı konkret komponentlərin müəyyən etdiyini müəyyənləşdirməyə çalışırıq. Dilin nominativ ehtiyatı əsasən əsaslar və ya ikinci dərəcəli nominasiya vasitəsilə doldurulur. Burada əsas rol insan təfəkkürünün assosiativ təbiətinə aiddir, ikinci dərəcəli nominasiya aktlarında adın artıq mövcud mənasında göstərilən ekstralingvistik sıranın ünsürlərinin bəzi xüsusiyyətləri ilə xassələri arasında oxşarlığa görə müəyyənləşdirilir. Yenidən düşünmə sözlərin mənalarının komponentlərində və ya onların daxili formasında ifadəsini tapan fon biliklərindən istifadə etməklə baş verir. Dilçilikdə ilkin nominasiyanın adları da motivsiz terminlər kimi müəyyən edilir, onlar ana dildə danışanlar tərəfindən “ibtidai” kimi qəbul edilir, təhsildən metod və ya motivi yalnız etimoloji və ya tarixi təhlilin köməyi ilə müəyyən etmək mümkündür. Belə bir təhlil aparmağı qarşımıza məqsəd qoymadığımız üçün işimizdə əsas diqqət ikinci dərəcəli nominasiyaya veriləcək, onun nəticələri morfoloji tərkib və ya məna baxımından törəmə kimi qəbul edilir.

Motivasiya anlayışı ikinci dərəcəli nominasiya anlayışı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Motivasiya, adətən, “sözün səs və məna əlaqəsi bu sözün bir köklü və/və ya birquruluşlu birləşmələrlə əlaqələndirilməsi ilə izah edilən xüsusiyyətləri” kimi başa düşülür (3). Sözlər dilin milli özəlliyini ən aydın şəkildə ifadə edir və onun danışanlarının dil şüuru ilə birbaşa bağlıdır.

Bir qayda olaraq, əşyanın ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri və ya bir neçəsi, konkret əşyanı səciyyələndirən hər hansı əlamət geyim əşyalarının adının əsasını təşkil edir. D.N.Şmelevin fikrincə, “insan tərəfindən yaradılmış obyektlərin adları semantik mənada funksional yönümlüdür. Adlandırılmış obyektlərin zahiri görünüşünə gəldikdə, motivasiyaedici əlamətlər kimi material, forma, rəng və s. çıxış edə bilər (7).

Geyim bir çox minilliklər boyu insan həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. O, maddi mədəniyyət obyektidir və cəmiyyətin tarixi inkişafını, milli dəyərlərini və iqlim şəraitini əks etdirən zəngin tarixi-mədəni irsini ortaya qoyur. Geyim insanın həyatında onun cinsini, yaşını, sosial vəziyyətini, dini mənsubiyyətini və s. ifadə edən çox mühüm rol oynayır (1, 451). Şübhəsiz ki, geyim həm də linqvistik faktlarda – adların daxili formasında, mənasında, söz əmələ gəlməsində, s. onların iştirakı ilə frazeoloji və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Motivasiya xüsusiyyətlərinə əsasən, ingilis dilində ikinci dərəcəli nominasiyalı geyimlərin adlarını iki qrupa bölmək olar: 1) birbaşa nominasiya prosesində formalaşan geyimlərin adları və 2) geyim adlarının məcazi mənaya əsaslanaraq irəli sürülməsi. Motivləşmə xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək, nominasiya prinsipini başlanğıc mövqe, əsaslandırılmış xüsusiyyətlərin danışan qrup tərəfindən ümumiləşdirilməsi əsasında

DOI:10.30546/gdu.2023.294-299

formalaşan və eyni zamanda yeni adlar üçün başlanğıc baza kimi xidmət edən qayda kimi formalaşdırıla bilər. Birinci qrupa geyim adları daxildir, onların adı əşyaların əsas xüsusiyyətləri və ya funksiyaları vasitəsilə verilmişdir. İkinci qrupa assosiativ-semantik prinsip və metaforizmlər əsasında əmələ gələn paltar adları daxildir.

"Geyim" tematik qrupu, ilk növbədə, motivoloji səviyyədə ingilis dilində verilmiş qrupun leksik vahidlərinin motivasion-müqayisəli təhlili vasitəsilə tədqiq olunur. Məlum olduğu kimi, dünyanın istənilən linqvistik mənzərəsi semantik kontinuumlardan ibarətdir. Bununla belə, hər bir milli dil şüuru bu kontinuumları bölmək üçün özünəməxsus yollar seçir. Bu üsullar ingilis dilində paltarları təyin etmək üçün hansı konseptual sferalardan istifadə edildiyi, hansı təsvirlərin və anlayışların daxili formalarında təsbit edildiyi, lüğətin hansı istiqamətlərdə motivasiya edildiyi ilə müəyyən edilir.

İngilis dilində "Clothing" tematik qrupunda leksik-semantik sahədə 333 leksik vahiddir. Bu leksik-semantik sahədə aşağıdakı mikro sahələr fərqlənir: qadın geyimləri, kişi geyimləri, aksesuarlar, ayaqqabılar, Uniseks (geyim, ayaqqabı). Yaxın periferiyaya "istifadə şərtləri" (palto üzərində paltar, alt paltar, corab, ev geyimi), "məqsəd" (gündəlik geyim, idman geyimi və aktiv geyim) qrupları daxildir. Uzaq periferiya "quruluşuna görə" (çiyn, bel), "mövsum" (yay, qış, yaz və payız geyimləri üçün, il boyu) qruplarından ibarətdir. "Kişi geyiminin" mikro sahəsinə "formal geyim" hiponimi daxildir. Bu leksik-semantik sahədə ən böyük qrup "qadın geyimləri" qrupudur (157 leksik vahid). Fikrimizcə, bu, ingilis qadınlarının geyimlərinin rəngarəng olduğunu və müxtəlif məqsədlər üçün uyğunlaşdırıldığını deməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm "qadın geyimi" mikrosahəsində, həm də "kişi geyimi" mikrosahəsində "gündəlik geyim" qrupu "idman və aktiv geyim" qrupundan daha çox leksik vahidləri ehtiva edir. O, həm də kifayət qədər həcmli (qadın geyimləri - 42, kişi geyimləri - 25). Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, ingilis mədəniyyətində hadisəyə uyğun geyinmək adətdir, lakin daha sərbəst idman üslubuna meyl var. "Qadın ayaqqabıları" və "kişi ayaqqabıları" qruplarında eyni sayda leksik vahid, "təsədüfi ayaqqabı" qrupunda (23 leksik vahid) "idman və aktiv ayaqqabı" qrupundan (7 leksik vahid) daha çox leksik vahid var. Bu, fikrimizcə, müasir ingilis cəmiyyətində gözəl, lakin mümkün olduqca rahat ayaqqabılara üstünlük verildiyini göstərir. "Uniseks geyim" və "Uniseks ayaqqabı" qruplarının sayının çox olması (müvafiq olaraq 73 və 21 leksik vahid) bizdə diqqəti cəlb edir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, ingilis dil mədəniyyətində cəmiyyət gender sərhədlərinin silinməsi və universal geyim və ayaqqabı axtarışı istiqamətində global tendensiya rəyət edir. Kifayət qədər böyük bir "Aksesuarlar" qrupunu müəyyən etməyi vacib hesab edirik (48 leksik vahid). Bu, ingilis cəmiyyətində aksesuarlara, xüsusilə də baş geyimlərə (25 leksik vahid) çox diqqət yetirildiyini göstərir ki, bunlar hələ də dünyəvi və bayram qəbullarında, habelə kilsədə bazar günü mərasimlərində geniş istifadə olunur.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən hiper-hiponimik paradigmlər iyerarxik mürəkkəb çoxmərhələli struktura malikdir: onlar hər biri inteqral ünsürlər əsasında formalaşan, hər bir üzvü diferensial ünsürlərə malik olan müxtəlif həcmli mikrosahələrdən ibarətdir. İngilis dilində geyim adlarının paradigmatik əlaqələrinə nəzər saldıqda görürük ki, bu leksik-semantik sahələr arasında heç bir sərt sərhəd olmayan mikrosahələr mövcuddur, belə ki, eyni mənada alınan bir çox söz eyni vaxtda bir neçə paradigmanın üzvüdür. Beləliklə, qurulmuş leksiko-semantik sahələr əsasında ingilis dilində geyim və dəb sferasının lüğətinin qarşılıqlı təsirinin linqvomədəni xüsusiyyətlərini müqayisə edərək yuxarıda qeyd olunan linqvomədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilərik.

Öyrənilən dillərdə leksik-semantik sahəni müqayisə edərək, ilk növbədə bu dil mədəniyyətlərində geniş mənada "geyim" in təmsilinin təhlilinə müraciət etmək lazımdır. Burada anlayış və ideyaların açıq-aşkar oxşarlığını müşahidə edirik. Tədqiq olunan dil

DOI:10.30546/gdu.2023.294-299

mədəniyyətində “geyim” bədənə taxılan bir şey kimi təqdim olunur; bu, müəyyən hadisələr üçün müəyyən bir məqsəd üçün və ya hava şəraitindən asılı olaraq nəzərdən keçirilir. Leksik-semantik sahənin strukturundan danışarkən təmsil olunan xalqın geyimlərindəki milli üstünlüklər haqqında da nəticə çıxarmaq olar. Burada çoxlu sayda geyim adlarına rast gəlmək olar, şübhəsiz ki, bu da digər mədəniyyətlərə sirayət etmişdir. Güman edə bilərik ki, bu, ingilislərin geyim seçiminə daha diqqətli yanaşmasından xəbər verir. Eyni zamanda, ingilis dilinin leksik-semantik sahəsində “Uniseks” mikrosahəsi genişdir. Fikrimizcə, bu, hər iki cinsə uyğun universal geyim tərzini axtarışı, eləcə də geyim sahəsini sadələşdirmə meyli ilə bağlıdır.

Yekunlaşaraq qeyd edə bilərik ki, bu gün dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi dövründə təkcə onları öyrənmək deyil, həm də xalqımızın özünəməxsusluğunu və fərdiliyini qoruyub saxlamaq bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahə metodu, leksik səviyyənin struktur bölmələrinin bir forması olaraq, ən təsirli üsullardan biri kimi tanınır, çünki antropoloji elmin inkişafının müasir mərhələsində aktual olan cəmiyyətin dil və mədəni xüsusiyyətlərinin açılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Азимова М.А. Лингвокультурологическая и этнолингвистическая характеристика названий одежды в английском и узбекском языках. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Vol. 2, issue10. 2022, p.445-450.
2. Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). — М.: Индрик, 1998.
3. Ермолаева Л.С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании // Проблемы общего и частного языкознания / Под ред. В.Г. Костомарова. — М., 1960. — С. 47—85.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Отв. ред. С.Г. Бархударов. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2010.
5. Ощепкова В. В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии. М.; СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2004. С. 88.
6. Серебренников Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. — М.: Наука, 1972.
7. Современный русский язык: Учебник / Под общей ред. Л.А. Новикова. — СПб.: Изд-во «Лань», 2003.
8. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. — М., 2007.
9. The Oxford English Dictionary. Volume II C. Oxford, 1961. P. 167.

ANALYSIS OF THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF "CLOTHING" IN ENGLISH

Mahmudova Gwnel Tofiq

Summary

Language can influence culture in many ways. It can influence a society's perception of the world and create a community through the use of different languages and dialects in different areas. It can both influence society's interaction with the world and create a cultural identity distinct from the rest of the world. It is in the vocabulary that one can see how language affects culture. This can be observed in the example of the thematic group "Clothes", since English is a global language, and its influence on many languages can be seen in this. Clothing names are often transliterated and directly entered into the language and adopted by the masses.

**АНАЛИЗ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ОДЕЖДА»
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Махмудова Гюнель Тофиговна

Резюме

Язык может влиять на культуру разными способами. Он может влиять на мировосприятие общества и создавать сообщество за счет использования разных языков и диалектов в разных областях. Он может как влиять на взаимодействие общества с миром, так и создавать культурную идентичность, отличную от остального мира. Именно в лексике можно увидеть, как язык влияет на культуру. Это можно наблюдать на примере тематической группы «Одежда», так как английский язык является глобальным языком, и в этом просматривается его влияние на многие языки. Названия одежды часто транслитерируются, напрямую вводятся в язык и принимаются массами.

Rəyçi: prof. Əbülfəz Rəcəbli

Ümumi dilçilik kafedrasının 15 may 2023-cü il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 iyul 2023-cü il

**İNGİLİS KLASSİKLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN
TƏDQIQATÇILARININ ELMİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ***Dissertant Zeynalova Türkan Ənvər qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*turkanzeynalova1985@gmail.com

Xülasə: Dünya korifeylərindən sayılan Vilyam Şekspirin ədəbi irsinin dilimizə çevrilməsi ingilis ədəbi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə rəvac verdi. Bu əlaqələr ingilis və Azərbaycan mədəniyyətinin əlaqəsindən və dostluğundan qüvvət alırdı. Cəmiyyət inkişaf etdikcə tərcümə əsərlərinin də sahəsi genişləndi. Sənətkarlar təkcə Şekspirin əsərləri ilə qapanıb qalmadılar. Onlar bir çox şair və yazıçıların, o cümlədən Robert Berns, Corc Qordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Valter Skott, Çarlz Dikkins, Cek London, Virciniya Vulf, Qrem Qrin, Ceyms Oldric əsərlərinə olan maraq idi. Bu tərcümə əsərləri xalqları və mədəniyyətləri, ədəbiyyatları birləşdirib zənginləşdirməkdən başqa, böyük bir aktyor nəslinin yaranmasına səbəb oldu.

Məqalədə Şekspir yaradıcılığına müraciət edən iki görkəmli alim-tədqiqatçının adı çəkilir. Mirzə İbrahimbəyov dahi dramaturqun “Kral Lir” əsərini, görkəmli alim Əkbər Ağayev “Vindzorun qadınları komediyasını dilimizə tərcümə etmişdir.

Məqalədə dahi dramaturqun “Madrigal” şeirinin üç müxtəlif tərcüməsi təqdim olunmuşdur. Görkəmli alim və tərcüməçilərdən Ənvər Rza, Leyli Əliyeva və tədqiqatçı alim Rasim Nəbioğlunun tərcüməsi məqalədə müqayisə olunaraq dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycan mütərcimlərini ingilisdilli ədəbiyyatda maraqlandıran böyük ingilis romantik şairi Bayronun, xüsusilə də onun “Şərq poemaları” olmuşdur. Burada Bayron dünyasına dərinlən nüfuz edən, onun yaradıcılığının gözəl tədqiqatçısı, alim-tərcüməçi İsmixan Rəhimovun fikirlərindən danışılır. Eyni zamanda istedadlı alim və şair Ənvər Rzanın Corc Bayrondan etdiyi tərcüməsinə diqqət yetirilir.

Adı çəkilən məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatçılarının roman janrının banisi kimi tanınan Volter Skottun yaradıcılığına olan maraqlardan da bəhs edilir.

Açar sözlər: korifey, faciə, tərcümə, dünya ədəbiyyatı, dram əsərləri, şeir, tədqiqatçı

Key words: luminary, tragedy, translation, world literature, dramatic works, poetry, researcher

Ключевые слова: корифей, трагедия, перевод, мировая литература, драматические произведения, поэзия, исследователь.

Dünya korifeylərindən sayılan Vilyam Şekspirin ədəbi irsinin dilimizə çevrilməsi ingilis ədəbi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə rəvac verdi. Bu əlaqələr ingilis və Azərbaycan mədəniyyətinin əlaqəsindən və dostluğundan qüvvət alırdı. Cəmiyyət inkişaf etdikcə tərcümə əsərlərinin də sahəsi genişləndi. Sənətkarlar təkcə Şekspirin əsərləri ilə qapanıb qalmadılar. Onlar bir çox şair və yazıçıların, o cümlədən Robert Berns, Corc Qordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Valter Skott, Çarlz Dikkins, Cek London, Virciniya Vulf, Qrem Qrin, Ceyms Oldric əsərlərinə olan maraq idi. Bu tərcümə əsərləri xalqları və mədəniyyətləri, ədəbiyyatları birləşdirib zənginləşdirməkdən başqa, böyük bir aktyor nəslinin yaranmasına səbəb oldu. Vilyam Şekspirin “Kral Lir” faciəsini tərcümə edən Mirzə İbrahimovun bu tərcüməsi ilk dəfə Sidqi Ruhullanın, sonra isə böyük aktyor Ələsgər Ələkbərovun ifasında tamaşaya qoyulmuşdur. “Kral Lir” əsərinin səhnə həyatının uğurlu olmasının səbəblərdən biri də aktyorların ifası olmuşdur. Bu aktyorlar dramaturqun o biri əsərlərində də öz məharətlərini yüksək səviyyədə göstərmişlər. Teatrşünas Cəfər Cəfərov yazırdı: “Şekspir əsərlərinin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması həmişə böyük bir hadisəyə çevrilmiş, milli səhnə sənətinin yüksəlişində çox səmərəli rol oynamışdır. Şekspirin odlu, atəşli, dinamik sənəti

DOI:10.30546/gdu.2023.300-306

Azərbaycan teatrının milli ənənələrinə, onun ehtiraslı və temperamentli aktyor sənətinə çox yaxın olduğundan, tamaşaçılar tərəfindən böyük hərarətlə qarşılanmışdır” [2, s.59]. Həqiqətən də böyük sənətkarın dramları Azərbaycan səhnəsinə həmişə gözəllik vermişdir. O, sanki xalqımıza məxsus bir yazar olmuşdur.

Şekspirin dram əsərləri doğma dilimizə tərcümə edildiyi kimi, lirik əsərləri də dilimizə tərcümə edilərək işıq üzü görmüşdür. Bu baxımdan Şekspir sənətinin incəliyini əks edən “Madrigal” (“Nəğmə”) şeirinin üç müxtəlif tərcüməsini təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Hər bir tərcüməçi şeirin orijinala yaxın olması üçün onun əsas qayəsini saxlamağa çalışmışdır. Şekspir şeirinin orijinalına baxaq:

*Crabbed age and youth, cannot live together;
Youth is full of pleasure, age is full of care;
Youth like summer morn, age like winter weather:
Youth like summer brave, age like winter bare.
Youth is full of sport, age's breath is short;
Youth is nimble, age is lame;
Youth is hot and bold, age is weak and cold;
Youth is wild, age is tame,
Age, I do abhor thee, youth, I do adore thee;
Oh! My Love, my Love is young [7, p.9].*

Şairin poetik ifadə vasitəsi olan təkrirdən istifadə etməklə yaratdığı anafora şeirə daha bir gözəllik, əzəmət verir. İlk öncə istedadlı mütərcim, alim, şair Ənvər Rzanın tərcüməsini təqdim edirik:

*Qocalıqla cavanlıq bir yerdə tutmaz qərar,
Gənclik – ləzzət, ehtiras, qocalıq qayğı umar,
Gənclik – xoş yay səhəri, qocalıq-qış nəsimi,
Gənclik bahar kimidir, qocalıq xəzan kimi.
Gənclik iş, zəhmət gücdür, qocalıq dözümsüzdür.
Gənclik cəlddir çevikdir, qocalıq şikəst, müdhiş
Gənclik coşqun dənizdir, qocalıq zəif, gücsüz,
Gənclik dəliqanlıdır, qocalıq əhlilənmiş.
Qocalıq sənə nifrət! Gənclik mən sənə fəqət
Qarşında diz çökürəm, sənə eşqim ümmandır,
Mənim məhəbbətim də hər vaxt gənclərdir, cavanlardır.*

Şekspirin eyniadlı şeirini 2002-ci ildə alim-tərcüməçi Leyli Əliyeva da tərcümə etmişdir. Tərcüməçi ilk növbədə şeirin ritmini, intonasiasını və məzmununu saxlamağa çalışmışdır:

*Qocalıqla gənclik yaşamaz birgə;
Gənclik bir günəşdir, qocalıq kölgə;
Gənclik yay səhəri, qocalıq çiskin;
Gənclik cəngavərdir, qocalıq miskin,
Gənclik həyat eşqi, qocalıq sönük;
Gənclik coşub-daşır, qocalıq bükük.
Gənclik oddur, yanır, qocalıq solğun,
Gənclik dəliqanlı, qocalıq yorğun.
Qocalıq yamansan, gəncliyə heyran;
Mənim Məhəbbətim, Eşqim də cavan [4, s.244].*

Bu şeir 2013-cü ildə tədqiqatçı-alim Rasim Nəbioğlu tərəfindən də tərcümə edilmişdir. Şeirin tərcüməsinə nəzər salaq:

Qartımış qocalıqla gənclik birgə yaşamaz!
Gənclik – əyləncə dolu, heç vaxt ləzzətsiz aşmaz.
Qocalıq – tamam qayğı, istər özünə sayğı.
Gənclik – yayda xoş səhər, qocalıq – qış sazağı.
Gənclik qurd ürəklidir, qocalıqsa ağciyər.
Gənclik necə dözümlü, qocalıq uçuntulu.
Gənclik – yüyürək bir yəhər, qocalıq – axsaq yabı,
Gənclik – qaynar su qabı, qocalıqsa – boş tuluq,
Gənclik – sərbəst, xam, şuluq, qocalıq – bir əl quşu.
Qocalıq! Sən bir zəhər! Gənclik – sən ömrə bəhər!
Ey ülvi məhəbbətim! Sənsən bahar nemətim [6, s.128].

Hər üç tərcümədə Azərbaycan dilinin zənginliyi və möhtəşəmliyi görünür. Müəlliflər şeirin orijinalına yaxın söz və ifadələrdən istifadə etməklə, şairin şeirinə hopan ruhunu qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Bununla da hər üç tərcümə gələcəkdə müqayisə üçün material verir.

Azərbaycan mütərcimlərini ingilisdilli ədəbiyyatda maraqlandıran böyük ingilis romantik şairi Bayronun, xüsusilə də onun “Şərq poemaları” olmuşdur.

Qeyd edək ki, bu mövzu digər qərb ədiblərinin, şair və yazıçıların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, lakin bütün bu yazıçı və şairlərdən ingilis ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndəsi olan Corc Qordon Bayron (1788-1824) Şərq dünyasını Avropaya tanımaq baxımından fərqli bir mövqe tutur. İngilis ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığını gözəl bilən Bayron, eyni zamanda müxtəlif millətlərin xalq yaradıcılığını mənimsəyən və yaradıcılığında bunları əsas mövzuya çevirən ən istedadlı şairdir. Öz dövründə üsyankar, haqq-ədalət carçısı olan Bayron ingilis ədəbiyyatında mübariz bir şair kimi tanınır. Yaradıcılığında ən mühüm yer tutan əsərləri içərisində, xüsusilə “Şərq poemaları” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun istər “Gavur”, “Korsar”, “Lara”, “Korinfin mühasirəsi”, “Parizina”, “Abidos gəlini” poemaları dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir. “Şərq poemaları”nın ən dəyərli cəhətlərindən biri şairin bu əsərlərinin qəhrəmanlarında döyüş ruhunun, mübarizlik əzminin yüksək olması, cəsarətin təbliğ edilməsidir. Onun baş qəhrəmanları dövrün ictimai quruluşuna, mövcud əsarətə boyun əyməyən mübariz, əzəmətli xarakterə malik, döyüşlərə atılan mərd, qürurlu qəhəmanlardır. Bayron “Şərq poemaları” ilə ingilis şeir formasını dil və yeni üslubla zənginləşdirmişdir. Böyük şair bu möhtəşəm sənət əsərlərini yazmazdan öncə Yaxın Şərq dünyasına səyahət etmiş, bu ölkələrin xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini və eyni zamanda dillərini öyrənməyə böyük sevgi göstərmiş, Şərq klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Bayron dünyasına dərinlən nüfuz edən, onun yaradıcılığının gözəl tədqiqatçısı, alim-tərcüməçi İsmixan Rəhimov şairin “Şərq poemaları”nın yazılma səbəbindən danışarkən yazır: “*Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki vasitə ilə olmuşdur. Bunlardan birincisi Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləri, ikincisi isə Şərqə səyahət zamanı Şərq xalqlarının adət və ənənələrini öyrənmək məqsədilə yunanların, türklərin, italyanların, eləcə də ingilislərin evlərində qalmasıdır*” [1, s.7-8].

Bütün bunlar göstərir ki, böyük şairin Şərqə məhəbbəti onun ruhuna, canına sirayət etmiş və təsadüfi deyildir ki, ingilis poeziyasının ən görkəmli şairi sayılan Bayronun əsərləri günümüzədək bütün dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilir və tədqiq olunur.

XX əsrin 30-40-cı illərində Şərqə olan marağın sayəsində orijinal tərcümələrə meyil artmağa başlamışdır. Tərcüməçilər ingilis klassiklərindən etdikləri tərcümələrdə onların Şərq xalqlarına münasibətini daha dərinlən öyrənib dərk etməyə başladılar. Corc Qordon

DOI:10.30546/gdu.2023.300-306

Bayronun “Şərq poemaları” silsiləsindən olan “Gavur”, “Abidos gəlini” və “Korinfin mühasirəsi” kimi hissələri orijinaldan tərcümə olunmağa başladı. Tərcümə sənətində epik əsərlərin (nəsrə yazılanlar) tərcüməsində bir o qədər problemlər olmurdu. Tərcüməçi orijinalda olan fikir və qayəni saxlaya bilirdi. Amma nəzmlə olan epik əsərlərdə bu xüsusiyyətləri saxlamaq çətinlik törədirdi.

Gözəl tərcüməçi, istedadlı alim və şair Ənvər Rzanın Corc Bayrondan etdiyi tərcüməsinə diqqət yetirək:

I saw thee weep – the big bright tear

Came o'er that eye of blue;

And then methought it did appear

A violet dropping dew.

(Byron. I saw Thee Weep)

Tərcüməsi:

Mən səni ağlar gördüm

Göz yaşın gilə-gilə

Göy gözündən ələndi,

Elə bil bənövşənin

Şəbnəmi səpələndi.

Corc Bayronun yaradıcılığını araşdıran görkəmli tərcüməçi və ədəbiyyatşünas İsmixan Rəhimov yazır: “Rusiyada Bayron 130 ildən artıqdır ki, öyrənilməkdədir. Bu müddətdə Bayron dəfələrlə müxtəlif mütərcimlər tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Ölkəmizdə Bayron haqqında tədqiqi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycanda Bayron Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra nəşr edilməyə başlamışdır. Lakin bu vaxta kimi nəşr edilmiş tərcümələrin hamısı rus dilindən edilmişdir. Bu kitabdakı tərcümələrdə isə bilavasitə ingilis dilindən edilmiş hərfi tərcümə əsas götürülmüşdür. Üç mütərcim Bayronu dönə-dönə oxumuş, onun ruhuna girə bilmiş, onu sevmiş, onu yaxından tanımağa səy göstərmişlər. Mütərcimlər tərcümənin əsas qaydalarına riayət etmiş, demək olar ki, buna müvəffəq olmuşlar” [1, s.19].

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə olunan sənətkarlardan biri də dünya ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi kimi tanınan Volter Skott olmuşdur. Volter Skott yaradıcılıq axtarırlarının səciyyəvi cəhətlərindən biri də odur ki, o, müraciət etdiyi mövzularda həyatın bütün incəliklərini, problem və mətləbləri dolğun, hərtərəfli işıqlandıra bilmişdir. Romanlarında fərdin özəl dünyası, özü və başqaları haqqında arzu və istəkləri bütün təfərrüatı ilə canlandırılmışdır. Volter Skottun həyat kitabına çevrilmiş “Abbat” romanının dünya çapında geniş şöhrət qazanmasının səbəbləri sırasında (ideya-məzmun aktuallığı, sənətkarlıq məziyyətləri, obrazların insani keyfiyyətlərinin daha qabarıq təsvir olunması və s.) birincisini xüsusi vurğulamağa ehtiyac vardır. Romanda XVIII əsrin əvvəllərinə qədərki ingilis həyatı geniş planda, təfəsilatlı şəkildə, koloritli formada təsvirini tapmışdır. Görkəmli yazıçının özü xatirələrində və müxtəlif elmi-publisistik yazılarında xüsusi qeyd etmişdir ki, romanı yazmaqla xalqın milli adət-ənənələrini, psixologiyasını, həyat və düşüncə tərzini qələmə almışdır.

Volter Skott axtarırlar mərhələsində topladığı materiallardan romanın süjet xəttinin və obrazların xarakterinin qanunlarına və məntiqinə uyğun şəkildə məharətlə istifadə etmiş, ilk növbədə, bədii əsərin xəlqi, koloritli, canlı və realist çıxmasına çalışmışdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, ədib mənsub olduğu xalqın həyat tərzini çox gözəl bilirdi. Qələmə alınan hər bir bədii əsər ya məzmununa, dilinə, adət-ənənələrə davamlı marağına, xalq həyatının, dünyagörüşünün və s. təsvirinə üstünlük verdiyinə, başqa sözlə desək, zahiri və görünən tərəflərinə görə, ya da sənətkarın özündən asılı olmayaraq, mənsub olduğu xalqın

DOI:10.30546/gdu.2023.300-306

onun fikirləri, zövqü, həyata baxışı ilə reallaşan özünəməxsusluqlarının daşıyıcısı kimi, yəni görünməyən tərəfləri ilə milliliyini təsdiqləyir.

Bədii ədəbiyyat və millilik probleminin araşdırılmasına xüsusi tədqiqat əsəri həsr etmiş tədqiqatçı-alim Akif Hüseynov yazır: *“...biz bədii yaradıcılığın milli müəyyənlik kəsb etməsi üçün üç mühüm amili – milli dil, milli bədii ənənələr və milli gerçəkliyi nəzərdən keçirdik. Ancaq burada daha bir mənbəni – müəllifin öz milli psixologiyasını da qeyd etməmək olmaz. Təəssüf ki, bədii yaradıcılığın milli mənsəbliliyinin bu çox vacib və bir sıra hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edən cəhəti bəzi tədqiqatçıların diqqətindən yayınır”* [5, s.214].

Deməli, tədqiqatçının fikrinə görə, problem nəzərdən keçirilərkən bu cəhətlərə – dörd amilə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Təbii ki, çoxtərəfli və çoxqatlı əsər və millilik məsələsini yalnız bunlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Volter Skottun əsərlərinin geniş təhlili göstərir ki, yazıçı həqiqətən dünya ədəbiyyatına ölməz romanlar bəxş edən tarixi romanların banisi sayılır. Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərində yazıçı amerikan həyatının mürəkkəb və keşməkeşli cəhətlərini əksətdirmə baxımından geniş diapazona malik bir yazar kimi görünür. Dilimizə bəzi əsərləri rus dilindən tərcümə olunan bu sənətkarın əsərlərində tarixilik üstünlük təşkil edir. Onun “Münəccim”, “Qara cırtan”, “Antikvar”, “Pritanlar”, “Abbat”, “Talisman”, “Lord Bayronun ölümü” və s. əsərləri rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

Sənətkarın yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçı A.Əliyev yazır: *“Yazıcının yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan əsas keyfiyyət-surətin daxili dərünü aləminin hərtərəfli açılması, insanın mənəvi-psixoloji qayəsi ilə təqdim olunması onun əsərlərində özünü daha qabarıq göstərir. Əsərdəki obrazların hər birinin – kiçik və ya böyük, aparıcı və ya epizodik olmasından asılı olmayaraq, xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Müəllif hər bir obrazın daxili aləmini, məram və məqsədini üzə çıxarmağa çalışır”* [3, s.170].

Son illərdə ədəbiyyatımızda yeni-yeni tərcümə əsərləri yaranmış, Avropa şair və yazarları haqqında gözəl tədqiqat işləri aparılmış, məqalələr yazılmışdır. Bu tərcümələrin yaranmasında Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə sənətinin inkişafı və təkmilləşməsi istiqamətində yeniliklər yaranmağa başladı. İstər əsrin əvvəllərində, istərsə də əsrin ortalarındakı tərcümə əsərləri ilə əsrin sonlarında yaranan tərcümələr arasında çox böyük fərqliliklər özünü göstərməkdədir. Əvvəlki tərcümə əsərlərində sənətkarlar məzmun və ideyanı saxlamağa əsas önəm verirdilərsə, son tərcümələrdə onlar da saxlanılmaqla, tərcümədəki milli koloriti qoruyub tərcümənin ruhuna hopdurmağa, əsərdə o sənətkarın özünü dərk etdirməyə çalışırdılar.

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə əsərlərinə olan marağın artması bu sahədə yeni-yeni tərcüməçilər nəslinin yetişməsinə səbəb oldu. İngilis yazıçısı Vircinya Vulfun, Stən Barstounun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində gənc tərcüməçi Fərqanə Zülfüqarovanın xidmətləri əvəzsizdir. Onun ingilis dilindən etdiyi tərcümələr “Azərbaycan”, “Xəzər”, “Ulduz”, “Literatura Azərbaycan” jurnallarında çap edilib. Müəllif eyni zamanda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyatından bəhs edən “Müasir Azərbaycanın banisi və xilaskarı” kitabını ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu gün də ingilis klassiklərinin əsərləri dogma dilimizə tərcümə edilir. Bu tərcümələr Qərb və Çərq dünyası arasında olan ədəbi əlaqələrin daha da genişlənməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Bayron C. Şərq poemaları./Müqəddimə və qeydlər İ. Rəhimovundur. Bakı: Uşaqgənc nəşr, -1959
2. Cəfərov C. Vilyam Şekspir.- Bakı Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1964
3. Əliyev.A. Valter Skotun yaradıcılığının ədəbi-bədii səciyyəsi. Bakı – BDU dil və ədəbiyyat elmi-nəzəri jurnal, 2013, № 1 (85).

DOI:10.30546/gdu.2023.300-306

4. Əliyeva L. Vilyam Şekspir. “Nəğmə” (“A Madrigal”) şeirinin tərcüməsi. Elmi nəzəri məqalələr toplusu. –Bakı: AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, Elmi araşdırmalar. I-IV (IV buraxılış). -2002
5. Hüseynov A. Müxtəlifliyin birliyi.-Bakı, Yazıçı, 1984
6. Nəbioğlu R. Dərəzarat /R.Nəbioğlu. –Bakı- Afpoliqraf nəşriyyatı, 2013
7. William Shakespeare. “A Madrigal”. Anthology of verse old and New. Издательство литературы на иностранных языках. Москва, 1947

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ КЛАССИКОВ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ВЗГЛЯДЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Зейналова Туркан Энвер кызы

Резюме

Перевод на наш язык литературного наследия Уильяма Шекспира, считающегося одним из мировых корифеев, способствовал дальнейшему укреплению английских литературных связей. Эти отношения были укреплены связью и дружбой английской и азербайджанской культур. По мере развития общества расширялась и сфера переводных произведений. Художники не ограничивались произведениями Шекспира. Их интересовало творчество многих поэтов и писателей, в том числе Роберта Бернса, Джорджа Гордона Байрона, Перси Биши Шелли, Вальтера Скотта, Чарльза Диккенса, Джека Лондона, Вирджинии Вульф, Грэма Грина, Джеймса Олдриджа. Помимо объединения и обогащения народов и культур, эти переведенные произведения привели к созданию великого поколения актеров.

В статье упоминаются имена двух выдающихся ученых-исследователей, обращавшихся к творчеству Шекспира. Мирза Ибрагимбеков перевел на наш язык пьесу «Король Лир» великого драматурга, видного ученого Акбара Агаева, «Виндзорские женщины».

В статье представлены три разных перевода поэмы великого драматурга «Мадригал». В статье сравниваются и оцениваются переводы выдающихся ученых и переводчиков Анвара Резы, Лейли Алиевой и ученого-исследователя Расима Набиоглу.

Азербайджанские переводчики интересовались англоязычной литературой великого английского поэта-романтика Байрона, особенно его «Восточными поэмами». Здесь обсуждаются взгляды Исмихана Рагимова, крупного исследователя творчества Байрона, ученого-переводчика, глубоко проникшего в мир Байрона. При этом уделяется внимание переводу Джорджа Байрона талантливым ученым и поэтом Анваром Резой.

В упомянутой статье также отмечается интерес азербайджанских писателей к творчеству Вальтера Скотта, известного как основоположник жанра романа.

THE WORKS OF ENGLISH CLASSICS IN THE SCIENTIFIC-THEORETICAL OPINION OF AZERBAIJANI RESEARCHERS

Zeynalova Turkan Anver

Resume

The translation of the literary heritage of William Shakespeare, who is considered one of the world's luminaries, into our language facilitated the further strengthening of English literary relations. These relations were strengthened by the connection and friendship of English and Azerbaijani culture. As the society developed, the field of translated works also expanded. Artists were not limited to Shakespeare's works. They were interested in the works

DOI:10.30546/gdu.2023.300-306

of many poets and writers, including Robert Burns, George Gordon Byron, Percy Bysshe Shelley, Walter Scott, Charles Dickens, Jack London, Virginia Woolf, Graham Greene, James Aldridge. Apart from uniting and enriching peoples and cultures, these translated works led to the creation of a great generation of actors.

The article mentions the names of two prominent scholars-researchers who addressed Shakespeare's work. Mirza Ibrahimbeyov translated the play "King Lear" by the great playwright, Akbar Agayev, a prominent scientist, "The Women of Windsor" comed into our language.

The article presents three different translations of the great playwright's poem "Madrigal". The translation of prominent scientists and translators Anvar Reza, Leyli Aliyeva and research scientist Rasim Nabioglu is compared and evaluated in the article.

Azerbaijani translators were interested in English-language literature by the great English romantic poet Byron, especially his "Oriental Poems". Here, the views of Ismikhon Rahimov, a great researcher of Byron's work, scholar-translator, who penetrated deeply into Byron's world, are discussed. At the same time, attention is paid to the translation of George Byron by the talented scientist and poet Anvar Reza.

Article also mentions the interest of Azerbaijani writers in the work of Walter Scott, who is known as the founder of the novel genre.

Rəyçi: dosent Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 06 iyul 2023-cü il tarixli iclasının 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 06 iyul 2023-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT:730.

AZƏRBAYCANDA HEYKƏLTƏRƏŞLIQ SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Azərbaycan heykəltərəşlığı indi yeni xüsusiyyətlərə malik, müxtəlif sahələri əhatə edən, müxtəlif istiqamətli yaradıcılıq növü olan bir sənət məktəbidir. Bu məktəb əsasən Sovet hakimiyyəti illərində yetginləşsə də, onun yaranmasını milli adətlərimizdən, xalq ənənələrindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. O, daim Azərbaycan el sənətindən qidalanmış, dekorativ sənətimizlə daş, ağac və dəmir üzərində əsərlərdən bəri yaranmış ornament sənətimizin zəngin irsi ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir.*

Açar sözlər: heykəltərəşliq, plastika, monumental, abidə

Ключевые слова: скульптура, пластик, монументальный, памятник

Key words: sculpture, plastic, monumental, memorial

Azərbaycanın heykəltərəşliq məktəbinin yaranmasından bir əsrdən çox müddət keçir. Azərbaycanın tişə ustalarının yaradıcılığı nəinki Azərbaycanda həтта xarici ölkələrdə də tanınır və qiymətləndirilir.

Bu gün biz heykəltərəşlərimizin monumental, fiqurlu plastika və portret janrında işlədikləri əsərlərin yeni keyfiyyətlərindən cəsarətlə söhbət açə bilərik.

Milli xarakterin canlı cizgiləri, onun bənzərsizliyi, özünəməxsusluğu, müasirlərimizin obrazları heykəltərəşlərimizin əsərlərində öz əksini tapır.

Azərbaycan heykəltərəşlığı indi yeni xüsusiyyətlərə malik, müxtəlif sahələri əhatə edən, müxtəlif istiqamətli yaradıcılıq növü olan bir sənət məktəbidir. Bu məktəb əsasən Sovet hakimiyyəti illərində yetginləşsə də, onun yaranmasını milli adətlərimizdən, xalq ənənələrindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. O, daim Azərbaycan el sənətindən qidalanmış, dekorativ sənətimizlə daş, ağac və dəmir üzərində əsərlərdən bəri yaranmış ornament sənətimizin zəngin irsi ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir.

Öz lakonikliyi və ifadə tərzilə insanı heyran edən Qobustan qayaüstü rəsmləri, bu yaxınlarda Şüvəlan qəsəbəsində aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş təsvirlər, köhnə qəbir daşları üzərində həkk olunmuş qoyun, at və s. fiqurlar, XII əsr Bayıl daşları. Bütün bunlar onu göstərir ki, islam dini canlıları təsvir etməyi günah saysa da, xalq yaradıcılarının əl qolunu bağlasa da, bütünlüklə xalqımızın yaradıcı duhasının qarşısını ala bilməmişdir. Qayalarda, ağac və dəmir üzərində əks olunmuş müxtəlif biçimli heyvan və insan fiqurları neçə neçə əsrlərdən bu günümüə qədər gəlib çatmışdır.

İndi respublikamızda forma və janr etibarilə rəngarəng, zəngin bir heykəltərəşliq məktəbinin yaranmasında üsulu əl sənətimizin, əsrlərdən bəri daşlar üzərində dönüb qalmış müxtəlif biçimli təsvirləri yaradan müdrik babalarımızın rolunu da inkar etmək olmaz.

1920-ci illərdən respublikamızın şəhərlərinin memarlıq baxımından formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malik olan monumental heykəltərəşlığın plastik sənətdə aparıcı rolu təyin olunur. 20-ci illərin sonundan etibarən plastik sənətinin nümayəndələrindən olan P.V.Sabsayın işləri diqqəti daha çox cəlb edir. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun (1930-cu il) heykəllərini yaratmaqla P.Vsabsay tez bir zamanda ölkəmizdə məşhurlaşır.

M.F.Axundova həsr edilmiş monumental fiqurla postament arasındakı dəqiq nisbət, heykəlin yerləşdiyi kiçik bağca ilə uyurluq, memarlıq baxımından müvəffəqiyyətlə həll edilmişdir.

30-cu illərin axırlarından etibarən heykəltərəşliqda respublikamızın milli kadrları da bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail olur. Cəlal Qaryağdı və Fuad Əbdürrəhmanovun adları plastik

DOI:10.30546/gdu.2023.307-311

sənət ustalarının sırasında çəkilir. Onların yaradıcılığı Azərbaycan heykəltəraşlığının ümumi inkişafına bir sıra mühüm xüsusiyyətlər gətirir.

Bakı şəhərindəki Nizami adına muzeyin binası heykəltəraşlıqla memarlığın sintezinə gözəl nümunədir. Burada tətbiq olunan milli memarlıq elementləri və mayolika ornamentləri binanın xarici görünüşünə zəriflik verir.

Respublikamızın paytaxtını, eyni zamanda Gəncə, Şəki, Sumqayıt, Quba, Xankəndi, Mingəçevir şəhərlərini daha yaraşqlı qurmaq, memarlıq ansambları ilə heykəltəraşlığı sintezdə verə bilmək üçün də az təşəbbüs göstərilməyib.

Böyük Nizaminin vətəni Gəncənin mərkəzində şairə qoyulmuş abidə şəhərin ən baxımlı ansambllarından biridir (memar S.Dadaşov və M.Hüseynov, 1947-ci il). Heykəlin plastik quruluşu obrazın poetikliyi daha da artırır.

Nizaminin Bakıda ucaldılan heykəli də bu baxımdan respublikamızda heykəltəraşlığın inkişafında irəliyə doğru bir addımdır (memar S.Dadaşov və M.Hüseynov, 1949-cu il). Hələ müharibə illərindən əvvəl hazırlanmağa başlanmış və hündür bir meydanda qoyulmuş bu abidə sahənin bütün ansamblını tamamlayır. Bu meydan hündürlüyü ilə ətraf sahələrdən seçildiyinə görə şairin əzəmətli heykəli meydanı bürümüş yaşıllığın fonunda hər tərəfdən görünür. Abidə ilə meydanın uyarlığı, heykəllə memarlığın müvəffəqiyyətli sintezinin ən gözəl təcəssümüdür.

Qeyd edilən bu əsərlərdə Azərbaycan monumental plastik sənətinin özünəməxsus xüsusiyyəti xeyli aydın nəzərə çarpır.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının binasından “Gənclər” meydanına qədər yaşıllığa bürünmüş böyük bir sahə Nizami meydanının yaşıllıq kompleksi ilə üzüvü sürətdə birləşmişdir.

Bu yaşıllığın yuxarı hissəsində görkəmli satirik şair M.Ə.Sabirin heykəli ucalır (heykəltəraş C.Qaryağdı, Memar Ə.İsmayılov və Q.Əlizadə, 1958-ci il). Hər iki sahə dərin düşünülmüş, gözəl bir memarlıq ansamblıdır.

Fuad Əbdürrəhmanovun “Azadlıq” monumenti də (memar M.Hüseynov, 1960-cı il) respublika heykəltəraşlıq məktəbinin irəliyə doğru müvəffəqiyyətli addımı sayıla bilər. Qətiyyətlə çadrasını atan qadın fiqurunun hündür, düzbucaqlı postament üzərində yerləşdirilməsi əsəri daha dinamik, daha canlı edir. Əsil xalqilik, millilik ruhunda yaradılmış bu monimentin milli boyaları, keyfiyyətləri təsviri dildən çox, bədii məzmununda hiss olunur.

Azərbaycan monumental plastik sənətində yaradıcı üslubun müxtəlifliyi, rəngarəngliyi 50-60-cı illərdə xüsusilə hiss olunur. Bu illərdə monumental heykəltəraşlıqda bir sıra problemlərin həllinə təzə, əhəmiyyətli, yeniliklər gətirən orta yaşlı nəslimizin istedadlı heykəltəraşlarından, Moskva və Leninqradın ali məktəblərində təhsil almış T.Məmmədov, Ö.Eldarov, H.Abdullayeva, E.Hüseynova, M.Mirqasımov, K.Ələkbərov, E.Şamilov xüsusilə seçilir. Bu sənətkarların yaratdıqları əsərlərdə heykəltəraşlığın ümumi inkişafı üçün xarakterik olan bədii axtarışlar hiss olunur. Bu əsərlər həm də ciddi estetik və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının binası qarşısında qoyulmuş abidəsi 60-cı illərin ən görkəmli işlərindəndir (heykəltəraş T.Məmmədov, memar H.Muxtarov, memar H.Muxtarov, 1960-cı il). Əsərə baxarkən diqqəti ilkin cəlb edən şey, plastik ritimlərin dəqiqliyi, bir birinə uyğun olmasıdır. Azacıq irəli əyilmiş, sanki musiqi səslərinə qulaq asan bəstəkarın psixoloji vəziyyətinə münasib bir formanın seçilməsi heykəltəraşın müvəffəqiyyətidir.

XIX əsr Azərbaycan şairi Xurşid Banu Nətavana həsr olunmuş abidə də (heykəltəraş Ö.Eldarov, memar F.Leontiyeva, 1960-cı il) obrazın bədii həllinin poetikliyi ilə şairin daxili aləmi, onun xeyirxah xarakteri sanki qaynayıb qarışır.

DOI:10.30546/gdu.2023.307-311

Son vaxtlar respublikamızda dekorativ heykəltəraşlığın köməyilə eksteryer, eləcə də interyerlərin həcm fəza həllinə xüsusi fikir verilir.

Dekorativ heykəltəraşlığın incə və bacarıqlı həlli, onun təbiətlə uyğun təsviri Bəhram Kürün simvolik fiquru təsvir edilmiş dekorativ fəvvarədə müvəffəqiyyətlə verilir (heykəltəraş Q.Süccəddinov, A.Mustafayev, A.Rüstəmov, 1958-ci il.)

Respublikanın heykəltəraşlığında heykəl büstlərin də özünəməxsus inkişaf ənənələri var. Bu qəbildən olan heykəllərdə quruluşu ilə birlikdə abidənin yerləşdiyi ətraf da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Həlli müvəffəqiyyətlə icra olunmuş büst heykəllər içərisində tank qoşunları general mayoru Həzi Aslanovun Dağüstü parkda qoyulmuş abidəsi (memar L.Qonsiorovski, heykəltəraş F.Əbdürrəhmanov, 1948-ci il), görkəmli Azərbaycan şairi Abbas Səhhətin büstü (heykəltəraş H.Əhmədov, memar D.Axundov, Gəncə 1952-ci il), Nəriman Nərimanovun abidəsi (heykəltəraş M.Mirqasımov, memar Ə.İsmayılov, F.Leontiyeva, Sumqayıt, 1964-cü il) seçilir.

Hazırda respublikamızın bir çox şəhər və kəndini monumental büstlər bəzəyir. Bu tipli abidələrin əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, onların həyat mündərəcəsinə malik olmasıdır.

Azərbaycan tişə sənətində memarlıqla heykəltəraşlığın sintezinə aid də bir çox maraqlı və əhəmiyyətli əsərlər yaranmışdır. Bu baxımdan Qazax rayonunun Şıxlı kəndində böyük şair Vidadinin abidəsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Abidənin müəllifləri (heykəltəraş E.Şamilov, memar T.Abdullayev və Y.Qədimov, 1966-cı il) obrazın həllində milli xalq ənənələrindən çıxış etməyə çalışmışlar.

Belə ki, burada Azərbaycanın məzarüstü abidələrinə xas olan ornamental bəzək və həşşələrin köməyilə yaranan naxışlardan geniş istifadə edilmişdir. Budur, qocaman sənətkar gözlərini bir qədər yumaraq sanki arzu və xəyallar dünyasına dalmışdır. Abidənin dərinemosional təsiri sanki Vidadinin şər aləmi ilə qırılmaz bir vəhdət təşkil edir.

Dinamizm və obrazın mürəkkəb psixologiyasının qabarıq təsviri C.Cabbarlının memarlıq abidəsinə (heykəltəraş E.Hüseynova, memar Y.Qədimov, 1969-cu il) xas olan başlıca keyfiyyətlərdəndir.

Heykəltəraşlarımızdan F.Əbdürrəhmanov, C.Qaryağdı, T.Məmmədov, Ö.Eldarov, K.Ələkbərov, H.Abdullayeva, M.Rzayeva, S.Əliverdiyeva və başqaları memorial abidə sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərirlər.

Tişə sənətimizdə dəzgah kompozisiyası və fiqurlu plastika sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu baxımdan istedadlı sənətkarımız Fuad Əbdürrəhmanovun “Çoban” (1950-ci il) və “Azərbaycan qadını” (1951-ci il) heykəlləri parlaq milli koloriti ilə nəzəri cəlb edir. Plastik biçimlərin dəqiqliyi və geniş mənada dərinliyinə malik olan “Çoban” abidəsi üçün F.Əbdürrəhmanov 1951-ci ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Hazırda bu heykəl Tretyakov Dövlət qaleriyasının daimi ekspozisiyasına daxil edilmişdir. Dəzgah kompozisiyası sahəsində də tişə ustalarımız müasirlərimizin dərinədən düşünülmüş, ümumiləşdirilmiş obrazlarını yaratmışlar. Kompozisiyanın düzgün həlli, materialından ustalıqla istifadə olunması, əsas detalların düzgün seçimi, mövzu və ideyanın uğurlu həlli T.Məmmədovun, Ö.Eldarovun, M.Mirqasımovun, H.Abdullayevanın əsərlərinə aid gözəl cəhətlərdir. Azərbaycan monumental heykəltəraşlığının və fiqurlu plastika sənətinin ümumi yüksəlişi portret heykəltəraşlığının əsas problem və ənənələri ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Mövzunun uğurlu tapılması, obrazın psixoloji həlli üçün əsas momentlərin düzgün seçilməsi, qəhrəmanın daxili aləminin açılması üçün göstərilən cəhdlər portretçi heykəltəraşlarımızın yaradıcılığında başlıca cəhətdir. Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanlarına, onların psixologiyasına, intellekt və xarakter xüsusiyyətlərinə sənətkarlarımız həmişə yüksək maraq göstərmişlər. Çünki məhz o ağır imtahan illərində

DOI:10.30546/gdu.2023.307-311

adamların kütləvi qəhrəmanlığı, yüksək mənəvi keyfiyyətləri özünü daha aydın biruzə verdi. Odur ki, bu dövrdə bütün təsviri sənət xadimləri kimi heykəltəraşlarımız da qəhrəmanlıq portreti probleminin həllinə çalışırdılar.

İndi heykəltəraşlarımızın yaradıcılığında insanın fərdi keyfiyyətlərinin dərinindən və hərtərəfli açılmasına göstərilən meyl bütün aydınlığı ilə hiss olunur.

F.Əbdürrəhmanovun 50-60-cı illərdə yaratdığı əsərlərdəki portret xarakteristikası dərin mənə və bədii ifadəliyi ilə nəzəri cəlb edir.

Plastik obrazın ümumiləşdirilməsi və mənə dərinliyi F.Əbdürrəhmanov yaradıcılığını istiqamətləndirən əsas amillərdir.

Portret probleminin həllində Cəlal Qaryağdı da böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. İfadə tərzinin dəqiqliyi, obrazların psixoloji təsviri, əla həcmqurma qabiliyyəti onun yaradıcılığını başqalarından fərqləndirir. M.Ə.Sabirin (1964-cü il), bəstəkar C.Cahangirovun (1964-cü il) portreti, habelə “Kamançaçı”, “Tarçalan” və “Gənc xanəndə” (1965-ci il) kimi ümumiləşdirilmiş portret tipləri çox maraqlı əsərlərdəndir.

Müharibədən sonra bütün qüvvəsini portret janrına həsr etmiş sənətkarlardan biri də aramızdan vaxtsız getmiş Hüseyn Əhmədov idi. Onun “Qafur Məmmədov” (1946-cı il), “Şamama Həsənova” (1948-ci il), “Müleyli Məmmədova” (1947-ci il) portretləri psixoloji həlli, lakonizmi, habelə milli xarakterik cizgiləri ilə nəzəri cəlb edir.

T.Məmmədovun yaradıcılığındakı böyük həyat həqiqəti, habelə fikir və duyğuların obrazlı həlli, Ö.Eldarovun portretlərindəki yüksək ekspressiya və güclü plastika, E.Hüseynovanın işlərinə xas olan möhkəm konstruktiv aydınlıq, nəhayət F.Nəcəfovun əsərlərindəki monumentallıq Azərbaycan heykəltəraşlığının portret janrında yaranan yeni müvəffəqiyyətli ənənələrin gözəl təzahürüdür.

İnsanın mürəkkəb mənəvi aləminin formalaşması prosesi indi tişə ustalarımız üçün ciddi maraq obyektinə çevrilmişdir.

T.Məmmədovun “Bəstəkar Niyazinin portreti” (1967-ci il), Ö.Eldarovun “Rəssam S.Bəhlulzadə” (1968-ci il), E.Hüseynovanın “Ailə” (1968-ci il) və H.Abdullayevanın yüksək lirizmlə aşılarmış “Vəcihə Səmədova” (1970-ci il) əsəri son zamanlarda portret heykəltəraşlığı sahəsində yaranmış fərəhli yeniliklərdəndir.

Geniş ümumiləşdirməyə meyl M.Mirqasımov yaradıcılığında başlıca cəhətdir. Bu xüsusiyyət onun “Qız göyərçin ilə” (1958-ci il) və “Ana” portreti (1965-ci il) əsərlərində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Son zamanlarda böyük yaradıcılıq nailiyyətləri qazanmış sənətkarlarımızdan biri də K.Ələkbərovdur. Onun əsərlərinə xas olan kameralıq və ifadə tərzinin yekdilliyi tamaşaçıları hər şeydən əvvəl, dərin düşüncələrə daldırır. İstər Q.Musabəyovun portretində (1970-ci il), istərsə də xatirə kompleksinin bir hissəsi olan “Qəhrəmanlar anası” adlı kompozisiyada sənətkar qarşısına müəyyən plastik məsələlər qoymuş və onların uğurlu həllinə nail olmuşdur.

Heykəltəraşlarımız öz qüvvələrini kiçik janrlı plastika sahəsində də sınaırlar. Belə səpgidə yaranmış əsərlər içərisində E.Aslanovun mis və bürüncdən hazırladığı “Çoban”, “Rəqs”, “Döyüşcü” (1964-cü il) kimi uğurlu işlərini xüsusilə qeyd etməliyik. İstər icrasının, istərsə də ifadə tərzinin yeniliylə Ə.Əliyevanın və H.Musayevin işləri də nəzəri cəlb edir. Azərbaycan heykəltəraşlığı istedadlı sənətkarları ilə məşhurdur. Bu baxımdan son zamanlarda respublika sərgilərində fəal iştirak edən gənclərdən A.Qazıyevin, F.Bakıxanovun, S.Zakirinin, K.Rzayevin, A.Rüstəmovun, A.Mirzəyevin, H.Musayevin, M.Rüstəmovun, A.Kasparovun, V.Rəhmanovun yaradıcılığı ümid və fərəh doğurur.

İnsanın mənəvi aləminin, duyğu və düşüncələrinin ciddi və dərinindən öyrənilməsi tişə ustalarımızın yaradıcılığına xas olan gözəl cəhətlərdəndir. Onların axtarışlarındakı fikir

DOI:10.30546/gdu.2023.307-311

dərinliyi, yüksək emosiya, cəsarət və orijinallıq tişə sənətimizin bütün janrlarını nəinki təzə mövzularla, həm də yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir.

İndi respublikamızda forma və janr etibarı ilə rəngarəng, zəngin bir heykəltəraşlıq məktəbinin yaranmasında üsulu əl sənətimizin, əsrlərdən bəri daşlar üzərində dönüb qalmış müxtəlif biçimli təsvirləri yaradan müdrik babalarımızın rolunu da inkar etmək olmaz.

Ədəbiyyat

1. Ç.Novruzova. “Sovet Azərbaycanın heykəltəraşlığı” Bakı, 1973
2. G.A.Qacar., Ömər Eldarov. Bakı, 2005
3. Kərimov K.Ç., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. “Azərbaycan incəsənəti” Bakı, 1992
4. R.Əfəndiyev., M.Nəcəfov., M.Tərlov. “Təsviri incəsənət”. Bakı, 1962
5. Nurəddin Həbibov. “Təsviri sənət haqqında”. Bakı, 1967
6. Н.Н.Ростовцев. «Академический рисунок». Москва. 1973
7. Елсевская. «Искусства рисунки» Москва, 1990

ОРГАНИЗАЦИЯ СКУЛЬПТУРНОГО ИСКУССТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аллахвердиева Разия Гияс кызы

Резюме

Азербайджанская скульптура в настоящее время представляет собой художественную школу с новыми чертами, охватывающую различные области, творческий тип различных направлений. Хотя эта школа сложилась в основном в годы советской власти, ее создание невозможно представить в отрыве от наших национальных обычаев и народных традиций. Оно постоянно питалось азербайджанскими ремеслами и развивалось в тесной связи с нашим декоративно-прикладным искусством и богатым наследием нашего орнаментального искусства, созданного со времен работ по камню, дереву и железу.

Нельзя отрицать роль наших методичных рукоделей и наших мудрых дедов, создававших разнообразные фигурные изображения, веками высекаемые на камнях, в создании колоритной и богатой школы скульптуры в нашей республике.

ORGANIZATION OF SCULPTURAL ART IN AZERBAIJAN

Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı

Summary

Azerbaijani sculpture is currently an art school with new features, covering various areas, creative types of various directions. Although this school was formed mainly during the years of Soviet power, its creation cannot be imagined in isolation from our national customs and folk traditions. It was constantly nourished by Azerbaijani crafts and developed in close connection with our arts and crafts and the rich heritage of our ornamental art, created since the time of stone, wood and iron work.

It is impossible to deny the role of our methodical handicrafts and our wise grandfathers, who created various figurative images, carved on stones for centuries, in the creation of a colorful and rich school of sculpture in our republic.

Rəyçi: Əbülfiət Məhərrəmov

Təsviri incəsənət kafedrasının 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarix 19 iyun 2023-cü il

*Əliyeva Nəribə İslam qızı, Quliyeva Tahirə Qoca qızı,
Adıgözəlova Nübubət Nizami qızı*

Gəncə Dövlət Universiteti

Nasibaaliyeva@yandex.ru Quliyevatahire001@gmail.ru

Adigozelovanububet@gmail.com

Xülasə: *Məqalə dil və demokratiyanın vəhdət probleminə, siyasi mətnə müasir yanaşmalara həsr olunub. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, siyasi mətnin lingvistik təhlili ilə yanaşı, nitqdə sətir altında yatan ideoloji əsasları da təhlil etmək vacibdir. Aparılan lingvistik təhlilin nəticələri bunu deməyə əsas verir. Dil və demokratiya fundamental səviyyədə sıx bağlıdır. Siyasət sözlə savaşıdır, başqa sözlə desək, dilsiz siyasət idarə olunmur. Hər dövrdə dil problemi ilə üzləşilmişdir. Bununla belə, dil özlüyündə neytraldır, nə siyasi, nə də sosial deyil.*

Acar sözlər: demokratiya, əlaqələr, mədəniyyət, cəmiyyət

Key words: democracy, connection, culture, society

Ключевые слова: демократии, связи, культура, общества

Demokratiya insan şəxsiyyətinə hörmətdir. Demokratiyanın əsasını şəxsiyyətin azadlıq hüququ, insanın şəxsiyyətinə hörmət təşkil edir. Demokratiya dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, ictimai vəziyyətindən, mülki vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün bərabərliyini nəzərdə tutur.

Demokratiya anlayışının nəyi ifadə etdiyini müəyyən etmək lazımdır. Demokratiyanın qəti və dəqiq tərfi verilməyib. Bir tərifə görə müasir siyasi demokratiya idarə olunanların elə idarəetmə formasıdır ki, burada vətəndaşların seçilmiş nümayəndələri rəqabət və işbirliyi yolu ilə dolayısı olaraq ictimai sahədə iştirak edirlər.

Demokratiyanın reallaşdırma vasitələri dəyişdikcə və inkişaf etdikcə demokratiyanın tərfi də dəyişəcək. Normativ demokratiya nəzəriyyəsinə görə demokratiyanı tam mənasıyla təmin edilə bilməsi üçün alınan qərarların xalqın hamısının məmnun edilməsi lazımdır.

Müasir sivilizasiyanın inkişafının aparıcı meyillərindən biri demokratiya-nın getdikcə tərəqqi etməsidir. İnsanlar hazırkı şəraitdə dövlətin təkcə müşahidəçisi olaraq qalmır, onlar siyasi sistemin getdikcə fəal üzvünə çevrilərək mühüm qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirak etmək imkanı əldə edirlər. Ölkə daxilində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bir tərəfdən o kütləviləşir, vaxtilə cəmiyyətin seçmə üzvlərinin peşəsi olduğu halda indi əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edir. Digər tərəfdən isə, siyasət cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə getdikcə daha geniş nüfuz edərək iqtisadi, sosial, mədəni inkişafın güclü amilinə çevrilir.

Demokratiya ilə dil ümumilikdə bir vəhdət təşkil edir. Aristotel ilk dəfə olaraq sosial vahid və ya dövlətin fəaliyyətində lingvistik kommunikasiyanın əhəmiyyətini tanımışdır. Siyasi fərqlər həmişə dildə fərqlər kimi yaranmış, siyasi mübarizələr isə, hər zaman hakim dil üzərində mübarizə olmuşdur. (3. s. 120).

Lingvistikaya müasir yanaşma ondan ibarətdir ki, dil sosial dünyanın formalaşdığı mərkəzi vasitədir. Hər bir fərd özünün unikal dəyərlərini və inamlarını dil vasitəsi ilə ifadə edərək müəyyən bir sosial qrupa və ya cəmiyyətə məxsus olur. Bu yolla , dil praktik olaraq sivilizasiya ilə, mədəniyyətlə, mədəniyyət isə özlüyündə hər hansı bir spesifik cəmiyyətdə siyasi təcrübə ilə bağlı olur. Dil hər hansı bir şəxs haqqında müəyyən informasiyanı aşkara çıxaran siyasi akt hesab oluna bilər. Dil və millətlər qarşılıqlı olaraq bir-birini yaradan miflərdir. Başqa sözlə desək, dil millətlər, sosial qruplar və hətta şəxslər arasında fiziki və coğrafi sərhədləri müəyyən edir. Buna baxmayaraq, Dil öz- özlüyündə neytraldır, nə siyasidir. nə də sosial. Deməli dil və siyasətin tədqiqi, sosial vahidlərin fəaliyyətində lingvistik

ünsiyyətin rolunu dərk etməyə və sosial vahidlərin dilin özünü necə formalaşdırmasına yönəlmişdir.

Aristotelin baxışlarına əsasən, dil sosial funksiyaları həyata keçirmək üçün təkamül etmişdir. Onun sosial funksiyalar adlandırdığı termin əslində bizim bu günkü siyasət kimi başa düşdüyümüz anlayışa uyğun gəlir. Buradan aydın olur ki, siyasi fəaliyyət dildən istifadə etmədən mövcud deyildir. (2, s. 250). Aristotel “nitq” dedikdə nəyi nəzərdə tuturdu? Aristotel növbəti ideya-sında nitqi səsdən fərqləndirərkən sonuncunu bütün heyvanlara aid olduğunu, onlarda nitqin həzz və əzab hisslərini bildirməyə xidmət etdiyini bildirirdi. Burada insanın nitqi isə birmənalı olaraq fərqlənir. Aristotel bunu teleoloji terminlərlə, yaxud da ki, müasir dilçilikdə funksional adlandırıb bilən termin kimi verirdi. Nitq digər tərəfdən də nəyin faydalı, nəyin zərərli, eyni zamanda nəyin ədalətli, nəyin ədalətsiz olduğunu göstərməyə xidmət edir. İnsan və digər heyvanlar arasında real fərq ondan ibarətdir ki, yalnız insanlar xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik və s. kimi təsəvvürlərə malikdir.

Demokratiyanın reallaşması vasitələri dəyişdikcə və inkişaf etdikcə demokratiyanın tərfi də dəyişəcək. Bu idarə formasının birbaşa xalq tərəfindən olması da xalq üçün olması şərtidir. Demokratik adətlərə gəldikdə isə onların olmadığı cəmiyyətdə qanunların təkbaşına olmayacağını qeyd etməliyik. Bəşəriyyətin getdikcə artmaqda olan müxtəlifliyi, müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyi demokratik faktorun xüsusi dəyər kəsb etdiyini göstərir və onun inkişaf etdirməsini şərtləndirir. Məhz demokratiya bəşəriyyətin gələcək münaqişəsiz inkişaf yolunun əsas təməli olmaqla konsensus və tolerantlıq mühitinin formalaşmasına imkan yaradır. Dialoq isə sivilizasiya və mədəniyyətlərin açıqlığını tələb edir, açıq cəmiyyət ideyası isə sosial həyatın demokratik təşkili şəraitində təşəkkül tapır və möhkəmlənir. Bu gün biz tolerantlıqdan multikultural dəyərlərdən danışırıqsa, burada demokratiyanın rolunu qeyd etməliyik. Çünki təcrübə göstərir ki, sivilizasiyanın inkişafını ictimai quruculuğun və təkmilləşmənin ən yaxşı forması demokratiyadır. (4, S. 55) Dil və siyasət anlayışları arasında müəyyən terminoloji fərqləri P. Çil-tonun təklif etdiyi kimi nəzərə alaraq nəzərdən keçirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Belə ki, alim qeyd edir ki, dil insanların bütün cəmiyyətlərdə ünsiyyət qurduğu universal bacarığı, siyasəti isə idarəetmə sənəti kimi tərif edir. Beləliklə, bu tərif dili müxtəlif situasiyalarda qarşılıqlı əlaqədə olmaq və ya danışıqlar aparmaq və yaxud da müxtəlif təşkilatda şərti olaraq siyasi mühit kimi tanımaqla nəzərdən keçirir.

Siyasi mətn nitqinin təhlili lingvistikada olduqca yeni bir sahədir. Siyasi mətn analitiklərin əsas vəzifəsi, bütövlükdə siyasi arenanın söhbət və mətni olan siyasi nitqin arxasında duran gizli hakimiyyət və ideoloji strukturları ifşa etmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, siyasi nitq siyasi cəmiyyətin və qrupun təşkil olunmasında həlledici olan bir cəmiyyətin siyasi idealarını, inam və təcrübələrini müzakirə edən mətnlərlə əlaqələndirir. Beləliklə, siyasi mətnlər siyasi janrlar çoxluğundan inkişaf edir. Buraya daxildir müqavilələr, çıxışlar, seçki kampaniyaları, konqres, siyasi partiyalar, parlament debatları, qəzetlərdə redaksiyalar və şərhlər, siyasətin və ya siyasi xadimin şəərəfinə mətbuat konfransı.

Siyasət və dil arasında əlaqə nədən ibarətdir? Dil və siyasət arasında əlaqə, həmçinin dilin siyasətə təsiri minilliklər boyu müzakirə mövzusunə çevrilsə də, onlar arasında mövcud münasibətlərin tədqiqinə dair maraq son 70 il ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qərbin ənənəvi siyasi təfəkküründə dərin iz buraxmış belə bir yanaşma mövcuddur ki, əslində dil və siyasət bir- birilə fundamental səviyyədə sıx bağlılıq təşkil edir. Məsələn, Aristotel bir zamanlar xüsusilə vurğulamışdır ki, insanlar siyasi heyvanlardır və özlərinin siyasi niyyətlərinə dili mənimsəmək və ondan istifadə etməklə nail ola bilirlər. (4. Səh 50)

Müasir cəmiyyətin təşkili və fəaliyyət mexanizmində dil olduqca mühüm rol oynayır. Hələ ən qədim zamanlardan bəri böyük alimlər və mütəfəkkirlər dərk etməyə başlamışlar ki,

DOI:10.30546/gdu.2023.312-315

siyasət sadəcə olaraq incə sənət deyil o, habelə sosial varlıq kimi insanın özünü təsdiqinin mühüm bir ünsürüdür. Aristotelin məşhur “siyasətdən kənar cəmiyyət yoxdur” ifadəsi nəinki tarixi təcrübədə özünü doğrultmuş, hətta daha aktual mənə kəsb etmişdir. Müasir dünya antik dövrün görkəmli zəka sahibinin sözləri indi “siyasətdən kənar insan yoxdur” ifadəsi kimi işlətməyə tam əsas verir.

P. Çiltonun əsərində siyasi diskurs insan fəaliyyətinin mürəkkəb tədqiqat sahəsi kimi təsvir olunur. Başqa sözlə siyasət dilsiz idarə oluna bilməz. Sosial fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi siyasətin də özünəməxsus dili vardır. Bu dil siyasi dəyərlərin, ideyaların və siyasi aktların başa düşülməsində həlledici rol oynayır. Müəllif haqlı olaraq israr edir ki, siyasi mətnləri linqvistik təhlil edərkən ən vacib amil politoloqların ideoloji mövqeyinin dildə necə əks olunması və oxucunun həmin mövqeyə olan reaksiyasıdır. Siyasi fikrin əmələ gəlməsində dil sadəcə olaraq qazanılmış bilik deyil, eyni zamanda ,yeni biliklər əldə etmə vasitəsidir.(2 .səh.252)

Siyasi mətnlər cəmiyyətdə siyasətin tarixi və mədəni təkamülünün nəticəsi olan hər bir siyasətçinin ideologiyasını əks etdirir. Yüksək mədəniyyətə yönələn siyasi mətnlərə siyasi, iqtisadi və hüquqi həyatın aspektləri daxildir. Bu da o deməkdir ki, siyasi mətnlərin təhlili, sadəcə olaraq mətnlərdə linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili deyil, eyni zamanda yazılı və şifahi diskursda əsas ideologiyaların təhlilidir. Hər bir mərhələdə siyasətin dilciliyin müəyyən aspektlərdə yaranmış sualları ilə qarşılaşdığının şahidi ola bilərik. Siyasi və ictimai faktorlar dilin rolunu etiraf edirlər, ona görə ki. onlar yaxşı başa düşürlər ki, dilin bütün aspektlərindən istifadə çox gözəl effektlər verir, ona görə də siyasət geniş miqyasda dilin tətbiqidir, hətta əgər bunun əksi həqiqətə uyğun gəlmirsə belə, dilin hər cür tətbiqi siyasət deyildir. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki,dilin siyasi həyat üçün əhəmiyyətli olduğunu inandırmağa çalışmaq və bu baxımdan dilin tətbiqinə daha dərin yanaşmaq tələb olunur. Biz bu nəticəyə gələ bilərik ki,əslində dil və siyasət bir-birilə fundamental səviyyədə sıx bağlılıq təşkil edir. Siyasət sözlü müharibədir, başqa sözlə ifadə etsək siyasət dilsiz idarə oluna bilməz. Bu məhvum cəmiyyətin mövcud olduğu bütün dövrlərdə dil problemləri olmuşdur.Bütün cəmiyyət bu problemlərlə daima üzləşmişdir.

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin müasir strukturu və faktorları elə bir vəziyyətə gəlib ki, çətin ki, təkcə dövlətlərarası rəsmi münasibətləri, xarici siyasət idarələrinin fəaliyyətini öyrənməklə müasir dünya siyasəti beynəlxalq münasibətləri qəbul etmək mümkün olsun. Dünya siyasətində müasir beynəlxalq münasibətlər və demokratiya çox mürəkkəb bir sistemdir. Müasir münasibətlərin yaranmasında mühüm rol oynayan faktorlardan biri də kütləvi informasiya vasitələridir. Regional və beynəlxalq əlaqələrin xüsusilə dünya ictimaiyyətinin rəyinə təsir baxımından kütləvi informasiya vasitələrinin rolu tədqiqatçılar tərəfindən çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilir.

Müasir dünya nizamının və beynəlxalq münasibətlərin əsas tenden-siyasından birinin demokratikləşmə təşkil edir. Bu prosesin əsas mahiyyəti dünyada və beynəlxalq münasibətlər sistemində demokratik dövlətlərin sayının və rolunun artırılması demoktatiya və insan hüquqları ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması və onların istifadə edilməsindən ibarətdir. (1.səh.95)

Demokratiya və liberazim ideyalarının bütün dünyada geniş yayılması həm də onu sübut edir ki, bəşəriyyət yalnız demokratiyanın mövcudluğu şəraitində ümumi dil tapmağa , anlaşılan dildə təşkil olunan bir dialoqa ehtiyacı olmaq deməkdir. Məhz bərabərhüquqlu subyektlərin, fərdlərin qrupların, dövlətlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların əsas ünsiyyət forması və üsulu olan dialoq demokratik prinsiplərə söykənməklə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa və qlobal məsələlərin həllində ümumi bir razılıq əldə etməyə imkan yaradır. Sadəcə olaraq, bu dialoqlar xalqlar arasında siyasi və mədəni əlaqələrə, həm də ölkələrin daxili siyasi

DOI:10.30546/gdu.2023.312-315

həyatına müsbət təsir göstərmək, xalqın demokratik dəyişikliklərə həvəsləndirmək, müsbət təcrübədən yararlanmaq imkanı yaradır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov. Ə.M. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycan xarici siyasəti. Bakı 2005.
2. Chilton. P. Analysing Political Discourse. London and Nyu York. 2004.
3. Joseph. E. J. Language and Politics. United Kingdom. 2004.
4. Nichola Woods. Describing Discourse. London Hodder Education 2006.

ЯЗЫК И ДЕМОКРАТИЯ

***Алиева Насиба Ислам кызы, Кулиева Тахира Коджа кызы,
Адыгезалова Нубубат Низами кызы
Резюме***

Статья посвящена проблеме языка и демократия современным подходам к политическому тексту их анализу. Указывается, наряду с лингвистическими свойствами в анализе политических текстов необходимо также учесть их идеологическую базу. Результаты лингвистического анализа показывают, что на самом деле язык и демократия тесно связана на фундаментальном уровне. Политика не может управляться без языка. Он столкнулся с проблемами языка в каждом периоде. Тем не менее, язык сам по себе является нейтральным, ни политической, ни социальной.

LANGUAGE AND DEMOCRACY

***Aliyeva Nasiba Islam, Kulyeva Tahira Koca,
Adigozalova Nububat Nizami
Summary***

The article is devoted to the unity problem of language and democracy, the modern approaches to the political text. It is shown that alongside the linguistical analysis of political text, it is essential to analyze their underlying ideological foundations in speech. Results of linguistic analysis suggest that in fact. Language and democracy are intimately linked at a fundamental level. Politics is the fight with words, in other words, politics can not be managed without language. It has faced language problems in each period. However, the language in itself is neutral, neither political nor social.

***Rəyçi: dos. Əliyeva Zahirə Məşədiəlkəbər qızı
Praktik xarici dillər kafedrasının 05 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 21 iyun 2023-cü il***

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ

Babayeva Nurlana Bəhlul, Ələkbərova Zülfiyyə Bəxtiyar

Gəncə Dövlət Universiteti

Nurlanababayeva79@gmail.com

Xülasə: *Elmi məqalədə Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrinin yaranması və inkişafı tarixi haqqında məlumat verilir. Milli hərbi kadrların yetişdirilməsi ənənələri haqqında elmi dəlillər diqqətə çatdırılır. Həmçinin müəllif tərəfindən silahlı qüvvələrimizin texniki imkanları, döyüş hazırlığı məsələlərindən bəhs edilir. Məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsində zəfər əldə etmiş ordumuzun qüdrəti çoxsaylı sübutlar, elmi faktlar əsasında araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: silahlı qüvvələr, milli hərbi mütəxəssislər, kadr hazırlığı, döyüş texnikaları.

Ключевые слова: вооруженные силы, отечественные военные специалисты, подготовка личного состава, боевая техника.

Key words: armed forces, domestic military specialists, training of personnel, military equipment.

*“Ordu ölkəmizin, milliyətimizin,
dövlətimizin, müstəqilliyimizin dayağıdır”
Heydər Əliyev*

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biridir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına, təcavüz olarsa onun qarşısının alınmasına xidmət edir.

1918-ci il may ayının 28-də müstəqil Azərbaycan hökuməti yaradıldı. Eyni zamanda milli ordu quruculuğu işlərinə başlandı. Həmin ildə iyun ayının 26-sı Azərbaycan Demokratik Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaranma günü kimi ölkəmizin tarixinə yazıldı. Dekabr ayının 25-də artilleriya generalı S. Mehmandarov, dekabrın 29-da isə general-leytenant Ə.Şıxlinski nazir müavini seçildilər. Onlar qısa müddətdə ordu quruculuğunda böyük işlər görüblər.

1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı. 1919-cu il noyabr ayında isə bu hərbi məktəb hərbi uçilişiyə çevrildi. Hərbi Nazirliyin bərpasının ilk günlərindən hərbi qulluqçuların geyimlərində də dəyişikliklər başladı. Hərbi geyimin Azərbaycan Ordusuna uyğunlaşdırılması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Hərbi Nazirin əmri ilə 1919-cu ilin yanvarın 1-də Hərbi geyimin dəyişilməsinə rəsmi şəkildə qərar verildi. Ancaq bu əmrə qədər Hərbi Nazir fəaliyyətə başlayarkən əmr etmişdir ki baş geyiminə dəyişiklik edilsin. Nazirin əmrinə əsasən baş geyim forması olan Furajkalər Papaqla əvəz olunsun. Və bu dəyişiklik üçün Nazir 1 ay vaxt ayırmışdır.

Nazirin əmri ilə geyimdə dəyişiklər oludu. Yeni Hərbi geyim formasının elementləri paqonlar idi. Həm hərbi qulluqçuların həm də orduda xidmət edən məmurların geyimlərində paqonlar var idi. Paqonların üzərinə ərəb əlifbası ilə “Azərbaycan” sözü yazılmışdı.

Artıq 1919-cu ilin sonunda milli ordunun tərkibində 2 piyada diviziyası, 1 kavaləriya diviziyası mövcud idi. 1919-cu ilin sonu 1920-ci ilin əvvəllərində kovalyer, topçuluq və snayper uçilişləri yaradıldı. İngilislər köçüb getdikdən sonra isə hərbi nazirlik hərbi liman yaratdı. Xəzər hərbi donanma yenidən quruldu. “Qars” və “Ərdahan” adlı gəmilər, “Astrabad”, “Araz” və “Nargin” adlı lodkalar hərbi donanmanın sərəncamına verildi.

DOI:10.30546/gdu.2023.316-319

1920-ci il aprel ayının 28-də Bakı şəhəri Bolşeviklər tərəfindən işğal edildi. Ordumuz bolşeviklər tərəfindən dağıldı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin süqutundan sonra 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Azərbaycanda hakimiyyəti Azərbaycan SSR İnqilab komitəsinə və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə keçdi. 1922-ci ildən 1936-cı ilə qədər Azərbaycan SSR, Ermənistan və Gürcüstan SSR-lə birlikdə ZSFSR tərkibinə daxil olmuşdu. 1936-cı ildə isə ZSFSR ləğv edildi və Azərbaycan SSR ayrıca respublika kimi SSRİ-nin tərkibinə daxil oldu. 1991-ci ilin fevral ayının 5-də Azərbaycan SSR Azərbaycan Respublikası adlandırıldı. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında 1991-ci il 30 avqustda Bəyənname qəbul olundu.

1991-ci il oktyabrın 9-da “Azərbaycan Silahlı Qüvvələr haqqında” qanun qəbul edildi.

1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gəldi. Ulu Öndərin qayıdışından sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tarixində yeni mərhələ başladı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin odu quruculuğunda zəhməti çox oldu. Yeni hərbi məktəblər yaradıldı, yeni peşəkar zabıt kadrlar işə cəlb edildi, və s. Ordumuz günü-gündən gücləndi. Azərbaycan dünyanın sayılıb . seçilən ölkələrindən birinə çevrildi.

1998- ci ilin may ayında Ulu Öndər Heydər Əliyev sərəncam imzaladı. Sərəncamda 26-iyun Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hər il 26 iyun təntənəli mərasimlə qeyd edilir.

29 iyun 2000-ci ildə Silahlı Qüvvələr gününə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışı zamanı söyləmişdi; “Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ordusu ağır bir proses keçibdir. Ordunun təşkil olunmasına çoxmaneyələr təsirlər göstərilibdir. Ancaq biz artıq bunların qarşısını almışıq. İndi Azərbaycan Ordusunun müasir dövrə uyğun uğurlu müdafiəni təmin etmək, yaxutda müharibə aparmaq üçün düzgün strukturu yaranıbdır. 1993-cü ilin noyabrından və 1995-ci ildən sonrakı dövr Azərbaycan Ordusunun güclənməsi, möhkəmləndirilməsi dövrüdür”

26 iyun 2001- ci il Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 83-cü il dönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev çıxışı zamanı söyləmişdir; “ Heç bir müstəqil dövlət, ölkə ordusuz yaşaya bilməz. Ordu hər bir ölkənin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və müstəqilliyinin təminatçısıdır”.

2003 –cü ildə Ulu Öndərin vəfatından sonra hakimiyyətə İlham Əliyev gəlmişdir.

2018-ci il iyun ayının 26-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş hərbi parat keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2018-ci ili “Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti” ili elan etmişdi.

2020-ci il sentyabrın 27-də “Dəmir Yumruq” əməliyyatı nəticəsində Ordumuz 30 illik həsrətə son qoydu. İşğalda olan torpaqlarımız geri qaytarıldı. Qələbəmiz böyük Zəfər Paradı ilə qeyd edildi.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il Ulu Öndər Heydər Əliyev ili elan etdi.

Beləliklə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri günü-gündən yeni addımlar ataraq irəliləmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tərkibində 3 qoşun növü var:

1. Quru qoşunlar
2. Hərbi hava qüvvələri
3. Hərbi dəniz qüvvələri

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qoşun növləri hər biri ayrılıqda öz vəzifələrini yerinə yetirir.

Quru qoşunlar döyüş heyətinə görə Azərbaycan Ordusunun ən çox saylı qoşun növüdür. Quru qoşunlar öz növbəsində də 2 növə bölünürlər:

DOI:10.30546/gdu.2023.316-319

-Motoatıcı qoşunlar;

-Atrilleriya

Hava hücumundan müdafiə qoşunlarının vəzifəsi düşmənin hava hücumunu dəf etmək, inzibati-siyasi və iqtisadi mərkəzləri eləcə də digər vacib obyektləri havadan müdafiə etməkdir.

Hərbi Dəniz Qüvvələrinin vəzifəsi düşmənin mühüm yerüstü obyektlərini, bazalarını və dənizdə yerləşən qüvvələrini, dəniz kommunikasiyalarını məhv etməkdən ibarətdir.

Ordumuzun qoşun növlərinin hər biri müvafəqiyyətlə öz vəzifəsini yerinə yetirir.

Silahlı Qüvvələrimizin eyni zamanda 4 ədəd Nizamnaməsi vardır. Nizamnamələrin tələbləri bütün hərbi qulluqçulara aid edilir. Ümumilikdə Nizamnamələrimiz “Ümumqoşun Nizamnaməsi” adlanır, ayrılıqda isə hər birinin özünə məxsus adı mövcuddur:

1. Sıra nizamnaməsi;

2. İntizam nizamnaməsi;

3. Qarnizon və qarovul nizamnaməsi;

4. Daxili xidmət nizamnaməsi.

Hər bir nizamnamənin özünə məxsus tələbləri vardır.

Sıra nizamnaməsi Müdafiə Nazirliyinin 24 dekabr 2014-cü il tarixli , 73 N-li Qərarı ilə qüvvəyə minmişdir. Bu nizamnamə hərbi qulluqçuların silahsız və silahla sıra hərəkətləri və yerləşini, bölmə və hissələrin piyada və nəqliyyat vasitələrində sıralarını, əsgəri salamlama qaydasını, sıra baxışının keçirilməsini, hərbi hissənin Döyüş bayrağının sırada vəziyyətini, onun çıxarılmasını və qaytarılmasını, hərbi qulluqçuların düzülüşündən qabaq və sırada vəzifə borclarını, sıra hazırlığına olan tələbləri, habelə yerdəyişmə qaydalarını müəyyənləşdirir. Adınında bəlli olduğu kimi qısaca desək sırada qayda qanunu tələb edir.

İntizam nizamnaməsi Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli 885 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Adınında bəlli olduğu kimi intizam qaydalarını tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində hərbi intizam hərbi qulluqçuların yüksək şüurluğuna və vətənpərvərlik borclarını dərinəndən dərk etmələrinə, xalqımızın beynəlmiləçilik ənənələrinə sadıq olmalarına və Vətənaşonsuz məhəbbət bəsləmələrinə əsaslanır.

Qarnizon və qarovul xidməti nizamnaməsi Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 23 sentyabr tarixli , 886 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu nizamnamədə qarnizon və qarovul xidmətlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydaları izah edilir. Həmçinin qarnizonun vəzifəli şəxslərinin, bu xidmətləri yerinə yetirən hərbi qulluqçuların hüquqları və vəzifələri müəyyən olunur.

Daxili xidmət nizamnaməsi Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1994-cü il tarixli, 887 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu nizamnamə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri hərbi qulluqçularının ümumi vəzifələri, onların arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, alaya və onun bölmələrinə daxili qayda-qanunlar və həmçinin əsas vəzifəli şəxslərin xidmət vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin özünə məxsus Döyüş Bayrağı vardır. Döyüş Bayrağı hər bir əsgər üçün hərbi şərəf, şücaət və şöhrət simvoludur. Döyüş Bayrağı haqqında Əsasnamə dövlət ali qanunvericilik orqanı Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunur. Döyüş Bayrağı diviziyada briqadalara, alaylara, ayrı-ayrı taborlara, hərbi təhsil müəsisələrinə, təlim hissələrinə və donanma heyətinə verilir. Ordumuzun 4 ədəd Döyüş Bayrağı var:

1. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Döyüş Bayrağı;

2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Ali Baş Komandanın Bayrağı;

3. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Dəniz Qüvvələrinin Bayrağı;

4. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Hava Qüvvələrinin Bayrağı.

DOI:10.30546/gdu.2023.316-319

Döyüş bayraqlarının hər birinin özünə məxsus adları olduğu kimi onlar öz ölçüsü, rəngi, işarəsi, yazısı ilə də fərqlənir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin tərkibində xidmət edən bütün hərbiçilərin hərbi və xüsusi hazırlığına, qulluq illərinə, qoşun növlərində qulluğuna və eləcə də Vətən qarşısındakı xidmətlərinə görə onlara hərbi rütbələr və geyimlər verilir. Hər bir rütbənin özünə məxsus nişanı vardır. Hərbi geyimlər öz növbəsində yay və qış geyimlərinə bölünürlər. Hərbi geyimlər formalarına görə mərasim, gündəlik, səhravə xüsusi geyimlərə ayrılırlar. Hərbiçilərimizin hərbi geyim formalarını və fərqlənmə nişanlarını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin təsdiq edir, onların geyinilməsi və sancılması qaydasını isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təsdiq edir.

Bir sözlə güvənc yerimiz, qürur yerimiz olan Milli Ordumuz sürətlə inkişaf edir. Ordumuzun vətənpərvər oğulları öz mərdliyini, vətənpərvərliyini, Vətənə olan sevgisini və gücünü “Vətən Müharibəsin”- də sübut etdi. 30 il sürən torpaq həsrətinə Ordumuz sayəsində son qoyuldu. Allah Şəhidlərimizə Rəhmət etsin. Baş Komandanımız İlham Əliyevin dediyi kimi: “Qarşı tərəfdə- düşmən də bilir və bilməlidir ki, bu gün Azərbaycan Ordusu dünya miqyasında güclü ordular sırasındadır və bu istiqamətdə də əlavə addımlar atılacaqdır”.

Ədəbiyyat

1. X.Vəliyev “Heydər Əliyev Və Ordu Quruculuğu” Bakı 2006.
2. H.Ocaqov, R.Qasimov “Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlığı” Bakı 2011.
3. Xalq qazeti 2020-ci il 26 iyun.
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Bakı 2015.
5. Azərbaycan Respublikası Qanun vericilik Toplusu 2004-cü il N 6 maddə 415.
6. Xalq qazeti 2018-ci il 26 iyun.
7. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Daxili Xidmət Nazirliyi Bakı 2007-ci il.
8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Sıra Nizamnaməsi Bakı 2015.

ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Бабаева Нурлана Бахлул кызы, Алекберова Зульфия Бахтияр кызы
Резюме

В научной статье представлена информация об истории создания и развития вооруженных сил Азербайджанской Республики. Приводятся научные данные о традициях подготовки национальных военнослужащих. Также автор рассказывает о технических возможностях наших вооруженных сил и вопросах боевой подготовки. В статье на основе многочисленных свидетельств и научных фактов рассмотрена мощь нашей армии, одержавшей победу в 44-дневной Отечественной войне.

ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Babayeva Nurlana Bahluul kızı, Alekberova Zulfıyye Bahtıyar kızı
Summary

Scientific article provides information about the history of the creation and development of the armed forces of the Republic of Azerbaijan. Scientific data on the traditions of training national servicemen are given. The author also talks about the technical capabilities of our armed forces and issues of combat training. Based on numerous testimonies and scientific facts, the article examines the power of our army, which won the 44-day Patriotic War.

Rəyçi: Dos Hüseynzadə Zaur
Fiziki tərbiyəyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 11 aprel 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 14 aprel 2023-cü il

CERUND VƏ MƏSDƏR

F.ü. f.d Bayramova Ülviyyə Yusif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ulviyab@list.ru

Xülasə: İngilis dilində feillər şəxslə və şəxssiz növlə bölünür ki, sonuncu bölgü bəzən müasir ingilis dilində “verbals” da adlanır. Şəxssiz feillər və ya “verbals” şəxslə feillərdən fərqli olaraq şəxs, kəmiyyət və ya şəkil (mood) ifadə etmir. Buna görə də onlar cümlənin xəbəri kimi işlədilə bilmir. Feilin şəxslə formaları kimi şəxssiz formalarının da zaman və növ fərqlilikləri vardır. Lakin zaman xüsusiyyətləri şəxslə feillərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Müasir ingilis dilində feillərin üç forması vardır: feili sifət (indiki zaman feili sifəti və keçmiş zaman feili sifəti, cerund və məsdər).

Açar sözlər : sifət, məsdər, feil, cerund.

Key words: adjective, Infinitive, verb, gerund

Ключевые слова: прилагательный, инфинитив, глагол, герундий

Feillərin və söz qruplarının bir çoxu gerund və məsdərlə istifadə oluna bilər. Onların ən vacibi bunlardır: to be afraid, to begin, to cease, to continue, can (cannot), afford, to dread, to fear, to forget, to hate, to intend, to like (dislike), to neglect, to prefer, to propose, to remember, to recollect, to start, to stop.

The young man began turning over the pages of a book – Молодой человек начал перелистывать страницы книги. – Oğlan kitabın səhifələrini çevirməyə başladı.

At length she began to speak softly. – Немного спустя, она начала говорить мягко. – Bir qədər sonra o, yumşaq danışmağa başladı.

She continued standing near the piano. – Она продолжала стоять возле пианино. – О pianonun yanında dayanmağa davam etdi.

She continued to look at him. – Она продолжала смотреть на него. – O, ona baxmağa davam edirdi (etdi).

Bəzən verilmiş formanın istifadə edilməsi üçün səbəb tapmaq mümkündür. Bəzi feillərlə və söz qrupları ilə məs: to be afraid (qorxmaq), to forget (unutmaq), to have (malik olmaq), to like (dislike) (xoşlamaq), to prefer (üstünlük vermək) məsdər əsasən xüsusi hadisə istinadıyla istifadə edilir, cerund ümumi şərhə daha uyğun gəlir.

The child was not afraid of remaining alone, but he was afraid remain alone on such a stormy night. – Ребёнок не боялся оставаться один, но он боялся остаться один в такую бурную ночь. – Uşaq tək qalmaqdan qorxmurdu, ancaq belə fırtınalı gecədə tək qalmaqdan qorxurdu.

I was always afraid of losing his goodwill. – Я всегда боялся потерять его расположение. – Mən onun rəğbətini itirməkdən həmişə qorxurdum.

He answered rather pettishly, and his mamma was afraid to say more. – Он ответил несколько раздраженно, и его мать побоялась продолжать разговор. – O, bir qədər hirsli cavab verdi və anası nədə deməyə qorxdu.

Don't forget shutting the windows when you leave home. – Не забывайте закрывать окна, уходя из дому. – Evi tərk edərkən pəncərələri bağlamağı unutma.

Don't forget to shut the window when you leave home, it is very windy today – Не забудьте закрыть окно, когда будете уходить из дому, сегодня очень ветрено. – Evi tərk edəndə pəncərəni bağlamağı unutmayın, bu gün çox küləklidir.

DOI:10.30546/gdu.2023.320-322

I don't like interrupting people. – Я не люблю отрывать людей от дела. - Mən insanları işdən ayırmağı xoşlamıram.

I don't like to interrupt him, he seems very busy. - Мне не хочется мешать ему, он, кажется очень занят.

-Mən ona mane olmaq istəmirəm, deyəsən o, çox məşğuldur.

Əgər zərflik kimi işlənən feili sifət varsa, hərəkət “ing” formasında ifadə olunur. Bununla yanaşı iki aydınlaşdırıcı hal var. Məsələn, tikiş maşını iki yolla başa düşülür: tikiş üçün maşın və maşın hansı ki, tikir; ov iti özü üçün it ola bilər və it hansı ki, ovlayır.

Cerund və feili (verbal) isim.

Cerund və verbal isim eyni suffiks “ing” ilə bitdikdə onlar qarışdırılmamalıdır. Cerund və verbal isimlər şəxssiz formalar arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardır:

Bütün verbalların aşağıdakı xarakteri var.	Verbal ismin yalnız adlıq xarakteri var
	adlıq və şəxssiz.
1. Cerund artıqla işlənir	Verballar artıqla işlənir
2. Cerundun cəm forması olmur	Verballar cəmlənə bilər
3. Təsirli feilin Cerundu vasitəsilə	Verballar vasitəsilə tamamlıq ola bilər
4. Cerund zərflik ola bilər.	Verballar sifət ola bilər

Aşağıdakı xəbər (Predikativ) söz qrupları ilə (sözönülü və sözönüsüz): *to be aware of* (xəbərdar olmaq), *to be busy in* (məşğul olmaq), *to be capable of* (iqtidarında olmaq), *to be fond of* (sevmək), *to be guilty of* (günahkar olmaq), *to be indignant at* (qəzəbli olmaq), *to be pleased at* (məmnun olmaq), *displeased at* (məmnun olmamaq), *to be proud of* (fəxr etmək), *to be sure of* (əmin olmaq), *to be surprised* (astonished) *at* (təəccüblənmək), *to be worth* (while) (dəyər) və digərləri.

He was not aware of her having married him– Он не знал, что она вышла замуж за него. – O, onun onunla evlənməsindən xəbərdar deyildi.

I felt physically incapable of remaining still in any one place and morally incapable of speaking to any human being.- Я чувствовал, что я физически не в состоянии оставаться на одном месте и морально не в состоянии говорить с кем бы то ни было. -Mən hiss edirdim ki, fiziki cəhətdən bir yerdə qalmaq və mənən kimləsə danışmaq qabiliyyətində deyiləm.

I am very fond of being looked at. – Я очень люблю, когда на меня смотрят. - Mən baxılmağı çox sevirəm - və yaxud - Mən xoşlayıram ki, mənə baxsınlar.

“*to remember* (xatırlamaq)” feil ilə məsdər adətən gələcəyə, cerund isə keçmişə istinad edir.

I remember seeing the book in many bookshops. – Я помню, что видел эту книгу во многих магазинах. – Mən bu kitabı bir çox mağazalarda gördüyümü xatırlayıram.

Remember to buy the book. – Не забудьте купить эту книгу. - Kitabı almağı unutmayın.

“*to stop* (dayanmaq)” feil ilə məsdər və cerundun fərqli sintaktik funksiyaları var.

Cerund mürəkkəb feili xəbərin tərzinin hissəsini formalaşdırır.

They stopped talking when he came in. – Когда он вошел, они перестали говорить. - O gələndə onlar söhbəti dayandırdılar.

Məsdərin məqsəd zərfliyi funksiyası var.

She stopped to exchange a few words with a neighbour. – Она остановилась, чтобы поболтать с соседкой. - O, qonşusuyla danışmaq üçün dayandı.

Ədəbiyyat

1. Rafiq Manafoğlu, Nizami Tahirsoy, Rüstəm Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. B:2010
2. Ağayarova S. Tərcümə kateqoriyasındakı xəbərlər.
3. O. Musayev. İngilis dilinin qrammatikası, Maarif, 1986
<http://www.icadetazerb.com/2cat=32>
4. Аникин Г.В., Михайльская Н.П. История английской литературы. Изд. Москва «Высшая школа», 1985.
5. Базылев В.Н. Коммуникация и перевод [Электронный ресурс]: монография/ Базылев В.Н.- Электрон. текстовые данные.-М.: Московский гуманитарный университет, 2012.-164 с.-Режим доступа: [http://www.iprbookshop.ru/14519.-ЭБС «IPRbooks»](http://www.iprbookshop.ru/14519.-ЭБС%20%28IPRbooks%29), по паролю
6. Казакова Т.А. Практикум по художественному переводу. И.Ростов-на-Дону «Феникс», 2004.
7. Миньяр-Белоручев Р.К. “Теория перевода” Изд.Москва «Просвещение», 1998.
8. Arnold A. English Lexicology. Изд. Москва «Просвещение», 1998.
9. Carter R., Long Michael Teaching Literature. Изд. «Longman», 1992.
10. Gower R. Past into Present. Изд. «Longman», 1990.

ГЕРУНДИЙ И ИНФИНИТИВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Байрамова Ульвия Юсиф

Резюме

Нефинитная форма глагола, или вербоид-форма глагола, в которой обозначаемый глаголом процесс отчасти представляется как признак или предмет. В отличие от финитных форм, вербоиды не изменяются по лицам и числам. К числу безличных форм глагола относятся инфинитив, супин, причастие, деепричастие, герундий.

GERUND AND INFINITIVE IN ENGLISH LANGUAGE

Bayramova Ulviya Yusif

Summary

The non-finite form of the verb, or verboid, is the form of the verb in which the process denoted by the verb is partly presented as a feature or object. Unlike finite forms, verboids do not change in persons and numbers. The impersonal forms of the verb include the infinitive, supine, participle, gerund.

Rəyçi: dos. Həmidov Allahverdi

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 25 yanvar 2023 cu il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 yanvar 2023 cu il

UOT:75.

AXROMATİK VƏ XROMATİK RƏNGLƏR. ƏSAS VƏ ƏLAVƏ RƏNGLƏR. İSTİ VƏ SOYUQ RƏNGLƏR VƏ ONLARIN RƏNGKARLIQDA TƏTBİQİ

dos. Hüseynov Akif Əlirza oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Rəngli cisimlərlə bərabər ağ, boz, qara və s. rəngsiz əşyalarda görünür. Yunan sözü olaraq axromatik-rəngsiz, xromatik-isə rəngli deməkdir. Bu terminlər tədris prosesində belə də oxunur.

Xromatik rənglərin üç keyfiyyətli əlaməti vardır.

1. Rəng keyfiyyəti
2. Rəng dolğunluğu (təmizliyi)
3. Rəngin açıqlığı

Deyilən bu üç əlamət rəng keyfiyyəti, doyma dərəcəsi və açıqlıq hər hansı rəngi səciyyələndirməyə (xarakterizə) etməyə imkan verir

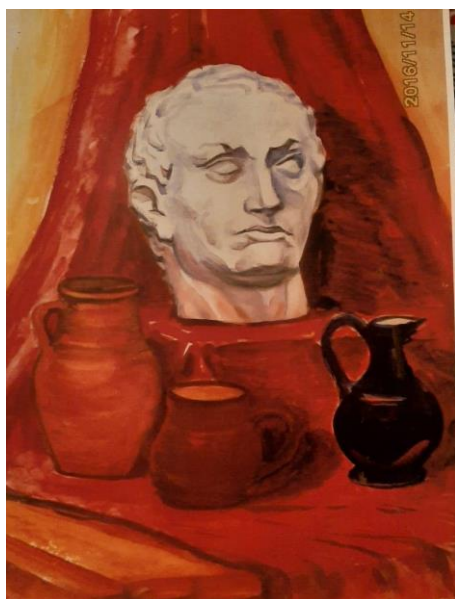
Açar sözlər: axromatik-rəngsiz, xromatik-rəngli, adaptasiya-ışıq gücünə gözün öyrənilməsi

Ключевые слова: ахроматический - бесцветный, хроматический красочный, адаптация-обучение глаза силе света

Key words: achromatic-colorless, chromatic-colorful, adaptation-teaching the eye the power of light

Təbiətdə günəşdən başqa işıq saçan bir çox misallar tapmaq olar. Elektrik lampası, şam, kibrit və s. alovunun spektrləri günəş spektrindən fərqlidir. Işıq saçmayan cisimlər işığı yalnız əks edə bilirlər. Bu zaman işığın bir qismi udulur, qalanı isə əks olunur. Məs: Lalə bütün rəngləri udur, qırmızı rəngi isə əks etdirir və biz onu görürük.

Əgər cisim şəffafdırsa, onun (məs. şüşə) üzərinə düşən işıq şüası üç hissəyə ayrılır. Bir hissəsi (isti rənglər) tam keçir və selektiv (seçici) udulur. İkinci hissə- göy, bənövşəyi şüalar şüşədən keçir. Üçüncü hissə isə əks olunur və biz şüşə səthini həmin rəngə görürük.

DOI:10.30546/gdu.2023.323-328

Məişətdə rəngli cisimlərlə bərabər, ağ, boz, qara və s. rəngsiz əşyalar da görürük. Yunanca «rəngsiz» sözü- (achroma) oxunur. Həmin rəngsiz əşyalar axromatik adlanır, rənglilər isə (xromatik). Təmiz ağ rəng üzərinə düşən bütün şüaları əks edir. Qara cisim isə tam hamısını udur, əks etmir. Boz rəng, ağ rəngdən fərqli olaraq üzərinə düşən şüanın hamısını əks etmir.

Axromatik rənglər bir-birindən öz aydınlığı ilə fərqlənirlər. İnsan gözü aydınlıqdan qaranlığa keçən 300-ə qədər keçidi ayıra bilir, görə bilir.

Xromatik rənglərin üç keyfiyyətli əlaməti vardır.

1. Rəngin birini digərindən fərqləndirən əsas əlamət- rəng keyfiyyətidir. Rəsm zamanı istifadə edilən sözdən fərqli olaraq burada rəng keyfiyyəti yalnız aydınlıq fərqi nəzərdə tutur.

2. Rəngin ikinci əlaməti onun dolğunluğu (təmizliyi) adlanır, yaxud doyma dərəcəsi. Rəng spektrə yaxın olduqca daha dolğun olur. Məsələn, lələnin qırmızı, limonun sarı rəngləri dolğun sayılır.

3. Rəngin üçüncü əlaməti – onun açıqlığıdır. Açıq rənglər sarı, şaftalı çiçəyi, mavi açıq yaşıl. Tünd rənglər isə- tünd göy, tünd-qırmızı. Deyilən bu üç əlamət- rəng keyfiyyəti, doyma dərəcəsi və açıqlıq hər hansı rəngi səciyyələndirməyə, (xarakterizə) etməyə imkan verir.

Bəzən rəssamlar digər terminlərdən, anlayışlardan da istifadə edirlər: Qıtlıq, gərginlik, işıq qüvvəsi, ahəngdarlıq, sonluq və s.

Rəngin işıqlandırılmasından asılılığına nəzər salaraq görərik ki, gündüz işığı süni işıqlardan fərqlidir. Məs. Günəş qürub etdikdə buludlar, dağlar, evlər, mənzərələr qırmızı rəng alırlar.

Aylı gecədə isə ətraf bəyaz olur, soyuq sarı olur. Hər hansı rəng öz rəngi ilə işıqlandıqda daha dolğun, daha parlaq olur. Yuxuda əksinə məs.: Laləni biz yaşıl işıq ilə işıqlandırsaq o tünd yaşıl, az qala qara rəngdə olur. İşıqlandırmadan asılı olaraq insan gözü də rəngi müxtəlif dərk edir. Məs: hava qaralmağa başladıqda bir çox rəngləri biz seçmirik, ilk növbədə qırmızı rəngi, axırncı olaraq göy rəngi itiririk və ətrafı qara, boz görürük. Rəssam günün hansı saatı olduğunu mütləq nəzərdə tutmalı, işıqlanmanın xarakterini unutmamalıdır.

Əşyaların rənginə təsir edən amillərdən biridə fəzadır. Hava öz –özünə şəffafdır, Ancaq havada kiçik toz hissəcikləri, su buxarı hissəcikləri, bakteriyalar və s. vardır. Hava özlüyündə sarı rəngdədir, ancaq əks olunma zamanı mavidir. Buna görə səhərlər buludlar açıq mavidir.

DOI:10.30546/gdu.2023.323-328

Əşyalar, mənzərələr uzaqlaşdıqca maviləşir desək səf etmirik. Hətta tünd rənglər açıqlaşır. Məs. uzaqda qalan torpağın təzə şumu xeyli açıq görünür.

Təbiət sonsuz dərəcədə rəngbərəngdir müxtəlif və rəssam işlədikdə hər ayrıca halda diqqətli olmalıdır.

Rəngkarlıqda rəng dairəsinin rolu böyük olduğunu biz əvvəl qeyd etdik. İndi isə rəngləri qarışdırdıqda istifadə edilən üsullara nəzər salsaq, rəngkarlıqda iki üsul: toplama və yaxud optik və çıxılma vasitəsilə rəngləri qarışdırırlar. Toplama üsulu öz növbəsində iki növ olur: Müvəqqəti və rənglərin fəza optiki qarışması. Müvəqqəti qarışdırmada müxtəlif rənglərə boyanmış dairə şəkilli lövhədən yəni diskdən istifadə edirlər. Disk hərləndikcə rənglərin tam qovuşması müşahidə olunur. Təcrübə göstərir ki, xromatik rəng cütlərini qarışdırmaqla axromatik rəng almaq olar. Məs: Sarı- limon rəngi göy rəngə, narıncı rəngi maviyə qatırlar. Bu rənglər bir-birinə əlavə rəng sayılır.

Təcrübə apardıqda diskin yarısını bir rəng, digərini o biri əlavə rəngə boyayırlar. Spekrtdə qonşu rəngləri qarışdırdıqda aralıq rəng alınır:

Qırmızı + sarı = narıncı

Qırmızı + göy = bənövşəyi

DOI:10.30546/gdu.2023.323-328

Müvəqqəti qarşdırma ən fərqli olaraq fəza optiki qarışdırmadan kağız üzərində yaxın nöqtə və xətlər, zolaqlar qoyub uzaqdan baxdıqda rənglər sanki qovuşur. Təcrübədə mənzərə şəkilli yaratdıqda əgər birinci üsuldən istifadə etsəniz tablo rənglənmiş divar kimi düz, yastı alınar, ikinci üsulla isə dərinləşir. Yüksək işıqlıq dərəcəsi, hava kimi yüngüllük ifadə olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, işlədikdə siz yaxından işin xrdalıqlarını detallarını görürsünüz, aralı durduqda isə çəkdiyinizi tam, bütöv dərk edərək, mənzərəni görəcəksiniz.

Rənglərin çıxılma üsulu ilə qarışdırılması optiki qarışdırmadan fərqlənir. Mahiyyətini izah edək. Sarı şüşə üzərinə göy şüşə qoyaq. Ağ işıq sarı şüşədən keçdikdə göy, bənövşəyi və qismən göy-yaşıl və yaşıl şüalar udulur... Göy şüşədən keçdikdə qırmızı, narıncı və sarı şüalar, qismən sarı-yaşıl və yaşıl şüalarda udulur. Nəticədə ümumi yaşıl rəng şüşələrdən təmiz keçir. Bir qədər də insanın görmə qabiliyyətinin bir neçə xüsusiyyətlərini qeyd edək.

Adaptasiya- işıq gücünə gözün öyrənilməsinə deyilir. Qaranlıqdan işığa, yaxud əksinə tez keçdikdə göz heçnə görmür və tədricən alışır, öyrənir. Bu növ adaptasiyadan başqa gözün rəngə alışmaq, öyrənmək, adaptasiya etmək xassəsi alınır. Günəşə baxdıqdan sonra dairələr görünməsi hamıya məlumdur. Gözümüzdə olan üç mərkəzdən qırmızı və yaşıl rəng mərkəzləri yorulur, ona görə ətrafı mavi görürük.

Təcrübə üçün boz kağıza parlaq qırmızı boyağa diqqətlə baxıb və boyağı götürüb həmin boş qalan yerə baxdıqda yaşıl rənglə kəsini görəcəksiniz. Hər hansı rəngə belə əks olan, kontrast olan rəng vardır. Kontrast olan rəng əlavə rəngə yaxındır. Belə ki, göy rəngə əlavə rəng sarı-limonlu rəngdir, kontrast rəngisə narıncıdır.

Bənövşəyi rəngə əlavə rəng-sarı- yaşıldır, kontrast rəng isə-sarıdır. Ümumi qayda olaraq kontrast rəngə nisbətən əlavə rəng xeyli yaşılı olmalıdır.

Kontrast ətraf əşyaların rəngindən asılı olaraq işıqlandırıcı və rəngverici olur. Kontrastın kəskin yaxud yumşaq fərqlənməsi bütün təsərrüfata təsir edir. Ağ və qara kağız götürüb hər ikisi üzərinə balaca ağ dairə qoysaq, qara lövhədə ağ dairədə kontrast görünür. Həmin kontrast işıqlandırıcı adlanır.

DOI:10.30546/gdu.2023.323-328

1. Xromatik yaxud rəngverici kontrast ondan ibarətdir ki, onunla qonşuluqda axromatik elə çalar əldə edir ki, o, birinci rəngə kontrast olur.

2. Xromatik rənglə ona kontrast xromatik rəng yaxın olduqda, daha dolğun dərəcədə görünür,

3. Yaxın rənglərin təmasda olması (narıncı və sarı, göy və yaşıl) onların dolğunluq dərəcəsini azaldır. Məs: İsti rəng fonunda ağ qab-qacaq soyuq çalarlı görünür və əksinə soyuq rəng (göy, yaşıl) fonunda onlar isti açıq qırmızı yaxud gül çalarları görünürlər. Məsləhət görürük ki, belə kontrastlı fon və əşyaların rənginə baxdıqda qısa müddət baxmaq lazımdır. Çünki göz yorulur və kontrast fərq kəskin seçilmir.

Məs: yaşıl xiyarı yaşıl və sarı, sonra qırmızı fonda müşahidə edin Kontrast rənglər daha çox küncəldə seçilir. Rəssamın gözü inkişaf etmiş fəziyyətdə saysız miqdarda çalarlar isti və soyuq rənglər kontrastı seçməyə qadirdir. Eyni vaxtlı rəngverici kontrast hadisəsi vasitəsi ilə əşyaların həcmi formasını qabarıq görmək, dərk etmək üçün kölgələrin rəngi anlayışını izah edək.

Əşyanın kölgəli tərəfi adətən daha tünd rəngli görünür, digər əşyaların rəngi düşdüüyü üçün kölgəli tərəf bir çox çalarlarla fərqlənir. Digər əşyaların s aldığı işığın kölgələr tərəfindən əks etdirdiyi çalarlar refleks adlanır. Refleks əşyanın əsas hissəsində də olur. Ancaq olduqca zəifdir. Rəng refleksləri ən çox ağ və ağ boz əşyalarda seçilir. Adətən rəng refleksləri günəşli gündə, açıq sahədə daha parlaq olur. Yuxarıdan buludların əksi göy, bənövşəyi rəng çalarları verir, digər tərəfdən meşələrin yaşılı, çayların maviliyi və s. əks olunması müşahidə olunur.

Deyiləni tam dərk etmək üçün bircə dəfə günəşli gündə Göy-Gölün sularına baxmaq kifayətdir. Deyilənlərin hamısını buludların, ətraf meşələrin dalğaların əks olunmasında görürsünüz. Burada əsas məsələlərdən birini- rəngkarlıqda parlaq işıqlanmanı hansı vasitələrlə ifadə edilməsini izah edək. Məlumdur ki, ağ rəng ən açıq boyaqdır. Ancaq o da günəş işıqlandırıcı sahənin rəngindən tündür. Deməli təbii açıqlığın əks olunması barədə söz ola bilməz. Alınan tablolar nisbətən tünd rəngli olmalıdır. Ancaq yenə də rənglər arasındakı nisbətlər düzgün götürüldükdə, insan gözü təbiətdə olan parlaqlıqlardan tünd olan tablonu az fərqləndirir. Çünki burada ayrı-ayrı rəngləri deyil ümumi şəkli aydınlığını görürük. Deyilən

DOI:10.30546/gdu.2023.323-328

məsələlərin hamısı praktiki məşğələlərdə işlənəcək və rəssam həmişə bir çox çətinlikləri təcrübə yolu ilə dərk edir.

Ədəbiyyat

- 1.Бесчатсов Николай Петрович «Светная графика» Учебн. Пособие для студентов вузов. Москва. Гуманитар изд. Центр ВЛАДОС 2014. 176 стр.
- 2.Билл Мартин «Правила рисования» Минск. Попурин. 2014. 144 стр.
- 3.И.Головенко. «Техника рисунка» Москва.Эксмо. 2014. 40 стр
- 4.Питер Грей. «Рисуем пейзажи». Москва. Эксмо. 2015. 48 стр
- 5.И.А.Сергеевой., А.Й.Бороновиской. «Лучшие уроки. Светы» Москва. АСТ -2015. 80

АХРОМАТИЧЕСКИЕ И ХРОМАТИЧЕСКИЕ ЦВЕТА. ОСНОВНЫЕ И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЦВЕТА. ТЕПЛЫЕ И ХОЛОДНЫЕ ЦВЕТА И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ОКРАШИВАНИИ

Гусейнов Акиф Алирза оглы

Резюме

Наряду с цветными предметами, белыми, серыми, черными и т. проявляется в бесцветных предметах. В переводе с греческого ахроматический означает бесцветный, а хроматический-окрашенный. Эти термины также зачитываются в процессе обучения.

Хроматические цвета имеют три качественные характеристики.

1. Качество цвета
2. Насыщенность цвета (чистота)
3. Легкость цвета

Эти три характеристики, называемые качеством цвета, насыщенностью и светлотой, позволяют охарактеризовать любой цвет.

ACHROMATIC AND CHROMATIC COLORS. BASIC AND ADDITIONAL COLORS. WARM AND COOL COLORS AND THEIR APPLICATIONS IN COLORING

Huseynov Akif Alirza

Summary

Along with colored objects, white, gray, black, etc. appears in colorless objects. Translated from Greek, achromatic means colorless, and chromatic means colored. These terms are also read in the learning process.

Chromatic colors have three qualitative characteristics.

1. Color quality
2. Color saturation (purity)
3. Lightness of color

These three characteristics, called color quality, saturation and lightness, allow us to characterize any color.

Rəyçi: dosent Əbülfət Əliyev

Təsviri incəsənət kafedrasının 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 iyun 2023-cü il

**SELECTION OF HOME READING MATERIAL FOR
STUDENTS AT THE HIGH LEVEL**

Əhmədova Vüsalə Zirəddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
axmedovavz@mail.ru

Annotation: *To sum up, one of the main issues in teaching home reading is the selection of proper reading material. Careful selection of reading texts is important condition to achieve the goals of reading, which are reading to learn, reading for content information, and reading to gain knowledge of the world.*

A teacher should regularly find out student's preferences for the types of reading material. Surveys and questionnaires with different aspects will expose reader's tastes and interests. These types of studies are content schema oriented, which is tightly connected with student's motivation for reading the text.

Although content schemata is not restriction for selecting reading material. The teacher has an alternative to move beyond the known and give the students opportunity to acquaint with new cultures.

Acar sözlər: inkişaf, ifadə, tərcümə.

Ключевые слова: развитие, выражение, перевод.

Key words: dictionary, development, derivation, translation

Selection of reading material is very important in teaching home reading. Selection becomes easier if a teacher takes into consideration some definite aspects of text and readers interests. This article will examine what kinds of stories attract students and what aspects should be taken into account when choosing a reading material. This article is the third part of the trilogy *Helpful Ideas For Teaching Home Reading In The Foreign Language Department At The University Level*.

The best length of reading material is between two and a half pages, in other words approximately 2300-2800 words. This amount of reading stimulates the students and gives them the feeling of accomplishment. In order to make the reading assignment more enjoyable and interesting, the teacher should analyze the type of stories that attract students. Some classes have such specific needs that most of the material must be accumulated by the teacher. What are the criteria for selecting tests for Home reading?

Suitability of content, exploitability, and readability are three main criteria that influence the selection of texts according to Nuttall (2000). Other important issues are whether the texts are authentic, simplified or specially written. In considering the whole collection of texts, the teacher should also consider variety. The teacher should pay specific attention to the ephemeral tastes and styles of the students, which in turn affects their predilection of reading material.

In order to discover the types of stories which attract students, two rounds of research were done.

First Round Research.

For the first round. The preferences of students were observed; specifically, do they prefer to read one author's stories throughout the whole semester or do they prefer to read the work of many authors. The following results were observed of the students' behavior:

- They were able to distinguish the author's writing style
- They were able to foresee the development of the story
- They were able to recognize the author's work by the physical side of the text

- They were able to guess the genre of the stories

Along with the development of these four skills, the students naturally acquired particular attitudes and beliefs towards the author's work. It was observed that once formed, the students' attitudes became rigid and fixed. The students' attitudes did not change when they read new stories from the same author. These rigid attitudes influenced the students' perspectives throughout the whole reading process and thereby the stories became less novel and interesting to them. Comparatively, the students were more stimulated by the novelty of stories from a wide variety of authors. After the first round of research, it was discovered that home reading courses should include reading material from a range of authors.

Second Round Research.

The second phase of research analyzed the types of stories that attract students. 40 students participated in this phase. The students were asked to read a variety of reading materials that are categorized in the following manner:

- *Epoch of the reading material*- 19, 20, 21 century stories were chose. It was useful for students to observe the difference in writing style, vocabulary and the popular issues that arose in the stories from different epochs.

- *Translated reading material*- from English, French and Spanish literature.

- *Types of reading material*- love stories, comedies, adventures, detective stories, fairy-tales, biographies, religious materials as well as psychology, philosophy and science fiction. Famous people's speeches were also chosen.

- *Level of reading material*- difficult and easy.

The students were provided with 25 reading assignments over the course of 15 weeks. The types of stories were mixed in a way that made it unpredictable and interesting for the students. Easy stories were followed by difficult ones; humorous stories were followed by dramatic ones, detective stories by religious. The format of all the texts was the same.

The research revealed that the majority of the students enjoyed most reading the stories corresponded to their reading level. The students really liked the stories in which they knew 90% of the words; they felt self-confident when they read these stories. In difficult stories however, they only understood 60% of the material and these stories displeased them.

The results of the second phase of research were acquired by including the following question in the Post-Reading Worksheet:

How would you rate the story?

- a) Great
- b) Good
- c) Boring
- d) Not rated

The students would often rate the stories according the difficulty of the text; they were annoyed by the large amount of the new words.

The selection of reading material was done purposely. The students were introduced to the authors and their works of the 19-th, 20-th and 21-st centuries. Thus, it was not difficult for students to understand the language of the stories of the abovementioned period as well as some clichés introduced in the texts time by time. Still the students were more interesting in stories from the 20-th and 21-st century because these epochs stand closer to their life. More complicated language structures and the wide range of booking words used in the texts of the 19-th century obviously decreased the students' motivation of acquainting with the reading materials.

The students were equally interested in reading authentic and translated material which proves that they are oriented not only on English and American authors' writings but they are

DOI:10.30546/gdu.2023.329-333

always eager to introduce with the authors of other nationalities in case their works appears interesting for them.

As for the hierarchy of the amateur texts thrillers, famous speeches of the well-known people and inspirational stories appeared on the top of this hierarchy. Students rate them “Great”. How strange it may appear thrillers excited the students. This can be explained by some different psychological factors. Firstly the age influences greatly on formulating the taste in literature. The age of the learners is about 16-19 years i.e. they are still “late teenagers” who are attracted by the extremes of some aspects in their life.

Secondly we should not forget the social and political situation of the country in which our learners have to lead their life. Our students which has recently faced serious political pressure and war. Such kind of violence and political disorder reflects on everyone’s psychology and how strange it may seem many people are thrilled by the writings or screen versions depicting violence and oppression.

The famous speeches and inspired the students to identify with the author, so the students felt close to the issues. The students learned a lot of instructive information from the didactical and inspirational stories; they even reread these types of stories several times.

The students gave negative rating to psychological and philosophical stories as well as the stories that required the readers’ interpretation, as the plots of these stories were difficult to follow. Most of the linguistic structures seemed not easy to understand.

Cultural differences.

The second phase research eliminates two factors of cultural differences such as content schema and formal schema (background knowledge-textual).

Schemas or *schema* as they are sometimes known, have been described as “cognitive which allow for the organization of information in long-term memory”. Cook states, “the mind, stimulated by key words or phrases in the text or by the context, activates knowledge schema”. Cognitive characteristic of schema allow relating newly obtained information with already known information. Schema is the general knowledge of the world, “knowledge of language structures, knowledge of text and forms they take in terms of genre, and organization.”

If we analyze the results of research from the point of schemas we will have following explanation for students’ preferences. Thrillers, famous speeches of the well-known people and inspirational stories appeared on the top of this hierarchy according to content schema, which refers to reader’s background or world knowledge; they provided readers with foundation, a basis for comparison.

While reading psychological and philosophical stories students were affected negative by formal schema, which is known as textual schema. The formal schema of these kinds of stories include unfamiliar for students organizational forms and rhetorical structures of written text and difficult text organization, language structures, vocabulary, grammar, level of formality.

From above it is evident that schema plays an important role in text comprehension. The students will understand text better when they are familiar with content, formal and linguistic schema.

Motivation

Motivation plays very important role to urge students to cope with the reading material; there are two types of achievement motivation; intrinsic and extrinsic. “Intrinsic motivation is the inner desire to be effective and to perform a behavior for its own sake. Extrinsic motivation is seeking external rewards and avoiding punishments.”

DOI:10.30546/gdu.2023.329-333

Motivation for reading is a characteristic of the reader rather than the text itself. The research revealed that extrinsic motivation dominated at the beginning of the course. Students' main mission was directed to receive some external rewards such as high grades and to raise the reputation among the group mates. Students' motivation was changed by the introduction of Post-Reading Worksheet. Extrinsic motivation was obviously changed into the intrinsic motivation. The students started reading the text not for external purposes but for their great interest towards the texts and the authors.

Bibliography

1. Melikzade T. (2008) Helpful ideas for teaching home reading in the foreign language Department at the University level.
2. Melikzade T, Garibova M.(2008) Post-Reading Activities for Home Reading Courses.
3. Nuttal C. (2000) Teaching reading skills in a foreign language. London; Heinemann Educational Books.
4. Cook G. (1998) Discourse in language teaching; A scheme for teacher education. Oxford; Oxford University Press.

Чтобы определить предпочитаемые студентами литературные произведения, преподаватель время от времени должен опрашивать их, проводить тесты и эксперименты. Это будет способствовать более полномасштабному достижению целей домашнего чтения: чтения с целью изучения, чтения для извлечения информации и приобретения знаний.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TƏLƏBƏLƏRİNƏ EV OXUSUNU ÖYRƏNƏRKƏN ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN SEÇİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Əhmədova Vüsala Zirəddin qızı

Xülasə

Ev oxusunu tələbələrə tədris edərkən ədəbi əsərlərin düzgün seçilməsi, tədris materialının uğurla mənimsənilməsinə mühüm amildir. Ədəbi əsərin optimal ölçüsü çap mətninin 2-2,5 səhifəsidir.

Təsəvvür edin ki, universitetdə eksperiment aparılıb, məqsədi tələbələrin maraq və üstünlükləri müəyyən etmək olub. Təcrübə iki mərhələdən ibarət idi. Birinci mərhələdə tələbələrin bir deyil, müxtəlif müəlliflərin ədəbi əsərlərini öyrənməyə üstünlük vermələri praktiki şəkildə müəyyən edilmişdi. İkinci mərhələdə şagirdləri daha çox cəlb edən ədəbi əsərlərin janrları və dövrləri, bu ədəbi materialın oxunaqlılıq səviyyəsi üzə çıxarılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev oxusunun öyrədilməsi prosesində tələbənin motivasiyası və ümumi təhsil səviyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbələrin üstünlük verdiyi ədəbi əsərləri müəyyən etmək üçün müəllim onları vaxtaşırı sorğu-sual etməli, sınaq və təcrübələr aparmalıdır. Bu, evdə oxumağın məqsədlərinə daha tam nail olmağa kömək edəcək: öyrənmək üçün oxumaq, məlumat çıxarmaq və bilik əldə etmək üçün çoxlu müəlliməyə ehtiyac.

ПРОБЛЕМЫ ВЫБОРА ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ДОМАШНЕГО ЧТЕНИЯ СТУДЕНТАМ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕДИЙ

Ахмедова Вусала Зираддиновна

Резюме

Правильный выбор литературных произведений при преподавании домашнего чтения является важным фактором успешного усвоения учебного материала.

DOI:10.30546/gdu.2023.329-333

Оптимальный размер литературного произведения составляет 2-2,5 страниц печатного текста.

Представим, что в университете был проведен эксперимент, целью которого являлось выявление интересов и предпочтений студентов. Эксперимент состоял из двух этапов. На первом этапе практическим путем было установлено, что студенты предпочитают изучение литературных произведений не одного, а разных авторов. Второй этап выявил жанры и эпохи литературных произведений, которые больше всех привлекают студентов, а также уровень читабельности данного литературного материала.

Нужно отметить, что в процессе преподавания домашнего чтения особое значение приобретают мотивация и общеобразовательный уровень студента.

Rəyçi; baş müəllim İsmailova G.

Leksika və ölkəşünashq kafedrasının 16 may 2023-cü il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 may 2023-cü il

MÜXTƏLİF FORMADA ÜST CİBLƏRİN İŞLƏNMƏSİ VƏ BİRLƏŞDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Əliyeva Afət Həmid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə müxtəlif formada üst ciblərin ölçüsünə, konstruksiyasına, parçanın naxışına, görünüşünə görə (bəzəkli, bəzəksiz) ciblərin yuxarısı listiksiz hazırlandıqda yapışqanlı və kətan knopka qoyulur və parçanın xassəsindən asılı olaraq listik cibin yuxarısına 0,5 – 1 sm enində tikişlə birləşdirilir. Üst ciblərin qabaq hissəyə modaya uyğun olaraq bərkidici tikişlə, yapışdırma və nəmlənib isidilmə üsulu ilə bortaltı çıxıntılarının birləşdirilməsindən bəhs olunur.*

Üst ciblərin müxtəlif konstruksiyalarda hazırlanması ilə yanaşı kəsik ciblərin, tikişdə və relyef xəttində olan ciblərin, üst ciblər və qoltuq ciblərin, listik və astarla işlənməsi zamanı 1 sm enində çərtikləri uyğunlaşdırmaqla tikilir və geyim hissəsinə birləşdirilir.

Açar sözlər: ülgü, listik, listik altı, kromka, köbə, baxyalama, astar, pres, podzor, bort, koketka

Ключевые слова: стамеска, лист, под лист, кромка, кобе, бабаялама, вагонка, пресс, подзор, доска, кокетка

Keywords: chisel, sheet, under sheet, edge, kobe, babayalam, lining, press, valance, board, coquette

Uzun müddət ərzində geyimlərin formalarını daim saxlamaqla onun ayrı – ayrı elementləri, bəzək hissələrinin forma və yerləşmələri dəyişdirildi. Belə dəyişikliklər mövsümdən – mövsümə modanın təsiri altında baş verirdi.

Geyimlərin inkişafı prosesində üst ciblərin funksiyası həmişə dəyişmişdir. Müasir qadın geyimlərində ciblər əsasən funksional – dekorativ rol oynayır. Ciblərin formasına, konstruksiyasına, ölçüsünə, yerləşməsinə və bəzəyinə dəb çox böyük təsir göstərmişdir.

Üstdən qoyma, kəsik və tikişdə olan ciblər mövcuddur ki, bunlardan da hər biri özünəməxsus müxtəlifliyə malikdir.

Geyimlərdə geniş yayılmış üst ciblər ölçüsünə, konstruksiyasına naxışına, görünüşünə, icra qaydasına və birləşdirilməsinə görə olduqca müxtəlifdir. Belə ciblər iki mərhələdə hazırlanır: ciblərin hazırlanması və qabaq hissəyə birləşdirilməsi.

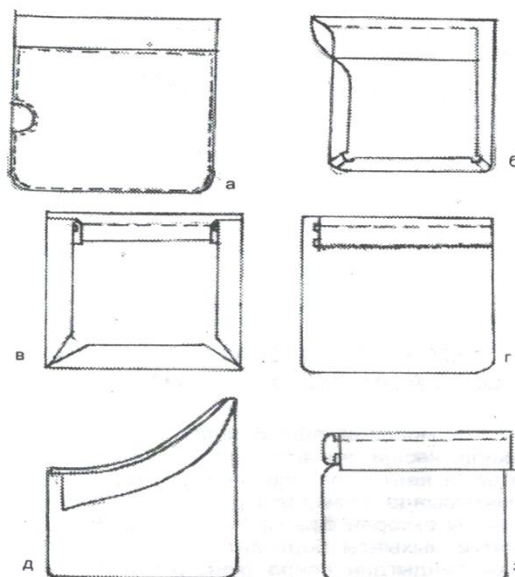
Üst ciblər yun, tüklü dəri, rezinləşdirilmiş başlıq parçalardan olan geyimlərdə astarla, üzərinə pərdə çəkilmiş kapron parçalardan hazırlanan plaşlarda sıırıqlı, üstünə əlavə xətt çəkilmiş və xətlə əsaslı materiallardan tikilən geyimlərdə isə astarsız tikilir.

Ciblərin işlənilməsi – parça naxışlı olduqda, ciblərin qabaq hissəyə uyğunlaşdırılması üçün onlar bir qədər böyük biçilir.

Bu halda cib qabaq hissənin üzərinə naxışlar bir – birinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra köməkçi ülgü ilə dəqiqləşdirilir və tikiş payı saxlanmaqla artıq parça kəsilir.

Cibin yuxarısı xarici görünüşünə görə bəzəksiz və ya listikli naxışlı kəsiklə, yaxud kənarı düz xətlə və ya əyri xətlə olur.

Cibin yuxarısına listiksiz hazırladıqda yapışqanlı və ya kətan kromka isə cibin qeyd olunmuş qatlanma xətti boyu qatlanan tərəfinə qoyulub yuxarı kənarı ilə tikilir.

(şəkil 1). Üst ciblər

Yuxarı tərəfin düzxətli ciblərinin qatlanma payı astar tərəfə ütülənir və 0,5–0,7 sm enində içəri qatlanmaqla xüsusi maşında gizli tikişlə cibə bərkidilir.

Kənarı əyri xətlə ciblər – cibin yuxarısı öz formasında biçilmiş göbə ilə hazırlanır. Az dartılmaqla eyni zamanda kromka da tikilir. Tikiş payı çətilərkən ciblərin içəri tərəfinə qatlanılır. Cibin materialında 0,2–0,3 sm kant düzəltməklə ütüləyirlər. Kəbənin kənarı cibə yuxarıda qeyd edildiyi kimi tikilir.

Əgər modaya görə cibin yuxarı tərəfində üst baxya nəzərdə tutulmuşdursa, onda lazımı endə baxyalanır.

Cib kəsilməmiş, listikli olduqda içəri tərəfdən iki xətlə qeyd edilir. Bir xətlə - listikin eni müəyyənləşdirilir. Cib üst tərəfi içəri olmaqla qatlanır və həmin yerdən 0,5 sm məsafədə tikilir. Tikiş üst tərəfə ütülənib yatırıdır. Kromka cibin yuxarı tərəfinə, təhlil edən ikinci xətlə qoyulur. Listik cibin iç tərəfinə çevrilib ütülənir. Kəsik 0,5–0,7 sm içəri qatlanmaqla cibə əl ilə və ya xüsusi maşında gizli tikişlə basdırılır.

Listikin yuxarısı düzxətli hazırlandıqda qeyd olunmuş qatlanma xəttinə kromka qoyulur. Parçanın xassəsindən asılı olaraq listik cibin yuxarısına 0,1–1 sm enində tikişlə birləşdirilir. Tikiş ütü ilə yaxud presdə açılıb listik tərəfə ütülənir. Listik qatlanır və ütülənir. Aşağı kəsik içəri qatlanıb cibə əl ilə və yaxud xüsusi maşında gizli tikişlə basdırılır. Cib astarlı olduqda listikin kəsiyi cib astarına tikilir.

Cibin tərəflərinin işlənilməsi cibin qabaq hissəyə birləşdirilməsi üsulundan və modadan asılıdır. Əgər cib qabaq hissəyə bərkidici tikişlə birləşdirilərsə, onda cibin kənarları işlənilmir. Əgər birləşdirmə üst baxya ilə icra edilərsə, bu halda. O, qatlnaraq əl ilə və ya xüsusi maşında kökləni, sonra ütülənir, yaxud qatlayıcı olan preslərdə işlənilir.

Əgər üst cib astarlıdırsa, onda yan və aşağı tərəfi astarla birlikdə çevrilən tikişlə icra edilir və ya yan tərəfdə cibin çevrilməsi üçün ayağı açıq saxlanılır. Cib həmin açıqlıqda üst tərəfə çevrilir, kənarlar düzəldilir və açıqlıq əl tikişi ilə bəndlənir.

Üst ciblərin kəsilmiş giriş yeri ilə hazırlanması da qapaqlı, qapaqsız, kəsik yan ciblərin hazırlanması kimidir. Açıqlığın sonlarının içəri tərəfi gizli tikişlə bərkidilir. Kəbənin aşağı kəsiyinə cibin astarı calanır. Cib açıqlığının aşağı tərəfi baxyalanır. Ciblərin yuxarı tərəfi içəri tərəfdən köklənir və ütülənir.

1. Üst ciblərin qabaq hissəyə birləşdirilməsi

DOI:10.30546/gdu.2023.334-338

Qabaq hissədə birləşdirmə - yığma, bükmə və baxyalanma, nəmlənib-isidilmə əməliyyatı apardıqdan sonra qabaq hissədə ciblərin yeri köməkçi ülgü ilə üç xətlə qeyd olunur: bir xətlə - cibin yuxarı kənarlarının, iki xətlə - cibin yan kənarlarının yeri müəyyənəndirilir.

Əgər ciblər qabaq hissəyə bərkidici tikişlə tikilirsə, onda cibin yeri ülgü ilə müəyyənəndirilir. Dəqiq birləşdirmək üçün küncərdə təbaşirlə əlavə olaraq çəkilir, kənardakı çərtiklərlə birləşdirilib cib qabaq hissəyə tikilir.

Cibləri qabaq hissəyə birləşdirilməzdən əvvəl astarlı geyimlərdə qabaq hissənin tərs üzünə, ciblərin küncələri yerləşəcək yerə, üstü yapışqanlı və yapışqansız parça tikəsi qoyulur.

2. Ciblərin qabaq hissəyə bərkidici tikişlə birləşdirilməsi

Əgər cib astarlıdırsa, onda qabaq hissəyə əvvəlcə astar tikilir. Astarın üst tərəfi aşağıya olmaqla qabaq hissənin üstünə qoyulur. Yuxarı tərəfi 1sm enində içəri qatlanır və üç tərəfdən (cibin aşağısından və iki yan kəsiyindən) 0,7-1sm enində baxyalanır, tikişin sonu irəli-geri tikilişə möhkəmləndirilir.

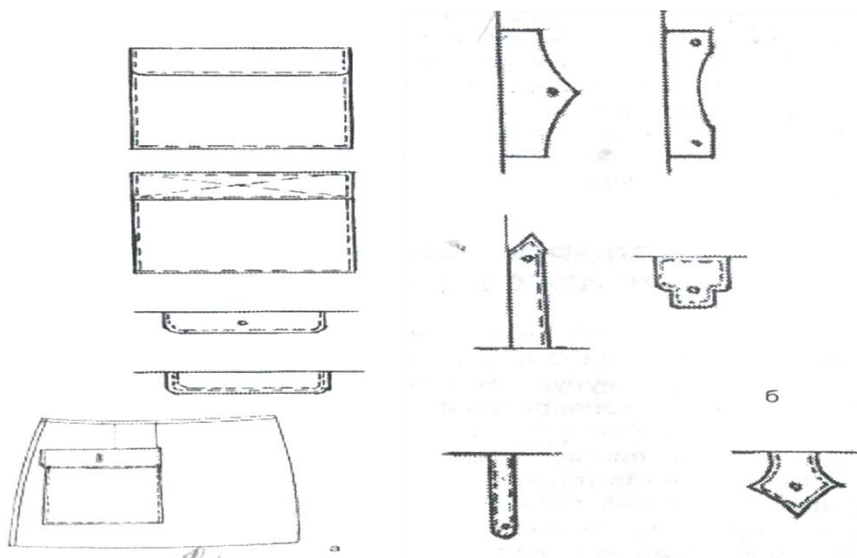
Cibin iç tərəfi yuxarıya olmaqla qabaq hissənin üzərinə qoyulur, yuxarı kənarları və yan kəsiyi müvafiq xətlərə, cibin küncələrindən nəzarət çərtikləri isə qabaq hissədəki nəzarət xətlərinə uyğunlaşdırılır və 0,5-0,7sm enində tikilişə birləşdirilir. Astarın yuxarı kənarı əl ilə və ya xüsusi maşınla basdırılır. Cib astarının yuxarısı 0,2-0,3sm uzunluğunda əl ilə cibə bəndlənir. Ciblərin yuxarı tərəfi küncərdə qabaq hissəyə hər iki tərəfdən 0,5-1sm gizli əl tikişi ilə birləşdirilir. Əgər modada nəzərdə tutulmuşdursa, cib üstədən baxyalanır.

Əgər cib astarlıdırsa, onda əvvəlcə astar cibin qatlanmış tərəfi – kəsiyi ilə listikə calanır, sonra isə qabaq hissəyə qeyd olunmuş xətlərə uyğunlaşdırılıb tikilir.

Cib astarının kənarı qatlanmış olduqda 0,7-1sm enində baxyalanır. Astarın kənarı içəri tərəfdən 0,7-1sm qatlanmış olarsa, həmin yerdən 0,2-0,5sm enində tikilir. Cib qabaq hissənin üstünə qoyulur və astarsız cibdə olduğu kimi birləşdirilir.

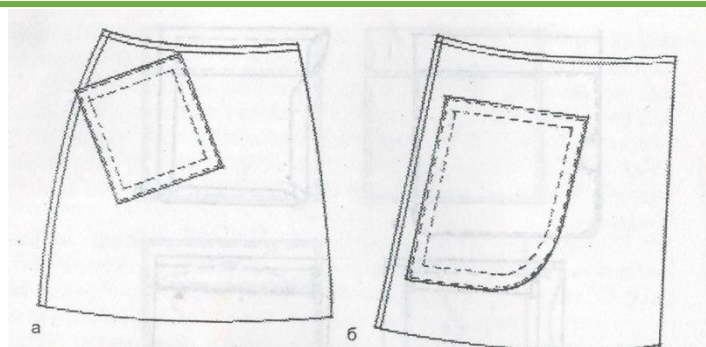
3. Üst ciblərin yapışdırılma üsulu ilə qabaq hissəyə birləşdirilməsi

Əgər cibdə üst baxya tikişi nəzərdə tutulmuşsa, onda cib qabaq hissəyə aşağıdakı kimi birləşdirilir: əvvəlcə cibə astar qoyulur, onun kənarları 3-4 təkrar tikişlə bəndlənir və cib qabaq hissəyə yapışdırılır.

Şəkil 2. a) Qatlamalı üstədən qoyma cib, b) cib qapaqları.

Ciblərin ütülənməsi – cib əvvəl astar, sonra isə üst tərəfdən xüsusi yastığı olan presdə və ya əl ilə üzərinə material sərilməklə ütülənir.

Şəkil 3. Üstdən qoyma dəyirmi və düz ciblər.

4. Ciblərin bortaltı çıxıntıların işlənilməsi

Qış və mövsümi paltarlarda qabaq hissədə bortaltının daxili kəsiyi və ətəyinin qatlanmaq payı astarlıq parça ilə və ya lentlə haşiyələndikdə, qoltuq cibləri bortaltı çıxıntısında hazırlanır. Parçaya qənaət məqsədilə həmin çıxıntı əksərən ayrıca hissə kimi biçilir. Belə olduqda əvvəlcə çıxıntı bort altında qeyd edilmiş yerə və ya cib hazırlandıqdan sonra cib astarının üzərinə podzor tikilir.

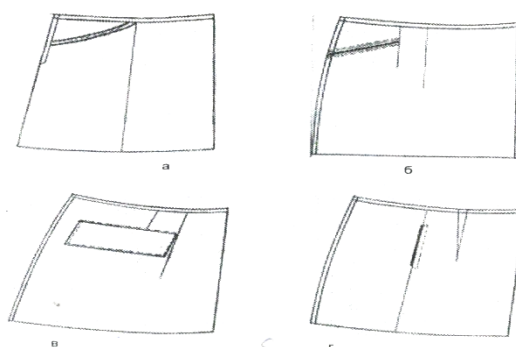
Qadın geyimlərində daxili ciblərin hazırlanması. Qadın geyimlərinin astarlarına kəsik qoltuq cibləri tikilir. Daxili cib astarın sağ qabaq hissəsində bort altıya birləşən tikişdə yerləşdirilir. Yan cibləri olan geyimlərdə daxili cib qoyulmaya da bilər, kənarları 0,7sm içəri qatlanmaqla cib astarının yuxarı hissəsində 1sm, aşağı kənarı boyu, 1-2sm eninə basdırılır. İki hissədən ibarət olan cib astarları 1sm enində, kəsiyin sonunna 1sm qalana qədər bərkidici tikişlə işlənilir. Cibilin üst astarı sağ qabaq hissənin astarına 1sm enində, çərtikləri uyğunlaşdırmaqla tikilir.

5. Kəsik ciblərin işlənilməsi

Üst ciblər müxtəlif konstruksiyalarda hazırlanır: *kəsik ciblər, tikişdə və relyef xəttində olan ciblər, üst ciblər və qoltuq ciblər.*

Kəsik ciblər vəziyyətinə görə: yan və döş, kəsim yönəlişinə görə - şaquli, üfüqi, maili; kəsilməsinə görə - listikli, qapaqlı, köbəli, kantlı, ramkalı və s. növlərə ayrılır.

Kəsik qapaqlı yan cibnin işlənilməsi – Bu ciblərin hazırlanması üçün, əvvəlcə qapaqlı listik və astarlı işləmək, sonra isə onları yığmaq lazımdır. Kənar kəsiklər əsas yan cib astarı ilə eyni vaxtda tikilir. Əsas cibə - astarın yuxarı kəsiyinə, geyimin astarlıq parçasından, ya da əlavə lentdən, yan və yuxarı kəsiyi bərabərləşdirməklə podzor tikilir. Podzorun aşağı kəsiyi 0,7-0,8sm enində içəri qatlanır və həmin xətdən 0,1sm məsafədən əsas cib astarına tikilir. Əgər əlavə cib astarından cib ayrıca hazırlanmış olarsa, onda bərabərləşdirilib astara baxyalanır.

Şəkil 4. Kəsik ciblər: a) Tumana yandan qoyulan (qabaq) kəsik cib, b) baxyalanmış kəsik cib, v) qapaqlı kəsik cib, q) tuman tikişində olan kəsik cib.

DOI:10.30546/gdu.2023.334-338

Bəzən əlavə cibə qapaq tikilir. Bu halda qapaq podzir tərəfdən (üz tərəfi yuxarıya olmaqla) qapaq kəsiri ilə astarın podzoru tərəfə uyğunlaşdırılmaqla qoyulur. Qapağın yuxarı tərəfi elə yerləşdirilir ki, astarın yan kəsiklərində eyni məsafədə olsun. Qapaq qeyd edilmiş xətlə tikilir.

Cib astarının o biri tərəfinə 0,7-1sm enində cib köbəsi tikilir.

Ədəbiyyat

1. Z. Ağayeva “Geyim məmulatının hazırlanması texnologiyası və onun tədrisi metodikası” AYAN 2000
2. G.N.Ahiyeva “Geyimlərin konstruksiyası və modelləşdirilməsi” Bakı . 1999
3. Bacarıqlı əllər Azərbaycan uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı Bakı. 1953
4. N. Orucov və J.T. Rzayeva “Texnologiya” Bakı . 2006
5. “Evdarlıq” Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı 1990-cı il
6. O.Şamxalov. “Tikiş maşınlarının təsnifatı” Bakı 1998
7. Y.T.Rzayeva. “Tikiş texnologiyası” Bakı 2003

СПОСОБЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ И СОЕДИНЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ВЕРХНИХ КАРМАНОВ

Алиева Афат Гамид кызы

Резюме

В изделия в зависимости от размера, конструкции, рисунка ткани, вида (декорированные, недекорированные) верхних карманов в разной форме, при выполнении верха карманов без клапана, ставится клеевая и брезентовая пуговица, и в зависимости от свойств ткани клапан соединяется с верхом кармана швом шириной 0,5-1 см. Говорится о соединении подбортных выступов верхних карманов с передней деталью модным закрепочным швом, клеей и подогревом.

Кроме изготовления верхних карманов в различных конструкциях, врезных карманов, карманов в статочных и рельефных строчках, верхних карманов и пройм карманов сшивают путем совмещения разрезов шириной 1 см при обработке ткани и подкладки и соединяют с деталями одежды.

METHODS FOR MANUFACTURING AND CONNECTING TOP POCKETS OF DIFFERENT SHAPES

Əliyeva Afət Həmid qızı

Summary

In the product, depending on the size, design, fabric pattern, type (decorated, undecorated) of the upper pockets in different shapes, when making the top of the pockets without a flap, a glue and canvas button is placed, and depending on the properties of the fabric, the flap is connected to the top of the pocket with a seam wide 0.5-1 cm. We are talking about the connection of the belly ledges of the upper pockets with the front part with a fashionable bartack seam, gluing and heating.

In addition to the manufacture of upper pockets in various designs, mortise pockets, pockets in fixed and embossed stitches, upper pockets and armhole pockets, they are sewn by combining cuts 1 cm wide when processing fabric and lining and connected to clothing details.

Rəyçi: t.ü.f.d. Tağıyeva Səidə Abduləli qızı

Protokol №-5, 27.01.2023-cü il

Daxil olma tarixi 07 fevral 2023-cü il

HƏZM - ÜZVÜ XƏSTƏLİKLƏRİ

*İbrahimova İlhamə Arif qızı, Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu,
Babayeva Nurlana Bəhlul qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə orqanizm üçün qida qəbulunun vacibliyindən, az və çox miqdarda qəbul olunmuş qidanın mədəyə mənfi və müsbət təsirindən; qida məhsullarının, meyvə və tərəvəzlərin faydasından, necə qəbul edilməsindən bəhs edilir. Eyni zamanda zərərli adətlərdən imtina edilməsindən, gigiyena qaydalarına əməl olunmasından, nəzarətsiz dərman qəbulundan və onun fəsadlarından; stres vəziyyətlərindən qorunmağın yollarından və infeksiyaların vaxtı-vaxtında müalicəsindən danışılır.*

Açar sözlər: həzm üzvü xəstəlikləri, qida qəbulu, həddindən artıq çox yemək, mədə xəstəlikləri, ağrı, stres, səbəb, xeyirli qidalar

Ключевые слова: заболевания органов пищеварения, прием пищи, переедание, болезни желудка, боль, стресс, причина, здоровая пища

Key words: the diseases of digestion, meat meal, healthy food, diseases of stomach, pain, stress, reason

Orqanizm üçün gündə 3 dəfə, kifayət miqdarda olmaqla (səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi) qida qəbul edilməsi vacibdir.

Tam dəyərli səhər yeməyinin qəbul edilməsi insan orqanizmində gedən həzm prosesi üçün çox vacibdir. Ona görə də səhər yeməyindən imtina etmək olmaz. Səhər oyanandan sonra ilk növbədə 1 stəkan təmiz su içmək məsləhət görülür. Bu məqsədlə adi süfrə mineral sularından da (tərkibindəki qazların xaric olması üçün axşamdan stəkana tökərək saxlamaq lazımdır) istifadə etmək olar.

Səhər yeməyini hər zaman eyni vaxtda, sakit şəraitdə və tələsmədən yeməyə çalışmaq lazımdır. Yadda saxlayın ki, səhər yeməyi bağırsağın sistemini “oyadır”. “Tam dəyərli səhər yeməyi” dedikdə həkimlər heç də 1 fincan kofe və buterbrodu deyil, normal qida qəbulunu nəzərdə tuturlar. Mütəxəssislər səhər yeməyi zamanı sıyıqlar (yulaf, qarabaşaq, darı və s.), müsli, yulaf və qarğıdalı lopalarının yoqurtla qarışığı, kefir, təzə meyvələr və s. bu kimi qidalar qəbul etməyi məsləhət görürlər. Kəpəkli çörək, pendir, pomidor, xiyar da bağırsaqların fəaliyyətini stimullaşdırır.

Bir çox mütəxəssislər qeyd edirlər ki, gün ərzində 4-cü qida qəbulu da (2-ci səhər yeməyi və ya ilkin nahar) məsləhət görülür. Bəs onlar bunu nə üçün təklif edirlər? Məsələ ondan ibarətdir ki, mədə üçün daha az miqdarda olan qidaları həzm etmək daha asandır. Ona görə də daha tez-tez, ancaq az miqdarda olmaqla qida qəbul edilməsi, birdən həddindən artıq yeməkdən daha yaxşıdır. Normada yeyilən qidanın həcmi o qədər olmalıdır ki, yemək stolundan qalxdıqdan sonra insanda azca da olsa aclıq hissiyyəti qalsın.

Qida müəyyən təyin olunmuş vaxtda qəbul olunmalıdır. Şam yeməyini yatmamışdan ən azı 2 saat əvvəl qəbul etmək lazımdır. Yatmadan qabaq 1 stəkan yağsız kefir və ya yoqurt, alma, banan, və s. bu kimi yüngül qidalar da qəbul etmək olar. Digər orqanlar kimi, mədəyə də gecə özünü bərpa etmək üçün tam istirahət vermək lazımdır.

Həddindən artıq yemək qəbul edilməsi kimi, qida qəbulları arasında uzun fasilələrin verilməsi də (məsələn, bəzi insanlar ancaq səhər və axşam vaxtı qida qəbul etməyə adət edirlər) zərərli hesab edilir.

Doymaq, ancaq bu zaman həddindən artıq yeməmək üçün qidaları yavaş-yavaş və yaxşı-yaxşı çeynəmək lazımdır. Bu, qidaları daha da xırdalamaq və bunun nəticəsində mədəni əlavə əziyyətdən qorumaq üçün vacib hesab edilir. Yaxşı çeynənmiş iri qida kütlələrini həzm

DOI:10.30546/gdu.2023.339-343

etmək üçün mədə daha çox işləməli olur və artıq yüklənir. Bu isə müəyyən vaxt keçdikdən sonra, mədədə müxtəlif dəyişikliklərin baş verməsi və onun öz funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirə bilməməsi ilə nəticələnir. Heç bir yemək vaxtı su, şirələr və s. içkilər içməyin. Bu, qidanın həzm edilməsi prosesində mədənin işini pozur. Yeməkdən bilavasitə sonra da maye içmək məsləhət görülmür. Bunun üçün bir qədər gözləməyiniz daha yaxşıdır. Mədə xəstəliklərinin profilaktikası üçün düzgün və tam dəyərli qidalar qəbul etmək lazımdır. Yəni gündəlik qəbul edilən qidaların tərkibində kifayət qədər zülallar yağlar, karbohidratlar, vitaminlər və mikroelementlər olmalıdır. Ona görə də qida faydalı olmaqla yanaşı, müxtəlif çeşidli olmalı, həmçinin tərkibində kifayət miqdarda meyvə, tərəvəz və giləmeyvələr də yer almalıdır. Məhz onların tərkibində insan orqanizmi üçün çox vacib hesab edilən xeyli miqdarda sellüloz vardır. Sellüloz-orqanizmdə xaricdən daxil olan və ya maddələr mübadiləsi nəticəsində orqanizmdə yaranan zərərli maddələrin xaric edilməsi üçün sanki “süpürgə” rolunu oynayır. Sellüloz normal həzm prosesində və bağırsaqların fəaliyyətinə də kömək edir.

Kobud qidalara nisbətən yumşaq qidalara daha çox üstünlük vermək lazımdır. Qızardılmış, kəskin, duzlu qidaları maksimal şəkildə məhdudlaşdıraraq, suda və buğda bişmiş qidalara üstünlük verməyiniz məsləhət görülür. Ədviyyatlardan da çox az miqdarda istifadə etmək tövsiyə olunur.

Əgər sizdə hər hansı bir mədə xəstəliyi mövcuddursa, siz hər zaman həkim tərəfindən müəyyən edilən pəhrizə əməl etməlisiniz. Çünki pəhriz bu halda təyin olunan müalicənin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur.

Qida və içkilər mütləq ilıq şəkildə olmalıdır, onların isti, həmçinin soyuq şəkildə qəbul edilməsi yolverilməzdir. Ona görə də hətta isti yay günlərində də içkiləri otaq temperaturunda olmaqla qəbul etmək lazımdır. Məsələn burasındadır ki, soyuq qidanın təsiri nəticəsində mədənin ifrazedici funksiyası və mədədə olan turşuluq artır. Xeyli isti qidaların qəbul edilməsi nəticəsində isə, adətən, mədənin selikli qişasının atrofiyası (məhv olması) baş verir.

Faydalı olmasından savayı, qidanın təzə olması və steril şəraitdə hazırlanması da çox vacibdir. Keyfiyyətsiz qidaların qəbul edilməsi nəticəsində tez-tez baş verən qida zəhərlənmələri nəinki mədənin, həmçinin bütün mədə-bağırsaq sistemi xəstəliklərinin bilavasitə səbəbi olur. Qidanı bir gün ərzində qəbul edilməsi şərti ilə hazırlamaq lazımdır.

Dünyanın bütün gastroenteroloqları ev şəraitində hazırlanan qidaların qəbul edilməsini tövsiyə edirlər. Kafe və restoranlarda qida qəbul edilməsinə isə yalnız nadir hallarda yol vermək olar. Müasir kafe və restoranların əksəriyyəti qidaların xeyirli olması barədə deyil, ilk növbədə onların dadlı və xarici görüntüsünün daha çox iştahgətirici olması barədə düşünürlər. Bundan əlavə, kafe və restoranların bir çoxlarında sanitar-gigiyenik normalara heçdə dəqiq şəkildə riayət olunmur. “Fast-fud” adlanan qida qəbulu müəssisələri həkimlər tərəfindən xüsusi narazılıqla qəbul edilir. Məhz burada qəbul edilən qamburgerlər, dönerlər, bulkalar, qızardılmış pirojkilər və s. bu kimi qidalar insan orqanizminə (xüsusilə də mədə-bağırsaq sisteminə) daha çox zərər vururlar. Belə qidaları uzun müddət ərzində qəbul edənlər tez bir zamanda qidanın həzm edilməsində problemlərin yaranmasından, qarında ağrıların, qabırğaaltı sahədə ağırlıq hissiyyatının olmasından, gəyirmə, qəbizlik və digər əlamətlərin meydana çıxmasından və çəkinin artmasından əziyyət çəkməyə başlayırlar.

Zərərli adətlərdən imtina edilməsi

Spirtili içkilər (xüsusən də keyfiyyətsiz əldəqayırma içkilər) mədənin selikli qişasına kəskin təsir göstərilir. onların təsiri nəticəsində mədədə kəskin iltihabi proses baş verir.

Siqaret çəkilməsi ilə mübarizə aparmaq da mədə xəstəliklərinin profilaktikasında vacib elementlərdən biri hesab olunur. Siqaret çəkilməsi nəticəsində mədənin selikli qişası əvvəlcə xeyli dərəcədə qalınlaşır, sonra isə atrofiya (məjv olmaq) olur.

Gigiyena qaydalarına əməl edilməsi

Qida qəbulundan bilavasitə əvvəl mütləq əlləri yumaq lazımdır. Əgər bu mümkün olmazsa əlləri gigiyenik nəm salftetlərlə silmək olar. Bu sadə qaydaya əməl etməklə siz orqanizminizə bir çox qorxulu mikrobların (xüsusən Helikobakter pilori mikrobu) daxil olmasının qarşısını alırsınız.

Mənzilin və evdəki məişət əşyalarının müvafiq şəkildə təmiz saxlanması da bir çox xəstəliklər kimi, mədə-bağırsağ xəstəliklərinin profilaktikası üçün çox vacib hesab olunur.

Qida hazırlayarkən istənilən məhsul yaxşı-yaxşı yuyulmalı və emal edilməlidir (təmizlənməlidir). Bu, ilk növbədə, termiki təsirə məruz qalmayan (bişirilməyən, qızardılmayan və s.) meyvə, tərəvəz və göyərtilərə aiddir. Meyvə və tərəvəzləri axar su altında diqqətlə, xüsusi şotka və ya süngərlə (qabları yuduğumuzla yox!) yumaq və axırda qaynanmış su ilə yaxalamaq lazımdır. Bu məqsədlə hal-hazırda satışda olan və məhz meyvə tərəvəzlərin yuyulması üçün nəzərdə tutulan xüsusi yuyucu vasitələrdən istifadə etmək olar.

Göyərtilərin yuyulması xüsusi diqqət tələb edir. Məhz yaxşı yuyulmayan göyərtilərin qəbul edilməsi nəticəsində insan orqanizminə müxtəlif mikroblar, qurdlar, çox təhlükəli parazitlər (it və pişiklərdən) və s. daxil olur. Bunun qarşısını almaq üçün təmizlənmiş göyərtiləri 20-30 dəqiqə ərzində duzlu suda saxlamaq, daha sonra isə suyu boşaldaraq göyərtiləri axar su altında yaxşı-yaxşı yumaq lazımdır. Bəzərkən göyərtilərə kimyəvi dərmanlar vurulduğu halda onların üzərində qara ləkələr görünür. Belə göyərtiləri daha diqqətlə yumaq tələb olunur.

Nəzarətsiz dərman qəbul edilməsindən imtina edilməsi

Müvafiq tələbat olmadan və düzgün şəkildə qəbul edilməyən bir çox dərman preparatları mədənin selikli qişasına zərərli təsir göstərirlər. Antibiotiklər, bir sıra ağrıkəsici dərmanlar, antidepressantlar, yuxugətirici dərmanlar, sulfanilamid preparatlar, işlədici dərmanlar və bəzi digər preparatları da bu qrupa aid etmək olar. Əlbəttə ki, biz həyatı tələbat olduqda dərman qəbul edilməsinin vacib olduğu hallardan danışırıq. Əfsuslar olsun ki, insanlar bir çox hallarda özləri-özlərinə “diaqnoz qoyaraq” onlarda olmayan xəstəliklər fikirləşir, özləri onun “müalicəsi” ilə məşğul olur, qəbul etdikləri dərmanların dozasını da istədikləri vaxt artırır və ya azaldırlar! Buna heç bir halda yol vermək olmaz!

Antibiotiklərdən başlayaq. Antibiotiklər heç də zərərsiz deyillər və onları yalnız həkim təyinatı ilə qəbul etmək olar! Antibiotiklər qrip və kəskin virus infeksiyalarını (KVI) müalicə etmir! Bu xəstəlikləri viruslar törədir. Antibio-tiklər isə viruslara heç bir təsir etməyərək, yalnız mikrobları məhv edirlər! Antibiotiklər qızdırmanı aşağı salan dərman vasitələrinə aid deyillər, baş ağrısını, ishalı, öskürəyi də müalicə etmirlər. Xüsusən də antibiotikləri “hər bir dərmanın dərmanı” hesab edərək onları tez-tez özlərinə “təyin edən” insanlar bunu nəzərə almalıdırlar.

Antibiotiklərdən istifadə edilməsi yalnız insanın sağlamlığı və həyatı üçün təhlükəli hesab edilən bakterial mənşəli infeksiyaların (angina, pnevmoniya, vərəm, sepsis və s.) müalicəsi zamanı əsaslandırılmış hesab olunur.

Eyni hal ağrıkəsici dərmanlara da aiddir. Onlardan tez-tez istifadə edilməsi də mədənin selikli qişasına mənfi təsir edir.

Ağrı – orqanizmdə hər hansı bir nasazlığın olmasına işarədir. Qarın boşluğunda mənşəyi məlum olmayan ağrıların baş verməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Ağrıkəsici dərmanın təsiri ilə ağrı hissiyyatını “susdurmaq”, xəstəliyin gedişinin “üstüörtülü” qalmasına səbəb olaraq, ona düzgün diaqnoz qoyulmasını da çətinləşdirə bilər.

Bel nahiyyəsində, oynaqlarda, əzələlərdə ağrı olduqda, dərman içilməsi heç də vacib deyil. Bu zaman mədə, qara ciyər və böyrəkləri dərmanların mənfi təsirindən qorumaq və xarici ağrıkəsici vasitələrdən – məlhəm və gellərdən istifadə etmək lazımdır.

DOI:10.30546/gdu.2023.339-343

Bir çoxları, xüsusən də qadınlar, baş ağrısı olan kimi, müxtəlif dərmanlar qəbul edirlər. Ancaq ağrı çox da güclü olmazsa, xüsusən də o, stress, yorğunluq, fiziki və ya sinir gərginliyi nəticəsində yaranmış olarsa, dərman qəbul etmədən də keçinmək olar. Belə hallarda uzanmaq, bədən və üz əzələlərinə tam sakitlik vermək, problemlərdən yayınmaq, boyun nahiyyəsini yüngül masaj etmək, adətən kifayət edir.

Daha bir vacib məsləhət: heç bir halda ağrıkəsici dərmanlar və antibiotiklər və digər dərman preparatlarını acqarına qəbul etməyin (əlbəttə ki, qəbul qaydasında bunun əksi qeyd edilməyibsə)! Ağrı nə qədər güclü olsa da, dərman qəbuluna qədər hər hansı bir qida qəbul etmək lazımdır.

Stress vəziyyətindən qorunmaq

Fizioloqlar təsdiq edirlər ki, stress mədə şirəsi ifrazının artmasına səbəb olur. Beləliklə, əgər stress vəziyyətləri tez- tez təkrarlanırsa, ifraz olunan mədə şirəsi mədənin selikli qişasını da zədələməyə başlayacaq. Bir çox hallarda bu, kəskin qastritlərin, mədədə eroziyanın və xoranın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Stress vəziyyətinə düşənlərin bir çoxu gərginliyə düşdüləri zaman özlərində iştahanın artması hissiyyatının olduğunu qeyd edirlər. Bu zaman orqanizm sanki insana “öz mədəni qoru!”, deyə müraciət edir. Beləliklə, gərgin vəziyyətlərə düşdüyünüz halda qida qəbulunu aktivləşdirmək lazımdır. Əks halda bir neçə gün ərzində ciddi mədə xəstəliyinə düşə bilərsiniz. Qısa şəkildə, bunu bir qayda olaraq “ stress keçirdin – yemək ye!” sözləri ilə ifadə etmək olar. Ancaq bu zaman qəbul edilən qidanın həcminə mütləq diqqət yetirmək lazımdır. Həddindən artıq yeməyin! Əks halda tez-tez stress keçirməyiniz sizə çəkinizin artması kimi əlavə bir problem də yarada bilər.

İnfeksiyaların vaxtı-vaxtında müalicəsi

Karies, badamcıqların iltihabı (tonzillit), burunun əlavə boşluqlarında olan xroniki iltihabi proseslər (məsələn, haymorit), mədəaltı vəzin, öd kisəsinin, qara ciyərin, nazik və yoğun bağırsaqların xroniki iltihabları və s. bu kimi hallar da mədənin zədələnməsinə səbəb olur. Bu xəstəliklərin nəticəsində müxtəlif orqan və toxumalarda mikrob (infeksiya) ocaqları yaranır. Bu mikroblar isə bütün orqanizm boyu yayılaraq müxtəlif orqanların, o cümlədən mədənin də iltihabına səbəb olurlar.

Bundan əlavə qurd invaziya da müalicə etmək və hər vasitə ilə onların profilaktikasını aparmaq lazımdır. Çünki qurdlar da mədə xəstəliklərinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

- 1.B.t.Balakışiyev “Ümumi cərrahlıq” Bakı, 1998
2. Tibb bacısının məlumat kitabı, “Çıraq”, 2008
3. Tibbi biliklərin əsasları fənnindən təcrübi məşğələlər, Bak-Qismət, 2004
4. Внутренние болезни, Москва «Медицина»,1990

О ЗАБОЛЕВАНИЯХ ОРГАНОВ ПИЩЕВАРЕНИЯ

Ибрагимова Ильхама Ариф кызы, Гусейнов Фикрет Бахлул оглы,

Бабаева Нурлана Бахлул кызы

Резюме

В статье говорится о важности приема пищи для организма; об отрицательного и положительного воздействия малых и больших объемов для желудка; при этом упоминается о пользе пищевых продуктов, фруктов и овощей. В то же время отказ от вредных привычек, соблюдение правил гигиены, бесконтрольный прием лекарств и его последствия; обсуждаются способы избежания стресса и своевременного лечения инфекций.

THE DISEASES Of DIGESTATION

Ibragimova Ilhama Arif, Huseynov Fikrat Baxlul

Babayeva Nurlana Baxlul

Summary

In article speak about the importance right meat meal for organism, negative and positive influence big and small volumes of meal on stomach and mention about usefulness of fruits and vegetables.

Rəyçi: Dos Hüseynzadə Zaur

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 11 aprel 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 aprel 2023-cü il

UZUN ƏSRLƏR BOYU QAZANILMIŞ MİLLİ VƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏR

dosent Babayeva Nübubət İsax, Rüstəmovə Əzizə Arif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Xalqımızı uzun əsrlər boyu özləri üçün əxz etdikləri milli-mənəvi dəyərlərin, ideyaların formalaşmasında böyük mütəfəkkirlərin, şairlərin əvəzsiz rolu olmuşdur. Bildiyimiz kimi Azərbaycanda dünya şöhrətli şəxsiyyətlər yaşamış, yazıb- yaratmışlar. Onların əsərlərində milli mədəniyyətin, eləcə də başər mədəniyyətinin zənginləşməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu gün Azərbaycan ədiblərinin yaratdıqları əsərlər dünya mədəniyyətinə də böyük töhfələr vermişdir.*

Açar sözlər: milli və mənəvi keyfiyyətlər, dünya mədəniyyəti, iqtisadi islahatlar, müstəqillik ideyası

Ключевые слова: национальные и моральные ценности, мировая культура, экономические реформы, идея независимости

Key words: national and moral qualities, world culture, idea of independence, economic reforms

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, XII əsrin ən tanınmış şairi N.Gəncəvi dünya mədəniyyətini Azərbaycan mədəniyyətindən bəhrələnən fikir və ideyalarla zənginləşdirmişdir. Məsələn: “Kərpickəsən kişinin dastanı əsərində əməyə, zəhmətə münasibət, “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində qadına hörmət və ehtiram, “Xeyir və Şər” əsərində Xeyirin Şər üzərində qələbəsi, ümumbəşəri ideyalar səviyyəsinə qaldırılmışdır. Hələ XII əsrdə ideya kimi Nizamini düşündürən azadlıq, müstəqillik ideyası XX əsrin sonunda H.Əliyev tərəfindən reallaşdırıldı.

Yaxud, XVI əsrdə yaşamış M. Fizulinin ideyaları da Azərbaycan cəmiyyətindən qaynaqlanmışdır.

Nizami azad, müstəqil cəmiyyət ideyasını irəli sürürdüsə, M. Fizuli də azad, sərbəst, müstəqil düşüncəli insan ideyasını irəli sürürdü. (“Leyli və Məcnun”).

Babək özünəməxsus obrazlar yaratmaqla ömürlük yaddaşlarda qalan müdriklərimiz aşağıdakı ideyaları irəli sürmüşlər:

1. Qəhrəmanlıq, igidlik, vətənpərvərlik, doğma torpağa bağlılıq;
2. Azadlıq, demokratiya və hümanizm prinsiplərinin təbliği ilə;
3. İnsanlar arasında birlik və həmrəylik yaratmaq;
4. Elmin, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafını canlandıran, zənginləşdirən.

1969 – cu ildən bəri başlanan iqtisadi inkişaf ənənələri bu gün böyük neft strategiyası planlarının həyata keçirilməsinin təməli hesab olunur. Bu günkü iqtisadi uğurlarımızın bünövrəsi iqtisadi inkişaf zəmninə əsaslanır.

Bu gün cənab prezidentimiz “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf” üzrə dövlət proqramlarının imzalanması zamanı dedi ki, apardığımız iqtisadi islahatlar nəticəsində indi Azərbaycanda bütün sektorlar inkişaf etməkdədir.

Son zamanlar Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni dirçəliş yaranmasının mühüm mərhələlərindən biri kimi xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Bütün bunlarda bir məqsəd var:

Müstəqil Azərbaycanı inkişaf etdirmək üçün iqtisadi cəhətdən savadlı, səviyyəli şagirdlər yetişdirməkdir.

Qədim adət-ənənələrimizin dərinədən, öyrənilməsi üçün xeyli işlər görülmüşdür və görülür. Məs: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin 2000 ci il aprel 9 –

DOI:10.30546/gdu.2023.344-346

da Bakıda keçirilmiş milli-mənəvi irsimizin öyrənilməsi ideyasını özündə əks etdirən qədim mədəniyyət abidələrimizə göstərilən böyük diqqət və qayğının təzahürüdür.

Hər çıxışında üzünü gənclərə tutub müraciət edən ulu öndərimiz onlara müraciət edərək deyirdi: “Siz həqiqətən Azərbaycanın gələcəyisiniz”. Bu gün azərbaycanlı gənclər milli-mənəvi dəyərlərimizə yaxşı yiyələnmiş, onu davam və inkişaf etdirməlidirlər. Hər bir azərbaycanlı gənc milli-mənəvi dəyərlərə düzgün yiyələnib, onu sonrakı nəsillərə layiqincə çatdırmalıdır. Azərbaycanlı gənclər üçün yaradılan yüksək təhsil almaq imkanlarından maksimum istifadə etməlidirlər.

Gənclərin yaxşı təhsil alması, yaxşı yaşaması, həyata nikbin nəzərlərlə baxması onların müstəqil Azərbaycanın layiqli davamçısı kimi fəaliyyət göstərməsinə təminat verən reallıqdır.

Əziz prezidentimiz İ.Əliyev bu gün atasının ideyalarını davam etdirir.

Tövsiyədə gətirdiyim nümunələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəldim ki, hansı əsrin yadigarı olmasından asılı olmayaraq bu xalq inciləri torpaqla bağlı çox şey deyir. Torpaq xalqdır, xalqın dövlətidir, qeyrətidir, onun günü-güzəranıdır, yaşayışın ilkin mənbəyidir. Bu torpağın üstünə ayaq basan hər kəs onun qeyrətini çəkməli, lazım olanda bir qarışından ötrü müsəlləb əsgərə çevrilməlidir. Bu ümumiləşməyə əlavə edərək deyirəm ki, bunlar xalq pedaqogikasının və tərbiyənin bütün tərkib hissələri baxımından əhəmiyyətlidir.

Məktəblilərin təlim-tərbiyəsində bu cür materiallardan iqtisadi, əxlaqi və əmək tərbiyəsində bu cür materiallardan yerli-yerində və yaradıcılıqla istifadə edilməlidir.

Deyilənlərdən aydın oldu ki, aşağıdakı nəticəyə gəlir.

1. İqtisadi tərbiyə - şagirdləri iqtisadi sahəyə aid keyfiyyətlərlə, bilik və bacarıqla silahlandırma prosesidir. Onun məzmunu, məqsədi və vəzifələri bu proseslə bağlıdır.

2. Xalq pedaqogikası materialları iqtisadi tərbiyənin kompleks vasitələrindəndir.

3. Xalq pedaqogikası materiallarında iqtisadi tərbiyə adamlarda iqtisadi məsələlərlə əlaqədar məsələləri, keyfiyyətləri, ilk növbədə isə işgüzarlığı, qənaətcilliyi, çörəyə, torpağa hörmət hissini formalaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən mütəşəkkil fəaliyyət düşünülmüş şəkildə tətbiq olunan kompleks təsirlər sistemi kimi tədim edilir.

4. Cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən biri olan vətəndaşların iqtisadi tərbiyəsinin forma və məzmunca zənginləşdirilməsi dövrün tələbidir.

5. İnsan iqtisadi təhsilə yiyələnəndən quruculuğun fəal və şüurlu iştirakçısı ola bilməz.

6. İqtisadi təhsil və tərbiyə şagirdlər tərəfindən dərk edilmiş iqtisadi fəaliyyət prinsiplərini və normalarını, tələblərini həyata keçirmək yollarını göstərir.

7. Şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsində informatika və kompüterin xüsusi yeri var.

8. Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərində iqtisadi təhsilə maraq oyadılmalıdır.

9. İqtisadi tərbiyəni gücləndirmək üçün ailə, məktəb, ictimaiyyət birgə olmalıdır. Uşaqların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması onların iqtisadi problemləri başa düşmələrinə səbəb olur, onlarda iqtisadi dünyagörüşünün formalaşmasını sürətləndirir.

Bütün bunları yekun olaraq L.Qasımova, R.Mahmudova “Pedaqogika” dərslində (2012) belə izahat verirlər.

Şagirdlərdə iqtisadi tərbiyə işinin səmərəliliyinin miqyasını genişləndirmək vacibdir.

1. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın əsas mahiyyəti və radikal iqtisadi islahatların başlıca ideyalarını bilmək.

2. Əməyin təşkili məsələlərinə iqtisadi meyar nöqtəyi-nəzərindən yanaşmağı bacarmaq.

3. Fərdi və ictimai mala-mülkə qənaətlə yanaşmağı təzahür etdirmək.

4. Xalq təsərrüfatının vəziyyəti və inkişafına görə cəmiyyətin qarşısında əmək borcunu başa düşmək təşkil edir.

(L.Qasımova, R.Mahmudova “Pedaqogika” Dərslük, 2012. səh. 430)

DOI:10.30546/gdu.2023.344-346

Ali məktəblərimizdə açılmış “İqtisadiyyat” ixtisaslarının açılması çox əhəmiyyətlidir. Respublikamızda açılan iqtisadiyyat kurslarının açılması şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük köməkdir.

Orta məktəb müəllimləri də vətənimizin çiçəklənməsi naminə dərstdə iqtisadi tərbiyəyə geniş yer verməli, onları iqtisadi biliklə silahlandırmaqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1996.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 1992.
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov “Pedaqogika”, “Maarif” Bakı, 1996.
4. Z.Qaralov “Azərbaycanda təhsil islahatının əsasları”, “Azərbaycan müəllimi”, 25-29 fevral, 2001.
5. Ə. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” Bakı, 1993.
6. N. Kazımov “Məktəb Pedaqogikası”, Bakı, “Çaşoğlu”, 2002.
7. N.Kazımov “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”, Bakı,
8. L.Qasımova, R. Mahmudova, “Pedaqogika” “Çaşoğlu”, Bakı, 2012.
9. N.Xəlilov, K.Nəsiyeva, S.Nəsiyeva, “Azərbaycan ailə etikası”, Gəncə, 2001.

МОРАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ПРИОБРЕТЁННЫЕ В ТЕЧЕНИИ ДОЛГИХ ВЕКОВ

Бабаева Нубубет Исак кызы, Рустамова Азиза Ариф кызы
Резюме

В формирование национальных и моральных ценностей нашего народа испокон веков большую роль сыграли наши знаменитые писатели, поэты и философы. Созданные ими произведения сделали большой вклад в мировую культуру. Наряду с развитием национальной культуры они дали толчок развитию мировой культуры.

MORAL AND NATIONAL QUALITIES CREATING DURING THE CENTURIES

Babayeva Nububat Isakh, Rustamova Aziza Arif
Summary

To form national and moral values of our nation for long centuries play grand role our famous writers and scientist. Creating by them works did grand endowment to worlds culture.

Rəyçi: dos. Binnətova Şəlalə

**Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafərasının 05 iyul 2023-cü il tarixli iclasın 14 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 11 iyul 2023-cü il**

SULU BOYA (AKVAREL) VƏ QUAŞ RƏNGKARLIĞININ İŞLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dos. Hüseynov Akif Əlirza oğlu, Kazımova Səriyyə Eyvaz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Akvarelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun vasitəsi ilə lövhə rəngin təmizliyini, şəffaflığını və parlaqlığını ifadə etmək mümkündür.*

Bir boyanı kağıza yaxdıqda, kağızın görünməsi, yaxud bilinməsi, boya üzərində boya yaxdıqda isə, altdakı boyanın görünməsi, rəngə çalar verməsi, təkrar boyama ilə rəngin gücləndirilməsi yalnız sulu boyaya xas olan xüsusiyyətdir, rəngkarlığın digər növlərində demək olar ki, bu mümkün deyil.

Rəngkarlıqla məşğul olan bir çox rəssamlar, quaş rəngindən istifadə etməklə, maraqlı etüdlər (natürlər, portret, mənzərə) çəkməyə nail ola bilirlər. Tədris və dizayn işlərində, quaş rənglərinin geniş tətbiq olunmasına daha tez-tez rast gəlirik.

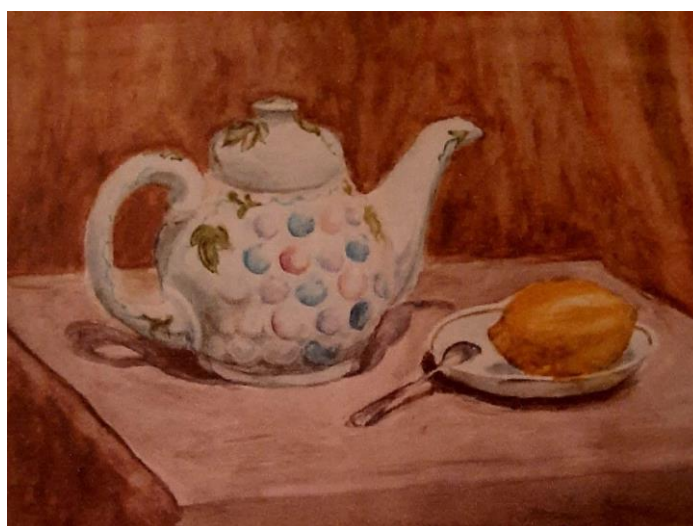
Açar sözlər: akvarel-sulu boya, quaş-su ilə həll oluna bilən rənglər

Ключевые слова: акварель-акварель, гуашь-краски, растворяющиеся в воде

Key words: watercolor-watercolor, gouache-paints that dissolve in water

XX əsrdə rəngkarlıqda vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. Ətraf aləmin görünməsi, dərk edilməsi, əks olunması kino, foto, telefiziya vasitələrinin inkişafı nəticəsində geniş, dərin, əzəmətli ifadəsini tapmışdır. Rəngli fotoqrafiyanın yaranması və sürətli inkişafı rəngkarlıq qarşısında yeni məsələlər qoymuşdur. Bu ilk növbədə rəng və onun çalarlarının əks olunmasına aiddir.

Hal-hazırda tədris prosesində ən geniş yayılan və istifadə olan rəng sulu boyadır. (Akva-latınca su deməkdir. Ona görə də akvarel- adlanır). Sulu boyaların tərkibi üyüdülmüş toz şəkilli boyalardan və gilə, göyən kitrəsindən (kamed) ibarətdir. Kitrə ağacların çapıq yerlərində yetişən kimi əmələ gəlir.

Eyni ilə Sibir qara şamı ağacında əmələ gələn qətran, təzə baldan alınan meyvə şəkəri-fruktoza, öküz yaxud donuz ödə (səfrəsi), qliserin və s. istifadə olunur. Bütün bu yapışdırıcı, bağlayıcı maddələr rəngsizdir, şəffafdır və boyaları suda həll etməyə imkan verirlər. Buna görə də həmin boyalar akvarel yaxud sulu boya adlanırlar.

Akvarelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun vasitəsi ilə lövhə rəngin təmizliyini, şəffaflığını və parlaqlığını ifadə etmək mümkündür.

Bir boyanı kağıza yaxdıqda, kağızın görünməsi, yaxud bilinməsi, boya üzərində boya yaxdıqda isə, altdakı boyanın görünməsi, rəngə çalar verməsi, təkrar boyama ilə rəngin gücləndirilməsi yalnız sulu boyaya xas olan xüsusiyyətdir, rəngkarlığın digər növlərində demək olar ki, bu mümkün deyil.

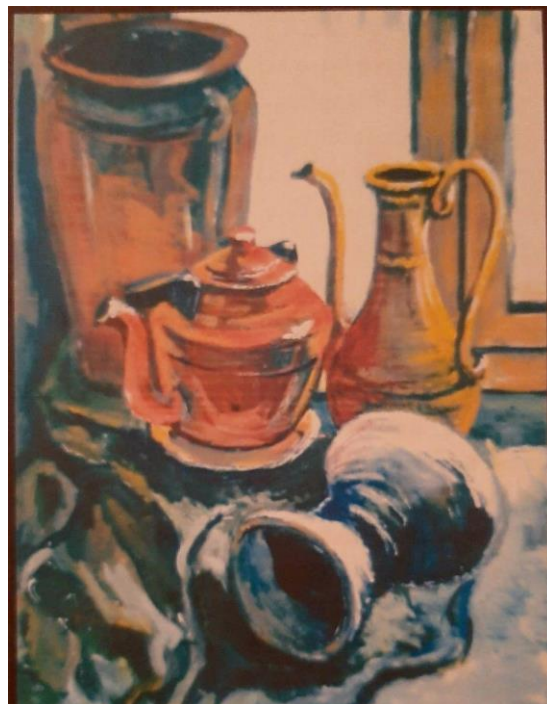
Sulu boya texnikası rəssamdan yüksək dərəcədə ehtiyatlı, hövsələli və dözümlü olmaq tələb edir, çünki səhv vurulan hər hansı bir yaxma (mazək) bütün işi, tablonu korlayır.

İşə başladıqda ilk növbədə kağız «məsələsini» həll etmək lazımdır. Akvarel üçün kağız ağ, təmiz, orta sıxlıqda, azca nahamar olmalıdır. Bunun üçün «vatman», «yarımvatman» sortları yaxşıdır.

Sığallı kağızdan isə boya çox yayılır və rəsm pozulur. Kağız büzülməsinə deyə onu planşetə çəkirlər.

Sulu boyalar xüsusi qutularda cəm olunub satılır: bərk piltə, yaxud qalay tubiqlərdə yarım maye halda olur. İş zamanı əlbətdə «yumşaq akvarel» adlanan, yaxud «nariv üyüdülmə» boyalar əlverişlidir.

Əgər boya üzərində yalnız rəngin adı yazılıbsa və boyanın adı göstərilməyibsə, bu boyanın aşağı sort olmasına, yəni narın üyüdülmə-diyinə işarədir.

İş üçün əsasən, yüksək keyfiyyətli üç rəng olması vacibdir: qırmızı, sarı, göy. Bunlardan digər rəngləri: narıncı, bənövşəyi, yaşıl almaq mümkündür.

Qırmızı boyalardan - qırmızı kadmium,

Sarılarından - sarı kadium,

göy boyalardan - göy kobalt, yaxud ultramarin olması məqsədə uyğundur.

Qəhvəyi rəngli boyalardan - yanmış oxra, təbii umbra, yanmış umra,

qara boyalardan - yandırılmış sümük, qara üzüm tənəyi,

parlaq boyalardan - qırmızı kraplak, narıncı kadmium,

zəmrüd yaşılı, bənövşəyi kobalt olmalıdır.

ağ rəngli boya, demək olar ki, lazım deyil.

Sulu boyalarla, yəni akvarellə işlədikdə müxtəlif rəngli bitki mənşəli «lak» lardan da istifadə edilir.

Sulu boya ilə işləmək üçün iki fırça lazımdır: biri çəkmək üçün, digəri isə ehtiyat üçün, lazımı düzəliş, yaxud axıcı damarları silmək üçün.

Fırçalar 3 sort olur:

1. açıq – qəhvəyi rəngli Sibir siçovulu tükündən (kolonok).

2. qara rəngli safsar tükündən (xorek)

3. tünd qəhvəyi rəngli dələ tükündən.

Fırçaları № 5-dən № 15 kimi seçmək lazımdır.

Suda islatdıqda fırçaların ucu biz olursa və nazik xətt çəkmək mümkündürsə iş üçün həmin fırça yararlıdır. İş zamanı fırçanın ucunu heç yerə söykəməyin, suyun içində saxlayın.

İş texnikası.

Sulu boya ilə işin birinci xüsusiyyətini biz qeyd etdik. Bu ondan ibarətdir ki, sulu boya ilə işlədikdə ağ boyağı kağız əvəz edir.

Digər xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, boyaları üst-üstə yaxmaq mümkündür. Qeyd edək ki, bu zaman rəngi gücləndirmək yəni yaxmalar vasitəsi ilə asandır, ancaq zəiflətmək yəni yumaq olduqca çətinidir.

DOI:10.30546/gdu.2023.347-354

Rəngdən-rəngə keçdikdə birinci rəngin qurumasını gözləmək lazım gəlir. Bu xüsusiyyətlərə əsasən də akvarel ilə işləmə planı qurulur. İlk növbədə planşetin düzgün yerləşməsi yəni nə üföqü, nə də şaquli olmaması yadda saxlanılmalıdır. Hər iki halda boya düzgün yığıla bilməz ya axar, yaxud da gölməçə əmələ gətirir. Kağızı qorumaq lazımdır, yəni onu saysız-hesabsız yaxıb-silmək olmaz. İstənilən rəngi əvvəl digər varaqda, alıb, sonra rəsm üzərinə köçürmək lazımdır.

Boyaqları emal şirəli yaxud çini qabda durulaşdırmaq lazımdır. Palitra isə yaxında olmalıdır ki, boyaqları yoxlamaq imkanı olsun. Əlbətdə ilk sınaq işlərini tünd rənglərdən başlamaq məqsədə uyğundur.

«Sulu boya ilə işi nədən başlamaq lazımdır?» sualı hər bir şəxsin qarşısında yaranır.

Adətən bir rəngli, yaxud çox rəngli rəsmdə ən tünd rəngli yerləri əvvəl çəkirlər. Bu işiq-kölgə yerlərini əvvəlcədən müəyyən etməyə, təmizlik dərəcəsini yüksək və boyaq rəngini parlaq saxlamaq imkan verir. Əgər iş zamanı hər hansı səhv edilibsə, sulu boya onu düzəltməyə imkan vermir. Ona görə tünd yerləri elə etmək lazımdır ki, həmişə onların rəngini azaltmaq imkan olsun.

Bəziləri işlərkən orta rənglərdən başlayır, rəngin qüvvəsini azaltmaq, yaxud tündləşdirdikdə, müqayisə etmək asan olur.

Sulu boya ilə işlədikdə üç qaydanı yadda saxlamaq lazımdır:

1. Lazım olan boyagı artıqlaması ilə durulaşdırılmalı, fırçanı su ilə tam islatmalı.
2. Aşağıdakı lay qurumamış üzərinə yeni boyaq vurmamalı. Yeni layı vurduqda cəld vurmaq lazımdır ki, altdakı lay yuyulmasın.
3. Ağ boyaq əvəzinə kağız olduğu üçün, ağ boyaq (belil) işlətməməli.

Deyilənlərin hamısı «quru» adlanan iş üsuluna aiddir.

Bundan başqa «nəmli» iş üsulunda məlumdur. Bunun üçün kağızı isladib, altından nəmli karton qoyurlar və sulu boya ilə işləyirlər. «Nəmli» iş üsülü olduqca çətindir və böyük məharət ustalıq, boyaların quruduqda hansı rəng və çalarda alınmasını təsəvvür etmə qabiliyyəti olmasını tələb edir.

Kağızı islatdıqda sulu boya layı daha rahat yayılır. Ona görə bir çox hallarda əvvəl kağızı «nəmli» üslu kimi isladırırlar, sonra axıradək «quru» üsul kimi işləyirlər. Bu zaman sulu boyaq kağızın çox xırda məsafələrini belə doldurur və rəng dolğun alınır.

QUAŞ – Quashe, İtalyan sözüdür. Quazzo su ilə həll oluna bilən rəngdir. Yapışqan görkəmində olmaqla su ilə asan həll olunur. Sulu boyaya nisbətən qatı və dolğun olmaqla şəffaflıq xüsusiyyətindən məhrumdur.

Quaş termini XVIII əsrdə Fransada yaranmışdır. Lakin quaş rənginin yaradılması texnikası daha əvvəllərdən də mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə Avropada quaş rəngindən istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə kitab minatürləri, quaş və sulu boyanın qarışığından istifadə edilək çəkirdi. İntibah dövründə rəssamlar quaş rəngi texnikasından karton və digər rəsm hazırlıq işləri eskizlərinin çəkilməsində istifadə etmişlər. Eyni zamanda minatür portretlərdə də quaş rəngindən istifadə olunmuşdur.

Quaş rənginin daha geniş vüsət alması dövrü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Rusiyada “İncəsənət aləmi” “birliyində fəaliyyət göstərən rəssamlar, dəzgah əsərləri, teatr dekorasiya eskizləri, plakatlar çəkməklə dekorativ keyfiyyətlərin alınmasında daha çox quaş rənginin imkanlarından istifadə etmişlər.

Quaş rəngləri ilə yaradılmış incəsənət əsərləri eyni zamanda, quaş adlandırılır. Quaş rənglərinin tərkibi belil (ağ rəng) ələvə olunan pigment və yapışqan məhlulunun qarışığından istifadə edilərək hazırlanır. Ağ rəng qarışığı quaşa əsasən solğunluq gətirir və rənglər quruduqdan sonra ağarmaya məruz qalırlar. Bütün bunları iş prosesində mütləq nəzərdə saxlamaq lazımdır.

DOI:10.30546/gdu.2023.347-354

Quaş rənglərinin vasitəsi ilə tədris tapşırıqları (natürmort, portret, insan fiqurları, mənzərə və buraxılış işləri) işləmək mümkündür.

Quaş rənglərinin vasitəsi ilə tünd tonların üzərini açıq tonlarla örtmək mümkündür. Quaş rəngindən istifadə olunaraq çəkilən təsvir qurumaya məruz qaldığı prosesdə, rənglərin düzgün seçimi zamanı müəyyən çətinliklər yarada bilər. Quaş rəngləri ilə təkcə kağız vərəqi üzərində deyil eyni zamanda, qurunt olunmuş kətan parça, karton, faner üzərində də yerinə yetirilə bilər. Quaş rənglərindən dekoraasiya rəngkarlıq işlərində müxtəlif eskizlərin yerinə yetirilməsində daha geniş istifadə olunur.

Quaşla rəngli nabroskaların (qısa müddətli rəsm) çəkilməsində daha geniş istifadə olunur. Quaşla işləmək çox rahatdır. Beləki iş prosesində lazım olan hissələrdə müəyyən düzəlişlər aparmaq mümkündür. Rənglərin orta qalınlıq qatı 30 dəqiqədən 3 saata qədər müddət ərzində havanın nəmliyindən asılı olaraq quruyur.

Plakat işləri üçün nəzərdə tutulan quaş rəngi, bədii quaş rəngindən, rəngin parlaqlıq dərəcəsinə görə fərqlənir.

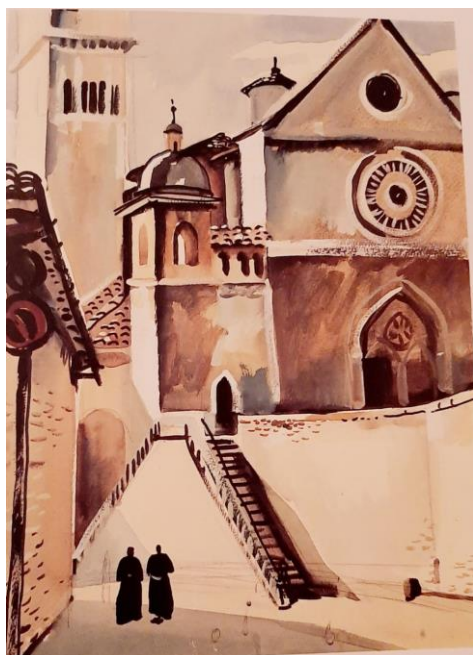

Quaş rəngləri su vasitəsi ilə həll olunur. Həmin rənglərin səthi örtmək imkanları aşağı olduğundan, ondan ağ örtüklərdə, kağız vərəqlərdə istifadə olunması məsləhət bilinir. Bu materiallardan istifadə olunduqda təsvirlər daha əlvan olur. Bunun üçün isə rəngləri nazik təbəqə ilə çəkmək lazımdır. Belə quaş rəngləri suya davamlı olurlar.

Bu səbəbdən də həmin rənglərdən yalnız otağın daxilində olan tərtibat işlərində istifadə olunması məsləhət bilinir. Quaş rənginin akvarel (sulu boya) rəngindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, digər yapışqanlı rənglərdə olan şəffaflıq xüsusiyyətinə malik deyildir. Quaş rəngi suda çox asanlıqla həll olunur, səthi yaxşı örtə bilər. Qrafik və dekorativ tərtibat işlərində xüsusi əhəmiyyətə malikdir, bunu sulu boya vasitəsi ilə etmək çox çətindir, bəzi hallarda isə mümkünsüzdür.

Quaş rəngləri ilə işləməyin çətinlikləri ondan ibarətdir ki, onun tərkibində olan ağ (belil) rəngi böyük miqdardadır. Buna görə də işlənən işi həddindən artıq işıqlanmaya məruz qoyur.

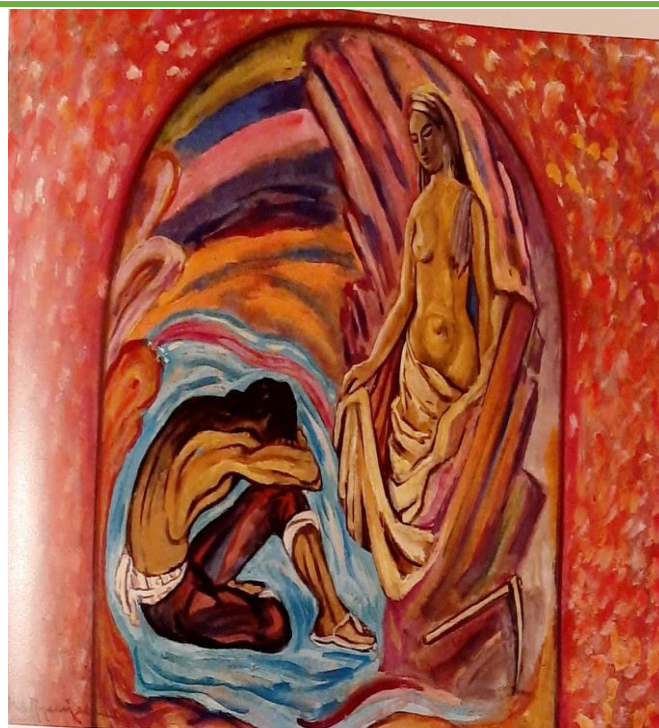
Məhz buna görə də quaş rəngləri ilə işləyən rəssamlardan çox böyük təcrübə tələb olunur ki, lazım olan hər bir ton həddini qabaqcadan düzgün müəyyənləşdirə bilsin.

Quaş rəngləri ilə zərif ton keçidlərini verməkdən üçün, (məsələn insan bədəninin təsvir olunmasında) və formaların modernləşdirilməsi üçün yüksək bacarıq və qabiliyyət tələb olunur.

Qısa müddətli etüdlərin işlənilməsi üçün (məsələn mənzərə təsvirləri) və ayrı –ayrı eskizlərin yerinə yetirilməsi prosesində mazoklardan (rəng ləkələri) istifadə olunması yerinə düşərdi.

Quaş rəngləri ilə işləyən Azərbaycan rəssamlarından T.Salahov mənzərə əsərləri, M.Abdullayevin Nizami Gəncəvinin əsərlərinə çəkdiyi bir çox illüstrasiyalar buna misal ola bilər.

Məşhur rəssamların əsərlərinə diqqət verdikdə müəyyən etmək olar ki, qaş rəngləri ilə işləməyin bir sıra müxtəlif üsulları mövcuddur

Rəngkarlığın yumşaq formada işlənilməsi qaydasında,qaş rənglərinin spesifik xüsusiyyətlərindən çox məharətlə istifadə etməyi bacaran bir çox Azərbaycan rəssamlarının əsərləri xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

Rəngkarlıqla məşğul olan bir çox rəssamlar, akvarel işlərində tez-tez ağ qaş rəngindən istifadə edirlər.

DOI:10.30546/gdu.2023.347-354

Əgər quş rənglərinin saxlanılma müddəti uzun bir vaxt üçün nəzərdə tutularsa, bu zaman onun qurumasının qarşısını almaq məqsədi ilə onun üzərinə az miqdarda su və yaxud qliserin məhlulu əlavə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

8. Бесчатсов Николай Петрович «Светная графика» Учебн. Пособие для студентов вузов. Москва. Гуманитар изд. Центр ВЛАДОС 2014. 176 стр.
9. Билл Мартин «Правила рисования» Минск. Попурин. 2014. 144 стр.
10. И.Головенко. «Техника рисунка» Москва.Эксимо. 2014. 40 стр
11. Питер Грей. «Рисуем пейзажи». Москва. Эксимо. 2015. 48 стр
12. И.А.Сергеевой., А.Й.Бороновиской.«Лучшие уроки. Светы»Москва.АСТ, 2015, 80 с.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОДНОЙ КРАСКИ (АКВАРЕЛЬ) И КРАСКИ ГУАШИ

Гусейнов Акиф Алирза оглы, Казимова Сарийя Ейвазовна

Резюме

Главное достоинство акварели в том, что с ее помощью можно передать чистоту, прозрачность и яркость цвета.

При нанесении краски на бумагу внешний вид бумаги, а при нанесении краски на краску - появление нижележащей краски, придающей цвету оттенки, усиливающей цвет перекрашиванием, является характерной характеристикой только акварели, это невозможно в других видах живописи.

Многие художники, занимающиеся живописью, используя краски гуаши, могут добиться интересных этюдов (натюрморты, портреты, пейзажи). В учебно-оформительской работе мы часто сталкиваемся с широким применением гуашевых красок.

TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF WATER PAINT (WATERCOLORS) AND GOUACHE PAINT

Huseynov Akif Alirza, Kazimova Sariya Eyvaz

Summary

The main advantage of watercolor is that it can be used to convey the purity, transparency and brightness of color.

When paint is applied to paper, the appearance of paper, and when paint is applied to paint, the appearance of an underlying paint that gives color shades, enhances color by repainting, is a characteristic characteristic only of watercolor, this is not possible in other types of painting.

Many artists who paint using gouache paints can achieve interesting sketches (still lifes, portraits, landscapes). In educational and design work, we often encounter the widespread use of gouache paints.

Rəyçi: Allahverdiyeva Raziyyə

Təsviri incəsənət kafedrasının 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2023-cü il

QUBA XALÇASI

*Verdiyeva Esmira Hüseyn qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*Verdiyevaesmira@mail.ru

Xülasə: *Xalçalardakı bəzək elementləri xalqımızın erkən dini-mifoloji və mistik təsəvvürlərini əks etdirir. Hər bir xalçanın öz bədii quruluşu olduğu kimi, hər bir naxışın da öz mənası və yozumu vardır. Bu, məkanın canlı təbiətini rənglərin və naxışların dili ilə özündə yaşadan xalçalarda şəər qüvvələrdən qorunmaq, xeyir-bərəkət, müqəddəslik simvolu olaraq toxunan rəmzi işarələr, "buynuz", "miqrəz" (qayçı), tənək yarpaqları, çiçəklər, "sacayağı", dəvə, ikibaşlı bərbədənli, başıtacılı mifoloji quşlar, "əjdaha" kimi əfsanəvi obrazlar və s. incə ilmələrin dili ilə bəzən göllərin əhatəsində, bəzən isə rapportlar şəklində təkrarlanaraq ahəngdarlıq yaradır. Quba xalça məktəbinə Azərbaycanın qədim Dərbənd şəhəri və kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların toxuduqları xalçalar da daxildir.*

Açar sözlər: xalça məktəbi, kompozisiya, səkkizguşəli ulduz, ecazkar naxışlar

Ключевые слова: ковровая школа, композиция, восьмиконечная звезда, чудесные узоры

Keywords: carpet school, composition, eight-pointed star, wonderful patterns

Quba qrupuna daxil olan klassik xalçalar yığcam kompozisiyaları ilə seçilir. Qubada toxunan bəzi uzunsov xalçalar ritmik şəkildə təkrarlanan səpmə ornamentlərlə bəzədilir. Quba xalçalarında naxış həlli müxtəlifdir. Bu ecazkar naxışlar xalçaların emosional təsir gücünü artırır.

Quba xalçalarında toxunan naxışlar bir qayda olaraq həndəsi, eyni zamanda ornamental bədii üslubda icra edilir. İnanclar, ayınlar, miflər, ən qədim yazılar, Tanrı, sokral dünya, kainat haqqında fəlsəfi düşüncələr, ibadət, insanların yaşam tərz-i - budur həndəsi naxışların simvolik anlamı. Bu gün Quba xalçalarında qan yaddaşından irəli gələrək toxunan qədim Orxon-Yenisey yazılarının izləri özünü göstərir. Qubanın "Qımıl", "Qonaqkənd", "Sırt-Çiçi" və s. xovlu xalçalarında, əsasən, haşiyə zolaqlarında tez-tez rast gəlinən çarpaz "X" formalı həndəsi elementlər qədim türk əlifbasında "Di" səsini ifadə edir. Tarix boyu təkmilləşərək günümüzədək gəlib çatmış bu naxışlar artıq xalqımızın özünüifadəsi simvoluna çevrilmişdir.

Üçbucaq, romb, çərxi-fələk, dolanbac, səkkizguşəli ulduz kimi həndəsi naxışlar Quba xalçalarında ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə keçərək damğalar şəklində geniş yayılmışdır.

Quba xalçalarını bəzəyən çoxsaylı naxışlar içərisində qadın, uşaq və kişi obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Bu motivlər xalçada yalnız köməkçi element olaraq daraqla yun darayan və ya körpəsi ilə əl-ələ tutmuş qadın, yaxud ailə üzvlərinin tam birgə qrupu kimi vahid süjet şəklində toxunur.

Quba qrupunda toxunan xovlu və xovsuz xalçalar üzərində çox vaxt abstrakt şəkildə zoomorf elementlərdən də istifadə edilir. Bu, əsasən "Əjdahalı" xovlu və sumax xovsuz xalçalarında istifadə edilən abstrakt motivlərdir. "Əjdaha" elementi türk xalqları arasında çox geniş yayılmışdır. Bir çox xalça kompozisiyalarında ona rast gəlmək olar; çox zaman çarpaz şəkildə kəsişən zolaqların arasında bəzən sivri formalı açıq şəkildə ara sahənin yerliyində naxışların arasında toxunur. Yerləşmə yerindən və formasından asılı olmayaraq bütün kombinasiyalarda "əjdaha" palmetlərin ətrafında qoruyucu tərzdə toxunur. Palmet həyatı təmsil edən çiçəkdir, demək ki, əjdaha da bu həyatı mühafizə edən müqəddəs obrazdır.

Quba qrupuna aid olan xalçalarda çox maraqlı kalliqrafik yazıların həndəsələşdirilmiş bəzəklərə keçməsi də müşahidə edilir. Bu növ xalça üzərindəki yazılara "Qədim minarə"

DOI:10.30546/gdu.2023.355-358

kompozisiyası yaxşı nümunədir. Xalçanın bütün daxili səthini tutan uzunsov gölün haşiyə zolağı boyu ərəb kalliqrafıyası ilə "Allah" kəlməsi ardıcıl şəkildə toxunub. Eyni yazı tərzində olan naxışlara Quba qrupu xalçalarının bir çoxunun haşiyə zolağında istifadə edilmiş "kufi" elementlərini də daxil etmək olar.

Yumşaq, keyfiyyətli və parlaq yunu ilə xalçaya zəriflik effekti verən, onu daha yaraşığıl edən isti rəng ahəngidir. Nar və qoz qabıqları, heyva, tut ağacının yarpaqları, palıd ağacının kökü və s. Bitkilərdən alınan rənglər öz davamlılığı, şəffaflığı ilə xalçanı daha canlı göstərir.

Quba qrupuna daxil olan xovlu və xovsuz xalçalarda sıxlıq 1dm^2 -də 40x55, 30x60, 35x55, 38x50, 40x45, 40x60, 35x70 olub, ənənəvi xalq üsulu əsasında toxunmuş bu xalçalar "Bilici", "Qaraqaşlı", "Mollakamallı", "Pirəbədil", "Təkyə", "Uqah", "Zeyvə", "Şahnəzərli", "Rukal", "Quruş", "Zeyid", "Qırız", "Həsənqala", "Dum kilim", "Afurca", "Çiçi", "Alpan", "Cimi", "Hacıqayıb", "Qımıl", "Ördüc", "Yerfi", "Xaşı" və s. yüzdən artıq çeşnin sayı sayı imitasiyasından alınan sənət əsərləridir. Qubanın xovlu və xovsuz xalçaları əsasən 170x120, 125x100, 190x140, 240x140, 150x100, 260x130, 330x170, 30x170 və 390x300 sm ölçülərində olur.

Quba xalça qrupu xovlu xalçalarla yanaşı ərşi spirallı sadə keçirtmə yolu ilə toxunan palaz və qarşılıqlı dolama (mürəkkəb sünbül) üsulu ilə toxunan sumax kimi seçilən xovsuz xalçalarını istehsal edildiyi bölgə kimi də şöhrət qazanmışdır. Məişətdə geniş istifadə edilən xalça məmulatlarından xurcun, məfrəş, heybə, aral, çanta, çul, duzqabı və s. öz toxuna texnikası, bədii tərtibatı ilə bölgənin bədii ənənələrini əks etdirirlər. Hacıqayıb, Möhüc, Qımıl, Qırız, Söhüb, Təngəaltı, Xaşı, Yerfi, Çiçi, Ördüc, Düztahir, Gədəzeyxur, Hil, Laza, Mucuq, Piral, Yasab, Yuxarı Tahircal, Zuxul, İmamqulukənd, Əniq, Digahoba, Həsənqala (Xaçmaz), Nərcəcan, Seyidlər (Xaçmaz), Susayqışlaq (Xaçmaz), Xuray, Zuxuloba, Çarxı, Çaxçaxlı, Dağ Bilici, Düz Bilici, Hacıqaraqaşlı, Mollakamallı, Pirəbədil, Pirəmsən, Rəhimli, Sumağava, Təkyə, Uqah, Zağlı, Zeyvə (Şabran), Zöhrəm, Şahnəzərli, Əmirxanlı (Şabran) kim

Şirvan xalçaları

Şirvan xalçaları istehsal texnologiyası görə xovsuz və xovlu, bədii (naxış) xüsusiyyətlərinə görə isə süjetli və süjetsiz növlərə bölünür. Şirvanın xalçaçılıq mərkəzləri Şamaxı, Ağsu, Kürdəmir, Hacıqabul, Ağdaş, Göyçay, Zərdab, İsmayilli, Şəki, Qax, Qobustan, Ucar rayonlarının bir sıra kəndlərini əhatə edir. Qəbələ və Salyan xalçaları texniki və bədii cəhətdən Şirvan xalçalarının eyni olduğu üçün onları da bu qrupa aid edirlər.

Şirvanın ən böyük xalçaçılıq mərkəzi Şamaxı şəhəri və onun ətrafında yerləşən qəsəbə və kəndlər olmuşdur.

Şirvanın xalçaçılıq mərkəzlərindən olan Göyçayda xovsuz və xovlu texnika ilə xalça və xalça məmulatları toxunmuşdur. Digər xalçaçılıq mərkəzlərindən olan Kürdəmirin "Şilyan", "Kürdəmir" və "Sor-sor" adlanan xalçaları çox məşhurdur.

Ucarın Yuxarı Şilyan kəndində tarixən xalça toxunmuş və bu sənət qorunub saxlanmışdır. Zərdabda əhalinin məişət tələbatını ödəmək məqsədilə xovlu və xovsuz xalçalar toxunmuşdur.

Qobustan rayonu da tarixən Azərbaycanın ən qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu rayonun "Nabur", "Mərzə", "Ərçiman", "Qobustan", "Şüyan", "Xilə", "Məkkə-Mədinə", "Qəşəd", "Bico", "Şamaxı", "Pirhəsən" adlanan xovlu xalçaları, kilim, palaz, zili kimi xovsuz xalçaları və xalça məmulatları çox məşhurdur. Ölçüləri isə 170x90, 150x100, 300x170, 300x190, 200x150, 180x120, 300x200, 340x190, 220x130 sm aralarında olur.

Qoyun, bəzən isə dəvə yunundan, yaxud ipək və pambıq tərkibli iplərdən toxunan xalça məmulatlarının əsas toxunma mərkəzi Qobustan kəndi olmuşdur. Qobustanda toxunan xalçalar incə, parıltılı, yumşaq və nazik olurdu. Toxucular bu tip xalçaları "taxta" adlandırırdı.

Şirvan xalçalarının kompozisiya və ornamentlə yanaşı, üçüncü bədii xüsusiyyəti onun kolorit həllidir. Rəng amilinin böyük əhəmiyyətə malik olduğu danılmaz faktdır. Hər hansı digər əşya kimi xalçalar da, ilk növbədə, rəng və işıq kontrastları sayəsində diqqəti cəlb edir. Şirvan qrupunun xovlu xalçalarında rənglər politrasi bir qədər fərqlidir. Bəzi xalça növləri, məsələn, "Qobustan" xalçaları üçün ara sahə fonu, demək olar ki, mütləq ağ və ya tünd-göy rəngdə olur. "Qobustanın" xalçalarında ana (əsas) haşiyə qırmızı, ağ, sarı və hətta ara sahə ilə analoji tünd-göy rənglərdə ola bildiyi halda, istər ara sahənin, istərsə də haşiyələrin əsas ornamentləri və doldurucu elementləri üçün ağ, qırmızı, sarı, göy, yaşıl, tünd- göy, mavi rənglərdən istifadə edilir. Bəzi xalçalarda ara haşiyədə ağ, sarı, qırmızı rənglər üstünlük təşkil edir. İstər ara sahənin, istərsə də ana və bala haşiyələrin ornamentləri və elementləri, onların konturları üçün, əsasən, "Qobustan" xalçalarında olan rənglərdən istifadə edilir.

Şirvan xalçalarının rəng xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: həmin xalçaların əksəriyyətinin ara sahə fonu tünd-göy rənglidir. Hərçənd ki, bunlardan ara sahə fonu ağ, mavi, qırmızı, sarı, qara və hətta (çox az hallarda) başqa rənglərdə olanlarına da rast gəlinir. Əsas ara haşiyə fonunda sarı, ağ və qırmızı rənglərə üstünlük verilir.

Tünd-göy, göy, mavi, sarı və s. rənglərə nisbətən az təsadüf edilir. Ara sahə fonu üçün tünd-göy rəngdən istifadə edildikdə ara haşiyə fonu çox zaman sarı, yaxud, qırmızı rəngdə olur. Bütün qalan rənglərin ara sahə fonunun tünd-göy rəngi ilə uzlaşdırılmasına çox az rast gəlinir. Burada bütövlükdə kontrastlı rəng uzlaşmaları üstünlük təşkil edir.

Şirvan xalçalarında ara sahə və ara haşiyə fonlarının eyniliyi də (az-az hallarda olsa belə) müşahidə edilir. Ara sahə fonunun onun üzərində əsas motivlərin fonu ilə uzlaşdırılmasında da kontrastlıq saxlanılır. Tünd-göy fonda həmin motivlər çox zaman sarı, ağ və yaxud qırmızı rəngli olur. Mavi, göy, yaşıl rənglər nisbətən az işlədilir. Qalan rənglərə, ümumiyyətlə, az təsadüf edilir. Ara sahə elementlərinin rəngi, əsasən, ağ olur. Gözməldə isə qara və qırmızı rənglərə üstünlük verilir. Ara haşiyənin elementləri çox zaman qırmızı rəngdədir, lakin bunların sarı, mavi, ağ və tünd-göy rəngdə olması hallarına da tez-tez rast gəlinir. Digər rənglərdən burada çox az istifadə edilir. Şirvan xalçalarının kiçik haşiyə, mədaxil və zəncirə elementlərində ən geniş rəng çalarından istifadə olunmuşdur. Şirvan qrupu xalçalarında insan, heyvan təsvirlərinə, məişət əşyaları və şərti elementərin təsvirinə daha tez-tez rast gəlmək olar. Bəzi haşiyə ornamentlərində memarlıq ornamentlərinə də rast gəlinir.

Beləliklə, Şirvan qrupunun hər bir konkret xalçasında rəng ahəngdarlığı yaradılması özünəməxsus şəkildə həll olunur. Bu hal digər istehsal mərkəzləri və onların məntəqələrinin əksər xalçalarında da özünü göstərir.

Şirvan qrupuna daxil olan xalçalar Göylər, Ərçiman, Ərəbqədim (Şamaxı), Namazgah, Qalacıq (İsmayıllı), Topçu, Zeyvə (İsmayıllı), Zərgəran, Bico, Kal- va, Padar, Pirhəsənli, Qaraqaşlı (Ağsu), Təklə (Ağsu), Ərəbuşağı, Alpout (Göy- çay), Qarabaqqal, Qaraməryəm, Qarayazı, Çayarxı, Şahsoltanlı, Şıxəmir, Aşağı Nemətabad, Eymur, Kotanarx, Malay, Pirəzə, Qaradeyin, Əmirarx, Cəmcəmli, Cəyirli (Qobustan), Dərəkənd (Qobus- tan), Lilmilli, Nabur, Poladlı (Qobustan), Qurbançı, Təklə (Qobustan), Çelov, Çu- xanlı (Qobustan), Şıxzahırlı, Ərəbqədim (Qobustan), Ərəbşahverdi (Qobustan), Ərəbşalbaş kimi kəndlərdə toxunur.

Ədəbiyyat

1. Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı: Elm, 2010, 272 s.
2. Bakı, Şirvan, Quba xalçaları Bakı "Ziya" 2013-176 səh.
3. Bakı xalçaları (yeni çeşniler) Zirə Mədəniyyət Mərkəzi - Eko-Park. Bakı xalçaları. 2018-ci il. 276 səhifə, 2007 Paris, 152 səh

ГУБИНСКИЕ КОВРЫ

Вердиева Есмира Гусейн кызы

Резюме

Классические ковры входящие в Губинскую группу отличаются компактными композициями. Некоторые длинные ковры сотканные в Губе в ритмическом порядке украшаются рассыпчатыми орнаментами. Узоры на Губинских коврах различные. Эти изумительные узоры увеличивают эмоциональную силу влияния ковров. Художественные элементы на коврах отображают раннее религиозно-мифологическое представление нашего народа. Как и художественное строение каждого ковра так и каждый узор имеет смысл и толкование. Эти ковры увековечивают в себе живую природу местности на языке многоцветовой палитры и узоров местами среди озёр, местами в виде раппортов создают гармонию и показывают как уберечься от нечистой силы, благодать и изобилие, символические знаки сотканные как символы святости, «рог», «ножницы», виноградные листья, цветки, верблюд, двухголовые мифологические птицы с коронами, «дракон» и другие легендарные образы. В Губинскую ковровую школу относятся также ковры сотканные азербайджанцами живущими в сёлах и в древнем Азербайджанском городе Дербенд.

THE CARPET OF GUBA

Verdiyeva Esmira Huseyn

Summary

Classic carpets included in the Guba group stand out for their compact compositions. Some oblong carpets woven in Guba are decorated with rhythmically repeating sprinkle ornaments. The carpets of Guba have different patterns. These wonderful patterns add to the emotional impact of carpets. Decorative elements on the carpets reflect the early religious-mythological and mystical ideas of our people. Just as each carpet has its own artistic structure, each pattern has its own meaning and interpretation. This is the living nature of the place with the language of colors and patterns, the symbolic signs “horn”, “migraz” (scissors), grape leaves, flowers, “sacayagi”, camel, two-headed, mythological birds with crowned heads, “dragons” legendary characters, etc. with the language of subtle loops, sometimes surrounded by lakes, and sometimes repeated in the form of rapports, creates harmony. Guba carpet school includes carpets woven by Azerbaijanis living in the ancient city and villages of Darbend, Azerbaijan.

Rəyçi: Elnarə Abdullayeva

Təsviri incəsənət kafedrasının 14 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 iyun 2023-cü il

AZƏRBAYCAN GÜLƏŞÇİLƏRİNİN DÜNYA ÇEMPİONATLARINDAKI NƏİLİYYƏTLƏRİ

Qazaxova Şahnaz Xəlilhacı qızı, Rüstənzadə Ayad Rüstəm oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Sərbəst güləş üzrə dünya çempionatlarında sovet idmançıları 1954-cü ildən iştirak etməyə başladılar.*

Yunan –Roma güləşi üzrə dünya çempionatları 1904-cü ildən keçirilir.Lakin Sovet idmançıları bu növdə dünya çempionatlarında 1953-cü ildən iştirak edirlər.

2012-ci ildə yeniyetmələr arasında keçirilən dünya birinciliyi Bakı şəhərində keçirildi.

Açar sözlər: dünya çempionatı, Yunan-Roma güləşi, Sərbəst güləş, kişi güləşçiləri, qadın güləşiləri, çempion

Key words: word championship, Greco-Roman wrestling, Freestyle wrestling, mens wrestlers womens wrestler, champion

Ключевые слова: чемпионат мира, Греко-Римская борьба, Вольная борьба, борцы среди мужчин, борцов среди женщин

Sərbəst güləş üzrə dünya çempionatlarında sovet idmançıları 1954-cü ildən iştirak etməyə başladılar.

Azərbaycan güləşçilərindən ilk dəfə 1962-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Tolido şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə Dünya çempionatında 52 kq. çəki dərəcəsinə Aydın İbrahimov çıxış etmiş və uduzmuşdur. Lakin 1963-cü ildə Bolqarıstanın Sofiya şəhərində 57kq.çəki dərəcəsinə çıxış edən Aydın İbrahimov sərbəst güləş üzrə dünya çempionu olmuşdur.

1965-ci ildə İngiltərənin Mançester şəhərində sərbəst güləş üzrə dünya çempionatında 52 kq.çəki dərəcəsinə Ramazan Səmədov iştirak etmiş və uduzmuşdur.

1974-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində sərbəst güləş üzrə Rafiq Hacıyev dünya çempionatında 2-ci yerə çıxmışdır.

1975-ci ildə Belarusiyanın Minsk şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə dünya çempionatında Telman Paşayev 2-ci yeri tutmuşdur.

1986-cı ildə Macarıstanın Budapeşt şəhərində Xəzər İsayev sərbəst güləş üzrə 62kq.çəki dərəcəsinə dünya çempion olmuşdur.1987-ci ildə isə Fransanın Klermon –Ferran şəhərində Xəzər İsayev dünya çempionatında 2-ci yeri tutmuşdur.

Yunan –Roma güləşi üzrə dünya çempionatları 1904-cü ildən keçirilir.Lakin Sovet idmançıları bu növdə dünya çempionatlarında 1953-cü ildən iştirak edirlər.

1977-ci ildə İsveçin Qoteborq şəhərində Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionatı 90kq. çəki dərəcəsinə Viktor Avdişev VI yeri tutmuşdur.1978-ci ildə isə Viktor Avdişev Meksikanın Mexiko şəhərində 90 kq. çəki dərəcəsinə III yerə çıxmış ,Arif Niftullayev 74 kq. çəki dərəcəsinə dünya çempionu olmuşdur.

Viktor Avdişev 1979-cu ildə A.B.Ş. San –Diyeqo şəhərində keçirilən Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionatında 90 kq. çəki dərəcəsinə çıxış edərək uduzmuşdur.

1985-ci ildə Norveçin Oslo şəhərində ,1986-cı ildə Macarıstanın Budapeşt şəhərində ,1987-ci ildə Fransanın Klermon –Ferran şəhərində keçirilən Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionatlarında 48 kq. çəki dərəcəsinə dalbadal 3 il Məhyəddin Allahverdiyev dünya çempionu olmuşdur.

Yunan-Roma güləşi üzrə keçirilən dünya çempionatlarında Kamandar Məcidov 62 kq. çəki dərəcəsinə 1986-cı ildə çempion olmuş,1987-ci ildə isə 2-ci yerə çıxmışdır.

DOI:10.30546/gdu.2023.359-361

Yunan-Roma güləşi üzrə gənclər arasında keçirilən dünya birinciliyində 1972-ci ildə Əhəd Əliyev 52 kq.çəkidə çempion olmuş ,Rafael Eyvazov 56 kq.çəkidə III yerə çıxmışdır.

1976-cı ildə keçirilən gənclər arasında dünya birinciliyində 48 kq.çəkidə Əli Əliyev və 82 kq. çəkidə Viktor Avdişev çempion olmuşlar.

1977-ci ildə dünya birinciliyində İlham Umayev 48 kq. çəki dərəcəsində dünya çempionu olmuşdur.

1982-ci ildə İlham Həmidov yeniyetmələr arasında 60 kq. çəkidə Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionu olmuşdur.

Azərbaycan güləşçilərindən Yunan-Roma güləşi üzrə 3 qat dünya çempionu Məhyəddin Allahverdiyev,Olimpiya çempionu və 2 qat dünya çempionu Fərid Mansurovu, Sərbəst güləş üzrə Olimpiya oyunlarının mükafatçısı, 3 qat dünya çempionu Hacı Əliyevi, Arif və Namiq Abdullayev qardaşlarını, qadın sərbəst güləşçisi, dəfələrlə Olimpiya oyunlarının mükafatçısı 8 dəfə Avropa çempionu və dünya çempionu Mariya Stadniki nümunə göstərmək olar.

2011-ci ildə Türkiyə dövlətinin İstanbul şəhərində keçirilmiş Dünya çempionatında 66 kq. çəki dərəcəsində Cəbrayıl Həsənov III yerə, 74 kq. çəki dərəcəsində Əşrəf Əliyev 2-ci yerə, 84 kq. çəki dərəcəsində Şərif Şərifov çempion olmuş, 120 kq. çəki dərəcəsində Camaləddin Məhəmmədov 3-cü yerə çıxaraq 2012-ci il İngiltərənin London şəhərində keçiriləcək XXX Yay Olimpiya oyunlarına lisenziya qazandılar.

Yunan-Roma güləşi üzrə 55 kq. çəki dərəcəsində Rövşən Bayramov dünya çempionu olmaqla bərabər Olimpiya oyunlarına lisenziya qazandı. Dəfələrlə Dünya çempionatlarının qalibi və mükafatçıları Rafiq Hüseynovu, Vitali Rəhimovu və dünya şempionu Həsən Əliyevi və Elvin Mürsəliyevi misal göstərmək olar.

2012-ci ildə yeniyetmələr arasında keçirilən dünya birinciliyi Bakı şəhərində keçirildi. Həmin birincilikdə sərbəst qız güləşçilərimizdən Türkan Nəsibova 2-ci, Raqanetta Qurbanzadə və Sahilə Ələkbərova 3-cü yeri tutmuşlar.

Sərbəst güləşçilərdən Ruslan Surxayev və Teymur Məmmədov çempion olmuşlar. Mahir Əmiraslanov 3-cü yeri tutmuşdur. Güləşçilərimiz ümumi komanda birinciliyində 2-ci yerə çıxmışdır.

2013-cü ildə sərbəst güləş üzrə yeniyetmələr arasında dünya birinciliyi Serbiya dövlətində keçirilmişdir. Həmin yarışda Teymur Məmmədov çempion olmuş, Gəncə Dövlət Universitetinin tələbəsi Fazil Həsənov 2-ci yeri tutmuşdur. Türkan Nəsirova 3-cü, Mahir Əmraslanov isə 2-ci yerə çıxmışlar.

Sərbəst güləşçi dəfələrlə Avropa və Dünya çempionu Cəbrayıl Həsənovu və Yunan-Roma güləşçisi dəfələrlə Avropa və Dünya çempionatlarının qalibi Rəsul Cunayevi misal göstərmək olar.

Qadın sərbəst güləşçilərdən Leyla Qurbanova Çində keçirilən yeniyetmələrin Olimpiya oyunlarında gümüş medal qazanmış Leyla Qurbanovanı, dünya çempionatlarının mükafatçıları Natalya Şinşinanı, Anjela Dorodonu, İrina Netrevanı, Raqanetta Qurbanzadəni, Türkan Nəsirovanı, Solmaz Həşimzadəni, Şəbnəm Əhmədovanı göstərmək olar.

2015-ci ildə Amerikanın Las-Veqas şəhərində keçirilən dünya çempionatında sərbəst üsulla güləşən güləşçimiz Hacı Əliyev və Yunan-Roma güləşi üzrə Rəsul Cunayev çempion olmuşlar. Yunan-Roma güləşçimiz Rövşən Bayramov 2-ci, Elvin Mürsəliyev 3-cü, sərbəst güləşçilər Xetaq Kazımov və Camaləddin Maqomedov 3-cü yerləri tutmuşlar.Qadın güləşçilər Mariya Stadnik 2-ci, Yulya Ratkeviç 3-cü yerə çıxmışlar.

Sambo güləşi üzrə 7 qat dünya çempionu Ceyhun Məmmədova “ Sambo ulduzu “ adı verilmiş və 3 qat dünya çempionu Zülfiyyə Hüseynovanı misal göstərmək olar. Cü-do güləşi üzrə Olimpiya çempionu Elnur Məmmədəlini nümunə göstərmək lazımdır.

DOI:10.30546/gdu.2023.359-361

Gəncə güləş məktəbinin yetirmələrindən Olimpiya çempionları Toğrul Əsgərovu, parolimpiya çempionu Ramil Qasimovu, cü-do güləşi üzrə dünya çempionu və Olimpiya mükafatçısı Mövlud Mirəliyevi, Sambo güləşi üzrə dünya çempionu Amil Qasimovu, dünya çempionatının mükafatçısı, samboçu Şahin Ələkbərovu, dəfələrlə Avropa və Dünya çempionu, Olimpiya oyunlarının qalibi və iştirakçısı Turan Bayramovu, Sərbəst güləş üzrə 4 qat dünya çempionu, dünya kubokunun sahibi Abil İbrahimovu, Gəncə Dövlət Universitetinin məzunları və tələbələri, Sərbəst güləş üzrə dünya çempionu Rza Xəlilovu, dünya çempionatının və Avropa birinciliklərinin qalibləri və mükafatçıları, sərbəst güləşçilərdən Elsevər Zeynalovu, Nəsimi İmamquliyevi, Bəhruz Hüseynovu, Vüqar Həsənovu, Mehman İmamquliyevi. Vüsal Həsənovu, Fazil Həsənovu, Cavid Cavadovu, Murad Haqverdiyevi və əməkdar məşqçilərdən Faiq Xəlilovu, Vüsal Qarayevi, Arzu Rəhimovu, Nəsimi İmamquliyevi, Əli Hacıyevi, Ceyhun Rəhimovu misal göstərmək olar.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Sərbəst güləş üzrə məşqçi Elçin Zeynalova və Gəncə Dövlət Universitetinin məzunu, Sambo güləşi üzrə məşqçi Əli Hacıyevə “Şöhrət” ordeni təltif edilmişdir.

Gəncənin qadın Sərbəst güləşçilərindən dünya və Avropa çempionları Jalə Əliyevanı, Şəbnəm Əhmədovanı, Gültəkin Şirinovanı və onların müəllimi, Gəncə Dövlət Universitetinin məzunu “Əməkdar məşqçi”, “Fəxri bədən tərbiyəsi və İdman işçisi” Mehman Allahverdiyevi misal göstərə bilərik.

Bütün güləşçilərə və onların müəllimlərinə yüksək nailiyyətlər arzulayırıq!

Ədəbiyyat

1. Məcidov N.B. “Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı-2010.
2. Tağızadə S. “Unudulmaz görüşlər”. Bakı-1977.
3. Quliyev D. “Azərbaycan ulduzları Olimpiya oyunlarında”. Bakı. – 1996.
4. Qurbanov X. “İdman güləşinin taktikası “ Bakı.-1991.
5. Dadaşov M. Aslanov S. “Azərbaycan pəhləvanları “. Bakı.-1989.
6. Qurbanov X. “Güləş “. Bakı -2015
7. Beynəlxalq güləş qaydaları. Yunan –Roma, sərbəst və qadın güləşi”. Bakı – 2008.
8. Novruzov D. F. “Güləşmə “. Bakı. – 1992.

ACHIEVEMENTS OF AZERBAIJANI ATHLETES IN THE WORLD CHAMPIONSHIP

Gazakhova Shahnaz Khalilhaji, Rustamzade Ayad Rustam
Summary

Soviet athletes began to participate in the world championships in freestyle wrestling since 1954.

Greco – Roman wrestling world championships have been held since 1904.

However, soviet athletes have been participating in the type of world championships since 1953. In 2012, the junior world championship was held in Baku.

ДОСТИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СПОРТСМЕНОВ НА ЧЕМПИОНАТЕ МИРА

Газахова Шахназ Халилхаджи кызы, Рустамзаде Аяд Рустам оглы
Резюме

Советские спортсмены стали участвовать в чемпионатах мира по вольной борьбе с 1954 года.

Чемпионаты мира по Греко – Римской борьбе проводятся с 1904 года. Однако советские спортсмены участвуют в этом виде чемпионатов мира с 1953 года.

В 2012-году в Баку прошел чемпионат мира среди юниоров.

Rəyçi: dosent Zaur Hüseynzadə

Bədən tərbiyə və İdman kafedrasının 17 may 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 iyun 2023-cü il

GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞAQƏDƏRKİ HAZIRLIĞINDA HƏRBİ FƏALİYYƏTİN STRUKTURUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ

Məmmədova Mahnur Qafar qızı, Əmiraslanov Sərxan Nail oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Hərbi psixologiyanın bütün zabıt heyəti tərəfindən dərinlən öyrənilməsi hər şeydən əvvəl zabıtın işinin şəxsi heyətlə bağlı olduğundan irəli gəlir. Məlumdur ki, hərbi kollektivə rəhbərlik etmək, onların təlimi və tərbiyəsi həmin kollektivdə olan psixoloji faktorların hesabına alınması əsasında qurulur. Bu problemin geniş əhəmiyyəti vardır. Bu problem hərbi idarəçilik səviyyəsində olan komanda və şəxsi heyətlə iş üzrə zabıtın cari fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırılmışdır.*

Açar sözlər: hərbi psixologiya, şəxsi heyət, fəaliyyətin strukturu, zabıt heyəti

Ключевые слова: военная психология, личный персонал, структура деятельности, офицерский состав

Key words: military psychology, structure of activation, officer personal

Psixoloji faktorların uçuotu əslində hərbi psixologiyanın və pedaqogikanın nailiyyətlərinin Silahlı Qüvvələrin hərbi xidmətində və fəaliyyətində bütövlüklə praktikada istifadəsi deməkdir. Komanda heyət və şəxsi heyətlə iş üzrə zabıt heyəti üçün hərbi ixtisas üzrə təlim və tərbiyəsi, psixoloji faktorların uçuotu dedikdə qəbul etdikləri qərarları və onların yerinə yetirilməsi üçün tətbiq edilən psixoloji üsulların əsaslandırılması konkretləşir.

Çağırışçı gənclərə hərbi rəhbərliyin qəbul etdiyi bütün qərarlar və hərəkətləri bu və ya digər tərəfdən şəxsi heyətlə əlaqədar olduğu üçün psixoloji əsaslandırılmalıdır, əlbəttə ki, hər şeydən əvvəl bu təbəçiliyində olanlara rəhbərliklə, onların təlimi və tərbiyəsi işinə toxunduğuna görə. Bu mənada hərbi rəhbərin fəaliyyətində psixoloji faktorların uçuotu aşağıdakıları nəzərdə tutulur:

- maksimal dərəcədə istifadə olunan psixoloji şərtlərin qəbulunun uçuotu;
- qarşıdakı fəaliyyətə təbəçiliyində olanların hazır olmamasının uçuotu;
- idarəetməyə yönəlmiş qərarlar yalnız maksimum texniki, hərbi və yaxud necə deyirlər «işgüzar» effektə deyil, həm də şəxsiyyətin və kollektivin müsbət irəliləyişin əldə edilməsinə yaxud, heç olmasa bir qayda olaraq bir işi nə vaxt ki, avrıl yolu ilə yəni «nəyin bahasına olursa olsun» yerinə yetirərkən baş verə biləcək əxlaqi-psixoloji halın aradan qaldırılmasına yönəldilməsidir;

- təbəçiliyində olanlara tapşırıq verərkən elə təsir vasitəsi seçməlidir ki, insanların fərdi xüsusiyyətlərini onların həmin zaman vəziyyətləri və fəaliyyət xarakterinə uyğun gəlsin;

- təbəçiliyində olanların daha effektiv fəaliyyət göstərməyə, məsuliyyətlə və var gücü ilə tapşırığa əməl etməyə şövq edən zahiri (maddi, təşkilati) şəraitləri yaradılması.

Çağırışçı gənc hərbi kollektivin qarşısında duran tapşırığın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün real şəraitdən maksimum effektivliklə istifadə edilməlidir. Əgər zabıt qarşıda duran tapşırığın yerinə yetirilməsi ardıcılığını, onun intensivliyinin dozasını müəyyən etmək imkanına malik olarsa qarşıda duran bu və ya digər tapşırığın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün həmin şəraitdə təbəçiliyində olanların fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsi, onların müəyyən işi mənimsəmələrinə kömək edir. Tərbiyə işində isə zabıtın bu imkanını şəxsiyyətin və ya kollektivin xasiyyətində bu və ya digər irəliləyişə səbəb olə bilər.

Əlverişli psixoloji şəraitin nəzərə alınmaması, bu şəraitin düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsi ona gətirib çıxarır ki, nisbətən yüngül tapşırıqlar da çətinliklə

DOI:10.30546/gdu.2023.362-365

yerinə yetirilir. Əgər kollektivin və ya ayrıca tapşırıq alan fərdin marağı nəzərə alınarsa verilən tapşırığın həmin şəraitdə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə zəmin yaranmış olar. Müəyyən tapşırığın yerinə yetirilməsini öz intusiasına görə asan hesab edən komandır səhv etdiyini bəzi hallarda başa düşə bilmir. Bu zaman həmin komandır həmin tapşırığın özü üçün asan olduğunu instiktiv olaraq düşünür və özünü həmin icraçının və ya icraçıların yerinə qoyur. Həmin komandirin səhvi də elə bundadır.

Kollektivin qarşıda duran fəaliyyətə hazır olmasını qiymətləndirmək üçün çağırışçılar aşağıdakı psixoloji faktorları nəzərə almalıdırlar:

- əsgərlərin əhval-ruhiyyəsinin xarakterini, onların qarşıda duran fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini, tapşırıqların və icraçıların bölüşdürülməsi;

- kollektivin dinamik strukturunu, qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı əlaqədə mümkün ola bilən irəliləyişlərini;

- əlaqələrin qabiliyyət və fəallığının səviyyəsini, ruhi və fiziki güclərini, bunların tərbiyəyə və qarşıda duran tapşırığın yerinə yetirilməsinə təsirini.

Bütün bu göstərilən bəndlər haqqında təsəvvürləri ümumiləşdirilməsi təbəçilikdə olanlar yeni tapşırığı neçə qarşılayaçaqlarını, onlarda bu tapşırığa ilkin münasibətlərin neçə olacağını, tapşırığı yerinə yetirməyə enerjilərini və jan atmalarını dəqiq hiss etmək olar. Bundan başqa, tapşırığın psixoloji analizini aparmaq lazımdır ki, həmin tapşırığın gələcək icraçılarında gözlənilən psixoloji yükün miqdarını və xarakterini müəyyən etmək mümkün olsun. Məlumdur ki, insanlara qoyulan tələblərə görə praktiki olaraq tapşırıqlar bir-birindən fərqlənir. Bəziləri ani hücum, həlledici həmlə, ruh yüksəkliyi sayəsində ani olaraq həll olunur, başqaları isə dözümlü, inad, uzunmüddətli ağır kütlənin şüurunda qabaqjadan daha yüksək səviyyə yaradırlar.

Hərbi xidməti və döyüş fəaliyyətini müvafiq olaraq özünəməxsus psixoloji xüsusiyyəti olan müxtəlif tapşırıqların birləşməsi kimi təsəvvür olunur. Onlardan biri icraçılardan hissedici-mütəffəkir fəallığı, digərləri fiziki güc sərfini, üçüncüsünü onun yerinə yetirilməsi böyük emosional gərginlik tələb edir. Tapşırıqlar təhlükəli və təhlükəsiz, gərgin əmək tələb edən və nisbətən yüngül, sadə və mürəkkəb xarakterli olurlar. Onlardan bəziləri elə əvvəlcədən düzgün qarşılanır, məsul münasibət bəslənir, digərləri isə müəyyən daxili müqavimətlə, ürəksiz, inamsızlıqla qarşılanır.

Bütün bunlar rəhbərlik prosesi zamanı qabaqjadan, hələ qərar qəbul edilməmişdən qabaq müəyyənləşdirilməlidir. Bu analitik işlərin nəticəsində kollektiv istənilən tapşırığı yerinə yetirməyə hazır olan bir effekti əldə edir.

Qəbul olunan qərar və fəaliyyətlər bu mürəkkəb və nəcib işin yerinə yetirilməsi üçün psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələri, daha doğrusu tapşırıq verməyin daha effektiv üsulların təyin edilməsi (təlim vaxtı tədris materiallarının şərh metodikası, tərbiyəedici tələblərin qoyulması və s. təbəçiliyində olanların qəti və bacarıqlı fəaliyyətinə hazırlanmasına və həvəsləndirilməsinə yönəldilməlidir.

Aydın məsələdir ki, bu cür psixoloji zamanətdən hər zabit, gizir və yaxud çavuş bacarmır. Bu və bir çox başqa praktiki məlumatlarla psixoloji metodların tətbiqi sahəsində kifayət qədər bilik və vərdişlərin olmasını ehtimal edir. Beləliklə psixologiyanın əsaslarının öyrənilməsi qoşunlara effektiv rəhbərlik etməyin başlıca şərtlərindəndir.

Psixoloji biliklər toplamağın müxtəlif yolları vardır. Onlardan ən əlverişlisi və bilavasitəsi hərbi psixologiyanın sistem halına gətirilmiş tədris kursunun istiqamətyönlü öyrənilməsidir. Başqa elmləri öyrənən zaman hərbi-psixoloji biliklərə əlavə olunan xırdaca hissəciklərə etinasızlıq göstərmək olmaz. Belə ki, həmin hissəciklərdən öz məqsədinə çatmaq üçün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Psixoloji biliklərin toplanmasında hərbi memuarların, bədii ədəbiyyatın böyük əhəmiyyəti vardır. Bütün pərakəndə biliklərin toplusu

DOI:10.30546/gdu.2023.362-365

zabit mədəniyyətinin psixoloji yüksəlişində böyük rolu olar, əgər praktiki məsələlərin həlli üçün lazımi dərəcədə birləşdirilsə, dərk edilsə və başa düşülsə. Bundan başqa, insanların dərk etmə təcrübəsinin praktiki fərdi toplanması və onların davranış tərzinin qanunauyğunluqlarının bilavasitə onlarla ünsiyyət zamanı toplanır.

Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında Hərbi psixologiyanın istiqamətyönlü və sistemli surətdə öyrənilməsi, məlum olduğuna görə, bu elmə əlverişli motivlər əsasında ona düşünülmüş maraq, şəxsi heyətlə işləməyin forma və metodlarını təkmilləşdirməkdə onun imkanlarını başa düşməyə əsaslanır. Bir çox hərbi hissələrdə, birləşmələrdə və təhsil müəssisələrində hərbi psixologiyaya yüksək ictimai maraq mövcuddur.

Gündəlik həyata tətbiqi yolları öyrənilir. Komandanlıq və şəxsi heyətlə iş üzrə zabitlər hərbi-psixoloji bilikləri təbliğ edir və onların müntəzəm surətdə mənimsənilməsini təbliğ edirlər. Hərbi-psixoloji tədqiqatlar mümkün qədər mükafatlandırılır. Məsələn, təlim dərslərinin, məşqlərin effektivliyinin artırılmasına çalışmaq lazımdır. Hərbi intizamı möhkəmləndirmək, kollektivlərin yekdil olması şəxsi heyətə rəhbərlik etməyi təkmilləşdirmək aspektində hərbi-psixoloji elmi-praktiki konfranslar keçirilir. Bütün bunlar hərbi-psixologiya problemlərə ümumi maraq yaradır və ona yiyələnməyin müxtəlif formaları fəallaşır.

Bunlarla yanaşı olaraq hərbi-psixologiyaya maraqdakı motivlər və bir çox başqa aspektlər də vardır. Ayrı-ayrı hərbi qulluqçuların fikrinə psixologiya az qala bütün çətin məsələlərin asanlıqla və tez bir zamanda həllinə qarant ola bilər. Bəzi hallarda bu elmə ehtiyatla yanaşma, ondan müəyyən qədər qorxu da var.

Hərbi psixologiyaya bəzi hallarda inamsız yanaşma hallarını da nəzərdən qaçırmmaq lazım deyil. Bəzi hallarda müasir müharibədə insan və texnika münasibətdə səhv anlayışdan və insanın özünün yanlış anlaşılması üzündən böyüyür («Texnika ilə işləmək, lazım gələrsə onu təkmilləşdirmək olar, bəs insanla nə etməli?»). İnamsızlıq, bu elmin imkanlarına inanmamaqdan irəli gəlir («Hərbi psixologiyayı nə qədər istəyirsən öyrən, onsuz da insanlar nə haqda düşündüklərini öyrənə bilməyəcəksən»). Bəzi zabidləri, hərbi psixologiyanın bir elm kimi hələ lazımi səviyyədə inkişaf etmədiyini pərt edir.

Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında gənc çağırışçı keçirilən təlimlərin nəticəsi olaraq gələcək əsgər kimi yüksək hazırlığa və döyüş qabiliyyətinə malik olmağı bacarmalıdır. Bununla bərabər çağırışa qədərki hazırlıq deyərəkən birinci növbədə müəyyən nüfuza malik yığılmış təcrübələri, bilikləri, qaydaları normativ olaraq dəyərləndirməyi bacarmalıdırlar. Gələcək əsgər kimi çağırışyaşlı gənclər hərbi təlimlər zamanı mürəkkəb və çoxsəviyyəli sistem şəklində biliklərə yiyələnməyə seyr göstərməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. X.Vəliyev “Heydər Əliyev Və Ordu Quruculuğu” Bakı 2006.
2. H.Ocaqov, R.Qasımov “Gənclərin Çağırışa qədərki Hazırlığı” Bakı 2011.
3. Xalq qəzeti 2020-ci il 26 iyun.
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Bakı 2015.
5. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu 2004-cü il N 6 maddə 415.
6. Xalq qəzeti 2018-ci il 26 iyun.

DOI:10.30546/gdu.2023.362-365

**ОБУЧЕНИЕ СТРУКТУРЕ ВОЕННОЙ АКТИВНОСТИ МОЛОДЁЖИ В
ДОПРИЗЫВНОЙ ПОДГОТОВКИ**

Мамедова Махнур Кафар кызы, Амирасланов Сархан Наил оглы
Резюме

Обучение военной психологии со стороны офицерского состава демонстрирует прямую связь работы офицерского состава с личным персоналом. Как известно, именно психологические факторы лежат в основе управления, воспитания и обучения военного коллектива. Эта проблема также направлена на повышения уровня военного управления всего командного состава.

**THE INSTRUCTION OF STRUCTURE MILITARY ACTIVATION YOUTH IN
PRE-CONSCRIPT PREPARATION**

Mamedova Makhnur Kafar, Amiraslanov Sarxan Nail
Summary

The teaching of military psychology, structure of activation by officer personal demonstrate the straight connection working officer personal with military. As you know these psychological facts very important conduct, training and teaching of military collective.

Rəyçi: Dos Hüseynzadə Zaur
Fiziki tərbiyəyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 11 aprel 2023-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 14 aprel 2023-cü il

Çapa verildiyi tarix 26.09.2023
Çap vərəqi: 20,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
*E-mail: **elm@gdu.edu.az**, (+99422) 266 01 88*